

॥ तत्सत्परमात्मने नमः ॥

“ श्रीरुद्रकल्पद्रुमः ”

(रुद्रसूत्रसहितः)

श्रीसूर्यपुरस्थभीतडाखेडावालविप्रजातीयेन
दिवेद्युपनामकेन परशुरामात्मजेन
“जगन्नाथशर्मणा” संशोधितः

S. U. 11
RUD/JAG
प्रकाशकः

द्विवेदी जगन्नाथ परशुराम शर्मा.-सुरत.

(प्रथमावृत्तिः)

शुकाब्दाः १८४८ प्रतं १००० विक्रमाब्दाः १९८३

मूल्यं रूप्यकसार्धत्रयम् ॥

घणांज सुधारा वधारा साथे आशुति त्रीजी.

“श्रीलघुरुद्रपद्धती” (पार्थिवशान्तिसहिता)

जेमां यथाविधि भुरगदाभिर्वंदन प्रधानसंकला दिग्राक्षण कल-
शारापन गणपतिपूजा गणपतिमहिम्नः स्तोत्र अर्धवंदन ब्राह्मणप्रार्थना
पुण्याहवाचन अभिषेक हनुमानपूजा वृषभपूजा देवीपूजा भस्मरुद्राक्ष-
धारणविधि भृशुद्धि भतशुद्धि प्राणप्रतिष्ठा अमृतवर्दिमार्तकान्यास
एकादशग्यास पीठपूजा रुद्रध्यान राजोपचारपूजामंत्रो (६४)
शिवमहिम्नःस्तोत्र पंचवक्त्रपूजा विल्वार्पणस्तोत्र शिवमानसपूजा
शिवसहस्रनामपाठ गणपतिसहस्रनामपाठ पंचदेवनीराजन पार्थिवे-
श्वरचिन्तामणिपूजा कुंडमंडलदेवता होमविधि दशांशतर्पणमार्जन
श्रेयोदान दानविधि आशीर्वाद विगेरे पोणोसो विपयो घणीज स-
रल रीते शुद्ध संस्कृत भाषायां वर्णपेलां छे. पुस्तक पृष्ठ बसो किंमत
फक्त आठ आना, वि. पि. थी मंगावनार पासे चार आना, सामटी
मांच नकल मंगावनारने घेर बेठा त्रण रूपीयामां मोकळी आपशुं

संवत् १९८३

वर्षारंभः

शास्त्री. जगन्नाथ परशुराम द्विवेदी.

छे. बाढीकळीया सु-सुरत.

(अह्य पुस्तकस्य पुनर्मुद्रणादयोऽधिकाराः ग्रंथकर्त्रा स्वायत्तीकृताः ॥)

अभ्रदावाद-शाहपुर नवीपोळमां थी प्रनाहितार्थ मुद्रालयमां
पटेल सोमाफर्ड दलपतरामे छपी.

१९४९

घणांज सुधारा वधारा साथे आवृत्ति चौथी

“श्रीविष्णुयागपद्धती” (नवग्रहमखसहिता)

जेमां ययाविधि साहित्यनी यादी, एक पंच नव कुंड विचार, विष्णुयागसूहृत्तो अनन्तदेवकृत विष्णुयागविधान, पंचाध्यायीविष्णुयागकथा, खातपूजन, देहशुद्धिप्रायश्चित्तपयोग हेमाद्रिप्रयोग, शान्तिपाठ, दिग्नक्षन, कलशाराधन, पंचगव्यकरण, गणपतिपूजा, गौर्गादिपाठकापूजा, नांदी-
ध्राद्व, अर्घवंदन, मधुपर्क पुण्याहवाचन, जलयात्रापयोग, वास्तुस्थापन, शास्त्रोक्तमंडपपूजा, समंत्रकसर्वतोभद्रमंडलदेवतास्थापन, यंत्रशीठपूजा, कुंड-
पूजा, कुशकंडिका, ग्रहस्थापन, चतुःश्रीयोगिनीक्षेत्रपालपूजा, तिल-
कमालाधारण, शंखघंटापूजा, भृशुद्धि, भूतशुद्धि, प्राणप्रतिष्ठा अन्तर्बहि-
र्मातृकान्यास एकादशमहान्यास, पात्रासादन, विष्णुराजोपचारपूजामंत्रो
(६२) विष्णुमहिम्नःस्तोत्र, विष्णुसहस्रनामपाठ, पंचायतननीराजन, (६)
पुष्पांजलि, पुरुषसूक्त, नवग्रहादिहोमविधि उत्तरपूजा, वलिदान, पूर्णा-
हुतिमंत्रो (६०) श्रेयोदान, दानविधि, आशीर्वाद, मंत्रमहाणवोक्तविष्णुपू-
जापद्धति प्रातःकृत्यं, प्राणायामप्रकार, मृदासहितोपचारा, पूजांगहोमवलि-
दानविधि, जपप्रकार विगेरे सवासो विषयो शुद्ध संस्कृत भाषामां वर्ण-
पेलां छे. पु. पू. सवाग्रणसो किं. फक्त एक रूढीयो.

संवत् १९८३ }

वर्षारंभः }

शास्त्री. जगन्नाथ परशुराम द्विवेदी.

ठे. बाडीकळीया मु. सुरत.

॥ अर्पणपत्रिका ॥

परमपूज्यशिरच्छत्रतीर्थस्वरूपद्विवेद्युपाह्वसमलंकृताः

पितरः परशुराम नरोत्तम देवरामशर्माणः

सच्छास्त्रप्रदर्शकैर्धर्मशास्त्रवचनानुसृतनीतिव-

चनोपदेशकैरनित्यसांसारिकपदार्थेषु मोह-

गतस्य मे जीवितसाफल्यार्थं कृतश्रमैः

श्रीमद्भिर्हृदयनिहितोपदेशस्य वचनवि-

स्मरणं न स्यादिति हेतोः श्री-

सच्चिदानन्दपरमात्मनः कृपया

मया “ जगन्नाथशर्मणा ”

शोधितोऽयं श्रीरुद्रसूत्र-

सहितः श्रीरुद्रकल्पद्रु-

म नामकलधुग्रन्थः श्री-

मतामेव चरणारविं-

देषु सानन्दं सोत्ता-

हं समर्प्यते तं

स्वीकुर्वन्तु

श्रीमन्तः

श्रीरुद्रकल्पद्रुमः

परशुरामतनुजेन “जगन्नाथेन” शर्मणा ॥

रुद्रकल्पद्रुमाख्योऽयं ग्रंथः संशोध्यते मया ॥

जन्म ता १० ११ १८८८ दे वादीपलीवा मु सुरत

॥ अथ प्रथमावृत्तिभूमिका ॥

अयि निखिलविद्याकलापपारावारपारद्वानःपंडितराजशीर्षण्यमहाभागाः?

किंचिदिदं कर्णे कुरुत ॥ यत्सत्यं स्वानन्दात्मस्वरूपराह्मुखः
 पुरुषः स्वीयमत्यन्तदुर्लभं मानुषशरीरं काममोहादिविविधभीषणता-
 पञ्चालासंसारानले जुहोतीति ॥ तत्र कर्मतत्रादिप्रज्ञयैव सच्चिदानंद-
 परमेश्वरपदमाप्तिर्भवतीति ॥ तेषां कर्मतत्रादीनां मूढरहस्यत्वाद्दूरव-
 गाह्यतामाकलय्य परमदयालुसर्वज्ञैः पूर्वाचार्यैर्वहसो ग्रंथा विनिर्ममिरे ॥
 सत्स्वपि ग्रंथेषु सुखेनाखिलविप्रबालधीवृद्धिसिद्धयर्थं तेभ्यो ग्रंथे-
 भ्यः सारं समुद्धृत्य श्रीमदुद्धवसूनुना धीमतानन्नदेवेन श्रीरुद्रकल्प-
 द्रुमारूपोऽयं ग्रंथो विरचितः ॥ स च विद्वद्भिर्यमित्रवर्गसहायेन मया
 यथामतिपरिश्रमेण संशोध्य प्राकाश्यं नीतः ॥ यथेनमहमापरितोष-
 न्यायेन सुदृढं न प्रत्येमि निरुक्तलेशपरिहाराय पर्याप्तं स्पान्नयेति ॥
 सोऽयं विदुषां समाजेषु बहुमानमुपह्रियमाणो यदि पर्याप्तमपि वा प-
 रितोषं जनयेत् यदि च परितुष्टा विद्वन्महाशयाः पाठशालास्विक-
 पाठनीयग्रंथतया समुपयुज्य सफलजनपुं कुर्युः ॥ हन्त तर्हि परिहृत-
 श्रमोऽहं द्वितीयमुद्रणे यथाहि बालानां महान्मानसोल्लासोऽधिकतरं
 कर्मपरिज्ञानं भवेत्तथेमां परिष्कृत्य सम्यक् संयोज्य च प्रयोगान्तराणि,
 प्रगल्भोऽयं प्रकटयितुमिति विद्वन्महाशयानामग्रतोऽधिकनिवेदनं पुन-
 र्क्तं मन्यमानो विरमामि ॥ स्वलननिसर्गत्वात् पुंसामत्रत्यं दोष-
 गणमपहाय गुणलवमेव संगृह्णन्तु सुधिय इत्याशासे ॥ शं भूयात् ॥

द्विवेदी परशुरामात्मजजगन्नाथशर्मा.

॥ अथ विषयानुक्रमिका ॥

विषयः	पृष्ठांकाः	विषयः	पृष्ठांकाः
(परिभाषापरिच्छेदः)		स्मृत्युक्तवैश्वदेवः	७५
मंगलाचरणम्	१	वैश्वदेवनिर्णयः	७६
सर्वकर्मसाधारणः	२	जीवत्पितृवैश्वदेवः	८०
परिधानवस्त्रं	३	(प्रयोगपरिच्छेदः)	
घपत्रीतविचार	५	प्रधानसंस्कारः	८७
शिखाबंधनम्	८	गणपतिपूजा	८८
आसनपवित्रम्	९	मंदपदेवता	८९
पर्युपितदर्भ	११	मातृकापूजा	९१
आचमनविचारः	१२	वसोपारामयोगः	९४
प्राणायामविचारः	१३	आभ्युदयिकभ्रातृ	९४
ऋषिछंदविचारः	१४	देवतानिर्णयः	१०७
संवल्यविचारः	१६	पिंडदाननिषेधः	११०
उदकस्पर्शविचारः	१८	आमभ्रातृ	११२
शालाविचारः	२०	हेमभ्रातृ	११४
रुद्रांगविचारः	२१	संस्कारभ्रातृ	११५
मंदपदेवता	२२	हविर्निर्णयः	१२०
मातृपूजाविचारः	२६	आभिलापनभ्रातृ	१२१
वसोर्द्धाराविचारः	३०	स्वस्तिवाचनं	१२४
आभ्युदयिकभ्रातृ	३१	विप्रवरणं	१२९
मातृभ्रातृदिवसः	३४	अभिषेकः	१३१
सपिंडकनां दीभ्रातृ	४०	बह्वृचगृह्योक्तं	१३२
पित्र्याद्यावाहनं	४३	गृह्योक्तशिष्टानुसारी	१३५
असत्योदकदानं	४५	संक्षिप्तस्वस्तिवाचनं	१३७
पट्टदेवतविचारः	४७	आभ्युदयिकनिमित्तं	१३७
नामगोत्रोच्चारणं	४९	कर्पारंभप्रतिषेधः	१४५
वैश्वदेवकालः	५३	कन्यारजोदर्शने	१४७
पाकनिर्णयविचारः	५६	मातृपितृवरणे	१५०
पाकानिर्णयः	५७	देवतोत्थापनविधिः	१५५
निर्मिषाकाग्निः	६६	शिवमानसपूजा	१५५
पंचपहायज्ञाः	६८	द्वादशज्योतिर्लिङ्ग	१५५
गृह्यदिविवैश्वदेव	७२	देवतोत्थापननिषेधः	१५६

विषयाः पृष्ठांकाः

(शास्त्रार्थपरिच्छेदः)

शतसद्विग्रहोति	१५७
शास्त्रानिर्णयः	१५९
स्वाध्यायोऽभ्येक्षणः	१६५
मंत्रविनियोगः	१६६
न्यासविधिनिर्णयः	१७२
प्रत्येकपंचधा	१७७
रुद्राध्यायःसप्तोर्षकः	१७८
मंत्रविभागः	१८७
षोढाविभागः	१८८
षोढश्रृंगविभागः	१८९
चतुश्चत्वारिंशत्	१८९
षष्ठ्युत्तरशतका	१९०
पंचविंशत्युत्तरचतुः	१९१
नमस्कचमकविभागः	१९२
अपरः पक्षः....	१९३
षोढाविभागोऽभ्यः	१९४
आहुतिसंख्या	१९६
महारुद्रेआहुतिः	१९८
अतिरुद्रेआहुति	२०१

(पदार्थप्रमाणनिरूपणं)

होमद्रव्यनिरूपणं	२०५
सुवस्वर्णं	२०७
कुंडस्पंदिकनिरूपणं	२०९
कुंडस्पंदनिरूपणं	२१०
प्रायश्चित्तविचारः	२११
आभ्युदयिकविचार	२११
ग्रहयज्ञविचारः	२१२
न्यासनिर्णयः	२१४
शतसद्विग्रहविचारः	२२२
पंचमकारन्यासः	२३०

विषयाः पृष्ठांकाः

सदाशिवध्यानं	२३२
पूजनप्रकारः	२३२
शिवपार्वतीसंवादः	२३५
अभिषेकविधिः	२३७
एकादशधाविभागः	२३९
दक्षिणाविषयः	२४०
अधिकारीविवार	२४१
पराशरोक्तपदकर्म	२४२
वर्जनीयविप्राः	२४४
ऋत्विग्संख्या	२४४
कर्तव्यनियमः	२४४
जपधर्माः	२४५
गृह्यविचारः	२४६
जपदेशाः	२४८

(अभिषेकपरिच्छेदः)

अभिषेकप्रयोगः	२५१
ब्राह्मणमार्थना	२५४
भस्मरुद्राक्षधारणं	२५५
पूजाम्रयोगः	२५७
न्यासविधिः	२५८
रुद्रपूजाखंडः	२६५
पंचवक्त्रपूजा	२६७
मंत्रविनियोगः	२७०
द्वितीयरुद्र	२७५
दक्षिणाक्रमः	२७८

(जपपरिच्छेदः)

सर्वमायश्चित्तप्रयोगः	..	२८१
शास्त्रारुद्रविचारः	२८३
पपदमार्थना	२८९
हेमाद्रिप्रयोगः	२९२
दशविघ्नस्नानं	२९३
विष्णुश्राद्धं	२९४

॥ अथ विषयानुक्रमिका ॥

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
(परिभाषापरिच्छेदः)		स्मृत्युक्तवैश्वदेवः	७५
मंगलाचरणम्	१	वैश्वदेवनिर्णयः	७६
सर्वकर्मसाधारणः	२	जीवत्पितृवैश्वदेवः	८०
परिधानवस्त्रं	३	(मयोगपरिच्छेदः)	
घृणवीतविचार	५	प्रधानसंकल्पः	८७
शिराबंधनम्	८	गणपतिपूजा	८८
आसनपवित्रम्	९	मंदपदेवता	८९
पर्युषितदर्भ	११	मातृकापूजा	९१
आचमनविचारः	१२	वसोधारामयोगः	९४
प्राणायामविचारः	१३	आभ्युदयिकभाण्डं	९४
ऋषिछंदविचारः	१४	देवतानिर्णयः	१०७
संकल्पविचारः	१६	पिंडदाननिषेधः	११०
खदकस्पृशविचारः	१८	आमश्राद्धं	११२
शालाविचारः	२०	हेमश्राद्धं	११४
रुद्रांगविचारः	२१	संकल्पश्राद्धं	११५
मंदपदेवता	२२	हविर्निर्णयः	१२०
मातृपूजाविचारः	२६	आश्वलापनभाण्डं	१२१
वसोर्द्धाराविचारः	३०	स्वस्तिवाचनं	१२४
आभ्युदयिकभाण्डं	३१	विमवरणं	१२९
मातृश्राद्धदिवसः	३४	अभिषेकः	१३१
सपिंडकर्नादीश्राद्धं	४०	बह्वचपृष्ठोक्तं	१३२
पिण्यायावाहनं	४३	गृहोक्तशिष्टानुसारी	१३५
अक्षय्योदकदानं	४५	संक्षिप्तस्वस्तिवाचनं	१३७
पट्टदैवतविचारः	४७	आभ्युदयिकनिमित्तं	१३७
नामगोत्रोच्चारणं	४९	कर्मारंभप्रतिषेधः	१४५
वैश्वदेवकालः	५३	कन्यारजोदर्शने	१४७
पाकनिर्णयविचारः	५६	मातृपितृमरणे	१५०
पाकानिर्णयः	५७	देवतोत्थापनविधिः	१५५
निग्निपाकाग्निः	६६	शिवमानसपूजा	१५५
पंचमहायज्ञाः	६८	द्वादशज्योतिर्लिङ्ग	१५५
पृष्ठोदिविवैश्वदेवः	७२	देवतोत्थापननिषेधः	१५६

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
(शास्त्रार्थपरिच्छेदः)			
शतद्रियंशुहोति	१५७	सदाशिवध्यानं	२३२
शास्त्रानिर्णयः	१५९	पूजनप्रकारः	२३२
स्वाध्यायोऽपेक्ष्यः	१६५	शिवपार्वतीसंवादः	२३५
मंत्रविनियोगः	१६६	अभिषेकविधिः	२३७
न्यासविधिनिर्णयः	१७२	एकादशधाविभागः	२३९
मत्प्रेरकपञ्चधा	१७७	दक्षिणाविषयः	२४०
रुद्राध्यायःसत्तीर्षकः	१७८	अधिकारीविचार	२४१
मंत्रविभागः	१८७	पराशरोक्तपदकर्म	२४२
षोढाविभागः	१८८	वर्जनीयविभागः	२४४
षोढाशेषविभागः	१८९	ऋत्विगुसंख्या	२४४
चतुश्चत्वारिंशत्	१८९	कर्तृनियमः	२४४
षष्ठ्युत्तरशतधा	१९०	जपधर्माः	२४५
पञ्चविंशत्युत्तरशतः	१९१	गृह्यविचारः	२४६
नमस्कचमकविभागः	१९२	जपदेशाः	२४८
अपरः पक्षः.....	१९३	(अभिषेकपरिच्छेदः)	
षोढाविभागोऽग्न्यः	१९४	अभिषेकप्रयोगः	२५१
आहुतिसंख्या	१९६	ब्राह्मणमार्थना	२५४
महारुद्रेआहुतिः	१९८	भस्मरुद्राक्षधारणं	२५५
अतिरुद्रेआहुतिः	२०१	पूजामयोगः	२५७
(पदार्थप्रमाणनिरूपणं)		न्यासविधिः	२५८
होमद्रव्यनिरूपणं	२०५	रुद्रपूजाखंडः	२६५
सुवस्तरूपं	२०७	पञ्चवक्त्रपूजा	२६७
कुंडस्थंदिननिरूपणं	२०९	मंत्रविनियोगः	२७०
कुंडमंडपनिरूपणं	२१०	द्वितीयरुद्र	२७५
प्रायश्चित्तविचारः	२११	दक्षिणाक्रमः	२७८
आभ्युदयिकविचारः	२११	(जपपरिच्छेदः)	
ग्रहयज्ञविचारः	२१२	सर्वप्रायश्चित्तप्रयोगः	२८१
न्यासनिर्णयः	२१४	शास्त्ररुद्रविचारः	२८३
शतद्रियविचारः	२२२	पर्यङ्गमार्थना	२८९
पञ्चमकारन्यासः	२३०	हेमाद्रिप्रयोगः	२९२
		दशविधस्नानं	२९३
		विष्णुश्राद्धं	२९४

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
गोदानविधिः	२९५	आहुतिसंख्या	३६०
ब्रह्मकूर्चहोमः	२९७	मंदपप्रवेशः	३६५
दानविधिः	२९९	वास्तुपूजनं	३६६
द्रोणादिमानं	३०१	मंदपपूजा	३६८
मधुपर्कविचारः	३०३	कुंडपूजा	३७७
अर्घ्यबंदनं	३०३	भद्रपंडलदेवता	३७९
ब्राह्मणवरणं	३०४	ग्रहस्थापनं	३८०
वरणश्राद्धं	३०६	नवग्रहध्यानं	३८४
मधुपर्कमयोगः	३०७	चतुःपष्टियोगिनी	३८६
जळपात्राप्रयोगः	३०८	एकपंचाशत्सोत्रपाठाः	३८७
जपहृद्वारंभः	३१२	रुद्रपत्रस्थापनम्	३८९
वर्धिनीकलशः	३१२	श्रीरुद्रपूजनं	३९१
अग्न्युच्चारणं	३१४	स्कान्दोक्तावरणपूजां	३९१
भस्मधारणं	३१६	पदार्थावधारणं	३९३
भूतशुद्धिः	३१९	ग्रहहोमः	३९५
प्राणप्रतिष्ठा	३२२	प्रधानमग्नहोमः	३९८
अन्तर्मातृकान्यासः	३२३	प्रधानरुद्रहोमः	४००
षड्भिर्मातृकान्यासः	३२४	जाप्यसूक्तानि	४०६
छंदपुरुषन्यासः	३२५	प्रायश्चित्तहोमः	४०७
महान्यासः	३२५	बलिदानम्	४०८
रुद्रपूजनप्रयोगः	३३६	पर्णाहुतिः	४१०
पीठपूजा	३२७	वसोर्ध्वाराहोमः	४१०
घृद्राप्रकारः	३२९	स्तुतिपाठः	४१२
पंचवक्त्रपूजा	३४०	तर्पणमार्जन	४१३
पराशरोक्तरुद्रपूजा	३४२	दक्षिणादानं	४१३
रुद्रनमप्रकारः	३४८	अभिषेकप्रथाः	४१५
द्वितीयरुद्रनमः	३५१	विस्मर्जनविधिः	४१६
(होमपरिच्छेदः)		श्रीरुद्रमंत्रं	४१८
स्वातपूजा	३५३	पंचांगरुद्रन्यासः	४१९
चतुरस्रसाधनं	३५४	मंत्रसिद्धिविधिः	४२२
मंदपरचनप्रकारः	३५६	ग्रंथकर्तृमार्थना	४२८
कुंडरचनप्रकारः	३५९		

॥ श्रीगणेशाविकाभ्यां नमः ॥

श्रीरुद्र

कल्पद्रुमः॥

॥ अथ मंगलाचरणम् ॥

हेरंवं प्रणमामि यस्य पुरतः शांडिल्यमूले श्रिया ।
विभ्रत्यांबुरुहे समं मधुरिपुस्ते शंखचक्रे वहन् ॥
न्यग्रोधस्य तले सहाद्रिसुधया शंभुस्तथा दक्षिणे ।
विभ्राणः परशुं त्रिशूलमितया देव्या धरण्या सह ॥१॥
सांवो नः कुलदैवतं पशुपते सांव त्वदीया वयं
सांव स्तौभि सुरासुरोरगगणाः सांवेन सन्तारिताः ॥
सांवायास्तु नमो मया विरचितं सांवात्परं नो भजे ।
सांवस्यानुचरोऽस्म्यहं मम रतिः सांवे परब्रह्मणि ॥२॥
ध्यात्वा तं करुणार्णवं जलधरश्यामं प्रभुं मानसे ।
भक्त्या सौम्यगुरुं प्रणम्य शिरसा श्रीमत्कृपाशंकरम् ॥

संशोध्य द्विजपशुरामतनयो प्रेम्णा जगन्नाथकः ।

विप्राणामुपयोगिनं वितनुते श्रीरुद्रकल्पद्रुमम् ॥

ॐ नमः श्रीगणेशाय ॥ ॐ नमो भगवत्यै सरस्वत्यै ॥ ॐ नमः शिवायादिगुरवे ॥
सिद्धिबुद्धिप्रदातारं विघ्नव्यूहविदारणं ॥ महागणपतिं वंदे लक्ष्मीविष्ण्वादिभिर्वृतं ॥१॥
श्रीनृंसिहरमानाथं सच्चिदानन्दविग्रहं ॥ विधिन्द्रोपासितं वंदे भक्तकल्पमहीरुहं ॥२॥
सच्चिदानन्दरूपाय शिवादेहाद्धाधारिणे ॥ नमः ॐ कारवाच्याय शिवायाभीष्टदायिने ॥३॥
अज्ञाननिरुद्धं सत्यज्ञानप्रकाशकं ॥ श्रीमद्गुरुपदांभोजं वंदे सर्वार्थसिद्धये ॥४॥
याज्ञवल्क्यमुनीन्नत्वा कात्यायनमुनींस्तथा ॥ ऋषीन् भाष्यकारांश्च वेदभाष्यकृतस्तथा ५
श्रुतिं शातपथीं वीक्ष्य सूत्रं वौषाढनीयकं ॥ स्मृतिं पाराशरीं चैव ग्रन्थानन्यान्वहंस्तथा ॥६॥
पद्धत्यो विविधा अन्याः कृता देवादिभिः स्फुटाः ॥ सारं तासां समुद्धृत्य निजमुद्धया विमृश्य च
धीमतानन्तदेवेन श्रीमद्भुवस्तुना ॥ रुद्रकल्पद्रुमारूपोऽयं निबन्धस्तन्यते मया ॥८॥
हेमाद्र्यादिनिबन्धास्तु बहवः सन्ति यद्यपि ॥ तेभ्यस्त्वस्य विशेषो यः पंडितैः सोऽवधार्यताम्

अथ परिभाषापरिच्छेदः ॥१॥

“ तत्रादौ सर्वकर्मसाधारणांगपरिभाषानिरूपणम् ”

तत्र शुचित्वं तावदधिकारीतावच्छेदकं ॥ सदा कुर्याद्धर्मकार्यमापद्यपि शुचि-
नरः ॥ इति टोडरानंदे स्मर्पिस्मृतेः ॥ श्रुतिस्मृत्युदिते कर्म न कुर्यादशुचिः कचि-
दिति प्रयोगपारिजाते भृगुक्तेश्च ॥ शक्तिश्चाधिकारी विशेषणं ॥ आख्यातानामप्यं
ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् ॥ तदभावेऽन्येन करणीयं पाण्डन्यायात्
माधवीये बौधायनोऽपि ॥ यथा कथंचिन्नित्यानि शक्त्यवस्थानुरूपतः ॥ येन केनापि
कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेदिति ॥ यथा कथंचित्केनचिदंगेन हीनानीत्यर्थः ॥
येन केनापि स्वतः परतो येत्यर्थः ॥ नित्यानीति नैमित्तिकप्रारब्धकाम्योपलक्षणं ॥
नैमित्तिकस्याप्यकरणे प्रत्यवायात् ॥ समाप्ते शास्त्रार्थत्वेन प्रारब्धं काम्यमपि नि-
त्यायस इति पाण्डन्यायात् ॥ आरंभान्नियमो दोषश्चासमाप्तौ स्यात्सामान्यादर्शना-
च्चेति कात्यायनसूत्राच्च ॥ यत्तु काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च स
इति तदनारब्धकाम्यपरं ॥ अन्येनाप्यसंभवे न दोषः ॥ तदुक्तं माधवीये ॥ अत्य-
न्तरोगयुक्तो राजचोरभयादिषु ॥ गुर्वाग्निदेवकृत्येषु नित्यहानौ न पापभागिति ॥
अत्र नित्यपदेन न प्रारब्धकाम्यग्रहणं ॥ औपदेशिकनित्यग्रहणेनैव सिद्धावातिदेशि-
कनित्यग्रहणे मानाभावात् ॥ उपवासवता कार्यं सायं संध्याहुतिर्विनेति वाराहात् ॥
जलस्यापि नरश्रेष्ठ माशनाद्भेषजाहते ॥ नित्यक्रिया निश्चितं काम्यनैमित्तिकैः
सहेति कालिकापुराणाच्च ॥ यत्तु इक्षुरागः पयोमूलं फलं तांबूलमौषधं ॥ भक्षयि-
त्वापि कुर्वीत स्नानदानादिकाः क्रियाः इति चतुर्विंशतिपते स्मृत्यर्थसारे च इक्षा-
दियरिगणनं तदशक्तविषयं ॥ स्नानमप्यधिकारितावच्छेदकं ॥ तदुक्तं हेमाद्रौ प्रचै-
तसा ॥ स्नातोऽधिकारी भवति देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ पवित्राणां तथा आप्ये दा-
ने च विधिचोदित इति ॥ पवित्राणि मंत्राः ॥ मंत्रः पवित्रमुच्यत इति निरुक्तात् ॥
आग्नेये ॥ स्नानामपि सर्वेषां वारुणेन च मानवः ॥ कर्तुमर्हति कर्माणि विधिवत्स-
र्वदा दिन इति ॥ ॥ संध्याहीनोऽ-
शुचिर्नित्यमनर्हः स ॥ संध्याकालो धर्म-
सारे ॥ उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका ॥ अधमा सूर्यसहिता प्रातःसंध्या
त्रिधा मता ॥ उत्तमा सूर्यसहिता मध्यमा लुप्ततारका ॥ कनिष्ठा तारकोपेता सायंसं-
ध्या त्रिधा मता ॥ प्रातःसंध्यां ततः कृत्वाः संकल्पं बुध आचरेत् ॥ संध्याहीनोऽशु-
चिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥ यदन्यत्कृते कर्म न तस्य फलमनुवृत्त इति संवत्सर-
प्रदीपे दशोक्तेषु ॥ दानहोमाद्रौ वाराहेऽपि ॥ सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसंध्या-

दिकक्रियः ॥ कामक्रोधविहीनश्च पाखंडस्पर्शवर्जितः जितेन्द्रियः सत्यवादी सर्वकर्म-
सु शस्यत इति कर्माग्नाने विशेषो मार्कण्डेयपुराणे ॥ शिरस्नातस्तु कुर्वीत दैवं
पित्र्यमथापि वा ॥ प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि इमथकर्म च कारयेदिति ॥ तत्रादौ श्म-
श्रुकर्म ततः शिरः स्नानं ॥ अन्ययाऽश्रुचित्वापत्या पुनः स्नानापत्तेः ॥ तच्च
स्नानं मंगलकृत्यादौ तिलामलकादिनोद्वर्त्याभ्यंगपूर्वकं वा कार्यं ॥ आद्यं तु रुद्रका-
रिकायां परशुरामेणोक्तं ॥ ततः स्वगृहमागत्य मंगलस्नानमाचरेत् ॥ सर्वौषधीगंध-
चूर्णयुक्तैः कृष्णतिलामलैः ॥ उद्वर्त्यांगानि तैलेन चंपकादिसुगंधिना ॥ तैलेन मंगल-
स्नानं कुर्वीत ब्राह्मणैः सहेति ॥ अत्र सर्वशुद्धस्यौषधिगंधचूर्णशब्देन कर्मधारयः ॥
सर्वगंधास्तु मदनरत्ने ॥ कुंकुमागस्तूरीकर्पूरचंदनं तथा ॥ जातीफलमिति प्रोक्ताः
सर्वगंधाः सदा बुधैरिति ॥ हेमाद्रौ गारुडे ॥ कर्पूरं चंदनं दर्यः कुंकुमं च समांशकं ॥
सर्वगंधमिति प्रोक्तं समस्तसुरबलभमिति ॥ दर्यः कस्तूरी ॥ ब्राह्मणैः सहेत्यत्र स-
हैव दशभिः पुत्रैः भारं वहति गर्दभीत्यत्र गर्दभ्या भारवाहकत्वेन पुत्राणामिव ब्राह्म-
णानां साहित्यमात्रमेव न पुनस्तेषां स्नाने कर्तृत्वं ॥ अन्त्ये तु निर्णयसिन्धौ
कात्यायनेनोक्तं ॥ मांगल्यं विद्यते स्नानं वृद्धिपूर्वोत्सवेषु च ॥ स्नेहमात्रसमायुक्तं मध्या-
न्हात्माक्तं दिश्यत इति ॥ गृहभारदीये ॥ शिरोऽभ्यंगावशिष्टेन तैलेनांगं न लेपयेत् ॥

॥ अथ परिधानवस्त्रविचारः ॥

अहतयोरधरीयोत्तरीययोः परिधानमप्यधिकारीतावच्छेदकं ॥ अधौते कारुण्यौते
च परिदध्यान्न वाससी ॥ अहतं तु परिदध्यात्सर्वकर्मणि संयत इति हेमाद्रौ वाराहोक्तेः ॥
पारस्करगृह्येऽपि ॥ अहतं वासो धौतं वाऽमौत्रेणाच्छादयीत परिधास्या इत्ययोत्तरीयं
यज्ञसामेत्येकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीतेति ॥ अमौत्रेणाऽरजकेनेत्यर्थः ॥ अहतल-
क्षणमुक्तं स्मृतिरत्नावल्यां रेणुकारिकायां नागदेवान्हिके च कात्यायनेन ॥ इपद्धौतं नवं
श्वेतं सदृशं यन्नधारितं ॥ अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनमिति ॥ मदनपारिजाते
ज्ञातातपनाम्नेदमुदाहृतं ॥ इपद्धौतमरजकादिना सकृद्धौतमिति नागदेवान्हिके व्या-
ख्यातं ॥ कश्यपेन त्वन्ययोक्तं ॥ अहतं यंत्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयंभुवा ॥
शस्तं तन्न मांगलिक्येषु तावत्कालं न सर्वदेति ॥ मदनपारिजाते तु सत्यतपानाम्ने-
दमुदाहृतं ॥ मांगलिक्यं विवाहादि च अत्रैवं व्यवस्था ॥ विवाहादिमंगलकर्मसु यं-
त्रनिर्मुक्तमेवाहतं ॥ शस्तं तन्मांगलिक्येषु तावत्कालमिति वदता तत्रैव तावत्कालं
तस्य शस्तत्वाभिधानात् ॥ अन्यत्र यज्ञादौ त्वीपद्धौतमिति ॥ नच यज्ञादिकमपि
मांगलिक्यमेवेत्याशङ्कनीयं ॥ विवाहोत्सवादेरैहिकसुखदस्याभ्युदयस्य च मांगलि-
कत्वात् ॥ यज्ञादेस्तु धर्मरूपाददृष्टफलदत्वेन मांगलिकत्वाभावात् ॥ सौमे वस्त्रेऽहते

पत्नी चेति सूत्रे श्रीमद्भिरनन्तयादिकैरप्येव व्याख्यातं ॥ हेमाद्रौ वृद्धपनुः ॥ स्वयं
 धौतेन कर्तव्याः क्रिया घम्या विपश्चिता ॥ नतु तेजकधौतेन नोपभुक्तेन वा क्वचि-
 दिति ॥ तेजको रजकः ॥ व्रतहेमाद्रौ ॥ प्रागग्रमुदगग्रं धौतं वासः प्रसारयेत् ॥ प-
 श्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रसारनाच्छुचिरिति तत्रैव मार्कण्डेयः ॥ अन्यदेव भवे-
 द्वासः शयनीये नराधिप ॥ अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चायामन्यदेव हि ॥ अन्यच्च लोक-
 यात्रायामन्यदीश्वरदर्शन इति ॥ योगीयाङ्गल्यः ॥ अभावे धौतवस्त्रस्य शाणासा
 मविकानिच ॥ कुतपं योगपटं वा द्विवासा येन वै भवेदिति ॥ कुतपो नैपालकंबलः ॥
 आपस्तंबः ॥ आर्द्रवासास्तु यः कुर्याज्जपहोमप्रतिग्रहान् ॥ सर्वे तद्वाससं विद्याद्बहि-
 र्जानु च यत्कृतं ॥ यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवासासा ॥ जपो होमस्तथा
 दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति ॥ सप्तवाताहतमपि शुष्कं ॥ अग्निद्रव्ये सच्छिद्रे स्पृते
 च वाससि न परिभेये ॥ न स्पृतेन न दग्धेन पारक्येन विशेषतः ॥ भूपिकोत्कीर्ण-
 जीर्णेन कर्म कुर्याद्विचक्षण इति महाभारतात् ॥ धौधायनः ॥ कापायवासाः कुरुते
 जपहोमप्रतिग्रहान् ॥ नतदेवगमं कर्म हव्यकव्येष्वयो हविरिति ॥ भवेदिति शेषः ॥
 आचारदर्शे नरसिंहपुराणे ॥ न रक्तमुल्वणं वासो न नीलं च प्रशस्यते ॥ मलाक्तं च
 सदा हीनं वर्जयेदंबरं बुधः ॥ चल्बणं व्यक्तं ॥ एतच्च रक्तविशेषणं ॥ तेनात्पन्तरक्त
 मित्यर्थः ॥ एल्वलमंचलमिति केचित् व्याघ्रपादः ॥ कपायं कुण्ठवस्त्रं च मलिनं के-
 शदूषितं ॥ जीर्णं नीलं संधितं च पारक्यं मैथुने धृतं ॥ छिन्नाग्रमुपवस्त्रं च कुत्सितं
 घर्मतो विदुरिति ॥ अयं च निषेधो सति संभवे बोध्यः ॥ अत एवाह गौतमः ॥
 सति विभ्रयेन जीर्णमलवद्वासाः स्यान्नरक्तमुल्वणमन्यधृतं वा वासो विभ्रयादिति ॥
 नीलं तु सर्वथा निषिद्धमेव ॥ नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गे धारयेत् ॥ अहोरा-
 त्रोपितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्धयतीत्यापस्तंबवचनात् ॥ नीलीरक्तमपि पट्टवस्त्रं न
 निषिद्धं ॥ तदुक्तं आचारविन्तामणौ ॥ कंबले पट्टवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यति ॥
 तथा च ॥ स्त्रीणां क्रीडार्यसंभोगे शयनीये न दुष्यतीति ॥ भृगुः ॥ स्त्रीधृता शयने
 नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ॥ नृपस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्वण्येवं विधारणं ॥ भवि-
 प्ये ॥ नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत्कर्म कुरुते द्विजः ॥ स्नानं दानं तथा होमः स्वाध्यायः
 पितृतर्पणं ॥ एषा तस्य महायज्ञा नीलीरक्तस्य धारणादिति ॥ व्याघ्रपादः ॥ नैक-
 वस्त्रो द्विजः कुर्याद्भोजनं देवतार्चनं ॥ तत्सर्वमसुरेन्द्राणां ब्रह्मा भागमकल्पयदिति ॥
 इति विष्णुपुराणे ॥ होमे देवार्चनायासु क्रिया स्वाचमने तथा ॥ नैकवस्त्रः प्रवर्तते
 द्विजवाचनके जपे इति ॥ द्विजस्वस्तिवाचनादौ ॥ शातातपः ॥ सव्यादंसात्परि-
 भ्रष्टं फटिदेशयतां वरः ॥ एकवस्त्रं तु तं विद्यादैवे च वर्जयेदिति ॥ आपस्तंबः ॥

देवागारे तथा श्राद्धे गवां गोष्ठे तथाध्वरे ॥ संध्ययोश्च द्वयोः साधुसंगमे गुरुसन्नि-
धौ ॥ अश्वगारे विवाहेषु स्वाध्याये भोजने तथा ॥ उद्वरेदक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानां
क्रियापथे इति ॥ उद्वरेदक्षिणं पाणिमिति सव्यांसे बद्धं निधाय दक्षिणं बाहुमुत्तरी-
याद्वहिः कुर्यादित्यर्थः ॥ संग्रहे ॥ वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतं ॥ त्रिभिः
कच्छैः परितो यो विप्रो यः स शुचिर्भवेत् ॥ आदौ कच्छस्ततो नीवी नाभिमध्ये च
वाससी ॥ नीवी दक्षिणतः स्थाप्या एतन्नि कच्छलक्षणं ॥ शयनं चार्द्रपादेन शुष्क-
पादेन भोजनं ॥ नोत्तरीयमघः कुर्याद्रात्रिवासस्तथा दिने ॥ कटिवेष्ट्यं तु यदस्त्रं
पुरीषं येन वा कृतं ॥ मूत्रमैथुनकृद्दक्षं धर्मकार्यं विवर्जयेदिति ॥

॥ अथोपवीतपरिधानविचारः ॥

दानहेमाद्रौ श्लोकगौतमः ॥ स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
वध्नीयान्नासुरीं कक्षां शेषकाले यथारुचिः ॥ तत्रैव याज्ञवल्क्यः ॥ परिधानाद्वहिः
कक्षा निबद्धा चासुरी मता ॥ धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नत इति ॥ बहिः
कक्षा वह्निर्निर्गता कक्षा इत्यर्थः ॥ कक्षा पश्चादंचलं ॥ प्रान्तद्वयमित्यन्ये ॥ उपवीतित्वं
वद्वशिखित्वं चाधिकारिविशेषणं ॥ यथाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ सदोपवीतिना
भाव्यं सदा वद्वशिखेन च ॥ विशिखो व्युपवीतिश्च यत्करोति न तत्कृतमिति ॥ अनेन हि
दधिखदिरादिवत् उपवीतित्वस्य वद्वशिखित्वस्य च ऋतुपुरुषोभयार्थत्वमवगम्यते ॥
विशिख इत्यादिना कृत्वंगत्वं च ॥ सदा शब्देन पुरुषार्थत्वमभिहितं ॥ तेन विशिखेन
व्युपवीतिना च कर्मणि क्रियमाणे कर्मणोऽपि वैगुण्यं भवति ॥ एवं च सति पुरुषोभ-
यार्थापचारमयुक्तं प्रायश्चित्तद्वयमत्र बोध्यम् ॥ उपवीतं विना भोजनादिकरणे प्राय-
श्चित्तमाह मारीचिः ॥ ब्रह्मसूत्रं विना भुंक्ते विष्मूत्रं कुरुते तथा ॥ गायत्र्यष्टसह-
स्रेण प्राणायामेन शुध्यति ॥ तथा च मनुः ॥ पितृतो मेहत्तथापि भुञ्जतोऽनुपवी-
तिनः ॥ प्राणायामत्रिकं पट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात् ॥ अत्रैकस्मिन्नेव विषये प्राय-
श्चित्तबहुत्वाल्पत्वं शक्ताशक्तविषयमिति न विरोधः ॥ भोजनादिग्रहणं तु कर्मान्त-
रस्योपलक्षकं ॥ विशिख इत्याद्येकवाक्यतासंभवात् ॥ आचारादर्शे गोभिलः ॥
दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमनवलंबं भवत्येवं
यज्ञोपवीती भवति ॥ सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेसे प्रतिष्ठापयति सव्यं
कक्षमनवलंबं भवत्येवं प्राचीनावीती भवतीति ॥ मनुः ॥ निवीती कंठसज्जने ॥
हेमाद्रौ भरद्वाजः ॥ दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामस्कंधे निवेशितं ॥ यज्ञोपवीतमित्युक्तं
देवकार्येषु शस्यते ॥ कंठावलंबितं चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् ॥ तन्नवीतमिति ख्यातं
शस्तं कर्मणि मानुषे ॥ उत्क्षिप्ते वामबाहौ तु दक्षिणस्कंधमाश्रितं ॥ प्राचीनावीतमि-

त्युक्तं तत्पित्र्येष्वेव कर्मस्त्विति ॥ निगमपरिशिष्टेऽपि ॥ वामस्कंधकक्षयोरस्याया यज्ञो-
 पवीतं दैवे प्राचीनावीतमितस्या पितृयज्ञे ॥ ताभ्यां द्विकंठासक्तमुत्सर्गनीवीतं पृष्ठ-
 देशावलंबिग्राम्यधर्मेऽप्यिति ॥ ग्राम्यधर्मः स्त्रीसंयोग इति हेमाद्रिः ॥ यत्र नीवीतप्रा-
 चीनावीतयोर्न विधिः श्रूयते तत्र सर्वत्रोपवीतित्वमेव ॥ एवं च यत्र देवकार्योद्देशेनो-
 पवीतित्वं श्रूयते तत्रापि दैवमुपलक्षणं ॥ पितृमनुष्यकार्यातिरिक्तं सर्वमेव दैवमित्या-
 चारदर्शं व्याख्यातं ॥ उपवीतं द्विधा ॥ नवसूत्रं संस्थानविशेषश्च ॥ तत्रार्घं शूद्रस्य
 नेत्युक्तं मिताक्षरायां ॥ अन्त्यं शूद्रस्यापि भवति ॥ उपवीतिना कर्म कर्तव्यमित्य-
 स्य सर्वकर्मशेषत्वेन शूद्रस्याप्यदृष्टार्थं कर्मण्युपवीतित्वावश्यं भावात् ॥ उपवीताद्य-
 चरीयवस्त्रेणापीति पारिजातकल्पतरु ॥ यत्तु न शिखिनोपवीती स्यान्नोद्धरेत्संस्कृतां
 गिरमिति श्रीशंकराचार्यकृत श्रीविष्णुसहस्रनाम्ने ॥ पादं तदसच्छूद्रपरमकर्मकालपरं
 नवसूत्रपरं वा ॥ हरिहरभाष्ये देवलः ॥ कार्पाससौमगोवाळशाणवल्कं तृणादिकं ॥
 सदा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिरिति ॥ शुभा अवतीति ॥ वल्कं तत्त्वक् ॥ असंभ-
 वत इति सार्वविभक्तिकस्तसिल् ॥ मुख्या संभव इत्यर्थः ॥ गोभिलगृहे ॥ यज्ञो-
 पवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वाऽपि कुशरज्जुं वेति ॥ वौधायनः ॥ कौशं सूत्रं त्रिस्त्रिंशत्तमा-
 नामेति ॥ कौशं कुशमयं सूत्रं कार्पासं ॥ त्रिस्त्रिंशत् नवगुणं त्रिसरीकृतमित्यर्थः ॥
 नव वै त्रिष्टदिति श्रुतेः ॥ तच्च सूत्रं कार्पासंकुशमयं वा ब्राह्मणस्य ॥ तथा च मनुः ॥
 कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिष्टदं ॥ शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकं ॥
 छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ त्रिष्टदूर्ध्ववृत्तं कार्यं तन्तुत्रयमयोवृत्तं ॥ त्रिष्टदं चोपवीतं
 स्थात्तस्यैको ग्रंथिरिष्यत इति ॥ ऊर्ध्ववृत्तमाह संग्रहकारः ॥ करेण दक्षिणेनोर्ध्वं
 गतेन त्रिगुणीकृतं ॥ वलितं मानवैः सूत्रं शास्त्रे ऊर्ध्ववृत्तं स्मृतमिति ॥ ऊर्ध्वगतेन
 ऊर्ध्वस्थितेन दक्षिणकरेण यद्वलितं तदूर्ध्ववृत्तमित्यर्थः ॥ वामावर्त्तं त्रिगुणं कृत्वा
 मदक्षिणावर्त्तं नवगुणं विधाय तदेव त्रिसरं कृत्वा ग्रंथिमकं विदध्यात् ॥ यत्तु यज्ञो-
 पवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्तवः ॥ एकेन ग्रंथिना तंतुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽप्यवेति ॥ द्विगुणो
 द्विसरस्त्रिसरा संभवे ज्ञेय इत्युक्तं नारायणवृत्तौ ॥ यच्च पैठीनीनसिक्चनं ॥ कार्पा-
 समुपवीतं पट् तंतु ब्राह्मणस्य सौमेयं राजन्यस्याविकं वैश्यस्येति तदपि नवतन्तवसंभवे
 तन्तुपट्टं विधत्ते त्रिष्टदं त्रिसरमित्यर्थः ॥ अथवा नवगुणं त्रिसरद्वयेन पट्टरज्जुकमि-
 त्यर्थः ॥ सौमेयमतसीमवं ॥ अत्र च कुशशरगोवाळादिषु न त्रिगुणत्रिसरादिनियमः ॥
 सूत्र एव तन्नियमोपदेशात् ॥ अवघातादयस्तु त्रीहिर्यमत्वात्तत्कार्यकारिष्वपि विधेयाः ॥
 अत्र त्रिगुणत्रिसरादेर्यज्ञोपवीतान्तर्गतत्वेऽपि न तद्वर्त्मत्वमिति व्यक्तं नारायणवृत्तौ ॥
 यज्ञोपवीतरचनाप्रकारस्तु स्मृत्यर्थसारे हरिहरभाष्ये च ॥ शुची देशे शुची सूत्रं

संहतांगुलिमूलके ॥ आवेष्ट्य पणुनवत्यातत्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥ अवलिगकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्ववृत्तं च तत् ॥ अपदक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतं ॥ अधः प्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकं (नववन्तुदेवता ॥ ऊंकारधाम्निको नागो सोमः पितृप्रजापतिः ॥ वायुः सूर्य सर्वदेवा इत्याहुस्तन्तुदेवताः) त्रिरावेष्ट्य दृढं बध्वा हरिब्रह्मेश्वराग्रमेत् ॥ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रमिति धारयेत् ॥ सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकं ॥ सावित्र्या दशकृत्वोद्भिर्पवित्रताभिस्तदुक्षयेत् त्रिच्छिन्नं वाप्यथोयातं भुत्वा निर्मितमुत्सृजेत् ॥ अनध्यायेऽपरान्हे च ब्रह्मसूत्रं न तद्भवेदिति ॥ प्रकारान्तरमाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटि ॥ तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातीलंबं न चोच्छ्रितमिति ॥ स्मृत्यर्थसारेपि पूर्वप्रकारापेक्षया प्रकारान्तरमेवेदमुक्तं ॥ यद्वेत्सुपक्रम्य पृष्ठवंशे च नाभ्यामिति वाक्योपन्यासात् ॥ वामस्कंधे कृतं नाभिपृष्ठवंशयोर्द्धृतं सद्यथा कटिपर्यन्तं प्राप्नोति तावत्परिमाणमित्यर्थः ॥ नातीलंबं न चोच्छ्रितमिति ॥ अतोऽस्मादुक्तान्मानादधिकं लंबमानं न धार्यं ॥ नाप्यस्मान्मानादुच्छ्रितं ह्रस्वमिति यावत् ॥ अस्मिन्पक्षेन पणुनवत्या आवेष्टनं ॥ किन्तु यावता उक्तमानमुपवीतं संपद्यते तावत्सूत्रमानं कल्पनीयं ॥ अग्राह नारायणवृत्तिकृत् ॥ एतच्च गोभिलीयानां कात्यायनानां च ॥ अन्येषां तु स्तनादूर्ध्वमथोनाभेर्न धार्यं तत्कथंचनेति देवलोकं प्रमाणमिति ॥ यज्ञोपवीतमानाभेरिति बौधायनोक्तस्याप्येवैव व्यवस्था ॥ अस्य कंठादुच्चारणनिषेधं प्रक्षालनार्थं च शाखाविशेषेण तदपवादं चाह भृगुः ॥ मंत्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकं ॥ नोद्धरेथ ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छेयमात्मनः ॥ सकृदुच्चारणात्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः ॥ (कारिकायां ॥ प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो भवेद्विधिः ॥ होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति च ॥ पुलस्त्यः ॥ अकाले यत्कृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रिया ॥ कालातीते तु यत्कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत्) तैत्तिरीयाः कठाः काण्वाश्वरका वाजसनेयिनः ॥ कंठादुच्चार्य सूत्रं तु कुर्युर्वैशालनं द्विजः ॥ बह्वचाः सामगाश्चैव ये चान्ये यजुः शाखिनः ॥ कंठादुच्चार्य सूत्रं तु पुनरर्हन्ति संस्क्रियामिति ॥ पुनः संस्क्रिया मंत्रेणोपवीतान्तरधारणमेव ॥ (छंदोगपरिशिष्टे ॥ मलापकर्षणस्नाने गात्राभ्यंगे तथैव च ॥ उपवीतं पृथक्कुर्यादन्यत्र नरकं व्रजेत्) अभ्यंगे चोदधिस्नाने मातापिश्रोमृतेहनि ॥ कंठादुच्चार्य सूत्रं तु कुर्युर्वै शालनं द्विज इति ॥ एतद्वाक्यबोधितविषयेष्वेवोक्तव्यवस्थया ॥ एतेन नित्यस्नानविधौ विहितयज्ञोपवीतप्रक्षालनविषयोक्तव्यवस्थेति गोपीनाथ शैवोक्तपरास्तां ॥ एतच्च सूत्रमयोपवीतं वस्त्रोपवीतभावे ज्ञेयं तदुक्तं निगमपरिशिष्टे ॥ वाससा यज्ञोपवीतानि कुर्यात्तदभावे त्रिहता सूत्रेण कुशमुंजवालमत्तिसररञ्जु-

भिर्वेति ॥ बालोऽत्र गोवालः ॥ संकदेवलवचनात् ॥ नारायणवृत्तौ वसिष्ठः ॥
 स्नातकानां हि नित्यं स्यादन्तर्वासस्तयोत्तरं ॥ यज्ञोपवीते यष्टिः सोदकश्च कर्मदलु-
 रिति ॥ स्मृत्यर्थसारे हरिहरभाष्ये च ॥ ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य द्वे बहूनि
 वा ॥ तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यत इति ॥ एतच्च वस्त्रोत्तरीयाभावे तृतीयो-
 पवीतधारणं कर्मांगं बहूनि वेति तु काश्च ॥ व नि चायुःकामस्येति देवलोक्तेः ॥
 विश्वामित्रः ॥ यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥ तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्रा-
 भावे तदिष्यत इति ॥ यद्यपि तृतीयोपवीतधारणमुत्तरी कार्यं विधारणमुत्तरीकार्यं
 विधानादुत्तरीयमंगेण प्रतिभाति तथापि मंत्रेणैवं स्मृतकर्म कर्त्तव्यमित्यभिधानात्
 प्रकृते च मंत्रेणोपवीतधारणस्यैव मरणीयत्वादुपवीतमंगेणैव युक्तं ॥ तृतीयमुत्तरी-
 यार्थं इत्येतावतैवानुकल्पत्वे सिद्धे वस्त्राभाव इत्युक्तिरुत्तरीयाभाव एवानुकल्पत्वार्थाः ॥
 तेन तृतीये धृते उत्तरीयलाभे तदपि धार्यमिति केचित् ॥ तन्नेत्यन्ये ॥ एकस्यैव
 कदाचिदनुकल्पत्वे प्राधान्ये च विरोधात् ॥ वृद्धास्त्वगहुः ॥ उत्तरीयस्य सर्वं कर्मार्थ-
 त्वात्मनिकर्मधारणानुपपत्तेस्तदुपवीतवत्सर्वार्थं सकृदेव धार्यं ॥ एवं तृतीयोपवीतमपि ॥
 तदंगीकारेण कर्मविशेषारंभोत्तरं मुख्योत्तरीयलाभेपि न तद्वृत्तं ॥ पाण्डन्यायात् ॥
 कर्मानारंभे तु तृतीये सत्त्वेपि तद्वृत्तं पाण्डन्यायात् ॥ नच तृतीयत्यागापत्तिः ॥
 सर्वार्थत्वेन धृतत्वात् उत्तरीयस्य च सर्वदा सत्त्वासंभवादिति युक्तमुत्पश्यामः ॥ शिष्टा-
 चारोप्येवं ॥ तृतीयमुत्तरीयार्थे एकं तु प्रथमाश्रममिति मदनपारिजाते पाठः ॥ उत्तरी-
 यवस्त्राभावे तु पारस्करशूत्रे ॥ एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण मच्छादयतीति ॥ एकवस्त्रत्वेनोत्त-
 रार्द्धस्योत्तरीयत्वेनोपादाने तु यज्ञसामायेत्युत्तरीयमंत्रः प्रवर्त्तत एव ॥ क्रियान्तरत्वात् ॥
 जातूकर्ण्यः वस्त्रोत्तरीयाभावे द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं चतुरंगुलं वा सूत्रं परिमंडलं कुर्यादिति ॥

॥ अथ शिखाबंधनविचारः ॥

मानस्तोकेति मंत्रेण शिखाबंधनमाचरेत् ॥ शिखाबंधस्तु दक्षिणपार्श्वे कार्यः ॥
 तदुक्तं चतुर्विंशतिमते ॥ मध्ये तु बह्वृचाश्चैव निबध्नीयुः शिखां ततः ॥ माध्यंदिनाथये
 विप्राः पार्श्वे दक्षिणतः क्रमात् ॥ वामपार्श्वे बध्नीयुर्ये विप्राः सामगायिन इति ॥
 यत्तु कात्यायनेन शिखावं म्य पुरुषार्थत्वं कर्मार्थत्वं च स्पर्धते ॥ तत्प्रायश्चित्तद्वयार्थ-
 मनृतवदनवन्नतु शिखाबंधद्वयं ॥ यज्ञोपवीतेऽपि भेदापत्तेरित्युक्तं प्रयोगरत्ने ॥ नारा-
 यणभट्टैः वर्द्धमानोऽप्येवं ॥ एतेन तिकर्म शिखाबंधः परास्तः ॥ यत्तु कुशोपग्रहो
 बद्धशिखी यज्ञोपवीत्याचम्येति कात्यायनेन स्नानकाले शिखाबंधनमुक्तं तदैवान्मा-
 नुपाद्वा मुक्तशिखस्य बंधनार्थं नतु विमुच्य बंधनीयेत्येतदर्थमित्युक्तमाचारादर्शं ॥
 शूद्रस्य त्वनियताः केशवेषा इति वसिष्ठोक्तेः शिखाविकल्पः ॥ सच सदसच्छूद्रवि-

पयत्नेन व्यवस्थित इति शिखाबंधेऽपि विकल्प इति शूद्राचारशिरोमणिः ॥ कर्म-
कौमुद्यां त्वकर्मकाले शूद्रस्य न शिखाबंधनियम इत्युक्तं ॥ सर्वेषां शिरसि यत्र क-
चित्केशसरो तत्रैव शिखाबंधः ॥ स्वत्वाटत्वं न सर्वथा केशाभावे विशेष उक्तः
काठकग्रन्थे ॥ अथ चेत्प्रमदान्न शिखा स्यात्तदा कौशां शिखां ब्रह्मग्रंथियुतां दक्षिण-
कर्णे निदध्यादिति ॥ शिखाभिन्नकेशानामपि कर्मकाले बंधः ॥ यथाह वृद्धवसिष्ठः ॥
मुक्तकेशेन कर्त्तव्यं प्रेतस्नानं विना क्वचित् ॥ स्नानं दानं जपं होमं मुक्तकेशं न का-
रयेदिति ॥ नच पूर्वाद्धं प्रेतस्नान एव मुक्तकेशनिर्णयः ॥ उत्तराद्धं स्नानपदवैय-
र्थ्यापत्तेः ॥ स्नाने तदनुवादे दानादौ तद्विधौ वैरूप्यापत्तेः ॥ उत्तराद्धं एव सर्वत्र
मुक्तकेशात्प्रतिपक्षे वाक्यभेदापत्तेश्च ॥ नच प्रेतस्नानपर्युदासार्यं पूर्वाधि ॥ आद्यपाद-
वैयर्थ्यापातात् ॥ तेनोत्तराद्धं वाक्यतया प्रेतस्नानान्यकर्मसु मुक्तकेशत्वं निषिद्धयते ॥

॥ अथासनपवित्रधारणविचारः ॥

हेमाद्रौ कौशिकः ॥ कुशासनं सदा पुतं यतीनां तु विशेषतः ॥ कुशासनोपवि-
ष्टस्य सिद्धयते योग उत्तम इति ॥ विष्णुपुराणे ॥ कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञो-
पवीतिना ॥ सर्वं कर्म प्रकर्त्तव्यमन्यथा विफलं भवेदिति ॥ कुशोपरि निविष्टेनेति
कुशासनोपादानं कर्माहं सनोपलक्षणं ॥ आसनान्याह श्राद्धकाशिकामां स्मृतिः ॥
शमी कार्पासश्च शृङ्गाश्च कंदो वा वारणस्तथा ॥ पंचासनानि शस्त्रानि श्राद्धे देवार्चने
तथेति ॥ श्राद्धे देवार्चन इति दैवपित्र्यकर्ममात्रोपलक्षणं ॥ दानहं पादौ शांखायनः ॥
दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनं ॥ श्रौतपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणं ॥
आसनारूढपादस्तु जान्वोर्वा जंघयोस्तथा ॥ कृतावसथिको यस्तु श्रौतपादः स
उच्यते इति ॥ कृतावस्थिकः कृतपदबंधः ॥ इति ॥

“अथ पवित्रधारणविचारः”—मंत्रेण पवित्रधारणं चाधिकारितावच्छेदकं ॥
तदुक्तं प्रयोगपारिजाते ॥ मंत्रेण धारयेद्विप्रः पवित्रं सर्वकर्मसु ॥ मंत्रं विना धृतं यत्तु
पवित्रमफलं भवेत् ॥ पवित्रत्वं इत्यादि मंत्रद्रवितयमस्य त्विति ॥ हेमाद्रावृत्तिः ॥
उभाभ्यामेव पाणिभ्यां विप्रर्द्धमपवित्रके ॥ धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्मग्रंथिसमन्विते ॥
ब्रह्मग्रंथे जपे चैव ब्रह्मग्रंथिर्विधीयते ॥ भोजने वर्तुलः प्रोक्त एवं धर्मो न हीयत इति ॥
वृत्तग्रंथिमत्पवित्रलक्षणमुक्तं हेमाद्रौ गारुडे ॥ अर्द्धं प्रदक्षिणीकृत्य शिखायां संप्रवेश-
येत् ॥ वैष्णवेनैव मार्गेण वृत्तग्रंथौ पवित्रके इति ॥ वैष्णवो मार्गः पश्चाद्भागः ॥ द्विगु-
णीकृतानां दर्भशिखानां पाशः प्रदक्षिणमर्द्धावेष्टनं विधाय पश्चाद्भागेन यदा प्रवेश्यते
तदा वर्तुलो ग्रंथिरित्यर्थः ॥ ब्रह्मग्रंथिमत्पवित्रलक्षणमपि तत्रैवोक्तं ॥ संत्यज्य वैष्ण-
वं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिः सृतं ॥ सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥ तद्ब्रह्मग्रंथिम-

त्मोक्तं पवित्रं वेदवादिभिरिति ॥ पवित्रकर्तुरभिमुखप्रदेशो ब्रह्ममार्गः ॥ यदा स एवं
 पाशः प्रादक्षिण्येन समग्रवेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रवेक्ष्यते तदा ब्रह्मप्राप्तिरि-
 त्यर्थः ॥ पवित्रदर्भशिखासंख्यापि तत्रैवोक्ता ॥ सप्तभिर्दर्भैर्पिजूलैः कुर्याद्ब्राह्मं पवि-
 त्रकं ॥ पंचभिः क्षत्रियस्यैव चतुर्भिस्तु तथा विशः ॥ द्वाभ्यां शूद्रस्य विहितमन्तराणां
 तथैव चेति ॥ मार्कण्डेयस्तु चतुर्भिर्दर्भैर्पिजूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकं ॥ एकैकन्यूनमुद्दिष्टं
 वर्णं वर्णं यथाक्रमं ॥ सर्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं नवेत्याह ॥ एतच्च सं-
 ख्याविशिष्टं पवित्रलक्षणं ग्रंथिमत्पवित्रपक्षे ॥ तदभावपक्षे तु अनन्तर्गभिणं साग्रं
 कौशं द्विदलमेव च ॥ प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचिदिति छांदोगपरिशिष्टे का-
 त्यायनोक्तं लक्षणं ज्ञेयं ॥ द्विदलमखंडैकपत्रात्मकमित्यर्थः ॥ केचिद्द्विदलं पत्रद्वया-
 त्मकमिति व्याचक्षते तत्पवित्रस्य इति शतपथश्रुतिकात्यायनसूत्रकर्कदेवभाष्याद्य-
 खिलग्रंथविद्वद्विपक्षणीयं ॥ हारीतः ॥ आचामेत्प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजो-
 त्तमः ॥ नोच्छिष्टं तु भवेत्तत्तु भुक्तोपे तु वर्जयेदिति ॥ पवित्रेण सह भोजनं कृतं त-
 देवोच्छिष्टतया त्याज्यं नान्यत् ॥ एतच्च ग्रंथिमत्पवित्रविषयं ॥ ग्रंथिर्यस्य पवित्रस्य
 न तेनाचमनं चरेदिति हारीतस्मरणात् ॥ एतदपि ब्रह्मपंथिमत्पवित्रविषयं ॥ ब्रह्म-
 पंथिनाऽचामेदिति हेमाद्रावादिप्रस्मरणात् ॥ एतच्च भुते एव मतो वेदितव्यं ॥ प्र-
 यत इति वचनात् ॥ अन्येतु कर्मांगाचमनविषयमेतदित्याहुः ॥ तथा च हेमाद्रौ का-
 त्यायनः ॥ सद्भेः सपवित्रो वा कर्मांगे पितृकर्मणि ॥ अशून्यं तु करं कृत्वा स-
 र्वप्राचमनं चरेत् ॥ नोच्छिष्टं तत्सद्भेः भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेदिति ॥ अत्र पवित्रश-
 ब्देन ग्रंथिमत्पवित्रमित्येके ॥ नित्ये नैमित्तिके वापि कर्मांगक्रमणे द्विजः ॥ धृतं पवित्रं
 कर्मान्ते ग्रंथिमुत्वा तु तत्प्रजेदिति ॥ हेमाद्रौ शातातपः ॥ जपे होमे तथा दाने स्वा-
 ध्याये पितृतर्पणे ॥ तर्पणं नैत्यकं कुर्याद्ब्रह्मयज्ञपुरः सरं ॥ ग्रहणादिनिमित्तेषु ब्रह्मयज्ञं
 विना भवेदिति शाकलकारिकायां ॥ अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैरिति ॥
 तत्रैव कश्यपः ॥ स्नाने होमे जपे दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ॥ सपवित्रौ सद्भौ वा
 करौ (कुरुतः कर्मइतिकरौ) कुर्यात् नान्यथेति ॥ उभावपि करौ सपवित्रौ सद्भौ
 वा कर्मांगत्वेन संपादनीयौ अत्र च करयोः पवित्रवत्ता च ग्रंथिमद्ग्रहामग्रंथिमद्ग्रहां
 वा पवित्राभ्यामित्येकः पक्षः ॥ द्वौ दभौ दक्षिणे इस्ते त्रीनासने पादमूले शिखायां
 च उपवीते सकृत्सकृत् ॥ सकृदिति वचनोक्तरीत्या च सद्भेता इत्यपरः ॥
 सव्ये पाणौ कुशान्कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियां ॥ सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः
 सपवित्रक इति छांदोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेः ॥ सव्ये पाणौ त्रीन्कुशान् दक्षिणे
 पवित्रं धारयेदिति तृतीयः ॥ इति ॥

॥ अथ पर्युषितदर्भविचारः ॥

हेमाद्रौ गृहपरिशिष्टे ॥ दर्भाः कृष्णाजिनं मंत्रा ब्राह्मणा हविरग्रयः ॥ अयात यामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनरिति ॥ यातयामत्वं (जीर्णं च परिसृक्तं च या- तयामं तदुच्यते) त्वनेकत्र प्रयोगानर्हत्वं तु एकत्र विनियुक्तस्याप्यनेकक्रियान्तरो- पयोगयोग्यत्वं ॥ हविरत्राज्यमेव ॥ (घृतमाज्यं हविः सर्पिः नवनीतं नवोद्धृतं) नाज्यादशेषादिति कात्यायनेनाज्यस्य शेषत्वाभावप्रतिपादनेन यातयामत्वाभावात्पुनः पुनर्विनियोज्यत्वस्य तत्रैव सत्त्वात् ॥ पुरोडाशौदनादेस्तु शेषत्वेन यातयामत्वात्पुनः पुनर्विनियोज्यत्वस्यासंभवात् ॥ कोशादावाज्यनापसुहविः श्रद्धपरामर्शाच्च ॥ दर्भाणा- मयातयामत्वं तु नभोमासीयाऽभावास्या गृहितदर्भविषयं ॥ तदाह हारीतः ॥ मासे नभस्यमावास्यां तस्यां दर्भोच्यो मतः ॥ अयातयामास्ते दर्भा नियोक्तव्याः पुनः पुनरिति ॥ नभः श्रावणः अमावास्यात्वमांतमासेनैव बोद्धव्या ॥ ततश्चैते उपयुक्ता अप्यपवादवर्जं क्रियान्तरेषु पुनः पुनरुपयोज्याः ॥ कालान्तर्यगृहीतास्तु एकत्र वि- नियुक्ताश्चेद्यातयामत्वात् क्रियान्तरेषु ते न विनियोज्याः ॥ अपवादवाक्यानि तु हेमाद्रौ लघुहारीतः ॥ चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ॥ स्तरणासन- पिंडेषु पद्मशान्परिवर्जयेत् ॥ पिंडार्थं ये कृता दर्भा यैः कृतं त्रिवृत्तर्पणं ॥ सूत्रो- च्छिष्टे धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥ नीविमध्येषु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृ- ताः ॥ पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथाकायस्तथा कुशा इति ॥ गृहपरिशिष्टेपि ॥ अ- मेध्यलिप्ता ये दर्भास्तेषां त्यागो विधीयत इति ॥ दर्भलक्षणं तु हेमाद्रौ कौशिकेनो- क्तं ॥ सप्तपत्राः शुभा दर्भास्तिलक्षेत्रसमृद्धवाः ॥ ते प्रशस्ता द्विजातीनां दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ अप्रसूताः स्मृता दर्भाः (दीयन्ते दणन्ति वा इति दर्भाः) प्रसूतास्तु कु- शाः स्मृताः ॥ समूलाः कुतपाः प्रोक्ताश्छिन्नाग्रास्त्वणसंज्ञिता इति ॥ अप्रसूता असंज्ञातप्रसवा अपुष्पिता इत्यर्थः ॥ रत्निप्रमाणता च दर्भाणां ॥ रत्निमात्राः प्रमा- णेन पितृतीर्थेन संस्कृता इति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेः एतच्च पिंडाधः स्तर- णार्थानामेव ॥ तदुक्तं वायुपुराणे ॥ रत्निप्रमाणा शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ॥ उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोचमा इति ॥ कृतमुष्टिहस्तो रत्निः ॥ अन्येषां तु गोकर्णप्रमाणता ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ हरिताश्च सर्पिजूलाः स्निग्धाः पुष्टाः स- माहिताः ॥ गोकर्णदीर्घास्तु कुशाः सकृद्व छिन्नाः समूलका इति गोकर्णपरिमाणं च प्रादेशतस्तर्जण्यादिद्युते नते गोकर्णत्वं इत्यभिधानकोशप्रतिपादितम् ॥ इति ॥

॥ अथाचमनविचारः ॥

आचमनं चाधिकारितावच्छेदं ॥ तदुक्तं मार्कण्डेयेन ॥ देवार्चनादिकार्याणि त-
था गुर्वभि (गृणाति उपदिशतीति गुरुः) वादनं ॥ कुर्वीत सम्यगाचम्य प्रयतोऽपि
सदा द्विज इति ॥ आचान्तस्य प्रयतस्यपि कर्मारंभ प्रयुक्तमाचमनमनेनोच्यते भवति ॥
तत्रायमाचमनप्रयोगः ॥ वदशिख उपवीती प्राङ्मुख उदङ्मुख ऐशान्याभिमुखो वा
आजानुक्षालितपादयुग्म आमणिवंधं प्रक्षालितहस्तद्वयो येन केनापि सिद्धं द्विवासा-
स्त्वं तत्पूर्वोररः कृत्वा शुचौ देशे अमसारितसमस्थितपादगः सुमनास्तन्मनाः प्र-
णतो भूमिष्ठपादोऽनासनस्यो श्रुत्वाऽसनस्योऽपि अजलस्यो ज्ञानूर्ध्वजले तिष्ठन् वा
अनपावृतशिरः कंठः केशनीव्यधः कांयधरणीरस्पृशन् तत्स्पर्शं तु प्रक्षालितहस्तः
अजल्पन् अहसन् अगच्छन् अप्रौढपादः कमप्यस्पृशन् अचलन् कचिद-
प्यनावर्जितदेशे दिक्षं आत्मानं चानघलोक्यन् अरथ्यास्योऽत्वरौ वामहस्तास्पृष्टम-
फेनमविवर्णमविरसपदुर्गंधि अचुद्बुद्धं शूद्राशुच्येकपाण्यनावर्जितं वर्षधारातिरिक्तं पा-
दप्रक्षालतशेषातिरिक्तं उच्छेपं चेत्तदा भूमिस्त्राविताग्रं अग्निप्रोक्षणार्थं जलशेषाति-
रिक्तं हस्तैनालोलितं अमदरमभवं प्रदरमभवमपि गोक्षिप्तं अतप्तं रोगिणस्तप्तमपि
गोक्षिप्तं अतप्तं रोगिणस्तप्तमपि अकलुपं धनांगुलिनागोकर्णाकृतिना दक्षिणहस्तेन
त्रिधनुर्वा ब्राह्मेण क्षतादिना तदवरोधे कायेन तदवरोधे दैवेन ब्राह्मणो हृद्गामि
क्षत्रियः कंठगामि वैश्यस्तालुगामि जलमाचामेत् ॥ शूद्रः सर्वैव च स्त्री मुखाम्भ्यन्तर-
प्राक्षिप्तं यथोक्तमैव जलं सकृदाचामेत् ॥ ततः ॥ संवृतशाखान्ताधरोष्ठं मुख-
भंगुष्टमूलेन द्विः परिमृज्य पाणिं प्रक्षाल्य तर्जनीमध्यमानामिकाभिस्तादृशमेव मुख-
मोष्टमश्रुतोऽथः श्यावादुपरि द्दिरूपस्पृश्य पुनः पाणिं प्रक्षाल्य वामपाणिं पादौ शि-
रश्चाभ्युक्ष्य तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां सोदकाभ्यां दक्षिणोत्तरे नासापुटे ॥ ततोऽंगुष्ठानाभि-
काभ्यां सोदकाभ्यामक्षिणी ॥ छंदोगश्चेत्तदाऽद्वावक्षिणी इति विशेषः ॥ परिमार्ज्जो-
पस्पर्शनयोर्मध्ये पाण्याद्यभ्युक्षणमिति च विशेषः ॥ ततोऽंगुष्ठानामिकाभ्यां दक्षि-
णोत्तरे श्रोत्रे ॥ ततः कनिष्ठांगुष्ठाभ्यां नाभिं स्पृष्ट्वा पाणिं प्रक्षाल्य करतलेन हृदयं
सर्वांगुलीभिः शिरः अंगुल्यग्रेणांसद्वयं च स्पृशेत् ॥ ततः शेषं जलं किंचिद्ग्राह्यं देयं ॥
इतीदमाचमनं ॥ यः क्रियां कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ॥ भवन्ति हि वृथा तस्य
क्रियाः सर्वा न संशयः ॥ इति पराशरमाधवीये बाधुपुराणवाक्यं ॥ द्विवाचमने पाद-
प्रक्षालनवर्जमखिलमावर्त्तते ॥ भोजनोपक्रमाचमने सकृदेवोष्टस्पर्शः ॥ तथा द्विजातीना-
मपि पुनराचमने ओष्टस्पर्शमात्रं ॥ प्रत्युपस्पृश्यात्ततः शुचिर्भवतीति गोभिलगृह्यादिति
केचित् ॥ एतावत्प्रशक्तौ तु त्रिः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य मुखं प्रमृज्य खानि स्पृशेत्
अत्यशक्तौ तु त्रिः पीत्वा हस्तं प्रक्षाल्य श्रोत्रं स्पृशेदित्याचमनप्रयोगः ॥

॥ अथ प्राणायामविचारः ॥

अत्र मूलं मिताक्षरायां स्मृत्यर्थसारे आचारदर्शे आचारचिन्तामणौ च ज्ञेयं ॥
 गोभिलः ॥ कालत्रयेषु संध्यायां काले काले जपेषु च ॥ प्राणायामः प्रकुर्वीत सर्व
 कर्माणि संयतः ॥ ॥ प्रयोगपारिजाते ॥ देवार्चनजपे होमे संध्ययोः श्राद्धकर्मणि
 स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयस्तयः ॥ कृतप्राणायामस्त्वमप्यधिकारि-
 शेषणं ॥ तदाह वृद्धमनुः ॥ प्राणानायम्य कुर्वीत सर्वकर्माणि संयतः प्राणायाम-
 मैस्त्रिभिः पूतस्तत्त ॐ कारमर्हतीति ॥ प्राणायामलक्षणं छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेना-
 भिहितं ॥ भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ॥ महर्जनस्तपः सत्यं
 गायत्री च शिरस्तथा ॥ आपो ज्योति रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरिति शिरः ॥ प्रति
 प्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ॥ एता एतां सहानेन तथैभिर्देशभिः सह ॥
 त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यत इति ॥ मुक्तिफलत्वादव्ययाः ॥ एताः स-
 त्पद्याहृतयः ॥ एतां गायत्रीं ॥ अनेन शिरसा सह ॥ तथैभिर्देशभिः प्रणवैः सह ॥
 आयतप्राणो निरुच्छमाज्जिर्जपेदिति ॥ अयमेकः प्राणायाम इत्यर्थः ॥
 फायिकं वाचिकं वापि मानसं चापि यत्कृतं ॥ तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रं
 प्राणायामत्रये कृत इति सर्वतः ॥ योगयाज्ञवल्क्येऽपि ॥ सव्याहृतिं सप्रणवां
 गायत्रीं शिरसा सह ॥ त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यत इति ॥ कूर्मपु-
 राने ईश्वरगीतासु ॥ प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनमिति ॥ दक्षिणे रेचये-
 द्वायुं वामेनापूरितोदरं ॥ कुंभेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥ पीडयेदक्षिणां
 नाडीं अंगुष्ठेन तथोत्तरां ॥ कनिष्ठानामिकाभ्यां च मध्यमां तर्जनीं विना ॥ पूरको
 रेचकश्चैव प्राणायामोऽथ कुंभकः ॥ प्रोच्यते सर्वशास्त्रेषु योगिभिर्जितमानसैः ॥ रेचकः
 सृज्यते वायुं पूरकस्तन्निरोधनं ॥ समेन संस्थितिर्या सा कुंभकः परिगीयते ॥
 दालभ्यपरिशिष्टे ॥ ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च ॥ अनोकृत्य कृतं सर्वं न
 भवेत्सिद्धिकारकमिति ॥ शाकल्यायनोपि ॥ दानयज्ञतपः स्वाध्याय जपध्यान
 संध्योपासनप्राणायामहोमदैवविष्यमंत्रोच्चारणब्रह्मरंभादीनि प्रणवमुच्चार्य प्रवर्त्तये-
 दिति ॥ अतश्च मंत्रमात्रोच्चारणे आदावोकारः कार्यः इति सर्वानुक्रमसूत्रभाष्ये ॥
 केचित्तु प्रवर्त्तयेदिति वचनात्प्रारंभ एव युक्तः ॥ तथा छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥
 नो कुर्याद्धोममंत्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् ॥ अन्येषां च विकृष्टानां कालेनाचमना-
 दिनेति ॥ अस्वार्थः ॥ गोभिलगृह्यप्रसिद्धपडाहुतिर्विश्रत्याहुतिमंत्रेषु प्रतिमंत्रमादौ
 ॐकार प्रयोगं कचिदपि कुर्यात् ॥ किन्तु प्रथममेव ॥ अन्येषां जपाध्यानां रुद्रा-
 ध्यायादीनां मध्ये अप्राप्तये सति आचमनादिकालेन ॐकारेण सह व्यवधानेना-

चमनानन्तरं पथमानमानस्य मंत्रस्यादावोकारप्रयोगः कर्त्तव्य एवेति ॥ नारायण-
 वृत्तिकृता व्याख्यातं ॥ अत एव शास्त्रान्तरीया न कुर्वन्तीत्याहुः ॥ पारस्कर गृह्य-
 भाष्ये हरिस्तु ॥ अन्येषां चाविष्कृतानामिति पाठं धृत्वा आविष्कृतानां अनन्तरि-
 तानां कालेन आचामनादिना चेति व्याख्यातवान् स त्रिमात्रस्तादृशस्यैव विनियो-
 गात् ॥ मदनरत्ने व्यासः ॥ त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मारंभेषु मंत्रेण सह न संधिः ॥
 पृथक् विधानेन सहं संधिर्नभवत्युपपादितं त्विषिमान् भूयांसमिति सूत्रे सर्वदेति ॥
 अस्य पृथग्विधित्वान्मंत्रे सर्वश इति ॥ ॐमित्यधिकृत्यापस्तंबोषि ॥ त्रिमात्रस्तु प्रयो-
 क्तव्यः कर्मारंभेषु कर्कोपाध्यायैः ॥ अध्याहारस्य तु लौकिकत्वान्मंत्रेण सह सं-
 ध्यभाव इत्यपि प्रतिपादितं पशुं पूर्वं समनक्तीत्यधिकृत्य संत इति प्रतिमंत्रमिति
 सूत्रे कर्कोपाध्यायैः ॥ इति ॥

॥ अथ ऋषिछंददेवताविचारः ॥

दानहेमाद्रौ मदनरत्ने च शास्त्रत्वयः ॥ आर्षं छंदश्च दैवस्थं विनियोगस्तथैवच ॥
 विदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ अविदिस्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्ययनं जपं ॥
 होमपन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पं फलं भवेदिति ॥ ब्राह्मणं च विशेषत इति मदनरत्ने
 दानकांडे पाठः ॥ तथा यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं छंदश्च दैवतं ॥ विनियोगं ब्रा-
 ह्मणं च मंत्रार्थज्ञानमेव च ॥ एकैकस्य ऋषेः सोऽपि बंधो द्युतिविबद्धवेत् ॥ ए-
 कैकस्य ऋषेः एकैकस्य मंत्रस्यैवार्थः ॥ देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ॥
 पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन्येति यो द्विजः ॥ अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु क-
 र्मासु ॥ ॥ येन यद्विष्णो दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ॥ मंत्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषे-
 र्भावस्तदार्पकं ॥ छादनाच्छंद उद्दिष्टं वाससी इव चाकृतेः ॥ आत्मा संछादितो
 देवे मृत्योर्भातिस्तु वै पुरा ॥ आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन छंदांसि तानि वै ॥ यस्य यस्य
 तु मंत्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ॥ तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ॥ पुरा कल्पे
 समुत्पन्ना मंत्राः कमार्थमेव च ॥ अनेन चेदं कर्त्तव्यं विनियोगः ॥ उच्यते ॥ तै-
 रुक्तं यच्च मंत्रस्य विनियोगप्रयोजनं ॥ प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ॥
 एवं पंचविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् ॥ होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने
 तथेति ॥ ॥ सर्वानुक्रमसूत्रे कात्यायनोऽपि ॥ ऋषिदैवतछंदास्यनुक्रमिष्याम इति
 प्रकृत्याह ॥ एतान्यविदिस्वा योधीतेऽनुवृते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म
 निर्वापि यातयाम भवत्यथांतराश्च गच्छन्नापद्यते स्थापुं वर्धति प्रमीयते वा पापीयान्
 भवत्यथ विहायैतानि योधीते तस्य वीर्यवदयथोर्वविचस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा
 हुत्वेष्ट्वा तत्कलेन युज्यत इति अत्र ऋषिछंदो देवता इत्येव क्रमः स्वीकार्यः ॥ आर्षं

छंदश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च॥ वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषत इति वाक्ये
वेदितव्यमिति विधिस्थानीयत्वप्रत्ययश्रवणात् ॥ अत्र हि ऋष्यादिज्ञानपदार्थे क-
र्त्तव्यतया विधीयते ॥ तस्मिंश्च विधियमाने पाठानुपूर्व्याजगम्यमानः क्रमोपि तदा-
श्रितो विधीयते ॥ क्रमान्तरपरिग्रहे विनिगमनविरहात् ॥ यत्तु कात्यायनेन ॥ ऋ-
पिदैवतछंदांस्यनुक्रमिष्याम इति सर्वानुक्रमसूत्रे ऋपिदैवतछंदांसीति क्रम उक्तः ॥
स न ज्ञानार्थत्वेन॥ किन्तु अनुक्रमिष्याम इत्युक्तेरनुक्रमार्थत्वेन॥ वेदितव्यमिति वदन्
ऋष्यादिज्ञानकर्त्तव्यताबोधक या साक्षाद्विध्यश्रवणात् ॥ कृत्स्नरूपयोर्मध्ये कृत्स्नयेव
बलीयस्त्वाच्च ॥ अत एव योगयाज्ञवल्क्येन ॥ मन्त्रापातेर्मुखोत्पन्नस्तपः सिद्धस्य वै
पुरा॥ तेनोपात्तस्ततस्तस्य ब्रह्मार्पणं च स्वयंभुवः॥ गायत्री च भवेच्छंदो अग्निदैवतमु-
च्यते ॥ आदौ सर्वत्र युंर्जातविधिष्वेव कर्मस्वित्यादि मंत्राणामृपिछंदो देवता इति
क्रमेणैवार्पादिकमभिहितं ॥ गृह्यगंगाधरपद्धतावर्ष ॥ ऋपिमादौ प्रयुंजीत छंदो म-
ध्ये नियोजयेत् ॥ देवतामवसाने च मंत्रज्ञो मंत्रसिद्धय इति ॥ तेन ऋपिदैवतछंदां-
सीति क्रमं वदन्तो देवयाज्ञिकादयाः परास्ताः ॥ आचारादर्शे योगियाज्ञवल्क्यः ॥
संध्यामधिकृत्याद्यमर्पणसूत्रस्यापोहिष्टेति सूक्तस्य द्रूपदायाश्च ऋष्यादिकमभिधायाह॥
एवं ज्ञात्वा तु मंत्राणां प्रयोगं वै द्विजोत्तमः॥ संध्यामुपासयेद्यथावत् न विबोधतेति॥
अत्र च संध्याग्रहणं विहितऋष्यादिज्ञानकर्ममात्रोपलक्षणं ॥ पूर्वोक्तकात्यायनयो-
गियाज्ञवल्क्यादिवचनैरुवाक्यतया तथैवावगमात् ॥ अत्र केचिदाहुः ॥ सर्वेषामेव
मंत्राणामादावृष्यादीनि स्मृत्वा ततः संध्याप्रयोग इति ॥ तन्नातीव युक्तं ॥ एवं
होगभूतेन ऋष्यादिस्मरणेन सह सर्वेषां मंत्राणामानन्तर्यं न्यायागमं बाध्येत ॥
ॐकारस्य सप्तव्याहृतीनां गायत्र्याः शिरसश्च ऋष्यादीनि स्थलान्तरे योग याज्ञ-
वल्क्येनाभिहितानीति कथं न तत्पूर्वभावः ॥ किंच ॥ अद्यमर्पणसूक्तस्य ऋष्यादेः
प्रथममभिधानात्तदेव प्रथमं स्यात् तस्मात् ज्ञात्वेति प्रयोगाद्वचद्विज्ञानं प्रयोगकाल सौ-
कर्यार्थं॥ अथवा ज्ञात्वोपासयेदिति प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते ॥ तेन तत्तन्मंत्रस्य ऋ-
ष्यादिकं तत्तन्मंत्रप्रयोगात्प्राक् ज्ञातव्यमित्यर्थः सिद्धयति॥ अयमेव पक्षो बहुसंमतः॥
प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरसां च मिलितानामेव प्राणायामे विनियोगात्तेषां च मि-
लितानामेव ऋष्यादिकं स्मृत्वा प्राणायामः कार्यः ॥ अन्यत्रापि यत्रैकस्यां क्रिया-
यामनेकमंत्राणां विनियोगस्तत्राप्येवमेव ॥ यथा रुद्रजपलूत्राभिषेकादौ ॥ एवं पंच-
विधं योगमिति ब्राह्मणान्तर्भावेन पंचविधत्वं प्रकारान्तरं ॥ अधिकफलार्थं वा ॥
आर्पणं छंदश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव चेत्यादि नानास्थानेषु चतुर्णामेवाभिधानात् ॥
एवं ज्ञात्वा तु मंत्राणामिति योग याज्ञवल्क्येनाथ विज्ञायैतानि योधित इत्यादिना

कात्यायनेन च ऋष्यादिज्ञानस्यैवांगत्वाभिधानादर्थज्ञानवत्तद् ज्ञानमेवांगेन तु ऋष्याद्युच्चारणं ॥ मानाभावादसंबद्धव्यवायापत्तेश्चेत्युक्तमाचारदर्शे आचारचिन्तामणौ च ॥ इदं ऋष्यादि ज्ञानं यत्र मंत्रे प्रामाणिकं ततः प्राक् प्रयोग एव कर्त्तव्यं ॥ एतच्च ऋष्यादिज्ञानं वैकल्पिकं ॥ एतान्यविदित्वेत्युपक्रम्य तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवतीत्युक्तत्वात् ॥ अथ विज्ञायैतानि योधीते तस्य वीर्यवदीन्पुवतेः ॥ सर्वमेतच्छंदो दैवतप्रापं च विज्ञाय यत्किञ्चिज्जपहोमादि करोति तस्य फलमश्नुत इत्युक्तेऽथेति दर्शपूर्णमासपद्धतौ तद्दीकायां च वैद्यनाथमिश्राः ॥ प्राच्यग्रंथे तु ॥ अध्ययनाध्यापनान्तर्जलजपेषु नियमो अन्यत्र पुरुषार्थता न कर्मवैगुण्यमिति ॥ क्वचिदस्यापवादः ॥ कृष्णभट्टीये ॥ न च स्मरेदपिच्छंदः श्राद्धे दैवतानिके मखे ॥ इति ॥ नारायणनतिश्चाधिकारिविशेषणं ॥ तदुक्तं वामनपुराणे ॥ सर्वमंगलमंगलं वरेण्यं वरदं विष्णुं ॥ नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेदिति ॥ नारायणग्रहणं गणेशोमामहेश्वराद्युपलक्षणं ॥ कारयेदिति स्वार्थे णिच् ॥ इति ॥

॥ अथ संकल्पविचारः ॥

कृतसंकल्पस्वमप्यधिकारितावच्छेदकं ॥ तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ॥ संकल्पो विधिवत्कुर्यात्स्नानदानव्रतादिकमिति ॥ संवत्सरप्रदीपे दक्षः ॥ प्रातःसंध्यां ततः कृत्वा संकल्पं ध्रुव आचरेत् ॥ संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥ यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुत इति ॥ त्रियितत्त्वे भविष्ये ॥ संकल्पेन विना विप्र यत्किञ्चिःकुरुते नरः ॥ फलं चात्याल्पकं तस्य धर्मस्यार्थक्षयो भवेदिति ॥ संकल्पं शब्देनाभ्युक्तफलार्थमिदं कर्म करिष्य इत्याकारकं मानसं कर्मोच्यते ॥ तदुक्तं भट्टाचार्यैः ॥ संकल्पः कर्ममानसमिति ॥ तत्र विशेषमाह देवलः ॥ मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः ॥ उल्लेखणमङ्गुर्वाणो न तस्य फलभाग् भवेदिति ॥ असौ तु संकल्पः केवलमष्टष्टार्थ एव नानुसंधानरूप इष्टफलार्थः ॥ अनुसंधानोचरमेव तस्य कर्त्तव्यत्वे न तस्य तत्फलत्वानुपपत्तेः ॥ मासपक्षतिययः प्रयोगाधिकरणभूताः सर्वेऽपि ॥ यत्तु अनेकदिनसाध्ये कर्मण्याद्यदिने संकल्पकालिर्नीतिधिमभिकरणत्वेनोल्लिख्य ज्योतिष्योमेनाहं यस्ये इत्यादि वाक्यं प्रयुजते यायजूकाः तत्तुपदानामन्वयायोगादनाहर्हव्यमिति नीलकण्ठभट्टाः यद्यपि केचित्तेन रूपेण प्रयोगांगतया विहितानामेवमासादीनामुल्लेख इति तदपि ना ॥ अविहितमासादिके आधानादौ मासपक्षतिथीनां ज्योतिष्टोमे एकादशीव्रतादौ च मासपक्षयोः उल्लेखाभावप्रसंगाच्च ॥ अतो ज्योतिष्टोमादावेकादश्यादि पूर्णिमान्तानामुल्लेखः ॥ एवमन्यत्रापीति दिक् ॥ अत्र केचिदाहुः ॥ ग्रहणादिनिमित्तस्य मासपक्षतिथीनां प्रयोगादेश देशविशेषमात्रस्योल्लेखः कार्यो नतु

व्यापनानामुत्तरायण मध्यदेशादीनामिति ॥ (होमयद्वि-ययोरन्तर्गम्यं विनशना-
 द्दमि-॥ गायो च प्रयागाद्वै मध्यदेशः प्रकीर्तितः) अपरे त्वाहुः ॥ प्रयागादितीर्थेषु
 पुण्येष्वप्यतनेषु चेति मान्यपरायया प्रयागादितीर्थविशेषस्यांगत्वं ॥ एवमार्या-
 वर्त्तः (आगमुद्रात्तु वै पूर्यादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ॥ तयोरेवान्तरं गिर्योराप्यावर्त्तं त्रिदु-
 र्गमाः) पुण्यभूमिर्भूयं विन्यदिमायोरित्यादि वारणेनाप्योत्तांदितामान्यस्याप्यं-
 गत्वाचगमान्निमित्तानामुद्देशः कार्यः ॥ नवानेनैव मिद्धेर्मासपक्षतिथीनामित्यनर्थक-
 मिति वान्यं ॥ विधिस्पष्टानां कार्तिषमाग्रादीनामुल्लेखः कार्य इति ॥ संख्ये च
 मुख्यचान्द्रमासातिरिक्तगौणमासमयुक्तस्यैव विन्ध्यदक्षिणे शुभादेशस्तद्वारे कृ-
 ष्णादेशाद्रमासस्यैवोद्देशो नतु गौणानामित्युक्तं कालतत्त्वविषये ॥ कर्मोक्तिष्य-
 न्यतिथेः संकल्पकालस्ये तु मंस्यकालरूपमानतिथिमेव कर्मतिथियुक्तत्वेन रूपेणाधि-
 करणतयोद्विष्य संकल्पः कार्यः ॥ संकल्पप्राप्त्यं तु हेमाद्रौ श्राद्धश्वेदे प्रदर्शितं ॥ इह पृथिव्यां
 जंबुद्वीपे भारतवर्षे (उत्तरं यमसमुद्रस्य हिमाद्रेश्वेदक्षिणं ॥ वर्षे तद्भारतं नाम भारती
 यत्र संततिः) कुमारिकाखंडे प्रजापतिक्षेत्रे विशेषक्षेत्रे दृढकारण्ये अमुस्मिन्प्रदेशे इत्या-
 दि देशमनुकीर्ये प्राणो द्वितीये परार्द्धे श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरेऽष्टाविंशतितमस्य
 कलिगुणस्य प्रथमचरणे इत्यभिधाय प्रभवादि संवत्सररूपं चान्द्रमयान्तरयुगमनुकीर्त्त-
 येत् ॥ कुमारिकाखंडलक्षणं सिद्धान्तशिरोमणौ ॥ ऐंद्रं सैरुद्रकक किल ताम्रपर्ण-
 मन्यद्वभस्तिमदतश्च कुमारिकारयं ॥ नागं च सोम्यमिह वारुणमन्वत्परं गंधर्व-
 संक्षमिति भारतवर्षमध्ये ॥ वर्णव्यवस्थितिरेव कुमारिकारये शेषेषु चान्यजना-
 निरसन्ति सर्वे इति तानि च युगानि द्वादशैव प्राहुः ॥ वैष्णवं (विष्णुव्याप्तं) वैष्णवीति
 विष्णुः विषेः विचेति नुः) प्रथमं तत्र वार्त्तमस्त्यमतः परं ॥ ऐन्द्रमात्रेयमेतस्मादा-
 हिर्बुध्यं च वैतृकं ॥ वैश्वदेवं च सौम्यं च प्राजापत्यं च मारुतं ॥ आश्विनं भाग्य-
 मित्येवं युगानि द्वादशैव हीति ॥ प्रभवादिसंवत्सरनामान्याह निजयसिरो नारदः ॥
 प्रभवो विमरः शुरुः प्रमोदोऽयं प्रजापतिः ॥ अगिराः श्रीमुखो भावो युग घातेश्वर-
 स्तथा ॥ बहुधान्यः प्रमायी च विक्रमोऽयं वृषस्तथा ॥ चित्रमानुः सुभानुश्च तारुणः
 पार्थिवोऽययः ॥ सर्पेज्जिन्सर्वशरी च विरोधी विकृतः गरः ॥ नेदनो विजयश्च
 जयो मन्मथदुर्मुखौ ॥ हेमलंभो विजयोऽयं विशारी शायरी पुरः ॥ शुभकृच्छोपनः
 क्रोधी विश्वावसुपराभवौ ॥ प्लवंगः कीटकः सौम्यः सागरणविशेषकृत् ॥ प-
 रिधावी प्रमादी च आनंदो राजसोऽनलः ॥ विंगलः काल्युक्तश्च सिद्धार्थो रौद्रदु-
 र्भेती ॥ दुंदुभी रुचिरोद्गारी रक्ताक्षः क्रोधनः सय इति ॥ तत्र च संवत्सरपरिवत्स-
 रेदावत्सरानुत्सरेषु वर्त्तमानं युगावयवमनुकीर्य वर्त्तमानसंवत्सरायनंतु मास-
 पक्षतिथि वारनक्षत्रयोगस्वरणरौद्रादिकालनामानि सप्तम्यन्तानि कीर्त्तयेत् ॥ स्मा-

स्तानि रौद्रादिकालनामानि तु कालमाधवे पुराणे दर्शितानि ॥ रौद्रः श्वेतश्च
 मैत्रश्च तथा सारभटः स्मृतः ॥ सावित्रो वैश्वदेवश्च गांधर्वकुतपःस्तथा ॥ रौहिणस्ति-
 लकश्चैव विभवो निर्ऋतिस्तथाः ॥ शंखरो विजयश्चैव भेदाः पंचदश स्मृता इति ॥
 नंदपंडितकृतबालभूषायां शंखरत्वन्वया नामान्याह ॥ रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा सा-
 रभटः स्मृतः ॥ सावित्रश्च जयन्तश्च गांधर्वः कुतपस्तथा ॥ रौहिणश्च विरंचिश्च
 विजयो निर्ऋतिस्तथा ॥ महेन्द्रो वरुणश्चैव भेदाः पंचदश स्मृता इति ॥ एते पंच-
 दश सूर्योदयमारभ्य क्रमादिवा मुहूर्ताः ॥ तथारात्रिमुहूर्ताः शंकरश्चाजपादश्च तथा-
 हिषुभ्यपैतृकौ ॥ आश्विनो याम्यवाः हेयो वैषाखश्चांद्र एव च ॥ आदितेयोऽथ जैवश्च
 वैष्णवः सौर एव च ॥ ब्राह्मो नामस्वतश्चैव मुहूर्ताः क्रमतो निशीति ॥ एवं देशका-
 लावधिकरणतया सप्तकुर्त्यामुक्तफलार्थममुककर्म करिष्य इति ॥ तत्र कैश्चिन्मातृ-
 पूजादीनां प्रयोगबहिर्भूतांगत्वं वदद्भिर्दशपूर्णमासावारक्ष्यमानोऽन्वारंभणीयया यक्ष्य
 इति ॥ वाजपेयेन यक्ष्यमाणो बृहस्पतिसत्वेन यक्ष्य इति संकल्पवत्करिष्यमाणामुक्त-
 कर्मांगत्वेन मातृपूजादीनि करिष्य इत्येवं मातृपूजादीनां संकल्प उक्तः ॥ अन्यैस्तु
 प्रधानप्रयोगान्तः पाति गुणत्वं वदद्भिर्मुककर्म करिष्ये ॥ तदंगत्वेन मातृपूजादीनि
 करिष्ये इत्येवं प्रधानसंकल्पोत्तरमेवैषां संकल्प उक्तः ॥ वस्तु तस्तु कर्मादिषु च स-
 र्वेषु मातरः सगणाधिपा इत्यादि वक्ष्यमाणवचनान्मातृपूजादीनां स्वस्तिवाचनान्ता-
 नां कर्मणां प्रयोगबहिर्भूतांगत्वमेव युक्तं प्रतिभाति ॥ अत एवामुक्तकर्मप्रारंभनिमित्तं
 मातृपूजादीनि करिष्य इत्येवं प्राचां संकल्पवाक्ये ॥ इति ॥

॥ अथोदकस्पर्शविचारः ॥

तत्रादौ दिङ्मुखनिर्णयः ॥ छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ यत्रोपदिश्यते कर्म-
 क रंगं न तूच्यते ॥ दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणः पारगः करः ॥ यत्र दिङ्नियमो
 न स्याज्जपहोमादिकर्मसु ॥ तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्रिसौम्याऽपराजितेति ॥ ऐ-
 द्री पूर्वा ॥ सौम्योदीची ॥ ऐशानी अपराजिता (गौतमः ॥ रात्राबुदङ्मुखः कुर्या-
 देवकार्यं सदैव हि ॥ शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः ॥ तिष्ठन्नासीनः प्र-
 हो वा नियमो यत्र नेदृशः ॥ तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रहेन न तिष्ठेति ॥ प्रहो नम्रः ॥

अथोदकस्पर्शनिर्णयः—कात्यायनः ॥ रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचरणिकं मंत्र-
 मुत्तवा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदप इति ॥ यत्र च शब्दात्तदैवत्यं कर्म कृत्वेति
 कर्कोपाध्यायादयः सर्वे कल्पसूत्रभाष्यकाराः व्याख्यातवन्तः ॥ हेमाद्रौ याज्ञवल्क्यो-
 पि ॥ रौद्रपित्र्यासुरान्मंत्रास्तथा चैवाभिचारकान् ॥ व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृ-
 द्धान्यदाचरेदिति ॥ (अपामुपस्पर्शनमाचमनं ॥ लिगात् ॥ माकृतिष्ठन्नप उपस्पृ-

शतीति प्रवृत्त्य तेन पूतिरंतरतो मध्या वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति ॥
 आलंभमात्रं वा ॥ आचमनानुपदेशात् ॥ तस्य च नैमित्तिकत्वात् ॥ शद्वसामध्याच्च ॥
 अप उपस्पृशतीति लिंगमर्थवादमात्रं ॥ दीक्षास्नानवत् ॥ इति कर्कः) छंदोग-
 रिशिष्टे कात्यायनोपि ॥ पित्र्यपंत्रोनुदवणे आत्माळंभे अवेक्षणो ॥ अधोवायुसमुत्सर्गे
 प्रहासेऽनृतभापणे ॥ मार्जारमूपकस्पर्शे आकृष्टे क्रोधसंभवे ॥ निमित्ते-
 स्वेपु सवत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेदिति ॥ अनुदवणमुच्चारणं ॥ आत्माळंभो हृदय-
 स्पर्शः ॥ ॥ अवेक्षणमपि तस्यैव ॥ अत्र पित्र्यपंत्रोच्चारणात्माळंभावेक्षणानि यज्ञादौ
 विहितान्येष ग्राह्याणि न लौकिकानि ॥ प्रहासे महति हासेन स्मितमात्रे ॥ मार्जा-
 रस्य मार्जारकृत एव ॥ स्वयंकृते तु स्नानस्योक्तत्वादित्युक्तमाचारदर्शे ॥ आकृष्टे प-
 रुषभापणे ॥ क्रोधसंभवो मानसिकोऽपि ॥ हेमाद्रौ बृहस्पतिरपि ॥ अधोवायुसमु-
 त्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसंभवे ॥ मार्जारमूपकस्पर्शे प्रहासेऽनृतभापणे ॥ निमित्तेष्वे-
 धमार्थं कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेदिति ॥ अपःस्पृशेदित्यनेनापांस्पर्शमेव विवक्षितं नत्वा-
 चमनमिति ॥ भर्तुं यज्ञपितृ भूति कर्कोपाध्याय वासुदेव गर्ग श्रीअनन्तदेव याज्ञि-
 कादयः सर्वे कल्पसूत्रभाष्यकाराः व्याख्यातवन्तः ॥ संप्रदायादयः पद्धतिकारा-
 ध्य ॥ अपां स्पर्शनमाचमनमिति हेमाद्रिणा व्याख्यातं ॥ अत्र सर्वेषु वाक्येष्वपःस्पृशे-
 दिति पाठादपः स्पर्शो जलस्पर्श एव याज्ञिकसंप्रदायाविरुद्धः ॥ येषु तूपस्पृशेदिति
 पाठस्तत्र तूपस्पर्शनमाचमनमित्युक्तमाचारदर्शे ॥ आपस्तंबः ॥ स्वप्ने सवथौ सिंघा-
 णिकाश्वाळंभे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ग्राहणस्य स्त्रियाश्वाळंभे पहापथं गत्वाऽमे-
 ध्यं चोपस्पृश्यामयतं च मनुष्यं निर्वाच परिधायापठपस्पृशेदिति ॥ श्वधुः क्षुतं
 (शुंफ) सिंघाणिका नासिकामलः ॥ अथ नेत्रजले ॥ अपः स्पर्शोऽत्राचमनं ॥
 हेमाद्रौ मार्कण्डेयपुराणे ॥ क्षुतादा सम्पगाचामे स्पृशेद्वाद्रंष्टणादिकं ॥ कुर्वाताळंभनं
 वापि दक्षिणध्वजस्य वै ॥ यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वालाभे ततः परं ॥ न विद्यमाने
 पूर्वत्र उत्तर प्राप्तिरिष्यत इति ॥ तत्रैव वसिष्ठः ॥ क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽधु-
 पातने ॥ पंचस्पृतेषु चाचामेच्छ्रोत्रं वा दक्षिणं स्पृशेदिति ॥ पराशरः ॥ क्षुते निष्ठी-
 विते चैव दन्तश्लिष्टे तथानृते ॥ पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ प-
 मासादीनि तीर्थानि गंगाद्याः सरितस्तथा ॥ विमस्य दक्षिणे कर्णे संतीति मरुतव-
 चीत् ॥ आदित्यो वरुणः सोमो बन्धिर्वायुस्तथैव च ॥ विमस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं
 तिष्ठन्ति देवता इति मदनरत्ने बौधायनः ॥ कर्मयुक्तो नरो नामेरधः स्पर्शं विवर्ज-
 येदिति ॥ स्कंदपुराणे ॥ पाखंडिनश्च पतिता ये चैव नास्तिका द्विजाः ॥ पुण्यक-
 र्मेणि तेषां वै सन्निधिर्नैष्यते कचिदिति ॥ छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ अक्रिया
 त्रिविधाभोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणां ॥ अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ॥

॥ अथ स्वकीयशाखाश्रयविचारः ॥

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः ॥ कर्तुमिच्छन्नि दुर्मेधा मोघं त-
 त्स्य चेष्टितं ॥ यत्राग्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि यत् ॥ विद्वद्भिस्तदनुष्ठेय-
 मग्निहोत्रादिकर्पाविरुद्धत्वादनुष्ठीयते यद्वा ॥ स्वशाखोक्तस्यांकाक्षा पूरकत्वेन स्वरूपतो
 वा यदविरोधि ॥ यथा मनुनोक्तस्य मेखलामजिनं दंडमुपवीतं कपटलुं ॥ अप्सु
 प्रास्य विनष्टानि गृही न्य नि मंत्रवदित्यस्य मंत्राकांक्षापूरकं गृह्यान्तरे मंत्राभिधानं
 तद्वर्मेष्टैः कर्त्तव्यमेव ॥ पौराणिकादि तु साधारणत्वान्न पारव्ययमिति तदपि स्वशाखो-
 क्तादधिकमनुष्ठेयमेव ॥ यथा देवताभ्य इति मंत्रजपादि ॥ यत्तु गृह्यपरिशिष्टं ॥ यद्वा-
 ल्यं वा स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितं ॥ तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवे-
 दिति तत्साधारणानां परोक्तानां च नावश्यकमनुष्ठानमित्येवं परं नतु स्वगृहोक्तमा-
 श्रमेवानुष्ठेयमिति ॥ अन्यथा गृह्यानुक्तानां साधारणानामुपदेशानर्थक्यकारत्तेः शाखा-
 न्तराधिकरणविरोधाच्च ॥ तत्रैव ॥ प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि षोडास्कयंचन ॥ यतस्तद-
 न्यथा भूतं तत् एव समापयेदिति ॥ प्रवृत्तं पारब्धं कर्मान्यथाक्रमान्यत्वेन कुर्यात्तत्र
 यंस्मात्पदार्थादारभ्य यत्कर्मान्यथा जातं तत् एवारभ्य पुनर्यथोक्तप्रकारेण कुर्यात् ॥
 यथा गंधोत्सर्गं गंधदानयोः क्रमान्यत्वेनानुष्ठाने अन्यथाकरणकाले ज्ञातयोस्तत् ए-
 वारभ्य पुनरनुष्ठानं ॥ तत्रैव ॥ समाप्ते यदि जानीयान्मप्येतदयथाकृतं ॥ तावदेव
 पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मण इति समाप्ते अन्यथा कृते अन्यथाकरणज्ञाने सति
 यत्पदार्थान्यथाकरणं जातं तमेव यथोक्तप्रकारेण पुनः कुर्याच्च तत् आरभ्य सर्व
 कर्मकांडं ॥ एतच्च पुनरनुष्ठानमविलंबे सुकरत्वे च कर्त्तव्यं ॥ यत्र तु विलंबो दु-
 ष्करत्वं वा तत्र विष्णुस्मरणमेव नावृत्तिः ॥ यथाऽऽकृतोत्सर्गस्याग्नस्य ब्राह्मणैर्भोजने
 पुनरन्त्रान्तरोपादानेनोत्सर्गे ॥ अन्यथा ब्राह्मणोपरोधसहस्रवाधापत्तेरित्युक्तं ना-
 रायणवृत्तौ ॥ प्रधानस्याक्रिया यत्र सांगं तत् क्रियते पुनः ॥ तदंगस्याक्रियायां तु
 नावृत्तिर्न च तत् क्रियेति ॥ यत्र प्रधानस्य कर्मणो दानादेरकरणमुत्सर्गश्च तदंगभूतः
 कृतस्तत्पुनरंगानुष्ठानसहितं कर्त्तव्यं ॥ अंगमात्रस्य तुत्सर्गस्याकरणे कृतस्य प्रधानस्य
 नावृत्तिः ॥ नापि तावदंगमात्रकरणं ॥ किन्तु तत्समाधानार्थं ॥ अज्ञानाद्यदि वा मोहात्म-
 न्यपेताध्वरेषु यत् ॥ स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति १ ॥ याज्ञवल्क्योक्तं
 मायश्चित्तमनुष्ठेयं ॥ एवं समाप्ते प्रयोगे अकरणज्ञानेऽप्येतदेव समाधानं ॥ अन्येतु
 तदंगस्य सांगप्रधानांगस्य चोपवीतित्वादेरकरणेन सांगप्रधानस्यावृत्तिः ॥ नाप्युपवीति-
 त्वादेः करणं ॥ किन्तु तत्समाधानार्थं विष्णुस्मरणमेव प्रायश्चित्तमित्याहुः ॥ श्रीशंभोश्च-
 रणद्वंद्वमाधाय हृदयांजुजे ॥ उद्धवस्य तनूजेन काशिपुरनिवासिना ॥ १ ॥ धीमता नस्त-
 द्येन परिभाषा निरूपिता ॥ गुरवस्तेन तुष्यन्तु विदांसश्च तथा मया ॥ २ ॥ इति परिभाषा ॥

॥ अथ प्रसंगादितरसर्वकर्मसाधारणान्यपि गणपतिपूजनादीनि
स्वस्तिवाचनान्तानि रुद्रांगानि निरूप्यन्ते ॥

तत्र तावद्गणपतिपूजनविचारः ॥ तदुक्तं पञ्चपुराणे ॥ नार्चितो हि गणाध्यक्षो
यज्ञादौ यत्सुरोत्तमाः ॥ तस्माद्विघ्नं समुत्पन्नमक्रोधजमिदं तवेति ॥ अस्माच्चार्यवादाद्वि-
ध्युन्नपनं द्रष्टव्यं ॥ ब्रह्मवैवर्तेऽपि ॥ हुंदिराजः प्रियः पुत्रो भवान्याः शंकरस्य च ॥
तस्य पूजनमात्रेण त्रयोपि वरदाः सदा ॥ त्रयो ब्रह्माविष्णुशिवाः ॥ भवानी शि-
व गणेशा इति वा ॥ गणेशः सर्वदेवानामादौ पूज्यः सदैव हि ॥ सर्वैरपि महावि-
घ्ननाशकोऽन्यो न विद्यत इति ॥ पूजाविधिमाह रुद्रपद्धतिकृत्परशुरामः ॥ गणेश-
पूजयेत्पूर्वं न विघ्नार्थं स्वकर्मणः ॥ पट्टे वा मृन्मये पीठे रक्तवस्त्रेऽरुणाक्षतैः ॥ कार्य-
मष्टदक्षं पद्मं तस्योपरि गणेश्वरं ॥ गणानां त्वेति संस्थाप्य पूजयेत्तदनन्तरं ॥ हे हेरंब
त्वमेवेहि ॥ आवाह्यैवं गणेश्वरं संस्थाप्य गणानां त्वेति मंत्रेण पूजयेदित्यन्वयः ॥
स्यापनं गणेशप्रतिमायाः पूजायामन्तर्भावादावाहनमप्यनेनैव मंत्रेण ज्ञेयं ॥ गणानां
चेति मंत्रसमाप्तिस्तु कंडिकापरिसमाप्त्या ज्ञेया ॥ सर्वत्र स्पर्शं कर्मणि मंत्रावसान-
बोधकप्रमाणाभावे मंत्रस्य कंडिकान्तत्वात् ॥ उक्तं च रेणुकारिकायां ॥ गृह्यक-
र्मसु ये मंत्राः ज्ञेयाः स्वाध्यायपाठतः ॥ किंच मध्यमवृत्त्या तेन द्रुता न विलंबिता
इति ॥ यत्तु काशीदीक्षितैर्विभ्वनाथभट्टैश्च प्रयोगरत्ने रुद्रपद्धतौ च गणानां त्वे-
त्ययं मंत्रो वसोममेत्यन्त इत्युक्तं तत्काण्वशाखाविषयं ॥ काण्वशाखायां गणानां
त्वेति कंडिकायाः ॥ वसोममेत्यन्ताया एव समधीतत्वात् ॥ एवमित्युक्तमंत्रैः ॥ ते च
हेहेरंबत्वमेवेहीत्यादयः ॥ तेषां गणानां त्वेति मंत्रेण महाव्याहृतिभिश्च सह विकल्पः ॥
विनायकं तथा दुर्गां वापुमाकाशमेव च ॥ आवाहयेद् व्याहृतिभिस्तथैवाश्वकुमा-
रकाविति ग्रहयज्ञे मत्स्यपुराणवचनात् ॥ उपचारैः ससिंदुरैश्चंदनै रक्तचंदनैः ॥
पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैराच्छादनमुशोभनैः ॥ इति पंचोपचारैश्च यन्मया पूजनं कृतं
प्रारब्धकर्मसिद्धयर्थं देवाय कल्पयामि तत् ॥ नालिकेरेण देयोर्धः फलेन फल-
कांक्षिभिरिति ॥ अर्धमंत्रान्प्रार्थनामंत्राश्च प्रयोगे वक्ष्यामः ॥ इति ॥

“पंचोपचारैरिति”वाक्ये पंचोपचारग्रहणमुपलक्षणं ॥ तेन षोडशोपचारा अपि भव-
न्ति ॥ अत एव पद्धतिकाराः षोडशोपचारैः पंचोपचारैर्वा पूजयेदित्याहुः ॥ षोडशोचारा-
स्तु आचारचिन्तामणौ ॥ पंचायतनपूजायामुक्ताः ॥ आसनं स्वागतं चार्घ्यं पाद्यं चा-
चमनीयकं ॥ मधुपर्काचमस्नानवस्नानाभरणानि च ॥ मधुपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं चं-
दनं तथेति ॥ विष्णुपुराणे तु पूर्वमावाहनं प्रोक्तमासनं तदनन्तरं ॥ ततश्च पाद्यमर्घ्यं
च ततस्तथाचमनीयकं ॥ स्नानं वस्त्रं चोपवीतं ततो मंत्रादि चंदनं ॥ पुष्पं धूपं च

दीपं च नैवेद्यं तदनन्तरं ॥ ततो देयः प्रणामश्च ततो देया प्रदक्षिणा ॥ विसर्जनं ततो दद्यादुपचारास्तु षोडशोत्सुकं ॥ एतदनुसारी शिष्टाचारोऽपि ॥ क्वचित्तु प्रणाम प्रदक्षिणास्थाने तांबूलदक्षिणे उच्यते ॥ पंचोपचारपूजायां तु न दक्षिणा ॥ गंधादिका नैवेद्यान्ता पूजा पंचोपचारिकेत्याचारचिन्तामणौ वचनात् ॥ षोडशोपचारपक्षे तु स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं हरेरिति ऋग्विधानवाक्यात्स्नानार्घ्यगत्येनाचमनं दद्यात् ॥ यज्ञोपवीतोपचारानन्तरमाचमनसमर्पणमत्र नोक्तं ॥ तथापि अर्घ्ये स्नाने तथा वस्त्रे उपवीतोपहारयोः ॥ ततो विराडित्यनया दद्यादाचमनीयकमिति स्नानसूत्रपद्धतौ देवयाज्ञिकोदाहृतवचनात्कार्यं ॥ हरेरिति देवतान्तरौपलक्षणं ॥ क्वचित्तु विसर्जनमाग्निमाहुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरंतीषदुत्कृष्यते ॥ यथा नवग्रहमखादावन्ते विसर्जनं ॥ तेन सर्वत्र षोडशोपचारैरेव पूजा ॥ पंचोपचारपूजा तु यत्र स्थापितदेवानां विसर्जनात् मध्ये पूजोक्ता तद्विषयेति रामकृष्णभट्टाः ॥ इति द्विवेद्युपाहपरशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मणा संशोधिते रुद्रकल्पद्रुमे परिभाषापरिच्छेदे गणपतिपूजनविचारः ॥

॥ अथ मंडपदेवतास्थापनविचारः ॥

तदुक्तं हेमाद्रौ चतुर्विंशतिमध्ये ॥ आभ्युदयिके संघाते देवतास्थापनं स्मृतं ॥ जातिधर्मकुलान्नात लोकाणां वृद्धिकारकमिति ॥ अस्यार्थो हेमाद्रिणैवश्रुतः ॥ आभ्युदयिकश्राद्धे कर्त्तव्यतया मस्तुते सति ब्राह्मणक्षत्रियादिजातिविभागेन श्रुत्यादिषु समाध्नातं कुलवृद्धेश्चोपदिश्यमानं देवतानां प्रतिष्ठापनं कर्त्तव्यतया स्मृतं ॥ तद्धि लोकानां वृद्धेर्मंगलपरंपरायाः कारणमिति ॥ मंडपश्च विवाहादिपंचकर्मसु कार्यः ॥ तदुक्तं पारस्करगृह्ये ॥ पंचसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥ अस्यार्थः ॥ विवाहादिषु पंचसु संस्कारकर्मसु बहिर्वाहोऽष्टशो लौकिकोऽग्निर्मवनीत्यर्थः ॥ कर्कोपाध्याया अपि ॥ विवाहादद्याथाष्टहोमिविषय इति ॥ शालायां मंडपे कर्म कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ यद्वा बहिः शालायां इत्येकपदं गृहाद्वहिवोहाशालावहिः शाला तस्यां बहिः शालायां मंडप इति यावत् ॥ अत्राप्यग्निलौकिक एव ॥ बहिः शालाविधानसामर्थ्यात् ॥ नहि कर्मार्थवचनमन्तरेणावसथाद्गृहाद्वहिरावसथ्याग्निप्रणयनं संभवति ॥ औपासनमरण्यं हृत्वेति शूलगवपशौ सूत्रारंभसामर्थ्यात् ॥ यदि हि कर्मार्थं गृह्णामेष्टहाद्विःप्रणयनं स्याच्छर्द्धि शूलगवार्थत्वेनापि प्राप्तत्वात्पुनस्तदर्थत्वेनौपासनमरण्यं हृत्वेति सूत्रारंभो निरर्थक एव स्यात् ॥ किंच ॥ आवसथ्यो गृहः शालागिरित्यन्वयसंज्ञाकरणादप्ययमर्थो लभ्यते ॥ यदयमावसथ्याग्निर्विना वचनमन्यत्र कर्मार्थं न प्रणेतव्य इति ॥ किंच ॥ आवसथ्यशब्दप्रवृत्तौ आवसथ-

संबन्धे निमित्तं ॥ आवसथसंबन्धाभावे च शूद्रप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्बहिः प्रणीते-
तस्मिन्नावसथ्येभ्यो निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायादावसथ्यशूद्रो न प्रवर्तेत ॥
तस्मात् गृह्याग्नेः प्राप्त्यभावादग्निसाध्यत्वाच्च विवाहादिषु लौकिकोऽग्निरेव भवति ॥
ननु चाग्निमादधीतेत्यत्रादधीतेत्यात्मने पदादात्मगामिक्रियाफलकानामेव कर्मणापा-
धानसंपाद्याग्निसाध्यत्वावगमादर्यादन्यगामिक्रियाफलककर्मणां स्वाहितेग्नौ निषेध-
प्रतीतेः ॥ यस्याग्नावन्यहोमःस्यात्स वैश्वानरदैवतं ॥ चरं निरूप्य जुहुयात्प्रायश्चित्तं
तु तस्य तदिति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन प्रायश्चित्तविधानाच्चैतानि संस्कारक-
र्माणि लौकिकाग्नयेव भविष्यन्तीति पुनर्विधानं किमर्थमिति चेत् ॥ अत्रोच्यते ॥
गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेत्युपक्रमवलात्सुतसंस्कारहोमाः स्वेमावेव स्युस्तन्माभूदित्ये-
तदर्थः ॥ अन्यथा शुक्रानुत्पाद्य संस्तुत्यादित्यनेन सुतसंस्काराणां स्वाधिकारिकत्वावगमा-
ज्जातेष्टिन्यायाद्गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेत्युपक्रमाच्च सुतसंस्कारकहोमाः स्वेमावेवा-
पधेरन् ॥ तथाऽनाग्निमतोऽग्निसंबद्ध गृह्यसूत्रविहितान्यकर्मण्युदासार्थं च ॥ पंचस्वे-
द्याग्निसंबद्धेष्वनग्निरधिक्रियते नान्यत्रेति ॥ एवं च सति द्वितीयविवाहोऽग्निमतोऽपि
लौकिकामावेव भवति ॥ बहिः शालाविधानसामर्थ्यादेव ॥ नहि बहिः शालायापा-
वसथ्याग्निप्रणयनं संभवतीत्युक्तं ॥ नच स्वस्थानस्थिते गृह्येमावेव विवाहहोमः स्या-
दिति वाच्यम् ॥ बहिः शालाविधिविरोधात् ॥ यत्तु छंदोगपरिशिष्टे ॥ सदारोभ्या-
न्युनर्दारान्कर्तव्यचित्कारणांतरात् ॥ य इच्छेदग्निमान्कर्तुं क होमोऽस्य विधीयत इति
कात्यायनवचनं ॥ यद्योक्तं प्रायश्चित्ताध्यायदेवपद्धतौ ॥ भार्यायां विद्यमानायां द्वि-
तीयामुद्बहेद्यदि ॥ तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादावसथ्येऽग्निमानिति तच्छंदोगविषयं ॥
अत एवोक्तं देवपद्धतौ स्मृतिचंद्रिकायां ॥ जीवंत्यामपि ज्येष्ठायां द्वितीयस्त्री-
परिणयने कृते उत्तमैष्ट्याग्नीनुत्सृज्यान्यथा सह पुनराध्यादिति ॥ हरिहर-
भाष्येपि ॥ अथ यदि कृतावसथ्याधानो यजमानः प्रजार्थी वोद्बहेत्त्रान्ये
अरणी संपाद्य प्रातर्होमं विधाय दिवा विवाहं कृत्वा आचतुर्यार्थकर्मणो होमं त्य-
क्त्वा तदंते अतिक्रान्तहोमद्रव्यं दत्त्वा पंचमेहनि पुनराधानं यथोक्तमित्येकः पक्षः ॥
प्रातर्होमं कृत्वा दिवा विवाहं संपाद्य सद्यश्चतुर्यार्थकर्म च कृत्वा तद्दिन एवावसथ्याधान-
मिति द्वितीयः ॥ अत्र पक्षद्वयेपि पूर्वारण्योः स्फोटितयोरावसथ्ये दहनं ॥ अन्यार-
ण्योराधानं ॥ पात्राणि तु तान्येव ॥ यत्तु सदारोभ्यान्युनर्दारानित्यादिके ॥ नद्या-
हिताग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयत इत्यन्ते छंदोगपरिशिष्टे पुनराधानाभावप्र-
तिपादनं तच्छंदोगविषयमित्युक्तं ॥ इत्यमभिदधताद्हरिहरेण विवाहहोममावसथ्याग्नौ
कृत्वा तु न पुनराधानाभित्येतदभिहितं भवति ॥ अन्यथा पुनराधानाभावप्रतिपा-

दनमिति हरिहरोक्तेरसंगत्वापत्तेः ॥ नश्चनैनं छंदोगपरिशिष्टेन पुनराधानाभावः
 प्रतिपाद्यते ॥ किंति हि विवाहहोमस्यावसंध्याप्रावनुष्ठानमिति ॥ अत्र च पुनराधाना-
 भावप्रतिपादनं तच्छंदोगविषयमित्युक्तवता हरिहरेण विवाहहोमस्यावसंध्याप्रावनुष्ठा-
 नप्रतिपादनमपि छंदोगविषयमित्युक्तं भवति ॥ अत्र गृह्याग्नौ त्वष्टिस्थाने स्थाली-
 पाकः कार्यः ॥ य एवाहिताग्नेः पुरोडाशास्त एवानाहिताग्नेश्चरवइत्युक्तत्वात् ॥
 अत्र विवाहादिपदस्य यदसमासतः प्रणयनं तु तत्र तत्र तत्संबद्धान्यकर्मणोप्युप-
 लक्षणार्थं ॥ विवाह इति चतुर्थी कर्मण उपलक्षकं तदेकशात् ॥ अत एव परिणी-
 तायाः स्वगृहे प्रतिनोपमानायाः स्त्रिया मागे रयाक्षभंगादिनिमित्ते विहिते नैमि-
 त्तिके कर्मणि तमेवाग्निमुपसमाधायेति विवाहाग्नेर्धारणानुवृत्तिर्दृश्यते तद्यधारणं चतु-
 र्थीकार्थं ॥ अन्यथाऽनर्थवयापत्तेः ॥ चूडाकरण इति तद्व्यवहितपूर्वकालीनामप्राशन-
 स्याप्युपलक्षणं उपनयन इति प्रतादेशोपलक्षं ॥ केशान्त इति चेदं समाप्य स्नायादित्यादि-
 ना विहितसमावर्त्तनस्नानोपलक्षणं ॥ सीमन्तोन्नयन इति श्रुत्युक्तगार्भिकहोमजातकर्म-
 होमानामुपलक्षणं ॥ इति शब्दः प्रकारे ॥ तेन पाकयज्ञविधानेन विहितोप्यवकीर्णानः पशु-
 राज्याहुती वालौकिकेप्रायेव भवति इविष्यज्ञविधानविहितस्यापि तथोक्तत्वात् ॥ न
 ब्रात्यस्तोमवदलौकिके ॥ ब्रात्यस्तोमा अपि लौकिकेप्रायेवेति कर्कसंमदायकारौ ॥
 यत्तु देवयाज्ञिकैर्नोपासनश्रुतेरिति सूत्रे भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा तस्मिन् गृह्याणीत्या-
 पसंवसूत्रमुदाहृत्य गृहाय हीतं गृहं ॥ गृहशब्दश्च दंपत्योर्वर्त्तते ॥ अतश्च यद्विचिदं-
 पत्योर्वर्त्तं शांतिकर्षोष्टिक्रवतांगभूतहोमादिकं तत्सर्वमावसंध्येग्नौ भवतीति ॥ अत
 एवाह कात्यायनः ॥ न स्वेप्रावन्प्रावः स्यान्मुत्तवैकां समिदाहुतिं ॥ स्वगर्भस-
 त्तिक्रयार्थांश्च यावन्नासौ प्रजायते ॥ अग्निस्तु नामयेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः ॥
 न हि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति कचिदिति ॥ अतश्च सीमन्तोन्नयनं स्मार्त्तग्नौ-
 कार्यमित्युक्ते तच्छंदोगविषयं ॥ छंदोगपरिशिष्टस्यैव कात्यायनवाक्यस्योपसंहा-
 रात् ॥ वाजसनेयिभिस्तु कृतावसंध्यैरपि सीमन्तोन्नयनं लौकिकाप्रायेव कार्यं ॥
 वहिः शालाविधानसामर्थ्यात् ॥ सीमन्तोन्नयनार्थत्वेन वहिःशालायां गृहाग्नेः प्रण-
 यनस्यावसंध्यादित्युक्तत्वाच्च ॥ न च स्वत्वस्थानस्थिते शालाग्नौ स्यादिति ॥ वहिः-
 शालाविधानविरोधात् ॥ न च शालान्तरोपसंहारन्यायेन गृहाग्नौ स्यादिति वाच्य-
 म् ॥ आकांक्षाया अपावात्स्वशास्त्रविरुद्धत्वाच्च ॥ अत एव गगोपाध्यायाः ॥
 विवाहादिपंचकर्मसु लौकिकाग्निमूचुः ॥ कर्कोपाध्याया अपि ॥ विवाहादयथागृहा-
 ग्निविषय इति ॥ यत्तु गृहशब्दश्च दंपत्योर्वर्त्तते इति ॥ तच्चिन्त्यं ॥ सर्वनिबंधेषु
 हि दारवचनस्य शालावचनस्य वा गृहशब्दस्य दृष्टत्वेन दंपत्योर्वचनस्य गृहशब्दस्य

काप्यदर्शनात् ॥ यदप्यतश्च धार्मिकचिदपत्योर्हितं शान्तिकर्षोष्टिग्रन्तांगभूतं होमादीकं
तत्सर्वमावसथ्येग्नौ भवतीति तदपि गृहसूत्रोक्तकर्मविषयं ॥ तस्मात् गृहाणि गृह-
सूत्रोक्तानीत्यर्थः ॥ धर्मशास्त्रपुराणोक्तेषु तु यत्रैव विशिष्योपासनाग्नेर्विधानं तत्रैवो-
पासनाग्निरन्यत्र तु लौकिक एव ॥ तथा चोक्तं स्मृत्यर्थसारे ॥ गार्हपत्योपासने कु-
र्यात्सर्वाधानी तु लौकिके ॥ स्मार्त्तं तु लौकिके कार्यं श्रौतं वैतानिकाग्निर्वात् ॥
गृहसूत्रविहितं गार्ह ॥ सर्वाधानिनस्तु औपासनाग्नेरभावाल्लौकिके तत् ॥ स्मृति-
पुराणादिविहितं तु स्मार्त्तं ॥ तेन शान्तिकं पौष्टिकं व्रतं होमं तुष्टां ग्रहं यज्ञं महासद-
नवरान्नान्तादिग्रन्तं शतचंडयादिहोमास्तीर्थगयाश्राद्धादीनि च लौकिकेग्नौ भवन्ति ॥
एतद्याग्निनिर्णये विस्तरतो वक्ष्ये इत्यलं प्रसंगागतचिन्तया ॥ इति ॥

“ अथ प्रकृतमनुसरामः ”—मंडपे कर्म कर्त्तव्यमित्युक्तं ॥ मंडपश्च वसिष्ठेनोक्ता ॥
पोढशारत्तिकं कुर्याच्चतुर्दशरोपशोभितं ॥ मंडपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ॥
अष्टहस्तं तु रचयेन्मंडपं वा द्विपट्करमिति ॥ द्विगुणिताः पट्करा यस्य तं द्वादशह-
स्तं ॥ उत्तमः पोढशहस्तो मध्यमो द्वादशहस्तोऽधमोष्टहस्तः ॥ अयं वैकल्पिको
मंडपो गृहमानत एव कार्यो नतु स्वेच्छया ॥ तदुक्तं सप्तर्षिमतं विवाहपटले ॥ मं-
गलेषु च सर्वेषु मंडपो गृहमानतः ॥ कार्यः पोढशहस्तो वा द्विपट्हस्तो दशावधीति ॥
गृहमानत इति महति गृहे महान्मंडपो न्यूनं न्यून इत्यर्थः ॥ दशावधीति न्यून-
तायां दशसंख्यावधिरित्यर्थः ॥ अतो वसिष्ठोक्तोष्टहस्तपक्षोऽप्यन्तापद्विषयः ॥ अत्र
येद्यप्युक्ता नारदेन ॥ हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्यां समन्ततः ॥ स्तंभैश्चतुर्भिः सु-
श्लक्ष्णां वापभागे स्वसन्ननः ॥ समष्टपां चतुर्दिक्षु सोपानैरुपशोभितां ॥ प्रागुदक्प्रव-
णारंभास्तंभैर्हस्तशुकादिभिः ॥ विचित्रितां चित्रकुंभैर्विचित्रैस्तोरणांकुरैः ॥ एवं वि-
धां समारोहेन्मिथुनं साग्नियेदिकामिति ॥ साग्नीति मित्रं पदं मिथुनस्य विशेषणं ॥
येधां विशेषः सप्तर्षिमतं ॥ स्तंभैश्चतुर्भिरेवात्र मध्ये वेदी प्रविष्टिता ॥ शोभिता चि-
त्रिता कुंभैरासमन्ताच्चतुर्दिक्षु ॥ द्वारविद्धा वलीविद्धा कूपट्कष्यधा तथा ॥ न कार्या
वेदिका तज्ज्ञैः शुभा मंगलकर्मणीति ॥ वलि काष्ठपापाणादिनिर्मितस्तंभः ॥ रेणु-
कारिकायामपि ॥ अविघ्नकारिणं देवं विघ्नराजं प्रपूज्य च ॥ पोढशारत्तिकं कुर्या-
च्चतुर्दशरोपशोभितं ॥ मंडपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ॥ अष्टहस्तो भवेद्वापि मं-
डपो वा द्विपट्करः ॥ पृथुं च दैर्घ्येऽन्धिकरा विधेया हस्तोच्छ्रयाऽप्यवमृदिष्टकाभिः ॥
चद्धा गृहान्निर्गमदक्षिणेन विवाहवेदी सिकतोपकीर्णा ॥ आद्या वेदी ब्राह्मणस्पो-
पदिष्टा द्वाभ्यामूना सत्रियस्यांगुलाभ्यां ॥ वैश्ये शूद्रे त्र्यन्विहीना हि सैव वेदी-
मानं वै वसिष्ठेन चोक्तमिति ॥ अन्धयश्चत्वारः ॥ व्रतबंधे संस्कार्यत्वाद्ब्रह्महस्तेनैव

वेदीनिर्माणं ॥ विवाहे तु कन्यागृह एव वरपूजनस्योक्तत्वाद् गृहस्थाश्रमस्य तदाय-
त्तत्वात्कन्याहस्तेनैव वेदीनिर्माणमित्युक्तं स्मृतिकौस्तुभे मंडपादौ स्तंभनिवेशने तु
वृषाद्राशित्रये सूर्ये सति आग्नेय्यां कार्यं ॥ सिंहाद्राशित्रये ईशान्यां ॥ वृश्चिकाद्रा-
शित्रये वायव्यां ॥ कुंभाद्राशित्रये नैर्ऋत्यां अन्यासु दिक्षु व्युत्क्रमेण राहोर्मुखमध्यं
पुच्छं च तिष्ठति ॥ अतस्तत्र स्तंभनिवेशनमनुचितं ॥ यद्वाह विश्वकर्मा ॥ वेद्यां वृषा-
द्वृष्टे सिंहात्रिकं मीनात्सुरालये ॥ ईशानतो व्यस्तगत्या पृष्टिस्तस्य शुभावहेति ॥
तस्य राहोर्वृषादित्रये सूर्ये सति ईशानदिशि मुखं ॥ अग्रे व्यस्तगत्या विलोममि-
त्यर्थः ॥ पृष्टिः पृष्टदिक् आग्नेयी शुभा ॥ यत्तुक्तं शिल्पशास्त्रे विश्वकर्मणा ॥ क-
न्यासिंहे तुलायां भुजगपतिमुखं शंभुकोणेऽग्निस्वातं वायव्ये स्यात्तदास्यं मकर-
धनुरलावीशस्वातं वदन्ति ॥ कुंभे मीने च मेघे निर्ऋतिदिशि मुखं वायुकोणेऽहि
स्वातं वन्देः फोणे मुखे वै वृषमिथुनगते कर्कटे रश्मि स्वात इति ॥ तद्गृहविपर्ययं ॥
गृहे सिंहादित्युक्तत्वात् अमुमेवार्थमभिप्रेत्योक्तं संग्रहे ॥ स्तंभः स्थाप्यः क्रमादकं
वृषराशेऽस्त्रिमे त्रिमे ॥ आग्नेय्यां च तथैशान्यां वायव्यां निर्ऋतेर्दिशीति ॥ मंडप-
प्रतिष्ठाविधिरुक्तो रेषुकारिकायां ॥ मंडपस्थापनं कुर्यात्स्वस्तिवाचनपूर्वकं ॥ चतु-
रो घ्राहणांस्तत्र पूजयेद्दक्षिणादाभिः ॥ नंदिनी नञ्जिनी मैत्रा उमा च पशुवर्जनी ॥
मंडपस्थापने योज्याः स्तंभे मात्राः प्रकीर्तिताः ॥ इति रुद्रकवचमु मे मंडपदेवता स्थापनम् ॥

॥ अथ गौर्यादिमातृपूजनविचारः ॥

तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन ॥ कर्पादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ॥
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ता इति ॥ सर्वेषु कर्पादिषु सर्ववैदिक-
कर्मारंभेऽपि कर्षः ॥ मातरश्च तत्र तेनैवोक्ता ॥ गौरी पद्मा शची मेधा
सावित्री विजया जया ॥ देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ धृतिः
पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ॥ गणेशेनाधिका खेता वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दशेति ॥
अन्ते श्रुतमपि गणपतिपूजनमादौ कार्यं ॥ आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कु-
लदेवता इति स्मृतिकौस्तुभे बहुवृत्तपरिशिष्टात् ॥ एतेन मदनरत्नादीनामन्ते गण-
पतिपूजोक्तिरनादरणीया ॥ इदं च गणपतिपूजनं मातृपूजांगं ॥ मातरः सगणा-
धिपा इत्यनेन सगणाधिपानां मातृणां पूज्यत्वविधानेन गणपतिपूजाया मातृपूजां-
गत्वावगमात् ॥ अत एव कर्मारंभे निर्विघ्नफलसिद्धयर्थमपि गणपतिपूजनं भवती-
त्युक्तवता श्राद्धदीपिकाकृता काशीदीप्तितेन चैवमेव वदता निर्विघ्नफलसिद्धयर्थत्वा-
द्भिन्नमिदमित्युक्तं ॥ एवमेव मदनरत्ने दानकाण्डे जलाशयोत्सर्गकाण्डे च ॥ न
चात्र संप्रतिपन्नदेवताकत्वात्तत्तदशमात्राप्रत्यानितिवचनेन गणपतिपूजा स्यादिति

वाच्यं ॥ निर्विघ्नफलसिद्धयर्थाया गणपतिपूजायाः पुरुषार्थत्वेन मातृपूजां-
भूतायाः कर्मार्थत्वेन च फलभेदात् ॥ प्राजाप्रत्येषु तु फलैक्यदेशकालकत्रैक्याच्च
तंत्रता ॥ इह तु सत्यपि देशकालकत्रैक्ये फलभेदादेव न तंत्रता ॥ अत एव का-
त्यायनः ॥ कर्मणां युगपद्भावस्तंत्रमिति ॥ तंत्रं प्रक्रम्य फलकर्मदेशकालद्रव्यदेवता-
गुणसामान्य इत्यनेन फलसाम्यादीनि तत्रत्वे कारणान्यभिधाय फलादीनां भेदे
तंत्रभेदमाह ॥ तन्नेदे भेद इति ॥ मंदपदेवताप्रतिष्ठया गणपतिमातृपूजयोर्मध्ये व्यव-
धाने तु नेयं तंत्राशंका न चोत्तरं ॥ मातरो लोकमातर इति सर्वासां विशेषणं ॥ ए-
ताः मातरो लोकमातरो भवन्ति ॥ एता मातरो वृद्धौ पूज्या इत्यर्थः ॥ ततश्च वृद्धौ
पूज्याश्चतुर्दशेत्युपपद्यते एवमेव नारायणवृत्तावाशादित्यभाष्ये च परशुरामोऽप्याह
गौर्यादितुष्टिपर्यन्ता आत्मदेवतया सह ॥ गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दशेति ॥
हेमाद्रिरूपनारायण मदनरत्न दानसागर दानप्रदीपादिकारास्तु पूज्याश्च षोडशेत्येव
मातरो लोकमातर इति परिगणनातः पठन्ति ॥ तत्र हेमाद्रिकारादिसकलशिष्टपरि-
ग्रहेण प्रामाण्यनिश्चयाद्युक्तोऽयं पक्ष इति कैचित् ॥ उभयत्रापि शिष्टपरिग्रहस्या-
विशिष्टत्वेन प्रामाण्यनिश्चयाविशेषाद् द्वावपि पक्षौ युक्तावित्यन्ये ॥ अत एव पद्धति-
कारैर्द्वौ पक्षावुपन्यस्तौ ॥ वस्तु तस्तु हेमाद्रौ मातृप्राकांडोदाहृतानां पौराणानां गौ-
र्याद्यावाहनलिंगकानां चतुर्दशमंत्राणामेव सत्त्वाच्चतुर्दशेत्येव पाठः श्रेयान् ॥ अत
एवाविच्छिन्नाध्ययनसंप्रदायसमागतं पाठं सम्यक् जानन्तः परिशिष्टा ध्येतारोपि
वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दशेत्येवं पठन्ति ॥ अत्र केचित् ॥ मातरः सगणाधिपाः इत्यत्र मातृणां
गौर्याद्यविशेषितानां पूज्यत्वावगमात्तात्सामेव मिलितानां देवतात्वं नतु गौर्यादि वि-
शेषितानां ॥ (गौरीमात्रे नम इत्यादि रूपं) अश्रुतत्वात्तासां ॥ यद्यपि गौरीपक्षे
त्यादिना विशेषिता एव मातरो देवतात्वेन श्रूयन्ते तथापितस्य वचनोद्देशमात्रपरत्वा
न्मिलितानामेव मातृणां देवतात्वमिति मन्यन्ते ॥ (शास्त्रारंभे श्रीणि कारणानि
सर्वत्र ॥ उपदेश लक्षण परिज्ञाः ॥ नाम्ना पदार्थकथनं उद्देशः ॥ तस्य परिक्षा)
अन्येतु गौर्यादीनां प्रत्येकं देवतात्वमाहुः ॥ युक्ततरमिव चैतत् ॥ अन्यथा बहुत्व-
विशिष्टमातृणामेकदेवतात्वे वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दशेत्येतत् चतुर्दश संख्यानुपपत्तेः ॥ दशोप-
चारैर्देवेशि प्रत्येकं नाम भेदत इति रुद्रयामले प्रत्येकं पूज्यत्वविधानानुपपत्तेः ॥ हेमा-
द्रौ प्रतिष्ठाकांडोदाहृतगौर्याद्यावाहनलिंगकचतुर्दशमंत्रविरोधापत्तेश्च ॥ किंच ॥ आ-
दौ चिनाजकः पूज्यः स्यादन्ते कुलदेवता इति बहुवचपरिशिष्टमपि प्रत्येकं देवता-
त्व एवोपपद्यते ॥ इतरथा क आद्यन्तवद्भावः स्यात् ॥ मातरः सगणाधिपा इति
प्रयोगस्तु अभिधानां क्रमापेक्षया (प्रत्येकं योजनक्रियावत् मातृपदेन प्रत्येक गौर्या-

दिक्पथनक्रियेति यावत्) प्युपपद्यते गर्गा भोज्यन्तामिति वत् ॥ (प्रत्येकं वाक्य-
परिसमाप्त्युदाहरणं ॥ कृतः सर्वेषां भिन्नक्रियाफलं चातः प्रत्येकं ॥ गर्गाः शतं
दंडपतामिति सद्युदाये वाक्यपरिसमाप्त्युदाहरणं ॥ प्रत्येकं शतदंडस्य संभवात्)
तस्मात्प्रत्येकं देवतात्वं ॥ वाजसनेयिभिश्च यद्यपि स्वष्ट्ये पाठपूजाविधेरनुक्तत्वा-
त्सर्वेषामपि पक्षाणां स्वष्ट्युक्तं विधीयते ॥ स्वष्ट्युक्तस्य चाभावे ग्रहणं स्वच्छया
भवेदिति संग्रहवचनाच्च छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्ता मातरश्चतुर्विंशतिमतोक्ता
वा मातरो विकल्पेन पूज्या इत्यवगम्यते ॥ तथापि छंदोगपरिशिष्टोक्ता एव मातर
पूज्याः सूत्रपरिशिष्टयोरेककर्तृत्वात्पारस्करमतस्याश्रयणीयत्वाच्च ॥ तथा च स्मृ-
तिसंग्रहः ॥ न गृह्याणि स्मृतियेषां श्राद्धादावुपलभ्यते ॥ कर्तुमर्हन्ति ते सर्वे पारस्करमुनी-
रिति मिति ॥ परेषां करोतीति ध्युत्पत्तेः ॥ श्राद्धकाशिकायामप्येवं ॥ एवमेव वाजसनेयिनः
समाचरन्ति ॥ केचित्तु छंदोगपरिशिष्टोक्तानां चतुर्विंशतिमतोक्तानां च मातृणांसमुच्चय
माहुः ॥ तन्न वाजसनेयिनां तथावारादर्शनादुपेक्षणीयं ॥ यथाकुलाचारं व्यवस्था-
पनीयं वा ॥ एवं च सति चतुर्विंशतिमतोक्ता मातर इहोपयोगाभावान्नोपन्यस्ताः इति

“अथ पूजाविधिमाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः”-प्रतिमास्तु च शुभ्रास्तु
लिखित्वा वा पटादिषु ॥ अपि वासतपुंजेषु नैवेद्येन पृथक्विधैरिति ॥ प्रतिमास्तु
प्रतिकृतिषु ॥ शुभ्रास्तु रजतस्फाटिकादिमयीषु ॥ शुद्धास्त्विति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥
अयं मुख्यकल्पोऽनुकल्पमाह ॥ लिखित्वा वा पटादिषु इति ॥ वर्णकलिखित्वा वा ॥
तत्र विनायकमतिमास्वरूपं हेमाद्रौ मत्स्यपुराणे ॥ स्वदन्तं दक्षिणकरे उत्पलं च त-
थापरे ॥ लङ्गुलं परशुं चैव वामतः संप्रकल्पयेत् ॥ संयुक्तं बुद्धिः कृदिभ्यामथस्ता-
न्युपिकान्वितमिति ॥ तत्रैव सिद्धार्थपृच्छायां ॥ चन्द्रार्दनवचक्षुभ्यां भास्करेण शशे
ण च ॥ विद्योतन्ते कराः यस्या पद्मा सा च प्रकीर्तिता ॥ १ ॥ कीरकव्यजिनी चैव
व्यंजनं समिधं तथा ॥ या विभर्त्ति करायैः सा शची नाम्नी प्रकीर्तिता ॥ २ ॥ धत्ते
या समिधं इस्तैः रजनीकीरकावपि ॥ क्रमतस्तालवृन्तं च सा मेषाऽभिधीयते ॥ ३ ॥
असमृद्धं सुखं चैव शक्तिकां च कमंडलुं ॥ कल्पन्ति करा यस्याः सावित्री सा प्रकी-
र्तिता ॥ ४ ॥ या कपालं च कौशं च पीयूषं पात्रमेव च ॥ या विभर्त्ति कराभोजै-
र्विजया सा प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥ क्रमात्कोशकपाले च पीयूषं च सपाशकं ॥ आश्रित्य-
यंकराग्राणि विजयन्ते जया च सा ॥ ६ ॥ तत्त्वसागरसंहितायां ॥ दर्पणं पंकजं पद्मं
शुष्टिकां दधतीं स्मरेत् ॥ शुष्टिं लक्ष्मीं सितां सौम्यां पंकजासनसंस्थितां ॥ ७ ॥ वज्रं
पद्मं तपादशं पीयूषं दधतीं स्मरेत् ॥ सा मा तुष्टिर्देहालक्ष्मीः स्थिता वीरासनोपरि
॥ ८ ॥ तदेवं विशेषतः कासां चिन्मातृणां स्वरूपं दर्शितं ॥ सामान्याकारेण तु सर्वासां

महापंचरात्रे उक्तम् ॥ पूज्याग्निरेऽथवाचायां वरदाभयपाणय इति॥ आपत्कल्पमाहा॥
अक्षतपुंजेष्वापि वा मातरः पूजनीया इत्यनुपंग इति नारायणवृत्तिकृता व्याख्यातं॥
श्राद्धकाशिकाकारस्तु जातकर्मणि बालानां नामाहयनकर्मणि॥ निरीक्षणे प्राशने च
यवस्थं मातृपूजनमिति वचनाद्वा शब्दो व्यवस्थित विकल्पार्य इत्याह॥ रेणुकारिका-
यां तु ॥ कुलानुक्रमाद्वैष्मनो देवतानां हरिद्रारजोभिर्लिखित्वा सुवस्त्रे ॥ प्रतीचीमु-
खाः स्थापयित्वा मृकूढये ततः प्राङ्मुखः पूजयेत्पुष्पधूपैरिति विशेष उक्तः॥ अक्षत-
पुंजा यवमुष्टय इति नारायणवृत्तिश्राद्धकाशिकादयः ॥ युक्तं चैतत् ॥ अक्षतास्तु
यवाः प्रोक्ता (तद्गुला त्रिहयस्तथेति स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यं) भ्रष्टा घाना भवन्ति
ते ॥ भ्रष्टास्तु त्रिहयो लाजा घृष्टाः स्वादिक उच्यत इति छंदोगपरिशिष्टे कात्या-
यनोक्तेः ॥ अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता अभावे त्रिहयः स्मृताः॥ तदभावे च गोधूमा नतु
खंडिततद्गुला इति परशुरामोक्तेश्च ॥ निवेदनीयैश्च नानाविधैर्गंधपुष्पधूपदीपपायस-
मोदकापूपादिभिः ॥ चकारो भक्तिश्रद्धासमुच्चये इति नारायणवृत्तौ ॥ गंधतां-
धूलवस्त्रादिश्च श्राद्धार्थ इति श्राद्धकाशिकायां ॥ आभ्योर्ध्वं गंधपुष्पं च धूपं दीपं
निवेदयेदिति वाक्ये अध्यग्रहणेन पोहशोपचारपूजाऽवश्यमेति द्योत्यत इत्युक्तं स्मृ-
तिकौस्तुभे ॥ रुद्रयामले तु विशेषः ॥ अमंता स्थापयामीति मंत्रेण नामभेदतः ॥
स्थापयित्वा ततः प्राणान्प्रतिष्ठाप्य प्रपूजयेत् ॥ दशोपचारैर्देवेशप्रत्येकं नामभेदतः॥
आदौ गणाधिपः पूज्यः स्वादन्ते कुलदेवता इति ॥ एताश्च पदार्थानुसमयेन पूज्या
इति रुद्रपद्धतौ नारायणभट्टाः ॥ ग्रहपूजापि पदार्थानुसमयेनैवेति शान्तिदानमयूख-
योः ॥ अत्र निर्वापवत्पूजैव पदार्थेनत्येकैकोपचारसमर्पणं पदार्थः ॥ तस्य मृष्टिवत्प-
दार्थावयवत्वात् ॥ अक्षतपुंजादौ पूजनेत्वावाहनादिविसर्जनान्तं सर्वत्र कार्यम् ॥ प्र-
तिमापूजने त्वावाहनविसर्जने न स्तः॥ एतच्च यत्र यत्र वृद्धिश्राद्धं तत्र तत्र कर्तव्यं॥
यत्र यत्र भवेत् श्राद्धं तत्र तत्र च मातर इति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेः ॥
इदं च मातृपूजनं श्राद्धात्पूर्वं कार्यं ॥ छंदोगपरिशिष्टे तथैव पाठात् ॥ अकृत्वा मा-
तृयागं तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् ॥ तास्तस्य क्रोधसंपन्ना हिंसां कुर्वन्ति दारुणामिति
हेमाद्रौ भविष्ये मातृपूजामंतरेणाभ्युदयिकानुष्ठाने निर्दाश्रवणाच्च ॥ अत्र केचित् ॥
अकृत्वा मातृयागं स्थिति हेमाद्रौ भविष्योक्तेर्मातृपूजनं वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन
यजेतेतिवदाभ्युदयिकश्राद्धांगं ॥ आभ्युदयिकश्राद्धान्ते च मातृविसर्जनमित्याहुः॥
अपरे त्वाहुः॥ कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपा इत्यादिवचनैः साक्षात्कर्मांग-
त्वेनावगताया एव मातृपूजायादर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेतेतिवत् श्राद्धा-
त्पूर्वकालवामात्रबोधनादंगांगित्वे मानाभानात्सत्यपि चांगत्वे विसर्जनान्ताया एव

मातृपूजाया अंगत्वोपपत्तेः पूर्वं विसर्जनान्तां मातृपूर्णां कृत्वा पश्चात् आद्धर्मिति ॥ एवं च सति आद्धसंकल्पात्पृथगेवास्य संकल्पः ॥ वृद्धिआद्धानंगत्वात् ॥ स्मार्चक-
र्मांगानां पृथक् संकल्पे आचार एव प्रमाणं ॥ प्रधानसंकल्पेनैवांगसंकल्पस्यापि
सिद्धेः ॥ अत एव याज्ञिकाः श्रौतकर्मस्वंगसंकल्पं पृथगेवाचरन्तीति ॥ इति श्रीरुद्र-
कल्पद्रुमे परिभाषापरिच्छेदे मातृपूजाविचारः ॥

॥ अथ वसोद्धाराविचारः ॥

ताश्च पाठक्रमान्मातृपूर्णां समाप्यैव कार्याः ॥ एवं ताः संपूज्य किं कर्तव्यमि-
त्याह कुड्यलम्ना वसोद्धारित्याशादित्यनारायणवृत्तिकारादिभिर्व्याकृतत्वाच्च ॥ रुद्र-
यामले मातृपूजापभिषाय तत्पुरः संनिधाने वेत्याद्युक्तेश्च ॥ स्मृतिरत्नावलिदानखंड-
मदनरत्नद्वौढमिश्रप्रयोगरत्नादिनिबंधेष्वप्येवं ॥ ये तु पूर्वं वसोद्धाराः कृत्वा मातृः
संस्थाप्य मातृणां वसोद्धाराणां च युगफल्गुजनप्रित्याचरन्ति त उक्तग्रंथविरुद्धाचार-
कत्वादुपेक्षणीयाः ॥ वसोद्धारापकारस्तु छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेनोक्तः ॥ कुड्य-
लम्ना वसोद्धाराः सप्तधारा घृतेन तु ॥ कारयेत्पंचधारा वा नातिनीचा नचोछिता
इति ॥ वसोद्धेदिराजस्याग्नेर्वा ॥ तदुद्देशप्रवृत्तत्वेन तत्संबन्धिनीं ॥ वसोद्ध सवो-
त्सवप्रवर्चकत्वेन मंगलहेतुत्वाद्विवाह पुत्रजन्मादि मंगलकर्मसु पूजा युक्ता ॥ कारये-
दिति स्वार्थे णिञ् ॥ स्वकर्तृत्वान्निप्रमार्थो वेति आद्धकाशिकायामाशादित्यभाष्ये
च ॥ (धान्येन घनवानित्यत्र यथा धान्याभिन्नेन धनेन घनवत्त्वं तथात्रापि स्वकर्तृ-
कत्वाभिन्नो नियमस्तदर्थोऽयं णिच्) वसोद्धारास्तु स्वतंत्रा एव न ता मातृसंपदा-
निकाः ॥ मंत्रलिगादेर्बोधकस्याभावाद्वासोद्धारिति (नामकथनात्) समाख्यानाच्चे-
त्युक्तं आद्धदीपिकायां ॥ एताश्च वसोद्धाराः मातृपूजासंनिहितकुड्यलम्ना विशि-
ताः ॥ परशुरामकारिकायां त्वत्र विशेष उक्तः ॥ नातिनीचोछिते कुड्ये वसोद्धारात्
सर्पिषा ॥ पंच वा सप्त धारा वा वसोर्मेत्रेण कारयेत् ॥ दुग्धेन वा वसोद्धाराः कुर्या-
स्तासां च देवता ॥ श्रीश्च लक्ष्मीर्धृतिर्वैद्यास्वाहापद्मासरस्वतीति ॥ रुद्रयामलेऽपि ॥
तत्पुरः संनिधाने वा कुड्ये रेखा घृतेन वै ॥ धारालिगेन मंत्रेण समरेखाः समा-
लिखेत् ॥ एकीकृत्योर्ध्वभागे तु रोचन्तं कुंडुमादिना ॥ प्रतिष्ठा भिन्नतो कार्या पूजनं
युगपद्वयेत् ॥ चंदनं-कुंकुमं प्रोक्तं दूर्वापुष्पेऽरुणानि वै ॥ गुडधूपो भवेद्दीपः सर्पिषा
परिकीर्तितः ॥ नैवेद्यं तु भवेद्दद्याभ्यां भवेद्दर्पं ययेच्छया ॥ दध्नोपचारैः
पूर्वोक्तेरर्घदानान्तिकैः मिये ॥ पूजा गौर्यादिमनुषिर्यथाशास्त्रविधानतः अनु-
क्तं पूर्वतो ग्राह्यमाग्न्यापैवयान्महेश्वरि ॥ संपार्थयेत्ततो देवान्मातृधारागणेश्वरा-
निति वसोः पवित्रमसि शतशरमित्ययं धारालिङ्गको मंत्रः ॥ मनुभिरिति मनवो

मैत्राः ॥ पूर्वतो मातृपूजाविधेः ॥ प्रार्थनामंत्रस्तु प्रयोगे वक्ष्यते ॥ तत आयुष्य-
मंत्रजपः कार्यः ॥ तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन ॥ आयुष्याणि च शान्त्यर्थं
जप्त्वा तत्र समाहितः ॥ षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या श्राद्धमुपक्रमेदिति ॥ आ-
युषे हितान्यायुष्यं वर्षस्यमित्यादीनि मंत्रवाक्यानीति नारायणवृत्तिकृता व्याख्या-
तं ॥ हेमाद्रिस्त्वानोभद्रा इत्यादीनि यान्याशीः प्रधानानि सूक्तानि तथाविधमंत्रा-
धाराणि सामानि चेति व्याचख्यौ ॥ तत्र कर्मादौ ॥ यद्वा यत्र मातृपूजा वसाद्धारा
च कृता तत्र शान्त्यर्थमंगलनाशाय जप्त्वा ॥ अत्र जप्तेति क्ता प्रत्ययादेशाद्वाक्य-
गततदनुशब्दाच्च श्राद्धोपक्रमस्यायुष्यमंत्रजपानन्तर्यमवगम्यते ॥ अत एव मातृपूजा
वसोद्धाराऽयुष्यमंत्रजपेभ्योऽनन्तरं पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च श्राद्धदानमारभेदिति
नारायणवृत्तौ व्याख्यातं ॥ इति ॥

॥ अथाभ्युदयिकश्राद्धविचारः ॥

तानिष्ठा तु पितृन् श्राद्धे वैदिकं किञ्चिदाचरेदिति ॥ तानिष्ठा तु पितृन् श्राद्धे
कर्म वैदिकमाचरेदिति ॥ अनिष्ठा तु पितृन् श्राद्धे न कुर्यात्कर्मवैदिकमित्येवमादिभिः ॥
शातातपमत्स्यपुराणछंदोगपरिशिष्टस्य कात्यायनादिवाक्यैस्तस्य वैदिककर्ममात्रांग-
त्वावगमाद्बुद्धस्य वैदिककर्मत्वाच्च ॥ तत्र तावत्कात्यायनमुत्रै ॥ आभ्युदयिके प्रद-
क्षिणमुपचारः पूर्वान्हे पित्र्यमंत्रवर्जं जप ऋजवो दर्भा यवैस्तिष्ठार्यः संपन्नमिति तृ-
प्तमश्वः सुसंपन्नमिती ते ब्रूयुर्दधिवदराक्षतमिश्राः पिंडा नांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य
इति पृच्छति नांदीमुखः पितरं प्रीयन्तामित्यस्य स्थाने नांदीमुखान्पितृन्वाचयि-
ष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातो नांदीमुखः पितरः पितामहाः प्रपिता-
महा मातामह प्रमातामह वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति न स्वर्गां प्रयुजित युग्मान्ना-
शयेदत्रेति ॥ अस्यार्थः ॥ आभ्युदयिक इति ॥ पुत्रजन्म विवाहादिरूपोऽभ्युदयो
वृद्धिस्तस्मिन्सति क्रियमाणं श्राद्धमाभ्युदयिकशब्दे वाच्यं ॥ वृद्धिश्राद्धशब्दे वाच्यं
वा ॥ यथाह गार्ग्यः ॥ अग्न्याधानाभिषेकादाविष्टपूते स्त्रिया ऋतौ ॥ वृद्धिश्राद्धं
प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा ॥ पुत्रोत्पत्तिप्रतिष्ठासु तन्मौंजीत्यागवंधने ॥ चूडायां च
विवाहेषु वृद्धिश्राद्धं विधीयत इति ॥ ननु च नांदीमुखं कर्मांगं चेति संज्ञाभेदात्कथ-
माभ्युदयिकं वृद्धिश्राद्धमिति संज्ञाद्वयमुक्तं ॥ उच्यते ॥ नामान्नचौलगादानसा-
मोपनयपुंसये ॥ स्नानाचानविवाहेषु नांदीश्राद्धं विधीयत इति लौगाक्षिवाक्यवृ-
द्धिश्राद्ध एव नांदीमुखमिति संज्ञाभेदकथनं तत्प्रयोगविशेषणार्थं ॥ तथा च वृद्ध-
वसिष्ठः ॥ पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतं ॥ तत्र नांदीमुख इति विशेषः
समुदाहृत इति ॥ यत्र कर्मांगमिति संज्ञांतरं तदपि वृद्धिधर्मातिदेशेन तद्रूपमेव संज्ञा

मेदेपीत्यविरोधः ॥ तथा च हेमाद्रौ पारस्करः ॥ निषेककाले सोमे च सीमन्तो
 न्नपने तथा ॥ ज्ञेयं पुंसवने आद्यं कर्मांगं वृद्धिवत्कृतमिति ॥ अत्र कर्मांगमिति
 नांतीमुखवैवतावत्स्वाहाशब्दप्रयोग दधिवदरादिभिर्वापिद्वत्त्वादयो वृद्धिश्चाद्यधर्मा
 अतिदिश्यन्ते ॥ विहितं च वृद्धिश्चाद्यं याज्ञवल्क्यादि स्मृतिषु ॥ एवं प्रदक्षिणा
 वृत्को वृद्धौ नांतीमुखान् पितृन् यजेतेत्यादिभिर्वचनैः ॥ वृद्धिश्चाद्यं च वृद्धवसि-
 ष्ठादिभिर्दर्शितं ॥ पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्चाद्यमुदाहृतमिति ॥ अत्राभ्युदयिकश्राद्ध-
 विशेषे वृद्धिश्राद्धशब्दः परिभाष्यते ॥ आदिशब्देन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्न-
 पनव्यतिरिक्तानामन्नमाशनचूडाकरणादिसंस्कारकर्मणां ग्रहणम् ॥ गर्भाधानादि
 संस्कारप्रयोगभूताभ्युदयिकस्य कर्मांगशब्देनाभिधानात् ॥ एतच्च वृद्धिश्राद्धा-
 न्नन्नं कर्मांगं ॥ वृद्धिवदिति पारस्करवाक्येऽतिदेशदर्शनात् ॥ मेदे अतिदेशो भवति
 अत्र निषेकादिग्रहणमाधानाद्युपलक्षणार्थमिति पारिजातादयः ॥ सोमश्राद्धस्तेपा-
 म्पलक्षणार्थं इति मदनरत्नादयः ॥ अन्येतु निषेकादिशब्दानामुपलक्षणार्थता-
 मन्याप्यां मन्यमानानिषेकादिगणितेष्वेव कर्मांगश्राद्धसंज्ञेत्याहुः ॥ इदमेव युक्ततरमां
 तत्राभ्युदयिके श्राद्धे प्रदक्षिणोपचारः ॥ उपचरणमुपचारः अनुष्ठानं करणमिति या-
 वत् ॥ तेनात्र सर्वमनुष्ठानं प्रदक्षिणं भवतीत्यर्थः ॥ अत्र प्रदक्षिणग्रहणं कर्मकचूनिष्ठ-
 सकलदैवधर्मोपलक्षणार्थं ॥ सतश्च प्राक्संस्थत्वादक्संस्थत्वोपवीतित्वमाहुर्ब्रह्मत्वो-
 दह्यमुखत्वदक्षिणजानुनि पाते त्वदेवर्तीयवत्त्वादित्वैवधर्मः कृत्स्नोत्र भवति ॥ यथाह
 हेमाद्रौ शातातपः ॥ कर्त्तव्यं चाभ्युदयिकश्राद्धमभ्युदयार्थिना ॥ सव्येन चोपवीतेन
 श्रुजुर्दक्षैश्च धीमता ॥ पितॄणां रूपमास्थाय देवा अन्ने समन्नुते ॥ तस्मात्सव्येन दा-
 तव्यं वृद्धिश्चाद्ये तु नित्यञ्च ॥ यथैवोपचरेद्देवास्तथा वृद्धौ पितृचरीति ॥ छंदोग-
 परिशिष्टे कात्यायनोऽपि ॥ दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान्परिचरन् सदा ॥ पातयेदि-
 तरत् जानुं पितॄन्परिचरन्पि ॥ निपातो नहि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ॥
 सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄन्पुत्र देववदिति ॥ अत्रैके प्राह्मण्यस्य कर्त्तृरुदक् संस्थि-
 तायां विधानसामर्थ्यात्प्रादक्षिण्यपपास्येदित्याहुः ॥ तत्रापि प्रादक्षिण्यमेवेत्युदङ्मुख-
 स्वस्यैककर्त्तृत्वमित्यन्ये ॥ एतच्च मतद्वयं श्राद्धकाशिकाकार उपन्यस्तवान् ॥ अत्र
 ब्रूमः ॥ प्रागमेव्यय दर्भेषु आद्यमायंत्रय पूर्ववत् ॥ अपः शिषेन्मूळदेशेऽजनेतिह्वेति-
 निस्तिलाः ॥ द्वितीयं च तृतीयं च मध्यदेशप्रदेशयोः ॥ मातामहमध्वर्युस्तु एतेपा-
 मेव वामत इति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन पित्रादीनां वामतो मातामहादीनामव-
 नेजने विदधता प्रादक्षिण्यानुग्रहायावनेननपिर्दं पंचयोर्दक्षिणसंस्थता विधानात्माहुः

मुखस्य कर्तुं रुदक्संस्त्यतायां विधानसामर्थ्यात्प्रादक्षिण्यमपास्येदित्युक्तं ॥ उदङ्मुखो वा यजमानः समाहितः ॥ वृद्धिश्चादं प्रकुर्वीत नान्यवस्त्रः कदाचनेहि हेमाद्रौ मार्कडेयपुराणे वृद्धिश्चादृशद्ववाच्यपार्वणे प्राङ्मुखत्वोदङ्मुखत्वयोर्विकल्पस्य विहितत्वेनोदङ्मुखस्यैव कर्तृत्वमित्यप्युक्तमेव ॥ प्रदक्षिणोपचार इत्यनेन वैश्वदेविके ये घर्मास्ते सर्वेऽप्यत्र कर्तव्या न पित्र्यश्चाद्धर्मा इत्युक्तं भवति ॥ विश्वान्देवानुद्दिश्य क्रियमाणं कर्म वैश्वदेविकं ॥ अत्र च प्रकृतिवदेव दैवे प्राङ्मुखाः पित्र्ये चोदङ्मुखान् विप्रा उपवेशनीया न पुनर्देवधर्मत्वेन सर्वेऽपि प्राङ्मुखाः ॥ तदाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ प्रातरामंत्रितान्विप्रान्युगमानुमयतस्तथा ॥ उपवेश्य कुशान् दद्यात् ऋजुनैव हि पाणिनेति ॥ अत्र प्रातः शङ्खः प्रथमघटिकात्रयवाचीति नारायणवृत्तिकृत् ॥ अपरे तु सार्द्धं प्रहरात्मककालवचनः प्रातः शङ्खः ॥ तदाह गार्ग्यः ॥ ललाटसंमिते भानौ प्रथमप्रहरः स्मृतः ॥ स एवाध्यर्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयत इति ॥ अध्यर्द्धमधिकार्द्धं सार्द्धमहर इत्यर्थ इत्याहुः ॥ अत्रेदं तत्त्वं ॥ प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति वचनादस्य च पूर्वान्धविधिना तुल्यार्थकत्वाच्च गार्ग्योक्तप्रातः शङ्खार्थः आद्वकालविषयः ॥ नारायणवृत्तिकृदुक्तः प्रातःशङ्खार्थस्त्वामंत्रणकालविषयः प्रातरामंत्रितानिति भूतकालनिर्देशात् ॥ उभयतो दैवे पित्र्ये च ॥ तथा पार्वणवत् दैवे प्राङ्मुखान् पित्र्ये चोदङ्मुखान् ॥ हेमाद्रौ भविष्यपुराणे ॥ प्राङ्मुखान्श्चतुरश्वैश्चतुरश्च उदङ्मुखान् ॥ निवेश्य ऋजुभिर्दधैर्दद्यादासनमादरादिति ॥ सर्वानेव तु तान्विप्रान्प्राङ्मुखानुपवेशयेदिति ॥ हेमाद्रौ छागलेयोक्तदैवे पित्र्ये च ये विप्रास्ते सर्वेऽपि प्राङ्मुखा उपवेशनीया इत्ययमपि पक्षोऽस्ति तथापि छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन प्रकृतिप्राप्तस्यापि ब्राह्मणोपवेशनस्य पुनर्विधानात्प्रकृत्यनुग्रहाच्च पूर्वोदाहृतपक्ष एव कात्यायनादि संमत इति वाजसनेयिभिः स एवाश्रयणीयः ॥ परं त्वेतावान्विशेषः ॥ अत्र प्रदक्षिणोपचारता विधानाच्चतुःश्रयाय ब्राह्मणपंक्तिनिवेशः प्रागुपक्रमः पश्चादपवर्ग एव विधेय इति ॥ अत्र कर्तुं दिङ्निर्णयमोभिहित आश्वलायनशृङ्गपरिशिष्टे ॥ आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यादुदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो द्वौ दर्भौ पवित्रे इति ॥ अत्र प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यादुदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो द्वौ दर्भौ पवित्रे इति ॥ अत्र प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यादित्युदङ्मुखता नियमः ॥ उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुख इत्यनेन प्राङ्मुखत्वोदङ्मुखत्वयोर्विकल्प उक्तः ॥ अतएव हेमाद्रौ मार्कडेयपुराणे ॥ उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समाहितः ॥ वृद्धिश्चादं प्रकुर्वीत नान्यवस्त्रः कदाचनेति ॥ अत्र वृत्त्यादृशद्ववाच्यं पितृपार्वणं मातामहपार्वणं चेति पार्वणद्वय-

मेव नतु वैश्वदेविकं ॥ वृद्धिश्चाद्धोद्देशेन वैश्वदेविकधर्माणामेव विधेयत्वात् ॥ पूर्वान्हे ॥ पूर्वसूत्रादिभक्तिव्यत्ययेन द्वितीयान्तमाभ्युदयिकपदमत्रानुवर्त्तते ॥ तत्र च पूर्वान्हे आभ्युदयिकं विधेयमित्यर्थः ॥ प्रकृतेरपरान्हे प्राप्तमप्येतः पूर्वान्हे विधीयते ॥ प्रकृतौ तु पितृपितृयज्ञवदुपचार इति वचनादपरान्दप्राप्तिः ॥ अत आभ्युदयिकं पूर्वान्हे कर्तव्यं ॥ अत्र पूर्वान्दहेषा विभक्तस्यान्धः प्रथमो भागः ॥ पूर्वान्दो वै देवानां मध्यं दिनो मनुष्याणामपरान्दः पितृणामित्यर्थवादे पूर्वान्दमध्यान्दापरान्दानां त्रयाणां दिवसभागानामभिधानात् ॥ अत एव छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ पितृणाम्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ॥ चासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसंध्यासमीपत इति त्रेधाविभागमाह ॥ विभागस्तु समो ज्ञेयः समं स्यादभुतत्वादिति न्यायात् ॥ आध्याधेयाभ्युदयिके तु विशेषो गालवेनाभिहितः ॥ पावणं चापरान्दे तु वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकमिति ॥ आग्निकमग्न्याधेयनिमित्तमाभ्युदयिकमपरान्दे कुर्यादित्यर्थः ॥ इदं चाधानपूर्वदिने बौधायनोक्तं नान्दीश्राद्धविषयं ॥ आपस्तंबसूत्रानुसारिणां यत्संभारस्पर्शोत्तरं भाग्यकारादिभिरुक्तं तत्पूर्वोत्तरपदार्थैर्निबन्धक्रमस्त्वान्न पृथक्कालमपेक्षत इति न तद्विषयं ॥ नापि कात्यायनविषयं ॥ विहितो ग्राह्याधेयोपक्रमो दिवाशनात्पूर्वपाचार्येण ॥ दिवाशनं चाष्टधाविभक्तस्यान्धः पंचमभागे दक्षादिभिः स्मर्यते ॥ नहि त्रेधा विभक्ते द्वधा विभक्ते वाऽपरान्दे आभ्युदयिकानुष्ठानपूर्वकं क्रियमाणो ग्न्याधेयोपक्रमो दिवाशनकालात्पूर्वं संभवति ॥ पुत्रजनमादौ तु तत्काल एव न पुनस्तत्र पूर्वान्दनियमः ॥ यथाह लौगाक्षिः ॥ नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्द्विनिमित्तकं तेषामनियतस्य तु तदानन्तर्यमिष्यत इति ॥ यद्यप्याभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचार इत्यत्र प्रदक्षिणग्रहणस्य सकलदैवधर्मोपलक्षणार्थत्वेन व्याकृतत्वात्तेनैव सूत्रेण पूर्वान्दप्राप्तेः पुनः पूर्वान्दे इति सूत्रमनर्थकमिव भाति तथापि यथैशोपचरेदेवांस्तथा वृद्धौ पितृनपीति शातातपेन ॥ सदा परिचरेन्न तथा पितृनप्यत्र देववदिति कात्यायनेन च पितृणां देववदुपचरणमात्रस्यैवादिष्टत्वात्प्रकृतेरपरान्दे विहितत्वादांगप्रधानयोश्चैककालत्वेन तच्छेषभूते देवे कर्मण्यपि अपरान्दस्यैव सत्त्वान्नाभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचार इति सूत्रस्य प्रदक्षिणग्रहणस्य सकलदैवधर्मोपलक्षणार्थत्वेनेह पूर्वान्दप्राप्तिः ॥ किन्त्वपरान्द एव प्रकृतितः प्राप्नोति ॥ अत आभ्युदयिकस्य पूर्वान्दे विधानार्थं पूर्वान्दे इति सत्रं वक्तव्यमेवेत्यलम् ॥ इति ॥

॥ अथ मातृश्राद्धदिवसविचारः ॥

यत्तु मातृश्राद्धं पूर्वेषुः कर्माहनि तु पैतृकं ॥ मातामहं चोत्तरेषु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति ॥ पूर्वान्दे मातृकं श्राद्धं मध्यान्दे पैतृकं तथा ॥ ततो मातामहानां

च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमित्यादि हेमाद्रुदाहृतैर्गार्ग्यशातातपादिस्मृतिवाक्यैराभ्यु-
दयिकं श्राद्धमेकैकमात्रादिश्राद्धस्यैकैकदिनसाध्यत्वादिनत्रयसाध्यमसंभवे पूर्वान्हादि
कालत्रयसाध्यत्वेनैकदिनसाध्यमुक्तं तदन्यशाखा विषयं वाजसनेयिनां तु एकव-
चननिर्देशादेकस्मिन् पूर्वान्हे आभ्युदयिकं कार्यमित्यर्थकात्पूर्वान्ह इति सूत्रादाभ्यु-
दयिकश्राद्धस्यैकपूर्वान्हकालसाध्यतावगमात् ॥ यदि तु मात्रादि त्रीणि श्राद्धानि
सूत्रकृता उक्तानि स्युस्तदा तेषां दीनत्रय साध्यतापूर्वान्हादिकालत्रयसाध्यता वा
स्यात् ॥ न च सूत्रकृता त्रीणि श्राद्धान्युक्तानि ॥ किंतु ॥ पितृमातामहपार्षण-
द्वयात्मकं श्राद्धद्वयमेवोक्तं ॥ अपि च मात्रादिश्राद्धानां कालभेदात्प्रयोगभेदो भवि-
ष्यति ॥ सूत्रकारस्तु द्वयोः श्राद्धयोः प्रयोगैकत्वं दर्शयति ॥ नांदीमुखः पितरः
पितामहाः मपितामहा मातामह प्रमातामह वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति ॥ एत-
च्च प्रकृतिमाससह प्रयोग एवोपपद्यते प्रागग्रेष्वयं दर्भेषु आद्यमामंश्च पूर्ववत् ॥ अ-
पि ॥ क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्षेपेति पात्रतः ॥ द्वितीयं च तृतीयं च मध्यदेशाग्रदेशयो ॥
मातामहप्रभृतीस्तु एतेषामेव वामत इति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन निःसंदिग्धं स-
ह प्रयोगो दर्शितः ॥ आद्यं पितरं द्वितीयं पितामहं ॥ नहि प्रयोगभेदे पित्रादीनां
वामतो मातामहादीनामवनेजनं संभवति ॥ यद्यपि अलामे भिन्नकालानां नांदीश्रा-
द्धत्रयं बुधः ॥ पूर्वेषु चैव प्रकृतीन् पर्वान्हे मातृपूर्वकमिति वृद्धमनुवचनं तदपि शाखा-
न्तरविषयं ॥ यत्रहि मात्रादिश्राद्धत्रयविधिः कालत्रयेऽस्ति तत्रैवानुकल्पतया का-
लैकत्वेन विधिर्युक्तः ॥ नहि कात्यायनसूत्रादौ कालत्रये मात्रादिश्राद्धत्रयविधि-
रस्ति ॥ तस्माद्वाजसनेयिभिरेकस्मिन्पूर्वान्ह एवैकप्रयोगं पार्षणद्वयात्मकमाभ्युद-
यिकं श्राद्धमनुष्ठेयमिति स्वसूत्रानुरूपं ॥ पित्र्यमंत्रवर्जं जपः ॥ पित्र्यमंत्रा अश्वत्थु-
जपेदित्यत्रोक्ता उदीरितामवर इत्यादयस्तान्वर्जयित्वा जपः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥
पित्र्यमंत्रग्रहणं मधुमती पि संहितयोरुपलक्षणार्थं ॥ तथा च श्राद्धकाशिकायां
मनुकात्यायनौ ॥ मधुव्याता जपस्थाने कुर्यात्तत्र प्रयत्नतः ॥ उपास्मै गायतेत्यादि
ऋचःपंचजपेत्तथा ॥ इदं च मधुमती जपस्थाने उपास्मै गायता नर इति पंचर्चा ज-
पविधानं ऋक् शाखिविषयं ॥ मधुवाता ऋतायत इति ऋचः स्थाने उपास्मै गाय-
तेति पंचमधुमतीः श्रावयेदसन्नमीमदन्तेति च पट्टीमित्याश्वलायनोक्तेः ॥ मधुमती-
नां जपस्थाने मंत्रान्तरजपविधानादेव मधुमतीजपो निषिद्ध एव ॥ अयं च मधुमती-
जपो भोजनोत्तरकालीनः ॥ प्राक् भोजनान्मधुमतीजपस्याविधानात् ॥ यस्तु मधु-
मध्विति जपस्तत्र त्रिर्जपोऽश्रितुमिच्छतां व्याहृत्यनन्तरं सोत्रमधुमंत्रविचर्जित इति
छंदोगपरिशिष्टे भोजनात्प्राक्कालीनो मधुमंत्रजपनिषेधः ॥ छंदोगपरः ॥ कात्याय-
नीयश्राद्धकल्पे मधुमंत्रजपस्य भोजनात् प्राक् प्रकृतौ विधानाभावात् ॥ ततश्च भोजनो-

चरकालविहितो मधुमंत्रजपो भवत्येव ॥ पूर्वकाले निषेधादित्युक्तं नारायणवृत्तौ दानं
काण्डे मदनरत्ने च ॥ छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ नचाश्रमजपेत्तत्र कदाचित्पितृ-
संहिता ॥ अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभ इति ॥ अत्र सुरावन्तमित्या-
दयो मंत्राः पितृसंहिताशब्देनाभिधीयन्ते ॥ सुरावन्तादिकां सर्वो जपेच पितृसंहिता-
मिति श्राद्धकाशिकाकारोदाहृतवचनात् ॥ अत्र जपत्वाविशेषादायन्तु न इत्यादीनां
मपि प्रतिषेध इति केचित् ॥ तदयुक्तं ॥ अश्रमसुब्राह्मणेषु विहितस्य पित्र्यमंत्रजप-
स्य पित्र्यमंत्रजपे जप इत्यनेन प्रतिषिध्यत्येनान्येषां प्रतिषेधाभावादायन्तु न इ-
त्यादि जपस्यावाहनार्थत्वाच्च ॥ कर्कोपाध्याया अप्येवमाहुः ॥ हेमाद्रिरप्याह ॥
अत्र जप्यश्रद्धाघो भुञ्जानेषु द्विजेषु पितृलिङ्गकाणां मंत्राणां जपः स एव प्रति-
षिध्यते नतु पदार्थानुष्ठानकरणीभूतानामपि ॥ अत एवाह जातूकर्ण्यः ॥ पितृलिं-
गेन मंत्रेण यत्कर्म मुनिभिः स्मृतं ॥ तेनैव तद्विधातव्यमंत्रमकृतं यत् इति ॥

अथ ऋजवो दर्माः ॥ अत्रामूला ऋजवो (सरलाः) दर्मा भवन्ति न द्विगुणा
इत्यर्थः ॥ दर्माणाममूलस्त्वविशेषणमुक्तमाश्वलायनसूत्रे ॥ आभ्युदयिके युग्मा ब्रा-
ह्मणा अमूला दर्मा इति ॥ ननु चाभ्युदयिके मदक्षिणसंपचार इत्यत्र मदक्षिणग्रह-
णस्य सकलदैवधर्मोपलक्षणार्थत्वात्तत्प्रकृतौ च दैवे कर्मणि ऋजुदर्माणामेव विहितत्वा-
दिह ऋजवो दर्माः प्राप्ता एव ॥ किमर्थमेतत्सूत्रं ॥ उच्यते ॥ कुशस्थाने च दूर्वाः
स्फुर्मंगलस्याभिदृश्ये इति हेमाद्रौ ब्रह्मांडपुराणे दूर्वाया उपदिष्टत्वेनातिदिष्टानामृ-
जुदर्माणां बाधो बाधुदित्येतदर्थं एवं च दूर्वाया ऋजुदर्भैर्विकल्पः ॥ सोपि मंगला-
त्मकविवाहाचारंभे क्रियमाणवृद्धिभ्राज्ये कुशस्थाने दूर्वाविधिर्यज्ञाचारंभे तु क्रिय-
माणेऽमूलऋजुदर्भविधिरित्येवं व्यवस्थितः इत्युक्तं स्मृतिकौस्तुभे ॥ केचित्तु येषां
कात्यायनादीनां सूत्रेऽमूलऋजुदर्भविधिरस्ति तेषाममूलऋजुदर्भविधिर्येषां नास्त्यमू-
लऋजुदर्भविधिस्तेषां दूर्वाविधिरिति व्यवस्था ॥ पुराणस्य सर्वशाखासाधारण्येन
सर्वान्प्रति प्रवृत्तत्वेन यान्प्रतिक्रजुदर्भविधिः प्रवृत्तस्तदितराग्नति दूर्वाविधेः साव-
काशत्वात्सूत्रस्य चासाधारण्येन निरवकाशत्वादित्याहुः ॥ इति ॥

“ अथ यवैस्तिलार्थः ”-अर्थः प्रयोजनकार्यमिति यावत् ॥ यस्तिलार्थः स
सर्वो यवैर्निर्वर्तितव्य इत्यर्थः ॥ हेमाद्रौ पद्मपुराणे ॥ तिलार्थस्तु यवैः कार्यः सद्ये-
नैवानुपूर्वशः ॥ मंगलानि च सर्वाणि वाचयेद् द्विजपुंगवानिति ॥ तत्रैव विष्णुधर्मो-
त्तरेऽपि ॥ वृद्धिश्राद्धेषु कर्तव्यास्तिलस्थाने यवास्तथेति ॥ तत्र ब्रह्मविधायक-
त्वात्तन्मंत्रो यवोसीति यथार्थमूहितव्यः ॥ मंत्रोर्हंशाश्वलायनसूत्रे मदर्शितः ॥ यवो-
सि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्मितः ॥ मयत्नमग्निः प्रकः पुष्ट्या नांदीमुत्खान्पितृत्

लोकान्मीणादि नःस्वाहेति ॥ अन्यत्राप्युक्तं ॥ तिष्ठोसीति पदस्थाने यवोसीति पदं वदेत् ॥ स्वधयेति पदस्थाने घृष्टयाशब्दं वदेदिह ॥ पितृनिति पदात्पूर्वं वदेन्नादी-
मुखानिति ॥ ननु चाभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचार इत्यत्र प्रदक्षिणग्रहणस्य सकलदैव-
धर्मोपलक्षणार्थत्वात्प्रकृतौ च दैवे कर्मणि यवैरन्वकीर्याथ भाजने सप्तवित्रके ॥
शन्नो देव्या पयः सिप्त्वा यवोसीति यवांस्तयेति याज्ञवल्क्येन यवविधानादैवधर्म-
त्वेन प्राप्तैर्यवैस्तिलार्थे इति सूत्रानर्थक्यमिति चेत् ॥ अत्र ब्रूमः ॥ प्रकृतौ दैवे कर्मण्यपि
अत्रकीरणादितिलैरेव यथा स्यादिति द्योतयितुं यवैस्तिलार्थे इति सूत्रं ॥ न च यवै-
रन्वकीर्येति याज्ञवल्क्योक्तेर्दैवरूपण्यप्यवकीरणादियवैरेव स्यादिति वाच्यं ॥ यदि
ह्यवकीरणादिसाधनत्वं यवानां सूत्रकृतोऽभीष्टं स्यात्तदा यवैरन्वकीर्येति याज्ञवल्क्यो-
क्तिवचनानादायोकारं कृत्येति वसिष्ठोक्तिवच सूत्रकृताप्यभिहितं स्यात् ॥ न च त-
थाभिहितं ॥ तस्माच्च यवानां तत्साधनत्वं ॥ अन्यथा प्रदक्षिणग्रहणस्य सकलदैव-
धर्मोपलक्षणार्थत्वेनेहापि तत एव यव प्राप्तैर्यवैस्तिलार्थे इति सूत्रस्य वैयर्थ्यमेव प्रस-
ज्येत ॥ अत एव प्रकृतौ दैवे कर्मण्यपि प्रकरणानुग्रहादवकीरणादि तिलैरेवाभिहितं
कर्कोपाध्यायैरित्यलम् ॥

“ अर्घदाने विशेषः ”—छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ ज्येष्ठोत्तरकरान्यु-
ष्मान्कराग्राग्रपवित्रकान् ॥ कृत्वार्घः संपदातव्यो नैकैकस्यात्र दीयत इति ॥ युग्मान्
पिण्डवाह्यणान् ज्येष्ठोत्तरकरान् ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेशितस्य कर उपरि येषांते ॥ तथा
कराग्रे पवित्राग्रं येषांते कराग्राग्रपवित्रकाः ॥ तांस्तथाविधान् कृत्यार्घ्यो दातव्य इत्य-
र्थः ॥ इदं च छंदोगविषयं ॥ तत्परिशिष्टगतत्वादिति स्मृतिरन्नावलीकारः ॥ तैना-
स्य मते प्रकृतिवदेवार्घदानं न त्विह कश्चिद्विशेषः ॥ अन्ये मदनरत्नदोहपद्धतिगारा-
दयस्तु अर्घदाने विशेषप्रतिषेधाजसनेऽपि शाखासाधारणं मन्यन्ते ॥ अत्र च
शेषं प्रकृतिवदित्यतिदेशेन प्राप्तार्घ्यं पात्रस्य न्युञ्जता भवत्येव ॥ आर्घ्यकाशिका-
कारस्तु अपसव्यं पिण्डमंत्रा वामजानुनि पातनं ॥ न्युञ्जपात्रं न कर्तव्यं वृद्धि-
आर्घ्येषु सर्वदेवीश्वरवाक्यान्निषेधमित्याह ॥ तद्विशेषवाक्यान्बलोरुनिर्धवन-
मित्युपेक्षणीयं ॥ तथाहि दत्त्वा पिंडाच्च कुर्वीत पिंडपात्रमधोमुलमिति वृद्धवसि-
ष्टेन पिंडपात्रन्युञ्जतानिषेधादेकश्रुतिमूलकत्वात् लाघवे नैश्वरवास्यस्य तद्वि-
षयत्वेनार्घ्यपात्रन्युञ्जतानिषेधे प्रमाणाभावात् ॥ अत एव मदनरत्ने दानकांडे
तुलादानजलाशयोत्सर्गागतपात्राभिहिते उद्विश्राद्धप्रयोगे दोहमिश्रपद्धतौ वेदांगराय-
पद्धतौ च न्युञ्जं पात्रं कर्तव्यमित्युक्तं ॥ अयं च पिंडपात्रन्युञ्जकरणप्रतिषेधच्छं-
दोगपरः स्वशास्त्रीयप्रकृतिप्रयोगे तद्विधानाभावात् ॥ निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च

यद्विषयिणी प्राप्तिस्तद्विषयतायां एव वर्तुं युक्तत्वाच्च ॥ अत्र दृढिप्राध्ये गुडधूपः
 कर्तव्यः ॥ तदुक्तं श्राद्धकाशिकायां ॥ गुडधूपः प्रयत्नेन पुष्पाण्येवात्र यानि चेति ॥
 अत्राग्नौकरणहोमः पृषदाज्याभिधारितोदनेन कार्यः ॥ पृषदाज्यमिश्रजोदनो हविः
 सर्वत्र तस्य द्वे द्वे आहुती जुहुयादिति बह्वृच परिशिष्टान् ॥ दधिमिश्रमाज्यं पृषदाज्यं ॥
 सर्वत्रेत्यग्नौकरण विप्रभोजन विकिरणपिडदानेषु ॥ द्वे द्वे इति वीप्सा बह्वृच वि-
 पयाः ॥ अत्रोपनयनादिमुतसंस्कारशेषभूते दृढिप्राध्येऽग्नौकरणहोमो जातेष्ट्यधि-
 करणन्यायेन पितुरभिपत्त्येवावेव कार्योऽन्यभावे तु पाणाविति ॥ यत्तु पंचसु ब-
 हिः शालायां विवाहे चूढाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति पारस्करे-
 ण ॥ नस्वेवावन्त्यहोमः स्यान्मुत्तवैकां समिदाहुतिः ॥ स्वगमसत्क्रियार्थोश्च याव-
 क्षासौ प्रजायते ॥ अपिस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः ॥ नहि पित्रा समा-
 नीतः पुत्रस्य भवति कचिदिति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन च लौकिकाग्निविधानं
 तत्प्रधानभूतसंस्कार कर्मविषयमित्युक्तं गंगाधरपद्धतौ ॥ युक्ततरमिवैतत् ॥ यतो
 गर्भाधानादि संस्कर्त्ता पिता श्रेष्ठतमः स्मृत इति ॥ ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दश-
 नेहनीति ॥ पिता कुर्यादन्यो वा कुलवृद्ध इति ॥ पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः
 पितेति ॥ पुत्रानुत्पाद्य संस्क्रुयादित्यादिभिः स्मृत्यन्तर विष्णुपुराणशंखस्मृत्यादि
 वाक्यैः सुतसंस्काराणां पित्रधिकारीकत्वावगमादग्निमादधीतेत्यात्पनेपदश्रवणादा-
 त्मगापिक्रियाफलकानामेव कर्मणां स्वाहितेशौ विधानादुपनयनादिनां च तै-
 पामन्यगामिक्रियाफलकत्वात्तेषु स्वाहित्यगनेः प्राप्त्यभावेपि जातेष्टिन्यायेन तस्मि-
 न्प्राप्ते पंचसु बहिः शालायामित्यादिना अपिस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिक
 इत्यादिना च लौकिकोऽग्निर्विधीयते ॥ एवं च सति सुतसंस्कारांगभूते दृढिप्राध्ये
 लौकिकाग्निविध्यभावाज्जातेष्टिन्यायप्राप्तः स्वाहिताग्निरेव भवतीति सुधीर्भिर्विभाव-
 नीयं ॥ यत्वाश्वलायनगृथपरिशिष्टे ॥ आन्वष्टक्यं पूर्वेषुर्मासि मास्यथ पार्वणं ॥
 काम्यमभ्युदयेष्टम्यामेकोद्विष्टं तथाष्टकं ॥ चतुष्टयांषेपु सामनीनां बन्हो होमो विधी-
 यते ॥ विष्यव्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्द्विपिति ॥ अष्टकानामुपरितना नव-
 भ्योऽन्वष्टकास्तन्निमित्तश्राद्धमन्वष्टक्यं ॥ अष्टकापूर्वदिनरूपासु सप्तमीषु क्रियमाणं
 श्राद्धं पूर्वेषु ॥ मासि मासीति यस्यां कस्यांचित्तियौ प्रतिकृण्वयसं क्रियमाणं
 श्राद्धं ॥ अमावास्या निमित्तकं श्राद्धं पार्वणं ॥ पुत्रादिकापनया क्रियमाणं
 काम्यं ॥ अभ्युदये पुत्रगन्धविवाहादौ क्रियमाणं ॥ अष्टकासंज्ञकापाण्डम्यां क्रिय-
 माणं ॥ मुख्यकोद्विष्टेऽग्नौ करणमावात्सर्पिडीकरणस्यैकोद्विष्टपार्वणोभयात्मकत्वादे-
 कोद्विष्टशब्देन लक्षणया सर्पिडीकरणमेकोच्यते ॥ तत्राद्येषु चतुर्षु श्राद्धेषु सामने-
 रभावेव होमः ॥ इतरेषु चतुर्षु ॥ श्राद्धेष्वभिमतोपि पाणौ होम इत्याभ्युदयिकश्चाद्वेष्टि-

मतः ॥ पित्र्यब्राह्मणहस्तेनौकरणहोमविधानं तच्चञ्छास्त्राविषयमित्युक्तं श्राद्धहेमाद्रौ स्मृतिदर्पणे च ॥ कर्कादयोप्येवं ॥ येनान्यभावे तु विषयस्य पाणने वोपपादयेदिति तदकृतावसथ्याधानाभ्युदयिकविषयमित्याह ॥ अकृतावस्यस्य पाणिहोमं वदता कृतावसथ्यस्यत्वासथ्ये होम इत्युक्तं भवति ॥ अन्यथा कृतावसथ्यस्यापि पाणौ होम आपद्येतेत्यलम् ॥ इति ॥

“अथ निरग्निकस्य तु नागरस्य नाग्नौकरणहोमः”—तदुक्तं नागरखंडे ॥ निरग्नेरग्नौ करणं क्षयाहे चैव पार्वणं ॥ भस्मना मंडलं कुर्यान्नागरो यांत्यधोगतिं ॥ संपन्नमिति वृत्तप्रश्नः ॥ वृत्तास्थेत्यत्र संपन्नं वदेदित्यर्थः ॥ साकांक्षत्वात्सुसंपन्नमिति प्रतिप्रश्नः ॥ सांप्रदायिकास्तु सुसंपन्नमितितीतरे ब्रूयुरिति पठन्ति ॥ तत्त्वनाहृतं कर्कोपाध्याय्यादिभिर्भाष्यकारैः ॥ छंदोगपरिक्रिष्टकात्यायनोपि ॥ संपन्नमिति वृत्तास्थ प्रश्नस्थाने विधीयते ॥ सुमंपन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेदिति ॥ अत्र परिवेषणे विशेषो भविष्यपुराणेः ॥ पृषदाज्येन संयुक्तं दद्याद्योदनमादितः ॥ पायसं च तथा भव्यं मोदकादिरसोत्तरं ॥ भोजनं मधुरं दद्यान्नचाम्लं परिवेषयेत् ॥ रक्तपुष्पं तिलांश्चैव अपसव्यं विवर्जयेदिति ॥ जलोद्भवमप्यत्र रक्तपुष्पं न दातव्यमित्येतदर्थोऽयं निषेधः हेमाद्रौ ब्रह्मांडपुराणे ॥ मंगल्यं भक्षभोज्यादि दद्यादन्नं पृथग्विधं ॥ गुडमिश्रं खगश्रेष्ठं साज्यं चैत्रोदनं परं ॥ रसालान्मोचकांश्चैव नचाम्लकडुकादिकमिति ॥ रसालाश्च सूषकारशास्त्रेऽभिहिताः ॥ अर्द्धाढकं सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खंडस्य षोडशपलानि शशिप्रमस्य ॥ सर्पिः पलं मधुपलं मरीचिद्विकर्पं शृंग्याः पलाद्वैमथवार्द्धपलं चतुर्णां ॥ श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिघृष्टरभीकृतभांडसंस्था ॥ एषा वृद्धोदरकृता सरसा रसालाऽस्त्रादिता भगवता मधुसूदनेनेति ॥ मोचकान् कदलीफलानि ॥ आम्लं चात्र दधिष्यतिरिक्तं द्रष्टव्यं ॥ तस्यात्यन्तमांगलिकत्वेन विधानादित्युक्तं स्मृतिरत्नावल्यां ॥ अत्रादिशब्देनोद्वेजकतित्तादेरसंग्रहः क्रियते ॥ निर्णयसिधौ वृद्धपराशरः ॥ ॥ मालत्याः शतपत्रया वा मल्लिकाकुञ्जयोरपि ॥ केतक्याः पाटलाया वा देया माला न लोहिता इति ॥ अयं च श्राद्धे मालानिषेयस्यापवादः ॥ तथा ॥ सुवेपथूषणैस्तत्र सालंकारैस्तथा नरैः ॥ कुंकुमाद्यनुलिप्तांगैर्भाव्यं तु ब्राह्मणैरिह ॥ स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीतवृत्त्यादि हर्षिता इति ॥ अत्र शेषं प्रकृतिवदिति चोदकात्माप्तेर्विकिरः कार्य एव ॥ केचित्तु विकिरो वृद्धिश्राद्धे न कार्यः ॥ आमश्राद्धे च वृद्धौ चमेतश्राद्धे तथैवच ॥ विकिरं नैव कुर्यात् मुनिः कात्यायनोऽत्रवीदिति धर्मप्रदीपादित्याहुः ॥ तत्र ॥ नांदीमुखान्पितृपूज्य पितृकार्ये विवानविदिति प्रकृत्य विकिरं च तथा पिंडान्

दद्याच्च नियमं विना ॥ ब्रूयात्तृप्तेषु संपन्नं वृद्धिश्चादे समाहित इति हेमाद्रौ चतुर्विंशति-
मतोक्तेः ॥ सर्वजातीयसिद्धयन्नमेकपात्रे समुद्धृत्य विकिरं कुर्यादित्यर्थकात् सुसंपन्नं
च ते ब्रूयुः सर्वसिद्धं ततः सिपेदिति हेमाद्रौ ब्रह्मपुराणाच्च ॥ छंदोगपरिशिष्टे का-
त्यायनेन विकिरणे विशेषमिधानाच्च ॥ तथाहि ॥ यस्तस्य प्रकरोन्नस्य तिलवद्य-
ववचना ॥ उच्छिष्टसंनिधौ सोत्र तृप्तेषु विपरीतक इति ॥ पार्वणे उच्छिष्टसंनिधौ
विप्रहृष्यनन्तरं यदन्नविकिरणं तिष्ठति तदिह विपरीतं तृप्तेः पूर्वं कार्यं ॥ तथा
तिलवःप्रकरोत्र यवमुक्तः स्याच्चया कार्ये इत्यर्थः ॥ यत्तु धर्मप्रदीपवचनं तद्यस्यां
शाखायां विकिरणनिषेधोऽस्ति तद्विषयं ॥ वस्तुतस्तु धर्मप्रदीपवचने कात्यायनोऽन्न-
वीदित्युक्तेः कात्यायनसूत्रपरिशिष्टादि विरुद्धत्वात्तन्निर्मूलं ॥ इति ॥

॥ अथ सपिंडकनान्दीश्राद्धविचारः ॥

दधिवदराक्षतमिथाः पिंडाः ॥ असत्ता यवाः ॥ मिश्रणं मिश्रः ॥ दध्यादिमि-
मिश्रितोदनेन पिंडा अन्न देया इत्यर्थः (शाल्यश्रं दधिमध्वक्तमिति ब्रह्मपुराणवच-
नात्) बहुव्रीह्युपलब्धेः ॥ छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनोपि ॥ सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यं-
जनैरुपसिच्य च (सर्वस्मात्प्रकृतत्वात्स्तोकस्तोकशः पात्रे समादाय व्यंजनैर्धृतमधु-
दुग्धादिभिरासिच्य) संयोज्य यवकर्कशु (वदरीफलं) दधिमिः माद्वमुखस्तत इति ॥
अत्र पक्षमाप्तायाः माद्वमुखतायाः माद्वमुख इत्ययमनुवादो न पुनरुद्वमुखतायाः
परिसंख्या ॥ अत एव हेमाद्रौ पञ्चपुराणे ॥ मदक्षिणोपचारेण दध्यक्षतफलोदकैः ॥
माद्वमुखोद्वमुखो वापि प्रदद्याद्ददरैर्युतानिति ॥ पिंडानिति शेषः ॥ अत्र पिंडदानं
बहिः शालायां कार्यं ॥ यथाह हेमाद्रौ वृद्धशातातपः ॥ मदधाः माद्वमुखः पिंडान्पृथ्वौ
नाम्ना सवाद्यत इति ॥ स आद्रकर्त्ता ॥ बाह्यतो भोजनशालाया बहिर्नतुच्छिष्टसमीप
इत्यर्थः ॥ अत्र दक्षिणासंस्थमेव रेखाकरणप्रवनेजनपिंडदानादिकार्यं ॥ आभ्युद-
यिके प्रदक्षिणमुपचार इत्युक्तत्वात् ॥ केचित्तत्प्रदक्षिणत्वेऽप्यस्य दैविकत्वादुदकसंस्थ-
मेवेत्याहुः ॥ तदयुक्तं ॥ आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचार इति विरोधात् ॥ नचोदक-
संस्थतायां प्रमाणमुपलब्धं ॥ दक्षिणासंस्थत्वे च प्रदक्षिणं गमाणमस्ति ॥ तस्मात्
दक्षिणासंस्थमेव रेखाकरणादि ॥ अमुमेवार्थमाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥
प्रागग्नेष्वय दग्नेषु आघमामांज्य पूर्ववत् ॥ अपःसिपेन्मूलदेशेऽन्नेनिश्चेति पात्रतः ॥
द्वितीयं च तृतीयं च मध्यदेशाग्रदेशयोः ॥ मातामहप्रभृतीस्तु एतेषामेव वामत इति ॥
एतेषां पित्रादित्रयाणां वामत इत्यर्थः ॥ तत्र पित्रादीनां ध्येयत्वेन संबोध्यत्वेन च स्व-
संमुखत्वादक्षिणासंस्थत्वेनैव तद्वामता ॥ यत्त्राशादित्येन पिंडानामवयवाभावाद्दाम-
तायां कर्तृगतोऽवयव इष्यत इति ॥ तदसंगतं ॥ एतेषामेव वामत इत्येतच्छब्देन
पित्रादीनां परामृष्टत्वात्कर्मवयवत्वेत्वेतामिति बहुत्वविरोधाच्च ॥ तस्मादक्षिणासंस्थ-

तेनैव तद्वामतासंभवः ॥ नारायणवृत्तौ श्राद्धकाशिकायां चाप्येवं ॥ अत्र केचि-
 त्प्रपितामहमारभ्य प्रतिलोमक्रमेण पिंडदानादिप्रयोगमाचरन्ति ॥ तदुक्तं वृद्धवासि-
 ष्ठेन ॥ नांदीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकं ॥ वाक्ये समुच्चरेद्विद्वानन्यत्र पितृपू-
 र्वकमिति ॥ तत्र ॥ नांदीमुखः पितरः पितामहा इत्यादिना भगवताचार्येणानु-
 लोमक्रमेणैव विहितत्वात् छंदोगसूत्रेप्येवं ॥ माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥
 पित्र्यादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्र्यादयस्त्रयः ॥ एते नैवार्चनीयाः स्युः पितरोभ्युदये द्वि-
 जैरित्याश्वलायनस्मृत्याबनुलोमक्रममाभिधानादाश्वलायनानामप्यनुलोमक्रम एवेति पा-
 रिजातादयः ॥ यत्तु वृद्धवासिष्ठं तच्छाखान्तरविषयं ॥ आथर्वणानां तु पितृयज्ञ-
 दर्श श्राद्धादौ सर्वत्र प्रतिलोमक्रम एव तद्ग्रन्थे उक्तोऽस्ति ॥ अत्रावनेजनपिंडदानादि
 सर्वं कर्म देवतीर्थेन कुर्यात् ॥ तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन ॥ नात्रावसव्य-
 करणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ॥ पात्राणां पूरणाग्नीनि दैवेनैव हि कारयेदिति ॥
 आदीनीत्यादौ श्रद्धादन्तोत्सर्गपिंडदानादि यावदेव पित्र्यं कर्म देवेन तीर्थेन कुर्या-
 त् ॥ एवकारस्तु नांदीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिंडोदकाक्रयां ॥ प्राजापत्येन तीर्थेन
 यच्च किंचित्प्रजापतेरिति मार्कंडेयपुराणोक्तप्राजापत्य व्यावृत्त्यर्थे इत्युक्तं नारायण-
 वृत्तौ ॥ तेन मार्कंडेयोक्तं प्राजापत्यं तु शाखान्तरपरं ॥ आशादित्यभाष्येप्येवं ॥
 प्राङ्मुखास्त्वथ दर्भा वै दद्यात् क्षीरावनेजनमिति ब्रह्मपुराणादत्र क्षीरेणावनेजनं क-
 र्तव्यमिति श्राद्धकाशिकाकृत् ॥ तन्न ॥ अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्षेपेति निस्तिला
 इति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेनाग्निरेव विहितत्वात् ॥ यत्तु क्षीरावनेजनविधाय-
 कं ब्रह्मपुराणवचस्तच्छाखान्तरविषयं ॥ ननु च निर्घटौ ॥ क्षीरशद्वस्योदक-
 पर्याये पठितत्वात् क्षीरशद्व उदकपरः ॥ एवं च प्रकृतिवद्विकृतेरनुष्ठिता भवतीति
 चेन्न ॥ अवनेजनसाधनीभूतानामपामतिदेशेनैव प्राप्तत्वात् क्षीरावनेजनविधाय-
 कवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः ॥ यत्तु तस्यात्रसालनेनाथ पुनरप्यवनेजनेदिति छंदोगपरि-
 शिष्टे कात्यायनेन पुनरवनेजनं पिंडपात्रमसालनोदकेनैवाभिहितं तच्छंदोगविषयं
 वाजसनेयिनां तु अधोदपात्रमादायावनेजयतीति शतपथ स्या पुनरवनेजनस्योद-
 पात्रेणैव विहितत्वात् ॥ अत्र विश्वफलपरिमाणाः पिंडाः कार्याः ॥ तदाह छंदो-
 गपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ अवनेजनवर्त्तिषडान्दत्त्वा विश्वममाणकानिति ॥ केचि-
 त्त्वैत्रतत्ते अन्नमित्यस्य स्थानेऽयं पिंडः स्वाहेत्येवं प्रयोगः कार्यः ॥ महालये गया-
 श्राद्धे वृद्धिश्राद्धे दशाहिके ॥ पिंडशद्वप्रयोगः स्यादन्नमत्र प्रकीर्त्तयेदिति हेमाद्रौ
 लौगाक्षिणोक्तेरित्याहुः ॥ तन्न ॥ यतो हेमाद्रौ श्राद्धकाशिकायां च महालये गया-
 श्राद्धे प्रेतश्राद्धे दशाहिक इत्येव पाठदर्शनात् ॥ अतो वृद्धिश्राद्ध इत्ययं पाठोऽसाधु-

रैव ॥ न च महालयादौ पुंलिङ्गेन शब्दनिर्देशेन पिंडदानविधानादसावेतत्त
 इति नपुंसकलिङ्गनिर्देशाच्च श्रुतिविरोधः शङ्क्यः ॥ एतदित्यनेन निर्वक्ष्यमानपिंड-
 निर्देशात् ॥ भविष्य पिंडीकुल्यस्य पिंडं पततीति महाभाष्यादौ पिंडशब्द-
 स्य स्त्रीनपुंसकयोरपि प्रयोगदर्शनात् तस्मान्नपुंसकेनैतदिति शब्देन पिंडशब्दनिर्दे-
 शो न विरुद्धयते ॥ अतश्चेतत्त इत्यस्यानंतरमन्नमिति पिंडमिति बाध्याहारः का-
 र्यः ॥ अनयोश्च व्यवस्थाऽभिहिता लौगाक्षिणा ॥ महालये गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे द-
 शाहिके ॥ पिंडशब्दः प्रयोगस्यादन्नमन्यत्र कीर्त्तयेदिति ॥ महालये तीर्थविशेषे ॥
 प्रेतश्राद्ध इति सर्पिंडीकरणान्येषु श्राद्धेषु ॥ दशाहिके श्राद्धव्यतिरेकेणापि दशाहनि-
 र्वर्त्ये पिंडदाने ॥ यत्तु श्राद्धकाशिकाकृता महालयादावेतदिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशो-
 पपत्तये एतत्ते पिंडान्नं स्वधेति प्रयोगोऽभिहितः सोप्येतेनैव परास्तः ॥ वैकल्पि-
 कयोः पिंडान्नशब्दप्रयोगयोलौगाक्षिणा श्राद्धविशेषपरत्वेन व्यवस्थितत्वात्समुच्चये
 मानाभावाच्च ॥ अत्र कश्चिदाह ॥ द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिंडावेकैकस्य पृथक् पृथक् ॥
 एकं नाम्ना परं तुष्णीं दद्यात्पिंडह्यं बुध इति चतुर्विंशतिमतादेकैकस्मै पिंडद्वयं
 देयमिति ॥ तन्न ॥ सूत्रकृता भगवताऽस्य विशेषस्यानुपदिष्टत्वात्प्रकृतित एकैकपि-
 ण्डदानप्राप्तेश्च ॥ अत एवोक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ उक्तमादाय पिंडं तु कृत्वा विस्वप्रमा-
 णकं ॥ दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमूले यथाकूपमिति ॥ पिंडपदनिष्ठैकत्वस्य प्रकृ-
 तिमात्रस्याप्यत्र पुनः पिंडमित्येकत्रनिर्देशस्य चतुर्विंशतिमतोक्तपिंडनिष्टसंख्यानान्तर-
 ण्युदासार्यत्वात् ॥ तस्मादेकैक एवैकैकस्मै पिंडो देय इति ॥ यच्च चतुर्विंशतिमते पिंडद्व-
 यमेकैकस्मै देयमित्युक्तं तच्छास्त्रान्तरपरं कुलधर्मपरं वा ॥ स्मृतिरत्नावरूपामप्येव-
 माशादित्यभाष्ये च ॥ अत्र च पिंडोपरि रक्तसूत्ररक्तगंधादिदानं ॥ तदुक्तं श्राद्ध-
 काशिकायां पुराणसमुच्चये ॥ अनुलेपनगंधादिरक्तसूत्रं च शस्यत इति ॥ अत्र-
 पिंडेष्वित्यधिकृत्योक्तं हेमाद्रौ ब्रह्मपुराणे ॥ अर्घ्यं पुष्पं च धूपं च प्रशस्तमनुलेपनं ॥
 वासः साध्वदत्तं शुद्धं देयं च सदंशं समं ॥ द्राक्षामलकमूलानि यवान्पथ निवेद्ये-
 दिति ॥ पिंडदानं चात्र वैकल्पिकमित्युक्तं मिताक्षरायां वृद्धिश्राद्धे विकल्पेन पिंड-
 दानं बुधैः स्मृतमिति ॥ हेमाद्रौ विष्णुपुराणेऽपि दध्यक्षतैः सचदरैः माहूमुखोदहू-
 खोपि वा ॥ देवतीर्थेन वै पिंडान्दद्यात्कामेन वै नृपेति ॥ कामेन इच्छया ॥ आ-
 भ्युदयिकं प्रकृत्याहिताग्नेः पित्रर्चनं पिंडैरेवेति निगमपरिशिष्टोक्तत्वादाहिताग्नेः
 सर्पिण्डकाभ्युदयिकश्राद्धनियमः ॥ तदितरस्य तु सर्पिण्डकमपिण्डकं चेति विकल्पः ॥
 अत्र पिंडकरणाकरणयोः कुलाचारपरत्वेन व्यवस्थाभिहिता हेमाद्रौ भविष्यपुराणे ॥
 पिंडनिर्वपणं कुर्यान्नवा कुर्यान्नराधिप ॥ द्वादशश्राद्धे महाबाहो कुलधर्ममवेक्ष्य वा ईता ॥

अनेन येषां कुले वृद्धपरंपरया वृद्धिश्राद्धे पिंडदानमनुष्ठीयते तैरनुष्ठेयमेव ॥ येषां तु कुले नानुष्ठीयते तैरानुष्ठेयमिति व्यवस्थाभिहिता भवति ॥ आहिताग्नेः सर्पिडकाभ्युदयिकश्राद्धनियमे सत्यपि येषां कुले वृद्धपरंपरयाऽपिंडक श्राद्धानुष्ठानं तेषां कुले कुलाचारत्वेनाहिताग्निनाप्यपिंडकमेवाभ्युदयिकश्राद्धमनुष्ठेयं ॥ केचित्तु योग्नौ तु विद्यमानेपि वृद्धौ पिंडान्न निर्वपेत् ॥ पतन्ति पितरस्तस्य नरके सतु पच्यत इति स्मृतिरत्नावल्यां हेमाद्रौ निर्णयसिद्धौ च ब्राह्मोक्तेरग्निमतः सर्पिडकमनग्निमतोऽपिंडकमित्याहुः ॥ तन्नातीव युक्तं ॥ योग्नौ तु विद्यमानेपीत्यस्मिन्वचने स्मृतिरत्नावल्यादिसर्वग्रंथे संमतपाठे वर्त्तमानस्य विद्यमानेपीत्यपि शब्दस्याविद्यमानेप्यग्नावित्यर्थोपलंभाद्नग्निमतोऽपि सर्पिडकश्राद्धप्राप्तेः ॥ अन्यभावेतु विप्रस्य पाणापेवोपपादयेदिति तदकृतत्वसंभ्याधानाभ्युदयिक विषयमिति कर्कोपाध्यायमणीतव्यवस्थाविरोधापत्तेश्च ॥ यद्यनग्निमतोपि सर्पिडकं श्राद्धमस्ति तर्देवानौकरणहोमाधिकरणव्यवस्था कर्कोपाध्यायमणीता संगच्छते ॥ इतरयाग्निमतः सर्पिडकश्राद्धविधानेनानग्नेस्तदप्राप्तेर्होमाधिकरणव्यवस्थाऽसंगता स्यात् ॥ नचापिंडकश्राद्धेनौकरणहोमोऽस्ति ॥ येन तत्र होमाधिकरणत्वेन पाण्यभिधानं संगच्छते ॥ तस्मादग्निमाननग्निमांश्चाथकृत्यापिंडकश्राद्धनिदया सर्पिडकश्राद्धस्तुतिरा ब्राह्मोक्तिरिति न साग्निनिरग्निपरत्वेन सर्पिडकमपिंडकश्राद्धयोर्व्यवस्था ॥ किन्तु पूर्वोदितैव व्यवस्था ॥ केचिदत्रैवं व्याचक्षते ॥ दधिबदराक्षतमिश्राः पिंडा इति सूत्रे पिंडग्रहणं पक्षप्राप्तापिंडकश्राद्धव्युदासार्थं ॥ पिंडदानप्राधान्यात्तदभावेऽगानुष्ठानायोगात् ॥ पिंडदानप्राधान्यं तु निर्णयसिद्धौ छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेनाभिहितं ॥ प्राधान्यं पिंडदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ गयादौ पिंडमात्रस्य दीयमानस्य दर्शनात् ॥ भोजनस्य प्रयानत्वं वदन्त्यन्ये महर्षयः ॥ ब्राह्मणानां परीक्षायां महायज्ञप्रदर्शनात् ॥ प्राधान्यमुभयोर्यस्मात्तस्मादेव समुच्य इति ॥ अत्र केचित्पदेन यजुर्वेदिन उच्यन्ते ॥ अन्यपदेन बह्वृचाः ॥ छंदोगानां तु भोजनपिंडदानयोरुभयोः प्राधान्यमिति ॥ श्राद्धकाशिकायां धर्मप्रदीपेऽपि ॥ यजुषां पिंडदानं तु बह्वृचां द्विजतर्पणं ॥ श्राद्धशब्दामिधेयं स्यादुभयं सामवेदिनामिति ॥ विस्तरतस्तु पिंडदानप्राधान्यं कर्कभाष्ये निरूपितं ॥ तस्माद्वाजसनेयिनां सर्वेषां सर्पिडकमेवाभ्युदयिकश्राद्धं भवतीति स्वसूत्रानुरूपं ॥ यत्तु वृद्धिश्राद्धे विरूपेण पिंडदानं घृषैः स्मृतमिति मिताक्षरायां वचनं यच्च पिंडनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिपेति भविष्णपुराणवचनं तदन्यशाखाविषयमिति ॥

॥ अथ वृद्धिश्राद्धोक्तपित्र्याद्यावाहनविचारः ॥

नांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य इति पृच्छति ॥ ह्रिगर्थे लेट् ॥ पितृनावाहयिष्य

इत्यस्य स्थाने नांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य इति पृच्छेदित्यर्थः ॥ अत्र पितृग्रहणा-
 देवानां नांदीमुखविशेषणं न भवतीत्युक्तं भवति ॥ वृद्धपराशरेण तु देवानामपि नांदी-
 मुखविशेषणमुक्तं ॥ नांदीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणं कुशासनमिति ॥ अतश्च वि-
 कल्पः ॥ सच शाखाभेदेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः ॥ अत्रावाहने विशेषो हेमाद्रावाद्ये
 ब्रह्मपुराणे ॥ नांदीमुखान्पितृन् भक्त्या सांजलिश्च समाह्वयेत् ॥ पठेत्पवित्रं मंत्रं तु
 विश्वेदेवा स आगतेति ॥ प्रकृतौ तु निरंगुष्ठकस्य ग्रहणेन देवानां जान्वालंभनेन च
 पितृणामावाहनमासीत् ॥ इह पुनर्विशेषविधानात्सांजलिनेति ध्येयं ॥ यद्यपि नांदी-
 मुखान् पितृन्पितृभ्यः पित्र्याद्यावाहन एवायं विशेषो न देवावाहन इति प्रतिभाति
 तथापि पठेत्पवित्रं मंत्रं तु विश्वेदेवा स आगतेत्युत्तरादे वैश्वदेविकावाहने विनियुक्त-
 मंत्रपठनविधानाद्भयसाधारण्यमस्य बोध्यं ॥ पितृन् पितामहान् प्रपितामहानावाह-
 यिष्य इति पितृणां मातामहानामप्येवमित्यतिदेशाच्च मातामहान् प्रमातामहान् वृद्ध-
 प्रमातामहानावाहयिष्य इत्येवमावाहनमाचरति प्रांचः ॥ नव्यास्त्वाहुः ॥ प्रकृतिभूत-
 पितृश्राद्धे एकवचनान्तः पितृशब्दो जनकपरः ॥ बहुवचनान्तः पितामहादिपदसम-
 भिव्याहृतश्च ॥ पितामहादिपदा समभिव्याहृतो बहुवचनान्तः पितृशब्दस्तु सपिंडी-
 कारणान्तसंस्कारजन्यपितृभावापत्तिरूपः ॥ यथा ॥ पितृभ्यो दद्यात् ॥ पितृनावाह-
 यिष्ये ॥ पितृभ्यो अक्षवे ॥ आयन्तु नः पितर इति ॥ अत्र पितरो मादयध्वमिति ॥
 अमी मदन्त पितर इति ॥ नमो वः पितर इति ॥ एतद्ः पितर इति तर्पय तमे पितृ-
 नित्यादि ॥ तस्य पित्रादिषु मातामहादिषु मातृभ्रातृपितृव्यादिषु च तुल्यत्वाच्चोच्यते ॥
 अतः पितृनावाहयिष्य इत्येवावाहनमश्रः ॥ अत्रैतत्संदिग्धते ॥ किं पित्रादित्रिकस्य
 नांदीमुखत्वमाहोस्विद् वृद्धप्रपितामहादित्रिकस्येति ॥ स्मृतिप्रामाण्यादर्शनात् ॥ तत्र
 पित्रादित्रिकस्यैवेति द्रुमः ॥ नांदीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा इति सूत्रका-
 रमस्थानात् ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहाः ॥ पिंडसंबंधिनी हेतुः पितरः
 संपर्कीर्त्तिता इति स्मृत्यन्तराच्च ॥ तेनात्र पित्रादीनामेव देवतात्वं स्थित्यै वृद्धौ नांदी-
 मुखान्पितृन् यजेतेत्यादौ नांदीमुखशब्दवाच्यत्वेनोर्ध्ववक्त्रादिरूपास्त एव विवक्षिताः ॥
 ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नांदीमुखसंज्ञिता इति ॥ यत्तु ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते तु
 नांदीमुखाः स्मृता इति मार्कण्डेयपुराणवचनं ॥ यच्च पिता-पितामहश्चैव तथैव प्रपिता-
 महाः ॥ त्रयो ब्रह्ममुखा हेतुः पितरः संपर्कीर्त्तिताः ॥ तेभ्यः पूर्वतरा येच मजावन्तः सु-
 खैषिणः ॥ ते तु नांदीमुखा नांदीसमृद्धिरिति कथ्यन्ते ॥ मसन्नमुखसंसर्गा भंग-
 लीया यतस्तु त इति ब्रह्मपुराणवचनं तज्जीवित्पित्रादित्रिककर्तृकवृद्धिश्राद्धविषयं ॥
 वृद्धिश्राद्धं प्रकृत्य दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेच्छेन्नित्यं यदीति निगमोक्तेः ॥ यत्तु

पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति न कुर्यादिति विष्णुवचनं तज्जीवत्पित्रादि-
त्रिककर्तृकतीर्थश्राद्धादि विषयं ॥ एवमेव कल्पतरौ हलायुधभाष्ये च ॥ ये स्युः पि-
तामहादूर्ध्वमित्यत्र पितामहशब्देन प्रपितामहो लक्ष्यते ॥ अपरे तु नांदीमुखानां
प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ ॥ पौर्णमास्यां तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथेति हेमाद्रौ ब्र-
ह्मपुराणवाक्यविहितमहालयप्रकरणपठितप्रौष्ठपदी श्राद्धमधिकृत्य पिता पितामहश्चैव
तथैव प्रापतामहाः ॥ त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितर इत्यादि पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवचनस्य
पठितत्वेन तद्विषयत्वाद्ये स्युः पितामहादूर्ध्वमिति प्रागुदाहृतमिति मार्कण्डेयपुराणव-
चनमपिप्रौष्ठपदीनिमित्ते श्राद्धविषयमित्येवमूचिरे ॥ हेमाद्र्यादयोऽप्येवं यत्तु निगम
परिशिष्टेऽदर्शनाभिगमपरिशिष्टवचनं निर्भूलं ॥ एवं प्रौष्ठपदीश्राद्धे पित्रादित्रयोर्ध्वानां
प्रसन्नमुखत्वरूपवैश्वदेवव्यावृत्तं नांदीमुखत्वं पारिभाषिकं ॥ प्रसन्नमुखसंसर्गा मंगली-
याय वस्तुत इत्युक्तेः ॥

॥ अथाक्षय्योदकदानविचारः ॥

अश्रोदकादिदाने विशेषमाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ अथाग्रभूमिमाप्ति-
चेत्सुसंभोक्षितमस्त्विति ॥ शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥ सौमन-
स्यमस्त्विति पुष्पदानमनन्तरं ॥ अक्षतं चारिष्टं चास्त्वित्यक्षतान्मतिपादयेदिति हेमा-
द्रौ तु अक्षय्यं च ततः कुर्यादैवपूर्वविधानत इति श्लोकार्द्धमधिकं पठितमस्ति कर्कभा-
ष्येतु अक्षय्योदकदानं तु पित्र्य एव ॥ औचित्यादैवस्य च रक्षोघ्नत्वादित्युक्तं ॥
नांदीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने ॥ अक्षय्योदकमंत्रस्थाने नांदीमुखाः
पितरः प्रीयन्तामिति मंत्रः स्यादित्यर्थः ॥ यद्यपि नांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य इत्य-
नेन पितृविशेषणं नांदीमुखत्वं प्राप्तमेव तथापि पुनस्तदुपादानं सर्वत्र प्रयोगार्थं ॥
यत्तु वृद्धिश्राद्धं प्रकृत्य अक्षय्योदकदानं तु अर्घदानवदिष्यते ॥ पष्ठयैव नित्यं त-
त्कुर्यान्न कदाचनेति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेनाक्षय्योदकदानं पष्ठयाविहितं त-
च्छंदोगविषयं ॥ नांदीमुखाः पितरः इति मंत्रे पितृशब्दस्य प्रथमान्तमयोगविधानात् ॥
एवं संकल्पवाक्यमपि प्रथमान्तमेवात्र प्रयोज्यं ॥ तदुक्तं संग्रहे ॥ शुभाय प्रथमान्तेन
वृद्धौ संकल्पमाचरेत् ॥ न पष्ठयाय दिवा कुर्यान्महान्दोषोऽभिजायत इति ॥ प्रकृति-
प्राप्तपष्ठया अपवादोऽयं ॥ तदिदमक्षय्योदकदानं तत्रेण भवति ॥ नांदीमुखाः पितरः प्री-
यन्तामित्यत्र श्रुतस्य पितामहादिपदा समभिव्याहृतबहुवचनांतपितृशब्दस्य सर्पिणी-
कृतप्रभोतमात्रप्रकाशने शक्तत्वात्सहृदुच्चारणेनैव सर्वेषां प्रकाशनरूपकार्यसिद्धेः ॥
तेनाक्षय्योदकदानं प्रति पुरुषं नावर्तेते ॥ यत्तु अक्षय्योदकदानं तु अर्घदानं वदि-
ष्यत इत्यक्षय्योदकदानेऽर्घदानवचनत्राभाव उक्तः स छंदोगविषयः ॥ हलायुधभाष्ये

इत्पस्य स्थाने नांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य इति पृच्छेदित्यर्थः ॥ अत्र पितृग्रहणा-
 देवानां नांदीमुखविशेषणं न भवतीत्युक्तं भवति ॥ वृद्धपराशरेण तु देवानामपि नांदी-
 मुखविशेषणमुक्तं ॥ नांदीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणं कुशासनमिति ॥ अतश्च वि-
 कल्पः ॥ सच शाखाभेदेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः ॥ अत्रावाहने विशेषो हेमाद्रावाधे
 ब्रह्मपुराणे ॥ नांदीमुखान्पितृन् भक्त्या सांजलिश्च समाह्वयेत् ॥ पठेत्पवित्रं मंत्रं तु
 विश्वेदेवा स आगतेति ॥ प्रकृतौ तु निरंगुष्ठकरग्रहणेन देवानां ज्ञान्वाल्मनेन च
 पितृणामावाहनमासीत् ॥ इह पुनर्विशेषविधानात्सांजलिनेति ध्येयं ॥ यद्यपि नांदी-
 मुखान् पितृन्पितृयुक्तेः पित्र्याद्यावाहन एवायं विशेषो न देवावाहन इति प्रतिभाति
 तथापि पठेत्पवित्रं मंत्रं तु विश्वेदेवा स आगतेत्युत्तरार्द्धे वैश्वदेविकावाहने विनियुक्त-
 मंत्रपठनविधानादुभयसाधारण्यमस्य बोध्यं ॥ पितृन् पितामहान् प्रपितामहानावाह-
 यिष्य इति पितृणां मातामहानामप्येवमित्यतिदेशाच्च मातामहान् प्रमातामहान् - वृद्ध-
 प्रमातामहानावाहयिष्य इत्येवमावाहनमाचरति मांशः ॥ नव्यास्त्वाहुः ॥ प्रकृतिभूत-
 पितृश्चादे एकवचनान्तः पितृशब्दो जनकपरः ॥ बहुवचनान्तः पितामहादिपदसम-
 भिव्याहृतश्च ॥ पितामहादिपदा समभिव्याहृतो बहुवचनान्तः पितृशब्दस्तु सपिंडी-
 करणान्तसंस्कारजन्यपितृभाषापत्तिरूपः ॥ यथा ॥ पितृभ्यो दद्यात् ॥ पितृनावाह-
 यिष्ये ॥ पितृन्हविषे अत्तवे ॥ आयन्तु नः पितर इति ॥ अत्र पितरो मादयध्वमिति ॥
 अमी मदन्त पितर इति ॥ नमो वः पितर इति ॥ एतद्गः पितर इति तर्पय तपे पितृ-
 नित्यादि ॥ तस्य पित्रादिषु मातामहादिषु मातृभ्रातृपितृव्यादिषु च तुल्यत्वाद्योद्यते ॥
 अतः पितृनावाहयिष्य इत्येवावाहनमश्रः ॥ अत्रैतत्संदिशते ॥ किं पित्रादित्रिकस्य
 नांदीमुखत्वमाहोस्विद् वृद्धप्रपितामहादित्रिकस्येति ॥ स्मृतिप्रभययादर्शनात् ॥ तत्र
 पित्रादित्रिकस्यैवेति द्रष्टव्यः ॥ नांदीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा इति सूत्रका-
 रप्रस्थानात् ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहाः ॥ पिंडसंबन्धिनां ह्येते पितरः
 संपर्काक्षिता इति स्मृत्यन्तराच्च ॥ तेनात्र पित्रादीनामेव देवतात्वे स्थित्वे वृद्धौ नांदी-
 मुखान्पितृन् यजेतेत्यादौ नांदीमुखशब्दाच्च्यत्वेनोर्ध्ववक्त्रादिरूपास्त एव विवक्षिताः ॥
 ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नांदीमुखसंक्षिता इति ॥ यत्तु ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते तु
 नांदीमुखाः स्मृता इति मार्कण्डेयपुराणवचनं ॥ यच्च पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपिता-
 महाः ॥ त्रयो बभूवुस्तु ह्येते पितरः संपर्काक्षिताः ॥ तेभ्यः पूर्वतरा येच प्रजावन्तः सु-
 खैषिणः ॥ ते तु नांदीमुखा नांदीसमृद्धिरिति कथ्यन्ते ॥ प्रसन्नमुखसंसर्गा मंग-
 लीया यतस्तु त इति ब्रह्मपुराणवचनं तज्जीवित्पित्रादित्रिककर्तृकवृद्धिश्चाद्विषयं ॥
 वृद्धिश्चादं प्रकृत्य दद्यान्निभ्यः परेभ्यस्तु जीवेद्येन्नित्यं यदीति निगमोक्तेः ॥ यत्तु

पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति न कुर्यादिति विष्णुवचनं तज्जीवत्पित्रादि-
त्रिककर्तृकतीर्थश्राद्धादि विषयं ॥ एवमेव कल्पतरौ हलायुधभाष्ये च ॥ ये स्युः पि-
तामहादूर्ध्वमित्यत्र पितामहशब्देन प्रपितामहो लक्ष्यते ॥ अग्रे तु नांदीमुखानां
प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ ॥ पौर्णमास्यां तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथेति हेमाद्रौ ब्र-
ह्मपुराणवाक्यविहितमहालयप्रकरणपठितमौष्ठपदी श्राद्धमधिकृत्य पिता पितामहश्चैव
तथैव प्रापतामहाः ॥ त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितर इत्यादि पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवचनस्य
पठितत्वेन तद्विषयत्वाद्ये स्युः पितामहादूर्ध्वमिति प्रागुदाहृतमिति मार्कण्डेयपुराणव-
चनमपि मौष्ठपदीनिमित्ते श्राद्धविषयमित्येवमूचिरे ॥ हेमाद्रादयोऽप्येवं यत्तु निगम
परिशिष्टेऽदर्शनाभिगमपरिशिष्टवचनं निर्भूलं ॥ एवं मौष्ठपदीश्राद्धे पित्रादित्रयोर्ध्वानां
प्रसन्नमुखत्वरूपवैश्वदेवव्यावृत्तं नांदीमुखत्वं पारिभाषिकं ॥ प्रसन्नमुखसंसर्गा मंगली-
याय वस्तुत इत्युक्तेः ॥

॥ अथाक्षय्योदकदानविचारः ॥

अप्रोदकादिदाने विशेषमाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ अथाग्रभूमिमासि-
चेत्सुसंप्रोक्षितमस्त्विति ॥ शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥ सौमन-
स्यमस्त्विति पुष्पदानमनन्तरं ॥ अक्षतं चारिष्टं चास्त्वित्यक्षतान्मतिपादयेदिति हेमा-
द्रौ तु अक्षय्यं च ततः कुर्यादैवपूर्वविधानत इति श्लोकार्द्धमधिकं पठितमस्ति कर्कभा-
ष्येतु अक्षय्योदकदानं तु पित्र एव ॥ औचित्पादैवस्य च रक्षोघ्नत्वादित्युक्तं ॥
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने ॥ अक्षय्योदकमंत्रस्थाने नांदीमुखाः
पितरः प्रीयन्तामिति मंत्रः स्यादित्यर्थः ॥ यद्यपि नांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य इत्य-
नेन पितृविशेषणं नांदीमुखत्वं प्राप्तमेव तथापि पुनस्तदुपादानं सर्वत्र प्रयोगार्थं ॥
यत्तु वृद्धिश्राद्धं प्रकृत्य अक्षय्योदकदानं तु अर्घदानवदिष्यते ॥ पट्टयैव नित्यं त-
त्कुर्यान्न कदाचनेति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेनाक्षय्योदकदानं पट्टयाविहितं त-
च्छंदोगविषयं ॥ नांदीमुखाः पितरः इति मंत्रे पितृश्रद्धस्य प्रथमान्तप्रयोगविधानात् ॥
एवं संकल्पवाक्यमपि प्रथमान्तमेवात्र प्रयोज्यं ॥ तदुक्तं संग्रहे ॥ शुभाय प्रथमान्तेन
वृद्धौ संकल्पमाचरेत् ॥ न पट्टयाय दिवा कुर्यान्महान्दोषोऽभिजायत इति ॥ प्रकृति-
प्राप्तपट्टया अपवादोऽयं ॥ तदिदमक्षय्योदकदानं तत्रेण भवति ॥ नांदीमुखाः पितरः प्री-
यन्तामित्यत्र श्रुतस्य पितामहादिपदा समभिव्याहृतबहुवचनांतपितृश्रद्धस्य सर्पिडी-
कृतप्रमीतमात्रप्रकाशने शक्तत्वात्सकृदुच्चारणेनैव सर्वेषां प्रकाशनरूपकार्यसिद्धेः ॥
तेनाक्षय्योदकदानं प्रति पुरुषं नावर्तेते ॥ यत्तु अक्षय्योदकदानं तु अर्घदानं वदि-
ष्यत इत्यक्षय्योदकदानेऽर्घदानवचनाभाव उक्तः स छंदोगविषयः ॥ हलायुधभाष्ये

विष्णुमिश्रभाष्ये श्राद्धकाशिकायां चाप्येवं ॥ एतेन पितर इत्युपलक्षणं ॥ तेन पि-
तरः प्रीयन्तां पितामहाः प्रीयन्तां प्रपितामहाः प्रीयन्तामित्यादि प्रयोगमभिधानाः
परास्ताः ॥ एवं च सति प्रकृतावस्योदकं दद्यादित्येतावदुक्तत्वाच्च तत्रता तदभावो वे-
ति विशेषस्य भगवतानुक्तत्वाच्चास्मादि देर्वालगात्मकतावपि तत्रेणैव पितृणां दत्तं श्रा-
द्धमक्षय्यमस्त्वित्येवं पृथिवीबहुवचान्तेनैव प्रयोगेणाक्षयोदकदानं कार्यं ॥ प्राकृताक्षयो-
दकानुवादेन विदुतौ प्राकृतपंत्रस्थाने मंत्रान्तरविधानात् ॥ अत एव कर्कोपाध्यायैर्वा-
ख्यातं अक्षयोदकमंत्रस्थाने नांदीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति मंत्रः स्यादित्यर्थे इति
अक्षयोदकमंत्रस्थानमक्षयोदकदानवाक्यस्थान इत्यर्थः ॥ प्राकृताक्षयोदकदाने
मंत्रस्यानुक्तत्वात् ॥ हलायुधविष्णुमिश्र भाष्य श्राद्ध काशिकाकारादयस्तु प्रकृति-
श्राद्धे अर्घ्येऽक्षयोदके चैवेति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनवचनादक्षयो तंत्रताया
अभावः ॥ आभ्युदधिके तु नांदीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने इति
कात्यायनसूत्राच्च तंत्रतेत्याहुः ॥ इति ॥

“ अथ स्वधावाचनेपि तंत्रतैव भवति ॥ पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो
मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यता इति मंत्रप्रयोगं प्रदर्शयता
भगवताचार्येण तंत्रतासूचनात् ॥ आचार्याशयं व्याचक्षाणैः कर्कोपाध्यायैरपि
पितृभ्यः प्रपितामहेभ्य इत्यमुं मंत्रमुदाहरेदित्युक्तत्वाच्च ॥ यस्तु अर्घ्येऽक्षयोदके
चैव पिंडदानेऽवनेजने ॥ तंत्रस्य तु निवृत्तिः स्यात्स्वधावाचन एव चेति छंदोगपरि-
शिष्टे कात्यायनेनाक्षयोदके स्वधावाचने च तंत्रताया अभाव उक्तः स छंदोगपरः ॥
तेन स्वधावाचने पितृभ्यः स्वधोच्यतां पितामहेभ्यः स्वधोच्यतामित्यादि प्रयोग-
मभिधाना निरस्ता एव ॥ अन्यत्रार्घ्यपिंडदानादौ तु तंत्राभाव एव ॥ भगवता
सूत्रकृता तेषु पदार्थेषु तथैवोक्तत्वात् अत्र च क्षीरयवोदकैरक्षयोदकदानं कार्यं ॥
तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ तथाऽक्षयोदकस्थाने दद्यात् क्षीरयवोदकमिति ॥ नांदीमुखा-
न्पितृन्वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातो नांदीमुखाः पितरः पितामहाः
प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति ॥ स्वधां च वाच-
यिष्य इत्यस्य स्थाने नांदीमुखान्पितृन्वाचयिष्य इति पृच्छेदित्यर्थः ॥ प्राप्तस्यापि
नांदीमुखत्वस्यात्र पुनरुपादानं प्रयोगप्रदर्शनार्थं ॥ ततो वाच्यतामिति ब्राह्मणैरनु-
ज्ञातो नांदीमुखाः पितर इत्यमुं मंत्रमुदाहरेत् ॥ चोदकप्राप्तस्यापि मंत्रस्य पुनर्ग्रहणं
चतुर्थ्यन्तपित्रादिपदेषु प्रयमान्तता विधानार्थं ॥ नांदीमुखाः पितर इति मंत्रे च
नांदीमुखा मातामहा इत्येवं मातामहपदात्पूर्वमपि नांदीमुख विशेषणं श्राद्धकाशिका-
कृता समाभ्यासे ऋक्कोपाध्याय हलायुधादीनामनादरादानादरणीयमिति ॥

॥ अथ षट्दैवतविचारः ॥

अत्र मंत्रे पित्रादि पण्णामेव संकीर्तनमाभ्युदयिकं षट्दैवतमिति प्रज्ञाप्यर्थः॥ तथा च वृद्धिश्राद्धमधिकृत्य छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या श्राद्धमुपक्रमेदिति षट्दैवतमाह ॥ तथा तत्रैवोक्तार्थप्रतिपादकं वचनान्तरमप्याह स एव ॥ कर्पूसमन्वितं मुक्त्वा तथाचं श्राद्धपोडशं ॥ प्रत्याद्विकं च शेषेषु पिंडाः स्युः पडिति स्थितिरिति ॥ कर्पूसमन्वितमष्टकाश्राद्धं ॥ शेषेषु उक्तातिरिक्तेषु श्राद्धेषु ॥ उक्तातिरिक्तत्वेनाभ्युदयिकेपि षट्पिंडा इत्यर्थः ॥ तथा तत्रैव योपिद्भ्यः पृथक्त्वेन न देयमित्याह स एव ॥ न योपिद्भ्यः पृथग् दद्यादवसानदिना (दिवस) हते ॥ स्वभर्तृपिंडदानाच्च वृत्तिरासां यतः स्मृता इति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि ॥ एवं प्रदक्षिणा-
वृत्को वृद्धौ नांदीमुखान्पितृन् ॥ यजेतेत्यादिना विशिष्टदेवतान्तरोपदेशमकुर्वाणः प्राकृतानां पित्रादीनां पण्णामेव देवतात्वं दर्शयति ॥ सूत्रकारोऽपि नांदीमुखाः पि-
तरः पितामहा इत्यादिना प्राकृतान् पित्रादीन् देवतात्वेनानुवदन् व्युत्क्रममेवाभ्यु-
दयिकं षट्दैवतं दर्शयति ॥ छंदोगसूत्रे वसिष्ठोपि ॥ नांदीमुखेभ्यः पितृभ्यः पिता-
महेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वाहोच्य-
तामिति ॥ नच नांदीमुखाः पितर इत्यत्र पितामात्रेति सूत्रेणैकशेष इति वाच्यं ॥
मातामहश्राद्धपरित्यागमसंगात् ॥ न च विवक्षिता संख्या ॥ षट्संख्याया विधेया-
न्वयात् ॥ तथाप्यविवक्षितत्वे पंच प्रयाजा एकादशप्रयाज इत्यत्रापि तथा प्रसक्तैः॥
अत एव तंत्रकारो भगवान् जैमिनिः॥ कर्मभेदज्ञापके सुसंख्यामप्यजीगणत् ॥ शब्दा-
न्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणमकरणभेदाद्भेद इति नच पिंडपितृयज्ञवत् स्त्रीभ्यश्चेत्य-
न्वष्टकावदत्र विशेषोपदेशोऽस्ति॥ येन मात्रादिनवानां देवतात्वं स्यात् ॥ सूत्रे अन्व-
ष्टकावद्विशेषोपदेशाभावेपि ॥ अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च सयेहनि ॥ मातुः
श्राद्धं पृथक् शस्तमन्यत्र पतिना सहेति स्मृत्यन्तरवाक्ये आभ्युदयिकेपि विशेषोपदे-
शोऽस्त्येवेति चेत् ॥ न॥ नांदीमुखाः पितरः पितामहा इति षड्भ्यः पितृभ्य इति॥
पिंडाः स्युः पडिति स्थितिस्त्यादिपूर्वाक्तवचननिचयनिरोधात् ॥ तस्मात्पित्रादीनां
पण्णामेवेह देवतात्वं ॥ अत एव छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु
आद्यमामंत्र्यं पूर्ववत् ॥ अपः क्षियेन्मूलदेशेवनेनिस्वेति निस्तिळाः ॥ द्वितीयंच
तृतीयं च मध्यदेशाग्रदेशयोः ॥ मातामहप्रभृतीस्तु एतेषामेव वामत इत्यनेन पित्रा-
दीनां पण्णामवनेजनमनुवदति ॥ अन्यथा पित्रादीनामिव मातृणामप्यवनेजनमनृये-
त ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तं ॥ षड्भ्यः पितृभ्य इति वाक्यं कोकिलविषयमिति ॥ तन्न ॥
यतश्छंदोगपरिशिष्टे एव षड्भ्यः पितृभ्य इति वाक्यमधिकृत्य पित्रादीनामवनेजन-

सुत्वा मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव चापत इत्यादिना मातामहादीनामवनेजनं का-
 त्यायनो धृते ॥ नचैवं कोकिलमते संभवति ॥ मातृमातामहप्रमातामहानां त्रयाणा-
 मुद्देशेनैव द्वितीयपार्वणस्य सर्वत्र तन्मते विहितत्वात् ॥ तस्मान्न षड्भ्यः पितृभ्य इति
 वचनं कोकिलविषयमिति ॥ अतश्च कात्यायनसूत्रानुसारिणां वाजसनेयिनां वासि-
 ष्ठमूत्रानुसारिणां छंदोगानां च षट्सर्वव्यमेवाभ्युदयिकश्राद्धं भवतीति सिद्धं ॥ यत्तु
 अन्वष्टकासु वृद्धौ चेति स्मृत्यन्तरवचनं शाखान्तरविषयं ॥ मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्या-
 त्पितृणां तदनन्तरं ॥ ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमित्यादीनि वचना-
 नि तानि शाखान्तरविषयाणि ॥ यद्यपि श्राद्धकाशिकायां ॥ नवानां नवकं वृद्धौ
 तथैवान्वष्टके विदुः ॥ कुर्याद्द्वादशदैवत्यं भेततीर्थे गयासु चेति कात्यायननाम्ना
 लिखितं वचनं तदप्यन्यशाखापरं ॥ सूत्रस्मृत्योर्विरोधे सूत्रस्यैवासाधारणत्वेन बली-
 यस्त्वात् ॥ स्मृतेस्तु सर्वशाखासाधारण्येनान्यत्र सावकाशत्वेन दुर्वलत्वात् एतेन
 हलायुधश्राद्धकाशिकाकारादिभिः कात्यायनसूत्रानुसारिभिर्यद्वाजसनेयिनामाभ्युद-
 यिकं नवदैवत्यमित्युक्तं तत्कात्यायनसूत्रविरुद्धत्वात्कात्यायनपणीतछंदोगपरिशिष्टा-
 दिवचनविरुद्धत्वाच्चोपेक्षणोप ॥ कर्मांगभ्युदयिकेऽप्येता एव देवताः ॥ निषेककाले
 सोमे चेति पूर्वादाहृतपारस्करवाक्ये गर्भाधानाद्यंगभूतपारिभाषिककर्मांगश्राद्धे वृद्धि-
 श्राद्धदेवतायतिदेशात् ॥ अत्राभ्युदयिकश्राद्धे सत्पवसूविश्वेदेवाः ॥ इति ॥

“ इष्टिश्राद्धे ” ऋतुदशौ सत्यौ नांदीमुखे वसू इति हेमाद्रौ शंखोक्तेः ॥ कर्मा-
 ङ्गश्राद्धे तु ऋतुदशौ ॥ इष्टिश्राद्धं कर्मांगश्राद्धमिति हेमाद्रेर्वाख्यानात् ॥ अन्येतु
 कर्मांगश्राद्धेऽपि सत्यवसूविश्वान्देवानिच्छन्ति ॥ कर्मांगं वृद्धिवत्कृतमिति वृद्धिश्राद्ध-
 देवतायतिदेशात् ॥ इष्टिश्राद्धशब्देन तु श्राद्धं प्रतिवक्ष्येति वचनोक्तमिच्छानिमि-
 त्तकं श्राद्धमिति कल्पतरुकृता व्याख्यातत्वाच्च ॥ अन्ये तु इष्टिश्राद्धमिष्टिजन्याहव-
 नीय प्रयोज्यमिष्टिनिमित्तकं वा चातुर्मास्यराजमृष्यार्यंगभूतं तत्तत् कर्मांगं ॥ इष्टि-
 श्राद्धशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ताभावादलब्धात्मिकायाश्च रुद्धेरवयववाचकत्वाभावेन
 रुद्धिर्योगमपहरतीत्यस्य न्यायस्य प्रकृतेरभावादित्याहुः ॥ हेमाध्यनुसारिणोऽपरेत्वा-
 हुः ॥ कर्मांगश्राद्धमेवेष्टिश्राद्धं ॥ नच योगानुसारेण्यंगश्राद्धमित्येव व्याख्योचितेत्या-
 शंकनीयं ॥ प्रधानस्पर्द्धिर्नोगत्वस्य प्रवेशेनैवोद्देश्य बुद्धिपर्यवसाने सति इष्टिग्रहणस्य
 पंचावचैव वपाकार्येत्यत्र वपाग्रहणस्यैवाविवक्षितत्वादिति ॥ अत्र सत्पवसूः समुदि-
 तयोरेवाप्तीपोमवदेवतात्वं नतु देवयोः समुच्चय इति न ब्राह्मणद्वये प्रत्येकमेकैकस्य
 प्रयोग इति हेमाद्रौ स्पष्टं ॥ अतश्च सत्पवसूविश्वान्देवानादाहयिष्य इति सामान्य-
 विशेषसंज्ञापदयोः समुच्चयेन प्रयोगः कार्यः ॥ यद्यपि द्विवचनान्तवहुवचनान्तयोः

समानाधिकरण्यं न संभवतीति श्रीदत्तेनोक्तं तथापि शालास्तु भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवराविति ॥ अत्र स्वामिनो भ्रातरो देवरावितिवदिहापि सामानाधिकरण्येनान्वयेन किंचिद्वाधकं ॥ किं अनियतबहुवचनकेनापि बहुवचनान्तेनाप्सरः शब्देनैकवचनान्तेनोर्वशीशब्देन चोर्वश्यप्सरस इत्यादौ सामानाधिकरण्यमंगीक्रियते ॥ नच स्त्रियां बहुव्यप्सरस इति कोशबलान्निवृतबहुवचनान्त एवाप्सरः शब्द इति भ्रमितव्यं ॥ वत्सरः ॥ अप्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि महाभाष्यकृता अष्टमे उदाहृतत्वाद् ॥ प्रकृते तु विश्वेदेवास आगतेति ॥ विश्वान्देवान् आत्राहयिष्य इत्यादि श्रुतिस्मृतिगतविश्वेदेवपदस्य नियतबहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनात्सामानाधिकरण्यं सुतरं ॥ हेमाद्रिस्तु विश्वेदेवा इति बहुवचनं पूजार्थं मत्वा सत्यवसूसंज्ञका विश्वेदेवा इत्यादिप्रयोगमूचे ॥ तच्चिन्त्यं ॥ संज्ञाशब्दान्तर्भावेन देवतात्वाभावादित्यलम् ॥

“अथ स्वधाशब्दविचारः”-न स्वधां प्रयुंजीत ॥ अत्राभ्युदयिके स्वधाशब्दप्रयोगो न कार्य इत्यर्थः ॥ प्रदक्षिणग्रहणस्य सकलदैवधर्मोपलक्षणार्थतया व्याकृतत्वात्पितृनप्यत्र देववदित्यतिदेशाद्वैदे कर्मणि स्वधाकारशब्दोच्चारणाभावाच्च नित्यानुवाद एवायं निषेधः ॥ माप्स्यभावात् ॥ तेन स्वधाकारः पितृणामिति दर्शनादत्रापि स्वधाशब्दप्रयोगो भवेदेवेति शंकानिराकरणार्थमेतत्सूत्रं ॥ केचित्तु प्रकृते स्वधावाचने स्वधां न प्रयुंजीतेति वर्णयन्ति ॥ तदयुक्तं ॥ पितृन्वाचयिष्य इति विधानबलादेव निषेधस्य प्राप्तत्वेन पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ अन्यत्र स्वधामसक्तेश्च ॥ तस्मात्पूर्वैव व्याख्या ज्यायसी ॥ केचित्तु स्वधोदाहणप्रतिषेधादस्तु स्वधेत्युच्यमाने इति चोपदेशात्कुशेष्वापां निषेकं नेच्छन्ति ॥ कर्काचार्यास्तु मंत्रनिषेकयोरशेषोपित्वं तस्मात्तस्मिन्काले निषेक इत्याहुः ॥ प्रकृतौ यत्र यत्र स्वधाशब्दोच्चारणं विहितं तत्र तत्र तत्तत्स्थाने स्वाहा शब्दं प्रयुंजीत स्वधास्थाने च बुद्धिमानिति हेमाद्रौ ब्रह्मपुराणात् ॥ तेन नमो वः पितरः स्वधायै इति मंत्रे ऊर्जं वहन्तीरिति मंत्रे च स्वधाशब्दस्थाने स्वाहाशब्दः प्रयोज्य इति ढोहृपिशाः ॥ अत्र केचित्स्वधाशब्दनिषेधस्य निषेधान्तरोपलक्षणत्वाच्च स्वधाशब्देवमेति पितृणाम नवोचरेत् ॥ न कर्म पितृतीर्थेन न कुशा द्विगुणीकृताः ॥ न तिलैर्नापसव्येन पित्र्यमंत्रविर्वर्जितं ॥ अस्मच्छब्दं न कुर्वीत आद्धे नादीमुखे कचिदिति पुराणसमुच्चयात् ॥ इति ॥

॥ अथ नामगोत्रोच्चारणविचारः ॥

अनस्मद्बृहदशब्दानामरूपाणामगोत्रिणामिति संग्रहवाक्याच्चर्मवर्मास्मच्छब्दगोत्रनाम्नामुच्चारणं नेच्छन्ति ॥ तन्न ॥ नांदीश्राद्धं प्रकृत्य गोत्रनामभिरामंज्य पितृनर्थं प्रदापयेदिति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन चोदकप्रसूत्यापि गोत्राद्युच्चारणस्य

गोत्रनामभिरित्यनेन पुनर्विधानात् ॥ नामानि तु शर्मादिशब्दान्तानि ॥ यस्तु
 शर्मादिशब्दोच्चारणनिषेधः सो प्रवृत्त्यानुवादः ॥ नाम्नो निषेधेन शर्मादिशब्दो-
 च्चारणस्यापि निषेधसिद्धेः ॥ न चेदमर्थ्यदानमात्रविषयं ॥ स्थालीपुलाकन्यायेन-
 कत्र दृष्टस्यापि सर्वविषयकत्वात् ॥ अत एव भदनरत्ने दानकाण्डे जलाशयोत्सर्ग-
 काण्डे द्रोणमिश्रपद्धतौ चाभ्युदयिके सर्वत्र गोत्रशर्मशब्दनाम्नामुच्चारणं लिखितं ॥
 यत्तु शर्मशब्दादिनिषेधकं वचनं तदाश्वलायनादिविषयं ॥ तथा च तत्कारिकायां ॥
 संबंधनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्मणि ॥ संबंधाद्युच्चारणे क्रमविशेषनियमः श्राद्ध-
 काशिकायां ॥ संबंधं प्रथमं ध्यान्नामगोत्रमतः परं ॥ रूपं ततो विजानीयादेव धर्मः स-
 नातन इति ॥ तत्रैव मृतनामसमुच्चार्थं तस्य गोत्रमुदीरयेदिति ॥ तत्रैव बृहस्पतिः ॥
 आसने चार्घदाने च पिंडदानेवनेजने ॥ संबंधनामगोत्राणि यथार्हमनुकीर्त्तयेदिति ॥
 हेमाद्रौ भृगुस्तु संबंधाद्युच्चारणे क्रमविशेषनियममन्ययाह ॥ गोत्रसंबंधनामानि पितृ-
 कर्मणि कीर्त्तयेदिति ॥ तत्रैव व्यासोऽपि ॥ गोत्रसंबंधनामानि पितृणामनुकीर्त्तयन् ॥
 एकैकस्य तु विषयस्य अर्धपात्रं विनिःक्षिपेदिति ॥ अतः संबंधाद्युच्चारणे क्रम-
 विशेषनियमे ऽवकल्पः ॥ तत्रापि गोत्रनामस्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वञ्च इति हेमाद्रौ
 योगिपाह्नवस्त्वयोक्तेस्तस्य च वाजसनेयिगुरुत्वाद्वाजसनेयिभिर्योगिपाह्नवस्त्वयोक्तक-
 मानुसारी भृगुशक्तक्रम एव गोत्राद्युच्चारणे समाश्रयणीयः ॥ अत्रैतच्चिन्त्यते ॥
 इह किं वस्वादिप्रयोगः कर्तव्यं नेति ॥ शेषं पार्वणवदित्यतिदेशेन प्राप्तत्वात्कर्त्त-
 व्य इति केचिदाहुः ॥ तत्रेत्याह श्राद्धकाशिकाकृत् ॥ पितृणामप्यत्र देवस्वरूपत्वात् ॥
 तथा च स्मृतिः ॥ पितृणां रूपास्याप देवा अन्नमदन्ति ते ॥ तस्मात्सव्येन दात-
 व्यमृद्धिपूर्तेषु दातृभिरिति ॥ नांदीमुखेति प्रयोगश्च तत्प्रतिनिधित्वाच्च ॥ तथा
 चोक्तं हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ बृहदौ समर्चयेद्विद्वान्नित्यं नांदीमुखान्पितॄन् ॥ संपा-
 दितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्वयेदिति ॥ चतुर्विंशतिमतेषु तत्र नांदीमुख इति
 विशेषः समुदाहृत इति ॥ पितृणां नांदीमुखसंज्ञकत्वमित्येषो विशेषः संपादितो ना-
 न्य इत्यर्थः ॥ अत एवाश्वलायनश्रद्धाकारिकायां रूपोच्चारणवर्ज्यमुक्तं ॥ संबंध-
 नामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्मणीति ॥ संग्रहेषु ॥ अनस्मद्बृहदश्वलायनामरूपाणामगोत्रि-
 णामिति ॥ एवं व सति रूपं ततो विजानीयादित्युक्तेर्नांदीमुखेति प्रयोगस्य वस्वा-
 दिप्रयोगप्रतिनिधिरूपत्वेन तत्स्यानापन्नत्वाच्चान्त एव नांदीमुखशब्दोच्चारणं प्रा-
 प्नोति तथापि नांदीमुखान् पितृनावाहयिष्य इत्यादौ नांदीमुखेति शब्दस्य पितृ-
 शब्दात्पूर्वं समाप्तात्त्वात्सर्वत्र नांदीमुखशब्दः पितृशब्दात्प्राक् प्रयोज्यः ॥ अत ए-
 वाह हेमाद्रिः ॥ एवं यत्र यत्र पितृपदप्रयोगस्तत्र तत्र नांदीमुखपदं पूर्वं प्रयोज्यमिति

“अत्र मातृपर्वणानुष्ठानपक्षे”—हीपन्तो नांदीमुखशब्दो मातृविशेषणमिति हेमाद्रिमदनरत्नादयो निबन्धाः ॥ वाजसनेयिभिर्दोहमिश्रादिभिः कृताः पद्धतयश्च ॥ टावन्तो नांदीमुखशब्दो मातृविशेषणमिति स्मृतिकौस्तुभादय आश्वलायनशा-
खिकृतनिबन्धाः पद्धतयश्च ॥ अयमुभयविधोपि नांदीमुखशब्दप्रयोगः साधुरेव ॥ मा-
त्रादिष्वपि नांदीमुखशब्द संकेतस्यानादित्वेन विधेयां देवानामित्यादाविवसंज्ञात्वा-
भावात्संज्ञायाश्चाधुनिकसंकेतात्मकत्वेनोक्तत्वान्न स्वमुखात्संज्ञायामिति निषेधामृ-
त्तः स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपघादिति वैकल्पिको ङीप् भवत्येव ॥ न च पुंयो-
गादाख्यायामिति नित्य एव ङीपस्तिरिति शङ्क्यं ॥ नांदीमुखशब्दस्य द्विष्वपित्पु
ऊर्ध्ववचनास्तु ये तत्र ते नांदीमुखसंज्ञिता इति हेमाद्रुदाहृतवाराहवचनवज्जनका-
दिषु शक्तिग्राहकवचनाभावेन पितृशब्दपरतंत्रत्वात् ॥ मातरश्च पितरश्च इत्येकशेषेण
नांदीमुखत्वरूपेण शक्त्यैवबोधकत्वात्पुंवाचकस्य शब्दस्य प्रयोगात् स्त्रियां प्रवृत्तौ वि-
धीयमानस्य ङीयोत्रासंभावित्वात् ॥ अन्यथा प्रथमोपस्थितपित्रादिभिरेव विधिनै-
राकाक्ष्ये पश्चादुपस्थितमातृणां तत्रान्वयासंभवान्मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यादित्यादीनां
वैयर्थ्यापत्तेः ॥ प्रपितामहीपर्यन्ता नांदीमुख्यश्च मातर इति ॥ अथ नांदीमुखीभ्यश्च
मातृभ्यः श्राद्धमुत्तममिति हेमाद्रुदाहृतब्रह्मपुराणे नांदीमुखीभ्य इति निर्देशः ॥ मा-
तृपितामहीमपितामहः नांदीमुखा इति पद्धतिकाराणां निर्देशश्च संगच्छत इत्यास्तां
प्रासंगिकं ॥ युग्मानाशयेदत्र ॥ अत्राभ्युदयिके युग्मान् बहुवचनोपदेशाच्चतुरादीन्
ब्राह्मणानाशयेद्भोजयेदित्यर्थः ॥ अत्राह काशिकाकृत् ॥ अस्य दैविकत्वाद्द्वये युग्मा-
न्यथा शक्तीति परिभाषयैव युग्मत्वप्राप्तौ विशिष्टविध्यर्थं युग्मग्रहणं ॥ तेन पित्र्ये यु-
ग्मानेव प्रातर्निर्मग्न्याशयेदित्यर्थः ॥ तथा च छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ प्रात-
रामंत्रितान्विप्रान्युग्मानुभयतस्तथेति आशयेदित्यपि विशिष्टविध्यर्थं ॥ तृप्तमश्वेनैव
भोजनोपलब्धेः ॥ अतश्च गुह्यशर्करादिना मधुरान्नं भोजयेदिति विशिष्टविधिरित्य-
र्थः ॥ अत्र विशेषः परिवेषणे प्राक् निरूपितः ॥ अत्र च पाद्यार्धगंधादिदाना-
न्नादिदानेषु उच्चारणीयवाक्यानि तु हेमाद्रौ ब्रह्मपुराणे दर्शितानि ॥ इदं पः पाद्य-
मर्धं च पुष्पधूपविलेपनं ॥ अयं दीपप्रकाशश्च विश्वेदेवाः समर्प्यते ॥ तथा ॥ अयं
वो गंध इत्युक्त्वा गंधं दद्यात्सुशोभनं ॥ इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि च निवे-
दयेत् ॥ अयं वो धूप इत्युक्त्वा तदग्रे तु दहेत्ततः ॥ अयं वो दीप इत्युक्त्वा तदग्रे तु द-
हेत्ततः ॥ अयं वो दीप इत्युक्त्वा दीपं हृद्यं निवेदयेत् ॥ अनंगलघं सद्रत्नं भवेद्यत्तद्यु-
गं शुभं ॥ इदं वो वस्त्रमित्युक्त्वा त्रितयं वा निवेदयेत् ॥ इदं वो माल्यमित्युक्त्वा द-
द्यात्माल्यं सुशोभनमिति ॥ माल्यं त्रयितपुष्पाणि ॥ येत्स्वस्मादेव वः श्रद्धनिर्देशाद-

मुक्तसगोत्राः पितृपितामहप्रपितामहाः एष वोः गंधः स्वधेति चावयं गंधादिदाने-
 प्वाहुर्मदनरत्नादयः ॥ तदयुक्तं ॥ तथा सति अथीपोमादिवत् मिलितानां पित्रा-
 दीनां देवतात्वापत्तेः ॥ नचैवमिष्टं ॥ विष्ण्वादिवचनविरोधात् ॥ यथाह विष्णुः ॥
 नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्येवमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेद्य पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय
 च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेऽप्येति ॥ अत्र पित्रादेरेकैकस्य सम्प्रदानत्वमवगम्यते ॥
 ब्रह्मपुराणेऽपि ॥ ततो मधुघृताक्तं तु सोश्रमन्नं तिलान्वितं ॥ गृहीत्वा देवतीर्येन
 प्रणवेनैव तत्पुनः ॥ एतद्गो अन्नमित्युक्त्वा विश्वान्देवांश्च संयजेत् ॥ पितृभ्यश्च ततो
 दद्यादन्नमामंत्रणेन तु ॥ अमुकामुक्तगोत्रतुभ्यमन्नं स्वधा नम इति ॥ एवं च पि-
 त्रादीनां प्रत्येकं देवतात्वे सिद्धे अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादिति बहुवचनं गणां
 भोज्यन्तामितिवदुपपादनीयं ॥ तेनैतादृशं चावयमुच्चारणीयं ॥ अमुक्तसगोत्र पि-
 तररमुक्तशर्मन् अमुक्तगोत्रपितामहारमुक्तशर्मन् अमुक्तगोत्रपितामहारमुक्तशर्मन् इ-
 त्युक्त्वा एतद्गोः पाद्यं एषवोर्धः एतद्गोः आसनं एषवो गंधः एतद्गोः पुष्पं एषवो धूपः
 एषवो दीपः एतद्गो चक्षुः इदमन्नं स्वाहेति ॥ एवमावाहनेऽपि पितृनेति पदं द्वितीया-
 बहुवचनान्तमुच्चार्यावाहयिष्य इति प्रयोगो बोध्यः ॥ अत्र युगमानिति बहुवचनो-
 पदेशात्पित्रादि षण्णां श्राद्धेषु प्रतिपुरुषं चतुः प्रभृति यथाशक्ति युगमान् ब्राह्मणा-
 नामंत्रयेत् ॥ अस्मिन्पक्षे वैश्वदेवे तंत्रपक्षो नेति कर्कोपाध्यायाः ॥ एतदसंभवे
 द्वौ द्वौ ब्राह्मणौ द्वौ पितृभ्यो च सर्वत्रामंत्रयेत् ॥ एवं षोडशब्राह्मणाः ॥ तंत्रं वा वैश्व-
 देविकं ॥ यावेव पितृभ्यो विश्वदेविकौ ब्राह्मणौ मातामहेभ्योऽपि तावेवेत्यर्थः ॥ एवं
 चतुर्दश ॥ एतस्याप्यसंभवे द्वौ पित्रादिश्राद्धे ॥ द्वौच मातामहादिश्राद्धे ॥ वैश्वदेविके
 च द्वौ द्वौ ॥ एवमष्टौ ॥ यत्तु हेमाद्रौ छागलेयेन एकैकस्य तु वर्गस्य द्वौ द्वौ विप्रौ
 समर्चयेत् ॥ वैश्वदेवे तथा द्वौच न प्रसज्येत विस्तर इत्युक्तं ॥ यच्च तत्रैव भविष्ये ॥
 पूर्वान्दे भोजयेद्विमानष्टौ सर्वं प्रक्षिणमित्युक्तं तदुभयपि वैश्वदेविकतंत्रपक्षे पार्वण-
 त्रयपरं ॥ वैश्वदेविकतंत्रपक्षे षट् ॥ तदसंभवे पित्रादिश्राद्धे मातामहादिश्राद्धे च द्वावेव
 ब्राह्मणौ ॥ यावेव पितृभ्यस्तावेव मातामहेभ्य इत्यर्थः ॥ वैश्वदेवेतु तंत्रतैव ॥ एवं
 चत्वारः ॥ एतस्याप्यसंभवे द्वौ पितृमातायै ॥ वैश्वदेविकस्यानेतरग्निः स्थापनीयः ॥
 तथा चोक्तं हेमाद्रौ ब्रह्मांडपुराणे ॥ एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते ॥ पितृ-
 णां ब्राह्मणो योज्यो द्वैवेत्वाग्निं नियोजयेदिति ॥ अत्राग्निर्लौकिको न गृह्याग्निः ॥
 विषये लौकिकप्रयुक्तत्वादिति कात्पायनसूत्रात् ॥ इदं च वैश्वदेविकस्यानेऽग्निनियो-
 जनं साग्निकविषयं ॥ तदाह निर्णयतिथौ प्रवेताः ॥ एकस्मिन् ब्राह्मणे द्वौ साग्ने-
 रग्निर्भवेत् सदा ॥ अग्नौः कुशमुष्टिः स्याच्छ्राद्धकर्मणि सर्वत्र इति ॥ हेमाद्रौ श्रुत्वेन

तु वैश्वदेविकस्थाने नैवेद्यमुक्तं ॥ भोजयेदयत्राप्येकं ब्राह्मणं पंक्तिपावनं ॥ दैवे कृत्वा
तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेदिति ॥ तस्य पित्र्यद्विजस्य स्थाने ॥ अत्रैकस्मिन्
ब्राह्मणेऽनेकेषां पितॄणां तृप्तिप्रकार उक्तो हेमाद्रौ प्रभासखंडदेवलस्मृत्योः ॥ पिता
भुङ्क्ते द्विजकरे मुखे भुङ्क्ते पितामहः ॥ प्रपितामहस्तु तालुस्थाः कंठे मातामहः स्मृतः ॥
प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ तु संस्थित इति ॥ वृद्धो वृद्धप्रमातामहः ॥ एक एव
यदा विम इति ब्रह्मांडपुराणादिवाक्ये यदुक्तं तदर्थश्राद्धादिविषयं ॥ तत्र ह्ययुग्मता
विधानात् ॥ इह तु युग्मानाशयेदिति वचनाद् द्वाविति बोध्यं ॥ एवं द्वौ ॥ सर्वथा
ब्राह्मणालाभे आह हेमाद्रौ देवलः ॥ निधाय वा दर्भवद्भूत आसनेषु समाहितः ॥
प्रैषानुमैपसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेदिति ॥ बटुर्लघुमनुष्यप्रतिकृतिः ॥ बटवस्तु कु-
शाग्रभागस्य मुखपरिकल्पनेन दैवे प्राङ्मुखः पितॄन् चोदङ्मुखः स्थापनीयाः ॥
यतः प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विर्भोपहितानि च ॥ दक्षिणाग्रैकदर्भाणि
शोक्षितानि तिलोदकैरिति हेमाद्रौ देवलस्मृतिर्बृहदारण्यकोक्त्या प्राङ्मुखत्व
स्य दक्षिणमुखत्वस्य चतृषी पीठादिषु मुखस्थानीयकल्पिताग्रभागाभिप्रायेण प्रयु-
क्तत्वादत्रापि तथैव मुखं परिकल्पनीयं त्रिष्टाचारोप्येवं ॥ प्रैषानुमैषाभ्यां संयुक्तं
विधानं श्राद्धेति कर्तव्यताकांडं स्वयमेव प्रतिपादयेदित्यर्थः ॥ अस्मिन्पक्षे निमंत्र-
णादयो धर्माः सर्वेपि कुशवटावेव ब्राह्मणशब्दव्यवहारात्कार्यः ॥ यथा कुंडपाप्य-
प्रिहोत्रेऽग्निहोत्रधर्माः ॥ तथा च समुद्रकरघृतभविष्यवचनं ॥ ब्राह्मणानामसंपत्तौ
कृत्वा दर्भमयान् द्विजानिति ॥ गौडनिर्वधे तु तदभावे कुशमयं स्नापयित्वा निमंत्र-
येदिति कुशवटोर्वाचनिकमेव निमंत्रणमुक्तं ॥ अत्र द्राक्षामलकाद्राकमूलयवनिष्क्रयि-
णी दक्षिणा देवा ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ द्राक्षामलकमूलानि यवांश्च विनिवेदयेत् ॥
तान्येव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विषेण सर्वदेति ॥ मूलमार्द्रकमूलं ॥ इति श्रीमद् द्विवेदी
परशुरामात्मजगन्नाथशर्मणा संशोधिते श्रीरुद्रकल्पद्रुमे आभ्युदयिकनिरूपणसमाप्तम् ॥

॥ अथ वैश्वदेवकालविचारः ॥

अस्य चाहिताग्निना न श्राद्धमध्ये श्राद्धान्ते वानुष्ठानं कार्यं ॥ किंत्वकृत एव
श्राद्धे ॥ यतः श्राद्धात्पूर्वं पिंडपितृयज्ञो विहितस्तस्मादपि पूर्वं वैश्वदेवः ॥ तथा च
हेमाद्रौ देवलः ॥ अकृते वैश्वदेवे तु (वैश्वदेवं पुरा कृत्वा नित्ये चाभ्युदये तथा ॥
स्वाभीष्टदेवतादिभ्यो नैवेद्यं विनिवेदयेत् ॥ अकृत्वा वैश्वदेवं तु नैवेद्यं यो निवेदये-
त् ॥ तदन्नं च न गृह्णन्ति देवा त्रिप्स्तादयो धूमापित्वाऽवज्जानन्स्मृत्यः ॥ स एव
देवश्चोऽहोरात्रोऽहोरात्रसंविताः सर्वाभीष्टाः स्वर्ग्योऽनर्ग्यश्च तस्मादेनमहरहः कुर्वीत तमेतं

वैश्वदेवहृतशेषेण पृथगन्नेन वा कुर्यान्वास्यं शेषेण वैश्वदेवं कुर्यादिति शृङ्खपरिशिष्टाच्च
 देवनेवैद्यदर्शनात्पूर्वं कार्यः ॥ स एष देवयज्ञः ॥ आवाहनादि नैवेद्यान्तः ॥ पंचा-
 ननपूजारूपो देवयज्ञ इत्यर्थः ॥ यत्तु विप्सोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरं ॥ पितृ-
 भ्यश्चापि तदेयं तदनन्त्याय कल्पत इति स्कंदवचनं तद्विजीतत्वान्नादरणीयमयथा
 केवलवैष्णवपरं ॥ विजीतत्वं नाम देवतान्तराय दत्तस्य देवतान्तराय त्यागोपयो-
 ग्यत्वं) स्यालीपाकाः प्रकीर्तिताः ॥ अन्यत्र पितृयज्ञात्तु सोपराह्णे विधीयत इति ॥
 अत्र स्यालीपाकसाधयानि कर्माणि स्यालीपाकशब्देनोच्यन्ते ॥ तानि च पिंडपितृ-
 यज्ञादन्यान्यकृते वै एव वैश्वदेवे क्रियन्ते ॥ पिंडपितृयज्ञस्तु कृते वैश्वदेवे पश्चादपरान्हे
 क्रियते ॥ पिंडपितृयज्ञश्च आद्धात्पूर्वमुक्तो मनुना ॥ पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चंद्रक्ष-
 येप्रिमान् ॥ पिंडान्वाहार्यकं आद्धं कुर्यान्मासानुपासिकमिति ॥ अमुमेवार्थं स्पष्टमाह
 हेमाद्रौ लौगाक्षिः पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ॥ पिंडयज्ञं ततः कुर्या-
 त्ततोन्वाहार्यकं पुन इति ॥ अत्र साग्निकत्वेताप्रिमान् ॥ पक्षान्तं कर्माभ्यन्वाधानं ॥
 अन्वाहार्यं दर्शयद्वाद्धं ॥ ननु पक्षान्तपिंडपितृयज्ञयोर्मध्ये विधानादेव वैश्वदेवस्य सा-
 ग्निककर्तृत्वावगमात्किमर्थं साग्निकग्रहणं ॥ उच्यते ॥ पक्षादिस्यालीपाकपिंडपितृ-
 यज्ञकर्तुर्निरग्निकस्योपासनाग्नेर्निवृत्त्यर्थं ॥ अतस्तेनापि निरग्निकान्तरवद्वक्ष्यमाणेषु
 कालेषु वैश्वदेवः कर्त्तव्यः ॥ श्रुतावपि ॥ साग्निकस्यादायेव वैश्वदेवः श्रूयते ॥ नाहु-
 तस्याश्रीयुर्नाहुतं दधुरिति ॥ साग्निकस्यापि आद्धविशेषे पश्चादेव वैश्वदेवः ॥ तथा
 च परिशिष्टे ॥ संप्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोऽदिष्टे तथैव च ॥ अग्रतो वैश्वदेवः स्या-
 त्पश्चादेकादशेऽहनीति ॥ अत्र पार्वणग्रहणमनेकदैवत्योपलक्षणार्थं ॥ ततश्चैकादशा-
 ह्निकव्यतिरिक्तेषु श्राद्धेषु साग्निकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः एकादशाह्निक एव तु पश्चा-
 त्कर्त्तव्यः ॥ तदाह हेमाद्रौ शालंकायनः ॥ आद्धात्प्रागेव कुर्यात् वैश्वदेवं तु साग्निकः ॥
 एकादशाह्निकं मुच्यते तत्र दान्ते विधीयत इति ॥ अनग्निकस्य तु आद्धात्पूर्वकाले
 वैश्वदेवप्रतिषेध उक्तो हेमाद्रौ पङ्क्तिश्रमन्ते ॥ प्रतिवासरिको होमः आद्धादौ क्रियते
 यदि ॥ देवा इव्यं न शृङ्खन्ति कव्यं च पितरस्तथेति ॥ तत्रैव गौतमोऽपि ॥ पितृ-
 श्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ॥ अकृतं तद्वेच्छाद्धं पितृणां नोपतिष्ठत इति ॥
 ततश्चात्रायं निष्कर्षः ॥ अनग्निकेन आद्धोचरकालं आद्धपाकेनापि वैश्वदेवः कर्त्त-
 व्यः ॥ आद्धमध्ये तु न कदाचिच्छ्राद्धपाकेन किन्तु पाकान्तरैरेव ॥ आद्धात्पूर्वं तु
 सर्वथा न कर्त्तव्य एवेति ॥ अत्रानग्निक शब्देन शृङ्गाप्रिमान् शृङ्गाग्निशून्यश्चेत्येता-
 बुभावपि परिशिष्टौ हेमाद्रिग्रंथाच्चयैव प्रतीतेः ॥ इति ॥

“ आद्धमध्ये कर्त्तव्यता ”—ब्रह्माण्डपुराणे ॥ वैश्वदेवाहुतीरगनावर्वाक् ब्राह्मण-
भोजनात् ॥ जुहुयाद्भूतयज्ञादि आद्धं कृत्वा तु तत्स्मृतमिति ॥ अर्वाक् ब्राह्मणभो-
जनादित्यनेनाग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवाहुतीर्जुहुयादित्युक्तं ॥ आद्धं कृत्वा तु भूतय-
ज्ञादिस्मृतमित्यनेन भूतयज्ञादेरेव आद्धान्ते कर्त्तव्यतेति कृतार्थात् वैश्वदेशाहुत्यन-
न्तरमेव बलिहरणं कर्त्तव्यमिति दर्शितमिति स्मृतिचंद्रिकाकारः ॥ अयमेकोऽनग्निकस्य
वैश्वदेवकालः ॥ द्वितीयोपि भविष्यपुराणे ॥ पितृन्संतर्प्य विधिवद्बलिं दत्त्वा वि-
धानतः ॥ वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद् ब्राह्मणवाचनमिति ॥ बलिशब्दोऽपि तत्रैव
व्याख्यातः ॥ ये अग्निदग्धा मंत्रेण भूमौ यं निक्षिपेन्दुवः ॥ जानीहि तं बलिं वीर
आद्धकर्मणि सधेदेति ॥ अनेन विकिरसंज्ञरुबलिप्रदानानन्तरं स्वस्तिवाचनात्प्राक्
वैश्वदेवं कुर्यादिति द्वितीयः ॥ तृतीयोपि मन्वादिभिर्मुक्तः ॥ उच्छेपणं तु तच्चिष्टे-
द्यावद्विषा विसर्जिताः ॥ ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति ॥
अत्राहि आद्धोत्तरकालं गृहबलिर्विहितः सच वैश्वदेवाख्यकर्मकदेशः ॥ अतो वैश्वदे-
वप्रायं आद्धोत्तरकालमुक्तो भवति ॥ बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ॥ मत्स्य-
पुराणेऽपि ॥ उच्छेपणं तु तच्चिष्टेष्ठावद्विषा विसर्जिताः ॥ वैश्वदेवं ततः कुर्यान्नि-
वृत्ते पितृकर्मणीति ॥ भविष्यपुराणे ॥ कृत्वा आद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य
च ॥ वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिपेति ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ यदा आद्धं पितृभ्य-
स्तु दातुमिच्छति मानवः ॥ वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्मणीति ॥ पैठिनसी-
रपि ॥ आद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ॥ कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारा-
दिकं तथेति ॥ तदेवमग्निककर्त्तृकवैश्वदेवादेश्वयः कालाः ॥ अग्नौकरणानन्तरमेकः ॥
अन्यो विकिरादुपरि ॥ तृतीयो ब्राह्मणविसर्जनात्पश्चादिति ॥ अत एव कालागृह्या-
ग्निमतोऽपि ॥ तस्याप्यनग्निकशब्देन ग्रहणादिति हेमाद्रादयः ॥ कर्कोपाध्यायास्तु
गृह्याग्निमतः आद्धात्पूर्वं वैश्वदेवस्ततो वैश्वदेवार्थेनैव पाकेन आद्धमित्युक्तः ॥ एवं वै-
श्वदेवे कालप्रथमभिधायाशार्केण शांखायनगरिशिष्टमुदाहृत्येत्यं व्यवस्थाभिहिता ॥
आदौ दृष्टौ क्षये चान्ते दर्शे मध्ये महालये ॥ एकोहिष्टे निवृत्ते तु
वैश्वदेवो विधीयत इति ॥ अतो निरग्निनाप्याभ्युदयिरुत्थादपि वैश्वदेवानुष्ठान-
पूर्वकं कार्यं ॥ यत्तु अकृते वैश्वदेवे तु स्यालीपाकाः प्रकीर्त्तिता इति देवलवचनं
तद्द्वितीयादिप्रयोगविषयं ॥ तत्र हि वृद्धिआद्धाभावेन वैश्वदेवपूर्वकतायाः प्रस-
त्त्यभावात् ॥ रेणुकारिकायामपि ॥ निर्णेजनान्तं निर्वर्त्य (पंचमहायज्ञेनैव हंतकार-
सिद्धौ आद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं
तथेति पैठिनस्युक्तौ हंतकारस्य पृथगुपादानसामर्थ्याद्धन्तकारातिरिक्तं निर्णेजनान्तं

वैश्वदेवमनुष्ठेयं ॥ अतो रेणुकोक्तिरपि संगच्छते) वैश्वदेवं द्विजो ततः ॥ श्राद्धं करिष्ये संकल्प्य तत्कृत्वा पूर्ववत्स्थितः ॥ असृन्निधम्य संयुक्तः पत्न्या संकल्पमुचरेत् ॥ स्थालीपाके निष्टेचे तु द्वितीयादौ भवेदिदमिति ॥ इति वैश्वदेवकालनिर्णयः ॥

॥ अथ पाकनिर्णयविचारः ॥

मसंगात्पाकनिर्णयोपि क्रियते ॥ किं वैश्वदेवात्पाकाच्छ्राद्धमुत श्राद्धार्थः पृथक् पाक इति ॥ तत्र सर्वकर्माहस्यान्वहिक पाकस्य हि वैश्वदेवाद्गन्नादिति पारस्करेण सर्वार्थत्वोक्तेः ॥ (विधे सर्वे देवता यस्येति व्युत्पत्त्या सर्वार्थत्वोक्तिः) श्राद्धार्थं पृथक् पाकस्य च वचनामावादैश्वदेवार्थेनैव पाकेन श्राद्धमिति कर्कोपाध्यायादयः ॥ आन्वहिकस्य हि पाकस्य सर्वार्थत्वेऽप्यन्वहमनुष्ठीयमानकर्ममात्रार्थत्वावधारणात्पाकांतराभिधानाच्च श्राद्धार्थः पृथक् पाक इति हेमाद्रादयः ॥ यत आह लौगाक्षिः ॥ पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ॥ वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकमिति ॥ अत्र यद्यपि पूर्वाद्धं एकमेव पाकमुभयार्थं निर्वपेदित्यपि प्रतिभाति तथापि उत्तराद्धं पाकभेदः स्फुटीक्रियते ॥ वैश्वदेवं न पित्रर्थमिति ॥ वैश्वदेवार्थं नित्यहोमार्थं एकमन्नं वैश्वदेवं तन्न पित्रर्थं ॥ अन्वहमनुष्ठीयमानायां देवभूतपितृमनुष्पोपपादानां यज्ञानामेकपाकसाध्यत्वनिश्चयादृशश्राद्धार्थं न भवति ॥ दर्शश्राद्धार्थं एकमन्नं दार्शं ॥ तद्वैश्वदेवार्थमपि न भवति ॥ दर्शशब्देन चात्र दर्शश्राद्धेति कर्तव्यतावत्सर्वानि विवृतिश्राद्धानि लक्ष्यन्ते ॥ वैश्वदेवशब्देन भूतयज्ञ पितृयज्ञ यनुष्ययज्ञा अप्युपलक्ष्यन्ते ॥ अत्र न दार्शं वैश्वदेविकमिति यल्लौगाक्षिवचनैकदेशेनोक्तं तद्वैश्वदेवस्य श्राद्धात्पूर्वं मध्ये वालुष्ठाने क्रियमाणे सत्येव वेदितव्यं न तदुत्तरकालं क्रियमाणेपीति ॥ यत आह पैठीनसिः ॥ पितृपाकात्समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ॥ आसुरं तद्वेच्छाद्धं पितृणां नोपतिष्ठत इति ॥ अत्र हि पितृपाकशब्देन संकल्पितः पितृदेवस्यतयावस्थः पाकोभिधीयते ॥ तदवस्थाच्चोद्धरणमेकदेशस्य तदवस्थता प्रच्यावनमेव न विभागमात्रं ॥ तदवस्थता प्रच्यावनं च पूर्वदेवतासंबंधापनयने सत्येवोपपद्यते ॥ अतः पितृरूपदेवताभ्योऽपनय एवायमुद्धरतिना प्रतिपद्यते ॥ आध्वोत्तरकालं तु आध्वार्थस्यापि वैश्वदेवे त्रितियोग उक्त एव पैठीनसिना ॥ आध्वं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः कुर्याद्विज्ञां ततो दद्याद्धं तकारादिकं तथेति ॥ अत्राद्येन ततः शब्देन पूर्वश्लोकायां हेतुत्वेनोच्यते ॥ द्वितीयेन तु श्राद्धावशिष्टादन्नादित्युच्यते ॥ तेनायमर्थः ॥ यतः श्राद्धात्पूर्वं पितृपाकात्समुद्धृतेनान्नेन वैश्वदेवे क्रियमाणे श्राद्धपासुरं स्याच्चतः कारणात् श्राद्धं निर्वर्त्य ततस्तच्छ्राद्धावशिष्टादन्नादिकविदादाय वैश्वदेवादिकं कुर्यादित्यर्थः ॥ अत्रादिशब्देन

सर्वमन्नसाध्यं नैत्यकं कर्म गृह्यते ॥ तेन नित्यश्राद्धमपि दर्शश्राद्धोपयुक्तपाकशेषा-
 त्कर्तव्यं ॥ तदेवं यदि ब्राह्मणविसर्जनान्ते वैश्वदेवं कुर्यात्तदा श्राद्धार्थेनैव पाकेनेति ॥
 यदा तु पूर्वोक्तेन प्रकारेण विसर्जनात्प्राचिनकालत्रयान्यतमकाले वैश्वदेवं कुर्या-
 त्तदा पृथक् पाकेनेति ॥ पिंडदानात् प्राक् पाकभेदे स्मृत्यन्यतरं आतुरेभ्यः प्रदी-
 जेभ्यो बालेभ्यो यच्च पच्यते वैश्वदेवं न तत्कुर्याच्छ्राद्धार्थं यच्च पच्यते ॥ तथा ॥
 गृह्याग्निं शिशु देवेभ्यो यतये ब्रह्मचारिणे ॥ श्राद्धपाको न दातव्यो यावत्पिंडान्न
 निर्वपेदिति ॥ प्रचेतसाप्युक्तं गृह्यपाकाद् बलिं कृत्वा निर्वर्त्य पितृपुत्रिकं ॥ ततो
 निरुप्तमन्नं यत्तेभ्योग्रे तन्निवेदयेदिति ॥ गृह्यकर्मार्यो गृह्यः ॥ बलिरत्र वैश्वदेवः ॥
 पितृयज्ञिं सांगं पिंडपितृयज्ञं निर्वर्त्य समाप्य ततस्तदनन्तरं श्राद्धार्थं निरुप्तं यद्मन्नं
 तत्तेभ्यः श्राद्धोद्देशेभ्योग्रे पूर्वं निवेदयेद्द्यात् ॥ अर्यादुत्तरकालमन्येभ्योपि दद्यात् ॥

॥ अथ साग्निकस्य पाकाग्निनिर्णयः ॥

अयं पाकस्तु गृह्याग्नौ कार्यः ॥ चत्वारः पाकयज्ञा इति सूत्रे पच्यतेऽन्वहमने
 नेत्यस्मिन्निति वा पाक इत्यन्यसंज्ञया पाकस्य गृह्याग्नौ कर्तव्यताप्रतीतिः ॥ वैवा-
 हिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ॥ पंचयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिर्कीं गृही-
 ति मनूक्तेश्च ॥ गृह्यकारैरुक्तं कर्म गृह्यं ॥ विवाहोत्तरकालं क्रियमाणत्वेन गृह्याग्नेर्वि-
 वाहसंबन्धाद्वैवाहिकत्वं न पुनर्विवाहहोमाधिकरणत्वेन ॥ विवाहहोमस्य भार्यात्वसि-
 द्धयर्थत्वेनाग्निसिद्धयर्थभावात् ॥ अत एव भगवता पारस्कराचार्येणावसथ्या-
 धानं दारकाले इत्यादिनौपासनाग्निसिद्धये आवसथ्याधानं पृथक् समाभ्युप-
 यय्यपि पक्तिं चान्वाहिर्कीं गृहीति मनुनाऽम्बाहिक एव पाको गृह्याग्नौ कर्तव्यस्तथापि
 पाकत्वाविशेषात् श्राद्धस्य पाकयज्ञत्वाच्च श्राद्धार्थपाकोऽप्यत्रैव कार्यः ॥ अत
 एव शावजननाशौचयोर्वैश्वदेवाभावेऽप्यत्रैवाप्रश्यमहरहः पाकः कर्तव्यः (मृतके
 समनुप्राप्ते मध्ये पर्वसमागते ॥ सूतकेपि च कर्तव्यं वैश्वदेवं च साग्निकैः ॥
 अकृत्वा वैश्वदेवं तु पितृयज्ञं समारभेत् ॥ इथा भवति तत्सर्वमिति कात्यायनो-
 ऽब्रवीत् तदाह यज्ञपार्श्वे कात्यायनः ॥ पचनाग्नौ पचेदन्नं सूतके मृतकेपि वा ॥
 अपचेन्नेकरात्रेण पुनराधानमर्हतीति ॥ पाकश्च गृह्याग्नेरेकदेशं ॥ महानसे कृत्वा
 कार्यः ॥ तदुक्तं चतुर्विंशतिपते ॥ प्रातर्होमं तु निर्वर्त्य समुधृत्य हुताशनात् ॥
 शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥ तमग्निं पुनराहृत्य शालाग्न्यावेव
 निक्षिपेत् ॥ ततोऽस्मिन् वैश्वदेवादि कर्म कुर्यादतद्रित इति ॥ शेष अग्निकेदेशः ॥
 शांत्वायनकारिकायामपि ॥ नित्यपाकस्य शालाग्निकेदेशस्य कार्यतः ॥ पाकार्य-
 म्ब्रूयकं कृत्वा तत्र पत्न्या महानसे ॥ वैश्वदेवोऽग्न्यागारे स्यात्पाकार्यः सोऽप्यलौकिकः ॥

भूरिपाको भवेद्यत्र श्राद्धादानुसंयेषु च ॥ कृतेपि वैश्वदेवे ॥ लौकिको नैव कायैतः ॥
 होमेनान्तरितं केचिदाहुः सर्वत्र लौकिकं ॥ न तत्समंजसं तेषामुपपद्योमदर्शनात् ॥
 समासं चोल्मुकस्याहुरग्न्यगारे महानसात् ॥ पाकान्ते वैश्वदेवात् प्राक् नैतदप्युप-
 पद्यते ॥ आहूतेप्युल्मुके पाकः शपित्रं दृश्यते पशौ ॥ वचनादाहृतिः सातु लौ-
 किकस्त्वपवर्गतः ॥ धूपको दीपकश्चैव तापार्थो यश्च नीयते ॥ सर्वे ते लौकिका तेषा-
 स्तावन्मात्रापवर्गत इति ॥ सप्तासे कृते महानसेऽग्निष्टादग्नेर्धूपाद्यर्थं जीतानामग्नीनां
 लौकिकत्वंमित्यर्थः ॥ प्रवासे तु विशेषः ॥ नित्यपाकस्यावस्थ्याग्नौ विहितस्याभा-
 वात्स्वगृह एव ब्रह्मयज्ञवर्जितादेव यज्ञादयश्चत्वारो यज्ञाः ॥ पत्न्या ऋत्विगादिद्वारा
 कारणीयाः पाकयज्ञत्वेन तेषां गृहाग्निसाध्यत्वाच्च ॥ न स्त्री जुहुयाद्भानुपनीत
 इति निषेधात् पत्नी न स्वयं जुहोति ॥ अयं निषेधस्तु ऋत्विगादिसन्निधायेव प्रव-
 र्त्तते ॥ तदसन्निधौ तु पत्न्यपि स्वयं देवयज्ञादि करोति ॥ नोपवासः प्रवासे स्या-
 स्पत्नी धारयते व्रतं ॥ पुत्रो भ्रातायवा पत्नी शिष्यो वास्य बलि हरेदिति श्राव-
 यनगृहे ॥ शोपिते वाप्यशक्ते वा स्वामिन्यनधिकारिणि ॥ पुत्रो भ्रातायवा पत्नी
 शिष्यो वा जुहुयादिति रेणुकारिकायां च देवयज्ञादिषु चतुर्षु यज्ञेषु पत्नीकर्तुं क-
 त्वस्याप्युक्तत्वात् ॥ निरग्नेस्तु स्वर्कुरुका एव पंचमहायज्ञाः ॥ यत्त पचनं यदि कु-
 र्यात् प्रवसन्नग्निमान् द्विजः ॥ समाश्रोत्रे कृते वानेर्वैश्वदेव तु लौकिके इति ॥ मदन-
 पारिजाते परिशिष्टेऽपि ॥ प्रविशेदाग्निं कथेत् कदाचित् कालविपर्ययात् ॥ यस्मिन्न-
 ग्नौ भवेत्पाको वैश्वदेवस्तु तत्र वै इत्यादि वचनबलाद्वैश्वदेवः प्रवासेऽपि साग्नि-
 ना कार्य इत्युक्तं तद्यस्यां शाखायां पंचमहायज्ञेभ्यो वैश्वदेवबलिहरणयोः पृथ-
 ग्विधिरस्ति तच्छाखिकर्तृकवैश्वदेवविषयं ॥ वाजसनेयिनां तु अथातः पंचमहायज्ञा
 इत्यादिनापारस्कराचार्यैः पंचमहायज्ञमात्रविधानेन वैश्वदेवबलिहरणयोः पृथक् वि-
 ध्यभावात्पंचमहायज्ञेष्वेवास्माकं वैश्वदेवव्यवहारात् ॥ येषामपि वैश्वदेवबलिहर-
 णयोः पृथग्विधिरस्ति तेषामपि पंचमहायज्ञानुष्ठानं पंचगृह एवोक्तं ॥ यश्च यज्ञवि-
 धानं च गृहे यस्य न जायते ॥ पत्नीसंनिहिते ह्यग्नौ कथं कार्यं प्रवासिना ॥ गृ-
 होक्तेन विधानेन दैवभौतनृपैतृकान् ॥ तथा ब्राह्मणहामेधान् शोपितो लौकिके
 चरेदित्युक्तं तद्यस्यां शाखायां पत्नीसंनिहिते गृहोग्नी पंचमहायज्ञानुष्ठानं विहितं
 नास्ति तच्छाखिकर्तृकदेवयज्ञादिविषयं ॥ पंचयज्ञविधानं च गृहे यस्य न जायते ॥
 पत्नी संनिहिते ह्यग्नादित्युक्तत्वात् ॥ अस्माकं पारस्करगृहमूत्रानुसारीणां वाज-
 सनेयिनां तु न प्रवासे ब्रह्मयज्ञवर्जितादेवयज्ञादयश्चत्वारो यज्ञा भवन्ति ॥ चत्वारः
 पाकयज्ञाहुतो हुतः प्रहुतः प्राशित इति सूत्रे देवयज्ञादीनां चतुर्णां यज्ञानां पाकयज्ञ-

त्वाभिधानात् ॥ नोपवासः प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते व्रतं ॥ पुत्रो भ्राताथवा
पत्नी शिष्यो चास्य बलि हरेदिति

शांखायनगृह्ये ॥ पंचमहायज्ञान् प्रकृत्य शोषिते वाप्यशक्ते वा स्वामिन्यनधि-
कारिणि ॥ पुत्रो भ्राताथ वा पत्नी शिष्यो वा जुहुयादिति रेणुकारिकायां गृह्या-
ग्नावेव स्वगृहे देवयज्ञादीनां चतुर्णामनुष्ठानस्याभिहितत्वात् ॥ प्रवासकर्मापि प्र-
कृत्या प्रवासे नैत्यकं कर्म कृत्वा चैव यथाविधि ॥ संकल्प्य पूर्ववत्यागान् तान्कुर्या-
त्पंचयज्ञवदिति रेणुकारिकायामौपासनाग्निपरिचर्यायाः पंचमहायज्ञत्यागकर्तव्य-
तां वदता पंचमहायज्ञानुष्ठानस्य स्वगृहे दर्शितत्वात् ॥ वैश्वदेववलिहरणयोः पंच-
महायज्ञेभ्यः पृथक्त्वेन विध्यभावाच्चेष्टेव वैश्वदेवव्यवहारो वाजसनेयिनामित्युक्त-
त्वाच्च आशर्कभाष्येपि ॥ प्रवासे वैश्वदेव इत्युक्तत्वाच्च ॥ अथातो धर्मजिज्ञासा-
पद्धतौ गर्गोपाध्यायैरपि साग्नेः प्रवासे सति यावत्प्रवासं होम वैश्वदेवयोरभावात् इत्यु-
क्तत्वाच्च ॥ अत एव निसिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्य च ऋत्विजं ॥ प्रवसेत्कार्यवान्
विप्रो मृपैव न चिरं क्वचिदिति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन प्रवासोपस्थितावग्निं
साध्यकर्मणां स्वगृह एवानुष्ठेयत्वेन तदर्थमृत्विक् परिकल्पनमभिहितं ॥ किंच स्वे-
ग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन ॥ नद्याहिताग्नेः स्वकर्मलौकिकेऽग्नौ विधि-
यत इति तत्रैव कात्यायनेन लौकिकाग्नौ साग्निकसंबन्धि होमोपि प्रतिपिद्धः ॥
तस्मादग्निमतः प्रवासे देवयज्ञादयश्चत्वारो यज्ञा न भवन्ति ॥ किंतु स्वगृह एव
गृह्याग्नौ ॥ अत एवोक्तं देवभाष्ये कठसूत्रे ॥ प्रवसन्प्रदा हुतं मन्येताथ भुंजीत प-
र्वण्युपोष्य यदा संस्थितं मन्येताथ भुंजीतेति ॥ प्रवासे देवयज्ञाद्यनुष्ठानं चिकीर्षितं
चेत्स्यात्तदा प्रवसन्प्रदा हुतं मन्येतेति नावक्ष्यत् ॥ किंतर्हि ॥ प्रवसन् हुत्वा भुं-
जीतेत्येवमेवावक्ष्यत् ॥ एवमन्वाहार्यं श्राद्धादिकमपि स्वगृह एवानुष्ठेयं ॥ चत्वारः
पाकयज्ञा हुतो हुतः प्रहुतः प्राशित इति पारस्करगृह्ये ॥ प्रहुतः पितृकर्मणेति शां-
खायनगृह्ये च पित्र्यकर्मणः श्राद्धापरपर्यायस्य प्रहुतराक्यज्ञत्वाभिधानात् ॥ अष्टकाः
पार्वणः श्राद्धं श्रावण्या ग्रहायणी चैत्र्यांश्चपुंजी चेति सप्तपाकयज्ञसंस्था इति
गौतमस्मृतौ च श्राद्धपाकयज्ञसंस्थाशुपरि गणितत्वात् ॥ अमावास्यादि नियतं
शोषिते सहचारिणी ॥ पत्यौ तु कारयेत् श्राद्धमन्येनापि ऋत्विमादिनेति ब्रह्मपुरा-
णाच्च ॥ आदिशद्रेन सयाहादिनियतसौत्रश्राद्धग्रहणं ॥ तस्मादग्निमान्प्रवासी स्वगृह
एव ऋत्विगादिद्वारा ब्रह्मयज्ञवर्धे पंचमहायज्ञ दर्शश्राद्ध सयाहश्राद्धादि कुर्यादिति
सिद्धम् ॥ हेमाद्रिपद्धतौ व्यासो विशेषमाह ॥ त्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकोदिष्टं
कदाचन ॥ अत्यक्ताग्नेस्तु पिदोक्तिस्प्रस्मात्संकल्प्य भोजयेदिति ॥ अत्यक्ता-

ग्निमधिकारिणे मत्वेव पिबोक्तिः ॥ आद्धोपदेश इत्यर्थः ॥ तेन प्रवासाभावोप
 पुनराधाने सति गृह्याग्नेः पुनराधानं कृत्वैव आद्धं कार्यम् ॥ अन्यथा आद्धानधि-
 कारात् पूर्णिमामावास्यायोस्तु सामनेः पराग्निसिद्धान्नभोजनं निषिद्धमेव ॥ परा-
 ग्निपक्वं नाश्रीयात्पर्वणि भोषितोग्निमानिति वचनात् ॥ दर्शे च पौर्णमासे च परा-
 ग्निपक्वभोजने ॥ आपानादिकृतं नश्येच्छ्रौतं स्मार्त्तं तथैव चेति वचनान्तराच्च ॥
 अत्रान्येनाहितोग्निः पराग्निशब्देनाभिधीयते ॥ अतो लौकिकाग्निपक्वं न निषि-
 ष्टमिति केचित् ॥ अपरे त्वेवमाहुः ॥ स्वाहितात्परस्यैवाग्नेः पराग्निशब्देनाभिधाना-
 द्लौकिकाग्निपक्वमपि निषिद्धमेवेति ॥ एवं च सति पराग्निपक्वनिषेधात्प्रवसत् अ-
 ग्निसान्निध्याभावेन पाकाभावादुपवासे प्राप्ते नोपवासः प्रवासे स्यात्परतनी धारयते
 व्रतमिति शांखायनशृङ्गे प्रवसन्नोपवसेदिति छंदोग्ये चोपवासनिषेधात्कथं वर्त्तनीय-
 मित्याकांक्षायां प्रवसन्नग्निमान्विमः पयोमूलफलादिभिः ॥ कालं नयेदशक्तौ तु
 विधिना पाकमाचरेदिति वचनेन पयोमूलफलादिभ्यश्चद्रव्यं विधीयते ॥ न च
 प्रवासे गृह्याग्न्यभावेन पाकाभावात्प्रवसन्नग्निमानिति वाक्ये पर्वण्येवाश्रवणाच्च प-
 योमूलादिना कालनयनं सार्वकलिकापिति वाच्यं ॥ तथा सति पराग्निपक्वं ना-
 श्रीयादिति वाक्ये पर्वग्रहणस्य दर्शे च पौर्णमासे चेति वाक्ये दर्शादिग्रहणस्य च
 वैषम्यार्पणम् ॥ तस्मात्पराग्निपक्वं नाश्रीयादित्ययं निषेधः पर्वण्येव प्रवर्त्तत इति
 केचिदाहुः ॥ अपरे त्वेवमाहुः ॥ नित्यपाकस्य गृह्याग्निसाध्यत्वात्प्रवासे च गृ-
 ह्याग्न्यभावेन पाकाभावात्प्रवासे पर्वान्यकालेऽपि पाकं त्रिनैव पयोमूलादिना काल-
 नयनं कुर्यात् ॥ तदतामर्थ्यं तु पृष्टोदिति विधानेन पाकमपि कुर्यात् ॥ तदुक्तं
 प्रवसन्नग्निमान्विमः पयोमूलफलादिभिः ॥ कालं नयेदशक्तौ तु विधिना पाकमा-
 चरेदिति ॥ यत्तु पराग्निपक्वं नाश्रीयादिति वचनं यच्च दर्शे च पौर्णमासे चेति व-
 चनं तदुभयमपि विधिमतिक्रम्यापि द्वागतः पराग्निपक्वक्षणे प्रवृत्तं प्रतिदोषाधि-
 ययज्ञापनार्थमिति ॥ कंदुपक्वं तु न निषिद्धं ॥ शिष्टाचारात् ॥ तथा च त्रिकांड-
 मंदनीयं पठन्ति ॥ इहू क्षीरं विकारांश्च भ्राष्ट्रं भ्रष्टान्यवांस्तथा ॥ फलमूलानि
 चाश्रीयात्पर्वणि भोषितोग्निमान् ॥ (पर्वण्यभोषितोग्निमानिति पाठो या) पराग्नि-
 पक्वं नाश्रीयादित्याय गुडगोरसौ ॥ शाकपिण्याकसूतवादि आमपद्यात्कलादिकं ॥
 सकृत्पर्वणि सर्पिषमद्भविष्यं लघुभोजनं ॥ न सायं नोपवास्तथ सायं शाकास्तथै-
 क्षवमिति ॥ सर्वाधानिनस्त्वौपासनाग्न्यभावाद् गृहेऽपि लौकिकाग्नाधेव पाक इति
 न तस्य प्रवासे कश्चिद्विरोधः ॥ गृह्याग्न्यावहृष्टार्थविहितेन पाकेन वैषम्यदेवादित्प्राप्त्यै
 सिद्धे न पुनस्तदर्थं पृथक् पाकाश्रयणं युक्तं ॥ न च दृष्टार्थस्यैव पाकस्य गृह्याग्नी

नियमः ॥ असति दृष्टकार्ये पाकाभावप्रसंगात् ॥ नचेष्टापतिः ॥ पचनाग्नौ पचेदग्ने
सूतके मृतकेपि वा ॥ अपचेन्नेकरात्रेण पुनराधानमर्हतीति यज्ञपार्थे वैश्वदेवाद्य-
भावेऽप्यदृष्टार्थतया पाककर्तव्यताया नियमितत्वात् ॥ यत्तु कश्चिदाह ॥ आशौचे
वैश्वदेवानधिकारे तदर्थपाकस्यावसथ्ये विहितस्याभावाद्गृहस्थितेनापि साग्निना
फलाहारादिकमेव कार्यमिति ॥ तन्न युक्तं ॥ आशौचे वैश्वदेवानधिकारेपि पचना-
ग्नौ पचेदन्नमिति यज्ञपार्थवचनेन नित्यपाकस्यादृष्टार्थतया विहितस्य पचनाग्नौ
कर्तव्यताया नियमितत्वेन पाकसद्भावात् ॥ निरग्नेस्तु स्वात्मार्थं पाकनिषेधाशौचे
वैश्वदेवाद्यभावात्तदर्थः पाको न प्राप्नोति ॥ अत एव लब्धक्रीताशना वा स्थुरि-
त्युक्तं ॥ एतदसंभवे तु कुटुंबार्थं पाकः करणीयः ॥ तच्छेपं स्वयं श्रुजीयात् ॥
कुटुंबासन्निधाने तु फलाहारादिकमेवोचितमिति ॥ इति साग्निकस्य पाकाग्निनिर्णयः ॥

॥ अथ निरग्निकस्य पाकाग्निनिर्णयः ॥

अत्रैतद्विद्यते किमिदं गृह्यसूत्रविहितं वैश्वदेवापरपर्यायं पंचमहायज्ञाख्यं कर्म
गृह्याग्निमत एव स्यादुतानग्निमतोपीति ॥ तत्रैके आचारादशांचारचिन्तामणिका-
रादयः ॥ वैश्वदेवं तु कुर्वीत स्वशाखाविहितं तत इति व्यासेन स्वशाखाविहितस्यैव
वैश्वदेवस्यानुष्ठेयत्वाभिधानादनग्निकं प्रतिस्वगृहे वैश्वदेवान्तरविधेरश्रवणाद्वैश्वदेवाकर-
णापत्त्या स्वगृह्यविहितमेवानग्निमतोपि वैश्वदेवकमेति ॥ यत्तु छंदोगपरिशिष्टे का-
त्यायनः ॥ अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ॥ अनाहिताग्नेरप्येव यु-
ज्यते बलिभिः सहति ॥ निरग्नेः प्रकारान्तरमाह तच्छंदोगविषयमिति मन्यन्ते ॥
तदेतद्भर्तृयज्ञगर्गकौपाध्यायादयोऽपरे न क्षमन्ते ॥ गृह्यसूत्रविहितानां देवभूतपितृ-
मनुष्योपपादानां चतुर्णां यज्ञानां पाकयज्ञत्वेन तेषु गृह्याग्निमत एवाधिकारात् ॥
तद्बुवंतं पारस्करगृहे ॥ चत्वारः पाकयज्ञा हुतोहुतः प्रहुतःप्राशित इति पंचसु बहिः
शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥ सेयं सूत्रत्रयी
कौपाध्यायादिभिर्न्याख्यातापि सुखेनार्थावबोधार्थं स्पष्टतया व्याख्यायते ॥ पच्यते-
न्वहमनेनेत्यस्मिन्निति वा करणव्युत्पत्त्याधिकरणव्युत्पत्त्या वा पाकः ॥ अकर्त्तरि का-
रके च संज्ञायामिति धृक् ॥ पाकः पचनो गृह्य आवसथ्यो वैवाहिक उपासनः ॥
शाल इत्यनर्थान्तरं ॥ पाके गृहे आवसथ्येग्नौ यज्ञाः पारुयज्ञास्ते चत्वारश्चतुर्विधा
भवन्तीत्यर्थः ॥ के ते पुनश्चत्वारः पाकयज्ञा इत्यपेक्षायामाह ॥ हुतोऽहुतः प्रहुतः
प्राशित इति ॥ हूयत एवाग्नौ यस्मिन्कर्मणि न बलिप्रदानं सहतः ॥ यथा सायं
प्रातः कालीनमौपासनस्य परिचरणं देवयज्ञो पाककर्मादयश्च ॥ शांखायनगृह्येपि ॥
हुतोऽग्निहोत्रहोमेनेति ॥ अत्राग्निहोत्रशब्देन तत्साधनीभूताग्निसदृश औपासनोऽग्निः

ग्निप्रधिकारिणं मत्वेव पिबोक्तिः ॥ श्राद्धोपदेश इत्यर्थः ॥ तेन प्रवासाभावोप
 पुनराधाने सति गृह्याग्नेः पुनराधानं कृत्वैव श्राद्धं कार्यम् ॥ अन्यथा श्राद्धानधि-
 कारात् पूर्णिमामावास्यायोस्तु साम्नेः पराग्निसिद्धान्नमोजनं निषिद्धमेव ॥ परा-
 ग्निपकं नाश्रीयात्पर्वणि प्रोषितोग्निमानिति वचनात् ॥ दर्शे च पौर्णमासे च परा-
 ग्निपकभोजने ॥ आधानादिकृतं नश्येच्छ्रौतं स्मार्चं तथैव चेति वचनान्तराच्च ॥
 अत्रान्येनाहितोग्निः पराग्निशब्देनाभिधीयते ॥ अतो लौकिकाग्निपकं न निषि-
 द्धमिति केचित् ॥ अपरे त्वेवमाहुः ॥ स्वाहितात्परस्यैवाग्नेः पराग्निशब्देनाभिधाना-
 लौकिकाग्निपकमपि निषिद्धमेवेति ॥ एवं च सति पराग्निपकनिषेधात्प्रवसत अ-
 ग्निसान्निध्याभावेन पाकाभावादुपवासे प्राप्ते नोपवासः प्रवासे स्वात्परनी धारयते
 व्रतमिति शाखायनशृङ्गे प्रवसन्नोपवसेदिति छंदोग्ये चोपवासनिषेधात्कथं वर्त्तनीय-
 मित्याकांक्षायां प्रवसन्नग्निमान्विमः पयोमूलफलादिभिः ॥ कालं नयेदशक्तौ तु
 विधिना पाकमाचरेदिति वचनेन पयोमूलफलादिभ्यः कालं विधीयते ॥ न च
 प्रवासे गृह्याग्न्यभावेन पाकाभावात्प्रवसन्नग्निमानिति वाक्ये पूर्वपदाश्रवणाच्च प-
 योमूलादिना कालनयनं सार्वकलिकापिति वाच्यं ॥ तथा सात पराग्निपकं ना-
 श्रीयादिति वाक्ये पूर्वग्रहणस्य दर्शे च पौर्णमासे चेति वाक्ये दर्शादिग्रहणस्य च
 वैयर्थ्यापत्तेः ॥ तस्मात्पराग्निपकं नाश्रीयादित्ययं निषेधः पूर्वण्येव प्रवर्त्तत इति
 केचिदाहुः ॥ अपरे त्वेवमाहुः ॥ नित्यपाकस्य गृह्याग्निसाध्यत्वात्प्रवासे च गृ-
 ह्याग्न्यभावेन पाकाभावात्प्रवासे परान्यकालेपि पाकं विनैव पयोमूलादिना काल-
 नयनं कुर्यात् ॥ तदसामर्थ्यं तु पृष्ठोदिति विधानेन पाकमपि कुर्यात् ॥ तदुक्तं
 प्रवसन्नग्निमान्विमः पयोमूलफलादिभिः ॥ कालं नयेदशक्तौ तु विधिना पाकमा-
 चरेदिति ॥ यत्तु पराग्निपकं नाश्रीयादिति वचनं यच्च दर्शे च पौर्णमासे चेति व-
 चनं तदुभयमपि विधिमतिक्रम्यापि क्षामतः पराग्निपकभक्षणे प्रवृत्तं मतिदोषाधि-
 वक्ष्यमाणार्थमिति ॥ कंदुपकं तु न निषिद्धं ॥ शिष्टाचारात् ॥ तथा च त्रिकांड-
 मंडनीयं पठन्ति ॥ इक्षू क्षीर विकारांश्च भ्राष्टू भ्रष्टान्यवांस्तथा ॥ फलमूलानि
 चाश्रीयात्पर्वणि प्रोषितोग्निमान् ॥ (पूर्वण्यप्रोषितोग्निमानिति पाठो वा) पराग्नि
 पकं नाश्रीयादित्याय गुहगोरसौ ॥ शाकविण्याकसूत्रादि आममद्यात्फलादिकं ॥
 सकृत्पर्वणि सर्पिषमद्विष्यं लघुमोजनं ॥ न सायं नोपवासश्च सायं शाकास्तथै-
 सवमिति ॥ सर्वाधानिनस्तत्रोपासनाग्न्यभावाद् गृहेपि लौकिकाग्नायेव पाक इति
 न तस्य प्रवासे कश्चिद्विरोधः ॥ गृह्याग्न्यावद्वर्ण्यविहितेन पाकेन वैश्वदेवादिदृष्टकार्ये
 सिद्धे न पुनस्तदर्थं पृथक् पाकाश्रवणं युक्तं ॥ न च दृष्टार्थेऽप्येव पाकस्य गृह्याग्नी

नियमः ॥ असति दृष्टकार्ये पाकाभावप्रसंगात् ॥ नचेष्टापतिः ॥ पचनाग्नौ पचेदन्नं
सूतके सूतकेपि वा ॥ अपचेन्नेकरात्रेण पुनराधानमर्हतीति यज्ञपार्श्वे वैश्वदेवाद्य-
भावेऽप्यदृष्टार्थतया पाककर्तव्यताया नियमतत्वात् ॥ यत्तु कश्चिदाह ॥ आशौचे
वैश्वदेवानधिकारे तदर्थपाकस्यावसथ्ये विहितस्याभावाद्दृष्टस्यतेनापि साग्निना
फलाहारादिकमेव कार्यमिति ॥ तन्न युक्तं ॥ आशौचे वैश्वदेवानधिकारेपि पचना-
ग्नौ पचेदन्नमिति यज्ञपार्श्ववचनेन नित्यपाकस्यादृष्टार्थतया विहितस्य पचनाग्नौ
कर्तव्यताया नियमितत्वेन पाकसद्भावात् ॥ निरग्नेस्तु स्वात्मार्थं पाकनिषेधाशौचे
वैश्वदेवाद्यभावात्तदर्थः पाको न प्राप्नोति ॥ अथ एव लब्धक्रीताशना वा स्पु-
रित्युक्तं ॥ एतदसंभवे तु कुटुंबार्थं पाकः करणीयः ॥ तच्छेषं स्वयं भुञ्जीयात् ॥
कुटुंबासन्निधाने तु फलाहारादिकमेवोचितमिति ॥ इति साग्निकस्य पाकाग्निनिर्णयः ॥

॥ अथ निरग्निकस्य पाकाग्निनिर्णयः ॥

अत्रैतच्चिन्त्यते किमिदं गृहसूत्रविहितं वैश्वदेवापरपर्यायं पंचमहायज्ञाख्यं कर्म
गृह्याग्निमत एव स्यादुतानग्निमतोपीति ॥ तत्रैके आचारादशाचारचिन्तामणिका-
रादयः ॥ वैश्वदेवं तु कुर्वीत स्वशाखाविहितं तत इति व्यासेन स्वशाखाविहितस्यैव
वैश्वदेवस्यानुष्ठेयत्वाभिधानादनग्निकं प्रतिस्वगृहे वैश्वदेवान्तरविधेरश्रवणाद्वैश्वदेवाकर-
णापत्त्या स्वगृह्याविहितमेवानग्निमतोपि वैश्वदेवकर्ममिति ॥ यत्तु छंदोगपरिशिष्टे का-
त्यायनः ॥ अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ॥ अनाहिताग्नैरप्येव यु-
ज्यते बलिभिः सहेति ॥ निरग्नेः प्रकारान्तरमाह तच्छंदोगविषयमिति मन्यन्ते ॥
तदेतद्भर्तृयज्ञगर्गकर्कोपाध्यायादयोऽपरे न क्षमन्ते ॥ गृहसूत्रविहितानां देवभूतपितृ-
मनुष्योपपादानां चतुर्णां यज्ञानां पाकयज्ञत्वेन तेषु गृह्याग्निमत एवाधिकारात् ॥
तदुक्तं पारस्करगृहे ॥ चत्वारः पाकयज्ञा हुतोहुतः प्रहुतःप्राशित इति पंचसु बहिः
शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोक्षयन इति ॥ सेयं सूत्रत्रयी
कर्कोपाध्यायादिभिर्व्याख्यातापि सुखेनार्थावबोधार्थं स्पष्टतया व्याख्यायते ॥ पच्यते-
न्वहमनेनेत्यस्मिन्निति वा करणव्युत्पत्त्याधिकरणव्युत्पत्त्या वा पाकः ॥ अकर्त्तरि का-
रके च संज्ञायामिति घञ् ॥ पाकः पचनो गृह्य आवसथ्यो वैवाहिक उपासनः ॥
शाल इत्यनर्थान्तरं ॥ पाके गृहे आवसथ्येग्नौ यज्ञाः पारुयज्ञास्ते चत्वारश्चतुर्विधा
भवन्तीत्यर्थः ॥ के ते पुनश्चत्वारः पाकयज्ञा इत्यपेक्षायामाह ॥ हुतोऽहुतः प्रहुतः
प्राशित इति ॥ हूयत एवाग्नौ यस्मिन्कर्म्मणि न बलिप्रदानं सहतः ॥ यथा सायं
प्रातः कालीनपौषासनस्य परिचरणं देवयज्ञो पाककर्मादयश्च ॥ शाखायनगृहेपि ॥
हुतोऽग्निहोत्रहोमेनेति ॥ अत्राग्निहोत्रशब्देन तत्साधनीभूताग्निसदृश औपासनोऽग्नि-

लक्ष्यते ॥ नहि स्पात्तेऽग्निहोत्रहोमोऽस्ति ॥ अग्निहोमस्य श्रौतत्वात् ॥ तेनाग्निहोत्रे
 पाके औपासनाग्नौ यो होमः सोऽग्निहोत्रहोमस्तेन हुतः पाकयज्ञो भवतीत्यर्थः ॥ एतेन
 देवयज्ञस्य पाकयज्ञत्वमुक्तं ॥ अहुतः ॥ न हुयतेऽग्नौ यस्मिन्कर्मणि सोऽहुतः पाक-
 यज्ञः ॥ यथा भूतयज्ञसर्पबलिस्तस्तरारोहणमणिवयानानि ॥ शांखायनगृह्ये ॥ अ-
 हुतो बलिकर्मणेति ॥ बलिकर्मण्येतत्सस्तरारोहणस्याप्पुपलक्षकं ॥ होमाभावात् ॥
 एतेन भूतयज्ञस्य पाकयज्ञत्वमुक्तं ॥ महुतः मकर्षेण हुतः महुतः ॥ यत्र होमो बलि-
 हरणं च ॥ मकर्षेण बलिप्रदानाविख्यात् ॥ यथा पक्षादिश्रवणाकर्मादयः ॥ यद्वा हुत
 एव पक्षादिश्रवणाकर्मादेरन्तर्भावः ॥ हुयते प्रधानतयाग्नौ स हुतः ॥ नचास्मिन्पक्षे
 बलिसंबन्धस्य परिसंख्या ॥ महुतं शब्देन त्वनष्टाकर्मापर्वणश्राद्धादिपित्र्यकर्मोच्यते ॥
 मर्ह्यश्च होमपिंडदानभोजनादीतिकर्तव्यताविशेषात् ॥ शांखायनगृह्ये ॥ महुतः
 पितृकर्मणेति एतेन पितृयज्ञारूपं पित्र्यबलेरन्वाहार्यश्राद्धस्य च पाकयज्ञत्वमुक्तं ॥
 अत एव गौतमेन सप्तपाकयज्ञसंस्थासु श्राद्धं परिगणितं ॥ अष्टकाः पार्वणः श्राद्धं
 श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजी चेति सप्तपाकयज्ञसंस्था इति ॥ अत एव श्रीमद्भ-
 र्तृयज्ञोपाध्यायैः कर्कोपाध्यायैश्च यत् शृङ्गाग्निमत एव श्राद्धेऽधिकारो नानाग्नेमत
 इत्यभिहितं ॥ तद्युक्ततरं तेनाग्निमतः प्रवासे श्राद्धं न भवति ॥ किन्तु अग्निसन्नि-
 धावेव ऋत्विगादिद्वारा पत्न्या कारणीयं ॥ इतरपाकयज्ञवदग्निसाध्यत्वात् ॥ प्रपंचितं
 चैतद्विस्तरतः प्राक् ॥ एवं च सति गृह्योक्तानां विकृतिश्राद्धानां सर्वेषां पार्वणश्राद्ध-
 विकृत्येन महुतपाकयज्ञत्वं सिद्धमेव ॥ तदुक्तं शांखायनगृह्यकारिकायां ॥ पित्र्यं
 यत्पिंडदानादि कर्म स महुतो मतः ॥ यतो यत्किंचनश्राद्धमावपेत्महुते तु तदिति ॥
 यद्यपि ॥ नहि महुतसंबन्धः प्रेतश्राद्धेषु विद्यते ॥ कृतेषु तेषु शास्त्रेण पितृलोकाति-
 रिष्यत इति शांखायनगृह्यकारिकायां सर्पिडीकरणपूर्वभावीनां प्रेतश्राद्धानां महुत-
 पाकयज्ञत्वाभाव उक्तः ॥ सर्पिडिकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि यानि च ॥ तानि स्यु-
 लौकिके बन्धाविति शाटपायनोऽब्रवीदिति सर्वनिबन्धोदाहृतवचनेन प्रेतश्राद्धेषु लौ-
 किकाग्नेर्विनियोगश्चोक्तः ॥ अतो न गृह्याग्निसाध्यानि प्रेतश्राद्धानि ॥ तथापि प्रेते
 वा गृहपतौ परमेष्ठीकरणमिति छंदो गृह्ये ॥ प्रेते वा गृहपतौ स्वयं ज्यायानिति शां-
 खायनगृह्ये च गृहपतौ प्रेते सति एकादशश्राद्धात् प्राक् एकादशेऽहनि गृह्याग्न्या-
 पानस्य विहितत्वात् गृह्याग्न्यापानपूर्वकैवेतेषु प्रवृत्तिः ॥ यथाह छंदोगपरिशिष्टे
 कात्पायनः ॥ एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्यादेकादशेऽहनि ॥ प्रागेवैकादशश्राद्धात्सद्योजागर-
 नादिकं ॥ न तत्पूर्वं यतः प्रोक्तः सर्पिडनविधिः क्वचित् ॥ रुद्धिश्राद्धस्य लोपः
 स्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥ ज्येष्ठः कुर्यात्तथाशानं कनीषांश्च विवर्जयेत् ॥ सैकादशेऽहनि

कुर्वीत द्वादशे वा विचक्षण इति ॥ रेणुकारिकायामपि ॥ एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्यादे-
कादशेहनि ॥ प्रागेवैकादशश्राद्धाद्दृष्टिश्चाद्धविर्वर्जितं ॥ एवं ज्येष्ठःसमादध्यात्
कनीयांश्च विवर्जयेत् ॥ एकादशेहि कुर्वीत द्वादशे वा विचक्षण इति ॥ एकादशा-
हेऽसंभवे द्वादशाहोप्येकादशाहश्राद्धकालत्वेनोक्तः कौर्भे ॥ तेन द्वादशेहन्यपि प्रागेवै-
कादशश्राद्धादित्यनुसंधेयं ॥ यत्तु यद्दहर्वा वृद्धिरापद्येतेति कात्यायनगोभिलादि-
सूत्रं वृद्धिनिमित्तकभूतकर्ममात्रोपस्थितौ सर्पिडिकरणापकर्षविधायकं तदावसथ्याभा-
नव्यतिरिक्तोपनयनादिसर्वकर्मविषयं बोध्यं ॥ छंदोगपरिशिष्टस्थकात्यायनवचन-
स्यान्यथाऽनुपपत्तेः ॥ यत्तु उशनसो वचनं ॥ ततः सर्पिडिकरणं वार्षिके मृतवत्सरे ॥
आधानाद्युपसंभ्राप्तावेतत्प्रागपि वत्सरादिति तच्छ्रौताग्न्याधेयपरं ॥ सर्पिडिकरणेतु
गृह्योमत एवाधिकारः ॥ पिंडकरणे प्रथमः पितॄणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेदिति गृह्यसूत्रे
भर्तृयज्ञकर्मोपाध्यायादिभिर्भाष्यकारैः श्राद्धसूत्रे च कर्मोपाध्यायैस्त्वयैव निर्णीत-
त्वात् उक्तं चाभिपुत्रैः ॥ सर्पिडिकरणं साग्नेरग्निहोमानुरोधतः ॥ निरग्नेर्नाधि-
कारोस्ति होमाभावात्सर्पिडने ॥ होमाधिकरणभूतस्याग्नेरभावेन होमासंभवादिति
होमाभावादित्यस्यार्थः ॥ एकोदिष्टान्यनग्नेश्च होमाभावाद्भवन्ति हि ॥ उल्लुक्स्य
विचारो न भाष्यकारैः कृतो मनाक् ॥ लौकिकाग्नेर्निधानं स्यात्किंवा नैवोल्लुको
भवेत् ॥ अथोच्यते स्मृतौ प्रोक्तं प्रेतश्राद्धेषु नोल्लुकः ॥ तदावसथ्यके चाभ्युदये
श्राद्धे भवेत्तु किं ॥ वस्तुतो भाष्यकाराणां मतमनौ ह्यते यदा ॥ तदोल्लुकनिधानं
स्यादेवं सर्वसमंजसमिति ॥ यत्तु ॥ आन्वष्टक्यं च पूर्वशुर्पासि मास्यय पावर्गं ॥
काम्यमभ्युदयेष्टम्यामेकोदिष्टं तथाष्टमं ॥ चतुर्ष्वाधेषु सामीनां वन्हौ होमो विधीयते ॥
पिश्रयब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपीति ॥ मितक्षराहेमाशुदाहृताश्वलायनगृह्यपरि-
शिष्टे साक्षादेकोदिष्टेऽनौकरणहोमाभावादेकोदिष्टशब्देन सर्पिडीकरणं लक्ष्यते ॥
तेन साग्निनामपि सर्पिडीकरणे विप्रस्य पाणावग्नौकरणहोम इत्युक्तं तच्छाखान्तर-
विषयमित्युक्तं श्राद्धहेमाद्री स्मृतिदर्पणे च ॥

“ केचित्तु निरग्नेरपि सर्पिडीकरणेऽस्त्येवाधिकारः ”—सर्पिडीकरणान्तानि
प्रेतश्राद्धानि यानि वै ॥ तानि स्थूलौकिके वन्हाविति शाट्यायनो ब्रवीदिति सर्व-
निबंधोदाहृतवचनेन सर्पिडीकरणसहितेषु सर्वेषु प्रेतश्राद्धेषु लौकिकाग्नेर्विनियोगस्य
विहितत्वेन गृह्याग्नेर्विनियोगाभावात् ॥ एवं च सति सर्पिडीकरणस्य लौकिका
ग्निसाध्यत्वाच्चदंगभूतः प्राप्नोत्यग्नौकरणहोमो लौकिकेनौ न कार्यः ॥ न प्रे-
यज्ञियो होमो लौकिकेनौ विधीयत इति विशेषात् ॥ किं तर्हि अन्यभावे तु वि-
प्रस्य पाणावेवोपपादयेदिति मनुवचनात्पिऽप्यंक्ति मूर्द्धन्यपि विप्रपाणावित्पाहुः ॥

एवं च सति लौकिकाग्नौ होममात्रं प्राप्तयेवादुल्लुक्स्थं च निषेधाभावाल्लौकिको-
ल्लुक् केचिदिच्छन्ति ॥ तन्न ॥ यत्र हि आद्रपयोगे होमार्थतया अग्नेरन्तर्भावो-
ऽस्ति तत्रैवोल्लुक्निधानं न्याय्यं ॥ न च होमार्थतया अग्नेरन्तर्भावोऽप्यस्ति ॥
ल्लुक्प्रशङ्कस्याग्न्येकदेशवाचित्वेनेकदेशोभूताग्न्यपेक्षायां होमार्थमकृताग्न्येकदेशप्र-
शङ्कस्योत्तरार्थवत् न्यायत्वात् ॥ अतो न तत्रोल्लुक्निधानपुक्तं ॥ एवं निरुनेः सर्पि-
डीकरणाधिकारं मन्यमानाः केचित् ॥ सर्पिडीकरणसहितानि मेतश्चादानि विहितका-
लापकर्षपूर्वकं कृत्वा पुनरुनादिकान्तान्यनुमासिकश्चादानि तथैव कृत्वा मातृ-
पूजाभ्युदयिकश्चाद्रपूर्वकमावसध्याधानं गृहपतौ मेते सति पुण्याहे कर्त्तव्यं ॥ इति ॥

“ यथाहोशनाः ॥ ततः सर्पिडीकरणं चार्पिकं मृतवत्सरे ॥ आधानाद्युपसमा-
प्तावेतत्प्रागपि वत्सरादिति ॥ शांखायनगृह्यकारिकायामपि ॥ रिचयग्राही यया
व्येष्टः सपत्नीकोधिकारवान् ॥ मेते पितरि वा कुर्याज्जेष्टः पुत्रोऽग्निधारणं ॥ सर्पि-
डपित्वापितरमभिभवतोऽनुरूपोऽस्याहुः ॥ अत्र छंदोगपरिशिष्टस्य कात्यायनोक्त्यनु-
सारिरेषुदक्षितोक्तिमनुसृत्यैव वाजसनेयिनः समाचरन्तीत्यलं ॥

“ प्राशितः ”--यत्र प्राशयते न होमो नापि बलिप्रदानं ॥ यथा नृपशो यथाहं
भिक्षुकानतिथीथ संभजेरन्निति ॥ तथा ॥ सर्वासां पयसि पायसं उपपित्वा ब्रा-
ह्मणान् भोजयेदिति ॥ शांखायनगृह्येपि ॥ प्राशितो ब्राह्मणे हुव इति ॥ एतेन
मनुष्ययज्ञस्य पाकयज्ञत्वमभिहितं ॥ इति शब्दः प्रकारान्तरपरिग्रहे ॥ अस्ति हि पंच-
मः प्रकारो ब्रह्मयज्ञतस्तस्य पाकयज्ञत्वव्युदासार्थं चत्वार इति ग्रहणं ॥ एवं चा-
नग्निनापि ब्रह्मयज्ञः कर्त्तव्य एव ॥ अत्र भर्तृयज्ञभाष्यं ॥ उपदिश्यमाना एवैते च-
त्वारो भवन्ति प्रकारवचनमप्रवृत्तिविशेषकारत्वादनर्थकमिति नानर्थकं ॥ प्रकारान्त-
रसूचनार्थत्वात् ॥ चत्वारः प्रकारा उपदिष्टाः ॥ अस्ति हि पंचमः प्रकारः सन्नो-
पदिष्टस्तसूचनार्थमेवैतत्सूत्रं ॥ कथासौ ब्रह्मयज्ञ इति तस्य विषेर्ब्राह्मणोपदिष्टत्वा-
द् ॥ ययारहरहः स्वाध्यायोऽध्येयतव्य इति ॥ पंचसु बहिःशालापार्ष्विति सूत्रम-
प्यप्रसंगे पूर्वं व्याख्यातं ॥ सेयं सूत्रत्रयी अग्निनिर्णयत्वं हि प्रवृत्ता ॥ तथाहि ॥
भगवता गृह्यसूत्रकृता तावद्गृह्यस्यालोपाकानां कर्मेत्यनेन गृह्यादिसाध्यानि कर्माणि
वक्तुं प्रतिज्ञातानि ॥ गृह्याभ्युत्पत्त्यर्थं चावसध्याधानमुक्तं ॥ तच्च दारकाले विहि-
तं ॥ दारकाल इत्यनेन वक्तव्यतया विवाहः संसक्तः ॥ तत्र च लौकिकोऽपिरिष्यते ॥
तत्संज्ञेन कस्मिन्कर्मणि गृह्योऽग्निः कस्मिन् लौकिक इत्यभिवेकोऽपि वक्तव्य-
स्तदर्थं चत्वारः पाकयज्ञ इत्यादिका सूत्रत्रयी समाख्यते ॥ तत्र चत्वारः पाक-
यज्ञ इत्यनेन पाकयज्ञनिष्ठं चातुर्विध्यं प्रतिज्ञाय हुतोऽहुत इत्यादिना हुतादिभेदेन

तदेवं प्रवर्चितं॥ पाकयज्ञः समाख्यातोऽन्यथाऽनुपपत्त्या च गृह्याप्रावेव पाकयज्ञानुष्ठानं
 गृह्यामिमत् एव पाकयज्ञेष्वधिकार इति प्रदर्शितं ॥ मनुनापीदमेव प्रदर्शितं ॥ वैवा-
 हिकेभ्यो कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि ॥ पंचयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृहीति॥
 गृह्योक्तत्वेन पाकयज्ञानां गृह्यकर्मत्वात् गृह्याग्नावनुष्ठानमित्यर्थः ॥ वैवाहिको गृह्या-
 ग्निः ॥ एवं च विवाहादिषु गृह्यास्यालीपाकानां कर्मेति प्रतिज्ञाबलात् मातस्व गृह्या-
 ग्नेर्निवृत्त्यर्थं पंचसु बहिः शालायामित्यादिना बहिःशाला विधानमुखेन लौकिकोमि-
 विधीयते॥ अनया च सूत्रत्रयैतत्सिद्धं यद्विवाहादिपरिगणितेष्वेव कर्मसु लौकिका-
 ग्निस्तदितरेषु सर्वेषु गृह्योक्तेषु कर्मसु वचनादृते गृह्योग्निर्भवतीति ॥

“ तदेवं स्वगृह्यविहितानां देवभूतपितृमनुष्योपपादानां चतुर्णां यज्ञानां पाक-
 यज्ञत्वाच्चेष्टु गृह्याग्निमत् एवाधिकारः सिद्धः ”-मत् एव देवयज्ञादीनां चतुर्णां स-
 त्स्यपि प्रवासे गृह्य एवानुष्ठानमित्युक्तं ॥ न च समावर्त्तनानन्तरमयातः पंचमहायज्ञा
 इत्यादिना पंचमहायज्ञकथनं कृतविवाहस्याकृतावस्थाग्निपरिग्रहस्याकृतविवाहस्य
 वा पंचमहायज्ञेष्वधिकारसिद्ध्यर्थमिति वाच्यं॥ न हि पंचमहायज्ञेष्वधिकारसिद्ध्यर्थं
 समावर्त्तनान्तरं पंचमहायज्ञाभिधानं ॥ केशान्तादूर्ध्वमपत्नीक उच्छिन्नाग्निरनग्निको
 मवासी ब्रह्मचारी चेति पृष्टोदिविविधानपरिशिष्टे केशान्तादूर्ध्वमपत्नीकस्योच्छि-
 न्नाग्नेरनग्निको मवसोत्थानपरिशिष्टे च तदधिकारस्य विहितत्वात् ॥ नचानयोः
 परिशिष्टयोर्निमूलमित्याद्यं कनीयं ॥ गगोपाध्यायहरिहरादिभिः स्वस्वग्रंथे धृतत्वात्॥
 किंतु लौकिकाग्निसाध्येषु पूर्व प्रकान्तत्वेन बुद्धिस्तत्वात् गृह्याग्निसाध्यकर्मणामेवो-
 पस्थितेः समावर्त्तनानन्तरमभिधेययोर्विवाहावस्थाधानयोः पूर्वमभिहितत्वादभिधे-
 यात्वेनावशिष्टत्वाच्च पंचमहायज्ञानामग्राभिधानं ॥ सूत्रस्याप्ययमर्थः ॥ अयं स-
 मावर्त्तनान्तरं यतः कृतविवाहस्य कृतावस्थस्य च पंचमहायज्ञेष्वधिकारः अत हेतोः
 पंचमहायज्ञाः देवयज्ञादयः पंच व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः ॥ अपरे त्विदं सूत्र-
 मेवं व्याचक्षते ॥ अथ प्रातरौपासनाग्निपरिचरणानन्तरं प्रातर्होमानन्तरमिति या-
 वत् ॥ अत इति भोजनकालप्रत्यासक्त्येतोः ॥ पंचमहायज्ञाः देवयज्ञादयः पंच
 व्याख्यास्यन्त इति ॥ भोजनकालप्रत्यासक्तिश्च ॥ प्रजापति वै भूतान्युपासीद्ग्नि-
 ति प्रकृत्य अपीनं मनुष्याः प्रावृता उपस्थं कृत्वोपसीदंस्तानब्रवीत्सायं प्रातर्होशनं
 प्रजावो मृत्युर्वोऽग्निर्वो ज्योतिरिति ॥ तथा ॥ तस्मात् सायं प्रातराद्येव स्यात्सयो-
 र्वैवं विद्वान् सायं प्रातराग्नी भवति सर्वं है वायुरेति यदुह किंच वाचा व्याहरती त-
 दुहैव भवतीति ॥ प्रातःशुद्ध्याष्टवा विमक्तस्यान्धः पंचमभागपरं ॥ तथा च दक्षः॥
 पंचमे तथा भावे संविभागो यथार्हः॥ देवपितृमनुष्याणां क्रीडानां चोपजीवनं ॥

संविभागं ततः कृता गृहस्थः शेषशुभ्र भवेदिति ॥ सायं श्राद्धं सार्द्धमहरतो रात्रे-
 र्वाहं द्रष्टव्यः ॥ तदाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ ऋषिभिर्द्विरशनमुक्तं वि-
 माणां मर्त्यवासिनां ॥ सततं नित्यमहनि च तथा तपस्विभ्यः सार्द्धमहरयामान्त-
 रिति ॥ अत्र पंचमहायज्ञा इत्युपक्रम्य चतुर्णां यज्ञानामनुष्ठानमुक्तं ॥ पंचमस्य ब्र-
 ह्मयज्ञस्य तु पंचमहायज्ञा इत्यनेन वक्तुमुपक्रान्तस्याप्युक्त्यनयोपः ॥ दर्भेषु दर्भपा-
 णिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादावारभ्यवेदमिति स्नानविधिसूत्रे तर्पणात्प्रागुक्तत्वात् ॥
 तत्र चेत्कृतस्तदाश्रयं न कर्त्तव्यः ॥ तत्र चेन्नकृतस्तदाश्रयं तेनैव विधिना कर्त्तव्यः ॥
 विकल्पेन हि कालाः स्मर्यन्त इति ॥ तस्मात्सिद्धमेतदग्निमत एव गृह्योक्तं वैश्वदेवा-
 ख्यं कर्मेति ॥ यत्तुक्तं वाजसनेयिनो गृह्येऽनग्निकं प्रतिवैश्वदेवान्तरविधेरनुक्तत्वा-
 द्वैश्वदेवाकरणापत्तिरिति ॥ तन्न ॥ स्वष्ट्ये निरग्निकं प्रतिवैश्वदेवान्तरविधेर्विधाने-
 पिगणैपद्धतिहरिहरभाष्यधृतपृष्ठोदिविविधानपरिशिष्टे प्रसवोत्थानपरिशिष्टे यज्ञ-
 पार्श्वपरिशिष्टे च तद्विधानात् ॥ इति ॥

“ तथा च पृष्ठोदिविविधानपरिशिष्टं ”—अथातो धर्मजिज्ञासा केशान्तादूर्ध्व-
 मपत्नीक उच्छिन्नाग्निरनग्निको वा प्रवासी ब्रह्मचारी चान्वग्निरिति ग्रामादग्नि-
 माहृत्य पृष्ठोदिवीत्यधिष्ठाप्य समितमिति द्वाभ्यामुपस्थानं व्याहृतिभिस्त्रिभिश्च सा-
 वित्रैः प्रश्वाख्यतां सवितुस्तत्सवितुर्विभ्वानिदेव सवितरीति पुनस्त्वेति समिध्यपू-
 र्वैवदक्षतेर्हुत्वा पाकं पचेत्तत्र वैश्वदेवं कुर्याद् ब्रह्मणे भजापतये गृह्याभ्यः कश्यपाया-
 नुमतये विश्वभ्यो देवभ्योग्नये स्विष्टकृत इत्यपस्पृश्य पूर्ववद्वलिर्हर्म नैवं कृते दृष्ट्या-
 पांको भवति न दृष्ट्यापाकं पचेन्नृष्ट्या पाकमश्रीयादत्र पिंडवितृपक्षपक्षाद्याग्रपणानि
 कुर्यादिति ॥ अस्यार्थः ॥ अथ ब्रह्मो गृह्यकल्पविहितपंचमहायज्ञानंतर्पणज्ञाप्यर्थ ॥
 अग्निमतो गृहस्थस्य तदधिकाराच्चद्रहितस्याधिकारस्य विधेयत्वादत हेतोः कति-
 पयधर्मजिज्ञासा ॥ शातुमिच्छायां सुपां सुपो भवन्तीति सप्तमीस्थाने प्रयत्ना उच्यते ॥
 केशान्तादूर्ध्वमुपकुर्वाणः स्नातको वा अपत्नीकः ॥ अन्विवाहितपत्नीको मृत-
 पत्नीको वा ॥ उच्छिन्नाग्नि संस्थिताग्निर्वा ॥ अनग्निकः कृतदारसंग्रहोपि नि-
 मित्रश्राद्धधिकाराभावेनऽनाहितावसंश्रयाग्निः ॥ प्रवासी साग्निकश्चिकीर्षितपाकः ॥
 तदुक्तं ॥ प्रवसन्नग्निमान्विषः पयोमूलफलादिभिः ॥ कालं नयेदशक्तौ तु वि-
 धिना पाकमाचरेदिति ॥ पाकपात्रविधानादेव साग्निकस्य न प्रवासे वैश्वदेवः ॥
 अंत एव गणोपाध्यायैकवर्त ॥ सामनेः प्रवासे सति यावत्प्रशासे होमवैश्वदेवयोरभावं
 इति ॥ ब्रह्मचारी नैष्टिकः ॥ ननु ब्रह्मचारिणः पाकविधानाभावाद्यतिथि ब्रह्मचारी
 च पक्षान्नस्नामिनावुभाविति ॥ अतः कथमेतदुक्तं ॥ उच्यते ॥ पितृश्राद्धादौ त-

स्यापि पाकसंभवात् ॥ गगोपाध्यायस्तु ब्रह्मचारिणः स्वाग्निविच्छेदे सति अन्ये-
नैव विधिना अग्न्याहरणादि प्रज्वालनान्तं विधाय समिदाधानं कार्यं ॥ इदं चा-
ग्न्याहरणं समिदाधानार्थं नित्यतयाग्निधारणस्य विधानाभावात् ॥ यत्तु तस्मि-
न्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विमृजत इति पारस्करगृह्यं तत्तदहः संबंधिन्यां सायं-
फालीनाग्निपरिचर्यायामुपनयनाग्निनियामकं धेदितव्यं ॥ अयं विवेकः ॥ अपत्नी-
को छिन्नाग्न्यनग्निराणां त्रयाणां पाकपचनपूर्वकं वैश्वदेवार्थमग्न्याहरणं ॥ प्रवासी
ब्रह्मचारिणोस्तु पाकार्थमेव न वैश्वदेवार्थं ब्रह्मचारिणो वैश्वदेवानधिकारात् ॥ प्र-
वासिनस्तु गृहे वैश्वदेवस्य कृतत्वेन पाकस्य वैश्वदेवविवर्जितत्वाभावे न चाभक्ष्यत्वा
भावात् एकस्मिन्नहनि वैश्वदेवद्वयनिषेधाच्च ॥ ग्रामादग्निमिति लौकीकं न पुनः
संस्कृतं ॥ पूर्ववदसतैर्हुत्वेति ॥ पूर्ववदित्यनेन गृहोक्तं होममात्रं गृह्यते ॥ सच होमः
सायं प्रातःफालीनस्तंत्रेण ॥ पूर्ववद्वलिकर्मेति ॥ मणिकाभावादुदकुंभसमीपं प-
र्जन्यादिभ्यो दानं ॥ अद्भ्यउदकुंभ इति गौतमाभिधानात् ॥ उदपानसन्निधावित्या-
पस्तंभवचनाच्च ॥ शेषं निगदव्याख्यातं ॥ विवाहादूर्ध्वमावसथ्याधानात्पूर्वं पृष्टो-
दिवि विधानेनाभ्युदयिकमग्निं स्यापयित्वा नित्यहोमादिकं कुर्यादिति हरिहरः ॥
प्रवसोत्थानपरिशिष्टेऽपि ॥ अथ सम्राडिति होवाच भगवान्याज्ञवल्क्य उच्छिन्नाग्नीनां
को विधिः स्यात्सहोवाच देवपितृमनुष्याणां निर्वापणार्थं पाकश्रपणं प्रसवार्थं विधिं
वक्ष्यामि ॥ विधानेनाग्निमुपसमाधाय ब्राह्मणानां न वृथा पाको भवति केशान्ता-
दूर्ध्वमपत्नीकस्योच्छिन्नाग्नेरनग्निकस्य ग्रामादन्वग्निरित्यग्निमाहृत्य पृष्टोदिवीत्य-
धिष्ठाप्य त्रिभिश्च सावित्रैः प्रज्वाल्य तत्सवितुस्तां सवितुर्विश्वानि देव सवित-
रीत्येवं प्रणीतो भवति ॥ पूर्ववदसतैर्हुत्वा पाकं श्रपयेत्तत्र वैश्वदेवं कुर्याद्ब्रह्मणे
भजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये विश्वेभ्यो देवेभ्योऽग्नये स्विष्टकृत इति पूर्व-
वद्वलिं हरेन्न वृथा पाको भवति गृहस्थो ब्रह्मचारी प्रवासी वा आमं भक्ष्यमाहरे-
त्पक्षादिपिंडपितृयज्ञाग्रयणं चेति ॥ यज्ञपार्थे कात्यायनस्त्वन्यथाह ॥ अनाहिताग्नि-
भिः कार्यो वैश्वदेवो यथाविधिः ॥ अभक्ष्यस्तु भवेत्पाको वैश्वदेवविवर्जित इत्युक्त्वा ॥
समायौ यो गृहीताग्निर्विधुरः स्नातकोपि वा ॥ व्याहृतीभिः समस्ताभिर्व्यस्ताभिश्च
ततः परं ॥ हुत्वा तु शाकलैर्मन्त्रैः प्राजापत्यं ततः परं ॥ स्विष्टकृच्च हुनेदं देवयज्ञो-
यमीरितः ॥ भूतयज्ञं ततः कुर्यात्पर्जन्यादिविकं विना ॥ नित्यश्चाजं निरग्नेः स्या-
त्ताग्नेः पित्र्योर्बलिः स्मृतः ॥ पितृभ्यो यमाख्यातोऽनग्नेर्वा पैतृकं बलिः ॥ निर्णिज्य
ब्रह्मयज्ञः स्यात्पंचमो मानुषो मत इति ॥ ज्योतिष्टोमे काष्ठशकलहोमे विनियुक्ताः
देवकृतस्यैतसोत्रयजनमसीत्यापो मंत्राः शाकला उच्यन्ते ॥ एतेनाग्निमन्त्रं प्रतिवैश्व-

देवभकारद्वयमुक्त ॥ पृथोदिविविधानप्रसवोत्थानपरिशिष्टाभ्यामुक्त एकः ॥ यज्ञपात्र-
परिशिष्टोक्तथापरः ॥ एवं चोदाहृतपरिशिष्टानां स्वशास्त्रीयत्वाद्वैश्वदेवं तु कृत्वा
स्वशास्त्राविहितं तत इति व्यासवाक्येन सह न विरोधः ॥ केचन स्मृतीनां सर्वं आ-
खासाधारण्यात्स्मृत्युक्तमपि वैश्वदेवमनुष्ठेयं मन्यन्ते ॥ तत्र वसिष्ठः ॥ अनग्निनकस्तु
यो विषः सोऽन्नं व्याहृतिर्मां स्वयं ॥ हुत्वा शाकलमग्रेष्वं शिष्टं भूतचलि हरेदिति ॥
श्वेतश्च ॥ अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा तथा मंत्रैश्च शाकलैः ॥ अन्विमज्य च भूतेभ्यस्त-
तोऽग्नीयादग्निमानिति ॥ व्यासः ॥ शाकलेन विधानेन जुहुयाद्धौकिकेऽनले ॥
व्यस्ताभिर्वाहविभिस्तु समस्ताभिस्ततः परं ॥ पदभिर्देवकृतस्येति मंत्रविव्रियया-
क्रमं ॥ प्राजापत्यं स्विकृतं हुत्वं द्वादशाहुतीः ॥ ॐकारपूर्वं स्वाहान्तं त्यागः
स्विष्टविधानतः ॥ श्रुवि दर्मान्समास्तीर्य चलिर्कर्म सपारमेत् ॥ विभेभ्यश्चैव भूतेभ्यः
सर्वभूतेभ्य एव च ॥ भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शास्त्रवित् ॥ दद्याद्भस्त्रियं
चाग्ने पितृभ्योपि स्वधा नमः ॥ पात्रनिर्णेजनं वारि वायव्यां दिशि निःसिपेत् ॥
उद्धृत्य षोडशग्रासमात्रमन्नं घृतोक्षितं ॥ इदमन्नं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा समुत्सृजे-
दिति ॥ गोत्रनामस्वपाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः ॥ इति ॥

॥ अथाम्रिमतः पंचमहायज्ञविचारः ॥

“ तत्रादौ देवयज्ञः ” तत्र महायज्ञानुष्ठानमन्त्रं ॥ प्रथमप्रयोगे आवश्यकथाधान-
दिने मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धमेकमेव पंचमहायज्ञार्थं ॥ वैश्वदेवादक्रादुद्धृत्य
घृतेनाभिघारणं ॥ ॐ यदेवा देवदेदनमिस्वादिभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिर्मणिर्कोदेकेन क्षुद्र-
दृष्टिपतनजनितदोषपरिहारायैमुद्धृत्यान्नपोषणं ॥ कृतकुशोपगृहेण पवित्रपाणिनाचम्य
प्राणानापम्य देशकालयोः संकीर्त्तनान्ते पंचसूनार्जानन्तेनो निर्वहणपूर्वकं नित्य-
कर्मानुष्ठानसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पंचमहायज्ञैर्वैष्णव इति संकल्पः कार्यः ॥
ततोऽग्निपूजनं ॥ संपूजयेत्ततो बन्धि दद्याच्चाहुतयः क्रमादिति मार्कण्डेयात् ॥ तथया ॥
ॐ चत्वारि श्रुतेति मंत्रेण वैश्वदेवे तु पावक इति स्मृतेः पावकनामानमग्निं व्यासा
ॐ एषोह देवः यदिशोनु सर्वा इति मंत्रेणानेरावाहनं ॥ ॐ अग्नये नयेति मंत्राग्रे
ॐ सनः पितेवेति मंत्रान्ते वा पावकनाम्ने वैजानराय नम इति गंधादिभिः पंचो
पचारैरभ्यर्चनं ॥ ॐ सुखं यः सर्वदेवानां हव्यमुक् कव्यमुक् तथा ॥ पितृणां च
नमस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने इत्यग्निं प्रणमेत् ॥ ततो मणिर्कोदेन मद्भस्त्रिमन्त्रैः
पर्युक्षणं ॥ इतरथावृत्तिः ॥ दक्षिणं भ्रान्वाच्य देवतीर्थेन सुसमिद्धेर्गो पंचाहुतीन्-
हुयात् ॥ ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे ॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ॥

ॐ गङ्गाभ्यः स्वाहा इदं गृह्णाभ्यो० ॥ ॐ कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय० ॥
 ॐ अनुमतये स्वाहा इदं अनुमतये० ॥ एष पंचाहुतिको होमो देवयज्ञः ॥ नात्र संस्रवमाश्रने॥

“ अथ भूतयज्ञः ”—ॐ पर्जन्याय० इदं पर्जन्याय० (एवं सर्वत्र) ॐ अन्नघो०
 ॐ पृथिव्यै० इति बलित्रयं प्राक्संस्पृष्टदक्संस्पृष्टं वा मणीकसमीपे दद्यात् ॥ ॐ वा-
 श्रे० विधात्रे० इति बलिद्वयं द्वार्ययोः ॥ ॐ वायवे० इति प्रादक्षिण्येन प्रागादिप्रति-
 दिशं ॥ ततस्तेषामेव पुरस्तादुत्तरतो वा प्रत्येकं प्राच्यादिभ्यो दिग्भ्यो बलिवत्तुष्ट्यं
 दद्यात् ॥ तद्यथा ॥ ॐ प्राच्ये दिशे नमः इदं प्राच्यै० (एवं सर्वत्र) दक्षिणायै०
 प्रतीच्यै० उदीच्यै० ॥ ब्रह्मणे० अन्तरिक्षाय० सूर्याय० इति बलित्रयं प्राक्संस्पृष्टं
 बलिहरणदेशस्य मध्ये दद्यात् ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो० विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो० ॥ इति
 बलिद्वयं तेषामुत्तरतः ॥ ॐ उपसे० भूतानांपतये० इति बलिद्वयं तयोश्चोत्तरतः इति ॥

“ अथ पितृयज्ञः ”—प्राचीनावीति दक्षिणाभिमुखो भूत्वा सव्यं जान्वाप्य
 ॐ पितृभ्यः स्वधानमः इदं० ॥ इति बलिं ब्रह्मादिवलित्रयस्य दक्षिणतः पितृती-
 र्येन दद्यात् ॥ ततोऽप्रां स्पर्शनं च ॥ इति पितृयज्ञः ॥

“ ततो यज्ञोपवीती ” भूत्वा तत्पात्रं प्रक्षाल्य ॥ ॐ यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनं नमः ॥
 इदं यक्ष्मणे० इति पात्रनिर्णेजनं ब्रह्मादिवलीनामुत्तरापरस्यां दिशि निनयेत् ॥ यथो-
 क्तनानास्थानेषु गृहद्वारादौ बलिदानासंभवे तूक्तं छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन ॥
 एकत्र चेदविकृष्टा भवनीतरेतरा संसक्ताश्चेति ॥ गृहद्वारादौ यथोक्तस्थाने बलिदा-
 नासंभवेन एकत्र चेदेकस्मिन्नेवस्थाने यदा बलयो दीयन्ते तदा अविकृष्टा अव्यव-
 हिताः इतरेतरा संसक्ताश्च परस्परसंलग्नाश्च दातव्या इत्यर्थः ॥ अस्मिन्नपि पक्षेऽग्नेः
 पश्चिमतश्चतुरस्त्रे मंडले द्वारादिकं (द्वारास्य कल्पना ज्ञेया वारुण्यां च विपश्चितैः ॥ त-
 न्नैव शाखयोर्मध्ये वलीशातातपोऽब्रवीदिति क्रियासारे) प्रकल्प्य यथोक्तस्थाने ब-
 लिदानं कार्यं ॥ वलीनभिधायाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ पिंडवच्च पश्चिमा-
 प्रतिपत्तिरिति ॥ पिंडवर्तिपटानां या प्रतिपत्तिः ॥ पिंडांस्तु गोजविभ्रेभ्यो दद्यादग्नौ
 जलेपि वेत्यनेन विहिता सैव वलीनां पश्चिमा द्वितीया प्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ ततो बृह-
 त्पराशरोक्तरूपेण त्वमग्नेद्युभिरित्येकया आब्रह्मन्नित्येकया अहो व्यग्नेहविरित्ये-
 कया स्वरेण वर्णेन च यद्विहीनं तथैव हीनं क्रिययापि यच्च ॥ तथातिरिक्तं मम तत्स-
 पस्व ततस्तवाग्ने परिपूर्णमेतदिति बृहत्पराशरोक्तेन श्लोकेन चान्यैश्चाग्निप्रकाशकै-
 र्मेत्रैरग्नेः प्रसादनं ॥ ॐ ऋषाणुपमिति चतुर्भिर्मैत्रैर्भस्मना त्रिपुंड्रधारणं इति ॥

“ अथ ब्रह्मयज्ञः ” तत्रासनोपरिग्यस्तेषु प्राग्येषु त्रिषु दर्भेषु वामाग्निरुत्तम
 कृत्वा प्राङ्मुखः कृत्वा कुशोपग्रह उपविश्य छंदः पुरुषं शरीरे न्यसेत् ॥ तद्यथा ॥ ॐ

तिर्यग्विलाय चपसा योर्वबुधाय छंदः पुरुषाय नम इति शिरसि ॥ ॐ गौतमभर-
 द्वाजाभ्यां नम इति चक्षुषोर्युगपत् ॥ ॐ विश्वामित्रजमदग्निभ्यां नम मंत्रावृत्त्या श्रो-
 त्रयोः ॥ ॐ वसिष्ठकश्यपाभ्यां नम इति नासिकोर्युगपत् ॥ ॐ अत्रये० वाचिः ॥
 गायत्र्यै छंदसे० अग्नये० शिरसि ॥ उष्णिहे छंदसे० सधित्रे० ग्रीवायां ॥ बृहत्स्यै
 छंदसे० बृहस्पतये० अनुक्ते (पृष्ठवंशः) ॐ बृहद्रथंतराभ्यां० घावापृथिवीभ्यां०
 इति मंत्रावृत्त्या बाह्वोः ॥ ॐ त्रिष्टुमे छंदसे० इन्द्राय० मध्ये (मध्यमुदरं) ॐ जग-
 त्स्यै छंदसे० आदित्याय० इति मंत्रावृत्त्या श्रोणयोः ॥ ॐ अतिछंदसे मजापतये०
 मेढ्रे ॥ ॐ यज्ञायज्ञियाय छंदसे० वैश्वानराय० पायो ॥ ॐ अनुष्टुमे छंदसे० वि-
 भ्वभ्यो देवेभ्यो० इति मंत्रावृत्त्या ऊर्वोः ॥ ॐ पंकत्यै छंदसे० मरुद्भ्यो० इति मंत्रा-
 वृत्त्या जान्वोः ॥ ॐ द्विषदायै छंदसे० विष्णवे० इति मंत्रावृत्त्या पादयोः ॥ ॐ
 विछंदसे० वायवे० प्राणेषु ॥ ॐ न्यूनाक्षरा छंदसे० अद्भ्यो० इति हस्तद्वयविपर्या-
 सेन मस्तकादिपादान्तं सर्वांगेषु ॥ तत् उपग्रहव्यतिरिक्तान् ग्रीन् दर्भान् पाणिभ्या-
 मादाय दक्षिणं करमुत्तरं कृत्वा दक्षिणे जानुन्यंगलिकरणं ॥ तत् ऋग्यादिसमरणं ॥
 तद्यथा ॥ ॐकारस्य परब्रह्मऋषिः गायत्रीछंदः अग्निपरमात्मा देवता महाव्याह-
 तीनां प्रजापतिऋषिः गायत्र्युष्णिक् गायत्री छंदांसि अग्निवायुसूर्या देवताः ॥ तत्स-
 वितुरिति विश्वामित्रऋषिः गायत्रीछंदः सविता देवता ॥ इषेत्वेत्यादिकस्य खं ब्रह्मा-
 न्तस्य माध्यंदिनीयस्य वाजसनेयकस्य यजुर्वेदान्त्रायस्य विवस्वान् ऋषिः गायत्र्या-
 दीनि सर्वाणि छंदांसि ब्रह्मयज्ञे विनियोगः ॥ इत्याषांदिस्मृत्वा प्रणवं व्याहृतीर्गा-
 यत्री चाम्नायस्वरेणाधीत्य इषेत्वोर्जेत्येत्यादितो वेदमारभ्यानुवाकश्चो यजुःशो वा
 संहिता ॥ ब्राह्मणं चाध्यायश्चो वा प्रणवावसानं यथाशक्तिप्रत्यहमधीयानो मंत्रं ब्रा-
 ह्मणं च समाप्य पुनरेवमेवारभ्य समापयेत् ॥ प्रणवव्याहृतिगायत्रीपूर्वकं तु प्रति-
 दिनं पठेत् ॥ एवं द्वियेदाध्यायी त्रियेदी चतुर्वेदी वा एकैकं वेदमारभ्याधीत्य समा-
 प्यान्यमारभ्याधीत्य समापयेत् ॥ एवमेवेतिहासपुराणादीन्यपि ब्रह्मयज्ञसिद्धये जपेत् ॥
 जपयज्ञप्रसिद्धपर्यं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेदिति याज्ञवल्क्येन पृथगभिधानात् ॥
 तत् ॐ ब्रह्मणे नम इति विरुच्चार्य इति विद्यातपोयोनिरयोनिविष्णुरीडितः ॥ वायव-
 शेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दन इति मंत्रेण विष्णवे समर्प्य ब्रह्मयज्ञार्थान् कुशा-
 नुत्तरतः प्रक्षिप्याचामेत् ॥ ब्रह्मयज्ञस्तु अमावास्यादिष्वनध्यायेष्वपि कर्तव्य एव ॥
 नास्ति नित्येष्वनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतमिति मनुस्मृतेः ॥ नित्यं च ब्रह्मयज्ञः ॥
 अहरदः स्वाध्यायमधीयीतेति श्रुतेः ॥ ब्रह्मयज्ञे तु द्वायेवानध्यायौ आत्माशुचिस्तदा
 एकः ॥ देशोऽशुचिस्तदाऽपरः ॥ तत्रानध्याये ब्रह्मयज्ञ अल्पीयान्प्रनस्ता च कर्तव्यः ॥

सच स्वरप्रदर्शनपूर्वकं कर्त्तव्यः ॥ स्वरप्रदर्शनं तु हस्तेनैव ॥ हस्तेन ते इति प्राति-
शाख्यसूत्रात् ॥ तत्र विशेषः ॥ सोन्नतंतुकरं कृत्वा सुव्यक्तांगुलिरंजितं ॥ स्वरविच-
स्वरं कुर्यात्प्रादेशगापिनमिति ॥ तथा हस्तेन वेदं योधीते स्वरवर्णार्थसंयुतं ॥ ऋग्य-
सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ हस्तहीनं तु योधीते स्वरवर्णविवर्जितं ॥ ऋग्य-
जुः सामभिर्दग्धो वियोनि चाधिगच्छति ॥ अशक्तौ तु गायत्रीनपमात्रं ॥ ब्रह्मयज्ञ-
प्रसिद्धयर्थं गायत्र्येकां जपेत्ततः ॥ तेन प्रीतिं परां याति देवदेवो जनार्दन इति वचनात् ॥

“ अथ मनुष्ययज्ञः ”—एवं ब्रह्मयज्ञं विधाय तत्पूर्वं वा निर्णेजनान्तरं विष्णु-
पुराणोक्तमपि फलातिशयाय बलिदानं ॥ तद्यथा ॥ ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे
शुचौ पुनः ॥ दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छयातु समाहितः ॥ ॐ देवा मनुष्याः पशवो
व्यासि सिद्धाः सयसोरगदैत्यसंघाः ॥ प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता येचान्मि-
च्छन्ति मया प्रदत्तं ॥ १ ॥ पिपीलिकाः कीटपतंगकाया वुष्टसिता कर्मनिबंधवद्धाः ॥
प्रयान्तु ते दृष्टिमिदं मयान्नं तेभ्यो विमृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥ २ ॥ येषां न माता न
पिता न बंधुर्न चान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ॥ तत्पुण्येनं भुवि दत्तमेतत्प्रयान्तु दृष्टि-
मृदिता भवन्तु ॥ ३ ॥ भूतानि सर्वाणि तयान्नमेतदहं च विष्णुर्जयतोऽन्यदस्ति ॥
तस्मादहं भूतनिकाय भूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषां ॥ ४ ॥ चतुर्दशो भू-
तगणोऽय एष तत्र स्थिता येऽखिलभूतसंघाः ॥ तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विमृष्टं तेषामिदं-
ते मृदिता भवन्तु ॥ ५ ॥ इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः ॥ सर्वभूतोपकाराय
गृही सर्वाश्रयो यतः ॥ ६ ॥ श्वांहालविहंगानां भुवि दद्यात्ततो नरः ॥ एतैः पंचभि-
रपि श्लोकैरेक एव बलिर्देय इत्याचारप्रदीपाचारादर्शाचारचिन्तामण्यादयः ॥ इदं च
बलिदानं पौराणत्वात्सर्वशाखासाधारणं ॥ अथ गोप्रायः ॥ सौरमेव्यः सर्वहिताः
पवित्राः पुण्यराशयः ॥ प्रतिगृह्णन्तु मे ग्रासं गावस्त्रैलोग्यमातर इति ब्रह्मपुराणोक्तेन
पंचभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसंभवे ॥ प्रतीच्छेम मया दत्तं सौरमेपि नमोस्तुत इति
नंदिपुराणोक्तेन वा मंत्रेण गवे देयः ॥ इदं गोभ्यः ॥ ॐ ऐन्द्रवारुणाय वायव्यां या-
भ्यां वै नैर्ऋतास्तथा ॥ वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिदं मयापितं ॥ १ ॥ इति मंत्रेण
वायसेभ्यो गृहाद्वह्निर्बलिदानं ॥ इदं वायसेभ्यः ॥ ॐ भवानौ द्वौ श्यामश्वलौ वैर-
स्रतकुलोद्भवौ ॥ ताभ्यां पिदं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिसकौ ॥ इति शूनां बलि-
दानं ॥ इदं श्वभ्यः ॥ देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेपाद्भूतबलिं हरेत् ॥ अन्नं भूमौ श्वां-
हालवापसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥ इति याज्ञवल्क्येन आदिवलीनां पृथङ्निर्देशाद्भूतय-
ज्ञवर्हिभावः (विधिना वैश्वदेवहोमं कृत्वा तदवशिष्टेनान्नेन भूतेभ्यो बलिं हरेत् ॥
अन्नग्रहणमपक्वमुदासार्थं ॥ तदनन्तरं यथाशक्तिभूमावन्नं श्वांहालवापसेभ्यो नि-

सिपेत् ॥ च छद्माद् कृमिपापरोगिपतितेभ्य इति मिताक्षरायां) ततो गृहमागत्या-
 चस्य चतिब्रह्मचारिणोरुपस्थितौ वैश्वदेवादन्नाद्गृह्यत्याभिषार्यः षोडशप्रासपरिमित-
 मन्नं स्वंस्तीति वाचयित्वा उदकपूर्वकं इदमन्नं मनुष्याय हन्त त इति प्रजापत्यतीर्थेन
 ब्राह्मणाय दत्त्वा पुनर्नलं दद्यात् ॥ ततो यथार्हं भिक्षुकानतिर्थांश्च संभजेरन्निति ॥
 यथार्हमिति उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः अक्षारालवणादियतेस्तु मन्त्रादिप्रतियोग-
 भ्यागतान् संभजेरन्निति बहुवचनमेकवचनस्यार्थः ॥ स्वागन्तान् अन्नदानादिना
 तर्पयेदित्यर्थः ॥ ततो घालज्येष्ठा गृह्णा यथार्हमश्रीषुः ॥ बाला अनुपनीताः ॥ ज्येष्ठाः
 स्ववीराः ॥ गृह्णाः स्ववासिनीगर्भिण्यातुरकन्यकामृत्यादयः ॥ हिताभिरुचिताय-
 श्रीषुः ॥ पश्चाद्गृहपतिः पत्नी चाश्रीयात् ॥ दंपत्योः परस्परमनियमे प्राप्ते पत्न्याः
 पूर्वो गृहपतिरश्रीयात् ॥ कृतः ॥ तस्माद् स्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्री-
 यादिति ध्रुतेः ॥ तस्मात्स्वादन्नात् ॥ उ एवायं ॥ यद्यदिष्टं अभिरुचितं तद्गृहपति-
 रश्रीयात्कदा ॥ अतिथिभ्य आर्शितेभ्यः अनन्तरं पूर्वेषु पत्न्या इति ॥ इति गृह्णा-
 मिमत्कर्तृकगृह्योक्तवैश्वदेवप्रयोगः ॥

॥ अथ निरग्निकर्तृकपृष्ठोदिविविधानोक्तवैश्वदेवप्रयोगः ॥

गृहस्वामिनो मरणादेकादशाहे गृहज्येष्ठस्य पंचमहाधिकारः सिद्धस्तरसाधनी-
 भूतो गृह्यामिष यस्य नास्ति तस्येदं प्रकारान्तरमुच्यते एकादशाहे पंचभूसंस्कारा-
 न्कृत्वा अन्वमिरित्यस्य पुरोधा ऋषिः त्रिष्टुप् छंदोभिर्देवता अभ्याहरणे विनियोगः ॥
 ॐ अन्वमिरुपसामित्यादिना आतंतधेत्पन्तेन ग्रामादग्रेराहरणं ॥ निधगृहाद्वाहृतश्चे-
 दभूमौ निधाय प्रज्वाल्य ततोपि द्वितीयस्थाने प्रज्वाल्य ततो गृहीत्वा ॥ पृष्ठोदिवीति
 कृतस्य ऋषिः त्रिष्टुप् छंदोभिर्देवताऽग्निनिधाने विनियोगः ॥ ॐ पृष्ठोदिवीत्यनया
 संस्कृतदेशे प्रतिष्ठापनं ॥ समितमितिदयोः प्रजापतिर्ऋषिः ऊष्णिगुपरिष्ठाद् बृहत्पौ
 छंदासि चित्योरन्यावग्नीदेवते अग्न्युपस्थाने विनियोगः ॥ ॐ समितं सकलपेयां
 संवांमनांसीति द्वाभ्यामुपस्थानं ॥ महान्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः यजुः अग्नित्रायु-
 सूर्या देवताः तां सवितुरित्यस्याः फण्डऋषिस्त्रिष्टुप् छंदः सविता देवता ॥ तत्स-
 वितुरित्यस्या विश्वामित्र ऋषिः गायत्रीछंदः सविता देवता विश्वानि देव सवितुरि-
 त्यस्याः इयावांश्चऋषिः गायत्रीछंदः सविता देवता अग्निप्रज्वालने विनियोगः ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वरिति तिष्ठभिर्महाव्याहृतिभिः तां सवितुस्तत्सवितुर्विश्वानिदेव सवित-
 रिति तिष्ठभिर्ऋग्मिष्य प्रज्वालनं ॥ पुनस्त्वेति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप् छंदोभिर्देवता-
 ग्निसमिन्धने विनियोगः ॥ ॐ पुनस्त्वेत्यनयासमिधनं ॥ मज्जकितस्यापि पुनरि-

धनप्रक्षेपेण प्रदीप्तकरणं समिधर्न ॥ अथ तस्मिन्नग्नौ सायंप्रातर्होमस्तत्रेण ॥ धारि-
तश्चेत्प्रातर्होममात्रं ॥ ततस्तरिमन्त्रभावावन्वहिकपाकश्रवणं ॥ अक्षुष्ट्याभिधारणं ॥
पंचमहायज्ञाश्च ॥ तत्र वैश्वदेवे विशेषः ॥ अनुमतये स्वाहेत्यनन्तरं ॐ विश्वेभ्यो दे-
वेभ्यः स्वाहा इदं ॐ अग्नये सिष्टकृते स्वाहा इदमं ॥ इत्याहुतिद्वयमधिकं
होतव्यं ॥ ततः पूर्ववद्वलिकर्म ॥ तत्रोदकुंभसमीपे पर्जन्यादिभ्यो दानं ॥ इह म-
णिकाभावादिति विशेषः ॥ अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ अत ऊर्ध्वमनेनैव विधिना यावज्जीवं
धारणं कर्त्तव्यमित्याहुः ॥ शान्ते चाग्नौ अनेनैव विधिनाग्न्याहरणमिति ॥ अ-
स्मिन्नग्नौ पिदपितृयज्ञपक्षायाग्नयणादि कर्त्तव्यं ॥ श्रवणाकर्मादि तु न कर्त्तव्यं ॥
तस्मिन्नग्नौ एकादशाहश्चाद्याधौर्ध्वदेहिकं कर्म कर्त्तव्यं ॥ यस्तु सपिदीकरणान्तानि
मेतथाद्यानि यानि वै तानि स्युलौकिके बन्हाविति शष्टयायनोऽब्रवीदिति वाक्ये
लौकिकाग्निशब्दः स ग्रामाग्निपरो न पुनः पारिभाषिको लौकिकाग्निपरः ॥ अ-
ग्निमतः प्रवासे पाकश्रवणे विशेषः ॥ अन्नशिरिति पूर्वमग्न्याहरणं ॥ पृष्ठोदिवी-
त्यनया संस्कृतदेशे प्रतिष्ठापनं ॥ समितं संवांमनांसीति द्वाभ्यामुपस्थानं ॥ ॐ
भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिर्महाव्याहृतिभिस्तां सवितुस्तत्सवितुर्विभानि देव सवित-
रिति त्रिभिश्च सावित्रेः प्रज्वालनं ॥ पुनस्त्रेति समिधर्नं ॥ पाकश्रवणं ॥ ब्राह्मणा-
र्थमन्नोद्धरणं ॥ ततो भोजनमिति ॥ होमवैश्वदेवयोरभावस्तस्य प्रवासं यावत् ॥
ब्रह्मचारिणोपि पितृश्राद्धादौ पाकोपस्थितौ एवमेव पाकश्रवणं गगोपाध्यायस्तु यदि
ब्रह्मचारिणोपि स्वकीयाग्निविच्छेदस्ततोऽनेनैव विधिनाग्न्याहरणादि समिन्प्रना-
न्तं ॥ अग्न्याहरणं तु समिदाधानार्थं ॥ पाकस्य तु निवृत्तिस्तस्येत्याह ॥ तद्युक्तं
ब्रह्मचारिणः सर्वदाधानार्थं ॥ हि नित्यतयाग्निवारणस्य शुष्ककल्पे विधानाभावात् ॥
एतत् पृष्ठोदिविविधानं ॥ एवं कृते ह्यापाको न भवति ॥ ह्यापाकश्रवणं न
कर्त्तव्यं ॥ ह्या पाकाशनं च न कर्त्तव्यमिति ॥ इति ॥

॥ अथ निरग्निकर्तृकयज्ञपाश्वोक्तवैश्वदेवप्रयोगः ॥

तत्रादौ देवयज्ञः ॥ वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य घृतेनाभिधारणं ॐ यदेवा देवहे-
नमित्यादिभिस्तिष्ठभिः कूष्मांडीभिर्ऋग्भिः क्षुद्रहृष्टिनिपतनर्जानतदोषपरिहारार्थ-
मुद्धृतान्नप्रोक्षणं ॥ कृतकृशोऽग्रहः ॥ पवित्रपाणिः कर्ताचम्य ग्रीन्पाणायामान्कृत्वा
देशकालयोः संक्रीर्चनान्ते मम पंचसृनाजनितपापक्षयपूर्वकनित्यकर्मानुष्ठानसि-
द्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं यज्ञपाश्वोक्तविधिना पंचमहायज्ञैर्यस्य इति संकल्पं कुर्या-
त् ॥ स्यंदिले पंचभूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकानेः स्थापनं ॐ चत्वारि श्रृंगेत्यग्नि-
ध्यात्वा ॐ एषोह देव इत्यनयाग्रेरावाहनं ॥ ॐ सनः पिनेवेति मंत्रान्ते ॐ अ-

नैनयेतिप्रेरान्ते वा पावकनाम्ने वैश्वानराय नम इति गंगादिभिः पंचोपचारैरभ्य-
र्चनं ॥ ॐ मुखं यः सर्वदेवानां हव्यमुक् कव्यमुक् तथा ॥ पितॄणां च नमस्तस्मै
विष्णवे पावकात्मने ॥ इति नमस्कृत्य प्रदक्षिणमग्नेः पर्युत्सर्ज ॥ इतरथाष्टतिः ॥
दक्षिणे जान्वाच्य देवतीर्थेन सुसम्पिदेग्नौ जुहुयात् ॥ तद्यथा ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः
स्वाहा इदं प्रजापतये ॥ ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये ॥ ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे ॥
ॐ स्यः स्वाहा इदं सूर्याय ॥ ॐ देवकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा ॥ १ ॥ ॐ
मनुष्यकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा ॥ २ ॥ ॐ पितृकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वा-
हा ॥ ३ ॥ ॐ आत्मकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा ॥ ४ ॥ ॐ एनस एनसोवय
जनमसि स्वाहा ॥ ५ ॥ ॐ यचाहोमेनोविद्वांश्चकार्यश्चाविद्वांस्तस्य सर्वस्यैनसो वय-
जनमसि स्वाहा ॥ ६ ॥ इदमग्नय इति षण्णां त्यागः ॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं ॥
अग्नये त्विष्टकृतेस्वाहा इदम ॥ इत्ययं द्वादशाहुतिर्होमो देवपक्षः ॥

“अथ भूतयज्ञः”-तत्र पर्जन्यादित्रिकवर्जं भूमौ बलिहरणं ॥ ॐ धात्रे नमः
इदं ॥ विधात्रे इति बलिद्वयं द्वारदेशशालामूलदेशे दद्यात् ॥ ॐ वायवे ॥ इति
बलिं प्रदक्षिण्येन प्रागादि मतिदिशं दद्यात् ॐ प्राच्ये दिशेनमः इदं प्राच्ये दिशे ॥
दक्षिणायै दिशे ॥ प्रतीच्यै दिशे ॥ उदीच्यै दिशे ॥ इति बलिचतुष्टयं प्राच्यादि-
दिक्षु ॥ ॐ ब्रह्मणे ॥ अन्तरिक्षाय ॥ सूर्याय ॥ इति बलित्रयं पाकसंस्थं बलिहरणदे-
शस्य मध्ये दद्यात् ॥ ॐ त्रिभेभ्यो देवेभ्यो ॥ ॐ त्रिभेभ्यश्च भूतेभ्यो ॥
इति बलिद्वयं तेषामुत्तरतः ॥ ॐ उपसे ॥ भूतानां पतये ॥ इति बलिद्वयं तपोवृत्तरश्च

“अथ पितृयज्ञः”-प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखो भूत्वा सव्यं जान्वाच्य ॐ
पितृभ्यः स्वयानम इदं पितृभ्य नम इति बलिं ब्रह्मादिवलित्रयस्य दक्षिणतः पि-
तृतीर्थेन दद्यात् ॥ ततोऽपः स्पर्शनं ॥ इति पितृयज्ञः ॥

“अथ नित्यश्राद्धविचारः”-तत्रादौ यज्ञोपवीती भूत्वा तत्प्रात्रं प्रक्षाल्य ॐ
यस्मैतत्ते निर्णेजनं नमः इदं यस्मणे ॥ इति पात्रनिर्णेजनं ब्रह्मादिवलीनामुत्तरा-
परस्पां दिशि निनयेत् ॥ अथवा नित्यश्राद्धं ॥ श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पिण्डोबलि-
रप्यपिवेति छेदोगपसिचिष्टे कात्पायनेन पिण्डबलिनित्यश्राद्धयोरन्यतरेण पितृयज्ञ-
सिद्धयभिधानात् ॥ गृह्णाग्निपतस्तु पिण्डोबलिरेव न नित्यश्राद्धे ॥ यतः पारस्कर-
गृह्ये पिण्डबलेरेव नित्यतया श्रवणाद्येनैव पितृयज्ञसिद्धेः ॥ नित्यश्राद्धं निरग्नेः स्या-
त्ताग्नेः पिण्डोबलिः स्मृतः ॥ पितृयज्ञे यपाख्यपातोऽनग्नेर्वापैतको बलिरिति यज्ञपार्थ-
कात्पायनोक्तेय ॥ यच्च श्रांक्षाषनगृह्यकारिकायां नित्यश्राद्धस्य पाकयज्ञत्वमुक्तं
तत्पाकयज्ञत्वेऽपि वचनाभित्यश्राद्धं निरग्निनापि कर्तव्यमित्यनवयं ॥ तत् ॐ त्वम-

नेद्युभिरित्येकया ॥ ॐ आब्रह्मनित्येकया ॥ ॐ अहान्यग्नेहविरित्येकया ॥ स्वरेण वर्णेन च यद्विहीनं तथैव हीनं क्रिययापि यच्च ॥ तथातिरिक्तं मम तत् समस्व ततस्तवाग्ने परिपूर्णमेतत् ॥ इति श्लोकेन चाग्नेः प्रसादनं ॥ अन्यैरप्यग्निप्रकाशकमंत्रैश्च ॥ ॐ इत्याद्युपपिति चतुर्भिर्मंत्रैर्मस्मना त्रिषुंधधारणम् ॥ इति ॥

“ अथ ब्रह्मयज्ञः ”—पूर्वं न कृतं भेदत्र ययाशक्तिपूर्ववद् ब्रह्मयज्ञः ॥ इति ॥

“ मनुष्ययज्ञः ”—ब्रह्मयज्ञात्पूर्वं वा निर्णेजनानन्तरं वक्ष्यमाणमंत्रैरिच्छया बलिदानं ॥ तद्यथा ॥ ॐ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसंघाः ॥ प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नामिच्छन्ति मया प्रदत्तं ॥ १॥ पिपीलिका कीटपतंगकाया बुभुक्षिताः कर्मनिबंधवद्धाः ॥ मयान्तु ते दत्तिमिदं मयान्नं तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥ २॥ येषां न माता न पिता न बंधुर्न चान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ॥ तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्प्रयान्तु दत्तिं मुदिता भवन्तु ॥ ३॥ भूतानि सर्वाणि तथान्नमेतदहं च विष्णुर्नयतो न्यदस्ति ॥ तस्मादहं भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषां ॥ ४॥ चतुर्दशो भूतगणो य एष तत्र स्थिता येऽखिलभूतसंघाः ॥ तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं तेषामिदं ते मुदिता भवंत्विति पंचभिरपि श्लोकैरेक एव वक्षिर्देयः ॥ अथ वा ब्रह्मयज्ञः ॥ अथ गोप्रासः ॥ ॐ सौरभेय्यः सवहिताः पवित्राः पुण्यराशयः प्रतिगृह्णन्तु मे प्रासं गावस्त्रैलोक्यमातर इति ब्रह्मपुराणोक्तमंत्रेण गये देयः ॥ ॐ पंचभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसंभवे ॥ प्रतीच्छेर्म मया दत्तं सौरभेयि नमोस्तुते ॥ इति नंदिपुराणोक्तमंत्रेण वा इदं गोभ्यः ॥ अथ वायसेभ्यः ॥ ॐ ऐन्द्रधारुणं इति मंत्रेण गृहादहर्बलिदानं ॥ अथ श्वबलिः ॥ ॐ श्वानो द्वौ ॥ ॐ श्वभ्यां नम इत्यन्तेन मंत्रेण देयः इदं श्वभ्यां ॥ ततो गृहपाणत्याचम्य यतिब्रह्मचारिणोरुपस्थितौ वैश्वदेवादन्नादुद्धरणं ॥ अभिधारणं ॥ ॐ स्वस्तीतिवाचयित्वा उदकपूर्वकमिदमन्नं मनुष्याय हंतते इति प्राजापत्यतीर्थेन ब्राह्मणाय दत्त्वा पुनरुदकदानम् ॥ ततो ययार्हमतिथीन् संभोज्य स्वयं भुंजीत ॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥

॥ अथ स्मृत्युक्तवैश्वदेवप्रयोगः ॥

तत्र विशेषः ॥ ॐ भूः स्वाहा ॥ ॐ भुवः स्वाहा ॥ ॐ स्वः स्वाहा ॥ इति महाव्याहृतिर्भर्ग्यस्ताभिर्हुत्वा ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्ताभिर्जुहुयात् ॥ ततो देवकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहेत्याद्याः स्त्रिष्टकदन्ता अष्टाबाहुतीर्जुहुयात् ॥ ॐ चात्रे ॥ ॐ विधात्रे ॥ इति बलिद्वयं द्वारदेशशाखामूलदेशे दत्त्वाग्नेः पश्चादुपविश्य ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो ० सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ० भूतानां पतये नम इति बलित्रयं प्राक्संस्थमुदकसंस्थं वा दद्यादेवं पंचैव बलीन् दद्यादिति देवयज्ञमतयोर्विशेषः ॥ इति ॥

॥ अथ वैश्वदेवोपयोगीनिर्णयः ॥

तत्रांगिराः ॥ शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः ॥ यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयत इति ॥ यदर्थमुद्धृतो ह्यग्निः कृतश्चाथो यथाविधि ॥ कृतकर्मापवृत्तस्तु हुतोमिलौकिकः स्मृत इति वचनात् पारिभाषिक एवात्र लौकिको न पुनर्गायत्रिः ॥ अपवृत्तकर्मालौकिकोऽर्थसंयोगादिति कात्यायनेन तस्मिन्नेवाग्नौ लौकिकश्रद्धमयोगात् ॥ अन्यत्र तु ग्रामाग्निना चेदिति ॥ तूष्णीं ग्रामाग्निना नेतरमिति ॥ अन्वग्निरिति ग्रामादग्निमाहृत्येति गार्हपत्येऽनुगते ग्रामाग्निमाहृत्येऽप्रादौ ग्रामाग्निपदमयोगाच्च ॥ आचारादर्शे मदनपारिजाते च शातातपः ॥ वैदिके लौकिके वापि हुतोच्छिष्टे जले सितौ ॥ आहृत्योन्मृज्य जुहुयात्पंचसूनापञ्चय इति ॥ वैदिके आवसध्येऽग्नौ ॥ तदभावे हुतोच्छिष्टे अन्येनान्यहोमं कृत्वेत्युक्तेः ॥ तदभावे लौकिके ग्रामाग्नौ पात्रान्तरकरणमाहरणं ॥ गृह्याग्नेस्त्वान्पुद्बोवनमाहरणं ॥ उन्मार्जने भस्मापाकरणं ॥ मनुः ॥ पंचसूना गृहस्थस्य जुह्विपेषणपुष्करः ॥ फंदनी चोदकुंमेति वद्वचते यांस्तु वाहयन् ॥ तासां क्रमेण सर्वासां निकृष्टयं महर्षिभिः ॥ पंचवल्गुमा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनामिति ॥ फीटादीनां ध्यापणेन जुवही ॥ पेपणेन पतितप्राणिवधादिना पेपणी ॥ क्षेपणादिना मार्जनी ॥ अवहननेन फंदनी ॥ सकीटजलाहरणेनोदकुंभं ॥ एते पंच गृहस्थस्य सूनाः ॥ सूना प्राणिवधस्थानं तत्सदृशाः ॥ वधजन्यदोषहेतुत्वात् ॥ अत एवैतान् वाहयन् व्यापारयन् सूना दोषैः संबद्धयत इत्यर्थः ॥ उपस्करः संमार्जनी ॥ भांडकुंदादि गृहोपस्करणमित्येके ॥ तासामित्यादिना एतत्प्रापस्यार्थं पंचमहायज्ञा इत्युक्तं ॥ तथा स एवा पंचैतान्यो महायज्ञान्नहापयति शक्तितः ॥ सगृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यत इति ॥ एतद्यार्थवादमात्रं ॥ ततः पंचमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विज इति सुमन्तुवाक्ये अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेदिति शतपथधृतौ चाहरहरिति वीप्सया तेषां नित्यत्वावगमात् ॥ श्रौतोऽपि ॥ पंचयज्ञविधाने च गृही नित्यं न हापयेदिति अथवाऽर्पवादान्सूनाजनितं प्रापस्योऽपि फलं ॥ एवं च स्वर्गापवर्गयोः सिद्धिं पाकपक्षैः प्रपन्नतः इति व्यासवाक्यादपि फलान्तरं बोध्यं ॥ प्रत्येकमपि फलमाह हारीतः ॥ यदेभ्यो जुहोति देवलोकं तेनाभिजयति यत्पितृभ्यः पितृलोकं तेन यत्स्वाध्यायमधीते ऋषिलोकं तेन ॥ यज्जतेभ्यो बलिं हरति भूतलोकं तेनेति ॥ एतेन पुरुषार्थवशमुक्तं भवति वैश्वदेवस्य मनुष्ये पुरुषार्थत्वमेवाह ॥ वैश्वदेवे तु निर्हृते यद्यन्यो तिथिरात्र जेत तस्मादन्नं यथाशक्ति मदन्यान्तर्बलिं हरेदिति ॥ वैश्वदेवानन्तरमतिथिपूजायां कृतायां द्वितीयो

ऽतिथिर्यथागच्छति अन्नं च पक्वं नास्ति तदा पुनः पाकं कृत्वा तस्मै दद्यान्न बलिं
 हरेर्द्वैश्वदेवं न कुर्यादित्यर्थः ॥ यद्यन्नसंस्कारार्थत्वं वैश्वदेवस्य स्यात्तदा पुनः करण
 निषेधो न युज्यत इति ॥ मिताक्षरायामप्येवं ॥ अतश्च पाकसंस्कारार्थत्वं निरस्तं ॥
 पाकसंस्कारार्थत्वे तु पाकभावे वैश्वदेवाभावप्रसंगात् ॥ केचित्तु यस्य चाग्नौ न क्रि-
 यते यस्य चाग्निं न दीयते ॥ अभोज्यं तद्भवेदन्नं श्रुत्वा तूपवसेदहरिति मिताक्ष-
 रायां लिखितेन तु वैश्वदेवाभावेऽन्नस्याभोज्यत्वाभिधानादन्नसंस्कारार्थतापि प्रतीय-
 ते ॥ तेन वैश्वदेवस्योभयार्थत्वं स्वित्कृद्देकस्यैव गुणकर्मत्वं प्रधानकर्मत्वं चांशभेदे-
 नाविरुद्धमित्याहुः ॥ तेनादृष्टार्थविहितस्यैव पाकस्य वैश्वदेवे विनियोगः ॥ वैश्वदे-
 वादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयादिति ॥ वैश्वदेवादित्यन्नं व्यपदिश्यते ॥ विश्वेदे-
 वादेवताकबलिसंबंधात् ॥ यद्यपि देवतान्तरमप्युक्तमस्ति तथाप्येकदेशेन व्यवहारः ॥
 अत एव होमेऽप्यस्मिन्वैश्वदेवपदं ॥ अग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः भजापतिः स्वित्कृ-
 दिति गौतमादिकल्पे होमे च विश्वेदेवसंबंधात् ॥ वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वा-
 हेति सूत्रेषु पुरोडाशकपालेनेतिवद्वैश्वदेवाहस्यैव पाकस्य विनियोगान्तरमिति ॥ कृते
 वैश्वदेवे अन्नोपघाते सति पुनः पाकस्तु लौकिकाग्नायेव न शृष्टे ॥ तदाहापराकं
 बौधायनः ॥ अचोदिते पाकेन कृतेनोद्धरणेन वा ॥ लौकिकोग्निः ॥ विज्ञेयः पुन-
 राधानमर्हतीति ॥ मदनपारिजाते श्लोककात्यायनः ॥ उद्धृत्य हविरासिच्य हवि-
 ष्येण घृतादिना ॥ स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेदिति हविष्येण घृता-
 दिना उद्धृतं हविरासिच्यते न हविषा जुहुयादित्यर्थः ॥ घृताभावे दध्याद्यक्तं हवि-
 र्जुहुयात् ॥ तथा च व्यासः जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तं तैलक्षारविर्बर्जितं ॥ दध्यक्तं पय-
 साभ्यक्तं तदभावेभसापि वेति ॥ हविष्याभावे चतुर्विंशतिमते विशेषो दर्शितः ॥
 अलाभे येन केनापि फलशाकोदकादिभिः ॥ पयोदधिघृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं सूत्रेण तु ॥
 हस्तेनास्त्रादिभिः कुर्यादद्भिरंजलिना जले इति ॥ अत्रापरो विशेषः परिशिष्टे ॥
 शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलं ॥ संकल्पयेद्यदाहारे तेनाग्नौ जुहुया-
 दपीति ॥ पयः प्रभृतिद्रवद्रव्याणां होमः सूत्रेणेत्युक्तं ॥ चर्वादिकठिनद्रव्याणां तु
 विशेषोऽभिहितः ॥ परिशिष्टे ॥ उत्तानेन तु हस्तेन अंगुष्ठाम्रेण पीडितं ॥ सहतां-
 गुलिपाणिस्तु बाग्वतो जुहुयाद्विरिति ॥ हविष्येष्वपि मुख्यद्रव्यमाह कात्यायनः ॥
 हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ग्रीहयः स्मृताः ॥ माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेपि
 बर्जयेदिति ॥ गौराः गौरसर्षपाः ॥ आदिशब्देन कोद्रवचणरूपापमसूरकुलत्यचीनक-
 बर्जमिति शंखलिखितोक्तं परिगृह्यते ॥ आपस्तंबः ॥ न क्षारलवणो होमो विद्यते तथा
 परान्नसंसृष्टस्य चाहविष्यस्य च ह्यंम जदीचीनगुष्णं भस्मापोष्य तस्मिन् जुहुयात्तव

हुतमहुतं चाग्नौ भवतीति॥ क्षारलवणपरान्नसंसृष्टेनाहविष्येणाग्नौ होमो न कार्यः॥
 अपि तूष्णं भस्मान्दायतनादुत्तरतोऽप्योह्य तस्मिन् होतव्यं ॥ जष्णं भस्मेत्यंगारमि-
 श्रितं भस्मेत्यर्थः ॥ अत एव बोधायनः ॥ अंगारान् भस्ममिश्रास्तु चद्रृत्योत्तरतोऽ-
 नलात् ॥ जुहुयाद्वैश्वदेवं तु यदि क्षारादिमिश्रितमिति ॥ तथा ॥ परोक्षमन्नमसंस्कृ-
 तमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षयेत्तदेवपवित्रमित्याचक्षत इति ॥ अधिश्रयणं पुनरग्नेरु-
 परि रथापनपात्रमन्नसहितस्य वैश्वदेवपात्रस्य ॥ अधिश्रित्य संस्कृतं कृत्वा प्रोक्षये-
 दित्यन्वयः ॥ एते पंचमहायज्ञा अन्वहं सकृदेव कर्तव्याः ॥ अहरहर्भूतेभ्यो बलि
 हरेदित्यादिकया य एवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्य इत्य-
 न्तया श्रुत्या अर्थात् पंचमहायज्ञा इत्यादिना भगवतापारस्कराचार्येण च सायं
 प्रातः शब्दानुपादानेनैवान्वहं पंचमहायज्ञविधानात् ॥ औपासनस्य परिचरणमस्तमि-
 तानुमुदितयोदितिश्रियोपानभिधानाच्च ॥ यदि हि भगवतः पारस्कराचार्यस्य
 सायं प्रातः पंचमहायज्ञानुष्ठानमधीष्टं स्यात्तर्हि अर्थात् सायं प्रातः पंचमहायज्ञा
 इत्येवमूर्ध्वं प्रणीतं स्यात् ॥ तस्मात्स्वगृहानुसारेण वाजसनेयिषिरन्वहं सकृदेवैते क-
 र्तव्याः ॥ अग्नये स्वाहा ॥ धर्माय स्वाहेत्यादि पढाहुतील्लुहोति ॥ एष वैश्वदेवः
 संतिष्ठते नमो रुद्राय पशुपतय इत्यादिभिर्बलिहरणमित्येतत्संतिष्ठते ॥ देवेभ्यः
 स्वाहेत्यग्नौ जुहोत्येष देवयज्ञः संतिष्ठते ॥ पितृनुदित्येकं ब्राह्मणं भोजयेदपि वा
 दक्षिणेनार्गिं दक्षिणाग्नान् दर्भान् संस्तीर्यतेषु पिदं ददाति पितृभ्यः स्वधास्त्विति ॥
 अपि वाऽप्यस्तपितृयज्ञः संतिष्ठते ॥ उच्चरेणार्गिं शुचीं देशे प्राणाग्नान् दर्भान् संस्तीर्य
 गंधपुष्पपुपदीपैरलंकृत्य बलिमुपहरति भूतेभ्यो नम इति तद्भूतयज्ञः संतिष्ठते ॥
 मनुष्ययज्ञार्थमतिथिं भोजयेदपि वा हंतकारं ब्राह्मणेभ्यो ददाति मनुष्येभ्यो हंतैति
 मनुष्ययज्ञः संतिष्ठत इति मदनपारिजाते बोधायनसूत्रे वैश्वदेवबलिहरणानन्तरमग्रं
 दत्त्वा देवयज्ञार्थमुद्धतान्नादेवेभ्यः स्वाहेत्येकामाहुतिपग्नौ जुहुयुः ॥ पितृयज्ञार्थमपि
 वैश्वदेवबलिहरणशिष्टादग्रात्प्राचीनावोतिनो दक्षिणतोऽग्नेः पितृतीर्थेन पितृभ्यः
 स्वधास्त्विति बलि हरेयुः ॥ भूतयज्ञार्थं वैश्वदेवशिष्टान्नादेवोत्तरतोऽग्नेर्देवतीर्थेन
 बलिमुपहरेयुर्भूतेभ्यो नम इति मनुष्ययज्ञार्थमतिथिं भोजयेदतिथ्यभावे संक-
 र्णितं दद्युरिति मदनपारिजाते आपस्तंबपरिशिष्टे च ब्रह्मयज्ञव्यतिरिक्तेभ्यो
 महायज्ञेभ्यो वैश्वदेवबलिहरणयोः पृथग्विधानाद्वौषायापनपस्तवादीनामपि महा-
 यज्ञाः दिव्यं भवन्ति न रात्रौ ॥ वैश्वदेवबलिहरणे तु सायंप्रातर्भवेतः ॥ यथाह मदन-
 पारिजाते जमदग्निः ॥ वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्याद्बलिहृतिस्तथा ॥ सहतः पंच य-
 ज्ञास्तु दिव्येत्प्राह पर्षविति ॥ अस्माकं वाजसनेयिनां तु गृहे पारस्कराचार्ये-

महायज्ञेभ्यो वैश्वदेवबलिहरणयोः पृथक्त्वेनानुक्तत्वादाद्यैश्चतुर्भिर्घैर्ननुष्ठितैरेव वैश्व-
 देवबलिहरणयोः सिद्धिरवगम्यते ॥ मदनपारिजाते बह्वृचगृह्येऽपि ॥ देवपितृभूत-
 मनुष्यब्रह्मयज्ञाः पंचमहायज्ञा आद्याश्चत्वार एव वैश्वदेविकं बलिकर्म चेत्याहुरिति ॥
 तेन महायज्ञवैश्वदेवकर्मणोरेकत्वाद्वाजसनेयिनां वैश्वदेवाख्यं कर्म दिवैव भवति न
 रात्रौ ॥ अत एवोक्तं यज्ञपार्श्वे कात्यायनेन ॥ अग्निमाननग्निमान्कुर्यादिमांस्तु प्र-
 त्यहं सकृत् ॥ अन्यथा प्रत्यवायी स्याद्गौरवं नरकं व्रजेदिति ॥ स्मृतिरत्नावल्यां
 हरिहरभाष्ये च वचनं ॥ न हंतर्ति न होमं च न स्वाध्यायं न तर्पणं ॥ नैकः श्राद्धद्रव्यं
 कुर्यात्समानेहनि कुत्रचिदिति ॥ हंतर्तिर्भुज्ययज्ञः ॥ होमो वैश्वदेवः ॥ स्वाध्यायो
 ब्रह्मयज्ञः ॥ तर्पणं पितृयज्ञः ॥ यत्तु मदनपारिजाते ॥ धर्मविन्नाचरेत्स्नानमानिहकं
 तु पुनः पुनः ॥ तर्पणं ब्रह्मयज्ञं च वैश्वदेवं च नाचरेदिति विष्णुपुगणवचनमुदाह-
 रत्य वैश्वदेवाख्यं कर्म दिवा द्विस्तथा रात्रावपि द्विनं कर्तव्यमित्युक्तं तद्यस्यां शाखायां
 सायं प्रातर्वैश्वदेव उक्तस्तर्पणं ॥ तर्पणं नित्यतर्पणं न पुनः पितृयज्ञः ॥ यत्तु छं-
 दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन ॥ सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ॥ अन-
 श्रतापि सततमन्यथा किल्विपी भवेदित्युक्तं तच्छंदोगविषयं ॥ नचास्य वचसो
 वाजसनेयिशाखासाधारण्यं ॥ अग्निमाननग्निमान्कुर्यादिति पूर्वोक्तयज्ञपार्श्वपरिशि-
 ष्टस्थकात्यायनवचनेनैव प्रत्यहं सकृत्पंचमहायज्ञविधानेन साधारण्यस्य वक्तुम-
 शक्यत्वात् ॥ न च छंदोगयज्ञपार्श्वपरिशिष्टस्थयोः कात्यायनवाक्ययोरेकवा-
 क्यता संभवति ॥ प्रत्यहं सकृत्करणं प्रत्यहं सायंप्रातः करणयोर्मिथः विरो-
 धात् ॥ किंच ॥ अकरणं विदित्वाऽपिरीतकरणं चेत्प्रथममन्यन्यथा शङ्काभिधेयं ॥
 अतश्च सायं प्रातर्वैश्वदेवकरणे विहितवैपरीत्यकरणात्प्रत्यवायी स्यादीत्यर्थकादन्य-
 था प्रत्यवायी स्यादित्युत्तरार्द्धादपि पंचमहायज्ञावृत्तेः प्रतिषेधोऽवगम्यते ॥ तस्मा-
 त्साधुक्तं वाजसनेयिभिः प्रत्यहं सकृदेव पंचमहायज्ञा कर्त्तव्या इति यद्येवं तर्हि
 श्रुतिस्मृतिविहितं सायं कालीनं द्वितीयं भोजनं कथं सिद्धयेत् स्वात्मार्थं पाक-
 निषेधादिति चेत् ॥ सत्यं ॥ ब्राह्मणादिभ्यो भिक्षादिदानार्थत्वेन पाकस्य
 स्वात्मार्थत्वाभावात्तिनपेधाप्रवृत्तेः ॥ सायंकालीनभोजनपाकस्तु लौकिकाग्नावेव न
 गृह्ये ॥ अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन वा ॥ लौकिकोग्निः स विज्ञेयः पुनराधा-
 नमर्हतीति बौधायनवचनात् ॥ यत्तु सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यं इति छंदोगपरिशि-
 ष्टमुदाहृत्याचारादर्शकृता उक्तं ॥ सायमिति पुनः पाके सति ॥ तथा च विष्णुपु-
 राणं ॥ पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ॥ वैश्वदेवनिमित्तं तु पत्न्या सार्द्धं धळि
 हरेत् ॥ तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जितमिति ॥ मनुरपि ॥ सायंत्वन्नस्य

हुतमहुतं चाग्नौ भवतीति॥ क्षारलवणपरान्नसंस्पृष्टेनाहविष्येणाग्नौ होमो न कार्यः॥
 अपि तूष्णं भस्मान्द्यायतनादुत्तरतोऽप्योह्य तस्मिन् होतव्यं ॥ उष्णं भस्मेत्यंगारमि-
 थितं भस्मेत्यर्थः ॥ अत एव बोधायनः ॥ अंगारान् भस्मपित्रास्तु उद्धृत्योत्तरतोऽ-
 नलात् ॥ जुहुयाद्वैश्वदेवं तु यदि क्षारादिमिश्रितमिति ॥ तथा ॥ परोक्षमन्नमसंस्कृ-
 तमगनावधिश्रित्याग्निः प्रोक्षयेत्तदेवपित्रमिध्याचक्षत इति ॥ अधिश्रयणं पुनरग्नौ-
 परि स्थापनमात्रमन्नसहितस्य वैश्वदेवपात्रस्य ॥ अधिश्रित्य संस्कृतं कृत्वा प्रोक्षये-
 दित्यन्वयः ॥ एते पंचमहायज्ञा अन्वहं सकृदेव कर्त्तव्याः ॥ अहरहर्भूतेभ्यो बलिं
 हरेदित्यादिकया य एवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्य इत्य-
 न्तया श्रुत्या अथातः पंचमहायज्ञा इत्यादिना भगवतापारस्कराचार्येण च सायं
 प्रातः शब्दानुपादानेनैवान्वहं पंचमहायज्ञविधानात् ॥ औपासनस्य परिवरणमस्तमि-
 तानुमुदितयोदितिवद्विशेषानभिधानाच्च ॥ यदि हि भगवतः पारस्कराचार्यस्य
 सायं प्रातः पंचमहायज्ञानुष्ठानमपीष्टं स्यात्तर्हि अथातः सायं प्रातः पंचमहायज्ञा
 इत्येषसूत्रं प्रणीतं स्यात् ॥ तस्मात्स्वयं शब्दानुसारेण वाजसनेयिभिरन्वहं सकृदेवैते क-
 र्त्तव्याः ॥ अग्नये स्वाहा ॥ धर्माय स्वाहेत्यादि षडाहुतीर्जुहोति ॥ एष वैश्वदेवः
 संतिष्ठते नमो रुद्राय पशुपतय इत्यादिभिर्वलिहरणमित्येतत्संतिष्ठते ॥ देवेभ्यः
 स्वाहेत्यग्नौ जुहोत्येष देवयज्ञः संतिष्ठते ॥ पितृनुदित्येकं ब्राह्मणं भोजयेदपि वा
 दक्षिणेनार्गिं दक्षिणाग्रान् धर्मान् संस्तीर्यतेषु पिंडं ददाति पितृभ्यः स्वधास्त्विति॥
 अपि वाऽपस्ततिपितृयज्ञः संतिष्ठते॥ उत्तरेणार्गिं शुचौ देशे प्रागग्रान् धर्मान् संस्तीर्य
 गंधपुष्पधूपदीपैरलंकृत्य बलिमुपहरति भूतेभ्यो नम इति तद्भूतयज्ञः संतिष्ठते॥
 मनुष्ययज्ञार्थमतिथिं भोजयेदपि वा हंतकारं ब्राह्मणेभ्यो ददाति मनुष्येभ्यो हंतैति
 मनुष्ययज्ञः संतिष्ठत इति मदनपारिजाते बोधायनसूत्रे वैश्वदेवबलिहरणानन्तरमग्रं
 हत्वा देवयज्ञार्थमुद्धृतान्नादेवेभ्यः स्वाहेत्येकामाहुतिमग्नौ जुहुयात् ॥ पितृयज्ञार्थमपि
 वैश्वदेवबलिहरणशिष्टदन्नात्प्राचीनावीतिनो दक्षिणतोऽग्नेः पितृतीर्थेन पितृभ्यः
 स्वधास्त्विति बलिं हरेयुः ॥ भूतयज्ञार्थं वैश्वदेवशिष्टान्नादेवोत्तरतोऽग्नेर्देवतीर्थेन
 बलिमुपहरेयुर्भूतेभ्यो नम इति मनुष्ययज्ञार्थमतिथिं भोजयेदतिथ्यभावे संक-
 रितं दद्युरिति मदनपारिजाते आपस्तंबपरिशिष्टे च ब्राह्मणव्यतिरिक्तेभ्यो
 महायज्ञेभ्यो वैश्वदेवबलिहरणयोः पृथग्विधानाद्बोधायनापस्तंबादीनामपि महा-
 यज्ञाः दिवैव भवन्ति न रात्रौ ॥ वैश्वदेवबलिहरणे तु सायंप्रातर्भवतः ॥ यथाह मदन-
 पारिजाते जपदग्निः ॥ वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्याद्बलिहृतिस्तथा ॥ महतः पंच य-
 ज्ञास्तु दिवैवेत्प्राह धर्मविदिति ॥ अस्माकं वाजसनेयिनां तु गृहे पारस्कराचार्य-

महायज्ञेभ्यो वैश्वदेवबलिहरणयोः पृथक्त्वेनानुक्तत्वादायैश्वर्यं भिरनुष्ठितैरेव वैश्व-
 देवबलिहरणयोः सिद्धिरवगम्यते ॥ मदनपारिजाते बह्वृचगृष्टेपि ॥ देवपितृभूत-
 मनुष्यब्रह्मयज्ञाः पंचमहायज्ञा आद्याश्चत्वार एव वैश्वदेविकं बलिकर्म चेत्याहुरिति ॥
 तेन महायज्ञवैश्वदेवकर्मणोरेकत्वाद्वाजसनेयिनां वैश्वदेवाख्यं कर्म दिवैव भवति न
 रात्रौ ॥ अत एवोक्तं यज्ञपार्श्वे कात्यायनेन ॥ अग्निमाननग्निमान्कुर्यादिमांस्तु प्र-
 त्यहं सकृत् ॥ अन्यथा प्रत्यवायी स्यादौरवं नरकं व्रजेदिति ॥ स्मृतिरतनावल्यां
 हरिहरभाष्ये च वचनं ॥ न हंतर्ति न होमं च न स्वाध्यायं न तर्पणं ॥ नैकः श्राद्धद्वयं
 कुर्यात्समानेहनि कुत्रचिदिति ॥ हंतर्तिर्मुन्ययज्ञः ॥ होमो वैश्वदेवः ॥ स्वाध्यायो
 ब्रह्मयज्ञः ॥ तर्पणं पितृयज्ञः ॥ यत्तु मदनपारिजाते ॥ धर्मविन्नाचरेत्सनानमान्हिकं
 तु पुनः पुनः ॥ तर्पणं ब्रह्मयज्ञं च वैश्वदेवं च नाचरेदिति विष्णुपुगणवचनमुदाहृ-
 त्य वैश्वदेवाख्यं कर्म दिवा द्विस्तथा रात्रावपि द्विर्न कर्तव्यमित्युक्तं तथस्यां शाखायां
 सायं प्रातर्वैश्वदेव उक्तस्तद्विषयं ॥ तर्पणं नित्यतर्पणं न पुनः पितृयज्ञः ॥ यत्तु छं-
 दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन ॥ सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ॥ अन-
 श्रतापि सततमन्यथा क्लिन्नपी भवेदित्युक्तं तच्छंदोगविषयं ॥ नचास्य वचसो
 वाजसनेयिनाखासाभारण्यं ॥ अग्निमाननग्निमान्कुर्यादिति पूर्वोक्तयज्ञपार्श्वपरिशि-
 ष्टस्यकात्यायनवचनेनैव प्रत्यहं सकृत्पंचमहायज्ञविधानेन साधारण्यस्य वक्तुम-
 शक्यत्वात् ॥ न च छंदोगयज्ञपार्श्वपरिशिष्टस्ययोः कात्यायनवाक्ययोरेकवा-
 क्यता संभवति ॥ प्रत्यहं सकृत्करणं प्रत्यहं सायंप्रातः करणयोर्मिथः विरो-
 धात् ॥ किंच ॥ अकरणं विहितविपरीतकरणं चेत्युपपत्त्यन्यथा शब्दाभिधेयं ॥
 अतश्च सायं प्रातर्वैश्वदेवकरणे विहितवैपरीत्यकरणात्प्रत्यवायी स्यादीत्यर्थकादन्य-
 था प्रत्यवायी स्यादित्युत्तरार्द्धादपि पंचमहायज्ञावृत्तेः प्रतिषेधोऽवगम्यते ॥ तस्मा-
 त्साधूक्तं वाजसनेयिभिः प्रत्यहं सकृदेव पंचमहायज्ञा कर्त्तव्या इति यथेवं तर्हि
 श्रुतिस्मृतिविहितं सायं कालीनं द्वितीयं भोजनं कथं सिद्धयेत् स्वात्मार्थं पाक-
 निषेधादिति चेत् ॥ सत्यं ॥ ब्राह्मणादिभ्यो भिक्षादिदानार्थत्वेन पाकस्य
 स्वात्मार्थत्वाभावात्निषेधाप्रवृत्तेः ॥ सायंकालीनभोजनपाकस्तु लौकिकाम्नावेव न
 गृह्ये ॥ अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन वा ॥ लौकिकोग्निः स विज्ञेयः पुनराधा-
 नमर्हतीति बौधायनवचनात् ॥ यत्तु सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यं इति छंदोगपरिशि-
 ष्टमुदाहृत्याचारादर्शकृता उक्तं ॥ सायमिति पुनः पाके सति ॥ तथा च विष्णुपु-
 राणं ॥ पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ॥ वैश्वदेवनिमित्तं तु पत्न्या सार्द्धं चर्त्ति
 हरेत् ॥ तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तपैवान्नापवर्जितमिति ॥ मनुरपि ॥ सायंत्वन्नस्य

सिद्धस्य पत्न्यमंज्यं बलिं हरेदिति तेन पुनः पाकाम्रावेन सायं वैश्वदेव इति ॥ त-
दयुक्तं ॥ अनश्रतापि सततपन्यथा किल्विषी भवेदिति नित्यतया श्रवणविरोधात् ॥
पुनः पाकमुपादयेति स्वनुवादः ॥ वैश्वदेवार्थत्वेनार्थमाप्तत्वात्तस्य ॥ नहि पुनः
पाकोपादानाभावे सति वैश्वदेवः सिद्धयति ॥ तस्मात्पातरिव सायमपि छंदोगादीनां
नित्यो वैश्वदेव इति दिक् ॥ इति वैश्वदेवोपयोगीनिर्णयः ॥

॥ अथ जीवत्पितृकस्य संस्कर्तुर्नादीश्राद्धदेवतानिर्णयः ॥

निरूपितं प्रसक्तानुप्रसक्तं ॥ अधुना प्रकृतोपयोगी जीवत्पितृकस्य संस्कर्तुर्ना-
दीश्राद्धदेवतानिर्णयः प्रस्तूयते ॥ तत्र कात्यायनः ॥ वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च
पतिते सति ॥ येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत इति ॥ संन्यस्ते जीवतीत्यर्थः ॥
अत्र वृद्धौ तीर्थे चेत्यनेकनिमित्तसमावेशे वाक्यभेदाद्दर्शमन्तर्वेदीतिवद् द्वितीयादिपदै-
र्जीवत्पितृकधिकारिकं श्राद्धमात्रं लक्ष्यते ॥ छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनोपि ॥ पितुः पि-
तृभ्यो वा दद्यात्सपितेत्यपरा श्रुतिरिति ॥ यत्तु प्रेतेभ्यो ददातीत्युपक्रम्य न जीव-
न्तमपि ददातीति श्रुतेरिति कात्यायनसूत्रं तत्पितृपितृव्यश्चादिविषयं ॥ बहुवचपुष्प-
परिशिष्टे तु ॥ नादीश्राद्धं प्रकृत्योक्तं ॥ महत्सु पूर्वेषु दहरूपेषु तदिदमेकं मातृणां
पृथक् कुर्वन्त्यपि पितृणामपि मातामहानामिति त्रितयमिच्छन्ति तस्माज्जीवत्पिता
सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात्तस्यां जीवन्त्यां मातामहस्यैव कुर्यादिति ॥
महत्सु उपनयनादिषु अल्पेषु पुंसव्रतादिषु ॥ पृथग् दिनभेदेन पूर्वान्हादि कालभेदेन
वा ॥ ॥ त्रितयं श्राद्धत्रयं भिक्षमयोगमित्याशयः ॥ तथा च गार्ग्यः ॥ मातृ-
श्राद्धं तु पूर्वेषुः कर्माहनि तु पैतृकं ॥ मातामहं चोत्तरे वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति ॥
तदा शातातपः ॥ पूर्वान्हे मातृकं श्राद्धं मध्यान्हे पैतृकं तथा ॥ ततो मातामहानां
च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति ॥ एके इच्छन्तीति परिशिष्टोक्त्या सह प्रयोगः स्वा-
भिपत्तत्वेन सूचितः ॥ उक्त्यानुकूलत्वेन वृद्धमनुना ॥ अलामे भिन्नकालानां नां-
दिश्राद्धत्रयं युज्यते ॥ पूर्वेष्वैव प्रकृत्यैव पूर्वान्हे मातृपूर्वकमिति ॥ एवं जीवत्पितृकं प्रत्यपि
तीर्थे इव श्राद्धत्रयमाप्तौ विषयविशेषेऽपवादार्थमुच्यते ॥ तस्मादिति ॥ तत्र पार्वण-
द्वयेनैव नादीश्राद्धफलसिद्धिरित्याशयः ॥ एवं जीवन्मातृपितृकस्य मातामहश्राद्धेनैव
तत्सिद्धिरित्याशयेनोक्तं तस्मादित्यादि ॥ एतच्चोपलक्षणार्थः ॥ जीवत्पितृमातामहस्य
मातृपार्वणेनैव तत्सिद्धिरित्यपि बोध्यं ॥ यद्गर्गाद्यो जीवति तत्पार्वणातिरिक्तपार्वणा-
नुष्ठाने नादीश्राद्धफलसिद्धिरित्यत्र तात्पर्यस्य वाक्यभेदभयेन तस्मादित्यादिभ्यो
स्वीकर्तुमुचितत्वात् ॥ एवं च सति मृतपितृकजीवन्मातृमातामहस्य पितृपार्वणमात्रेण
नादीश्राद्धसिद्धेः साधकत्वात् सकलदाक्षिणात्यस्वीकृतेन पितृकं मातृकं तथा

मातामहस्य च जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्यजेदिति शास्त्रेण संवादलाभात् ॥
 एवं च सति येभ्य एव पिता दद्यादिति शास्त्रेण पितुः पितृपार्वणं परिशिष्टवलेन च
 स्वमात्रादिपार्वणं समुच्चयेन कार्यमित्यन्ततानुचितं ॥ तस्यां जीवन्त्यां मातामहस्यैव
 कुर्यादिति पारिजाताद्यनेकग्रंथसमतपाठैवकारविरोधाच्च ॥ न गिरा गिरेति ब्रू-
 यादितिवदर्थमाप्तेतरनिवृत्त्यनुवादतया तत्स्वीकारेणात्र ह्येवावपंतीतिवत् श्रौतपरि-
 संख्यांगीकारगौरवस्याप्यनापत्तेश्च ॥ तं वर्गं तु पारित्यजेदिति शास्त्रविरोधाच्च ॥
 येभ्य एवेति शास्त्रस्य परिशिष्टस्य च पारिजातोक्तव्यवस्थाविरोधापत्तेश्च ॥ तथाहि
 तत्रोक्तपरिशिष्टमुदाहृत्य तत्संवादितया सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ॥
 न जीवन्तमतिक्रम्य किंचिदद्यादिति श्रुतिरिति कार्तीयवचनमुदाहृत्य पितृकृत्येषु
 पितामहादिसंबंधेषु श्राद्धेष्वित्यर्थ इति व्याख्यायकेषुचिदेव तदपवादत्वेन उदाहे
 पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे ॥ तीर्थे ब्राह्मण आयाते पठैते जीवतः पितुरिति
 मैत्रायणीयपरिशिष्टमुदाहृतं ॥ तदधिकारे च येभ्य एव पिता दद्यादित्येतत्समा-
 नार्या विष्णुस्मृतिरुदाहृता ॥ पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पिता कुर्या-
 त्तेषां कुर्यात्पितरि पितामहे च येषां पितामह इति ॥ ततश्च बह्वृचपरिशिष्टस्य सु-
 तसंस्कारविषयत्वाच्च जीवन्तमतिक्रम्येत्येतत्तद्विषयं ॥ मैत्रपरिशिष्टस्य तु तदति-
 रिक्तविषयत्वाद्येभ्य एव पिता दद्यादित्येतत्तद्विषयमित्येवं व्यवस्था प्रतीयत इति
 वार्त्रघ्नी वृधन्वत्योरिव समुच्चयासंभवः ॥ नच मैत्रपरिशिष्टस्य सुतसंस्कारविषय-
 त्वमस्तीति शङ्क्यं ॥ उदाहशब्दस्य कर्तुर्द्वितीयविवाहपरत्वात् ॥ नांदीश्राद्धं पिता
 कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदीकमिति वच-
 नात् ॥ न च पुत्रजनननिमित्तकमपि संस्कारांगं तीर्थं इव तत्रापि पुरुषार्थस्यैव वि-
 धानात् ॥ न च जीवद्गर्त्रयाद्यसुतसंस्कारेष्वपि येभ्य एव पिता दद्यादित्येतत्स्वी-
 कार आवश्यक इति शङ्क्यं ॥ पितरि पितामहे च प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्या-
 दिति विष्णुक्तीत्या लोपस्यौचित्यप्रतीतेः ॥ एतदपवादमप्यनन्तरं वक्ष्यामः ॥ यत्तु
 पारिजातोक्तव्यवस्थादूषणाय स्मृतिरत्नावल्यामुक्तं ॥ बह्वृचपरिशिष्टस्य बह्वृचविषय-
 त्वान्मैत्रायणीयस्य तच्छास्त्रविषयत्वाच्च व्यवस्थान्तरं कल्पनीयमिति ॥ तन्न ॥
 आश्वलायनपरिशिष्टे सुतसंस्कारेष्विति श्रवणात्परिशिष्टान्तरे च तद्विज्ञकर्माणामेव
 श्रवणात्कर्मभेदेन व्यवस्थाया अत्र कल्पत्वात् शब्दानारुद्धशाखाभेदव्यवस्था कल्प-
 नस्यैवाव्यत्वात् होलाकाधिकरणन्यायवाधितत्वाच्च यत्तु पारिजाते ॥ न जीवत्पितृकः
 कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ॥ येभ्य एव पिता कुर्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः ॥ पिता-
 महेष्वेवमेव कुर्याज्जीवति साग्निकः ॥ साग्निकोपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामह इति
 सुमन्तुवचनान्मैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तविषयेष्वपि जीवत्पितृकस्य सामनेरेवाधिकारो

न निग्नेरिति प्रतिपादितं तद्वाहपुत्रजनननिमित्तकनादीश्चादव्यतिरिक्ततीर्थश्राद्धादिविषयं ॥ अनशिकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ हृदिकर्मणि ॥ येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य पार्वणमित्याचारमदनरत्नोदाहृतहारीतवचनेन सुमन्तुवाक्यापवादत् ॥ साग्निरत्र श्रौताग्निमान् स्मार्चाग्निमांश्च तदितरो, निग्नेरित्यपि तत्रैवोक्तं अतश्च निग्नेर्जावत्पितृकस्य तीर्थश्राद्धादौ नाधिकार इति सिद्धं ॥ यच्च तत्रैवोक्तं ॥ येभ्य एव पिता दद्यादित्यत्र येभ्य इति पितुः पित्रादय एव परामृश्यन्ते न तु मात्रादयो मातामहादयश्च ॥ न जीवन्तमतिक्रम्य किंचिदद्यादित्यादि शास्त्रेण तावत्पितृपार्वणमेव निषिद्धयते ॥ तत्रैव जीवतोतिक्रमसंभवात् ॥ प्रमीतरवमाश्रादिकेन स्वमात्राण्युद्देशेन श्राद्धकरणे तदभावात् ॥ प्रतिप्रसवार्थस्य च येभ्य इति शास्त्रस्य निषेधसमानविषयत्वोचित्यात् ॥ किंच ॥ येभ्य इत्युक्तवाक्ये पितुर्मात्रादिग्रहणे तत्समानार्थे विष्णुवाक्येषु तदाप्येत ॥ तच्चैतत् पठ्यते ॥ पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पितरः कुर्यात्तेषां कुर्यात्पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः ॥ पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैवं कुर्याद्यस्य पिता मेतः स्यात्स पित्रे पित्रे निषाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्याद्यस्य पितापितामहश्च मेतौ स्यातां स ताभ्यां पित्रं दत्त्वा प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ॥ मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ॥ मंत्रो येन यथान्यायं शेषाणां मंत्रवर्जितमिति ॥ अत्र च प्रमीतमातृमातामहोपि जीवत्पितृकः पितुःपित्रादीनिव तदीयानेव मात्रादीन् मातामहादींश्चोद्दिश्य श्राद्धं कुर्यादिति चेत्प्रथमवाक्ये विवक्षितोऽर्थः स्यात्तदा येषां पितामहः कुर्यात्तेषां कुर्यादिति सानुपगमे द्वितीयवाक्ये तथैव विवक्षापद्येत ॥ ततश्च स्वीयानां मात्रादीनां मातामहादीनां पितुर्मात्रादीनां मातामहादीनां च प्रमीतानां परित्यागेन पितामहस्य मात्रादीन् मातामहादींश्चोद्दिश्योद्वाहपुत्रजननादौ जीवत्पितृपितामहस्य श्राद्धानुष्ठानमापद्येत ॥ तथा मातामहानामप्येवमित्यतिदेशाज्जीवन्मातामहस्य स्वीयानां पैतृकाणां पैतामहानां च मात्रादीनां मातामहादीनामनादरेण मातामहसंबन्धिनो मात्रादीन्मातामहादींश्चोद्दिश्य तदनुष्ठानं स्यादिति प्रथममेव वाक्यं पितुः पित्रादिपार्वणस्यैव प्रापकमिति स्वीकृत्य जीवत्पितृकस्तेन सह स्वीयानामेव मात्रादीनां मातामहादीनां च श्राद्धं कुर्यादिति स्वीकर्तुमुचितमिति ॥ तन्न ॥ यतो येभ्य एव पिता दद्यादीदृशार्थकानां सर्वेषां विष्णुस्मृत्यादिवाक्यानां प्रतिप्रसवत्वं तदैव घटते ॥ यदा न जीवन्तमतिक्रम्येत्यादीनां जीवत्पितृकं प्रति पितुः पित्राण्युद्देश्यकपार्वणनिषेधपरत्वं भवति ॥ न चैतत् ॥ प्रतिप्रसवत्वाभिपन्नवाक्यभिन्नस्य तादृशपार्वणप्रापकस्य निषेधापेक्षितस्याभावात् ॥ तत्तच्छ्राद्धविधिषु पित्रादिश्रद्धानां ससंबधिकत्वमहिम्ना कर्तुः पित्रादीनामेव प्रतीत्या तादृशपार्वणप्राप्तेरनाशङ्क्यत्वात् ॥ निषेधस्य मेतेभ्यो ददाति ॥ मेतेभ्य एव निषृणीयादिति विद्वितुपपन्नकरणस्यकार्त्तव्यायनाशङ्का-

यनोक्तितुल्यपट्टचिकेन जीवमानेन देयं स्याद्यस्माद्भरतसत्तम ॥ तस्माज्जीव-
त्पिता कुर्याद् द्वाभ्यामेव न संशय इति भविष्यपुराणवचनेन प्राप्तस्य मृतपुंढ्र-
मात्रोद्देश्यकपदानस्य निषेधकयोपपत्तेः ॥ शक्यते च हारीतवचनस्यानग्निकं
प्रतिमात्रादिविषयेषु प्रतिपसवत्त्वं वक्तुमनायासेन ॥ तस्यापि वृद्धितोर्यादौ मैत्राय-
णीयप्राप्तस्य सुमन्तुवचनेन निषिद्धत्वात् ॥ यत्तु जीवत्पितृपितामहेन पितामहमात्रा-
द्युद्देशेन श्राद्धानुष्ठानं स्यादित्युक्तं तन्नानिष्टं ॥ पितृमात्राद्युद्देशेनैव तदुद्देशेनापि प्र-
माणसिद्धस्य तदनुष्ठानस्य स्वीकर्तुमुचीनत्वात् ॥ यत्तु मातामहानामप्येवमित्यतिदे-
शमूलकमनिष्टोपादनं तत्तदर्थज्ञानविजृम्भितं ॥ अत्र हि मातामहानां श्राद्धं पितृपार्व-
णवत्कर्तव्यमुचितमंत्रोद्देश्युक्तमित्यनिदिश्यते ॥ इत्यप्रतिदेशेन च यथा विसर्जनान्ता-
न्यंगान्यतिदिश्यन्ते तथाऽव्यवहितपूर्वग्रंथोक्तक्रमेणैकद्वयादिजीवननिमित्ताव्युत्क्रम-
मर्णनिमित्ता च पितृपार्वणगता देवता व्यवस्थापि ॥ अंगत्वाविशेषात् ॥ नचैवं मा-
त्रादिश्राद्धं पितृपार्वणांगं ॥ येनातिदिश्येत ॥ न च विष्णुस्मृतिव्याख्यातारोऽपि
मातामहानामप्येवमिति वचस इतरेति कर्त्तव्यतातिदेशपरतामिवोक्तविधदेवताव्यव-
स्थातिदेशपरतां मन्यमाना अपि मात्रादिपार्वणातिदेशपरतां मन्यन्ते ॥ मन्यन्ते च
येषां पिता कुर्यादेषां पितामह इत्यनयोर्मात्रादिमातामहादिपार्वणमोचरतामपि ॥ युक्तं
चैतत् ॥ येषामिति यच्छब्देन पितृकर्त्तृकश्राद्धोद्देश्यतायाः पुत्रकर्त्तृकश्राद्धोद्देश्यत्व-
व्याप्यत्वप्रतीतिः ॥ यत्कृतकं तदनित्यमितिवत् ॥ येभ्य एव पिता दद्यादिति यच्छ-
ब्दोपबध्वैव कारणेन वीप्स्याप्रतीतिश्च ॥ यमेव धार्तराष्ट्रं तु भीमसेनोभ्यवेक्षते ॥ क्षण-
मात्रेण तं हन्ति व्याघ्रो भृगुगणं यथेतिवत् ॥ अतो येभ्य एव पिता दद्यादौद्दशशास्त्रा-
नुसारिण्यनुष्ठाने पितृकर्त्तृकश्राद्धोद्देश्य पितृमातृमातामहाद्युद्देश्यकश्राद्धत्रयस्य कर्त्त-
व्यतामनुष्ठेणात्मीयमात्राद्युद्देशेन श्राद्धसंभवः ॥ न चाश्वलायनपरिशिष्टानुसारिण्य-
नुष्ठाने पितुः पित्राद्युद्देशेन तत्संभव इति प्रागेव विदितं ॥ अतस्तदुभयार्थसमुच्चयो-
क्तिः साहसमात्रं ॥ अस्तु वा विष्णुस्मृतेर्येभ्य एव पिता दद्यादित्यस्य च सुतसंस्का-
रसाधारण्यं तथाप्याश्वलायनशास्त्रिभिस्तत्परिशिष्टोक्त एव पक्षः संभवे कर्तुमुचितो
नतूक्तसमुच्चयः बहल्यं वा स्वष्ट्युक्तमिति स्मृतेः ॥ कुलपरंपरया तत्त्वेन यदि तच्छा-
स्त्रिनोपि विष्णुस्मृत्युक्तमाचरन्ति ॥ आचरन्तु नाम ॥ नतूक्तसमुच्चयः परंपरायातो-
ऽस्ति ॥ स्मृतिकौस्तुभेभ्यो ॥ इति जीवत्पितृकस्य संस्कर्त्तुर्नां श्राद्धदेवता निर्णयः ॥

“ अथ सुतसंस्कारे भवासादिना पितृकर्त्तृकत्वासंभवनिमित्त कर्त्तव्यन्तरं प्रतिना-
न्दीश्राद्धदेवतानिर्णयः ॥

तत्र छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ॥
पिढानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमादिति ॥ ओद्वाहनादित्याहभिविधौ ॥ तेनो-

द्वाहं विवाहमभिव्याप्य सुतसंस्कारकर्मसु पिता स्वपितृभ्यः पिदान् दद्यात् ॥ तदुप-
 लक्षितमाभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ॥ उदाहोत्र पूर्वोभिप्रेतः ॥ द्वितीये तु पितरि
 जीवत्यपि स्वकर्तृकत्वात् ॥ तथा च स्मृतिः ॥ नांदीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणि-
 ग्रहे पुनः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदीकर्ममिति ॥ तस्याभावे तु तत्क्रमादि-
 ति । तस्य पितुः प्रवासादिनाऽभावे तु तेष्वेव कर्मसु तन्निमित्तः पित्रसंनिधिनिमि-
 त्तो योधिकारिक्रमः असंस्कृतास्तु संस्कार्या श्राद्धाभिः पूर्वसंस्कृतैरिति शास्त्रावगत-
 स्तेन क्रमेण तेषां पूर्वसंस्कृतानां मध्ये ज्येष्ठभ्रात्रादिः कुर्वन् स्वपितृभ्यो दद्यात् ॥
 समावर्त्तनस्यापि विवाहात्माचीनसुतसंस्कारत्वाज्जीवत्पितृकसमावर्त्तने पिता स्व-
 पितृभ्यो दद्यात् ॥ अजीवत्पितृकस्तु पूर्वसंस्कृतभ्रात्रसंभवे स्वयमेव स्वपितृभ्यो द-
 द्यात् ॥ उपनयनेन कर्माधिकारसत्त्वात् ॥ विवाहेऽप्येवमेव द्रष्टव्यमिति पारिजाते
 व्याख्यातं ॥ अत्र च पितृर्जीवत्पितृकस्य च ज्येष्ठभ्रात्रादेश्च तथा द्विविधस्य शा-
 स्त्रान्तरे श्राद्धीयदेवतात्वेन येऽवगताः पित्रादयो मात्रादयो मातामहादयश्च तेषामेव
 स्वपितृभ्य इति निर्देशः ॥ स्वेज्यत्वस्य प्रपृथग्यत्वात् ॥ जीवत्पितृकेन स्वजनका-
 द्युद्देव्यकभ्राद्वानुष्ठानस्य वाधितत्वात् ॥ अत एव समावर्त्तनस्य माणवकर्तृकत्वेऽपि
 तदंगभूतनांदीश्राद्धे पितुस्तदभावे ज्येष्ठभ्रात्रादेरमातृकतृत्वप्रापणादिना वचनस्यार्थ-
 वत्त्वमित्याशयेन तदुपन्यास इति बोध्यं ॥ अजीवत्पितृक इति जीवदसंनिहितपितृ-
 कस्याप्युपलक्षणं ॥ स्वपितृभ्य इति च पूर्ववत् ॥ आद्यस्येज्या जनकादयः एव
 नत्वाभ्यायनपरिशिष्टोक्तरीत्या पितृपार्षणत्वात् पात्रादयः ॥ समावर्त्तनस्या-
 त्संस्कारत्वेन सुसंस्कारत्वाभावात् ॥ हेमाद्रिणात्वक्षरारूढममातृविधिं दर्शयितुं
 व्याख्यान्तरमकारि ॥ पित्र्यभावे अन्यो यः कश्चित्संस्कारं कुर्यात्स तत्क्रमात्
 पितरमारभ्य संस्कार्यस्य पितृणां यः क्रमस्तेन क्रमेण दद्यान्नतु स्वीयेभ्यः
 पितृभ्यः ॥ तस्मात्पितृव्याचार्यमातृलादयः संस्कारस्योपनेयादिव पितृः श्राद्धं
 दद्युर्न स्वपितृभ्य इत्यत्र पारमार्थिकः पक्षो विधीयते ॥ अन्यथा स्वपितृभ्य
 इत्यस्यानुपगकल्पनस्या अन्याय्यत्वात्पितृव्यादीनामपि पितृवत्स्वपितृभ्यो दा-
 नाविशेषे स्वपितृभ्यः पिता दद्यादित्यस्यानर्थक्यापत्तेः ॥ पितुः पितृव्यादिषु
 वैलक्षण्यद्योतकशब्दानुपपत्तेः ॥ उपनेयस्य प्रदेयकन्यायाश्च मुख्याधिकारित्वेन
 तदीयविश्रादीनामिज्यत्वौचित्याच्च ॥ महार्णवोदाहृते गर्भाष्टमे वर्षे ब्राह्मण आ-
 त्मानमुपानयेदित्यादि शुभस्मृत्यादि वाक्ये णिजन्तमुपनयनशब्दं व्याचक्षणाैर-
 पराकारादिभिरुपपादितं उपनेयकन्ययोरेवोपनयनादौ मुख्याधिकारित्वमिति ॥ अ-
 यमेव प्रकारः पितृव्यकर्तृकविवाहे बोध्यः ॥ न तत्र मानाभावः ॥ पित्र्यभावे ना-
 मकरणे यद्वन्तामाप्यशरस्मृतौ अन्यो वा कुलवृद्ध इत्यस्यां नामकरणप्रभृतिसंस्का-
 रविषयताया हेमाद्रिणैवोक्तत्वादिति ॥ अत्रापि पित्र्यभावो द्वेषा ॥ प्ररणेन प्रवासा-

दिना वा ॥ पितरमारभ्येत्यपि इज्यत्वेनेज्योपलक्षणत्वेन वा ॥ संस्कार्यस्येति षष्ठी-
क्रमनिरूपितसंबंधार्था संस्कार्य्य प्रति समावर्त्तनादौ इज्यदेवताक्रमो यो विहित इ-
त्यर्थः ॥ अत एवेज्यत्वमुपनेयादिति षष्ठ्यर्थः ॥ ततश्चाजीवत्पितृकस्योपयनं कुर्वन्
मातुलादिस्तदीयजनकादीनुद्दिश्यैव कुर्यात् ॥ जीवत्पितृकस्य तु जनकस्य जन
कादीन् ॥ न तु परिशिष्टानुसारेण केवलान्ममीतानपि संस्कार्यमात्रादीन् ॥ संस्का-
र्य्य प्रति स्वसंस्कारे समावर्त्तनादौ कर्त्तव्ये तासामुक्तरीत्येज्यत्वाप्राप्तेः ॥ अत उप-
नयने समावर्त्तन इव संस्कार्यस्यैव यदाधिकारः स्यात्तदा संस्कार्यस्य नां दीश्राद्ध-
देवताया औचित्यायतास्ता एवोद्दिश्य मातुलादिनां दीश्राद्धं कुर्यादिति तात्पर्या-
र्थः ॥ स्मृतिरित्नावल्यांतु बहुवचपरिशिष्टे इत्युपन्यस्य समावर्त्तनान्तं पिता
दद्यान्मृते पितरि मातापि तथैव कारयेद्दुभयामावे भ्रात्रादयोपि तथैव कुर्युः
संस्कार्यस्य यः पिता तस्य मातरः पितरो मातामहाश्चेति ॥ अपरे संस्का-
र्यस्यैव मातृप्रभृतयो भवन्तीति मन्यन्ते ॥ पूर्वस्मिन्पक्षे पितुरेवाधिकारानुवृत्तिरु-
पनयनात्पूर्वं नियमेन मृतस्यापि सन्नवत् ॥ तथा च छंदोगानामुपग्रंथसूत्रकृता
सन्नविषये सुब्रह्मण्यायां यजमाननामग्रहणमधिकृत्योक्तं ॥ दीक्षिते प्रेते प्रेतस्यैव
पूर्वपुरुषैः सह नामानि गृहीयुरिति ॥ अस्यायमर्थः ॥ असौ यजत इत्यादि यद्यज-
माननामग्रहणं मृतस्यापि तस्यैव गृहीयात् ॥ न नेदिष्टिनः न संनिहितस्य दक्षितस्ये-
त्यर्थः ॥ एवं मातापितृभ्यः स्वद्रव्येण श्राद्धं कृत्वा बालकं संस्कुर्वात् ॥ अकरणे मम
प्रत्यवायः स्यादिति त्थं मन्यते यः स एवाधिकारी नतु बालस्याधिकारः ॥ न चे-
त्थं शास्त्रमस्तिस्त्रयमात्मानं संस्कुर्वादिति ॥ यदा गर्भाधानानन्तरं पिता मृतस्तदा
कथमजातस्य पुंसवनादावधिकार इत्येतद्विचार्यानुष्ठेयमित्युक्तं ॥ एतदनुसारेणैव
स्वपितृभ्यः पिता दद्यादिति वचनं श्राद्धकाशिकाकृता व्याख्यातं ॥ तथाहि ॥ त-
स्य पितुरभावे तेषां पितुर्मात्रादिनामेव नवानां तत्क्रमाद्येन क्रमेण पित्रा दत्तं तेनैव
क्रमेणाधिकारी ज्येष्ठभ्रात्रादिरपि मृते पितरि दद्यादिति ॥ तदेतद्वेमाद्याद्यनेकनिबं-
धविरोधादभियुक्तैरनाहृतमित्यलं भूयसा ॥

श्रीशंभोश्चरणद्वंद्वमाधाय हृदयांशुजे ॥ उद्धवस्य तनूजेन काशिपुरनिवासिना ॥ १ ॥
रचितोऽनन्तदेवेन सर्वकर्मागर्निर्णयः ॥ गुरुवस्तेन तुष्यन्तु विद्वांसश्च तदा मयि ॥ २ ॥

॥ इति श्रीसूर्यपुरनिवासिना भीतडाखेडाबालविप्रजातीयेन

द्विवेद्युपनामकपरशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मणा

संशोधिते श्रीरुद्रकल्पद्रुमे परिभाषापरिच्छेदः

॥ समाप्तः ॥

॥ अथ सर्वकर्मसाधारणांगप्रयोगपरिच्छेदः ॥२॥

भवानीशिवयोः स्रुतं विघ्नव्यूहविदारणम् ॥ हुंदिराजं पदं वंदे भक्तकल्पमहीरुहम् ॥१॥
 वंदे श्रीदक्षिणामूर्तिं सच्चिदानंदविग्रहम् ॥ गौरिभूषितवामांगाविधिवाग्विष्णुसेवितम् ॥२॥
 श्रीगुरोश्चरणौ नत्वा सर्वं कर्मांगकर्मणाम् ॥ उद्धवस्य तनूलोहं कुर्वे पद्धतिप्रचमाम् ॥३॥
 विविधाः पद्धतीर्बुध्वा संप्रदायं सत्तां तथा ॥ माघ्यं दिनीय विधिना शोधयंतु धिया बुधाः ॥४॥

अथ सर्वेषां श्रौतानां गार्हपत्यानां च कर्मणां साधारणांगानां गणेश-
 पूजादीनां स्वस्तिवाचनान्तानां पद्धतिरुच्यते । महत्सु कर्मसु पूर्वैर्धरत्येषु तु तस्मि-
 न्नाहनि पूर्वाह्ने निर्णेजनांतं पंचमहायज्ञांतकृतनित्यक्रियेण सपत्नीकेन संस्कार्येण य-
 जमानेन स्वासने प्राङ्मुखेनोपवेशनम् ॥ पादौ हस्तौ च मंशाल्य द्विराचमनम् त्रिः प्रा-
 णानायम्य देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाणामुक्तकर्मांगतया मंगलस्नानं करिष्ये इति
 संकल्पः कार्यः । ततो यथाचारं मंगलवाद्यघोषपुरःसरं हृदसुवासिनीभिर्निराज-
 नपूर्वकं सर्वौषधीसर्वैर्गंधचूर्णयुक्तेन तिलामलकादिना सुगंधितैलेन वा उद्धर्चस्नानम् ।
 इदमेव मंगलस्नानमित्यभिधीयते ॥ ततो द्विराचमनम् । अहते (इषद्वौतं नवं श्वेतं
 सहस्रं यंत्रधारितम्) अहतं तत् विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् । वाससी परिधत्ते । अ-
 मौघप्रत्ते वा । ॐ परिधास्यै इति मंत्रेण परिधानीयम् । ॐ यज्ञसामाद्येति उत्तरीयं च ।
 पत्नीत्वमंत्रं । प्रतिबलं स्मार्तविधिना द्विराचमनं । पत्नीतु यथोक्तं । वारणादि य-
 क्षिपदाहनिर्मिते सोत्तरच्छदे शुद्धपीते वदन्निकच्छेन यज्ञोपवीतिना दक्षिणपार्श्वे
 वदन्नखिलेन शिखाभिन्नवदकेन यजमानेन प्राङ्मुखेनोद्धर्चस्नानेन वा उपवेशनम् ।
 तदक्षिणतः पत्न्या च ॥ तदक्षिणतः संस्कार्येण च ॥ सव्ये कुशोपग्रहः ॥ दक्षिणे
 पवित्रोपग्रहः करद्वये वा कुशोपग्रहः पवित्रोपग्रहो वा । स्मार्तविधिना चम्य श्रीन्प्राणा-
 यामान्कृत्वा त्रिपाम्रं प्रणवमुच्चार्य लक्ष्मीनारायणादीन्देवान्प्रणमेत् ॥ तथा ॥ ॐ
 लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । ॐ भवानीशंकराभ्यां नमः । ॐ वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः ।
 ॐ शचीपुरन्दराभ्यां नमः । ॐ मातृपितृचरणकमलेभ्यो नमः । ॐ कुलदेवताभ्यो नमः ।
 ॐ इष्टदेवताभ्यो नमः । ॐ गुरुभ्यो नमः । ॐ सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः । ॐ सि-
 द्दिबुद्धिसहिताय श्रीगणेशाय नमः । इति प्रणम्य । ॐ सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो
 गजकर्णकः । लंबोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः ॥१॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भाल-
 चंद्रो गजाननः ॥ द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥२॥ विद्यारंभे विवाहे
 च प्रवेशे निर्गमे तथा ॥ संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥३॥ शुक्लाम्बरधरं दे-
 वं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ॥ सप्तम्वदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥४॥ अभीप्सितार्थसि-
 द्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः ॥ सर्वविघ्नच्छिदे तस्मै गणाधिपतये नमः ॥५॥ वक्रतुंडमहा-

कायसूर्यकोटिसमपथ ॥ ॥ अवित्रं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सिद्धिद ॥६॥ सर्वमंगल-
मांगल्ये । शेषे सर्वार्थसाधिके ॥ शरण्ये त्र्यम्बके गौरी नारायणि नमोस्तुते ॥ ७ ॥
स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ॥ पुरुषं तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम्
॥८॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलम् ॥ येषां हृदिस्थो भगवान्मंगलायतनो
हरिः ॥९॥ सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ॥ सर्वैः स्वरूपैर्मंग-
वाननादिर्ममास्तु मांगल्यं विवृदये हरिः ॥१०॥ तदेव लघं सुदिनं तदेव ताराबलं चंद्र-
बलं तदेव ॥ विद्याबलं देवबलं तदेव लक्ष्मीपते तं ह्यभिपुंगुं स्मरामि ॥ ११ ॥ लाभ-
स्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ॥ येषामिदीश्वरः इयामो हृदयस्थो जनार्दनः
॥१२॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्यो धनुर्धरः तत्र श्रीविजयो भूतिधुवानीति-
र्मतिर्मम ॥१३॥ सर्वेश्वरं भकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः ॥ देवा दिशंतु नः सिद्धिं
ब्रह्मेशानजनाहं नः ॥ १४ ॥ इति श्लोकपाठः ॥

॥ अथ प्रधानसंकल्पः ॥

ततो दक्षिणेन पाणिना कुञ्जकुसुमपुष्पवज्रलादानम् ॥ देशकालयोः संकीर्तनम् ॥
तत्र वाक्यं श्राद्धखंडे हेमाद्रिणा प्रदर्शितम् ॥ ॐ इह पृथिव्यां जंबूद्वीपे भारतवर्षे कु-
मारिकाखंडे आर्यावर्तकदेशे अविमुक्तक्षेत्रे (पणिकर्णिका) आनंदवने गौरीमुखे
त्रिकण्डकविराजिते भागीरथ्याः पश्चिमे तीरे इत्यादिदेशं समनुकीर्त्य ॐ ब्र-
ह्मणो द्वितीये परार्द्धे श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमस्य कलियुगस्य
प्रथमचरणे बौद्धावतारे विक्रमशके अमुकावान्तरयुगेऽमुकयुगावयवे वर्तमानेऽमुक-
नाम्नि संवत्सरेऽयने ऋतो मासे पक्षे तिथौ वारे नक्षत्रे योगे करणे रौद्रायमुकका-
लेऽमुकराशिस्थिते चन्द्रेऽमुकराशिस्थिते सवितरि अमुकराशिस्थिते देवगुरौ शेषेषु ग्र-
हेषु यथास्थानस्थितेषु सत्सु एव गुणविशिष्टे देशे काले च अमुकसंगोत्रोऽमुकशमाहं
मम सुतस्य सुतायाः बान्धोऽथवाऽमुकसंस्कारं करिष्ये । तदंगत्वेन मंडपदेवताप्रतिष्ठा
मातृपूजा वसोर्द्वाराऽयुष्यजपाभ्युदयिकश्राद्धस्वस्तिवाचनानि करिष्ये । तत्रादा-
वमुककर्मणो निर्विघ्नफलसिद्धये गणपतिपूजां करिष्ये इत्यंगत्वेन पक्षे संकल्पः ॥
बहिर्गत्वेन तु मम सुतस्य सुतायाः वा करिष्यमाणामुकसंस्कारांगतया मंडपदेवता-
प्रतिष्ठा मातृपूजा वसोर्द्वाराऽयुष्यजपाभ्युदयिकश्राद्धस्वस्तिवाचनानि करिष्ये ॥
तत्रादावमुककर्मणो निर्विघ्नफलसिद्धये गणपतिपूजां करिष्ये इति संकल्पः । अथवा
मम सुतस्य सुतायाः वा करिष्यमाणामुकसंस्कारस्य निर्विघ्नफलसिद्धये गणपति-
पूजां करिष्ये ॥ इत्येवं सर्वेषां पृथक्पृथक् संकल्पः । यत्र तु मंडपमावे तदंगभूता

मंडपदेवताप्रतिष्ठा नास्ति तत्र तु संकल्पवाक्येन मंडपदेताप्रतिष्ठापदोल्लेखः ॥ भ्रा-
तृपितृव्यादेस्तु ममास्य भ्रातुरिति भगिन्या इति वा । भ्रातुः सुतस्य भ्रातुः कन्या
या वा इति । मम भगिन्याः सुतस्येति भगिन्याः कन्याया इति वा ऊहेन संकल्पः
प्रधानसंकल्पस्तु सर्वं विधाय तद्दिने श्वो वा कार्यः ॥ पट्टे मृन्मयपीठे वा रक्तवस्त्राच्छि-
न्नेऽरुणाक्षतैर्विरचिताष्टदलपद्मोपरि गणपतिस्थापनम् ॥

॥ अथ गणपतिपूजनप्रयोगः ॥

गणानां त्वेत्यस्य प्रजापतिऋषिः यजुर्गणपतिर्देवता गणपतिस्थापने (अर्चने)
विनियोगः । ॐ गणानां त्वेति मंत्रमुच्चार्य सिद्धिबुद्धिसहितं सांगं सायुधं सवाहनं
सपरिवारं गणपतिमावाहयामीत्यावाह्यं स्थापयामीति स्थापनम् ॥ गर्भधमित्यन्तो
गणानां त्वेति मंत्रो माघ्यं दिनानाम् । वसो ममेत्यन्तो काण्वानाम् । शाखाद्वयेषि कंदि-
काया उक्तप्रतिक्रान्तत्वात् । सर्वत्र स्मार्ते कर्मणि मंत्रावसाने घोषकप्रमाणभावे मती-
फोपात्तमंत्रस्य कंदिकांतत्वात् तथा रेणुकारिकायाम् । गृहकर्मसु येमंत्रा होया स्वाध्याय-
पाठतः ॥ किंच मध्यमवृत्त्या तेन द्रुता न विलम्बिता ॥ अथवा ॥ सिद्धित्युद्धिसहितमि-
त्याद्युक्त्वा गणपतिमावाहयामीत्यावाह्यं स्थापयामीति स्थापनम् । अथवा ॥ हेहेरम्ब त्व-
मेवेहि ह्यविकाश्रयम्बकात्मज । सिद्धिबुद्धिपते श्यञ्जलललाभपितः प्रभो ॥ नागास्य
नागहारस्त्वं गणराजचतुर्भुजः ॥ भूषितः स्वायुषैर्दत्तपाशांकुशपरश्वचैः ॥ आवाहयामि
पूजार्थं रक्षार्थं च मम क्रतोः ॥ इहागत्य गृहाण त्वं पूजायागं च रक्ष मे ॥ इति पौराणमंत्र
वा उच्चार्य सिद्धिबुद्धिसहितं सांगं सायुधं सवाहनं सपरिवारं महागणपतिमावाहया-
मीत्यावाह्यं स्थापयामीति स्थापनम् ॥ ततो गणानां त्वेत्यस्थापनादिकं पूर्ववत्स्मृत्वा अर्चने

आसनपांथाघ्पांचमनीयस्नानाचमनीयवस्त्राचमनीययज्ञोपवीताचमनीयगंधपुष्पपूषदी-
पनैवेद्याचमनीयतांबूलप्रणामप्रदक्षिणानीराजनदक्षिणादानान्तैः षोडशभिरुपचारैर-
भ्यर्चनम् ॥ तत्र गंधदाने ससिंधूरं चंदनं रक्तचंदनं च दद्यादिति विशेषः । यद्वा ।
उक्तमंत्रवाक्याभ्यां गंधपुष्पपूषदीपनैवेद्यलक्षणैः षडभिरुपचारैरभ्यर्चनम् । अस्मिन्
पक्षे न दक्षिणाः ॥ केचित् गणेशांचिक्योः पूजामाचरन्ति । सा चैवम् । ॐ गणानां-
त्वेति मंत्रेण तत्पुरुषाय विद्महे षक्रतुंढाय धीमहि । तन्नो दंतो प्रचोदयात् ॥ इति गणेश-
गायत्र्या च गणपतिपूजा ॥ ॐ जातवेदस इति मंत्रेण सुभगायै विद्महे कामपालिन्यै
धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयादिति अंबिकागायत्र्या चांबिका पूजा ॥ अर्घपात्रे
गंधरक्तचंदनपुष्पपूर्वाक्षतमक्षेपः । नालिकेराद्यन्यतमफलस्य च ॥ ॐ रक्ष रक्ष

गणाध्यक्ष इयक्ष त्रैलोक्यरक्षक॥ भक्तानामभयं कर्ता प्राता भव भवार्णवात् ॥ द्वैमा-
 तुरकृपासिन्धो पाण्मातुराग्रजप्रभो॥ वरदस्त्वंवरं देहि वाञ्छितं वाञ्छितार्थदं । गृहाणा-
 र्घ्यमिमं देव सर्वदेवनमस्कृत । अनेन फलदानेन फलदोस्तु सदा ममेत्यंते सिद्धि-
 बुद्धिसहिताय सांगाय सायुषाय सबाहनाय सपरिवाराय महामणपतयेनमः फला-
 र्घ्यं समर्पयामीति मंत्रवाक्याभ्यां फलार्घदानम् ॥ ॐ विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय
 लंबोदराय सकलाय जगद्धिताय॥ नागाननाय श्रुतियज्ञविभूषिताय गौरीसुतः य गण-
 नाथ नमो नमस्ते॥ भक्तार्तिनाशनपराय गणेश्वराय सर्वेश्वराय शुभदाय सुरेश्वराय॥
 विद्याधराय विकटाय च वामनाय भक्तप्रसन्नवरदाय नमो नमस्ते ॥ २ ॥ नमस्ते
 ब्रह्मरूपाय विष्णुरूपाय ते नमः॥ नमस्ते रुद्ररूपाय करिरूपाय ते नमः॥ विश्वरूपाय
 भूपाय नमस्ते ब्रह्मचारिणे ॥ भक्तप्रियाय देवाय नमस्तुभ्यं विनायकं ॥ लंबोदर
 नमस्तुभ्यं सततं मोदकप्रिय ॥ अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा॥ त्वां विघ्नश-
 न्नुदलनेति च सुंदरेति भक्तप्रियेति सुखदेति फलप्रदेति ॥ विद्याप्रदेत्यघहरेति च ये
 स्तुवंति तेभ्यो गणेश वरदो भवन्नित्येमेवेति प्रार्थना॥ लंबोदर नमस्तुभ्यमिति श्लो-
 केन वक्रतुंड महाकायेति श्लोकेन वा प्रार्थना ॥ समाचारात्कृतां नलिना देशकाल-
 योः संकीर्तनांते मयाचरिते गणपतिपूजनविधौ यद्यनं यथातिरिक्तं तत्परिपूर्णम-
 स्त्विदं अस्तु परिपूर्णमिति प्रतिवचनम् ॥ अनेन गणपतिपूजनेनाष्टककर्मणो नि-
 र्विघ्नफलसिद्धिरस्त्विदं अस्तु निर्विघ्नफलसिद्धिरिति प्रतिवचनम् ॥ इति ॥

॥ अथ मंडपदेवताप्रतिष्ठाविधिः ॥

तद्यथा ॥ पूर्वाह्ने सपत्नीकेन धृतमांगलिकत्वेण शुभासने उपवेशनम् । आ-
 चम्य प्राणानायम्येष्टदेवतागुर्वादीन्नत्वा दक्षिणेन पाणिना कुशकुसुमयवजलादानम् ।
 देशकालयोः संकीर्तनांते अस्याः अष्टकनाम्न्याः कन्यायाः करिष्यमाणविवाहांग-
 त्वेनाष्टकनाम्नः कुमारस्य करिष्यमाणोपनयनाद्यंगत्वेन वा मंडपदेवताप्रतिष्ठां करिष्ये ।
 तदंगत्वेन स्वस्तिवाचनं करिष्ये इति संकल्पः॥ वक्ष्यमाणेन विधिना कलशस्थापनम् ।
 चतुर्णां ब्राह्मणानां गंधाक्षतपुष्पतांबूलफलदक्षिणादिभिः पूजनम् । स्वस्तिवाचनं
 यथोक्तम् ॥ । दूर्वाशमीपल्लवकुशपल्लवानामाभ्रादिप्रशस्तवृक्षपत्रवेष्टितानां रक्तसूत्रे-
 ण पंचधा वेष्टनम् ॥ आग्नेयकोणस्थमंडपस्तंभोपरि नंदिनी नामकं वेष्टितं स्थाप-
 यित्वा तत्र नंदीन्याः पूजनम् ॥ तत्चेत्यम् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः नंदिन्यै नमः नं-
 दिनी आवाहयामीत्यावाह्यं स्थापयामीति स्थापनम् ॥ ॐ मनोजूतिरिति मंत्रांते नं-
 दिनीसुप्रतिष्ठिता भवेति प्रतिष्ठा । ॐ नंदिन्यै नम इत्यासनार्चाचमनांतोपचारैरभ्य-
 चनम् ॥ ॐ आपोहिष्ठेति श्रुत्वेन नंदिन्यै नम इत्यंतेन स्नानोपचारार्थं मोक्षणं ॥

ॐ नदिन्यैतम् इत्याचमनादिषुष्पातोपचारैरभ्यर्चनम् । ॐ दधि क्राव्ण इति दध्ना ।
 ॐ काढात्काढादिति दूर्वाभिश्चाभ्यर्चनम् ततो धूपादिपूजाशेषं समाप्य मंत्रहीनमिति
 प्रार्थयेत् । ततो नैऋत्यवायव्येक्षानस्तमेषु मंडपमध्योपरि भागे काष्ठचक्रे क्रमेण न-
 लिनी मैत्रा उपा पशुवर्द्धिनी नामकवेष्टितानि स्थापयित्वा पूर्ववदपूजनम् ॥ ततो म-
 नोजूतिरिति मन्त्रातेऽमुककर्ममंडपः सुप्रतिष्ठितो भवेति मंडपप्रतिष्ठा । अमुककर्ममंड-
 पाय नम इति गंधादिभिः पंचोपचारैर्मंडपपूजा । मंडपे स्थापितदेवतामीत्यर्थं यथा
 शक्तिब्राह्मणान् भोजयिष्य इति ब्राह्मणभोजनसंस्कारः । मयाचरिते मंडपदेवता
 प्रतिष्ठाविधौ यक्ष्युर्न यदतिरिक्तं तत्सर्वं परिपूर्णमस्त्विति ब्राह्मणान्प्रति प्रश्नः ॥ अ-
 स्तु परिपूर्णमिति प्रतिप्रश्नः ॥ शिष्टास्तु मंडपार्थं स्तंभमेवारोपयन्ति, तद्यथा ॥ ॐ
 देवस्यस्रोत्यभिपादत्ते । ॐ इदमह रक्षसामित्यवटं परिलिखति । ॐ मावोरिखत्ख-
 नितेति खनति । ॐ सिंचति परिर्षिचतीति तस्मिन्नवटे अप आसिंचति । ॐ यवो-
 सीति यवानावपति । ॐ दर्पेतिद्वार्यकांस्तूष्णीमावपति ॥ ॐ काण्डात्काढादिति
 दूर्वा । ॐ दधिक्राव्ण इति दधि ॐ याः फलिनीरिति फलम् ॐ हिरण्यार्घं इति हिर-
 ण्यं चावपति ॥ ॐ उच्छ्रूयस्व वनस्पत इति मन्त्रेण रक्तमूत्रत्वमदनफलसमन्वितं स्तंभो-
 र्थापनम् । ॐ ऊर्ध्वंऊत्खूण इत्यवटे आरोपणम् । ॐ स्थिरो भवेति समतता पाशु-
 भिः पूरणेन स्थिरीकरणम् । तस्मिन्स्तंभे मनोजूतिरिति मन्त्राते मंडपदेवताः सुप्रति-
 ष्ठिता वरदा भवंतिरिति प्रतिष्ठा । ॐ मंडपदेवताभ्यो नम इति पंचोपचारैरभ्यर्चनम् ।
 मंडपदेवतामीत्यर्थं यथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयिष्य इति संकल्पं कृत्वा मयाचरिते
 मंडपदेवताप्रतिष्ठाविधौ परिपूर्णमस्त्विति ब्राह्मणान् प्रतिप्रश्नः ॥ अस्त्विति प्रति-
 प्रश्न इति । अत्र शिष्टाचार एव श्रवण । यत् आभ्युदयिकश्राद्धान्ते मंडपदेवता
 प्रतिष्ठा माचरति तच्छ्राद्धस्वद्वेमाद्विरेणुकदीक्षितं कृत पारस्करगृह्यकारिकादिसकलग्रंथ
 विरुद्धं शिष्टाचारविरुद्धं चेत्युपेक्ष्यम् । मंडपदेवताप्रतिष्ठा तु सीमन्तोन्नयनपाननमाशन-
 चूडाकरणोपनयनवेदारंभकेशातसमावर्चनविवाहेषु कार्या ॥ तत्रैव मंडपसंस्त्वात् ॥ त-
 द्मुक्त पारस्करगृह्ये ॥ पंचस्तु बहिः शालाया विवाहे चूडाकरण उपनयने केशाते
 सीमन्तोन्नयन इति गृह्यसंहि ॥ बाह्या शालावहिः शाला ॥ तस्या बहिः शालाया बाह्ये
 मंडपे इत्यर्थः । अत्र विवाहादिपदैर्विवाहादीन्येव कर्माणि बहिः शालायां विवक्षिता-
 नि । अतश्च विवाहाद्यगभूतं मातृपूजनपूर्वकमाभ्युदयिक श्राद्धं मनुष्यैः कन्यादानं च
 गृह्यशालायामेव कर्तव्यं न बहिः शालायाम् । अत एव पित्रा मत्ताभादाय गृहिचा-
 निःक्रामतीति गृह्यश्रिष्कणमुक्तम् । विवाहश्च पश्चात् अपेक्ष्यैवैवरोक्ष्यवेशनादिवर-
 दानांतो बहिः शालायाम् । अतएव चतुर्थीकर्मण्यपररात्रेऽभ्युदयततोऽग्निपुषसमाधायै

त्यभ्यन्तरं शालाविहिता । चूडाकरणइत्यन्नमाशनोपलक्षणम् । उपनयन इति व्रता-
देशोपलक्षणं ॥ केशान्त इति समावर्तनस्नानोपलक्षणं ॥ वासुदेवहरिहरादिभि-
रन्नमाशनादिषु यतो बहिः शाला उक्तास्ति । मंडपस्तंभनिवेशनं तु द्वाद्राशि-
त्रयस्थिते सूर्ये आग्नेयां कार्यम् । सिंहाद्राशित्रये ईशान्यां । त्रिकाद्राशित्रये वाय-
व्याम् । कुंभाद्राशित्रये नैऋत्याम् अन्यासु दिक्षु व्युत्क्रमेण राहोर्मुखं मध्यं पुच्छं च तिष्ठ-
ति । अतस्तत्र स्तंभनिवेशनमनुचितम् ॥ यदाह विश्वकर्मा ॥ वेद्यां वृषादृष्टे सिंहात्रिकं
मीनात्सुरालये ॥ ईशानतो व्यस्तगत्या पृष्टिस्तस्य शुभावहेति । तस्य राहोर्वृषादित्र-
ये सूर्ये सति ईशानदिशि मुखम् । अग्रे व्यस्तगत्या विलोममित्यर्थः ॥ पृष्टिः पृष्टदिक्
अग्नेयी शुभा ॥ यत्तु उक्तम् ॥ शिल्पशास्त्रे विश्वकर्मेणा ॥ कन्यासिंहे तुलायां भुज-
गपतिमुखं शंशुकोणेप्रित्वातं वायव्ये स्याच्चंद्रास्यं मकरधनुरलावीशत्वातं वदन्ति ॥
कुंभे मीने च मेघे निर्ऋतिदिशि मुखं वायुकोणे हि स्वातं वन्देः कोणे मुखे वै
वृषमिथुनगते कर्कटे रक्ष स्वात इति ॥ तद्वृष्टविषयम् ॥ गृहे सिंहादित्युक्तत्वात् ॥ इति ॥

॥ अथ मातृपूजनप्रयोगः ॥

तत्र गंधपुष्पाग्नौदकनैवेद्यादिसकलपूजोपकरणानामुपकरणम् ॥ कुशकुसुमयव-
जलपाणिना ॐ इहेत्यादिदेशकालयोः संकीर्तनांते करिभ्यर्पणां मुक्क कर्मांगतया मा-
तृपूजां करिष्ये ॥ इति संकल्पः ॥ रक्तवस्त्रास्तुतपीठे रजतस्फटिकादिमयीषु म-
तिमासु लिखितप्रतिमासु वायव्ये पुंजेषु वा संगणाधिपानां गौर्यादिवत्तुर्दशमातृणां दक्षि-
णोपक्रमेणासुदगपर्वगाणां म्रत्युपक्रमेणां प्रागपर्वगाणां वा स्थापनम् ॥ तद्यथा ॥
ॐ भूर्भुवः स्वः सिद्धिर्बुद्धिसंहिं सांगं सायुधं सवाहनं सपरिवारं गणपतिमावाह-
यामीत्यावाह्यं स्थापयामीति पीठे पुष्पाक्षतैर्गणपतिस्थापनम् । ॐ भूर्भुवः स्वः गौरी
मावाहयामीत्यावाह्यं स्थापयामीति पीठे गौरीस्थापनम् । एवमेव पद्मादीनां स्था-
पनम् । पद्मावाहयामि स्थापयामि । २ । शचीमावाहयामि स्थापयामि । ३ ॥ मे-
घामावाहयामि स्थापयामि ॥ ४ ॥ सावित्रीमावाहयामि स्थापयामि ॥ ५ ॥ विजया-
मावाहयामि स्थापयामि ॥ ६ ॥ जयामावाहयामि स्थापयामि ॥ ७ ॥ देवसेनामावाह-
यामि स्थापयामि ॥ ८ ॥ स्वधामावा० ॥ ९ ॥ स्वाहामावा० ॥ १० ॥ धृतिमावा०
॥ ११ ॥ पुष्टिमावा० ॥ १२ ॥ तृष्टिमावा० ॥ १३ ॥ ततः प्रणवैः हतिपूर्वकं द्वितीयां
तं नामसंकीर्त्यात्मकुलदेवतास्थापनम् ॥ १४ ॥ यथाचारमष्टारिकांमावाहयामि स्था-
पयामीति । मतिष्ठकांडे हेमाद्रौ तु संगणाधिपानां चतुर्दशमातृणां स्थापने पौराणि-
का मंत्रा उक्तास्तैर्वा प्रणवपूर्वकस्थापनम् ॥ तद्यथा समीपे मातृवर्गस्य सर्वविघ्नहरं

सदा ॥ त्रैलोक्यपूजितं देवं गणेशं स्थापयाम्यहम् ॥ १ ॥ हिमाद्रितनयां देवीं वरदां
 भैरवप्रियाम् ॥ लंबोदरस्य जननीं गौरीमावाहयाम्यहम् ॥ २ ॥ पद्मामां पद्मवदनां पद्म-
 नामोदसि स्थिताम् ॥ जगत्प्रियां पद्मवासां पद्मामावाहयाम्यहम् ॥ ३ ॥ दिव्यरूपां वि-
 शालाक्षीं शुचिकुण्डलधारिणीम् ॥ रत्नमुक्ताचलंकारां शचीमावाहयाम्यहम् ॥ ४ ॥ विश्व-
 स्मिन्भूरिवरदां जरां निर्जरसेविताम् ॥ बुद्धिप्रबोधिनीं सौम्यां मेधामावाहयाम्यहम् ॥ ५ ॥
 जगत्पृथ्वीं धार्त्रीं देवीं प्रणवमातृकां ॥ वेदगर्भां ज्ञानमयीं सावित्रीं स्थापयाम्यहम् ॥ ६ ॥
 सर्वास्रधारिणीं देवीं सर्वाभरणभूषितां ॥ सर्वदेवनुतां ध्यातां विजयां स्थापयाम्यहम् ॥ ७ ॥
 सुरारिमयिनीं देवीं देवानामभयप्रदां ॥ त्रैलोक्यवन्दितां देवीं जयामावाहयाम्यहम् ॥
 ॥ ८ ॥ मयूरवाहनां देवीं खड्गशक्तिधनुर्धरां ॥ आवाहये देवसेनां तारकासुरमर्दिनीम्
 ॥ ९ ॥ अग्रे कापि पितृभ्यो वैकल्पार्थं या प्रतिष्ठिता ॥ पितॄणां तृप्तिदां देवीं स्वधामा-
 वाहयाम्यहम् ॥ १० ॥ हविर्गृह्णित्वा सततं देवेभ्यो या प्रयच्छति ॥ तां दिव्यरूपां परमां-
 स्वाहामावाहयाम्यहम् ॥ ११ ॥ सर्वहर्षकरिं देवीं भक्तानामभयप्रदाम् ॥ हर्षोत्फुल्लरस्य-
 कमलां धृतिमावाहयाम्यहम् ॥ १२ ॥ पोषयन्तीं जगत्सर्वं स्वदेहप्रभवैरैः ॥ शाकैः फ-
 लैर्जलैरन्नैः पुष्टिमावाहयाम्यहम् ॥ १३ ॥ मावेराराधितां देवीं सदा संतोषकारिणीं ॥
 प्रसादसुसुखीं देवीं तुष्टिमावाहयाम्यहम् ॥ १४ ॥ पक्ष्मे नगरे ग्रामे विविने पर्वते गृहे ॥
 नानाजातिकुलेशानीं दुर्गामावाहयाम्यहम् ॥ १५ ॥ अत्रावसरे क्षेत्रपालस्थापनमुक्तं
 प्रतिष्ठाकाण्डे हेमाद्रौ ॥ अतश्च पूर्ववदेव तस्य स्थापनां मातॄणां पुरतो हूयः सदा खेळति
 बालवत् ॥ सर्वदुष्टहर क्षेत्रपालं च स्थापयाम्यहमिति प्रणवपूर्वकेन हेमाशुक्तमंत्रेण
 वा वैदिकमंत्रेण वा ॥ नमोस्तु सर्वेभ्य इति वैदिकः क्षेत्रपाल मंत्र इति वाशिष्ट्याम् ॥
 नहि स्पष्टमविदन्निति काशीदीक्षितपद्धतौ । यो भूतानामपि पतिरिति मदनरत्ने । इदं
 च क्षेत्रपालस्थापनं येषां कुलाचारे वर्धते तेषामेव नत्वन्येषाम् । अत्रावसरे केचि-
 न्मातामहकुलदेवतां स्थापयति । तेन तस्या अपि पूर्ववदेव स्थापनम् । मातामहकुल-
 देवता तु मातृपूजाकर्तुः पितुरेव न संस्कार्यस्येति शिष्टसंप्रदायः । एवमन्यतमेव्यधि-
 ष्ठानेष्ववाहस्थापयित्वा चूडाकरणोपनयनविवाहेषु त्रिषु संस्कारेषु यथाचारं मातृ-
 भाण्डस्थापनम् । ॐ भूर्ध्रुवः स्वः मातृभाण्डमावाहयामीति कञ्चित्सीयंतोऽन्यनेपि-
 मातृभाण्डस्थापनमाचरन्ति । ॐ मनोजूतिरिति प्रतिष्ठापितस्यैव मंत्रस्यावृत्त्या गणपतिः
 सुप्रतिष्ठितो भव गौरी सुप्रतिष्ठिता भवेत्येवं सर्वासां मन्त्रेण प्रतिष्ठां कुर्यात् । तत-
 स्तत्तन्नाममंत्रैः प्रणवादिचतुर्यां नमोनैः सर्वासां पुनोक्तेः षोडशोपचारैरर्घ्या-
 षाचमनीयमधुरर्कपुनराचमनीयगंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यलक्षणैर्दशोपचारैर्वापदार्यानुसमये
 नाभ्यर्चनम् ॥ तत्रायं प्रयोगः ॥ सिद्धिबुद्धिसहिताय सांगाय सायुधाय सपरिवाराय

महागणपतये नमः आवाहनं समर्पयामि । एवमिदमासनं समर्पयामि । इदं पाद्यं समर्पयामि । एषोर्ध्वः । इदमाचमनीयम् । मधुपर्कः ॥ इदमाचमनीयम् पयसा गणपतिं स्नपयामि । दध्ना गणपतिं स्नपयामि । आज्येन गण० । मधुना गण० । शर्करया गण० । इदं स्नानं सम० । इदं पुनराचमनीयं सम० । इदं रक्तं वासः । इदं वस्त्राचमनीयं । इदं यज्ञोपवीतं । इदं यज्ञोपवीताचमनीयं । इदं रक्तमधुनुलेपनं । इमानि पुष्पाणि । तिपुष्पांजलित्रयं । एष धूपः । एष दीपः । इदं नैवेद्यं । इदं नैवेद्याचमनीयं । इदं तांबूलं । ॐ गणपतये नम इति प्रणामः । इमाः मदक्षिणाः । इदं नीराजनम् । एष पुष्पांजलिः । इयं दक्षिणा । नमस्कारः अथवैवमर्चनम् । ॐ गणानां त्वेति मंत्रांते सिद्धिबुद्धिसहिताय सांगाय सायुषाय सवाहनाय सपरिवाराय महागणपतये नमः एष अर्घ्यः । इदं पाद्यं । इदमाचमनीयं । एष मधुपर्कः । इदं पुनराचमनीयम् । इदमनुलेपनं । इमानि पुष्पाणि । एष धूपः । एष दीपः । इदं नैवेद्यं । इदं नैवेद्याचमनीयं । इदं तांबूलमिति । एवं गणपतिं संपूज्यैवमेव गौरीं पूजयेत् । एवमेव पद्मादीनां सर्वासां पूजनम् ॥ ॐ गौर्यै नमः ॥ ॐ पद्मायै नमः ॥ ॐ शङ्कर्यै नमः ॥ ॐ मेधायै ॥ ॐ सावित्र्यै ॥ ॐ विजयायै ॥ ॐ जयायै ॥ ॐ देवसेनायै ॥ ॐ स्वधायै ॥ ॐ स्वाहायै ॥ ॐ धृत्यै ॐ पुष्ट्यै ॥ ॐ तुष्ट्यै ॥ ॐ आत्मकुलदेवतायै ॥ ॐ क्षेत्रपालाय ॥ ॐ मातामहकुलदेवतायै ॥ ॐ मातृभाण्डाय ॥ इति ॥ एताश्च पदार्थानुसमयेन पूज्या इति नारायणभट्टकृतद्रुपद्वतौ काशिदक्षितकृतग्रहयज्ञपद्वतौ रुद्रपद्वतौ च ॥ आदित्यादिग्रहपूजापि पदार्थानुसमयेनैवेति मदनरत्ने शांतिमयूखे दानमयूखे च । अत्र निर्वापवत्पूजैव पदार्थो न त्रेकैकोपचार समर्पणं पदार्थः ॥ । तस्य सृष्टिवत्पदार्थावयवत्वात् । अथ मातृणां गणदेवतात्त्रयपक्षमाश्रित्य समुदितपूजने तु मातरः क्रमशो हस्तेन संस्पृश्य प्रणवं व्याहृतिचोच्चार्य गौर्याद्याः कुलदेवतान्तामातरः संबुद्धयन्ता उच्चार्य गणपतिक्षेत्रपालमातृभाण्डसहिताः इहागच्छतेत्यावाह इह तिष्ठतेति स्थापयेत् । तत्रेत्यं प्रयोगः । ॐ भूर्भुवः स्वः गोरिपद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजया ॥ देवसेनास्वधास्मादाष्टतिपुष्टितुष्टिआत्मकुलदेवताः गणपति क्षेत्रपालमातृभाण्डसहिताः ॥ इहागच्छत इह तिष्ठतेति । ॐ मनोज्ञतिरिति मंत्रांते गौर्याद्या मातरो गणपतिक्षेत्रपालमातृभाण्डसहिताः सुप्रतिष्ठिता भवन्त्विति समुदितानां प्रतिष्ठा । ॐ गौर्यादिभ्यो मातृभ्यो क्षेत्रपालमातृभाण्डसहिताभ्यो नम इत्यर्चनमिति विशेषः ॥ क्षेत्रपालमातृभाण्डयोः स्थापनाद्यभावे क्षेत्रपालमातृभाण्डपदोच्चारणाभावः । मातृणां प्रत्येकं देवतात्त्रयस्य एव युक्ततरः । ततः समाचारात्कृतांजलिना देशकालयोः संकीर्तनान्ते यथा आचरिते सगणाधिपमातृपूजनविधौ यत्पूनातिरिक्तं तत्परिपूर्णमस्ति तत्पुक्तेऽस्त्विति प्रतिवचनम् ॥ इति मातृपूजनम् ॥

॥ अथ वसोद्धाराप्रयोगः ॥

तत्र कुशकुसुमयत्रजलपाणिना ॐ इहेत्यादिदेशकालयेः संकीर्तनांते करिष्यमाणो-
 मृककर्पागतया सप्तकृत्वः पंचकृत्वो वा वसोद्धारां करिष्ये । इति संकल्पः । ॐ
 वसोः पवित्रमसि श्रुतधारमित्यादिना सुष्वेत्यंतेनमंत्रेण कस्मिंश्चित्पात्रस्थेन विलीनेन
 सगुडेन घृतेन मातृणां सन्निहितकुटयलंघ्रा दक्षिणाद्युत्तरापवर्गाः पश्चिमादिमागप-
 वर्गा वा नातिनीचोल्लिताः पंच सप्त वा वसोद्धाराः॥ तिस्रो नव वा धाराः कार्या इत्यु-
 क्तं प्रतिष्ठाकाण्डे हेमाद्रौ सगुडेन सघृतेन वसोर्धाराः कार्या इत्युक्तं पदनरत्ने दानकाण्डे
 ॐ कामधुस इत्येतावता मंत्रेण शिष्टाचारप्राप्तेनोर्ध्वभागे समाचाराद्गुडेनैकीकरण-
 म् । तत्रैव कुंकुमादिना यथाचारं विन्दुकरणेनालंकरणं च । ॐ मनोजूतिरिति मंत्रा-
 धृत्या प्रतिधारं क्रमेण श्रीलक्ष्मीधृतिमेधास्वाहापञ्चासरस्वतीनां पृथग्पृथग्प्रतिष्ठा ॥
 तत्र प्रयोगः ॥ ॐ मनोजूतिरिति मंत्रांते श्रीः सुप्रतिष्ठा यवेति । लक्ष्म्यादीनाम-
 प्येवम् । ॐ श्रीलक्ष्मीधृतिमेधास्वाहापञ्चासरस्वतीभ्योनम इति पूर्वोक्तैर्दशोपचारै-
 र्युगपत्पूजनम् । पंचधारापक्षे पञ्चासरस्वत्यौ विहायान्यासां पूजनम् । ॐ वसोद्धारादे-
 वताभ्यो नम इति वा पूजनम् ॥ तत्र चंदनार्थं कुंकुमम् । दर्बारागानि च पुष्पाणि ।
 गुडपूपाः । घृतदीपः । गुडसर्पिभ्या नैवेद्यमिति विशेषः । अयं यदंगत्वेन भोदेवा-
 पूजिता विधिपार्गतः ॥ कुर्वतु कार्यमखिलं निर्विघ्नेन क्रतूज्वलम् । इति मंत्रेण प्रार्थना ।
 मयाचरिते वसोद्धारादेवतापूजनविधौ यन्मूलं यथातिरिक्तं तत्परिपूर्णमस्त्विति यज-
 मानेनोक्ते अस्त्विति प्रतिवचनम् ॥ वसोद्धाराकरणं तु कात्यायनानामेव नान्येषाम् ।
 अयमंगत्वेनार्थमायुष्यसूक्तजपं करिष्ये इति संकल्पः ॥ आयुष्यं चैवस्यमिति
 त्र्युचस्य दक्षऋषिः उष्णिक् शकरीत्रिष्टुपछंदांसि हिरण्यं देवता जपे विनियोगः ॥
 ॐ आयुष्यं चैवस्यमिति त्र्युचस्य जपः । हेमाद्रिस्त्वानो भद्रा इत्यादीनां जपमाह ।
 एतेषामप्यायुषि हितत्वात् ॥ आनोभद्रा इत्यादीनां गौतमऋषिः आद्याः पंचजगत्स्यः
 स्वस्तिन इत्यस्य विराद् पृषदश्वा इत्यस्य जगती भद्रं कर्णेभिस्त्विद्यायास्त्विस्रि-
 ष्टुमः विश्वेदेवा देवता शान्त्यर्थे जपे विनियोग इति स्मृत्वा जपेदिति ।

॥ अथाभ्युदयिकश्राद्धप्रयोगः सपिण्डकः ॥

तच्च यज्ञोपवीतिना माह्ममुखेनोदङ्मुखेन वा माक्सस्यमुदक्सस्य वा मक्षि-
 णोपचारेण चित्तदक्षिणजानुना देवतीर्थेन प्रागग्रैरुदगग्रैश्च ऋजुर्ध्वैः स्वाहाकारेण
 च कर्तव्यम् ॥ तेनात्र प्रकृतिश्राद्धः प्राचीनारित्यादयो धर्मान भवन्ति तस्यार्थं विधिः ॥
 तत्रोपकरणानामुपकल्पनम् । उक्तपञ्चाशामन्यतपपञ्चावधारणम् । विहितामतिविद्धः

ब्राह्मणामंत्रणम् ॥ तत्र ॥ सत्क्रियां देशकालौ च शौच ब्राह्मणसंपदः॥ पंचैतान्वि-
स्तरो ऽन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरमिति । यस्माद् ब्राह्मणबाहुल्यादोपो बहुतरो भवेत्॥
श्राद्धनाशो मौननाशो श्राद्धतंत्रस्य विमृशतिरिति हेमाद्रौ कूर्मपुराणव्रह्मपुराणादिवा-
क्यैर्ब्राह्मणविस्तरप्रतिषेधात् शिष्टसमाचाराच्चाष्टब्राह्मणपक्षमाश्रित्य प्रयोगोऽभिधीय-
ते॥ तत्र त्रेधाविभक्तस्यास्याहः प्रथमे भागे पूर्वाह्ने प्रक्षालितपाणिपादेन कृतकुशोप-
ग्रहेण स्वाचान्तेन यजमानेन प्रातः कृतलौकिकनिमंत्रणानां सुस्नातानां शुचीनां
आचान्तानां पवित्रपाणिनामष्टानां ब्राह्मणानां आहूतानां बहिरूपक्लृप्ते गोमयो-
पलिप्ते पश्चिममंडले स्वागतं वः सुस्वागतं न इति प्रश्नोत्तरपूर्वकं प्रागग्रास्तृतकुशोप-
दकसंस्थेष्व्वासनेषु ग्राह्यमुखानां दक्षिणोपक्रमणामुदकसंस्थानां चतुर्णां ब्राह्मणानां
मुपवेशनम् । ततो दक्षिणमंडले स्वागतं वः । सुस्वागतं न इति प्रश्नोत्तरपूर्वकं उद-
गग्रास्तृतकुशेषु प्रत्यक् संस्थेष्व्वासनेषु दह्यमुखानां प्रागुपक्रमणां प्रत्यगुपवर्गणां
चतुर्णां ब्राह्मणानामुपवेशनम्॥ अथवा ॥ दैवे पित्र्ये च ये विप्रास्तेषां सर्वेषां ग्राह्य-
मुखानामुपवेशनम् । एवं पक्षद्वयेषु वाजसनेयिभिराद्यपक्ष एव कात्यायनसमत इत्या-
श्रयणीयः ॥ वैश्वदेविकब्राह्मणसन्निधौ स्वासने यजमानेनोदह्यमुखेनोपवेशनम् ।
अथावम्य त्रि प्राणानायम्य । कुशकुसुमपवजजलान्यादाय देशकालयोः संकीर्तनात्
अमुकगोत्राः नान्दीमुखः पितृपितामहपितामहाः अमुकामुकशर्माणः सपत्नीकाः
अमुकगोत्राः नान्दीमुखः मातामहप्रमातामहवृद्धप्रपितामहा अमुकामुकशर्माणः सप-
त्नीकाः एतानुद्दिश्य करिष्यमाणामुककर्मागतया सत्यवसुसन्नकविश्वेदेवपूर्वकं सर्पिड-
कमाभ्युदयिकं श्राद्धं युष्मदनुज्ञया करिष्ये इति संरूपः । प्रत्येकं संकल्पपक्षे कार्यः॥
अथ पातितदक्षिणजानुना यज्ञोपवीतिना ग्राह्यमुखानामाद्ययोर्विप्रयोजानुनी उपस्पृ-
श्य अग्रेह नान्दीमुखानां पितृपितामहप्रपितामहानां कर्तव्यामुकरुर्मागाभ्युदयिक-
श्राद्धागे सत्यवसुविश्वेदेवकृत्ये भवंतौ आमंत्रये इति तांबूलं दत्त्वाऽमंत्रणम् । आमं-
त्रितौ स्व इति प्रतिवचनम्॥ तत उत्तरयोर्विप्रयोजानुनी संस्पृश्य अग्रेह नादीमुखानां
मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां कर्तव्यामुकरुर्मागाभ्युदयिकश्राद्धागे सत्यवसु-
विश्वेदेवकृत्ये भवंतावामंत्रये इति तांबूलं दत्त्वाऽमंत्रणम् । आमंत्रितौ स्व इति प्रति-
वचनम् ॥ तंत्रं वा वैश्वदेविकं तत्रैव प्रयोग । नान्दीमुखानां पितृपितामहप्रपितामहा-
नां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां कर्तव्यामुकरुर्मागाभ्युदयिकश्राद्धागे स-
त्यवसुविश्वेदेवकृत्ये भवंताविति ॥ अथ ग्राह्यमुखेनोदह्यमुखानामाद्ययोर्विप्रयोजानु-
नी संस्पृश्याद्येहामुकसगोत्राणां नादीमुखानां पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुक-
शर्माणां सपत्नीकानां कर्तव्यामुकरुर्मागाभ्युदयिकश्राद्धे भवंतावामंत्रये इति तांबूलं द-

स्वाध्वंश्रणम्। आपंत्रितौ स्त इति ताभ्यां प्रत्युक्ते अपरयोर्विषयोर्यानुनी उपस्पृश्या-
द्येहामुकसगोत्राणां नांदीमुखानां मातामहपमातामहवृद्धपमातामहानां अमुकामुक-
शर्मणां सपत्नीकानां कर्तव्यामुककर्मांगाभ्युदयिकश्राद्धे भवंतामध्वये इति तांबूलं
दत्त्वाध्वंश्रणम् ॥ आपंत्रितौ स्व इति प्रतिपचनम् ॥ अक्रोधनैः शौचपरैः सततं व्रत-
चारिभिः। भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणेति सर्वेषां युगपन्निपमश्रावणम् ।
अथवेत्यं निषंश्रणम् ॥ उद्दमुखः प्राङ्मुखानामाद्ययोर्विषयोर्यानुनी संस्पृश्य ॐ
द्वैवेक्षणः क्रियतामिति कर्ता (देवकार्ये भवद्भिश्च सगो नाम व्यापाररहिता स्थितिः क्रि-
यतामित्यर्थः)। क्षणशब्दो निर्व्यापारस्थित्यर्थेति। क्षण इति प्रथमान्तं कर्म। भवद्भिश्चा-
मिति तृतीयांतः कर्ता। क्रियतामिति कर्मणि प्रत्ययः) ॐ तथेति विप्रौ। प्राप्नु-
तां भवंश्राविति कर्ता। प्राप्नुवाव इति विप्रौ। एवमेवोत्तरयोर्विषयोरामध्वंश्रणम्। तं-
त्रं वा वैश्वदेविकम्। अस्तिष्पक्षे वैश्वदेविकौ द्वावेव ब्राह्मणौ। ततः प्राङ्मुख उद्-
दमुखानामाद्ययोर्विषयोर्यानुनी आलभ्य। अमुकसगोत्राणां नांदीमुखानां पिबृषि-
तामहपितामहानां अमुकामुकशर्मणां सपत्नीकानां कर्तव्यामुककर्मांगाभ्युदयिकश्रा-
द्धे क्षणः क्रियतामिति कर्ता। ॐ तथेति विप्रौ। ॐ प्राप्नुतामिति कर्ता। प्राप्नुवाव
इति विप्रौ। ततोऽपरयोर्विषयोर्यानुनी आलभ्य। अमुकसगोत्राणां नांदीमुखानां
मातामहपमातामहवृद्धपमातामहानाममुकामुकशर्मणां सपत्नीकानां कर्तव्यामुकक-
र्मांगाभ्युदयिकश्राद्धे क्षणः क्रियतामित्यादि ॥ अक्रोधनैः शौचपरैः सततं व्रतचा-
रिभिः। भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणेति सर्वान् विमान् प्रतिश्रंश्रेण निपम-
श्रावणम्। अथोद्दमुखेन ॐ सत्यवसूविश्वेदेवाः इदं वः पाद्यमित्युक्त्वा वैश्वदेविक-
विप्रपादेष्वांजलिना सकृशकुसुमपंचजलप्रक्षेपपूर्वकं पादप्रक्षालनम्। सत्यवसूविश्वेदेवाः
एषो गंधः। इमानि वः पुण्याणीत्येवं गंधादिनाभ्यर्चनम्। ॐ सत्यवसूविश्वेदेवाः
एषोऽर्घ इति संभृतयवकुसुमगंधोदकपात्रेण प्रदक्षिणं विप्रपादेष्वांजलिना एवं द्वितीय-
वैश्वदेविकविप्रपादेषु पाद्यदानपूर्वकं पादप्रक्षालनम्। गंधादिनाभ्यर्चनं पादार्घदानं च।
अथ प्राङ्मुखेनामुकगोत्र नांदीमुख पितः अमुकशर्मन् सपत्नीक अमुकगोत्र नांदी-
मुख पितामह अमुकशर्मन् सपत्नीक अमुकगोत्र नांदीमुख प्रपितामह अमुकशर्मन्
सपत्नीके इदं वः पाद्यमित्युक्त्वा विप्रपादेष्वांजलिना सकृशकुसुमपंचजलप्रक्षेपपूर्वकं पा-
दप्रक्षालनम्। एषो गंधः। इमानि वः पुण्याणीत्येवं गंधादिनाभ्यर्चनं। पाद्यवत्पि-
त्रादीनुच्चार्य एषोऽर्घ इति संभृतयवकुसुमगंधोदकपात्रेण विप्रपादेषु प्रदक्षिणमर्घदा-
नम् ॥ एवंमातामहादिब्राह्मणयोः पाद्यदानं पादप्रक्षालनं गंधादिना पूजनं पादा-
र्घदानं च। स्वपादयोः स्थलान्तरे प्रक्षालनम् ॥ इदमाश्वमेधीयमिति प्रति विप्रं वदन्नु-

दकदानेन मंडलादुत्तरतो ब्राह्मणादीन् द्विराचम्य स्वस्यापि द्विराचनम् । श्राद्धदेशे
द्विजानां प्रवेशनम् । स्वस्य च । सव्यहस्तेनासनमुपस्पृश्य दक्षिणेन विमस्य दक्षिणं
हस्तं निरंगुष्ठमुपगृह्य ॐ भूर्भुवः स्वः समाध्वमिति प्रतिविमं वदन् प्राङ्मुखानां द-
क्षिणोपक्रमाणां उदगपवर्गाणां चतुर्णां वैश्वदेविकब्राह्मणानां ॐ सुममास्पहे इति
उक्तवतां पूर्वाग्रास्तृत्कुशासनेषु क्रमेणोपवेशनम् । एवमेवोदङ्मुखानां प्रागुपक्रमा-
णां प्रत्यगपवर्गाणां पित्रादिवर्गसंबन्धितुर्णां ब्राह्मणानां ॐ भूर्भुवः स्वः समाध्व-
मिति प्रतिविमं वदन्नुदगग्रास्तृत्कुशासनेषु ॐ सुममास्पहे इत्युक्तवतां क्रमेणोपवे-
शनम् ॥ प्रतिब्राह्मणं श्राद्धापवर्गस्यापि दीपस्यापनम् ॥ अथ श्राद्धकर्तुः स्वासने प्रां-
द्मुखस्योदङ्मुखस्य षोपवेशनम् । श्रीग्राणायायान्कृत्वासम्रणव्याहृतिपूर्विकायाः
सावित्र्यास्त्रिजैः । द्वारदेशे दिक्षु विदिक्वथ ऊर्ध्वं च सर्वत्र तूर्णं यत्रावकीरणम् ।
ततो यवकुशान्वितानां परिहितस्रोत्तरदेशानां वामकटिसंलग्नवस्त्रवहिर्भागेन संवे-
ष्ट्यावगूहनाख्यं नीविधंनम् । अथांजलि च वध्वा ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महा-
योगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनम इति त्रिजैः । ॐ पुंढ-
रीकाक्षाय नम इति पुंढरीकाक्षस्मरणम् । कुष्मांदमंत्रसूक्तेन कुर्यात्तोयाभिर्मंत्रणम् ।
अन्नानि मोक्षयेत्तेन तेनैव श्राद्धमाचरेत् ॥ इति श्राद्धकाशिकायां कात्यायनोक्तेः ।
शिष्टाचारास्त्वदक्षिणभागे कर्मसौकर्यार्थमद्विश्रमसंपूरणम् । समाचाराद्वा दधियव-
धंदनकुशानां तत्र प्रक्षेपः । ॐ यदेवा इति तिसृभिः कुष्मांदोभिर्हृग्मिर्भैरालोहयन्त्र-
तज्जलाभिर्मंत्रणम् । ॐ दुष्टदृष्टिनिपातादिदूषितः पाकः पूतो भवत्विति सकुशैः कर्म-
पात्रजलैः पाकमोक्षणम् । आभ्युदयिकश्राद्धोपहाराः शुचयो भवंत्युपकरणमोक्षणम् ।
कुशकुसुमपवजलानि दक्षिणकरेणादाय श्वेत्यादिदेशकालौ संकीर्तय अमुकगोत्राः नां-
दीमुखाः पितृपितामहप्रपितामहाः अमुकामुकशर्माणः सपत्नीकाः अमुकगोत्राः नां-
दीमुखाः मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः अमुकामुकशर्माणः सपत्नीकाः एतानु-
दिश्य करिष्यमाणामुककर्मागतया सदैवसर्पिदमाभ्युदयिकं श्राद्धं युष्मदनुज्ञया करिष्य
इति संकल्पः ॥ यद्वा । देशकालयोः संकीर्तनांते करिष्यमाणामुककर्मागतया सर्पिहा-
भ्युदयिकं श्राद्धं युष्मदनुज्ञया करिष्य इति संकल्पः । ॐ कुरुष्वेति विमैः प्रत्युक्तेः ॥
ॐ सत्यचमूविश्वेदेवा इदं वः आसनं इत्युदङ्मुखेन सयवं ऋजुकुशयुग्मात्मकं प्राग-
ग्रासनं प्रत्येकं वैश्वदेविकविभासनोपरि दक्षिणतः सव्यहस्तविधृते विमकरे उदक-
मासिच्य दद्यात् । तत अमुकगोत्र नांदीमुख पितः अमुकशर्मेन सपत्नीक अमुकगोत्र
पितामह नांदीमुख अमुकशर्मेन सपत्नीक अमुकगोत्र नांदीमुख प्रपितामहामुकशर्मेन
सपत्नीक इदं वः आसनं इति प्राङ्मुखेन सयवं ऋजुकुशयुग्मात्मकमुदगग्रासनं प्रत्येकं

विंध्यविभासनोपरि दक्षिणतः सव्यहस्तविधृते विप्रकरे उदकपासिच्य दद्यात् । एव-
मेव मातामहानामासनदानम् । तदेतदासनदानं समाचारात्स्वस्तुतस्त्वासनस्य दाना
भाव एव । प्रागास्तरणादुपवेशस्यादृष्टार्थत्वसंगतम् । कुशोचरे तिलास्तीर्णं आसने
लोहवर्जिते । दाता च स्वासने पूते विमानावेशयेत्सुधीरिति देवलोक्तिः॥ आसनेपूष-
वल्लसेषु वर्हिष्पत्सु पृथग्पृथक् । उपस्पृष्टोदकान्सम्यक् द्विजांस्तानुपवेशयेदिति मनूक्ते-
श्च । शस्मात्पूर्वभासनेषु कुशानास्तीर्थे विमानुपवेशयेदिति । माध्यंदिनाचारविदाम-
ग्रणीरशेषन्यायवित्कर्कोपाध्यायोप्येवमाह । अथोदङ्मुखेन दक्षस्य प्रजापतेर्दुहितरि
विश्वायां घर्माद्विश्वेदेवाः सत्यसंपन्ना इति वैश्वदेविकीमुत्पत्तिमनुस्मरता सांजालना
ॐ सत्यवसु विश्वान्देवानावाहायिष्य इति वैश्वदेविकविप्रपंक्तिमूर्द्धन्यस्य सर्वेषां वा
प्रश्नः । ॐ आवाहयेति प्रतिप्रश्नः ॥ ॐ विश्वेदेवास आगतेत्यनवाचावाहनम् ॥ ब्रा-
ह्मणपुरतः प्रादक्षिण्येन यवावकीरणम् । ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेममित्यस्याः सस्वरं-
जपः । वैश्वदेविकया उत्पत्तेर्वाज्ञाने तु ॐ आगच्छंतु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।
ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवंतु ते । इत्यस्य मंत्रस्य जपः । विमानेकत्वेऽपि
न प्रतिविप्रमावाहनादृत्तिः । सकृदावाहनेनैवानेकब्राह्मणाधिष्ठाने देवताध्यासन-
संभवात् । आवाहनादूर्ध्वं तु प्रतिब्राह्मणं देवताध्यासनादुपाधिभेदेन देवताभेदात्स-
न्निपत्योपकारकमर्धादिकं प्रतिविप्रमावर्तनीयम् । सन्निपत्योपकारकेष्वावृत्तिमंतरेण
ब्राह्मणांतरे कार्यासिद्धेः विश्वेदेवाः शृणुतेममित्यादि मंत्रजपस्त्वावाहनोत्तरकाल-
मपि क्रियमाणो नावर्तते आरादुपकारकत्वात् ॥ सकृज्जपेनैव तज्जपसाध्या इष्टसिद्धेः॥
तत ॐ नांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य इति प्राङ्मुखः । कृतांजलिः पित्र्यमातामह-
विप्रपंक्तिमूर्द्धन्यौ वा सर्वान्प्रच्छति वा ॥ ॐ आवाहयेति तैरनुज्ञातम् ॥ ॐ उग्रंत-
स्त्वैत्यनवावाह मदक्षिणं विप्रपुरतो यवावकीरणम् । ॐ आयंतुनः इत्यस्याः स-
स्वरं जपः ॥ पितृमहादिपदैर्मातामहादिपदैश्च पितृनावाहयिष्य इत्यादौ पितृशद-
स्य न विपरिणामः । सकृदभिषेचनानुहितेन पितृनावाहयिष्य इति अनेनैव सर्वेषां
प्रकाशनसिद्धेः । कथं पितृभावोपाधिकस्य पितृशदस्य प्रतीतपात्राणां पित्रादीनां मा-
तामहादीनां मातृभ्रातृपितृव्यादीनां सर्वेषां वाचकत्वात्सर्वसाधारणत्वेनानूश्रवात्
पितृभ्यो दद्यात् । पितृनावाहयिष्ये । पितृन्हविषा अचरे । आयंतु नः पितरः । अ-
त्र पितरः । अमी मदन्त पितरः । नमो वः पितरोरसाय एतद् पितरः स्वघास्य तर्प-
यत मे पितृन् । त्यादौ श्रुतस्य पितृशदस्य पितृभावोपाधिकत्वात् । सूत्रानुरूपमेतत् ।
अत एव हेमाद्रिः । आभ्युदयिकखंडं कात्यायनोक्तमुपन्यस्यास्यार्थ इत्युक्त्वा पितृ-
नावाहयिष्य इत्यस्य स्थाने नांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य इति प्रयोग इत्युक्तत्वात् ।

एवमेव कर्कहलायुधविष्णुमिश्रभाष्येषु आवाहनादि वाग्यतः कर्ता भवेत् । अप चप-
 स्पर्शेनात् । ब्राह्मणेभ्यो भोजनानंतरं सकृद्वसकृदपो दत्त्वेत्युदकदानमुपस्पर्शनम् ॥
 आमंत्रिताश्चैवम् । वाग्यमलोपे तु वैष्णवमंत्रजपो विष्णुस्मरणं वा प्रायश्चित्तम् । अयो-
 दङ्मुखो वैश्वदेविकार्घपात्रं प्रागग्रमासाद्य तस्मिन्पात्रे प्रागग्रयोः पवित्रयोर्निधानम् ।
 ॐ शन्नोदेवीरिति मंत्रेण देवपात्रे देवतीर्थेनोदङ्मुखेनापो निवेकः ॥ ॐ यवोभि सो-
 मदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः ॥ प्रयत्नमद्भिः प्रक्तः पुष्ट्या नांदीमुखान् पितृन्लोका-
 न्प्रीणाहि नः स्वादेति मंत्रेण तस्मिन्नेव पात्रे यवनिक्षेपः ॥ समाचारात्तूर्णी गंधपुष्प-
 प्रक्षेपः ॥ अथ समाचारात्कृतांजलिना देवार्घपात्रसंपत्तिरस्त्विति देवब्राह्मणान्प्रति-
 प्रश्नः ॥ अस्तु देवार्घपात्रसंपत्तिरिति तैः प्रत्युक्तिः । अथ प्राङ्मुखः प्रतिवर्गं ग्रीणि
 ग्रीण्यर्घपात्राणि प्रत्युपपङ्कमाणि प्रागग्रानि प्रागपवर्गाणि दक्षिणसंस्थान्यासाद्य प्र-
 तिपार्श्वं द्वे द्वे प्रागग्रे पवित्रे निदध्यात् । ततः ॐ शन्नोदेवीरिति मंत्रावृत्त्या देवतीर्थेन
 पित्रादिपट्पात्रेषु प्राङ्मुखेनापामासेकः ॐ यवोसि सोमदेवत्य इति मंत्रावृत्त्या तेषु
 पात्रेषु यवप्रक्षेपः । समाचारात्तूर्णी प्रतिपार्श्वं गंधपुष्पप्रक्षेपः । समाचारात्कृतांज-
 लिना पित्रर्घपात्रसंपत्तिरस्त्वित्युक्ते अस्तु पित्रर्घपात्रसंपत्तिरिति प्रतिवचनम् । एवं
 मातामहार्घपात्रसंपत्तिरस्त्वित्यादि० ॥ ततः स्वाहाध्यां इति देवब्राह्मणपुरस्ताद्देवार्घ-
 पात्रमासाद्यैवं तत्तद्ब्राह्मणपुरस्ताच्चतुर्धर्षपात्रासादनम् ॥ अथोदङ्मुखेन द्वितीयदेव-
 ब्राह्मणहस्ते प्रथमदेवविप्रकरनिवेशनम् । तत्र देवार्घपात्रस्थयोः प्रागग्रयोः पवित्रयो-
 निवेशनम् ॥ अर्घपात्रादानम् ॥ ॐ या दिव्या आपः पयसा इत्यादि सुहवा भवं-
 त्वित्यंतं मंत्रमुच्चार्य सत्यवसूविश्वेदेवाः एषवोऽर्घ्यं इत्यर्घदानम् । पुनस्तत्करात्पवित्र-
 योरादानम् । मातामहसंबंधी वैश्वदेविकद्वितीयविप्रकरे प्रथमविप्रकरनिवेशनम् ।
 तत्र तयोरेवपवित्रयोस्तथैव निधानम् ॥ ॐ या दिव्या इति मंत्रेण तेनैवार्घपात्रेण
 तथैवार्घदानम् । ततः प्राङ्मुखेन पितृवर्गद्वितीयविप्रकरे प्रथमविप्रकरनिवेशनम् ।
 तत्र प्रागग्रयोः पित्रर्घस्थयोः पवित्रयोर्निधानम् । अर्घपात्रादानम् ॥ ॐ या दिव्या
 इति मंत्रान्ते अमुकगोत्र नांदीमुख पितः अमुकशर्भन् सपत्नीक एषतेऽर्घ्यं इति पित्रेऽ-
 र्घदानम् ॥ ततः पितामहार्घपात्रस्थयोः पवित्रयोस्तत्रैव निवेशनम् । ॐ या दिव्या
 इति मंत्रान्ते अमुकगोत्र नांदीमुख पितामहामुक्तशर्भन् सपत्नीक एषतेऽर्घ्यं इति पिता-
 महायार्घदानम् । ततः प्रपितामहार्घपात्रस्थयोः पवित्रयोः प्रागग्रयोस्तत्रैव निवेशनम् ॥
 अर्घपात्रादानम् । ॐ या दिव्या इति मंत्रान्ते अमुकगोत्र नांदीमुख प्रपितामह अ-
 मुक्तशर्भन् सपत्नीक एषतेऽर्घ्यं इति प्रपितामहयार्घदानम् । मातामहानामप्येवम् ।
 स्मृतिरत्नावलीकारस्तु ज्येष्ठोत्तरकरान्युत्तमान् कराग्रपवित्रकान्कृत्वाऽर्घ्यः संभदात्-

व्यो नैकैकस्यात्र दीयत इति छंदोगपरिशिष्टवचनं छंदोगविषयमित्याह । तेनैतन्मतै-
 प्रथमोपवेशितविप्रकरे पवित्रे निवेद्यार्घ्यं दत्त्वा तत्करात्पवित्रे आदाय तदेवतासंबन्धि-
 द्वितीयविप्रकरे पवित्रे निवेद्य तेनैवार्घ्यपात्रेणार्घ्यदानम् । एवमेकदेवतासंबन्धेन यावंतो
 ब्राह्मणास्तावता हस्तेषु तत्पात्रगतोर्घ्यमतिपाद्यः । तत्र च प्रतिब्राह्मणं मंत्रावृत्तिः ।
 प्रथमे पित्र्यपात्रे सप्तपवित्रे पितामहादिपात्रस्यानां संसृताणामवादीनां समवनयनम् ।
 ॐ आपः शिवाः शिवतपा इति मंत्रेण केनचिद्यजमानशिरस्याभिषेकः कार्यः । पुत्र-
 कामधेत्तदा संसृतेण स्वमुखांजनम् । ॐ क्षुधंतां लोकाः पितृपदनाः इति एतावता
 मंत्रेणोदकेन पित्र्यब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे किंचिद्दूरेऽसंवरमदेशेऽभ्युक्षणम् । प्रागग्राणां
 दर्भाणां तत्र निधानम् । ॐ पितृभ्यः स्नानमसीति प्रथमार्घ्यपात्रं न्युञ्जं तदुपरि नि-
 धाय तस्योपरि अर्घ्यपवित्रैः सह स्वधावाचनीयसंज्ञकानां अयाणां प्रामग्राणां कुशानां
 निधानम् । हलायुधोपाध्यायानां यतमेतत् । कर्कोपाध्यायमते तु अर्घ्यदाने विनियुक्त
 पवित्राणामन्यत्र विनियोगाभावादर्घ्यदाने विनियुक्तपवित्रवर्जं स्वधावाचनीयकुशनि-
 धानम् ॥ अथ गंधपुष्पधूपदीपवाससां दैवपूर्वं ब्राह्मणेभ्यो दानं तत्त्वर्यं । ब्राह्मणेषु
 प्रत्येकं गंधादिकं संनिधाय्य कुशकुसुमयवजलादानम् ॥ ॐ सत्यवसुविश्वेदेवाः इमा-
 नि गंधपुष्पधूपदीपवाससि वो नमः ॥ इति संकल्प्य भूमौ जलमस्तेः कार्यः । अमु-
 कगोत्र नांदीमुख पितः अमुकशर्मन सपत्नीक अमुकगोत्र नांदीमुख पितामह अमुक-
 शर्मन सपत्नीक अमुकगोत्र नांदीमुख अपितामहामुकशर्मन सपत्नीक इमानीत्याद्यु-
 त्त्वा यथाविभागं वः स्वाहा नमः ॥ इति संकल्पं कृत्वा भूमौ जलं मक्षिषेत् । माता-
 महानामप्येवम् ॥ इदं वो ज्योतिः सुज्योतिरित्युत्त्वा समाचारादस्याभ्युदयिकभ्रा-
 त्रांगभूतदेवविष्यब्राह्मणार्चनविधौ यद्यप्युनं यथातिरिक्तं तत्परिपूर्णमस्त्विति पंक्तिमूर्द्ध-
 न्यस्य सर्वेषां वा प्रश्नः ॥ अस्तिवति प्रतिप्रश्नः ॥ द्विराचमनम् ॥ द्विजाग्रपतितानां
 यवादीनां निरसनम् । ॐ यथाचक्रायुधो विष्णुखेलोकव्यं परिरक्ष्यति । एवं मंडलभ-
 स्यैतत्सर्वभूतानि रक्षतिवति मंत्रेण विप्राग्रेषु नीवारचूर्णः गौरमृत्तिरुषा जलेन भर-
 ना वा चतुःकोणं मंडलकरणम् ॥ तेषु मंडलेषु योजनभाजननिधानम् ॥ तत्समीपे
 भूमायेव व्यंजनपात्रनिधानं । अथ ताम्रादिपात्रे पूषदाज्याभिचारितोदनस्फोद्धरणम् ॥
 अग्नौ करिष्य इति पंक्तिमूर्द्धन्यस्य सर्वेषां वा प्रश्नः ॥ ॐ कुरुष्वेति प्रतिप्रश्नः ॥
 दक्षिणेन पाणिनाहुतिपर्याप्तोदनग्राहणम् ॥ ॐ अग्नये कन्धवाहनाय स्वाहा । ॐ सो-
 माय पितृमते स्वाहेनि मंत्राभ्यां क्रमेणावसथ्यामावाहुत्योर्हस्तेनैव होमः ॥ इदमग्नये-
 कन्धवाहनायेदं सोमाय पितृमते इति द्वयोस्स्वागौ ॥ अयमग्नौकरणहोमः सुतसंस्कारा-
 ताभ्युदयिकभ्रादेषु स्वष्ट्रेऽप्येव कर्तव्यः ॥ अनमिमतां तु सर्वत्र पित्र्यपंक्तिमूर्द्ध-

न्यविप्रपाणाचम्यौकरणहोमः । तत्रायं विशेषः ॥ जलाम्बुलिखिते दक्षिणपाणावमितिथीये सकुशे होमः । इतरत्सर्वं पूर्ववत् । एतच्चाम्यौकरणान्नं विप्रैः परिवेक्ष्यमाणेन सर्वेणान्नेन मिश्रीकृत्वा भोजनसमाप्ते भोक्तव्यं न तु पृथक् ॥ (अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्रन्त्यपुद्गयः । पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥१॥ यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् । मिश्रीभावेन भोक्तव्यं पृथक् भावो न विद्यते ॥ २ ॥ इति) निरशिकस्य नागरस्य तु नाद्यौकरणं नागरखण्डे निवेद्यात् ॥ अथ हुतशेषं पात्रांतरेपिडार्यमवशिष्य दैवपूर्वं सर्वविप्रपात्रेषु हुतशेषदानम् । ततः स्वस्तिकाकृतिभ्यामघोमुखाभ्यां पाणिभ्यां वैश्वदेविकविप्रपात्रमालभ्य । ॐ पृथिवी ते पात्रमिति मंत्रजनपः । ॐ इहं विष्णुरित्यनया विष्णुदेवतया ऋचा ॐ विष्णो हव्य रसेति वैष्णवेन यजुषा वा द्विजांगुष्ठमघोमुखमनखमन्नेऽवगाह्य द्वितीयविप्रपात्रालंभो विप्रांगुष्ठावगाहनं च ॥ एवं मातामहवर्गसंबंधिवैश्वदेविकविप्रपात्रयोरप्यालंभांगुष्ठावगाहने । ततः पितृवर्गसंबंधि विप्रपात्रं पूर्ववदालभ्य ॐ पृथिवीत इति मंत्रजनपः । वैष्णव्यर्चा यजुषा वा तथैवान्ने विप्रांगुष्ठावगाहनम् ॥ ॐ अपहता इति ब्राह्मणाग्रतः प्रादक्षिण्येन यवावकीरणम् ॥ अप उपस्पर्शनम् ॥ एवं द्वितीयविप्रपात्रं संस्कृत्यैवमेव मातामहवर्गसंबंधि विप्रपात्रयोः संस्कारः कर्तव्यः ॥ ततो दैवपूर्वं सर्वविप्रपात्रेषु परिवेपणं तच्च वामहस्ताम्बारूपेण दक्षिणेन पाणिना सौवर्णद्वार्यादि पात्रैरेव कार्यम् ॥ पात्राभावे पर्णेन कुशेन वा वामकरमंतर्द्धाय परिवेपणम् । नतु कदाचित्केचलेन करेण । भक्ष्यभोज्यफलमूलादि यत्किंचिच्छ्राद्धायमुपकल्पितं तत्सर्वमप्यविस्मरणेन किंचिर्दक्षिणतस्तत्सर्वविप्रपात्रेषु पृथग्पृथग्परिवेपणीयम् । विप्रैश्च परिवेपणमभूति अन्नविकिरणपर्यंतं वामपाणिना पात्रं धारणीयम् । कण्डूयनावसरे दक्षिणहस्तेन पात्रं धृत्वा वामहस्तेन कण्डूयनादिकायम् ॥ अथान्नसंकल्पं कुर्यात् ॥ तद्यथा ॥ ऋजुकुशकुसुमयवजलानि दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा वामहस्तेन वैश्वदेविकविप्रपात्रद्वयमालभ्य ॐ सत्पवमृविश्वेदेवाः इदमन्नं सोपस्करं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं युग्मव्राह्मणतृप्तिपर्यंतं अमृतरूपेण वः स्वाहा नम इति भूमौ पात्रसमीपे संकल्पजलप्रक्षेपः । एवं मातामहवर्गसंबंधि वैश्वदेविकविप्रपात्रद्वयमालभ्यान्नसंकल्पः ॥ अथ ऋजुकुशकुसुमयवजलानि दक्षिणेन पाणिना दाय वामेन पाणिना पितृवर्गसंबंधि विप्रपात्रद्वयमालभ्य ॐ अमुकगोत्र नांदीमुखपितः अमुकशर्मन् सपत्नीक । अमुकगोत्र नांदीमुख पितामह अमुकशर्मन् सपत्नीक । अमुकगोत्र नांदीमुख मपितामह अमुकशर्मन् सपत्नीक इदमन्नं सोपस्करं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं युग्मव्राह्मणतृप्तिपर्यंतं अमृतरूपेण यथाविभागं वः स्वाहा नम इति भूमौ पात्रसमीपे संकल्प्य जलप्रक्षेपः ॥ एवं मातामहवर्गसंबंधि विप्रपात्रद्वयमालभ्य पित्राङ्गु

वृत्तिरिति स्मरणात् । इदं च पिंडदानं कृताचमनेषु ब्राह्मणेषु वा कार्यम् ॥ आचार्तिः
 पितृभ्यः इति वचनात् । अथ करौ प्रक्षाल्याचनम् । ॐ अत्र पितर इति मंत्रस्य पित्रा-
 दिपिंडाभिमुखेन कृताञ्जलिना सस्वरं जपः । प्रदक्षिणं परावृत्त्योदङ्मुखेनासृन्निय-
 म्याचमनादुपवेशनम् । तेनैव यथापरावर्त्तनम् । ॐ अमीमदंतेति सस्वरं जपः । पूर्व-
 वदुदपात्रेण देवतीर्थेन तदीयतदीयपिंडोपरि पिंडभूले वा पित्रादीनां मातामहादीनां
 च अचनेजनम् । नीविविसर्जनं च । ॐ नमो वः पितरो रसायेत्यादिभिर्मंत्रैर्घोरशो-
 षवर्जं षडंजलिकरणम् ॥ घोरशोषमंत्रसंबन्धिनावंजाल मंत्रप्रतिषेधात् तूष्णीमत्र भव-
 तः ॥ नमो वः पितरो रसायेति प्रथमोजलि मंत्रः ॥ द्वितीयोजलिस्तूष्णीम् ॥ ॐ नमो वः
 पितरो जीवायेति तृतीयः ॥ ॐ नमो वः पितरः स्वाहायै इति चतुर्थः ॥ पंचमस्तूष्णी-
 म् ॥ ॐ नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो व इति षष्ठः ॥ ॐ
 गृहान्न इति सप्तमं जपः ॥ ॐ एतद् इति मंत्रेण पिंडोपरि त्रयाणं त्रयाणं रक्तसूत्रा-
 णमूर्णानां वाज्रदशानां बहुत्वविशिष्टानां पंचाशद्वर्षादूर्ध्वमुत्तरे वयसि स्वहृदयलोभां
 वा प्रतिपिंडप्रदानम् ॥ ॐ ऊर्जं वहतिरिति मंत्रेण स्वचापदे स्वाहापदोहितेनावने-
 जनोदगात्रस्यावशिष्टजलस्य पिंडभूले निषेक इति हलायुधभाष्ये हेमाद्रिनिर्वपे
 आह्नकाशिकायां ढोढूमिश्रपद्धतौ च ॥ नात्रोर्जमित्यपोनिषेक इति हेमाद्रिपद्धतौ ॥
 नात्र पंचावृत्तिः । एकपदेनैव सर्वप्रकाशनसंभवात् ॥ रक्तगंधरक्तपुष्पधूपदीपनैवेद्य-
 तांपूलफलादिभिः पिंडपूजनम् ॥ अमुकगोत्र नांदीमुख पितः अमुकशर्मन् सप-
 स्नीकामुकगोत्रनांदीमुख पितामहामुकशर्मन् सपस्नीकामुकगोत्र नांदीमुख प्रपि-
 तामहामुकशर्मन् सपस्नीक इमानि गंधपुष्पधूपदीपद्राक्षामलकाद्रकमूलयज्ञपुष्पफल-
 तांपूलादीनि वः स्वाहा नमः ॥ एवं मातामहानाम् ॥ समाचारात्पिंडदानतश्चर्चनविधौ
 यक्षधूनं यथातिरिक्तं तत्परिपूर्णमस्त्विति मन्त्रः ॥ अस्तु परिपूर्णमिति प्रतिमन्त्रः ॥ एवं
 पिंडदानं समाप्त्याचमनम् ॥ ब्राह्मणानांचामप्यं सर्वेषामंत्रावसरे वाग्विसर्गे इति अन्ये
 इति बहवः ॥ ॐ सुमोक्षितमस्त्विति मंत्रेण आह्नभूमेः कर्मपात्रोदकेन मोक्षणम् ॥
 प्राचीनपवित्राणामुच्छिष्टसंपृष्टतया विप्रैः परित्यक्त्वा तेभ्य उपमाहार्यं पवित्रस-
 मर्पणम् ॥ देवपूर्वं ब्राह्मणेभ्य चद्रकादिदानम् ॥ इदमुदकादिदानं देवे सव्येन-
 पित्रे त्वपसव्येनेति फर्कः ॥ तद्यथा ॥ ॐ शिवा आपः सांत्वति जलम्य । ॐ सौमन-
 स्यमस्त्विति पुष्पाणाम् ॥ ॐ अक्षतं चारिष्टं चास्त्विति अक्षतानाम् ॥ अत्र संत्व-
 स्त्विति यथ क्रमं प्रतिवचनम् ॥ अस्मिन्नुदकादिदाने हेमाद्रौ आह्नकाशिकायां च
 मंत्रांतराण्युक्तानि ॥ तद्यथा ॥ अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वेषामुपतिष्ठितम् ॥ ब्राह्मण-
 स्य करे न्यस्ताः शिवा आपो मवंतु मे ॥ १ ॥ इत्युदकदानम् ॥ लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु

लक्ष्मीर्वसतिं पुष्करे॥ लक्ष्मीर्वसति गोष्ठेषु सौमनस्यं सदायु मं इति पुष्पदानम्॥२॥
 अक्षतं चास्तु मे पुण्यं शांतिः पुष्टि र्धृतिस्तु मे॥ यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा ममेत्य-
 क्षतदानम्॥३॥ विप्रस्तु हस्तदत्तानां उदकपुष्पाक्षतानां शुचौ देशे प्रक्षेपः कार्यः। चिर-
 धारणप्रयोजकभावि कार्याभावात्॥ ॐ अस्माकं दीर्घमायुरस्तु॥ ॐ शांतिरस्तु॥ ॐ पुष्टि-
 रस्तु ॥ ॐ तुष्टिरस्तु॥ ॐ वृद्धिरस्तु ॥ ॐ यद्यच्छ्रेयस्तदस्त्वित्येतैर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं यज-
 मानेन कर्मपात्रोदकेन स्वमूर्द्धेनि समाचारादभिषेकः॥ यत्पापं तत्रतिहतमस्त्विति भू-
 मौ जलप्रक्षेपः॥ ॐ द्विपदचतुष्पदेभ्यः शांतिर्भवत्विति पाठमात्रम् ॥ अस्त्विति स-
 र्वत्र प्रतिवचनम्॥ ॐ नांदीमुखः पितरः प्रीयंतामिति मंत्रेण क्षीरयवकुशजलानां पि-
 त्रादिसर्वब्राह्मणहस्तेषु तंत्रेणाक्षयोदकदानम् ॥ नात्र मंत्रावृत्तिः ॥ एकपदेनैव
 सर्वप्रकाशनसंभवात् ॥ ॐ अघोराः पितरः संत्विति कृतांजलिना यजमानेन ब्राह्म-
 णान्प्रतिमश्रः ॥ ते च पुष्पाक्षतदानपूर्वकं संतात्विति प्रतिमश्रं कुर्युः ॥ एवं सर्वत्र ॥
 ॐ गोत्रं नो वर्द्धतामिति कर्ता ब्रूयात्॥ ॐ वर्द्धतामिति विप्राः प्रतिब्रूयुः॥ ॐ दाता-
 रो नोभिवर्द्धतामिति कर्ता ॥ ॐ अभिवर्द्धन्तामिति विप्राः ॥ एवं सर्वत्र ॥ ॐ वेदा-
 श्च नोभिवर्द्धताम् ॥ ॐ अभिवर्द्धताम् ॐ सन्ततिर्नोभिवर्द्धताम्॥ ॐ अभिवर्द्धताम्॥
 ॐ श्रद्धा च नो माव्यगमत् ॥ ॐ मागात्॥ ॐ बहुदेयं च नोस्तु । अस्त्वित्येवमाशिषां
 ग्रहणम् ॥ इति हेमाद्यादयः । कर्कोपाध्यादयस्तु । ॐ गोत्रं नो वर्द्धतामिति यज-
 मानेनोक्ते वर्द्धतामिति विप्राः प्रतिब्रूयुः ॥ ततः ॐ दातारो नोभिवर्द्धतां वेदाः संत-
 तिरेव च ॥ श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहुदेयं च नोस्त्विति मंत्रं यजमान उदाहरेत्॥ अ-
 स्त्विति प्रतिवचनमित्येवमाशिषां प्रतिग्रहणमित्याहुः ॥ मदनरत्नेष्वेवम् ॥ हेमा-
 द्रिस्तु अतिर्याश्च लभेमहि॥ लभध्वम्॥ याचितारश्च नः संतु॥ मा च याचिष्मकंचना
 मायाचेयाः ॥ एताः सत्याशिषः संतु ॥ संत्वित्याशीर्वचनान्यधिकान्याह ॥ अय-
 न्युज्जपात्रोपरि स्यापितकुशानर्घपवित्रैः सह वाऽद्याय पित्रादिर्पिडपंक्तेरुत्तरतः पिंडोप-
 रि वा प्रागग्र्याणां तेषामास्तरणम्॥ ॐ नांदीमुखान् पितृन्वाचयिष्य इति पंक्तिमूर्द्ध-
 न्यस्य सर्वेषां वा मश्रः॥ वाच्यतामिति तैरनुज्ञातः ॐ नांदीमुखः पितरः पितामहाः
 प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयंतामिति मंत्रमुदाहरेत् । ततः
 ॐ प्रीयंतामिति विप्रैरुच्यमाने ॐ ऊर्जं वहतीरिति मंत्रेण स्वपापदे स्वाहापदोपहितेना-
 स्तृतकुशेष्ववनेजना वशिष्ठानां कर्मपात्राद्ग्रहीतानां वाऽपि निषेकः॥ हेमाद्रिस्तु नांदी-
 मुखान्पितृन् स्वाहां वाचयिष्य इति पृष्ट्वा वाच्यतामित्यनुज्ञातो नांदीमुखः पितर-
 इति मंत्रं पठेत् । तत ॐ अस्तु स्वाहेतिविप्रैरुच्यमाने ऊर्जमित्यपो निषिचेदित्याह॥
 अय न्युज्जमर्घपात्रमुत्तानं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो द्राक्षामलकाद्रैमूलयवनिष्क्रयभूतदक्षि-

पादानम् ॥ तद्यथा ॥ अमुकामुकगोत्राभ्याममुकामुकशर्मभ्यां ब्राह्मणाभ्यां भव-
 द्भ्यां कृतैस्तत्सत्यवसु वैश्वदेविककर्मप्रतिष्ठार्थं इषां द्राक्षामलकार्दकमूलयवनिष्क्रय-
 भूतां दक्षिणां विष्णुदैवतां संप्रददे नममेति वैश्वदेविकेभ्यो दानम् ॥ अमुकामु-
 कगोत्राभ्याममुकामुकशर्मभ्यां ब्राह्मणाभ्यां भवद्भ्यां नांदीमुखानां पित्रादीनां
 कृतैस्तदाभ्युदयिकश्राद्धप्रतिष्ठार्थमिमांस्त्याद्युच्चार्य संप्रददे नममेति पैतृकेभ्यो दानम् ॥
 एवं मातामहसंविधिभ्यामपि ॥ उत्तारं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणे-
 भ्य इति कार्यायनोक्तिः ॥ स्वामत्ययतः प्रक्रांतोपक्रममृतैऽन्यकर्मानवकाशात् । स-
 लिलं नामगोत्रेण दद्यात्सत्तया च दक्षिणाम् ॥ स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् पिंडानुष्ठुत्य
 भक्तितः ॥ इति मात्स्यवाक्याच्च दक्षिणादानानंतरमेव पिंडोत्थापनमिति ढोढूमि-
 श्रादयः ॥ अतश्च हस्ताभ्यामेकैकं पिंडमुष्ठुत्य पात्रे प्रत्यवधायवाध्याणम् ॥ सकृदाच्छि-
 ज्ञानामावसध्यामौ प्रक्षेपः ॥ उत्सुकयोश्च ॥ ॐ विश्वेदेवाः प्रीयंतामिति ब्रूतेति वैश्वदेवि-
 कान्विप्रान्प्रतिप्रश्नः ॥ ॐ विश्वेदेवाः प्रीयंतामिति प्रतिप्रश्नः ॥ अत्रावसरे पिंडोत्था-
 पनमिति हेमाद्रिः ॥ विप्रयोजनभाजनानि चालपित्वाद्भिः संचरभूमिप्रोक्षणम् ।
 ॐ स्वस्ति भवंतो ब्रूवंस्त्विति विप्रान्प्रतिप्रश्नः ॥ स्वस्तीतितैरुक्ते ॐ देवताभ्य
 इति निर्जपः समाचारात्कृतांजलिना देशकालयोः संकीर्तनान्ते आभ्युदयिकश्राद्ध-
 विधौ यज्युनं यथातिरिक्तं तत्परिपूर्णमस्तु ॥ मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं द्विजो-
 त्तपाः ॥ श्राद्धं संपूर्णत्वां यातु प्रसादात् भवतां मम ॥ यत्कृतं तत्सुकृतमस्तु ॥ य-
 च्छकृतं तद्विष्णुप्रसादात् ब्राह्मणवचनाच्च सर्वं परिपूर्णमस्त्विति वक्तव्यम् ॥ अ-
 स्त्विति विप्राः प्रतिब्रूयुः ॥ यज्ञादिसमाप्तौ यज्ञे यज्युनं तस्मै त उपयत्तेऽतिरिक्तं
 तस्मै ते नम इति श्रुतेः संस्यामंत्रजपलिगात् ॥ ॐ वाजे वाजेवत वाजिन इत्यादिना
 देवयानैरित्यर्पतेन मंत्रेण पित्रादि ब्राह्मणौ कुशाग्रेण स्पृशन् विष्टभ्यैवमेव मातामहादि-
 ब्राह्मणयोर्विसर्जनम् ततस्तेनैव मंत्रेण वैश्वदेविकब्राह्मणयोर्विसर्जनम् ॥ अथ ब्राह्म-
 णानग्रतः कृत्वा ॐ आमावाजस्येति मंत्रणासीमांतमनुगमनम् ॥ ब्राह्मणाग्रदक्षिणी-
 कृत्य गृहप्रवेशः ॥ उच्छिष्टमार्जनम् । आचमनं । सर्वथा ब्राह्मणालामे तु दर्भवट्न्
 ब्राह्मणस्याने परिकल्प्य यथास्यानं निवेश्य निमंत्रणादिविसर्जनांतं प्रेषानुप्रैष-
 संप्रुक्तं सकलं श्राद्धं यथाविधि कार्यम् इयांस्तु विशेषः । न नियमश्रावणे तस्य दृष्टा-
 र्यत्वात् ॥ अनुप्रैषाः स्वयकार्याः ॥ हुतशेषे स्वांगुष्टावगाहनम् हुतशेषसंस्कारत्वात् ॥
 परिविष्टान्नं तु ब्राह्मणाय वा गवे देयम् ॥ तदभावे अप्सु प्रक्षेपणीयम् नाचांतैषू-
 कादिदानम् । नाशिषां प्रतिग्रहणम् । प्रेषानुप्रैषरूपेणेति तत्प्रतिग्रहणस्य ब्राह्मण-
 सकाशादेवोचितत्वात् । न दक्षिणादानम् । ब्राह्मणोद्देशेन विहितत्वात् । देवतोद्दे-

शेन दक्षिणादानपक्षे तु भवत्येव दक्षिणादानम् । अस्मिन्पक्षे अन्नवदक्षिणाया अपि श्राद्धभोजनकर्त्तरि ब्राह्मणे प्रतिपत्तिः ॥ दक्षिणादाने देवतोद्देशपक्षः शाखा-
न्तरपरः ॥ दर्भवट्टनां प्राङ्मुखोदङ्मुखता दर्माग्रस्य मुखकल्पनया ज्ञेयेति श्राद्ध-
खण्डहेमाद्रौ दोदृमिश्रपद्धतौ च स्पष्टम् ॥ दर्भवट्टनिर्माणे च न दर्भसंख्यानियमः । त-
दुक्तं छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन । यज्ञवास्तुनि मुष्ट्यां च स्तम्भे दर्भवट्टौ तथा ॥
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु चेति ॥ दर्भवट्टौ तथेति कचित्पाठः ॥ पंचा-
शता भयेद् ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः ॥ इति परिशिष्टे ब्रह्मविष्टरादौ दर्भसंख्याविहि-
तास्ति । अतश्च दर्भसंख्यायाः संभवासंभवाभ्यां व्यवस्थितो विकल्प इति नारायण
वृत्तौ ॥ इति श्रीमद्विष्वेदी परशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मणा संशोधिते श्रीरुद्रकल्पद्रुमे
आभ्युदयिकश्राद्धपद्धतिः समाप्तिमगमत् ॥

॥ अथाभ्युदयिके देवतानिर्णयः ॥

तत्र कात्यायनसूत्रम् ॥ आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः पूर्वाह्ने इति प्रकृत्य ना-
न्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहाः वृद्धप्रमातामहाश्च-
प्रीयन्तामिति ॥ अग्रहि पूर्वाह्नरूपकालैक्यात्प्रयोगैक्येन पद् देवतमाभ्युदयिकं श्राद्ध-
मुक्तं पण्णासुपादानात् ॥ नांदीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मा-
तामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वाहोच्यतामिति छंदोगसूत्रे वसिष्ठेन
तथैवोक्तम् ॥ छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेनापि ॥ आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा
तत्र समाहितः ॥ पद्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या श्राद्धमुपक्रमेदित्यनेन पद् दै-
वत्यं आभ्युदयिकं श्राद्धमुक्त्वा । प्राग्रेष्वपि दर्भेषु आद्यमामं अपूर्ववत् ॥ अपः क्षि-
पेन्मूलदेशेऽवनेनिक्षेपेति निस्तिलाः ॥ द्वितीयं च तृतीयं च मध्यदेशाग्रदेशयोः ॥
मातामहप्रभृतीस्तु एतेषामेव वामत इत्यनेन प्रयोगैक्यं तत्र प्रदर्शितम् । नहि प्रयोगमे-
दे पित्रादीनां वामतो मातामहादीनामवनेजनं संभवति । आद्यं पितरं द्वितीयं पिता-
महं तृतीयं प्रपितामहम् ॥ स्तेन भर्त्रा समं श्रुंक्ते माताश्राद्धं सुधासमम् ॥ पितामही
च स्वेनैव स्वेनैवप्रपितामहीति वृहस्पतिनापि स्वभर्त्रादिभिः सहैव प्राशस्त्येन मातृ-
भ्यः श्राद्धदानमुक्तम् ॥ न योपिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनाहते ॥ स्वभर्तृपिंडदा-
नाच्च वृत्तिरासां यतः स्मृता इति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन मातृभ्यः पृथक्त्वेन
श्राद्धप्रदानस्य प्रतिपिद्धत्वाच्च ॥ पिंडपितृयज्ञवत् स्त्रीभ्यश्चेत्यन्वष्टकावदाभ्युदयिके
विशेषोपदेशाभावाच्च सूत्रे विशेषोपदेशाभावेपि ॥ अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च
क्षयेऽहनि ॥ मातुः श्राद्धं पृथक् शस्तमन्यत्र पतिना सहेति स्मृत्यंतरे विशेष उक्त
एवेति चेन्न ॥ नांदीमुखाः पितरः पितामहा इत्यादिसूत्रविरोधात् ॥ पद्भ्यः पितृ-

भ्य इति । प्रागग्रेष्वथ दर्शयितुं पूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधात् ॥ कर्पूसमन्वितं
मुक्त्वा तथायं श्राद्धपोढशम् ॥ प्रत्यान्द्रिकं च शेषेषु पिंडाः स्युः पडिति स्थितिरि-
ति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तवचनांतरविरोधाच्च ॥ कर्पूसमन्वितमन्वष्टकाश्राद्धं
तच्चैकपार्वणमेव छंदोगानां विहितम् ॥ शेषेषूक्तव्यतिरिक्तेषु श्राद्धेषु ॥ उक्तव्यति-
रिक्तत्वेनाभ्युदयिकेपि पट् पिंडा इत्यर्थः ॥ तस्माद्वाजसनेयिभिश्चछंदोगैश्च पट् दै-
व्यतमेवैकप्रयोगमाभ्युदयिकं श्राद्धं कर्तव्यम् । यत्तु अन्वष्टकासु दृध्यौ चेति स्मृत्य-
न्तरवाक्यं तत् शाखान्तरविषयम् ॥ यानि तु “मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितॄणां
तदनन्तरम् ॥ ततो मातामहानां च दृध्यौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति ॥ मातृश्राद्धं तु पू-
र्वाह्ने मध्याह्ने पैतृकं तथा ॥ ततो मातामहानां च दृध्यौ श्राद्धत्रयं स्मृतमित्यादि”
हेमाद्र्यादिनिबंधधृतैः शाखातपगार्ग्यादिस्मृतिवाक्यैः कालमेदाद्विश्रमयोगाणि त्री-
णि श्राद्धान्पुक्तानि तानि येषां सूत्रे आभ्युदयिके विशेषतः पार्वणत्रयविधिरस्ति
पार्वणद्वयप्रयोर्विध्यभावो वास्ति तच्छाखान्तरविषयाणि ॥ यदपि ॥ अलामे भि-
न्नकालानां नांदीश्राद्धत्रयं बुधः ॥ पूर्वैशुं प्रकुर्वीत पूर्वाह्ने मातृपूर्वकमिति वृद्ध
मनुवचनं तदपि शाखान्तरविषयम् ॥ यत्र हि मात्रादिश्राद्धत्रयविधिः कालत्रये
स्ति तत्रैवानुक्तव्यतया कालैकत्वेन विविधुक्तः ॥ नहि कात्यायनसूत्रादौ कालत्रये
मात्रादिश्राद्धत्रयविधिरस्ति ॥ कोकिलमतानुसारिभिरपि पट् दैव्यतमेवाभ्युदयिकं
श्राद्धं कर्तव्यम् । तत्रैकं पितृपार्वणं मातृमातामहममातामहोद्देशेनापरमिति तेषां
विशेषः ॥ पुत्रिकापुत्रस्याप्येवम् । तदाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ मातुः प्र-
थमतः पिंडं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ॥ द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुरिति ॥
नांदीमुखः पितरः पितामहा इत्यादिना भगवताऽचार्येण पित्रादीनामनुलोमक्रमो
विहितः ॥ बौद्धायनसूत्रे छंदोगसूत्रे चाप्येवम् ॥ मातापितामही चैव तथैव प्रपिता-
मही पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ॥ एते नैवार्चनीयाः स्युः पितरोभ्युदये
द्विजैः ॥ इत्याश्रयायनस्मृतावनुलोमक्रममभिधानादाश्रयायनानामप्यनुलोमक्रम ए-
वेति पारिजातस्मृतिकौस्तुभादयः ॥ यत्तु ॥ नांदीमुखे विवाहे च प्रपितामहपू-
र्वक्रम । नामसंकीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकमिति वृद्धवसिष्ठवचनं प्रतिलोमक्रमविधा-
यकं तथेषां सूत्रे वृद्धि श्राद्धेऽनुलोमप्रतिलोमक्रमयोरनुपदेशमतिलोमक्रमोपवेशो वा-
स्ति तच्छाखाविषयम् ॥ आपर्वणानां तु पिंडपितृपुत्रार्शभांदादौ सर्वत्र प्रतिलोम-
क्रम एव तद्गृष्टो उक्तोऽस्ति ॥ छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ स्वपितृभ्यः पिता द-
द्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ॥ पिंडानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तन्क्रमात् । इति ॥ ओद्वा-
हनादित्याह अभिविधौ ॥ तेन तेषां सुतानामुद्वाहं विवाहमभिव्याप्य पिता स्वपितृ-

भ्यः स्वपित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च पिढान्दधात् । तदुपलक्षितमाभ्युदयिकं ध्रा-
 ङ्गं कुर्यादित्यर्थः ॥ उद्वाहोत्र पूर्वोभिषेकः ॥ द्वितीये तु पितरि जीवति अपि स्वकर्तृक-
 त्वात् ॥ तथा च स्मृतिः ॥ नांदीध्राङ्गं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः ॥ अत ऊ-
 र्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदिकम् ॥ इति ॥ प्रथमेपि विवाहे कर्त्तव्यत्वाभावे वर एवा-
 भ्युदयिकं ध्राङ्गं कुर्यादिति प्रयोगपारजाते । तत्राजीवत्पितृकः स्वपित्रानुद्दिश्या-
 भ्युदयिकं कुर्यात् ॥ जीवत्पितृकादिस्तु पितुः पितामहादेर्वा पित्रादीन्मातामहादी-
 श्वोद्दिश्याभ्युदयिकं कुर्यादिति विशेषः ॥ तस्याभावे तु तत्क्रमादिति ॥ तस्य पितु
 रभावे पितृव्याचार्यमातुलादिर्यत्संस्कारं कुर्यात्स तत्क्रमात्तं पितरमारभ्य संस्कार्यस्य
 यः पितृणां क्रमस्तेन क्रमेण दद्यादित्यर्थः ॥ जीवदसन्निहित पितृकत्वे तु सं-
 स्कार्यस्य पितुः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च दद्यादिति ॥ आभ्युदयिकध्राङ्ग-
 कर्तुर्मातयेव जीवत्यां मृतायाः तस्याः सपत्न्या सपत्नीकत्वगुणकीर्तनम् ॥ ए-
 वं पितामही प्रपितामहान्यतर जीवने उभयोर्जीवने च । सपत्न्यभावे च न सप-
 त्नीकत्वगुणकीर्तनम् ॥ मातामहे जीवति तत्पार्वणलोपः । द्वाग्लोपात् ॥ तदुक्तं ।
 पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ॥ जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तं वर्जितुं परित्यजेत् ॥
 तदा पितृपार्वणेनैवाभ्युदयिकध्राङ्गसिद्धिः ॥ पितृजीवनेष्वेवं प्रसक्ते विशेष उक्त-
 रच्छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन ॥ वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य
 एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत इति ॥ अत्र वृद्धौ तीर्थे चेत्यनेकनिमित्तस-
 मविशेषवाक्यभेदादर्द्धमवर्द्धीतिवद्वितीयादिपदैर्जीवत्पित्रधिकारीकं ध्राङ्गमात्रं क-
 ष्यते । येभ्य एवेति यच्छब्दोपवद्देवकारस्य यदेवविद्यया करोतीतिवद्दीप्सार्यक
 त्वात् येभ्यो येभ्यःपिता दद्यात्तेभ्यस्तेभ्यः पुत्रो दद्यादित्यर्थः ॥ तेन जीवत्पितृकः
 स्वपितुः पित्रादीन्मातामहादीश्वोद्दिश्याभ्युदयिकं ध्राङ्गं कुर्यात् ॥ मृतमातामहस्यापि-
 जीवत्पितृत्वे मातामहाद्युद्देशः ॥ पितृपितामहयोर्जीवने तु पितामहस्य पित्रादीन्मा-
 तामहादीश्वोद्दिश्याभ्युदयिकं कुर्यात् ॥ तदुक्तं विष्णुस्मृतौ ॥ पितरि जीवति यः
 ध्राङ्गं कुर्यात्स येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात् पितरि पितामहे च जीवति येषां पि-
 तामह इत्यत्र कुर्यात्तेषां कुर्यादित्यस्यानुपगः ॥ पित्रादीनां त्रयाणां जीवने तु पितृ-
 पार्वणलोपः । पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यादिति विष्णुस्मृते-
 रित्युक्तम् । स्मृतिस्मृतौ ॥ यत्तु कल्पतरौ हलायुधभाष्ये चोक्तम् ॥ त्रयाणां जी-
 वनेपि प्रपितामहस्य पित्रादीन्मातामहादीश्वोद्दिश्याभ्युदयिकं कुर्यात् ॥ पिता पिता
 महश्चैव तथैव प्रपितामहः । त्रयो बन्धुमुखाहोते पितरः संपकीर्तिताः ॥ तेभ्यः
 पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैषिणः । तेतु नांदीमुखा नांदीसमृद्धिरिति कथ्यते इति

ब्रह्मपुराणवचनस्य जीवत्पितादीति कर्तृकृष्टिश्चाद्विषयत्वात् ॥ यत्तु पितरि
 पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यादिति विष्णुस्मृतिवचनं तज्जीवत्पि-
 तादिपिकर्तृकतीर्थश्चाद्विषयमिति तन्न । अस्य ब्रह्मपुराणवचनस्य तत्प्रक-
 रणपठितत्वात्प्रौष्ठपदीश्चाद्विषयत्वेन हेमाद्र्यादिभिर्निर्णीतत्वात् ॥ अतस्तस्य जीव-
 त्पितादिपितृकृतृकाभ्युदयिकविषयत्वाभावात्स्मृतिकौस्तुभकृतोक्तमेव साधु ॥ व्यु-
 त्क्रममृते तु आद्रपकारो विष्णुस्मृतावभिहितः ॥ यस्य पिता मृतः स्यात्सपित्रे पिंडं
 निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च मृतौ स्यातां स ताभ्यां
 पिंडं दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् ॥ यस्य पितामहः मृतः स्यात् स तस्मै पिंडं
 निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यादिति ॥ अजीवत् पितृप्रपितामहो जीवत्पि-
 तामहः पितापितृप्रपितामह तत्पितृनुद्दिश्य पितृपार्वणं कुर्यात् ॥ नांदीमुखपितः नां-
 दीमुखपितुः पितामह नांदीमुखपितुः प्रपितामह इदं वः पाद्यमिति प्रयोगः ॥ एवं
 प्रपितामहमात्रजीवने पितृपितामहतत्पितामहानुद्दिश्य पितृपार्वणं कुर्यात् । नांदीमुख
 पितः नांदीमुखपितामह नांदीमुखपितुः प्रपितामह इदं वः इति प्रयोगः ॥ पितृ-
 प्रपितामहयोर्जीवने तु पितामहं प्रपितामहस्य पितृपितामहौ चोद्दिश्य पितृपार्वणं
 कुर्यात् । नांदीमुख पितामह नांदीमुखप्रपितामहस्य पितः नांदीमुखप्रपितामहस्य पि-
 तामह इदं व इति ॥ पितामहप्रपितामहयोर्जीवने तु पितरं पितामहस्य पितामह प्रपि-
 तामहौ चोद्दिश्य तत् पार्वणं कुर्यात् ॥ नांदीमुखपितः नांदीमुखपितामहस्य पितामह
 नांदीमुखपितामहस्य प्रपितामह इदं वः इति ॥ एवमजीवन्मातामहस्य प्रमातामह
 जीवने नांदीमुख मातामह नांदीमुख मातामहस्य पितामह नांदीमुखमातामहस्य प्रपि-
 तामह इदं व इति प्रयोगः ॥ वृद्धप्रमातामहजीवने तु नांदीमुख मातामह नांदीमुख-
 प्रमातामह नांदीमुखमातामहस्य प्रपितामह इदं व इति ॥ तयोरुभयोर्जीवने तु नांदी-
 मुख मातामह नांदीमुखमातामहस्य पितामह नांदीमुखमातामहस्य प्रपितामह इदं वः ॥
 इति श्रीमद्विष्वेदी परशुरामात्मजजगन्नाथशर्षणा संशोधिते श्रीरुद्रकल्पद्रुमे आभ्यु-
 दयिकश्चाद्वेवतानिर्णयः ॥

॥ अथाभ्युदयिकश्चाद्वे पिण्डदानप्रतिषेधः ॥

उक्तं च सर्पिडकं श्राद्धम् । तत्प्रसंगादिदानीं क्वचित्पिण्डदानप्रतिषेधोऽभिधी-
 यते ॥ स्मृतिरत्नावल्यां स्मृत्यन्तरे ॥ विवाहयोर्जीवघोर्ध्व वर्षार्द्धं वर्षमेववा ॥ पिंडा-
 न्सर्पिडा नो दधुः सर्पिडीकरणं विनिति ॥ तत्रैवा ॥ विवाहयत्तच्छ्राद्धं वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् ॥
 पिण्डदानं न कतेष्व्यं ज्ञातीनामृद्धिमिच्छतेति ॥ तथा तत्रैव ॥ वृद्धिमात्रे तयान्यत्र

पिण्डदाननिराक्रिया ॥ इति ॥ काण्व्याजिनीरपि ॥ मौंजीवंधाद्विवाहाच्च वर्षाद्धे वर्षे-
 मेव वा ॥ पिण्डान्सर्पिडा नो दद्युः सर्पिडीकरणादृते ॥ इति ॥ अत्र च सर्पिडीकरणग्र-
 हणं तत्पूर्वभावीनां भेतश्चादानामुपलक्षणार्थम् ॥ वषत्से निद्रापि श्रयते ॥ स्मृतिरत्ना-
 वल्याम् ॥ वृद्धौ पिण्डान्विनिर्वाप्य पुनः पिण्डान्ददाति यः ॥ गोत्रवृद्धिविधानी स्यात् न-
 रकं प्रतिपद्यत इति ॥ एवं सर्वत्र निषेधे प्राप्ते कचिदपवादमाह । बृहस्पतिः ॥ महा-
 लये गयाश्चाद्धे मातापित्रोः क्षयेहनि ॥ कृतोद्वाहोपि कृवीत पिण्डनिर्वपणं सुत इति ॥
 महालयशब्देनात्र कालविशेषो देशविशेषश्चेत्युभयमपि गृह्यते ॥ विशेषाश्रवणादिति-
 स्मृतिरत्नावलीकारः ॥ दिवोदासीये बृहस्पतिः ॥ तीर्थे संवत्सरे भेते पितृयामे म-
 हालये ॥ पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादिभरणीमवेति ॥ स्मृतिरत्नावल्याम् ॥ पित्रोः
 क्षयाहे यज्ञे च पितृयज्ञे महालये । गयायां पिण्डदानस्य न कदाचिन्निराक्रिया ।
 इति ॥ यज्ञः सोमयागः ॥ पितृयज्ञश्चातुर्मास्यांतर्गता पित्र्येष्टिः ॥ पिण्डपितृयज्ञश्च व-
 चनमंतरेण पिण्डदाननिवृत्तिर्नास्तीत्यभिहितम् ॥ विना वचनं पिण्डदानाकरणे प्रतिषे-
 धोच्यते ॥ पिदैर्विना नहि श्राद्धमपवादादृते कचित् । पिशाचमन्यथा तत्स्याद्विधिहीने
 कृते सति ॥ इति ॥ अत्र प्रसंगात्तर्पणे कचित्तिलनिषेधोऽप्यभिधीयते ॥ तत्र मरीचिः ॥
 विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ॥ वर्षमर्द्धे तदर्द्धे च नेत्याहुस्तिलतर्पणमिति ॥
 वृद्धौ सत्यां च तन्मासि नेत्याहुस्तिलतर्पणमिति स्मृत्यर्थसारः ॥ गार्ग्यः ॥ भानौ
 भौमे त्रयोदश्यां नंदाभृगुमघासुच ॥ पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणमिति ॥
 मरीचिः ॥ सप्तम्यां रविवारे च ग्रहे जन्मदिने तथा ॥ भृत्यपुत्रकलशार्थी न कुर्या-
 त्तिलतर्पणम् ॥ पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां शनिसंध्ययोः ॥ विद्यापुत्रकलशार्थी
 तिलान्सप्तसप्त वर्जयेत् ॥ इति ॥ स्कान्दे काशीखण्डे ॥ रवौ भुक्त्रे त्रयोदश्यां सप्तम्यां
 निशि संध्ययोः ॥ श्रेयोर्था ब्राह्मणो जातु न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ इति ॥ अयं च प्र-
 तिषेधो वाजसनेयिभिन्नपरः ॥ ततोऽपसव्यं तिलमिश्रमिति कात्यायनीयस्नानसूत्रे
 तिलमिश्रमित्यनेनैव तिलप्राप्तौ एकैकस्य तिलमिथान् श्रीस्त्रीन्द्याञ्जलाञ्जलीनिति
 सूत्रे पुनस्तद्वृहणे स्मृत्युक्तप्रतिपिद्धदिनेष्वपि तर्पणे तिलनिवृत्तिर्माभूदित्येतेन कै-
 श्विदुक्तं श्राद्धांगतर्पणे कर्त्तव्ये तद्दिने नित्यतर्पणं तिलरहितं कार्यमित्युक्तं तन्निरस्त-
 मिति हरनायादयः ॥ एतदर्थमिति हरिहरादिभिर्व्याख्यातत्वात् ॥ कठाः काण्वाश्च
 जाबाला ये च वाजसनेयिनः । सतिलं तर्पणं कुर्यान्निषिद्धेषु दिनेष्वपीति मरीचिवच-
 नाच्च ॥ काण्वजाबालयोर्वाजसनेयिगणांतःपातित्वाद्वाजसनेयिग्रहणेनैव तदुपादाने
 सिद्धे पुनस्तदुपादानमपत्यादरार्थम् ॥ अयं च तर्पणे तिलप्रतिषेधः शुक्लतिलविषयः ॥
 अयोर्था ब्राह्मणो जातु न कुर्यात्तिलतर्पणमिति ॥ तिलान्प्रतिषिध्य तत्रैवाग्रे यदि

कुर्यात्ततः कुर्याच्छुनलैरेव तिलैः कृतीति स्कंदपुराणात् ॥ तीर्थतर्पणेपि तिलनिषेधो न प्रवर्तते ॥ तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ॥ निषिद्धेपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिल-
मिश्रितमिति त्रिस्थलीसेतौ वचनात् ॥ इत्याभ्युदयिके आद्ये पिंडदानप्रतिषेधवचनानि ॥

॥ अथाभ्युदयिकमामश्राद्धम् ॥

आपथाद्धं प्रकर्तव्यं वृद्धौ नान्दीमुखे सदा ॥ पाकेन वा वहिः शाले सोदनं वदरं
दधि ॥ इति ॥ आद्यकाशिकायां पात्रवत्त्वेन वृद्धावपि पाक्षिकामथाद्धविधानात् ।
आपचनघ्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ॥ आपथाद्धं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमेदि-
ति त्रिस्थलीसेतौ कात्यायनेन चापदि पुत्रजन्मनि चामथाद्धविधानाच्चदिह निरूप्यते ॥
तत्र हेमाद्रौ पराशरस्मृतिविष्णुपुराणवाराहपुराणेषु ॥ असमर्थोन्नदानस्य धान्यमाश्रं
स्वशक्तितः ॥ प्रदद्यात्तु द्विजातिभ्यः स्वत्पामपि च दक्षिणामिति ॥ अस्यायमर्थः ॥
पक्वान्नाभावे आद्ययोग्यान्नप्रकृतिभूतं यवगोधूमतंदुलादिधान्यमेव विश्वान्देवान्पि-
तृश्रोद्दिश्य पक्वान्नवश्यक्तानिमिश्रितद्विलेभ्यः समर्पयेत् ॥ तत्र धान्यस्य साक्षाददन्ती-
यत्वाश्रोजनाभावे तत्संविधिनो धर्मालुप्तमयोजना अपोश्चानादयो लुप्यन्ते ॥ तदु-
क्तम् ॥ वृक्षमश्रोवगाहश्च जुषमन्नो ययास्तुतम् ॥ आपथाद्धे भवेन्नैतदपोशानं च पंचम-
म् ॥ इति ॥ अवगाहो गुष्ठनिवेशनम् ॥ अथ्यत इत्याशः ॥ धान्यविशेषणेन चाश-
शब्देनैतत्सूच्यते ॥ यत्स्यान्नं गत्वा तैर्ग्राह्यैस्तद्वान्यमश्वनयोग्यं कृत्वा भोक्तव्यं न
तु कार्यान्तरे विनियोक्तव्यमिति । अन्यथाऽशमित्यनर्थकं स्यात् ॥ अथ कर्तृविशे-
षेऽपवादमाह ॥ व्यासः ॥ हिरण्यमामं आदीयं लब्धं यत्क्षत्रियादितः ॥ यथेष्टं विनि-
योज्यं स्याद्दर्शनीयात् ब्राह्मणः स्वयम् ॥ इति ॥ क्षत्रियादितः क्षत्रियवैश्यमूर्द्धाव-
सित्कादिभ्यः । अत्र यद्यपि यथेष्टं विनियोज्यमिति सामान्येनोक्तं तथापि आद्यादौ
न विनियोज्यं देवतोद्देशेन त्यक्तस्य पुनर्देवतां वरोद्देशेन त्यागस्यायुक्तत्वात् ॥ अतो
लौकिके भोजने क्रियादौ वा लौकिकेपि श्रुतिस्मृतिविहिते दक्षिणादानादौ नित्य-
नैमित्तिके विनियोज्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ब्राह्मणा तु लब्धं स्वयमेवेति नियम्यते ॥
अत्र यावत्प्रतिष्ठितं तावत्स्वयमेव भोज्यमिति नियमो न घन्तव्यः ॥ किन्तु दक्षि-
पर्यंतं स्वयं भुक्त्वाऽऽस्य आद्यशेषोचिताप्रतिप्रतिः कर्तव्येति निश्चेतव्यम् ॥ शूद्रा-
स्तु प्रतिष्ठितं कस्मिंश्चिदपि नित्यनैमित्तिके न विनियोज्यम् । किं तु स्वकीये परकीये
वा भोजनएवोपयोज्यमित्युक्तं हेमाद्रौ पदत्रिंशन्मते ॥ आमं शूद्रस्य यत्किंचिच्छादिकं
प्रतिष्ठते ॥ तत्सर्वं भोजनायालं नित्ये निमित्तिकेन चेति ॥ अत्र प्रदेशधान्यपरिमा-
णमाह ॥ व्यासः ॥ आमं ददन्तु कौतये दद्यादामं चतुर्गुणमिति ॥ चतुर्गुणमित्येकै-

कव्राह्मणवृत्तिर्पर्याप्ताभसिद्धिसमर्थादान्यचतुर्गुणम् ॥ सावतैकैकस्मै ब्राह्मणाय दे-
 द्यादित्यर्थः ॥ अशक्तौ पञ्चान्तरमपि तेनैवोक्तम् ॥ आमं ददद्दि कौतेय आमं तद्द्विगुणं
 भवेत् ॥ त्रिगुणं चतुर्गुणं वापि नत्वेकगुणमर्पयेदिति ॥ अत्रोत्तरोत्तरपक्षस्य मुख्यत्वं ।
 एवमप्यशक्तौ सममप्यामं दद्यादित्युक्तं त्रिस्थलीसेतौ ॥ आमश्राद्धेति कर्तव्यतामाह ॥
 हेमाद्रौ व्यासः ॥ सिद्धान्तेन विधिर्यः स्यादामश्राद्धेष्वसौ विधिः ॥ आवाहनादिस-
 र्वं स्यार्तिपट्टदानं च भारत ॥ दद्याद्यश्च दिजातिभ्यः शृतं वाशृतमेवच ॥ तेनामौकरणं
 कुर्यात् पिंडांस्तेनैव निर्वपेदिति ॥ आवाहनादीत्यादि शब्देनार्थोपि गृह्यते ॥ तथाच
 तत्रैव भविष्यपुराणे ॥ आवाहनं भवेत्कार्यमर्चदानं तथैव च ॥ एष एव विधिर्यज यज्ञ
 श्राद्धं प्रवर्तेत इति ॥ हेमाद्रौ कूर्पपञ्चपुराणयोः ॥ आमेन वर्त्तयेन्नित्यं ब्राह्मणो व्यस-
 नान्वितः । तेनामौकरणं कुर्यात्पिंडांस्तेनैव निर्वपेदिति ॥ त्रिस्थलीसेतौ चक्षणाः ॥
 आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिः श्राद्धदस्तदा ॥ हस्तेनौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधा-
 नत इति ॥ यत्तु । आमश्राद्धमनंगुह्यग्नौकरणवर्जितम् ॥ तत्समश्रविहीनं तु कर्तव्यं
 मानवैर्ध्रुवमिति ॥ श्राद्धकाशिकायाप्राचारतिलके ॥ आमश्राद्धेनौकरणनिषे रकं वच-
 नम् ॥ यच्चावाहनाग्नौ करणं विकिरं पात्रपूरणम् ॥ तत्समश्च न कुर्वीत आमे हेमे क-
 दाचनेति । तत्रैव धर्मपदांसे ॥ आवाहनाग्नौकरणानां निषेधकं वचनं तत्तीयना-
 सिनिमित्तामश्राद्धविषयम् ॥ पिंडदाने पञ्चान्तरपप्युक्तं हेमाद्रौ त्रिशम्भते ॥ आम-
 श्राद्धं यदा कुर्यात् पिंडदानं कथं भवेत् ॥ गृहपाकात्समुत्पत्त्य सक्तुभिः पायसेन वा ॥
 पिंडान्दद्याद्यथालाभं तिलैः सह विपत्तर इति ॥ अत्र गृहपाकसक्तुपायसानां यथा-
 लाभं व्यवस्था ॥ यत्तु । आमेन पिंडान्दद्याद्यो विप्रान्पक्वेन भोजयेत् ॥ पक्वेन कुक्षते
 पिंडान्विमेष्वामं प्रयच्छति ॥ तावुभौ मनुजौ प्रोक्तौ नरकाहौ न संशय इति वचनं
 तदमावास्याश्राद्धविषयमित्युक्तं ॥ श्राद्धकाशिकायां त्रिस्थलीसेतौ च ॥ विकिरादि-
 कपप्यामद्रव्येणैव कर्तव्यम् ॥ तदाह प्रचेताः ॥ आमश्राद्धप्रदः पिंडास्तयाग्नौ करणं-
 च यत् ॥ तथायातत्रतेनैव यत्किंचिच्छ्राद्धिकं भवेदिति ॥ यत्किंचिद्यदन्यदपि विकि-
 रादि तदपि तेनैव कर्तव्यमित्यर्थः । आमश्राद्धे केषांचिन्मंत्राणामूहोपि कार्यः ॥
 तदाह मारिचिः ॥ आवाहने स्वधाकारे मंत्रा ऊहा विसर्जने । अन्यकर्मण्यनूहाः
 स्युरामश्राद्धविधिः स्मृत इति ॥ आवाहने पितृन्दविषा अत्तवे इति मंत्रे अत्तवेनि-
 पदस्थाने स्वीकृत्य इति पदोहः ॥ स्वधाकारे नमो वा पितर इष इति मंत्रे इष इति
 पदस्थाने आमद्रव्यावेष्टुहः ॥ एतच्च वाजसनेयिभिन्नविषयम् ॥ वाजसनेयिशाखा-
 स्वस्य मंत्रस्य समाम्नायाप्राचात् ॥ विसर्जने वाजे वाजेवतेतिमंत्रे तृप्ता इति क्त प्रत्य-
 यस्थाने तृप्यतेति लोटप्रत्ययोहः कार्यः ॥ यद्यपि पूयति वा एतद् चोक्षरं यदेनदूह-

तीति स्रुच्यूहो निषिद्धस्तथापि वाचनिकोयमूहः । एवमेतदन्नमित्येवमादावेवतदाम
मित्याचूहः कार्यः ॥ अन्यकर्मणि तु विष्णो हव्य रसेत्यादौ नोह इति वाक्यार्थः ॥
यस्यदक्षिणादि आमश्राद्धेपि देयमेव ॥ सिद्धान्तेन विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ
विधिरिति वचनात् ॥ इत्यामश्राद्धम् ॥

॥ अथाभ्युदयिके हेमश्राद्धम् ॥

तत्र हेमाद्रौ व्यासः ॥ द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ॥ हेमश्राद्धं प्र-
कुर्वीत यस्य भार्या रजस्वलेति ॥ हेमश्राद्धस्य कचिदपवादः षट्त्रिंशन्मते ॥ अन्ना-
भावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ॥ हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत वर्नेयित्वा सयेहनीति ॥
इह स्मृत्यन्तरपुराणांतरेषु यत्र यत्रामश्राद्धं विहितं तत्र तत्र विधीयमानं हेमश्राद्धं चा-
मद्रव्यासंभवे पर्येत व्याख्येयम् ॥ अत एवाह मरीचिः ॥ आमन्नस्याप्यभावे तु
श्राद्धं कुर्वीत शुद्धिमान् ॥ घान्याद्यतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिपेति ॥ एवं ह्यामद्रव्य-
हेमनोरुष्टदोषदुष्टो न विकल्पः ॥ अन्नमकृतिभूतत्वेन श्राद्धविषावंतरंगस्य घान्य-
स्य सति समये बहिरंगादेन्नः पूर्वमुपादानं चानुगृहीतं भवति । पुत्रजन्मनिामचे
पक्वामयोरन्नयोः सन्नापेपि हेमश्राद्धमेवेति हेमाद्रिः ॥ अतएव संवर्त्तः ॥ पुत्रजन्मनि
कुर्वीत श्राद्धं हेमनैव शुद्धिमान् । न पक्वेन न चाग्नेन कल्पाणान्यभिकामयन्निति ॥
घान्याद्यतुर्गुणेनैवेति ॥ आमश्राद्धे यावदेकैकस्मै ब्राह्मणाय घान्यं दीयते तावच्चतु-
र्गुणं यावता हिरण्येन न लभ्यते तावदेकैकस्मै ब्राह्मणाय हेमश्राद्धे हिरण्यं देयमि-
त्यर्थः ॥ इह ये शक्तितारतम्यालोचनयाऽमश्राद्धे घान्यद्वैगुण्यादिपक्षाः प्रतिपादि-
तास्तदनुसारेणैव हेमनो प्रमाणमेशोऽनुक्त एवार्थाद्भव्यते ॥ धर्मस्त्राह ॥ आमंतु दि-
गुणं प्रोक्तं हेम सद्यच्चतुर्गुणं ॥ अन्नाभावे द्विजातीनां ब्राह्मणस्य विधीयत इति ॥
एकैकब्राह्मणवृत्तिपर्याप्तान्नसमर्थं घान्यं यावता हिरण्येन लभ्यते तावच्चतुर्गुणं हेम
एकैकस्मै ब्राह्मणाय देयमित्यर्थः अनेन द्विगुणघान्याद्द्विगुणं हेम प्रदेयमित्युक्तं भ-
वति ॥ शूद्रश्राद्धे प्रतिगृहीतं घान्यं नित्यनैमित्तिकेन विनियोज्यमित्यभिप्रायोक्तम् ॥
षट्त्रिंशन्मते ॥ हिरण्यं तत्पुनः श्राद्धे गृहीतं नैव दुष्यति ॥ तेन नित्यक्रियाः कार्या
हिरण्यं नाममुच्यत इति ॥ पिंडदानपकारोपि भविष्योत्तर एव प्रदर्शितः ॥ गृहपा-
कात्समृद्धेत्य सक्तुभिः पायसेन वा ॥ पिंडदानं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धे कृते सदेति ॥
षट्त्रिंशन्मते ॥ नामंत्रेणाप्रौ करणं विकिरो नैव दीयते ॥ वृत्तिभक्षोपि नैवात्र कर्तव्यः
केनचिद्भक्षेदिति ॥ अग्रामहेमश्राद्धयोः प्रयोगस्तु निषिद्धपदार्थवर्जं विशेषविधिवि-
शिष्टः पूर्वोक्त एव ज्ञेयः ॥ विशेषविधिनियमयोः शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् ॥ इति ॥

॥ अथाभ्युदयिके संकल्पश्राद्धम् ॥

यद्यपि दयिवदराक्षतमिश्राः पिंडा इति सूत्रे पिंडपदोपादानस्यापि केष्यु-
दासार्थत्वेन हेतुना संकल्पश्राद्धं कात्यायनानां न भवतीत्यभिहितं प्राक् तथापि ॥
समग्रं यस्तु शक्तोऽतिकर्तुं नैवेदपार्वणं अपि संकल्पविधिना काले तस्य विधीयत इति
हेमाद्रौ संवर्त्तं नाशक्तं प्रतिसंकल्पश्राद्धविधानात् ॥ अथवा वृध्यन्तरं पिंडदान-
निषेधं प्रकृत्य “ वृद्धिपात्रे तथान्यत्र पिंडदाननिराक्रिया ” इतिस्मृतिरत्नावली-
वृत्तवचनेन वृद्धयन्तरभाविनि वृद्धावपि पिंडदानस्य प्रतिपिद्धत्वात्तादृशस्थले पिंड-
निषेधान्ययानुपपत्त्याऽभियुक्तैः संकल्पश्राद्धानुष्ठानस्यैवौचित्येन स्वीकारात् ॥ अ-
थवा ॥ अनग्निको यदा विप्र उच्छिन्नाग्निरपि वा ॥ तदा वृद्धिषु सर्वासु सांकल्पं
श्राद्धमाचरेदिति हेमाद्रौ विशम्भते ॥ अनग्निकोच्छिन्नाग्निकर्तृकासु सर्वासु वृद्धिषु
संकल्पश्राद्धस्यैव विहितत्वात् ॥ अथवा ॥ पिंडनिर्घपणं कुर्यान्नवा कुर्याद्विक्षणः ॥
वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्ममयेक्ष्य हीति भविष्यवचने सर्पिडसंकल्पश्राद्धयोः कु-
लाचारपरत्वेन विधानात्तदिह निरूप्यते ॥ तत्र हेमाद्रौ संवर्त्तः पात्रे भोज्यस्य चा-
न्नस्य त्यागः संकल्प उच्यते ॥ तत्प्रयुक्तो विधिर्धर्मस्तु यत्नेन व्यपदिश्यते ॥ ताव-
न्मात्रेण संबंधश्राद्धं सांकल्पमुच्यत इति ॥ भविष्ये ॥ अग्नौकरणमर्थं चावाहनं
चावनेजनम् ॥ पिंडश्राद्धेव प्रकुर्वीत पिंडहीने निवर्तते ॥ पिंडनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धं
विधीयते ॥ स्वधावाचनलोपोस्ति विकिरस्तु न लुप्यते ॥ अक्षय्यदक्षिणास्वस्ति
सौमनस्यं यथास्थितिरिति ॥ धर्मप्रदीपे ॥ आवाहनं तपार्थं वै अग्नौ करणमेव च ॥
अक्षय्यापोऽयविकिरं पिंडहीने विवर्जयेदिति ॥ तथा ॥ न चाग्नौकरणं कुर्यान्नार्थ-
दानं कथंचन ॥ न पिंडकल्पनाश्राद्धे विकिरान्नं नचोत्सृजेदिति स्मृत्यन्तरे ॥ त्य-
जेदावाहनं चार्धमग्नौ करणमेव च ॥ पिंडांश्च विकिराक्षय्ये श्राद्धे संकल्पसंग्रहे ॥
आपस्तंबसूत्रेपि ॥ संकल्पश्राद्धेऽर्घ्यावाहनाग्नौकरणपिंडस्वधावाचनानि वर्जयेदि-
ति ॥ पिंडहीनश्राद्धशब्दः संकल्पश्राद्धपर्यायः ॥ अर्घत्वाविशेषात् पादार्घ्योप्यत्र
निषिद्ध एवेति केचित् ॥ केचिदावाहनसाहचर्यात् क्वचिदग्नौकरणसाहचर्याच्चह-
स्तार्घ्य एव निषिद्धः पादार्घ्यस्तु भवत्येवेत्यपरे ॥ उदाहृतवाक्येषु समंत्रस्यावाहनस्य नि-
षेधो नत्वावाहनस्वरूपस्य तदभावे देवपितृसंबंधाभावे प्रसंगादिति हेमाद्रिः ॥ अन्येतु
वाचनिकत्वावाहनस्यैव निषेधं मन्यन्ते ॥ नत्वावाहने विनियुक्तमंत्रमात्रस्य ॥ शिष्टा-
चारोप्येवम् ॥ विकिराक्षय्योदकदानयोर्विहितप्रतिपिद्धत्वादिकल्पः ॥ स्मृतिरत्ना-
वल्याम् ॥ आवाहनाग्नौकरणं विकिरं पात्रपूरणम् ॥ पिंडहीने न कर्तव्यमेतत् छात्रे
चतुष्टयमिति ॥ श्राद्धकाशिकायां त्विदं वचनमन्यथा पठित्वा वचनान्तरं श्राद्धांतरवि-

पयस्वेन व्यवस्थितमस्ति ॥ तथाहि ॥ पिण्डहीनेषु कर्तव्यं विंक्तिरं पात्रपूरणं । अ-
ग्नौकरणमर्थं चेत्येतच्छ्रद्धे चतुष्टयम् ॥ वर्जने पिण्डहीनेषु सर्वार्थादिकं भवेत् ॥ कुशा-
न्स्याप्य स्वधा कुर्यात्सिपेदग्नौ जलेपि चेति ॥ यत्तु ॥ संकल्पं तु यदा कुर्यादिति वचनं
तच्छ्रद्धान्तरविषयमिति ॥ अत्र स्मृतिरत्नावलीकारः ॥ केचित्पिण्डहीनेषु कर्त-
व्यमिति पठन्ति तद्वचनांतरविबुद्धत्वादुपेक्षणीयम् ॥ तथाहि ॥ अर्थं दत्त्वा नमः कुर्या-
त्सिद्धदानावनेजने ॥ आसुरं तद्ववेच्छाद्धं निगद्यैः पितृभिर्गतेः ॥ तयान्यत्रापि ॥
संस्तुतं तु यदा कुर्यान्नकुर्यात्पात्रपूरणम् ॥ नावाहनं नाम्नौकरणं पिण्डास्तत्र निर्वर्त्त-
येदिति ॥ तस्मात्सत्सु पिण्डेष्ववाहनादि चतुष्टयमनुष्ठेयं नान्यथेत्याहुः ॥ प्रयोग-
रत्नकारिकादयोप्येतन्मतावलम्बनेन प्रयोगोपनिबन्धनं कृतवन्तः ॥ शिष्टा अप्येवमाच-
रन्तीति ॥ अग्नौकरणनिषेधादेव पात्रालंभस्यापि निषेध एव ॥ हुतशेषदानानन्तरं
हि तस्य विहितत्वात् ॥ अमृतेऽमृतं जुहोमीति पञ्चलिगादुतशेषस्यैव परामर्शादुतशे-
पसंस्कारोपमिति तदभावे पात्रालंभाभाव इति निश्चीयत इति हलायुधभाष्यात् ॥
उष्णं स्विष्टमन्नं दद्यादित्येन पात्रालंभोचरकालं परिवेषणविधाने हुतशेषव्यतिरि-
क्तभोजनार्पणसंस्काराभावाच्चेति दिक् ॥

॥ अथ संकल्पश्राद्धप्रयोगः ॥

यद्यपि नान्दीमुखः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा दृढ-
प्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति कात्यायनसूत्रम् ॥ नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः
प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो दृढप्रमातामहेभ्यश्च स्वाहोच्यतामिति छ-
न्दोगसूत्रे ॥ पदभ्यः पितृभ्यस्तदनुमत्तया श्राद्धमुपक्रमेदिति छंदोगपरिशिष्टे का-
त्यायनेन च पार्षणद्वयात्मकमेवाभ्युदयिकं श्राद्धमुक्तं तथापि बहूनामाचारारकात्या-
यनादिमूत्रविबुद्धेनापि पार्षणत्रयेण सांकल्पेन विधिनाऽभ्युदयिकश्राद्धप्रयोग उ-
च्यते ॥ तत्रादावगमिता शुद्धेभ्यो निर्णेजनांताः पंचमहायज्ञाः कर्तव्याः ॥ निरग्निना तु-
प्रसवोऽपानपरिशिष्टपृष्ठोदिविविधानाभ्यां चोक्तेन विधिना कर्तव्याः ॥ अस्यासं-
भवेत् यज्ञपार्षपरिशिष्टोक्तेन स्मृत्यन्तरोक्तेनवा शाकलोक्तेन विधानेन कर्तव्याः ॥
ततो गणपतिपूजनाद्यायुष्यजपान्तं कर्म कर्तव्यम् ॥ तद्यथा ॥ कृतनित्यक्रियस्य सप-
त्नीकस्य संस्कार्यस्य कृतकुशोपग्रहस्य स्वाचांतस्य कर्तुः स्वासन उपवेशनम् ॥ श्री-
भ्राणायामान्कृत्वा त्रिमात्रमणवोधारणम् ॥ ॐ लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । ॐ भ-
वानीशंकराभ्यां नमः । ॐ वाणीहिरण्यगर्माभ्यां नमः ॐ शचीपुरंदराभ्यां नमः ॐ
मातृपितृचरणेभ्यो नमः ॐ कुलदेवताभ्यो नमः । ॐ इष्टदेवताभ्यो नमः । ॐ श्रीगु-
हभ्यो नमः । ॐ सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः । ॐ श्रीगणेशाय नमः । ॐ सुमुखभैक-

दंतश्चेत्यादिश्लोकान्पठित्वा । सकुशयवकुसुमजलं दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा । ॐ
इह पृथिव्यामित्यादि एवंगुणविशिष्टे देशे काले चेत्यंतमुत्त्वा अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं
मम सुतस्य भ्यो वाद्यामुकसंस्कारं करिष्ये॥ तदंगत्वेन मंडपदेवताप्रतिष्ठा मातृपूजा व-
सोर्द्धाराऽपुष्यजपाभ्युदयिकथाद्वं स्वस्तिवाचनानि करिष्ये- । तत्रादावमुककर्मणोनि-
र्विघ्नफलसिद्धिबुद्धिकामो गणपतिपूजां करिष्ये॥ ॐ गणानांत्वा० गर्भधम् । सिद्धिबु-
द्धिसहितं सांगं सायुधं सवाहनं सपरिवारं गणपतिमावाहयामि स्थापयामि ॥ ॐ
गणानान्त्वा० गर्भधं । सिद्धिबुद्धिसहिताय सांगाय० वाहनाय सपरिवाराय सायु-
धाय गणपतयेनमः आवाहनं समर्पयामि । एवं मासर्नसम० ॥ पाथं सम० ॥ अर्घ्यं
सम०॥ आचमनीयं सम०॥ स्नानं सम०॥ स्नानाचमनीयं सम०॥ वस्त्रं सम०॥ वस्त्रा-
चमनीयं सम०॥ यज्ञोपवीतं सम०॥ यज्ञोपविताचमनीयं सम० ॥ गंधं सम० ॥ पुष्पाणि
सम० ॥ धूपंसम० ॥ दीपंसम० ॥ नैवेद्यंसम० ॥ नैवेद्याचमनीयंसम० ॥ तांबूलंसम० ॥ न-
मस्कारान्सम० ॥ प्रदक्षिणंसम० ॥ नीराजनंसम० ॥ पुष्पांजलीनंसम० ॥ दक्षिणांसम० ॥
गणानांत्वेतिमंत्रवाक्ययोः प्रत्युपचारमावृत्तिः ॥ अर्धपात्रे गंधपुष्पद्वांस्तान्फलचं-
प्रक्षिप्य पात्रं गृहीत्वा । गणानांत्वा० । ॐ रक्षरक्षगणाध्यक्ष० फलदोस्तु सदा मम ॥
सिद्धिबुद्धिसहिताय सांगाय सायुधाय सवाहनाय सपरिवाराय गणपतये नमः फलार्थं
समर्पयामि ॥ ततः प्रार्थना ॥ विघ्नेश्वराय वरदाय० सर्वकार्येषु सर्वदेति संप्राप्त्यै ॥
मयाचरिते गणपतिपूजनविधौ यन्नयूनं यथातिरिक्तं तत्परिपूर्णमस्त्विति विमानप्रतिमश्रः
अस्तु परिपूर्णमिति प्रतिमश्रः॥ अनेन गणपतिपूजनेनामुककर्मणो निर्विघ्नफलसिद्धि-
रस्तु । इत्युक्तेऽस्तु निर्विघ्नफलसिद्धिरिति प्रतिवचनं ॥ ॥ इति गणपतिपूजा ॥

“अथ मंडपार्थं स्तंभरोपणम् ”॥ तद्यथा ॥ ॐ देवस्यत्वेस्वस्त्रिमादत्ते॥ ॐ इद-
महंरक्षसामित्यवटं परिलिखति॥ ॐ भावोरिखस्त्वनितेति खनति॥ ॐ सिंचन्ति परिपि-
चन्तीति तस्मिन्नवटे अप आसिंचति॥ ॐ यवोसीति यवानावपति॥ दर्भसिद्धार्थकांस्तू-
ष्णीमावपति॥ ॐ कांडात्कांडादिति दूर्वा॥ ॐ दधिक्राव्य इति दधि॥ ॐ याःफल-
नीरिति फलं॥ ॐ हिरण्यगर्भे इति हिरण्यम्॥ ॐ उच्छ्रयस्व वनस्पत ईतं मंत्रेण रक्त-
सूत्रवद्धमदनफलसमन्वितं स्तंभोत्थापनम् ॥ ॐ ऊर्ध्वैज्जुषुण इत्यवटे रोपणम् । ॐ स्थि-
रोभयेति समंततो मृन्पूरणेन स्थिरीकरणं । तस्मिन्स्तंभे ॐ मनोजूतिरिति प्रतिष्ठा । मं-
डपदेवताः सुप्रतिष्ठिता भवंत्विति प्रतिष्ठा ॥ ॐ मंडपदेवताभ्यो नम इति तस्मिन्स्तंभे
षोडशभिः पंचभिर्वापचारैरभ्यर्चनम् ॥ मंडपदेवताप्रोत्तर्य यथाशक्ति ब्राह्मणान्भो-
जयिष्ये इति संकल्पः॥ मयाचरिते मंडपदेवताप्रतिष्ठाविधौ यन्नयूनं यथातिरिक्तं तत्प-
रिपूर्णमस्त्विति मश्रः॥ अस्त्विति प्रतिमश्रः॥ इति मंडपदेवता प्रतिष्ठा ॥

अपाप्ततपुंजेषुप्रामांसंस्थमुदकसंस्पर्शं वा मातृस्यापनम् ॥ तद्यथा ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः
गणपतिगवाहयामि॥ ॐ भूर्भुवःस्वः गौरिमावाहयामि स्थापयामि॥ एवं सर्वत्र॥ पद्मा-
मा०॥शचीमा० ॥ मेघामा०॥ सावित्रीमा०॥ विजयामा०॥ जयामा० ॥ देवसेनामा०
स्वयामा० ॥ स्वाहामा० ॥ धृतिमा० ॥ पुष्टिमा० तुष्टिमा० ॥ आत्मनःकुलदेव-
तामा० ॥ मातामहकुलदेवतामा० ॥ १६ ॥ मातृषाण्डसत्त्वे ॐ भूर्भुवःस्वः मातृमा-
ण्डमावाहयामि स्थापयामीति ॥ ॐ मनोज्ञतिरिति प्रतिष्ठा ॥ गौर्याद्या कुलदेवतान्ता-
मातरो गणपतिसहिता सुप्रतिष्ठिता भवन्त्विति प्रतिष्ठा ॥ मातृभाण्डसत्त्वे गणपति-
मातृभाण्डसहिता इति प्रयोगः ॥ ॐ गौर्यादिभ्यः कुलदेवताभ्यो मातृभ्यो गणप-
तिसहिताभ्यो नम इत्यर्चनम् ॥ मातृभाण्डसत्त्वे गणपतिमातृभाण्डसहिताभ्यो नम
इति प्रयोगे विशेषः॥ मयाचरिते गणाधिपमातृपूजाविधौ यद्रूपं यथातिरिक्तं तत्प-
रिपूर्णमस्ति त्वुक्ते अस्ति त्विति प्रतिवचनम् ॥ इति मातृपूजा ॥

“अथ वसोर्द्धाराः” ॐ वसोः पवित्रमसि शतपारमित्यादिना शतपारेण सुप्वेति
मंत्रेण घृतेन पंचसप्त वा वसोर्द्धाराः कर्तव्याः॥ ॐ कामधुक्ष इत्येतावता मंत्रेणोर्ध्वभा-
गेनैकीकरणम्॥ कुंकुमादिना यथाचारं विदुकरणेनालंकरणम्॥ ॐ मनोज्ञतिरिति प्र-
तिष्ठा । वसोर्द्धारादेवताः सुप्रतिष्ठिता भवन्त्विति प्रतिष्ठा ॥ ॐ श्रीलक्ष्मीधृतिमेघास्वाहा
प्रज्ञासरस्वतीभ्यो नम इति युगपदर्थनम्॥ अथवा ॥ वसोर्द्धारादेवताभ्यो नम इत्य-
र्चनम्॥ ॐ यदंगत्वेन भो देवाः पूजिता विधिमागतः॥ कुर्वन्तु कार्यमखिलं निर्दि-
ष्टेन क्रतुर्भवमिति प्रार्थना ॥ मयाचरिते वसोर्द्धारादेवतापूजाविधौ यद्रूपं यथा-
तिरिक्तं तत्परिपूर्णमस्ति त्वमश्रः ॥ अस्तु परिपूर्णमिति प्रतिप्रश्नः॥ ॐ आयुष्यं
वर्चस्यमिति तिष्ठणामृचां जपः ॥ ॥ अथाभ्युदयिकम् ॥ ब्राह्मणवदासनेषु कौशचकु-
निवेशनम् ॥ ततो निर्घत्रणम् ॥ तद्यथा ॥ ॐ दैवैक्षणः क्रियताम् ॥ ॐ तथा प्रा-
प्नुतां भवन्तौ ॥ प्राप्नवाव ॥ अमुकगोत्राणां नांदीमुखीनां मातृपितामहीमपिता-
महीनां अमुक्यमुक्तीदेवीनां कर्तव्यामुककर्मांगाभ्युदयिकश्राद्धे क्षणः क्रियताम् ॥
ॐ तथा ॥ प्राप्नुतां भवन्तौ प्राप्नवाव ॥ अमुकगोत्राणां नांदीमुखानां पितृपितामह-
प्रपितामहानाममुकामुकशर्मणां कर्तव्यामुककर्मांगाभ्युदयिकश्राद्धे क्षणः क्रिय-
तामित्यादि ॥ अमुकगोत्राणां नांदीमुखानां मातामहप्रमातामहहृदममातामहाना-
ममुकामुकशर्मणां सपत्नीकानां कर्तव्यामुककर्मांगाभ्युदयिकश्राद्धे क्षणः क्रियता-
मित्यादि ॥ ॐ सत्यवसुविश्वेदेवाः इदं वा पाद्यं पादप्रक्षालनं एषवो गंधः ॥ इमा-
नि चः पुष्पाणि॥ ॐ सत्यवसु विश्वेदेवाः एषवोर्घः ॥ अमुकगोत्रे नांदीमुखी मातः
अमुकीदेवी ॥ अमुकगोत्रे नांदीमुखी पितामही अमुकदेवी । अमुकगोत्रे नांदीमुखी

प्रपितामही अमुकीदेवी । इदं वः पाद्यं पादप्रक्षालनं । एषवो गंधः । इमानि वः पुष्पाणि ॥ अमुकगोत्रे नांदीमुखी मातः अमुकीदेवि । अमुकगोत्रे नांदीमुखी पितामहि अमुकी देवि । अमुकगोत्रे नांदीमुखी प्रपितामहि अमुकदेवि । एषवोर्धः ॥ अमुकगोत्र नांदीमुखपितः अमुकशर्मन् । अमुकगोत्र नांदीमुख पितामह अमुरुशर्मन् । अमुकगोत्र नांदीमुख प्रपितामहामुकशर्मन् । इदं वः पाद्यं पादप्रक्षालनम् । एषवो गंधः । इमानि वः पुष्पाणि । अमुकगोत्र नांदीमुख पितः अमुकशर्मन् । अमुकगोत्र नांदीमुखपितामहामुकशर्मन् । अमुकगोत्रनांदीमुखप्रपितामहामुकशर्मन् । एषवोर्धः ॥ अमुकगोत्र मातामहामुकशर्मन् । अमुकगोत्र प्रमातामहामुकशर्मन् । अमुकगोत्रवृद्ध प्रमातामहामुकशर्मन् सपत्नीक इदं वः पाद्यं पादप्रक्षालनं एषवो गंधः ॥ इमानि पुष्पाणि । अमुकगोत्र नांदीमुख मातामहामुकशर्मन् । अमुकगोत्र प्रमातामहामुकशर्मन् । अमुकगोत्र नांदीमुख वृद्धप्रमातामहामुकशर्मन् सपत्नीक एषवोर्धः ॥ श्रीन्मानायम्य, सप्रणवव्याहृतिपूर्विकायाःसावित्र्यात्त्रिजपः ॥ ॐ देवताभ्यश्चेति त्रिर्वृत्ताजलिना जपः ॥ ॐ पुंदरीकाक्षाय नम इति पुंदरीकाक्षं स्मृत्वा । स्वदक्षिणभागे कर्मपात्रपूरणम् । तत्र दूर्वादधिपवगंधपुष्पकुशमक्षेपः ॥ ॐ यदेवा देवहेहनमिति ह्युचेन तदुदकाभिमंत्रणम् ॥ आभ्युदयिकश्राद्धोपहारा शुचयो भवन्त्विति सकुशैः कर्मपात्रजलैरुपकरणप्रोक्षणम् । कुशकुसुमंयवजलान्यादाय देशकालौ संकीर्त्य । अमुकगोत्राः नांदीमुख्यः मातृपितामही प्रपितामहः अमुक्यमुकि देव्यः अमुकगोत्राः नांदीमुखः पितृपितामहप्रपितामहाः अमुकामुकशर्माणः अमुकगोत्राः मातामहप्रमातामह वृद्धप्रमातामहाः अमुकामुकशर्माणः सपत्नीकाः एतानुद्दिश्य करिष्यमाणांमुककर्मागतया सत्यवसूविश्वदेवपूर्वैकं सांकल्पेन विधिनःऽभ्युदयिकं श्राद्धं युष्मदनुहया करिष्य इति प्रश्नः ॥ ॐ कुरुष्वेति प्रतिप्रश्नः ॥ ॐ सत्यवसू विश्वेदेवाः इदं वः आसनम् ॥ अमुकगोत्रे नांदीमुखी मातः अमुकदेवि । अमुकगोत्रे नांदीमुखि पितामहि अमुकदेवि । अमुकगोत्रे नांदीमुखि प्रपितामहि अमुकदेवि । इदं वः आसनम् ॥ अमुकगोत्र नांदीमुखपितः अमुकशर्मन् । अमुकगोत्र नांदीमुख पितामह अमुकशर्मन् । अमुकगोत्र नांदीमुख प्रपितामह अमुरुशर्मन् । इदं वः आसनम् ॥ एवं मातामहानां सपत्नीकानामासनदानं ॥ ततो गंधादिदानम् ॥ ॐ सत्यवसूविश्वेदेवाः यथादत्तं गंधार्घ्येन वः स्वाहा नमः ॥ अमुकगोत्रे नांदीमुखिमातः अमुकदेवि । अमुकगोत्रे नांदीमुखि पितामहि अमुकदेवि ॥ अमुकगोत्रे नांदीमुखि प्रपितामहि अमुकदेवि यथादत्तं गंधार्घ्येन यथाविभागं वः स्वाहा नमः अमुकगोत्र नांदीमुखपितः अमुकशर्मन् । अमुकगोत्र नांदीमुखपितामहामुकशर्मन् । अमुकगोत्र नांदीमुख प्रपितामहा-

मुकशर्मन् । यथादत्तं गैषाद्यर्चनं वः स्वाहा नमः॥ एवं मातामहानां सपत्नीकानाम्॥
 इदं यो ज्योतिः सुज्योतिरित्युत्त्वा । आभ्युदयिकभ्राताङ्गभूतदैवविज्यब्राह्मणाचन-
 विधौ यक्ष्युनं यथातिरिक्तं तत्सर्वं परिपूर्णमस्त्विति प्रश्नः ॥ अस्तु परिपूर्णमिति-
 प्रतिप्रश्नः ॥ द्विराचमनं ॥ अथान्नसंकल्पः ॥ ॐ सत्यवसूविश्वेदेवाः युग्मब्राह्मण-
 तृप्तिपर्यन्तं दास्यमानं सोपस्करमन्नममृतरूपेण वः स्वाहा नमः अमुकगोत्रे नांदि-
 मुखिमातः अमुकदेवि । अमुकगोत्रे नांदिमुखि पितामहि अमुकिदेवि । अमुकगोत्रे
 नांदिमुखि प्रपितामहि अमुकदेवि । युग्मब्राह्मणतृप्तिपर्यन्तं दास्यमानं सोपस्कर-
 मन्नममृतरूपेण यथाविभागं वः स्वाहा नमः ॥ अमुकगोत्र नांदीमुखपितः अमुकश-
 र्मन् । अमुकगोत्र नांदीमुख पितामहामुकशर्मन् । अमुकगोत्र नांदीमुख प्रपितामहा-
 मुकशर्मन् । युग्मब्राह्मणतृप्तिपर्यन्तं दास्यमानं सोपस्करमन्नममृतरूपेण यथाविभागं वः
 स्वाहा नमः ॥ एवं मातामहानां सपत्नीकानाम् ॥ ॐ नांदीमुक्ताः पितरः प्रीय-
 न्तामिति ब्रूहीति मंत्रेण मात्रादिर्वासंवेधि सर्वविप्रहस्तेष्वेकतन्त्रेण सीरयवजला-
 नां दानम् ॥ इदं अस्योदकदानं वैकल्पिकम् ॥ ॐ विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूते-
 ति प्रश्नः ॥ ॐ विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति प्रतिप्रश्नः ॥ कुतस्य सांकल्पेन विधिनाऽ-
 भ्युदयिकभ्रातृस्य विधौ यक्ष्युनं यथातिरिक्तं तद्विष्णोः प्रसादाद्ब्राह्मणवचनाच्चत-
 स्परिपूर्णमस्त्विति प्रश्नः ॥ अस्त्विति प्रतिप्रश्नः ॥ ॐ वाजेज्वाजेवतेत्यादिना देव्या-
 नैरित्यंतेन मंत्रेण पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥ आचमनम् ॥ एवमाभ्युदयिकभ्रातृं विधाय
 पुत्रविवाहे पूजितमातृसंनिधौ मांगल्यतिलककरणमित्युक्तम् ॥ कुंकुमादिना वरस्य
 मांगल्यतिलकं कृत्वा कुलदेवता वृद्धादिभ्योऽन्यजनप्रणतितेन कारयित्वा वरदक्षिण-
 हस्ते मदनफलसमन्वितरक्तसूत्रात्मकं कंकणं ॐ यदावध्नन्निति मंत्रेण धर्त्रीयात् ॥
 कन्याविवाहे तस्या दक्षिणहस्त एव वलयपरिधानानंतरं कंकणं वस्त्रीयादित्यविच्छि-
 न्नः परंपर्यातः शिष्टाचारः ॥

॥ अथ हविर्निर्णयः ॥

प्रदेयस्यान्नादेरपरोक्षत्वे इदमन्नमिति प्रयोगः ॥ परोक्षत्वे दास्यमानमिति ॥
 अन्नासंभवे आममिति ॥ तच्चतुर्गुणं त्रिगुणं द्विगुणं समं वा ॥ आमासंभवे हिरण्य-
 मिति वा ॥ हिरण्यासंभवे भोजनपर्याप्तान्ननिष्कयद्रव्यमिति वा ॥ प्रदेयस्यान्नस्य
 परोक्षत्वे आमस्य हिरण्यस्य भोजनपर्याप्तान्ननिष्कयस्यच प्रदेयत्वे पात्राळभांसु-
 द्धावगाहनापोशानदानयथासुखं सुषध्वमिति मन्नाञ्जस्तुजपपुनरपोशानदानानाम-

भावः ॥ इतिहविर्निर्णयः॥ विमालाये कुशवटवः ॥ तदुक्तम् ॥ अभावे ब्राह्मणस्यै-
व कौशः कार्यो वटुः प्रियेति॥ अस्मिन् पक्षे निमंत्रणादयो धर्माः सर्वेपि कुशवटावैव-
ब्राह्मणशब्दव्यवहारात्कार्याः ॥ यथा कुंडपाय्यग्निहोत्रेऽग्निहोत्रधर्माः तथा च समुद्रकर-
धृतभविष्यवचनम् ॥ ब्राह्मणानामसंपत्तौ कृत्वा दर्भमयान्द्रिजानिति ॥ गौडानवं-
धे तु ॥ तदभावे कुशमयं स्थापयित्वा निमंत्रयेत् इति कुशवटोर्वाचनिकं निमंत्रणमुक्तम् ॥
विप्रभावे त्रिः सकृद्वा गायत्री मधुमती मधुमंत्रस्य जपभाव इति ढोढूमित्रपद्धतौ विप्रे-
भ्यो नियमश्चावणम् ॥ स्वागतमश्रः ॥ श्राद्धदेशे विप्रोपवेशनम् ॥ पाकप्रोक्षणम् ॥
आवाहनम् ॥ अर्घदानम् ॥ न्युञ्जपात्रनिधानम् ॥ अग्रौकरणम् ॥ हुतशेषदानम् ॥
पात्रालंभः॥ अंगुष्ठावगाहनम् ॥ यवविकिरणम् ॥ आपोशानार्थोदकदानम् ॥ यथा-
सुखं जुषध्वमिति मश्रः ॥ अश्रत्सुजपः ॥ विकिरदानं ॥ उपगृहीतकुशत्यागान्यकु-
शोपग्रहौ ॥ आचमनं ॥ सकृत्सकृदपोदानं ॥ गायत्री मधुमती मधुमंत्रजपः ॥ तृप्त-
मश्रः ॥ शेषान्नाभ्यनुज्ञापार्थनम् ॥ लेखाकरणाद्युर्जमित्यपोनिपेकांतं पिडदानम् ॥
विप्रेषूदकादिदानम् ॥ आशिषां प्रतिग्रहणम् ॥ स्वधावाचनीयकुशास्तरणस्वधावा-
चनमश्र स्वधावावानोर्जमित्यपो निपेकाः॥ उत्तानपात्ररुणम्॥ दक्षिणादानं ॥ वि-
प्रानुगमनमित्येतानि संकल्पश्राद्धे विप्रान्नयोः परोक्षत्वेन कर्तव्यानि ॥ अपरोक्षत्वे
तु विप्रेभ्यो नियमश्चावणं स्वागतमश्र श्राद्धदेशे विप्रोपवेशनपाकप्रोक्षणापोशानार्थो-
दकदानं यथासुखं जुषध्वमिति मश्राश्रत्सुजपवैकल्पिकविकिरपदानपक्षे उपगृहीतकु-
शत्यागान्यकुशोपग्रहं द्विराचमनं सकृत्सकृदपोदानं त्रिः सकृद्वा गायत्रीजपमधुमंत्रजप-
तृप्तमश्रशेषान्नाभ्यनुज्ञापार्थना विप्रेषूदकादिदानाशिषां प्रतिग्रहणं दक्षिणादानविप्रानु-
गमनानि संकल्पश्राद्धेपि कर्तव्यानि॥इतिश्रीमद्द्विवेदी उद्धवात्मजाद्विवेदी अनंतदेवकृते
रुद्रकल्पद्रुमे सर्वकर्मसाधारणांगपरिच्छेदे सांस्कल्पेनविधिना आभ्युदयिकश्राद्धप्रयोगः॥

॥ अथाश्वलायनानामाभ्युदयिकश्राद्धदेवतानिर्णयः ॥

अथाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टाद्यनुसारेण स्मृतिकौस्तुभकृतनिर्गीताभ्युदयिकश्रा-
द्धदेवतानिर्णयः ॥ तत्र तावत्सुतसंस्कारांगभूतश्रद्धिश्राद्धेऽजीवत्पितृमातृमातामहः
पितास्वपित्राशुद्देश्यकं पार्वणत्रयं कुर्यात् । मातर्यैव जीवन्त्यां तत्पार्वणलोपः । माता-
मह एव जीवति तत्पार्वणलोपः । तदा पार्वणद्वयेनैवाभ्युदयिकश्राद्धसिद्धिः । मातृ-
मातामहजीवने पितृपार्वणेनैव तत्सिद्धिः । अजीवत्पितृपितामहौ जीवत्पितृमातृमा-
महपितामहपितृपार्वणं कुर्यात् । नांदीमुखपितुः नांदीमुखपितुः
पितामह नांदीमुखपितुः प्रपितामह इदं पाद्यमिति प्रयोगः एवं पितामह प्रपितामह
हयोर्जीवने पितरं प्रपितामहस्य पितामहप्रपितामहौ चोद्दिश्य तत्पार्वणं कुर्यात् । वि-

तामहमात्रजीवने पितृपितामहवृत्तितामहानुद्दिश्य पितृपार्वणं कुर्यात् । नांदीमुखपितुः
 नान्दीमुखपितामह नांदीमुखपितुः प्रपितामह इदं व इति प्रयोगः एवं नांदीमुखपितुः
 नांदीमुखपितामहस्य पितामह नांदीमुखपितामहस्य प्रपितामह इदं व इति । अजीव-
 न्मातृकस्य पितामहा एव जीवने नांदीमुखीमातः नांदीमुखीपितुः पितामही नांदी-
 मुखीपितुः प्रपितामही इदं व इति मातृपार्वणे प्रयोगः ॥ प्रपितामहा एव जीवने तु
 नांदीमुखीमातः नांदीमुखीपितामही नांदीमुखीपितुः प्रपितामही इदं व इति ॥ पिता-
 मही प्रपितामहोर्जीवने तु नांदीमुखीमातः नांदीमुखी पितामहस्य पितामही नांदी-
 मुखी पितामहस्य प्रपितामही इदं व इति ॥ इदं च पितामही प्रपितामही सपत्न्योर्भूत-
 योर्देवतात्वसंभवे ताभ्यां सहैव पार्वणं कार्यम् ॥ एवं मातामहपार्वणे मुख्यमाता-
 महादिषु जीवतीषु तत्सपत्नीभिः सपत्नीकत्वगुणोपपत्तिर्न तु सपत्नमात्रपार्वणनि-
 र्वाहः ॥ परिशिष्टविरोधात् ॥ एवमजीवःमातामहस्य प्रमातामहजीवने नांदीमुखमाता-
 मह नांदीमुखमातामहस्य पितामह नांदीमुखमातामहस्य प्रपितामह इदं व इति प्रयोगः
 वृद्धप्रमातामहजीवने तु नांदीमुखमातामह नांदीमुखप्रमातामह नांदीमुखमा-
 तामहस्य प्रपितामह इदं व इति ॥ तयोक्तभयोर्जीवने तु नांदीमुखमातामह नांदीमुख-
 मातामहस्य पितामह नांदीमुखमातामहस्य प्रपितामह इदं व इति अथ जीवत्पितृकोऽ-
 जीवन्मातृमातामहश्च पितामातृमातामहपार्वणद्वयमेव सुतसंस्कारारंभे कुर्यात् । केचित्तु
 सुतसंस्कारांगवृद्धिश्चादेपि जीवत्पितृको मृतमातृमातामहपिता एभ्य एव पिता
 दद्यादिति वाच्यबलेन पितुः पार्वणं बह्वृचपरिशिष्टबलेन च स्वमात्रादिपा-
 र्वणं समुचयेन कुर्यादित्याहुः । तन्न । तस्माज्जीवतिता सुतसंस्कारेषु मातृ-
 मातामहयोः कुर्यात्तस्यां जीवत्यां मातामहस्यैव कुर्यादिति बह्वृचपरिशिष्टविरोधात् ॥
 मातर्यपि जीवत्यां मातामहपार्वणमेव कुर्यात् । मातामह एव जीवति मातृपार्वणमेव
 देवरहितं कुर्यात् ॥ मातृश्राद्धं तु युग्मैः स्यात् अदैवं प्राङ्मुखैः पृथगिति श्राद्धहेमा-
 शुदाहृतवचनेन पूर्वाह्नादि कालभेदेन पार्वणत्रयानुष्ठानपक्षे पार्वणांतरासाहित्येन क्रि-
 यमाणे मातृश्राद्ध इत्येकत्रिषमातृश्राद्धेऽपि तादृशादैवत्वबोधनात् ॥ त्रिष्वपि जीव-
 त्सु पितृमात्रादिनुद्दिश्य पार्वणत्रयं कुर्यात् ॥ वाचकपरिशिष्टमष्टौ विष्णुस्मृतेर्निः-
 शङ्कं प्रवृत्तेः ॥ एवं स्वस्य द्वितीयादि विवाहांगत्वेनाभ्युदयिकं कुर्वन् जीवत्पितृकः
 स्वमात्रादीनुद्दिश्य पार्वणत्रयं कुर्यात् ॥ मातरि जीवति तत्पार्वणलोपः ॥ मातामहे
 जीवति तत्पार्वणलोपः ॥ जीवत्पितृकस्तु मृतमातृमातामहोपि स्वपितृमात्रादीनुद्दिश्य
 पार्वणत्रयं कुर्यात् । नांदीमुखि पितृमातः नांदीमुखि पितुः पितामहि नांदीमुखि
 पितुः प्रपितामहि इति मातृपार्वणे प्रयोगः ॥ एवं पितृमातामहपार्वणे प्रयोगः ॥

एवंपितृमातामहपार्वणयोरपि प्रयोगो बौध्यः ॥ जीवत्पितृमातामहस्तु पितामहस्य मात्रा-
दीन् पित्रादीन् मातामहार्दींश्चोद्दिश्यभ्युदयिकं कुर्यात्तदोक्तवाक्येषु पितृरित्यस्य-
स्थाने पितामहस्य निर्देशः । त्रयाणां जीवने तु पितृपार्वणलोपः । सुतसंस्कार इव
स्वीयमात्राद्युद्दिश्यकर्पार्वणद्वयेनैवाभ्युदयिकश्चाद्वसिद्धिः ॥ नित्यवन्नादीमुख श्राद्ध-
विधिनैव लोपशास्त्रसहकृतेन तत्पापणादिति स्मृतिकौस्तुभे ॥ एवं प्रथमविवाहेपि
कर्त्तव्यत्वाभावे पारिजातकोत्तरीत्या वर एवाभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्वन्जीवत्पितृकः
स्वपित्रादीन् उद्दिश्य जीवत्पितृकादिस्तु पितुः पितामहादेर्वा पित्रादीनुद्दिश्य पा-
र्वणत्रयं कुर्यात् । तत्राजीवत्पितृकस्य न स्वस्येति संबंधकीर्तनम् ॥ ससंबंधिकत्व-
महिम्नैव पित्रादिषु विशेषसिद्धेः ॥ अष्टपार्वणवत्कीर्तनस्य नादीश्राद्धे निषेधात् ॥
अत एव परकीयपित्राद्युद्दिश्यकट्विश्वादिश्राद्धविशेषलाभार्थस्य पितृरित्यादेः संबंधकी-
र्तनस्य न निषेधः ॥ यदा तु पितृव्यमातुलादिः कन्याविवाहं कुमारस्योपनयनमुप-
नीतस्य प्रथमविवाहं वा कुर्यात्तदा संस्कार्यस्याजीवत्पितृकत्वे तत्पित्रादीनुद्दिश्य पा-
र्वणत्रयं कुर्यात् । सोदरज्येष्ठभ्रातुः प्रयोगे न विशेषः ॥ तदीयपित्रादीनां संस्का-
र्यपित्रादिभिरभेदात् । सापत्नज्येष्ठस्तु मातृपार्वणे नादीमुखी संस्कार्यस्य मातः
पितामही प्रपितामहीति प्रयोगं कुर्यात् ॥ एवं संस्कार्यस्य मातामहप्रमातामहवृद्धम-
मातामहाश्च सपत्नीका ज्ञेयाः ॥ पितृव्यादयस्तु सर्वपार्वणेषु संस्कार्यस्येति सवि-
शेषप्रयोगं कुर्यात् ॥ संस्कार्यस्य जीवत्पितृकत्वे संस्कार्यपितुः पित्रादीनुद्दिश्य
पार्वणत्रयं कुर्यात् ॥ तस्य संस्कार्यस्य पितृजीवत्पितृकत्वे तदीयमात्रादीन्मातामहार्दी-
श्चोद्दिश्य पार्वणत्रयं कुर्यात् ॥ मात्रादिजीवने निमित्तो विशेषः पूर्ववद्बोध्यः ॥ सु-
ख्यस्य यथा प्राप्तकार्यं मुख्यकर्तृणां प्रवृत्तौचित्यात् ॥ एवमात्मीकृत्यसर्वर्गेण पर-
कीयान्तु कन्यकाम् । धर्मेण विधिना दातुः समगोत्रेपियुज्यत इतिस्कांदवचनात् ॥
अनाथां कन्यकां दत्त्वा सदृशे वाधिके वरे । द्विगुणं फलमाप्नोति कन्यादाने यदी-
रितमिति वचनाद्वा केनापि हेतुना कन्यां दातुमशक्नुवता दानाधिकारिणात्वं क-
न्यादानं कुर्विति प्रार्थनाद्वा यः परकीयां कन्यां दातुमिच्छति सोऽपि संस्कार्यकन्या-
याः पित्रादीनुद्दिश्य तस्याः जीवत्पितृकत्वे तदीयमात्राद्युद्दिश्यकर्पार्वणानुष्ठानं य-
थासंभवं कुर्यात् ॥ दत्तककन्यायास्तु विवाहं कुर्वन् प्रतिगृहीता स्वपित्रादीनुद्दिश्यैव
पितृवन्नादीश्राद्धं कुर्यात् ॥ दत्तककन्याया असंभवशंका च निराकृता दत्तकनिर्णये
स्मृतिकौस्तुभे ॥ दत्तकपुत्रस्तु यदि लज्जव्रीजिरिव्यस्तदोभौ पितरौ पितामहौ प्रपि-
तामहौ चोद्दिश्य कुर्यात् ॥ एवं मातृपार्वणे मातामहपार्वणे च बोध्यम् ॥ यदि तु
वीजिरिवग्रहणेऽधिकार्यतरसंभवात् । गोत्ररिक्थेजनपितुर्न भजेद्दामः सुत इति

शास्त्रादलङ्घ्यतद्विषयस्तदा प्रतिष्ठीतकुलसंबद्धपित्राद्युद्देश्यकमेव कुर्यात् ॥ पिंडदौ
 विषयहारी च पूर्वाभावे परः पर इति पिंडदानविषयग्रहणसाहचर्यस्योत्सर्गिकत्वात् ॥
 एवं चानेकसंस्कार्यविषयानेकसंस्काराणां सहानुष्ठानं यत्र न निषिद्धं तदंगभूता-
 भ्युदयिकश्राद्धदेवतानामपेक्ष्य ॥ तत्र गणशः क्रियमाणानामेकस्यान्मातृपूजनम् ॥
 वृद्धिश्राद्धं च तत्रैव स्यादोमस्तु स्यात्पृथक् पृथक् । इति स्मृत्यर्थसारवचनानुष्ठानं
 बोध्यम् ॥ ॥ इति श्रीमद्विद्वेद्यद्वयात्मजानंतदेवविरचिते रुद्रकल्पद्रुमे सर्वसाधा-
 रणांगपरिच्छेदे आभ्युदयिकश्राद्धे देवतानिर्णयः ॥

॥ अथ स्वस्तिवाचनप्रयोगः ॥

तत्र तन्निमित्तानि विधानरत्नमालायाम् ॥ पुण्येहनि तु संप्राप्ते विवाहे चोलेके
 तथा ॥ व्रतबंधे च यज्ञादौ तथा च यज्ञकर्मणि ॥ १ ॥ गृहारंभे धनमाप्तौ तीर्था-
 भिगमने तथा ॥ नवग्रहमले शांताचक्षुतेषु तथैव च ॥ २ ॥ गृहप्रवेशने चैव ग्राम-
 स्थाभिनिवेशने ॥ गजबंधे तुरंगाणां दामादीनां च संग्रहे ॥ ३ ॥ अन्यस्मिन् चैव
 सर्वस्मिन् शुभे कर्मणि चोदिते ॥ वाचनीया द्विजाः सर्वे वेदशास्त्रपरायणाः ॥ ४ ॥
 इति ॥ व्यासोपि ॥ संपूज्य गंधमालयाद्यैर्ग्राहणान्स्वस्ति वाचयेत् ॥ यर्मकर्मणि
 मांगल्ये संप्रामादुभूतदर्शने ॥ इति ॥ गर्भाधानादिसंस्कारेष्विष्टापूर्त्तकृतपुष्पवि ॥ वृद्धि-
 श्राद्धं पुरा कार्यं कर्मादौ स्वस्तिवाचनम् ॥ इति निर्णयसिधौ त्रिकांडमंडनोक्तेः ।
 एवं मातृपूजापूर्वकं आभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा प्रधानकर्मादौ स्वस्तिवाचनं कार्यम् ॥
 अत एव हेमाद्रौ दानखंडे वृद्धिश्राद्धमुपन्यस्य पुण्याहवाचनमुपन्यस्तम् ॥ धान्य-
 पर्वतदाने तु दानदिवसात्पूर्वः पूर्वाह्ने कृतस्नानादिनित्यक्रियो यजमानः अमुक-
 पर्वतदानमहं स्वः करिष्ये इति कृतसंकल्पो वृद्धिश्राद्धमाभ्युदयिकं विधाय पूर्ववत्
 पुण्याहवाचनं कुर्यादिति स्पष्टमेवोक्तम् ॥ मदनरत्ने दानखंडेऽप्येवम् ॥ तत्र तावत् क-
 लशस्यापनप्रकारमाह रुद्रपद्धतिकृत्परशुरामः ॥ कलशस्यापनं कार्यं कमलेष्टदलेमले ॥
 उदकुंभं समानीय रुद्रकुंभवदधितम् ॥ भूमिं भूरसि संप्राप्त्याजिघ्रेवेत्यंगुले न्यसेत् ॥
 महीद्यौर्वारिणापूर्य याः ओषधीः क्षिपौषधीः हिरण्यगर्भेऽसृक् द्रव्यमभ्यर्चयेत्पिप्लु-
 वान् ॥ पूर्णादूर्वात्यृचा पूर्णं धान्यं धान्यमसीति च । याः फलिनीः फलं तस्मिन्नु-
 परिष्टाक्षिपापयेत् ॥ सुजातो ज्योतिषा वासो युग्मेन परिवेष्टयेत् ॥ पंच रत्नानि
 मध्येऽस्येत्परिवाजयता ऋचा ॥ एवं कलशमापूर्यति ॥ हारीतोपि ॥ गोमयेनोपलि-
 प्योर्वा रंगवह्निपार्चयेत् ॥ प्रस्थाप्योपरि स्थाप्य पूर्णं हि कलशद्वयम् ॥ दक्षिणे चो-
 त्तरे चैव उत्तरे तु निधापयेत् ॥ पात्रमल्लतपूर्णं तु फलपुष्पसमन्वितमिति ॥ अत्र
 धान्यशब्देन (वसिष्ठः । तस्यैव श्रेयगतं माहुः सतृपं धान्यमुच्यते ॥ आमं वितुपदि-

त्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम् ॥ सतुपद्रव्यमभिधीयते ॥ तेन तस्यैव विधानम् ॥ क-
 श्चित्तु धान्यमसि धिनुहि देवानिति तंडुलेष्वपि धान्यशद्व्ययोगात्तेषां विधानं इत्याह ॥
 तदयुक्तम् ॥ लक्षणायां मानाभावात् । धान्यमसि धिनुहि देवानित्यत्र त्वस्ति ल-
 क्षणायां मानमित्यूहविचारावसरे दर्शितं नवमे । उचरे तु निधापयेदिति वचनादुत्तर-
 कलश एव पूर्णपात्रं विधाय तत्र वरुणपूजां कुर्यादिति ॥ परशुरामेण तु एकस्यैव
 कलशस्य स्थापनमुक्तम् ॥ एतदनुसारी शिष्टाचारोपि । कलशद्वयस्थापनं तु दाक्षि-
 णात्या एवाचरन्ति । कलशलक्षणं तु दानहेमाद्रौ विष्णुधर्मैः । हैमं वा राजतं वापि
 ताम्रं मृन्मयजं तु वा ॥ अकालमव्रणं चैव सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ पंचाशांगुलवैपुल्य-
 म्रुत्सेधे षोडशांगुलम् ॥ द्वादशांगुलकं मूलं मुखमष्टांगुलं स्मृतमिति ॥ पंच च आशाश्च
 पंचदश । आशा दिशा दश ॥ मध्यदेशे तिर्थेऽमानेन पंचदशांगुल इत्यर्थः । अथवा ।
 बाह्यमदेशे बलयाकृतिना सूत्रेण मीयमानो मध्यस्थाने पंचदशांगुल इत्यर्थः ॥ कलां
 कलां गृहीत्वा वै देवानां विश्वकर्मणा ॥ निर्मितोयं सुरैर्यस्मात्कलशस्तेन उच्यत इति ॥
 हारितः ॥ सूत्रेण येष्विति कुंभमपां पूर्णं सुभूषितम् ॥ मृत्ताम्रादिपयं भूमौ रत्नगर्भं सम-
 र्चितम् ॥ सिततंडुलपूर्णेन पात्रेण पिहिताननमिति । तेनात्र सिततंडुलग्रहणाच्चैरेव
 पात्रपूरणम् ॥ अन्यत्र शान्त्यादौ तु “ सुवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृन्मयमेव वा ॥
 ब्रीह्यादिपूर्णं त्वादध्यात्कुंभोपरि पिधानकमिति ” संग्रहवचनाद्व्रीह्यादिभिः परिपूर्ण-
 मिति निष्कर्षः । तथा । तीर्थोदकेन चापूर्य कलशं तु विचक्षणः ॥ गजाश्वरथवाल्मीक-
 संगमात्तद्गोकुलात् ॥ मृदमानीय विभेन्द्र सर्वौषधिसमन्वितमिति ॥ कलशे क्षिपेदि-
 ति शेषः ॥ यद्वा ॥ अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्द्वल्मीकात् संगमात् हृदात् ॥ राजद्वाराच्च
 गोष्ठाच्च मृदमानीय निःक्षिपेदिति ॥ अपराकं दृढवशिष्टः ॥ बाला च शंखपुष्पीच
 कुण्डं चैव वचा तथा ॥ नागकेसरपूर्णे च सर्वौषधिगणो भृगो ॥ इति ॥ छंदोगपरि-
 शिष्टे तु ॥ कुण्डं मांसी हस्तिरे द्वे मुराशैलेयचंदने ॥ वचा चंपकमुस्ते च सर्वौषध्यो
 दश स्मृता इति ॥ महार्णवे तु ॥ मुरा मांसी वचा कुण्डं शैलेयं रजनीद्वयम् ॥ शटी
 चंपकमुस्तेच सर्वौषधिगणः स्मृत इति ॥ तालपर्णांतु दैत्यागं कृष्टी मुरा इत्यमरः ॥
 व्याधिः कुण्डं पारिभाष्यं व्याप्य पालकमुत्पलमित्यमरः ॥ कालानुशार्थदृष्टाश्मपुष्प-
 शीतशिवानि तु ॥ शैलेयमित्यमरः ॥ शटी गंधमूली पटुग्रंथिके इत्यपि ॥ कर्चूरो-
 पिपलाश इत्यमरः ॥ कुरविंदो मेघनामा मुस्ता मस्तकमस्त्रियामित्यमरः ॥ तथा ॥
 पंचभंगसमायुक्तं फलवस्त्रयुगान्वितम् ॥ पंचरत्नसमायुक्तं पूर्णपात्रयुतं तथेति ॥ भंगाः
 पल्लवाः ॥ तेच ॥ अश्वत्योदुंबरो जंबू चूतन्यग्रोधपल्लवाः ॥ पंचभंगा इति प्रोक्ताः
 सर्वकर्मसु शोभना इति ॥ पंचरत्नमुक्तं निर्णयसिधौ व्रतरत्ने कालिकापुराणे ॥ क-

नकं कुलिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् । एतानि पंचरत्नानि सर्वत्र कवयो विदु-
रिति ॥ कुलिशं हीरकं ॥ मदनरत्ने सौरपुराणे विष्णुधर्मोत्तरेच ॥ सुवर्णं रजतं मुक्ता
राजावर्तः प्रवालकम् ॥ पंचरत्नमिति ख्यातं नारदेन महर्षिणा इत्युक्तम् ॥ गोडा
अप्येवम् ॥ निर्णयस्तिथौ त्रतरत्ने । अभावे पंचरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेदिति ।
कलशे निसिप्य पंचत्वचस्तत्रैव । न्यग्रोधः पिप्पलः प्लक्षो जंबूचूततल्लज्जवाः ॥ स्वति
भीम इत्युच्चा घटे पंचत्वचः सिपेदिति ॥ सर्वौषधीनां सप्तमृदां च नात्र निक्षेपः ॥
तेनात्र गंधपुष्पपंचपल्लवपंचरत्नादि निधाय तदुपरि तंडुलपूर्णं पूर्णपात्रे वरुणावाहनं
कुर्यादिति शिष्टा इत्युक्तम् ॥ श्रीरामकल्पद्रुमे ॥ तेन वरुणपूजनस्य दक्षिणापैरेवानुष्ठी-
यमानस्वाधेपां वरुणपूजने नास्ति शिष्टाचारस्तैर्वरुणपूजनं नैव कार्यम् ॥ अत
एव परशुरामकारिकायां नोक्तम् ॥ ततः कलशस्य मुखे विष्णुरित्यादि-
धर्मैः कलशे देवानावाह्य संपूज्य देवदानवसंवादे इत्यादिभिर्मंत्रैः प्रार्थनां
कुर्यात् ॥ तदुक्तं प्रयोगपारिजाते ॥ एवमेताः समावाह्य कलशे देवतास्त-
तः ॥ एतन्मंत्रस्तिपतान्देवान्संपूज्य प्रार्थयेत् क्रमात् इति ॥ अथ अवनिकृतजा-
नुमंडल इत्यादिना हेमाद्रिमदनरत्नदानखंडादाबुक्तं स्वस्तिवाचनं कुर्यात् ॥
पुण्याहवाचने विमा युग्मा वेदविदः शुभाः ॥ यज्ञोपवीतिनः शस्ता माह्मुखाः
स्युः पवित्रिणः ॥ गंधपुष्पाचिताः शुद्धाः सोत्तरीयाः कुशाबुधाः इति । शस्ता इ-
त्यनेन स्मृत्युक्तवर्ज्यविमातिरिक्ताः ॥ वर्यास्तु विधानरत्नमालायाम् ॥ न तत्र
कुनखी काणो हीर्नागो विकलस्तथा ॥ क्षयरोगी च कुष्ठी च श्रावर्ततोऽभिशाप-
कः ॥ बन्ध्यश्च विधुरो वापि क्रूरस्तु खलसेवकः ॥ नकट्तिश्च दंभी च हेतुको ज्ञा-
नदुर्बलः ॥ सहोपपत्तिरुन्मत्तो व्यसनी सोमविक्रयी ॥ कन्याविक्रयकृद्वाजीवि-
क्रयी पिशुनोऽवृतः ॥ लोकदुष्टो पराधीनो राजद्रोहपरायणः ॥ एते चान्ये च वि-
प्राः स्फुर्न वाच्याः स्वस्तिवाचने तिष्ठेयुः माह्मुखा युग्मा वक्तारो दर्भपाणयः ॥
तिष्ठेद्वार्चापता तेषां दक्षिणस्यामुदङ्मुख इति शौनकवचनाद्वाक्षणाः माह्मुखाः ॥
कर्तातुदङ्मुखः ॥ आश्वलायनस्तु । माह्मुखान्गंधार्थैः संपूज्य स्वयं माह्मुखस्ता-
नुदङ्मुखान् स्वस्ति वाचयेदित्याह । ततो दीर्घां नागा नद्यो गिरय इत्यादि वदेत् ।
ततः शान्तिपुष्टिद्विद्विद्भ्रष्टाध्यायान् पंचदश शब्दानस्तुशब्दान्तानुच्येरन् ॥ पंचदशैव वदे-
शुरिति सांप्रदायिकाः ॥ यत् पापं तत्प्रतिहतमस्त्वित्याद्यपि वदेयुरिति हेमाद्रि-
मदनरत्नादयः ॥ कारिकायां पुण्याहं स्वस्तिमृद्धिं च भवत्पूर्वं श्रुवंत्विति ॥ प्रण-
वाद्यं त्रिराचन्दे भवदादि विना परे इति ॥ तथा ॥ पुण्याहदेस्त्रिरभ्यासे मंत्रमध्यो-
धनिःस्वनम् ॥ आद्येरात्रिमे सर्वे ययागमपरंपरेति ॥ आगमशब्देनागमज्ञा आ-

चार्या उच्यन्ते ॥ तथा वक्ताश्च चतुर्थ्यन्तं तच्चामोक्तिपूर्वकम् ॥ स्वस्तीति च प्र-
 तिब्रूयुरय सर्वेपि ते द्विजाः । तेन नमः स्वस्ति स्वाहत्यादिना स्वस्तियोगे चतुर्थी
 विधानादमुककर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वदेत् ॥ तत्रापि । स्वस्ति भवन्तो ब्रु-
 वन्तु । स्वस्तिरित्येवं पुंलिङ्गः स्वस्तिशब्दः प्रयोज्यः ॥ दृष्ट्यं स्वस्तिर्विघ्नः स्व-
 स्तिरित्यादौ पुंलिङ्गः स्वस्ति शब्दप्रयोग इति केचित् ॥ तन्न ॥ कारिकायाम् ॥
 स्वास्त इति च प्रतिब्रूयुरित्यव्ययरूपस्यैव स्वस्तिशब्दस्य प्रयोगात् ॥ मत्पुक्तिवि-
 पेये भेदस्तृतीये तृध्यतामिति ॥ तुर्यं श्रीरस्तिवति ब्रूयादस्तु श्रीरिति च द्विजाः ॥
 परशुरामोपि ॥ कृत्वैवं वरणं पूर्वं वाच्यं पुण्याहवाचनम् ॥ अध्वर्युरुदकुंभं तं प्राक्
 स्थापितं फलान्वितम् ॥ समादाय समुत्थाप्य प्रैषवीत् प्रैषमुचरेत् ॥ यं कृत्वा स-
 र्ववेदादिक्रियाः सर्वाः सुशोभनाः प्रवर्त्तते तर्षोकारमादि कृत्वात्र पुण्यदम् ॥ पुण्या-
 हं वाचयिष्येहं वाच्यतां वाञ्छोदिते ॥ मनः समाधीयतामित्यध्वर्योः प्रैष एषकः ॥
 समाहितमनसः स्मः ॥ प्रतिप्रैषोयमृत्विजां ॥ प्रसीदंतु भवंतोय प्रसन्नाः स्मस्तथा
 मिथः ॥ शान्तिरस्तु तथा पुष्टिं स्तुष्टिर्ध्यादि विशतिः ॥ प्रैषान्ब्रूते प्रतिप्रैषानस्त्व-
 ति ब्रुवते तु ते ॥ तदनु त्रिसिरेकैकं पुण्याहादि चतुष्टयम् ॥ प्रातर्भक्ष्यवृत्तीयैस्त्रिः
 सवनैरुक्तोत्तरैः ॥ प्राहास्य यजमानस्य गृहे पुण्याहमृत्विजः ॥ भवंतोय ब्रुवत्येवं
 पुण्याहं च ब्रुवन्ति ते ॥ तद्वत्कल्याणमृद्धिं च स्वस्ति त्रिविधः पृथग्पृथक् ॥ पुनस्त्वा-
 य यथेष्टामृक् सप्तस्य स्वस्तिनः क्रमात् ॥ पठितव्या ऋचः प्रांते पुण्याहादिचतुर्ष्व-
 पि ॥ ब्राह्मं पुण्यं महर्षेच सृष्टयुत्पादनकारकम् ॥ वेदवृक्षोज्ज्वलं नित्यं तत्पुण्याहं ब्रु-
 वन्तु नः ॥ पृथिव्यामुद्भूतायां तु यत्कल्याणं पुरा कृतम् ॥ ऋषिभिः सिद्धान्धर्वै-
 स्तत्कल्याणं ब्रुवन्तु नः ॥ सागरस्य तु या ऋद्धिर्महालक्ष्म्यादिभिः कृता ॥ सं-
 पूर्णा सुप्रभावा च तां च ऋद्धिं प्रवन्तु नः ॥ स्वस्तिर्या चाविनाशाख्या पुण्य-
 कल्याणवृद्धिदा ॥ विनायकप्रिया नित्यं स्वरित तां च ब्रुवन्तु नः ॥ इत्युक्त्वा
 स्वासनेऽध्वर्युराहास्य वाचनस्य च ॥ पूर्णार्थं दक्षिणा स्वाहा विप्रभ्यः प्रतिपद्यताम् ॥
 यष्टुस्तिलकमारोप्य वर्द्धापनमयाशिषः ॥ दत्त्वा दत्त्वाय ताम्बूलानीति ॥ अत्र च
 पुण्याहवाचनानन्तरं कल्याणवाचनं स्वस्ति ऋद्धिर्विपर्यासो ब्राह्मं पुण्यमित्यादयो
 मंत्राश्चाधिका पुण्याहादिचतुर्षु उद्गाते वेत्याद्या ऋचो यथाक्रमं प्रान्ते पठितव्याः
 श्रीवाचनं च नोक्तम् इति विशेष उक्तः ॥ एतत् सर्वं हेमाद्यादि सर्वनिबन्ध
 विरुद्धमप्यन्यत्रादृश्यमानमपि बहुभिराहृतम् ॥ यत्तु प्रैषोऽध्वर्यूकर्तृकत्वमुक्तं
 तद्वैकल्पिकम् ॥ तेन स्वकर्तृकत्वे स्वयं प्रैषाः कार्याः ॥ ततः पुरंध्रयो नीराजनादि-
 मंगलं कुर्युः ॥ ब्राह्मणाश्चाभिषिचेषुः ॥ तत्र पत्नी वामभागे ॥ सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षि-

णतः स्थिता ॥ विप्रपादक्षालने अभिषेके च वापत इति संस्कारकौस्तुभवचनात् ॥
 विप्रपादक्षालनं तु पित्र्यकर्मणि विहितम् ॥ तदुक्तम् ॥ वामे पत्नी त्रिषु स्थाने पि-
 तृणां पादशौचने ॥ स्थारोहणकाले तु ऋतुकाले सदा भवेदिति ॥ इदं च स्वस्ति-
 वाचनं आदिमध्यावसानेषु कार्यं ॥ आदावंते च मध्ये च कुर्याद् घ्राष्टणवाचनम्
 इति वचनादित्येके ॥ स्वस्तिवाचनमेवं तु सर्वेषामृद्धिकारकम् ॥ आदावंते च कर्त-
 व्यमिति यज्ञविदां पतमिति शौनरुत्वादादावंते च कार्यमित्यन्ये ॥ अपरे तु वैदिके
 तांत्रिके चादौ ततः पुण्याह इष्यत इति ॥ पुण्याहवाचनं शस्तमादौ स्यात्सर्वकर्मसु ॥
 नाकृत्यैतद्बुधः कुर्यात्सर्वकर्माणि मानव इत्याद्याश्वलायनवचनादादायेव कार्यमित्या-
 हुः ॥ अत्र कुलदेशाचारतो व्यवस्था ॥ अयं हेमाद्रिमदनरत्नदानखंडादाबुदाहृतं घट-
 वृचपरिशिष्टं परशुरामकारिकां शिष्टसमाचारं चानुसृत्य स्वस्तिवाचनप्रयोग उच्यते ॥

अथ प्रयोगः ॥ तत्र सपत्नीको यजमानः कृतकुशोपग्रहः कलशस्थापनप्रदे-
 शात्पश्चिमे युग्मान्घ्राष्टणान्विशुद्धान् प्राङ्मुखान्दक्षिणतो बोदद्मुखानुपवेश्य सोचर-
 च्छदे शुद्धपीठे स्वयमुदद्मुखः प्राङ्मुखो बोपविश्य स्वदक्षिणे संस्कार्यमुपवेश्य कु-
 शकुसुमयवजलपाणिना देशकालयोः संकीर्तनान्ते करिष्यमाणामृककर्मगतया स्व-
 स्तिवाचनं करिष्ये ॥ इति संकल्पः कार्यः ॥ स्वपुरतो शुद्धायां भूमौ पंचवर्णैस्तै-
 र्दुर्लभांश्चदलकरणम् ॥ ॐ भूरसीति तत्र भूमिस्पर्शः ॥ आनिम्रकलशमिति तस्मिन्न-
 ददले कलशनिधानम् ॥ ॐ वरुणस्योत्तमममिति वारिणा कलशपूरणम् ॥ ॐ घा
 ओषधीरिति कलशे सर्वौषधीमन्त्रेषः ॥ ॐ हिरण्यगर्भे इति हिरण्यस्य ॥ ॐ कां-
 दात्कांदादिति दुर्वाया इति केचित् ॥ ॐ अश्वत्येव इति पंचपल्लवानां च ॥ ॐ प-
 रिवाजपतिरिति पंचस्तनानां च ॥ ॐ पूर्णां दर्वीति तंडुलैः पूर्णस्य पूर्णपात्रस्य क-
 लशे निधानं ॥ ॐ याः फलनीरिति नालिकेराद्यन्यतमफलस्य पूर्णपात्रोपरि स्था-
 पयेत् ॥ ॐ सुजानो ज्योतिषेति वासोयुग्मेन कलशवेष्टनं ॥ ॐ मनोजूतिरिति मंत्रा-
 न्ते कलशः सुप्रतिष्ठितो वरदो भवेति प्रतिष्ठा ॥ अत्र केचित्त्वायामीति मंत्रेणावा-
 हनपूर्वकं वरुणं कलशे पूजयन्ति ॥ तद्यथा ॥ ॐ तत्त्वायामीति मंत्रमुच्चार्य अस्मिन्
 कलशे वरुणमावाहयामीत्येवं कलशे वरुणावाहनं ॥ ॐ मनोजूतिरिति मंत्रान्ते अ-
 स्मिन्कलशे वरुणः सुप्रतिष्ठितो वरदो भवेति प्रतिष्ठा ॥ तत्त्वायामीति मंत्रेण वरुणाय
 नम इत्येव मंत्रेण गंधादिभिः पंचोपचारैरभ्यर्चनं ॥ ततः कलशे विष्ण्वादीनामावाहनं ॥

“ अथ कलशमार्चना ”—ॐ कलशस्य मुखे विष्णुः कंठे रुद्रः समाश्रितः ॥
 मूले त्वस्य स्मितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥ कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तदीपा
 वसुंधरा ॥ ऋग्वेदोय यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥ अंगैश्च सहिताः सर्वे कलशश्रु-
 त्वा

समाश्रिताः ॥ अत्र गायत्री सावित्री शान्तिपुष्टिकरी तथा॥ आयांतु मम शान्त्यर्थं
दुरितक्षयकारकाः ॥ सर्वे सप्रदाः सरितस्तीर्यानि जलदा नदाः ॥ आयांतु मम
शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारका इति ॥ ॐ विष्णवादिदेवेभ्यो नम इति कलशे विष्णवा-
दीन् संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ ॐ देवदानवसंवादे मध्यमाने महोदधौ ॥ उत्पन्नोसि तदा
कुम्भं विधृतो विष्णुना स्वयं ॥ त्वत्तोये सर्वतीर्यानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः ॥ त्वयि
तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्तं च
प्रजापतिः ॥ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः ॥ त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेपि
यतः कामफलप्रदाः ॥ त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव सांनिध्यं कुरु देवेश
मसन्नो भव सर्वदेति ॥ एवं कलशं संपूज्य स्वस्तिवाचनार्थं ब्राह्मणवरणं कुर्यात् ॥

“अथ विमवरणं”—अमुकगोत्रं अमुकामुकप्रवरं अमुकशर्माणं ब्राह्मणं
स्वस्तिवाचनार्थं त्वामहं वृणे इत्येवं चतुर्णां वरणं ॥ तेषां गंधपुष्पादिभिरभ्यर्चनं ॥
भोजनदानं दक्षिणादानं च ॥ माङ्गमुखानां ब्राह्मणानामुपवेशनं ॥ उदङ्मुखेन
यजमानेनोपवेशनं ॥ अथावनिर्कृतजानुमंडलः कमलमुकुलसदृशमंजलिं शिरस्या-
धाय दक्षिणेन पाणिना स्वर्णपूर्णं कलशं धारयित्वा आश्विपः प्रार्थयते ॥ ॐ दीर्घा
नागा नद्यो गिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च ॥ तेनायुः प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायु-
रस्तु ॥ अस्तिवति विप्राः प्रत्निग्र्युः ॥ ॐ शिवा आपः सन्तु ॥ सौमनस्यपुष्पमस्तु ॥
अक्षतं चारिष्टं चास्तु इति त्रिभिर्मंत्रैः क्रमादुदककुसुमाक्षतानां विप्रहस्तेषु दानं ॥ ॐ
गंधाः पान्तु सुमंगल्यं चास्तु ॥ पुष्पाणि पान्तु सौम्रियमस्तु ॥ अक्षताः पान्तु आ-
युष्यमस्तु ॥ तांबूलानि पान्तु ऐश्वर्यमस्तु ॥ दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्तु ॥ अ-
त्र गंधाः पान्तिवत्यादिभिर्मंत्रपूर्वाद्धैर्युग्मान् ब्राह्मणान् गंधादिभिः पूजयेत् ॥ ॐ सु-
मंगल्यं चास्तिवत्यादीनि मंत्रोत्तरार्दानि ब्राह्मणाः प्रतिग्र्युः ॥ ॐ दीर्घमायुः शा-
न्तिः पुष्टिस्तुष्टिः श्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रं चायुष्यं चास्तु ॥ अत्रास्तिव-
ति विप्रैवेत्तव्यं ॥ ॐ यं कृत्वा सर्ववेद्यज्ञक्रियाकरणकर्मारंभाः शुभाः शोमनाः
प्रवर्तन्ते ॥ तमहमोङ्कारमादि कृत्वा ऋग्यजुः सामाशीर्वचनं बहुऋषिमतं संविज्ञा-
तं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये इति विप्रान् प्रतिप्रश्नः ॥ ॐ वाच्यता-
मिति प्रतिप्रश्नः ॥ ॐ द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदा सनरस्य प्रथंस्तु ॥
द्रविणोदा वीरवती मिषन्नो द्रविणोदारासते दीर्घमायुः ॥१॥ सविता पश्चात्तात्स-
विता पुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्सविताधरात्तात् ॥ सविता नः सुवतु सर्वताति सवि-
तानो रासतां दीर्घमायुः ॥२॥ नवो नवो भवति जायमानोन्हां केतुरूप सामेत्य-
ग्रं ॥ भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचंद्रमास्ति रते दीर्घमायुः ॥३॥ उक्तादिवि द-

सिणावन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सहते सूर्येण ॥ हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः
 सोम प्रतिरन्त आयुः ॥४॥ इत्येता ऋचः पुण्याहे ब्रूयात् ॥ ॐ व्रत नियम तप-
 स्वाध्याय क्रतुदपदानविशिष्टानां सर्वेषां मनः समाधीयतामिति ब्रूयात् ॥ ॐ समा-
 हितमनसः स्मः इति ब्राह्मणाः प्रतिब्रूयुः ॥ ॐ मसीदन्तु भवन्तः इति कर्त्ता ॥
 मसन्नाः स्म इति विष्वाः ॥ अथ सर्वे संहन्यमानि वाक्यानि वदेयुः ॥ ॐ शान्ति-
 रस्तु पुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु अविघ्नमस्तु आयुष्यमस्तु आरोग्यमस्तु शिवं कर्मास्तु कर्म
 समृद्धिरस्तु वेदसमृद्धिरस्तु शास्त्रसमृद्धिरस्तु धनधान्यसमृद्धिरस्तु इष्टसंपदस्तु अ-
 रिष्टनिरसनमस्तु यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु उत्तरे कर्मण्यऽविघ्नमस्तु उत्तरो
 चरमहरहरभिष्टिरस्तु ॥ ॐ उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः संपद्यन्तां ॥ ति-
 थिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसंपदस्तु ॥ तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रग्रहलगाधिदेवताः प्रीयन्तां ॥
 तिथिकरणे मुहूर्त्ते स नक्षत्रे सग्रहे सदैवते प्रीयेतां ॥ दुर्गापांचल्यौ प्रीयेतां ॥ अग्नि-
 पुरोगा विभेदेवाः प्रीयन्तां ॥ इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः प्रीयन्तां ॥ वसिष्ठपुरोगाः ऋ-
 णिगणाः प्री० ॥ माहेश्वरीपुरोगा उपामातरः प्रीयन्तां ॥ अरुण्यती पुरोगा एक-
 पत्न्यः प्रीयन्तां ॥ विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीये० ब्रह्मपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीये०
 ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च प्रीये० श्री अंबिकासरस्वत्यौ प्रीयेतां ॥ श्रद्धामेधे प्रीयेतां ॥
 भगवती कात्यायनी प्रीयतां ॥ भगवती माहेश्वरी प्रीयतां ॥ भगवती ऋद्धिकरी
 प्रीयतां ॥ भगवती वृद्धिकरी प्रीयतां ॥ भगवती पुष्टिकरी प्रीयतां ॥ भगवती
 तुष्टिकरी प्रीयतां ॥ भगवन्तौ विघ्नविनायकौ प्रीयेतां ॥ सर्वाः कुलदेवताः प्रीय-
 न्तां ॥ सर्वाः ग्रामदेवताः प्रीये० सर्वा इष्टदेवताः प्रीये० ॥ इताश्च ब्रह्मद्विपः ॥ इ-
 ताश्च परिपंथिनः ॥ इताश्च विघ्नकर्तारः ॥ ॐ सर्वे शत्रवः पराभवं यान्तु ॥ शाम्य-
 ण्तु घोराणि ॥ शाम्यन्तु पापानि ॥ शाम्यन्त्वीतयः ॥ शुभानि वर्द्धन्तां ॥ शिवा
 आपः सन्तु ॥ शिवा ऋतवः सन्तु ॥ शिवा अपयः सन्तु ॥ शिवा आहुतयः सन्तु ॥
 शिवा औषधयः सन्तु ॥ शिवा वनस्पतयः सन्तु ॥ शिवा अतिथयः सन्तु ॥ अ-
 होरात्रे शिवे स्यातां ॥ ॐ शन्नः कनिक्रददेवः पर्जन्यो अभिवर्षतु शन्न औषधयः
 प्रतिधीयतां ॥ शन्नो घावा पृथिवीशं मृताभ्यः शन्न एधि द्विपदेशं चतुष्पदे ॐ निकामे
 निकामेन योगसेमो नः कल्पतां ॥ शुक्रांगारकबुधशुक्रस्पतिशनैश्वरराहु केतुसोमसहिता
 आदित्यपुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयन्तां ॥ ॐ भगवान्नारायणः प्रीयतां ॥ ॐ भगवान्
 पर्जन्यः प्री० भगवान् स्वामी महासेनः प्रीय० ॥ ॐ पुण्यादकालान् वाचपिष्य
 इति ब्राह्मणान् प्रतिप्रश्नः ॥ ॐ वाच्यतामिति प्रतिप्रश्नः ॥ ॐ उद्गातेषु शकुने
 सामगार्यासि ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु शंससि ॥ वृषेव वाजी शिशुमति रपीत्या सर्वतो

नः शकुने भद्र मावद विश्वतो नः शकुने पुण्यमावद ॥ इति मंत्रमुत्तवा ॐ पुनन्तु मा
 देव जना इति पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसव इति वा मंत्रं पठित्वा ॐ ब्राह्मं पुण्यं
 मह्यं च सृष्ट्युत्पादनकारकं ॥ वेदवृक्षोद्भवं नित्यं तत्पुण्याहं ब्रुवन्तु नः ॥ इति
 चोच्चार्य भो ब्राह्मणाः मम सकुटुंबस्य सपरिवारस्य गृहेषुककर्मणः पुण्याहं भवन्तो
 ब्रुवन्ति त्वत्येवं क्रमान्मंत्रमध्यमोच्चस्वरैरुत्तमस्वरेण वा त्रिद्वयात् ॥ ॐ पुण्माहमिति
 विभास्तथैव त्रिः प्रतिब्रूयुः ॥ ॐ अपाः सोममस्तमिन्द्र प्रयाहि कल्याणीर्जाया
 सुराणं गृहे ते ॥ यत्रारथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावदित्युत्तवा
 ॐ यथेमां वाचमिति मंत्रं पठित्वा ॥ पृथिन्यामुधृतायां तु यत्कल्याणं पुरा कृतं ॥
 ऋषिभिः सिद्धगंधैस्तत्कल्याणं ब्रुवन्तु न इति चोत्तवा भो ब्राह्मणाः मम० कल्या-
 णं भवन्तो ब्रुवन्ति त्वत्येवं पूर्ववद्देव ॥ ऋद्धयामस्नोमं सनुयाम वाजमानो मंत्रं सरथे
 होषयातं ॥ यशो न पक्कं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममपाः ॥ ॐ सत्र-
 स्य ऋद्धिरिति ॥ सागरस्य तु या ऋद्धिर्महालक्ष्म्यादिभिः कृता ॥ संपूर्णा सुन-
 भावा सा ऋद्धिं तां च ब्रुवन्तु नः ॥ मम सकुटुंबस्य० ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्ति त्वति ॥
 ॐ स्वस्तये वायुमुपब्रवामहै सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः ॥ बृहस्पतिः सर्वगणं
 स्वस्तये स्वस्तये आदित्यासो भवन्तु नः ॥ ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्ध० ॥ अविना-
 शाय या स्वस्ति पुण्यकल्याणवृद्धिदा ॥ विनायकप्रीया नित्यं स्वस्ति तां च
 ब्रुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः मम० अमुककर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ॥३॥ अमुक-
 कर्मणे स्वस्तीत्येवं पूर्ववत्त्रिः प्रतिब्रूयुः ॥ ॐ श्रिये जातः श्रिय आनिरियाय श्रियं
 वयो जरितृभ्यो दधाति ॥ श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सत्या समिधा मि-
 त्तवौ ॥ मनसः काममिति चोत्तवा ॥ क्षीरोदधिसमुद्भूताः मथ्यमाने महोदधौ ॥ वि-
 ण्णोर्ध्वं मिया नित्यं श्रियं तां च ब्रुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः मम० श्रीरस्ति त्वति
 भवन्तो ब्रुवन्तु ॥३॥ अस्तु श्रीरिति च पूर्ववत्त्रिः प्रतिब्रूयुः ॥ इत्येवं श्रीवाचनं
 हेमाद्रौ दानखंडे आश्वलायनगृह्यकारिकायां चोक्तं ॥ तत ॐ पुण्याहसमृद्धिस्तु ॥
 भगवान् मजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् ॥ इति ॥

॥ अथाभिषेकमंत्राः ॥

अथ प्राङ्मुखस्य यजमानस्य चामतः पत्न्या उपवेशनं ॥ उदङ्मुखस्तिष्ठन्तो
 ब्राह्मणाः सदूर्वादभैषल्यवाणयो वसमानमंत्रैर्हस्तस्थितकलशपातितपात्रोदकेन सप-
 रिवारस्य यजमानस्य मूर्धन्यभिषेकं कुर्युः ॥ मंत्रास्तु ॥ ॐ आपोदिष्टेति तिस्रः ॥
 ॐ त्रातारमिन्द्रमित्येका पंचेन्द्रसंज्ञका ॥ ॐ वरुणस्योच्चभनमित्येका पंचवारुणसंज्ञका ॥
 ॐ समुद्रायत्तेत्येका ॥ ॐ पुनन्तुमेति नव ॥ ॐ आप्यायस्वेत्येका ॥ ॐ पंचनय

इत्येका ॥ ॐ शिरोमेशीरिति चतस्रः ॥ ॐ देवस्यत्वेति तिस्रः ॥ ॐ सोमस्यत्वे-
त्येका ॥ अन्येपि स्वशास्त्रोक्तमंत्रा ग्राह्याः ॥ ॐ सुरास्त्वामभिषिचन्तु ब्रह्मविष्णु-
महेश्वराः ॥ वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विश्वः ॥ मधुमन्त्रश्चानिरुद्धश्च भवन्तु
विजयाय ते ॥ आखण्डलोऽग्निर्भगवान्यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥ वरुणः पवनश्चैव धना-
ध्यक्षस्तथा शिवः ॥ ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥ कीर्त्तिर्ल-
क्ष्मीर्धृतिर्वैद्या पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ॥ बुद्धिर्लज्जावपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मा-
तरः ॥ आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥ एतास्त्वामभिषिचन्तु राहुके-
तुश्च तर्पिताः ॥ देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ऋषयो मुनयो गावो देवमा-
तर एव च ॥ देवपत्न्यो हुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ॥ अस्त्राणि सर्वशास्त्राणि
राजानो वाहनानि च ॥ औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥ सरितः सा-
गराः शैलास्तौर्यानि जलदा नदाः ॥ एते त्वामभिषिचन्तु धर्मकामार्थसिद्धये ॥ इति
पौराणमंत्रैश्चाभिषेकं कुर्युः ॥ ॐ अमृताभिषेकोस्तिस्त्वभिषेकान्ते वक्तव्यं ॥ केचिद्-
ग्राभिषेकं न कुर्वन्ति ॥ अस्य स्वस्तिवाचनस्य पूर्णतासिद्धयर्थमिमां हिरण्यदक्षिणां
विमेभ्यः स्वाहा संपद्यन्तां नमस्त्युक्त्वा विमेभ्यो दक्षिणादानं ॥ यजमानस्य तिल-
ककरणं ॥ सुवासिनीभिश्च वर्द्धापननीराजनाशीः प्रयोगनूतनवस्त्रदानादिमंगलं यथा-
चारं कार्यं ॥ इति श्रीमद् द्विवेदी परशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मणा संशोधिते रुद्र-
कल्पद्रुमे शिष्टाचारानुसारी स्वस्तिवाचनप्रयोगः ॥

॥ अथ बह्वृचगृह्यपरिशिष्टोक्तस्वस्तिवाचनप्रयोगः ॥

“ तत्रादौ शौनकोक्तप्रयोगः ” अर्चिता ब्राह्मणाः सम्यग् गंधमास्त्यैः सद-
क्षिणैः ॥ तिष्ठेयुः प्राङ्मुखा युग्मा वक्तारो दर्भवाणयः ॥ तिष्ठेद्वाचयिता तेषां द-
क्षिणस्यामुदङ्मुखः ॥ विभ्रतकुंभमपां पूर्णं पिहिताननमर्धितं ॥ अयं वाचयितुर्वाहुं
दक्षिणं तु समाश्रितं ॥ तिष्ठत्पुदङ्मुखः सम्यक् संस्कार्यास्तत्र तत्रतु ॥ मन इत्या-
दिकं मंत्रं पूर्वं वाचयिता वदेत् ॥ समाहितेत्यादीतरे मंत्रं द्यूराचिता ब्राह्मणाः पुनः ॥
शान्तिपुष्ट्यदिविघ्नाद्याः पंचदशैव तु ॥ अस्तु शब्दान्तमुच्चैरन्वारचयित्वा तथापरैः ॥
आशीर्वादानयान्याश्च विविधानपि वाचयेत् ॥ अतो देवा अवन्तु नः सूक्तं वैष्णव-
मुत्तमं ॥ द्रविणोदाः सत्रितेति नवो विद्युन्नवेति च ॥ आवदस्त्वपित्युक्त्वा पुण्याहं
वाचयेत्ततः ॥ वाचयित्वा यथाशक्ति सर्वाणि द्विजसत्त्वैः ॥ प्रस्तुते देवतायास्तु
होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥ तस्या नाम गृहीत्वाय प्रीयत्रामिति चोच्यतां ॥ पुण्याहं स्व-
स्तिमृदि च भवत्पूर्वं ब्रुवन्त्विति ॥ पणवाद्यं त्रिराचष्टे भवदादिविनापरे ॥ पुण्या-
हादेस्त्रिरभ्यासे मन्द्रमध्योत्तरस्वनं ॥ आश्वेदरक्षिमे सर्वे यथागमपरं परं ॥ प्रत्युक्ति-

विषये मेदा तृतीये ऋद्धयतामिति ॥ वक्तारो ब्रूयुरत्युधैरतिविस्पष्टमेव च ॥ पुण्या-
 दशद्रष्टृत्वा तु स्वस्तिन इत्यृचं जपेत् ॥ स्वस्तिशब्दं तपोत्वा च ऋध्यामेति ऋचं-
 वदेत् ॥ ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु ऋद्धयतामित्ययो वदेत् ॥ आपोहिष्ठेति तिसृभिः शन्नो-
 देवीत्यृचैकया ईशानाचार्याणां पंचशुद्धवत्पथमर्पणं ॥ तत्समं दीक्षुक्तं तु सर्वपापा-
 पनोदनं ॥ पवस्वसोममित्यादि ऋग्भिः प्रोक्ष्य समंततः ॥ पुण्याहं वाचयित्वैवं सर्व-
 कल्याणवान् भवेत् ॥ स्वस्तिवाचनमेवं तु सर्वेपामृद्धिकर्मणां ॥ आदावन्ते च कर्त्त-
 व्यमिति यज्ञविदां मतमिति ॥ जयन्तेन कारिकाकारेण ॥ अर्विता इत्यारभ्य तथा-
 परैरित्यन्तं ग्रंथमित्यमेव पठित्वा प्रस्तुते देवताया इत्यारभ्य तृतीये ऋद्धयतामि-
 त्यन्तं पठितं ततः आप इत्यादिभिः शान्तिं ततः कुर्युः समाहिता इति पठित्वाऽन्य-
 ऽलोकः पूर्ववदुक्तः ॥ बह्वृचपरिशिष्टे ॥ अथ स्वस्तिवाचनमृद्धिपूर्ते ऋद्धिर्वि-
 वादान्ता अपत्यसंस्काराः प्रतिष्ठोद्याने पूर्वे तत्कर्मणाश्चायन्तयोः कुर्याच्छुचिः स्व-
 लंकृते वाचयिता तथाभूते सघ्नि भंगलसंभारान् संभृत्य युमान् ब्राह्मणान् प्रश-
 स्तान् लक्षणसंपन्नान् गंधादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणया तोषयेत् तै प्राङ्मुखः प्रसन्ना
 दर्भपाणयस्तिष्ठेद्युर्दक्षिणतो वाचयितो दहमुखः संस्कार्या वाचयितुर्दक्षिणं पार्श्वमभि-
 तिष्ठेद्युरथ वाचयिता दर्भपाणिरयां पूर्णं कुंभं स्वरचितं सपल्लवमुखं धृत्वा तिष्ठन्समा-
 हितो मनः समाधीयतामिति ब्राह्मणान् ब्रूयात्समाहितमनसः स्म इति प्रतिब्रूयुः ॥
 प्रसीदन्तु भवन्त इति वाचयिता प्रसन्नास्म इतीतरे अथ सर्वे संहत्य शान्तिपुष्टिस्तु-
 ष्टिवृद्धिरविघ्नमारोग्यं स्वस्ति शिवं कर्म कर्मसमृद्धिः धर्मसमृद्धिः पुत्रसमृद्धिर्वैदसमृद्धिः
 शास्त्रसमृद्धिः धनधान्यसमृद्धिरिष्टसंपदित्येतानि पंचदशास्त्वंतानि वाक्यान्मुक्त्वा त-
 न्नाम्ना कर्मदेवता प्रीयतामिति ब्रूयुरथ वाचयिता पूर्वं तत्तल्लिगामंत्रान् पठित्वा त्रि-
 ह्रिमेद्रमध्योऽक्षरैः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ऋद्धिं भवन्तो
 ब्रुवन्त्विति ब्रूयाच्चेपि तथा प्रत्येकं प्रतिब्रूयुरोऽष्टयतामित्यृद्धौ ब्रूयुरथ प्राङ्मुखमा-
 सीनं सापात्यं कर्त्तारं ब्राह्मणाः सपल्लवा दर्भपाणयः शान्तिपवित्रलिगामिर्ऋग्भिः
 सिंचेयुः पुरंध्रयो नीराजनादिभंगलानि कुर्वन्तीति ॥ अस्यार्थः ॥ अयेति अथ श-
 द्दोऽधिकारार्थः ॥ पाठादेवानन्तर्यसिद्धेः ॥ ततश्च स्वस्तिवाचनं वक्तुमधिक्रियत
 इत्यर्थः ॥ तच्च ऋद्धिपूर्ते भवति ॥ ऋद्धिपूर्वशत्रुघोरप्रसिद्धार्थत्वात्स्वयमेव व्याचष्टे ॥
 ऋद्धिर्विवादान्ता इत्यादिना ॥ तत्कर्मणाश्चायन्तयोः कुर्यादिति तस्य चिकीर्षितस्य
 कर्मणः आदिश्वान्तश्चायन्तौ तयोरायन्तयोश्च कुर्यादिति ॥ चकारः समुद्ययायोभि-
 न्नक्रमे च तथाभूते सघ्नीति स्वलंकृते सघ्नीत्यर्थः ॥ प्रशस्तान् लक्षणसंपन्नान्
 गंधादिभिरभ्यर्चयेति ॥ प्रशस्तान् स्मृत्युक्तश्राद्धभोजनपतिप्रहादिरहितानित्यर्थः ॥

तथा चोक्तं॥ यत्किञ्चित्त्रादिकं भुक्त्वा प्रतिष्ठं च वाऽशुचिः॥ अग्राह्यणश्च पुण्या-
हेनर्हः स्यादिति मे मतिरिति ॥ यद्यप्यत्रैव ब्राह्मणपूजनं कार्यमिति प्रतीयते ॥
तथापि कुंभस्य मणामान्तपूजां विधाय ब्राह्मणपूजनं कार्यं ॥ अथ शब्देन वदक्रम-
भक्त्या पदार्थोक्तिसमये स्वर्चितमिति कुंभविशेषणस्यान्यथानुपपत्तेः ॥ पुण्याहवाच-
नशब्दे च गंधादिदक्षिणान्तानां दानसमये शिवा आपः सन्तिस्त्वादीनां बहुदेयं च
नोस्त्वित्यन्तानां वाचनमुक्तं बौधायनेन ॥ कारिकाकृज्जयन्ताभ्यां तु ब्राह्मणपूजनं
प्रसिद्धमेवेति वाक्यवाचनमपि नादत्तं पंचदशास्त्रन्तानीति ॥ अत्र पंचदशैतानी-
त्युक्तिर्पूर्वाधोक्तिरित्याहृत्यर्था ॥ अत एव कारिकादौ पंचदशैवेत्युक्तं ॥ तन्नाम्ना
कर्मदेवता प्रीयतामिति द्रुपुरिति कर्मदेवता आह बौधायनः ॥ अथातः पुण्याहदेव-
ता व्याख्यास्यामः ॥ पुण्याहवाचयिष्यन्नामष्टहोयादसौ प्रीयतामिति विवाहस्याग्नि-
रौपासनस्याग्नि सूर्यप्रजापतयः स्यात्प्राकस्याग्निर्गर्भाधानस्य ब्रह्मापुंसवनस्य प्रजा-
पतिः सीमन्तस्य धाता विष्णुबलेः सविता जातकर्मणो मृत्युर्नामकर्मणः सविता
तस्यान्ते प्रजापतिरूपनिष्क्रमणस्य सविता तस्यान्ते विचिक्रियाप्यन्नप्राशनस्य सविता
चोक्तस्य केशिनस्तस्यान्ते प्रजापतिरूपनपनस्येन्द्रः श्रद्धामेधे अन्ते विसर्गे सुश्रवाः
पुनरुपनपनस्याग्निरध्यादि ब्रह्मचर्यव्रतमाचरेत्स्मिन्नपापहोमे सविता समावर्त्तनस्य
श्रीरिद्रो वा शूलगवस्येशानः मत्स्यवरोहणस्य सवितोपाकर्मणि व्रतेषु च सविता वा-
स्तुहोमस्य वास्तोष्पतिरन्ते प्रजापतिरहुतहोमस्येन्द्रो ते प्रजापतिरायुष्य होमस्याग्नि-
रायुष्मान्नक्षत्रहोमस्य नक्षत्रेषूक्तपष्टमीप्रदोषस्येशान आग्रयणस्याग्रयणदेवता सर्वव-
ल्लैः सर्पा एकोदिष्टस्यान्ते प्रजापतिस्त्रिडाकानां वरुणो यक्षबलेर्यक्षग्रहशान्तिहोम-
स्यादित्यादिनवग्रहानामारितं होमे ब्रह्मादयः प्रीयतामित्येवमेवान्येषां होमानां या-
ज्यानुयायययोर्देवतासौ प्रीयतामिति कूपतडागान्ते मथानोदकान्ते प्रजापतिः कूप्यां-
दहोमस्याभ्यादयश्चांद्रायणस्याभ्यादयोग्निष्टोमस्येन्द्र एवमन्वेषु कर्मसु प्रजापतिरिति॥
अन्यत्रापि ॥ प्रधानदेवताया तु स्याच्चिकीर्षितकर्मणः॥ असाविति तु तां द्रुयात्संदेहे
तु प्रजापतिमिति॥ अथवाचांयेतां पूर्ववत्तत्त्वलिगा मंत्रान्पठित्वेति ॥ पुण्याहादिलिगा-
न्मंत्रानित्यर्थः॥ तत्त्वलिगानिति बहुवचनांस्त्रीस्त्रीन्मंत्रान्पठेत् ॥ तेच ऋग्यजुःसामाशी-
रित्येकवाक्यतया वेदत्रयोक्ताः॥ अत एव बहुवचनस्य त्रिषु मंत्रेषु पठितेषु चरिता-
र्थत्वाभावावर्चवैदिका मंत्राः पठनीयाः ॥ केचित्तु ऋग्यजुः सामागर्वाशीरिति पठन्ति
तद्देवाग्यादि सर्वनिबंधविरुद्धं ॥ मंद्रमध्योच्चस्वरैरिति ॥ अयं च मंद्रादित्रिविधः
स्वरो वैकल्पिकः ॥ पुण्याहदेस्त्रिरुपासे मंद्रमध्योच्चनित्यत्वं ॥ आश्रयेरंनिमे स-
र्वे यथागमपरंपराभिति श्रौनक्रीये वैकल्पिकत्वेन मंद्रादिस्वरोपदेशात् ॥ पुण्याहं

भवन्तो ब्रचन्त्वित्यादि पारिजात धृतशौनकीये वाक्यवाचनं विधायोक्त ॥ कक्षा-
थ दक्षिणं जानुं पातयित्वा महीतले ॥ उदङ्मुखो जपेत्सूक्तं श्रद्धयेत्येवमादिक-
मिति ॥ अतो देवा इत्यादीनां श्रद्धयेत्यादिसूक्तस्य च शौनकीयपाठ एव कचिद-
सत्वात्परिशिष्टावध्यस्य विधेरनित्यत्वाच्चतर्हिगान्मंत्रान्पठित्वेति परिशिष्टं स्वधृत
शौनकीये चोद्गाते वेति तिसृणामृचां पाठेन तद्विवरणमालोच्य पारिजाते प्रयोग
काले याज्यया यजतीत्यादेराचारमाप्तवाक्यानामनादरः कृतः ॥ ॐ पुण्याहमि-
ति वाचनान्ते चोक्तं ॥ ततः स्वस्तिन इद्रेति ऋग्वं ब्रूयुः सहोभये ॥ ततो वाच-
यिता पूर्वमों स्वस्तीत्यभिधाय तु ॥ पश्चाद्भवन्त इति युवन्त्विति च भाषते ॥ ॐ
स्वस्तीति तथा वाम्ये प्रतिब्रूयुरतः परं ॥ पारिभितं चतुर्थ्योक्त्वा कर्म वाचयिता
ततः ॥ स्वस्तीत्याद्यं युवन्त्वन्तं पूर्ववत्समुदीरयेत् ॥ वक्तारश्च चतुर्थ्यन्तं तत्तन्ना-
मोक्तिपूर्वकं स्वस्तीति च प्रतिब्रूयुरिति ॥ ऋद्धिवाचनान्ते च ॥ ततो वाचयिता
कुंभजलं संस्कार्य मूर्द्धनि किंचित्सिचैचयैवान्ये ब्रूयुश्च विविधाशिप इति ॥ आश्व-
लायनस्मृतौ तु ॥ गुरोर्दक्षिणभागे तु कर्त्तव्यं तदाज्ञयेति प्रक्रम्य मनः समाधी-
यतामिहपादि वाक्यवाचनं गुरुकर्त्तृकमेवोक्तं ॥ शान्तिपवित्रलिगाभिर्ऋग्भिः सि-
चैयुरिति ॥ पारिजाताधृतशौनकीये पञ्चस्वसोममित्यन्तानामृचां पाठेनाश्वलायन
स्मृतौ च सावित्र्यादि मंत्रपाठेन शान्तिपवित्रलिगाभिर्ऋग्भिरिति परिशिष्टस्य प्र-
पञ्चनं कृतं नष्टृचो विशेषतस्ता विवक्षितः पारिजातधृतशौनकीये विशेषपाठा-
भावादुक्तपाठयोः परस्परं विसंवादाच्च ॥ अत एवाप इत्यादिभिः शान्ति ततः
कुर्यादित्येव कारिकायामुक्तं ॥ आश्वलायनस्मृतौ सावित्र्यादि मंत्ररभिषेकमु-
त्त्वान्ते उक्तं ॥ पुण्याहान्तेऽर्चयेद्विमान् दक्षिणाभिः स्वशक्तित इति ॥ अत्र बह-
व्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितं ॥ तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः
कृतो भवेदिति स्वगृह्यानुक्तस्य नावश्यकत्वमभिप्रेत्य कारिकाकृज्जयन्ताभ्यां परि-
शिष्टमनुसृतं ॥ माध्यंदिनशाखायां तु पुण्याहवाचनस्यानुक्तत्वाद् ॥ यन्नाम्नातं
स्वशाखायामिति वचनाद्बृहच्चगृह्यपरिशिष्टोक्तमेव शिष्टेः परिगृहीतमिति परिशिष्टं ॥

॥ अथोक्तपरिशिष्टानुसारी स्वस्तिवाचनप्रयोगः ॥

तत्र कुशकुसुमयवजलपाणिना यजमानेन देशकालयोः संकीर्तनान्ते करिष्य-
माणाष्टककर्मागतया स्वस्तिवाचनं करिष्ये ॥ स्वपुरतः शुद्धायां भूमौ पञ्चवर्णैस्तु-
दुलैर्वाष्टदलकरणं ॥ ॐ भूरसीति तस्मिन्नष्टदले भूमिस्पर्शः ॥ आजिघ्न कलशमिति
कलशस्थापनं ॐ महीद्योरिति वारिणा कलशपूरणं ॐ या ओषधीरिति तस्मि-
न्कलशे सर्वोपधिप्रक्षेपः ॥ ॐ हिरण्यगर्भे इति हिरण्यं च ॥ ॐ कांढाःकांढादिति

दूर्वाया इति केचित् ॥ ॐ अभ्युदयेव इति पंचपल्लवानि च ॥ ॐ परिवाजर्पातरिति
 पंचरत्नानां च ॥ ॐ पूर्णादर्वीती तद्दलपूर्णस्य पूर्णपात्रस्य कलशोपरि निधानं ॥
 ॐ याः फलिनीरिति नालिकेलाद्यन्यतमफलस्य पूर्णपात्रे स्थापनं ॥ ॐ सुजातो
 ज्योतिषेति वासोयुग्मेन कलशवेष्टनं ॥ ॐ मनोजूतिरिति मंत्रेण कलशः सुप्रतिष्ठी-
 तो वरदो भवत्येतेन कलशप्रतिष्ठा ॥ अत्र केचिदेवमाचरन्ति ॥ ॐ तत्त्वायामीति
 मंत्रमुच्चार्यास्मिन् कलशे वरुणमावाहयामीत्येवं कलशे वरुणावाहनं ॥ ॐ मनोजूति-
 रिति मंत्रान्ते अस्मिन् कलशे वरुणः सुप्रतिष्ठितो वरदो भवेति प्रतिष्ठा ॥ ॐ तत्त्वा
 यामीति मंत्रेण वरुणाय नम इत्येवमन्तेन गंधादिभिः पंचोपचारैः संपूज्य ॥ ॐ कल-
 शस्य मुखे विष्णुरित्यादिभिर्मंत्रैः कलशे विष्ण्वादीनामावाहनं ॥ ॐ विष्ण्वादिभ्यो
 देवेभ्यो नम इत्येवं कलशे विष्ण्वादीनामभ्यर्चनं ॥ देवदानवसंवादे इत्यादिभिः
 प्रार्थना चेति ॥ एवं कलशं प्रतिष्ठाप्य स्वस्तिवाचनार्थं विप्रवरणं ॥ तद्यथा ॥ अमु-
 कगोत्रमष्टकप्रवरममुकशर्माणं ब्राह्मणं स्वस्ति वाचनार्थं त्वां वृणे इत्येवं चतुर्णां
 वरणं ॥ गंधपुष्पादिभिस्तेषामभ्यर्चनं ॥ तैभ्यो भोजनदानं ॥ दक्षिणादानं च ॥
 अथावनिर्कृतजालुमंडलः कमलमुकुटसदृशमंजलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना
 स्वर्णपूर्णकलशं धारयित्वा ॥ ॐ शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्तु असतं चारि-
 णं चास्तु इति त्रिभिर्मंत्रैः क्रमादुदककुसुमासतानां विप्रहस्तेषु दानं ॥ ॐ गंधाः पा-
 न्तु सुमंगल्यं चास्तु ॥ पुष्पाणि पान्तु सौम्यमस्तु ॥ असताः पान्तु आयुष्यमस्तु ॥
 तांबूलानि पान्तु ऐश्वर्यमस्तु ॥ दक्षिणाः पान्तु आरोग्यमस्तु ॥ अत्र गंधाः पान्ति-
 त्यादिभिर्मंत्रपूर्वादिर्गुग्मान् ब्राह्मणान् गंधादिभिः पूजयेत् ॥ सुमंगल्यं चास्तिवत्या-
 दीनि मंत्रोत्तरार्दानि ब्राह्मणाः प्रतिद्वय ॥ एवं ब्राह्मणपूजने कृते घृता ब्राह्मणा
 दर्भपाणयः प्राङ्मुखोत्तिष्ठेयुः ॥ तद्दक्षिणतो वाचयितोदङ्मुखो दर्भपाणिः स्वर्चित-
 कुंभं सपल्लवं दक्षिणहस्ते दधानस्तिष्ठेत् ॥ तद्दक्षिणपार्श्वे पत्नीसंस्कार्याश्च तिष्ठेयुः ॥
 ॐ मनः समाधीयतामिति ब्राह्मणान्प्रति कर्त्ता ब्रूयात् ॥ ॐ समहितमनसः स्म इ-
 ति परे ॥ ॐ प्रसोदन्तु भवन्त इति कर्त्ता ॥ प्रसन्नाः स्म इति परे ॥ ततः सर्वे
 सहस्य पंचदशवाक्यानि वदेयुः ॥ शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु तृष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु अविघ्न-
 मस्तु आयुष्यमस्तु आरोग्यमस्तु स्वस्ति शिवं कर्मास्तु कर्मसमृद्धिरस्तु धर्मसमृद्धिरस्तु
 पुत्रसमृद्धिरस्तु वेदसमृद्धिरस्तु शास्त्रसमृद्धिरस्तु धनधान्यसमृद्धिरस्तु इष्टसंप-
 दस्तु ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा कर्मदेवतानामग्रहणपूर्वकपथिः प्रीयतामित्येवं वदेयुः ॥ यत्र
 नामविशेषो नोक्तस्तत्र भजापतिः प्रीयतामिति ॥ ॐ उद्गातेवेत्येवं पठित्वा पुष्पाहं
 भवन्तो भुवन्तिवति क्रमान्द्रमध्योत्तपश्चरैरुत्तपस्त्रेण वा कर्त्ता त्रिर्भूयात् ॥ ॐ पु-

पुण्याहमिति परे तथा ब्रूयुः ॥ ॐ स्वस्ति न इन्द्रेत्यृचं पठित्वा ॐ स्वस्ति भवन्तो
 ब्रुवन्त्विति तथैव कर्ता त्रिर्वदेत् ॥ ॐ स्वस्तीति अपरे ॥ ॐ ऋद्धयामस्तोममित्यृचं
 पठित्वा ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्वात् पूर्ववद्देत् ॥ ऋद्धयतामिति परे ॥ ततः पर्त्नी
 वामत उभेभ्य ब्राह्मणाः सपल्लवा दर्भपाणयः ॐ आपोहिष्टेति तिसृभिर्देवस्यस्तेति
 त्रिभिर्द्यौः शान्तिरित्येकयाऽन्यैश्च मंत्रैः शान्तिपवित्रलिगाभिर्ऋग्भिश्चाभिर्पिचे-
 युः ॥ ततः सुवासिन्यौ नीराजनाशीः प्रयोगनूतनवस्त्रदानादिचयाचारं मंगलं कुर्यु-
 रिति ॥ इति बह्वृचगृह्यपरिशिष्टोक्त स्वस्तिपुण्याहवाचनप्रयोगः ॥

॥ अथातिसंक्षिप्तस्वस्तिवाचनप्रयोगः ॥

तदाह रूपनारायणीये मदनरत्ने च बौधायनः॥ ब्राह्मणान् अन्नेन परिविश्य
 पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिरित्योक्तारपूर्वकं त्रिस्रिरेकैकामाशिपो वाचयेदिति ॥ ब्राह्मणान्
 अन्नेन परिवेष्य भोजयित्वा एकैकमिति पुण्याहादिभिः संचद्वधते ॥ एकैकामित्य-
 स्थानन्तरमाशिष्यमिति शेषः ॥ तथा च पुण्याहादिरूपामेकैकामाशिर्षं त्रिस्रिर्वाचये-
 दित्येवमाशिपो वाचयेदिति वाक्यार्थः ॥ तदित्थं ॥ ययोक्तलक्षणं कलशं पूर्ववत्प्र-
 तिष्ठाप्य गंधादिभिरभ्यर्च्य गंधमाल्यवस्त्रादिभिर्यथाशक्त्यर्चितान् युग्मान् ब्राह्मणा-
 नुदङ्गमुखानुपवेश्य यजमानः स्वयं यजमानेनान्वारब्ध आचार्यो वा प्राङ्मुखो गंधा-
 दिभिरर्चितं जलपूर्णं फलादिना पिहितास्यं कलशं कराभ्यामालभ्य ब्राह्मणाः ममा-
 स्य यजमानस्य वा गृहे ॐ पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्त्विति त्रिर्वाचयेत् ॥ ॐ पुण्याह-
 मिति त्रिः प्रतिब्रूयुः ॥ ब्राह्मणा ममास्य यजमानस्य वा गृहे ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रु-
 वन्त्विति त्रिर्ब्रूयात् । ॐ स्वस्तीति त्रिः प्रतिब्रूयुः ॥ ब्राह्मणाः ममास्य यजमानस्य
 गृहे ॐ ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति त्रिर्वदेत् ॥ ॐ ऋद्धयतामिति विप्रास्त्रिः प्रतिब्रू-
 युः ॥ ॐ कारपूर्वकं तु ब्राह्मणजातीययजमानमाश्रयिष्यं ॥ पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्म-
 णस्य विधीयते ॥ एतदेव निर्रोकारं कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययोः ॥ सौंकारं ब्राह्मणे कू-
 र्यान्निर्रोकारं महीपतौ ॥ उपांशु च तथा वैश्ये स्वस्ति शूद्रे प्रकीर्तयेदिति स्वस्ति
 वाचनं प्रकृत्य यमोक्तेः ॥ इति ॥

॥ अथाभ्युदयिकनिमित्तसंग्रहः ॥

तत्र छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः॥ अनिष्टा तु पितृन् श्राद्धे कुर्यात्कर्म तु वैदि-
 कं ॥ तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीया प्रयत्नतः ॥ आयुष्याणि च शान्त्यर्थे जप्त्वा
 तत्र समाहितः ॥ षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या श्राद्धमुपक्रमेदिति ॥ अनेन
 वैदिककर्ममात्रे श्राद्धं विहितं ॥ शातातपोऽपि ॥ नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धे

वैदिकं किञ्चिदाचरेदिति ॥ मात्स्येऽपि ॥ नानिष्ठा तु पितृन् श्राद्धे कर्म वैदि-
 कमाचरेदिति ॥ विष्णुपुराणे पराशरः ॥ कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेशमनः ॥
 नामकर्मणि बालानां चूढाकर्मादिके तथा ॥ सोमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ॥
 नांदीमुखान्पितृनादौ तर्पयेत्प्रयतो गृहीति ॥ चूढाकर्मादिक इत्यादि शब्द उपनयना-
 दिसंस्कारोपसंग्रहार्थः ॥ पुत्रादिमुखदर्शन इति पुत्रस्याद्यमुखदर्शने पुत्र जन्म-
 नीत्यर्थः ॥ पुत्रादिमुखदर्शन इत्यनेन तद्योग्यतासंपादकं पुत्रजन्ममात्रमेव गृ-
 ह्यते ॥ नतु जातकर्म ॥ पूर्वोदाहृतैः सामान्यवाक्यैर्वैदिककर्ममात्रे मात्स्य वृद्धि-
 श्राद्धस्य केषुचित्कर्मसु पर्युदासार्थं नाष्टकासु भवेदिति वक्ष्यमाण छंदोगपरिशि-
 ष्टवचने जातकर्मणि तन्निषेधात् तेन ग्रहणवन्नैमित्तिकं वृद्धिश्राद्धं पुत्रजन्मन्यपि भव-
 स्येव ॥ कश्चित् पुत्रादिमुखदर्शने इति येन प्रवासादिना पुत्रजन्मदिने जातकर्म
 सन्निधानेन स्थितं तेन प्रवासादागत्य नांदीमुखं पितृगणं संपूज्य पुत्रादिमुखं वक्ष्ये-
 दित्यर्थ इत्याह ॥ पुत्रादीत्यादि शब्दात्पौत्रस्यापि संग्रह इति निर्णयामृते ॥ ब्रह्मांड-
 पुराणे ॥ कर्मण्यथाभ्युदयिके मांगल्ये चातिशोभने ॥ जन्मन्ययोपयने विवाहे पुत्र-
 कस्य च ॥ पितृन्नांदीमुखान्नेव तर्पयेद्विधिपूर्वकमिति ॥ आभ्युदयिकं त्वाभ्युदया-
 र्थं कर्म ॥ राजाभिषेकनवग्रहप्रथमहादानादिमांगल्यं गर्भाधानसीमन्तोन्नयनादि ॥
 अतिशोभन इति तद्विशेषणेन ब्राह्मण्यश्च जीवपत्यो जीवमजावद्यदुपदिशेयुस्तत्त-
 त्कर्तुरय खलूच्चा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयादित्याश्वजायनपृष्टा तसू-
 प्रानुमतस्याधारप्राप्तस्य फलादिभिर्गर्भिणी कुक्षिभरणादेर्विवाहाद्यंगहरिद्राचंदना
 देश निवृत्तिः ॥ निणयसिद्धौ मात्स्ये ॥ अन्नप्राप्ते च सौम्ये च पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ॥
 पुंस्ये च निषेके च नववेशप्रवेशेने ॥ वेदव्रतजलादीनां प्रतिष्ठायां तपैव च ॥
 तीर्थयात्रा वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धे प्रकीर्तितमिति ॥ अत्र पुत्रोत्पत्तिनिमित्ते नैमित्तिकं
 श्राद्धान्तरं विधीयते ॥ नैमित्तिकमयो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकं पुत्रजन्मनि तत्कार्यं
 जातकर्मसमं नरैरिति मार्कण्डेयपुराणवाक्ये नैमित्तिकः समशब्दाभ्यां श्राद्धस्य जात-
 कर्म तुल्यत्वावगमेनांगत्वायोगात् ॥ वेदव्रतान्याप्रेयादीनि ॥ वृषोत्सर्गे तु प्रथम-
 वर्षानन्तरं कार्तिकव्यादिकाले ॥ काम्ये प्रयोगे क्रियमाणे वृद्धिश्राद्धे ॥ नतु कृतस-
 पिदीकरणस्याकृतसपिंडीकरणस्य च प्रथमसंवत्सराभ्यन्तरे वृद्धिश्राद्धमिति हरि-
 हरभाष्ये स्पष्टं ॥ ब्राह्मे ॥ वेदव्रतेषु चाधाने यज्ञपुंसवनेषु च ॥ नवान्नभोजने स्ना-
 ने ऊनायाः प्रथमर्तवे ॥ देवारामतहागादिप्रतिष्ठाद्युत्सवेषु च ॥ राज्याभिषेके
 बालान्नभोजने वृद्धसंज्ञकान् ॥ वनस्याद्याश्रमं गच्छन् पूर्वेषु सद्य एव वा ॥ पि-
 तृन् पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत्कर्मसिद्धय इति ॥ कालदर्शे लौगाक्षिः ॥ नामान्न-

चौल्लगोदानसीमोपनयपुंसये ॥ स्नानाधानविवाहेषु नांदीश्राद्धं विधियत इति ॥
 गोदानं केशान्तः ॥ सीमः सीमन्तोन्नयनं ॥ उपनय उपनयनं ॥ स्नानं वेदं समा-
 प्य स्नायादित्यादिना विहितं समावर्त्तनं ॥ आधानं गर्भाधानं ॥ वृद्धगार्ग्यः ॥
 अग्न्याधानाभिषेकादाविष्टापूर्त्तं स्त्रिया ऋतौ ॥ वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे
 तथेति ॥ जाबालिः ॥ यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबंधमोक्षयोः ॥ पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे
 वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितमिति ॥ अत्र दानहेमाद्रिः ॥ तेन दर्शपूर्णमासादिष्वन्येषु
 वचनविशेषितेषु कर्मसु वृद्धिश्राद्धमाचरणीयं ॥ तुलापुरुषादीनां तु यागसंश्रद्धना-
 ल्लोकपाळावाहनमंत्रेषु च सर्वेषु ममाध्वरं पाहि यज्ञं रक्षस्वेत्यादियज्ञश्रद्धप्रयोगात्सत्य-
 पि दानरूपत्वे चागधर्मेण भवितव्यमिति ॥ तत्रापि वृद्धिश्राद्धं कर्त्तव्यं ॥ एवमेव-
 सहोमकेषु धान्यपर्वतादिष्वप्यनुसंधेयमित्याह ॥ कालदर्शं ॥ सीमन्तव्रतचौलना-
 मकरणाद्याप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च ॥ पुंस्रत्या
 वसथप्रवेशनसुतस्यास्यावल्लोकाश्रमस्वीकारक्षितिपाभिषेकदयिताद्यर्त्तौ च नांदीमुख-
 मिति ॥ आश्वलायनशृङ्गकारिकायामपि ॥ स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्वेषु क-
 र्मसु ॥ स्यात्पुंसवनसीमन्तचौलोपनयेष्विह ॥ विवाहे चानलाधेयप्रभृतिश्रौतकर्मसु ॥
 इदं श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजोवृद्धिनिमित्तकं ॥ अन्यैः षोडशसंस्कारं धावण्यादिष्वपी-
 प्यते ॥ वाप्याद्युपनादौ तु कुर्युः पूर्तनिमित्तकमिति ॥ अन्यैरित्युक्तसंस्कारेभ्योऽ-
 न्येषु जातकर्मादिषु श्रवणाकर्मादिषु च तदनावश्यकमिति ज्ञापनार्थमिति स्मृतिकौ-
 स्तुमे ॥ अत्र वानिष्टेति सामान्यवचनादेव विवाहादिष्वपि वृद्धिश्राद्धसिद्धौ तेषु
 कन्यापुत्रविवाहेष्वित्यादि पुनर्वचनमुपसंहारार्थं ॥ तेन विशेषवचनोपात्तेष्वेव कर्मसु
 वृद्धिश्राद्धं भवति नान्यत्रेति केचिदाहुः ॥ तदयुक्तं ॥ सामान्यवचनानर्थक्यापत्तेः ॥
 यत्र हि शास्त्रान्तरगतत्वेन वा द्वारविशे संबंधप्रमाणेन वा सामान्यशास्त्रमप्यर्थवद्भ-
 वति तत्रैवोपसंहारो भवति ॥ पुरोडाशं चतुर्द्धा करोत्याग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्यादौ
 प्रकरणानारभ्याधीत साप्तदश्यावाक्यादौ च ॥ न चेह तथा संभवति स्मृतिपुराणा-
 दीनां सर्वेषां सर्वान्प्रतिप्रमाणत्वेन शास्त्रान्तरन्यायाभावात् ॥ साक्षात्कर्मागत्येन
 तस्य चोभयत्रापि वाक्यायत्वेन सप्तदशन्यायाभावाच्च तेन केषुचित्पुनर्वचनं सा-
 मान्यवचनस्य प्रपंचमात्रं तत्रावश्यकत्वार्यं वा ॥ अत एव होमवैश्वदेवादिषु केषांचि
 वृद्धिश्राद्धाननुष्ठानं केषांचिचानुष्ठानं ॥ येषामनुष्ठानं तद्विषयमेवेदं छंदोगपरिशिष्टे
 कात्यायनवचनं ॥ आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैवच ॥ बलिकर्मणि दर्शं च पौर्ण-
 मासे तथैव च ॥ नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ॥ एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु
 न पृथक् पृथगिति ॥ वैश्वदेवादिषु याज्ञावृत्तिनिषेधादप्युपसंहारो न युक्तः ॥ उप-

संहारे तत्र श्राद्धस्यैवाप्रसक्तेः ॥ विष्णुपुराणे ॥ जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः ॥ पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धं चाभ्युदयात्मकमिति ॥ जातकर्मादिक्रियाकाण्डमपत्यसंस्काराः पुत्रस्येति पुंस्त्वस्यानुवाचगतत्वेनाविवक्षितत्वात्कन्याया अपि भवति ॥ तच्च समंत्रकमेव ॥ मंत्रवाचे मानाभावान् ॥ यत्तु जातकर्मादिसंस्कारानुपक्रम्याह याज्ञवल्क्यः ॥ तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समंत्रक इति तत्प्रधानांगमंत्रवाचार्थः ॥ यदि ह्यवभृथेन चरतीतिवचूतीयान्तेन सांगभावनामभिधाय तस्यां तूष्णीत्वं विधीयते ॥ ततः स्यादंगमंत्रवाचः ॥ इह तु यज्ञार्थेणैवै काम्या इष्टयस्तां उवाचुः कर्तव्या इत्यत्रेष्टीनामिव क्रियाणां प्रथमान्तपदोपाचत्वात्प्रधान एव तूष्णीत्वविधिर्नांगेऽपि ॥ तेन कन्यानामकर्मादौ पुण्याहवाचनवृद्धिश्राद्धादिसमंत्रकमेव युक्तं ॥ नच नवैताः कर्णवेधांता मंत्रवर्ज क्रियाः स्त्रियः ॥ विवाहो मंत्रतस्तस्याः शूद्रस्यामंत्रतो दशेति व्यासवाक्ये शूद्रस्य दशेति ॥ शूद्रस्य क्रियाप्रथमान्तपदोपाचत्वाच्चत्रापि प्रधाने तूष्णीत्वंविध्यायपचेस्तेषां पुण्याहवाचनवृद्धिश्राद्धादिसमंत्रकस्यादिति वाच्यं ॥ शूद्रो वर्णधत्तुयोपि वर्णत्वाद्वर्णमर्हति ॥ वेदमंत्र स्वधा स्वाहा वषट्कारादिभिर्विनेति स्मृत्यापद्युवा एतच्छासनं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपेनाध्येयमिति श्रुत्या च शूद्रसन्निधौ वेदमंत्रपाठनिषेधेन तत्संबन्धि पुण्याहवाचनादौ वेदमंत्रपाठस्य सुतरां निषेधसिद्धः ॥ अतो न तत्र मंत्रप्रसक्तिः ॥ द्विजस्त्रीणां तु चूडाकरणे समंत्रको होमः ॥ तदाहाचार्यः ॥ जातकर्मादियुद्धान्तं स्त्रीणां कार्यममंत्रकं ॥ होमकृत्यं तु पुंवत्स्यात्स्त्रीणी चूडाकृतावपीति तस्माच्चासां वचनाभाये प्रधानक्रियास्तु सर्वममंत्रकमेवेत्यलमनल्पजल्पेन नित्यकर्मसु प्रधानावृत्त्या प्राप्तायाः श्राद्धावृत्तेरपवादमाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ असकृद्यानि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिभिः ॥ प्रतिप्रयोगे नैताः स्पर्धांतरः श्राद्धमेव चेति ॥ तेन पुनराधानादौ नाभ्युदयिकं ॥ द्वितीयविवाहानन्तरं क्रियमाणेषु पुनराधानादिषु तु भवत्येवाभ्युदयिकं ॥ तदुक्तं रेणुकारिकायां ॥ उद्वाहे पुनराधाने मातृश्राद्धं प्रवर्त्तते ॥ पश्चादौ मणिकाधाने महायज्ञे तथैव चेति ॥ पुनराधेये तु आभ्युदयिकं संपदायदेवपात्रिकादिधिर्न लिखितं ॥ रामत्राजपेयिभिस्तु पुनराधेये मातृपूजाभ्युदयिके इत्युक्तं प्रायश्चित्ताध्याये तत्काम्यपुनराधेयाभिप्रायं ॥ दर्शपूर्णमासस्यज्योतिष्टोममित्रविदेष्ट्यादिनी कामनाभेदात् पुनः पुनरनुष्ठाने तु प्रतिप्रयोगवाभ्युदयिकावृत्तिर्भवत्येव ॥ सगुणस्यैव हि काम्यस्य कर्मणः फलजनकत्वात् ॥ अग्निहोत्रे त्वाभ्युदयिकं संपदायादिभिः कस्मादुपेक्षितमिति न विद्वः ॥ असकृत्क्रियमाणमध्ये आधानादिनवयज्ञान्तेषु विशेषमाह स एव ॥ आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ॥ बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे त-

यैव च ॥ नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ॥ एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृ-
थक् पृथगिति ॥ अत्र दर्शपौर्णमासपदाभ्यां पक्षादिषु विहितः स्थालीपाकोऽभि-
धीयते ॥ यद्यपि पारस्करगृह्ये पक्षादिषु विहिते स्थालीपाके दर्शपौर्णमासपदप्रयोगो-
नास्ति तथाप्ययं दर्शमासयोः संध्यां पौर्णमासीमुपवसेदिति छंदोगगृह्ये स्थालीपाके
दर्शमासपूर्णमासपदाभ्यां स्थालीपाकाभिवानं ॥ अस्मिन् छंदोगगृह्ये पौर्णमा-
स्यामुपवासविधानादुपवासशब्दस्य च पूर्वं पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेदिति का-
त्यायनसूत्रे नियमपरत्वेन कर्कोपाध्यायादिभिर्भाष्यकारैर्व्याख्यातत्वादावसंध्याभि-
मतोपि पर्वणि वपन व्रत्याशना दया नियमाः श्रौते विहिता भवन्ति ॥ अतः प्रवस-
न्नोपवसेदिति छांदोग्ये ॥ नोपवासः प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते व्रतं ॥ शांत्वायन-
गृह्ये च प्रवासे उपवासनिषेधः ॥ न च छंदोगादिविषयमेतदिति वाच्यं ॥ परो-
क्तस्याविरोधिन उपदेयत्वात् ॥ शिष्टाचारोप्येवं ॥ एतेन गृह्याभिमतं पर्वणि
वपनव्रत्याशनादिनियमो नास्त्यनभिधानादिति वदन्तो निरस्ताः ॥ अनाहि-
तान्नेर्नवप्राशनमित्यादिना विहितं नवप्राशनं नवयज्ञः ॥ आधानसायं प्रातर्होमादि
नवयज्ञातेषु कर्मसु न केवलं प्रतिप्रयोगं प्रतिकर्मापि श्राद्धं कर्तव्यं ॥ किन्त्वाधाना-
दौ कृतेनैव श्राद्धेन सर्वेष्वेव कर्मसु श्राद्धं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ एवं च श्रावण्यादिषु
प्रतिकर्म श्राद्धमित्युक्तं भवति ॥ एवं चातुर्मास्यपशुबंधज्योतिष्टोमादिकमपि
प्रत्यहं कुर्वद्भिः प्रथमप्रयोग एव प्रतिकर्मादौ श्राद्धं कर्तव्यं ॥ असकृद्यानि
कर्माणीति वचनात् ॥ अत एव संप्रदायशंकररामबाजपेयिदेवयाज्ञिकादिभि-
श्चातुर्मास्य निरुद्धपशुबंध ज्योतिष्टोमादिषु श्रौतकर्मसु प्रथमप्रयोगे वृद्धिश्राद्धमि-
त्युक्तं ॥ एतच्च नारायणवृत्त्यनुसारेण श्लोकत्रयं व्याख्यातं ॥ आशार्कदयस्त्वन्यथा
वर्णयन्ति ॥ आधाने होमयोश्चेत्यादिश्लोकद्वयेऽनुपात्तचातुर्मास्यादिवसकृदनुष्ठीय-
मानेषु श्राद्धमध्यसकृदेवानुष्ठेयं ॥ असकृद्यानि कर्माणि इत्यत्र सामान्यतो श्रुतस्य
कर्मशब्दस्याधाने इत्यादि श्लोकद्वयोक्ताधानादिकर्म विशेषपरत्वेनोपसंहारात् ॥
तेनैतन्मतेऽयमर्थः ॥ एतेष्व्वाधानादिषु नवयज्ञान्तेषु कर्मत्वेकमेव प्रथमप्रयोग एव
प्रतिकर्म श्राद्धं स्यान्न पृथक् पृथक् प्रतिप्रयोगं न स्यादिति ॥ श्लोकद्वयातिरिक्तेषु
श्रवणाकर्कोपाकर्मसु गृह्योक्तेषु कर्मसु दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यज्योतिष्टोमादिषु श्रौ-
तेषु कर्मसु तु प्रतिप्रयोगं श्राद्धावृत्तिरिति तदयुक्तमित्यन्ये ॥ सामान्यविधिष्वैव श्रौ-
तस्यैकस्यां स्मृत्यावुपसंहारानभ्युपगमात् ॥ अतश्च नारायणवृत्तिरुक्ता कृतेव व्याख्या
व्यायसी ॥ इमामेव व्याख्यामनुसृत्य श्रौतपद्धतिप्रणेभ्यः संप्रदायादिभिः सर्वैर्या-
ज्ञिकैर्दर्शपूर्णमासाग्रयणचातुर्मास्यनिरुद्धपशुबंधज्योतिष्टोमादिषु कर्मसु प्रथमप्रयोगे

मातरः श्राद्धमित्युक्तं ॥ इदं चादाने होमयोश्चेत्यादि वाक्यमावसध्याधानादि
 गृह्योक्तकर्मपरं ॥ अन्यथा वैश्वदेववर्तिकर्मणोरंतः पाठानुपपत्तेः ॥ यत्तु वासुदेवहरि-
 हरादिभिरावसध्याधानादिषु नवयज्ञान्तेषु कर्मसु प्रतिकर्म प्रथमप्रयोगे श्राद्धमित्यु-
 क्तं ॥ तत्राधाने होमयोरित्यादि कात्यायनवाक्यस्याशार्ककृतव्याख्यामूलमनिष्टेति
 सामान्यवाक्यं वा मूलं ॥ यत्तु स्मार्त्तपिंडपितृयज्ञारंभे वृद्धिश्राद्धं कर्त्तव्यमित्यु-
 क्तं गंगाधरपद्धतौ ॥ तन्न ॥ नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते इति का-
 त्यायनवाक्ये द्वितीयपादस्य हेतुवन्निगदतया प्रथमशेषत्वेन व्याख्यानात् ॥ आ-
 वसध्याधानं दारकाले दायाद्यकाल एकेषामिति सूत्रे दायाद्यकाले वेति वाक्ये यदे-
 केषामिति सूत्रेणान्तशाखान्तरीयं कालान्तरं सूचयति ॥ तच्च भेदे वा गृहपतौ परमे-
 ष्ठीकरणमिति गोभिलगृह्ये भेदे वा गृहपतौ स्वयं ज्यायानिति शांखायनगृह्ये च वि-
 हितं ॥ तेन गृह्यपतिमरणोत्तरकाले क्रियमाणमावसध्याधानं सर्पिंडीकरण सहि-
 तानि मासिकश्राद्धानि विहितकालापकर्षपूर्वकं विधाय उनाद्विकश्राद्धान्ताम्युन
 मासिकश्राद्धानि च स्वकालापकर्षपूर्वकं विधाय मातृपूजाभ्युदयिकपूर्वकं पु-
 ष्याहे कार्यं ॥ यथाहोशनाः ॥ ततः सर्पिंडीकरणं वार्षिके मृतवत्सरे ॥ आधाना-
 द्युपसमाप्तावेतत्प्रागपि वत्सरादिति ॥ शांखायनगृह्यकारिकाकारोपि स्वियग्राही य-
 था ज्येष्ठः सपत्नीकोधिकारवान् ॥ भेदे पितरि वा कुर्यात् ज्येष्ठः पुत्रोमिधारणं ॥
 सर्पिंडयित्वा पितरमविभक्तोनुजैरपीति केचिदाहुः ॥ अपरे त्येवमाहुः ॥ गृह्यपति-
 मरणादेकादशे द्वादशे बाह्व्यर्वागेकादशाहश्राद्धान्मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धवर्जमाव-
 सध्याधानं कार्यं यथोक्तं पारस्करगृह्यकारिकायां एतद् गृह्यपतौ भेदे कुर्यादे-
 कादशेहनि ॥ प्रागेवैकादशश्राद्धाद् वृद्धिश्राद्धविवर्जितं ॥ एवं ज्येष्ठः समादध्यात्कनीयां-
 श्च विवर्जयेत् ॥ एकादशेन्हि कुर्वीत द्वादशे वा विचक्षण इति ॥ अत्र च एतद् गृह-
 पतौ भेदे कुर्यादेकादशेहनि ॥ प्रागेवैकादशश्राद्धात्सद्यो जागरणादिकं ॥ न तत्पूर्वं
 यतः प्रोक्तः सर्पिंडनविधिः क्वचित् ॥ वृद्धिश्राद्धस्य लोपः स्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥
 ज्येष्ठः कुर्यात्तथाधानं कनीयांश्च विवर्जयेत् ॥ सैकादशेन्हि कुर्वीत द्वादशे वा विचक्षण
 इति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनवचनमूलं ॥ अस्यार्थः ॥ आधानपूर्वदिने रात्रौ
 यद्विहितमद्युपसमाधानरूपं वसिष्ठोक्तमग्निजागरणं तत्पूर्वदिनेऽशुत्वाच्च कर्त्तव्यं ॥
 किन्तु सद्य एवैतत्कुर्यादायानं च तत्पूर्वमिति ॥ एकादशाहश्राद्धस्य लोप एव स्या-
 त् ॥ यस्मादेकादशाहश्राद्धात्पूर्वं कर्त्तव्यत्वेन सर्पिंडनविधिः क्वचिदपि नोक्तः ॥
 सर्पिंडीकरणात्पूर्वं च नाभ्युदयिकं ॥ निषेधादिति भावः ॥ एकादशाहेऽसंभवे द्वा-
 दशाहेप्येकादशाहश्राद्धं कार्यमित्युक्तं कौर्मि ॥ ॥ अत आह द्वादशे वा विचक्षण

इति ॥ तेनाहन्यपि प्रागेवैकादशश्राद्धादित्यनुसंवेयं ॥ यत्तु यदहर्वा वृद्धिरापद्येतेति
कात्यायनसूत्रं वृद्धिश्राद्धनिमित्तभूते कर्ममात्रे उपस्थिते सति सर्पिडीकरणापकर्षे वि-
धायकं तदावस्थ्यावानव्यतिरिक्तोपनयनादिसर्वकर्मविषयं बोध्यं यत्तु कर्को-
पाध्यायैरुक्तं ॥ अग्न्यभावे तु विषस्य पाणावेवोपादयेदिति मनुवचनं ॥ तदकृ-
तावस्थ्याधानाभ्युदयिकविषयमिति तदारकाले दायाद्यकाले वा क्रियमाणावस-
थ्याधानाभ्युदयिकविषयं बोध्यं न पुनः सर्पिडीकरणापकर्षपूर्वकं क्रियमाणा-
वसथ्याधानाभ्युदयिकविषयमिति ॥ एवमुभयविधशास्त्रसद्भावादेवं व्यवस्थावाजसने-
यिभिश्छंदोगीय प्रागेवैकादशश्राद्धादेकादशाहे द्वादशाहे वा अभ्युदयिकवर्जमाव-
सथ्याधानं कार्यं ततो यथोक्तकाले सर्पिडीकरणमिति ॥ अन्यैस्तु सर्पिडीकरणाप-
कर्षपूर्वकमावसथ्याधानं मातृपूजाभ्युदयिकं कृत्वा पुण्याहे कार्यमिति अन्येस्त्वैव-
माहुः दारकाकादौ कृतावसथ्याधानेन क्रियमाणं श्रौताग्न्याधानविषयमाधाना-
द्युपसंभ्राप्तावेतत्प्रागपि वत्सरादित्युशनसो वचनमिति ॥ अथ एवोक्तं कर्कोपाध्या-
यैः ॥ उक्तेन न्यायेनाऽनाहिताग्निनापि चाभ्युदयिकं कुर्वता इदं पूर्वमेव कर्त्त-
व्यमिति ॥ अनाहिताग्निर्गृह्णामिमान् ॥ अस्मिन्पक्षे गृहपतिमरणादेकादशाहे द्वा-
दशाहे वा मातृपूजाभ्युदयिकरहितमावसथ्याधानं सर्वेषां भवतीति दिक् ॥ अनि-
ष्टा तु पितृन् श्राद्धे न कुर्यात्कर्म वैदिकमित्यादिभिः पूर्वोदाहृतैः सामान्यवचनैर्वै-
दिककर्ममात्रे प्राप्तस्य वृद्धिश्राद्धस्य कर्मविशेषे निषेधमाह छंदोगपरिशिष्टे कात्या-
यनः ॥ नाष्टकास्तु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ॥ न सोष्यन्ती जातकर्म प्रो-
पिता गतकर्मस्विति ॥ अस्वार्थः ॥ ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोष्टका इत्यादिना विहित-
अष्टकाः श्राद्धपार्वणादि (पिंडपितृयज्ञान्वाहार्यादौ) केचित् द्वितीयपादस्य हेतु-
वन्निगदतया प्रथमशेषत्वेन व्याख्यानं कुर्वन्ति ॥ सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षत्येव तु द-
शमास्य इत्यादिना प्रसवात्पूर्वं विहितं कर्मजातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां
मेघाजननायुष्ये करोतीत्यादिना विहितं जातकर्म ॥ प्रोष्येत्यगृहानुपतिष्ठत इ-
त्यादिना विहितं प्रोपितागतपितृकर्तृकं कर्म केचित्त्विदं कात्यायनवचो नित्यानुवा-
दकमेव न निषेधकं ॥ प्राप्त्यभावादित्याहुः ॥ तन्न ॥ सामान्यवाक्यैः पूर्वो-
क्तेरेव श्राद्धस्य प्राप्तत्वात्प्राप्तिपूर्वके हि निषेधे संभवति सति नित्यानुवादकल्प-
नाया अन्यायत्वात्सामान्यवाक्यानां विशेषवाक्यैरुपसंहारस्य सामान्यवाक्यवै-
यर्थ्यापत्त्या पूर्वं निरस्तत्वाच्च ॥ अयं च जातकर्माण्येन वृद्धिश्राद्धनिषेधश्छंदोग-
मात्रविषयस्तत्परिशिष्टगतत्वादिति समयोद्योते ॥ तेनान्येषां तत्रापि तद्वत्येव ॥
तथाच हेमाद्रौ वृद्धिश्राद्धं तु कर्त्तव्यं जातकर्मादिके युवा इति ॥ आश्वलायनगृह्य-

कारिकायामपि ॥ अन्यैः षोडशसंस्कारावर्ण्यादिवर्णीयत इति ॥ युग्मान् वृ-
द्धिपूर्तेष्वयुग्मानितरेष्वित्याश्वलायनगृह्यसूत्रव्याख्यावसरे वृत्तिर्ग्रायेपि ॥ अन्ये च
षोडशसंस्कारा वृद्धिश्चाद्विषय इति ॥ जातकर्मणः षोडशसंस्कारांतर्गतत्वात् ॥
अत एव वासुदेवरेणुकहरिहरादिभिर्जातकर्माणि मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं आ-
ध्यं विधायेत्युक्तं ॥ पुत्रजनननिमित्तकं पुरुषार्थमाभ्युदयिकं तु ततः पूर्वं भवत्येव ॥
एव पृथक् श्राद्धदयासंभवे तु पुत्रजनननिमित्तं जातकर्मांगभूतं चाभ्युदयिकं तत्रेण
कार्यं ॥ यदा तु जातकर्मांगत्वेन वृद्धिश्चाद्विनिषेधः कात्यायनेनाभिहितत्वादवि-
रुद्धत्वाच्च वाजसनेयिभिरप्यनुसक्तं व्यस्तदा तु यज्जातकर्मणि मातृपूजापूर्वकमाभ्युद-
यिकं श्राद्धं विधायेति वासुदेवरेणुकहरिहरादिभिरुक्तं तन्नैमित्तिकं परं व्याख्येयं ॥
निषेधस्य जातकर्मांगश्राद्धपरत्वेन नैमित्तिकश्राद्धपरत्वाभावात् ॥ ततश्च पुत्रजन-
ननिमित्तकमाभ्युदयिकश्राद्धं करिष्य इत्येव संकल्पः ॥ छंदोगपरिशिष्टे कात्या-
यनः ॥ विवाहादिकर्मणो य उक्तो गर्भाधानं शुभ्रम यस्य चान्ते (ध्रुवदर्शनं सम-
शनीययानारोहणरथासंभंगगृहप्रवेशचतुर्थीकर्मपर्यन्तोविवाहः) विवाहादावेकमेवात्र
कुर्याच्छ्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यादिति ॥ विवाह आदिर्धर्मस्य गर्भाधानमन्ते यस्य-
कर्मणस्य श्रुतवन्तः स्म ॥ अत्र कर्मणो विवाहादावेकमेव श्राद्धं कुर्यान्न मतिकर्मा-
दौ ॥ एकेनैव कृतेन श्राद्धेन सर्वाण्येतानि श्राद्धवन्तीति ॥ तेन गृहप्रवेशयानारोह-
णरथासंभंगचतुर्थीकर्मगर्भाधानेषु न वृद्धिश्राद्धं ॥ विवाहादिगणे पठितत्वात् ॥
रेणुकारिकायां तु ॥ तेन नैमित्तिकत्वाच्च वृद्धिश्राद्धं अपेदिहेति रथासंभंगादिनि-
मित्ते विहिते नैमित्तिके कर्मणि वृद्धिश्राद्धमुक्तं ॥ गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनेषु
तु वाजसनेयिभिः कर्मांगश्राद्धं कार्यं ॥ निषेककाले (गर्भाधानकालः) सोमे च सी-
मन्तोन्नयने तथा ॥ ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्मांगवृद्धिबलकृतमिति हेमाद्रौ पारस्करवच-
नात् ॥ मातृपूजायामुपदर्शितं श्राद्धकाशिकाकारोदाहृतन्यायाच्च ॥ यत्तु गर्गवासु-
देवहरिहरादिभिर्गर्भाधानादिषु त्रिषु संस्कारेषु वृद्धिश्राद्धमुक्तं तत्कर्मांगवृद्धिश्राद्धयो-
र्नैतिमेदाद्वृद्धिशब्देनैव कर्मांगमुक्तमिति ध्येयं ॥ तथाच गर्भाधानादिषु त्रिषु सं-
स्कारेषु कर्मांगश्राद्धं करिष्ये इति संकल्पः ॥ एवं सोमयागेपि ॥ यदा तु नारायण-
वृत्तिकृता ॥ अत एव भविष्यपुराणमित्युक्त्वा निषेककाले सोमे चेति वायपोदा-
हरणान्नेदं पारस्करवचनं ॥ तदा तु कर्मांगवृद्धिश्राद्धयोर्विकल्पः विवाहादिकर्मण
इति कात्यायनवचनं छंदोगविषयं ॥ कात्यायनोक्तत्वाद्वाजसनेयिविषयमपीति के-
चित् ॥ लाभलयोजने सोतायज्ञे च प्रतिप्रयोगं धाव्यावृत्तिः ॥ तदुक्तं छंदोगपरिशि-
ष्टे कात्यायनेन ॥ हलाभियोगादिषु (हलपोजनादिषु) तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथ-

क् ॥ प्रतिप्रयोगमन्येपापादावेकं तु कारयेदिति हलाभियोगसीतायज्ञखल्यज्ञ-
प्रवयणप्रलवणपर्ययणेत्विति छंदोगृष्टे हलाभियोगादयः प्रसिद्धाः ॥ तेषु प्रति-
प्रयोगं श्राद्धं वासुदेवरेणुकहरिहरादयस्तु प्रथमप्रयोगे श्राद्धमित्याहुः ॥ अन्येषां
श्रवणाकर्मादिनामादावेकं कारयेन्न प्रतिप्रयोगमित्यर्थः ॥ यदात्वेकस्य संस्कार्यस्य
युगपदेककाले नामकरणाद्यनेके संस्काराः क्रियन्ते तदैकमेव श्राद्धं ॥ तदाह तत्रैव
कात्यायनः ॥ गणशः (समुदायेन) क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ॥ सकृ-
देव भयेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादित्विति ॥ मातृभ्य इति चतुर्थी पठ्यर्थे ॥ अत्रादौ
यज्जन्मनिमित्तं यद्य संस्कारादिषु विहितं तत्सकृदेव कार्यं न पृथगित्यन्वयः तत-
श्च पुत्रजनननिमित्तं चौलान्तसंस्कारां च अभ्युदयिकं तत्रेण करिष्य इति संकल्पः ॥
एवं यमयोः संस्कारेपि देशकालकर्त्रैक्यादिति निर्णयसिद्धौ कपलाकरमट्टाः ॥ केचित्तु
योगसिद्धाधिकरणन्यायेनैकया सामग्र्या एकमेव कार्यं मन्यते ॥ एवं च संस्कार्य-
निष्ठानामुपनयनविवाहादिजन्यपरमापूर्वाणां सांगत्वायैपृथगेवाभ्युदयिकमित्याहुः ॥ गु-
रवस्तु नर्तकमित्येवावर्त्तनीयं ॥ तथात्वे प्रयाजादीनामपि प्रतिप्रधानमावृत्त्यापत्तेः ॥
अगृह्यमाणविशेषत्वाच्चतंत्रं तु तद्देवात्राप्यविशिष्टं ॥ तेन यथाज्ञेकयूपस्यलेपं देवं
मातुः सन्नैतिकदेशं मातुः इति बुद्धिर्भवति तत्र क्रियमाणापूपाहुतिरगृह्यमाणविशेष-
त्वाच्चतंत्रं तथात्रापीत्याहुः ॥ रेणुकारिकायां तु ॥ इह आद्यादिकं सर्वं त्यक्ताक्तिमेदे-
भयेः पृथगित्युक्तम् ॥ इति ॥

॥ अथ कर्मारंभप्रतिबंधकनिमित्तनिर्णयः ॥

तत्र नारदः ॥ सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् ॥ पंचाद्यात्मागयो-
र्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥ सहोपनीत्या कुर्याच्चैव दा दोषो न विपत इति ॥
अत एव कैश्चिदुदाहृतस्य सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौंजीचूडेन कारयेदित्यस्य वचसः
समूलत्वेपि प्रत्येकमेव निषेधो न सहितयोः पंचाद्यानि पूर्यन्ते यस्मिन्दिने तत्पं-
चाद्यं ॥ प्रकारान्तरेण निषेधापवादमाह वशिष्टः ॥ गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्या-
च्चौलकर्म तु ॥ पंचमासादयः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेदिति पंचमासा गर्भसंबन्धिनः
पूर्यन्ते यस्मिन्दिने तत्पंचमासं ॥ प्रकारान्तरेण चौलनिषेधमाह कात्यायनः ॥ कुले
ऋतुत्रयादवाग् मंडनान्नतु मुंडनं ॥ प्रवेशाग्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मंगलत्रयमिति ॥
ऋतुत्रयं पणमासाः ॥ कुलं त्रिपुरुषं ॥ पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकुलं स्वगोत्रिणं ॥ प्रवेशा-
ग्निर्गमस्तद्वत्तया मंडनमुंडनं इति मेवातिथ्युक्तेः ॥ मुंडनादिस्वरूपमप्याह कात्या-
यनः ॥ पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ॥ मुंडनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ

तुं मंडनं॥ चौलं मुंडनमेवोक्तं॥ वर्जयेत्वरणात्परं वरणात्तदुपक्रमकाद्वाद्यानादित्यर्थः॥
 मौंजी चोभयतः कार्या यतो मौंजी न मुंडनमिति ॥ उभयतो विवाहात्प्रागृर्ध्वं चे-
 त्यर्थः ॥ दृढवसिष्ठः ॥ एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषद्वयोः ॥ न समानक्रियां कुर्या-
 न्मातृभेदे विधीयत इति ॥ तथा कुले चतुःपुरुषपर्यन्तं सर्पिटीकरणान्तमेतश्चाङ्गानु-
 ष्ठानात्प्राक् पांगलिकापरपर्योपमाभ्युदयिकं कर्म न कार्यमित्पाह मेधातिथिः ॥ भेत-
 कर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां ॥ आचतुर्यं ततः पुंसि पंचमे शुभदं भवेदिति॥
 अत एवानिबर्त्येत्यत्र समानकर्तृकत्वं न विवक्षितं ॥ यदोर्विशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः
 प्रमुच्यत इतिवत् ॥ यातरि रजस्वलायां दृढगार्ग्यः ॥ विवाहव्रतचूडासु माता यदि
 रजस्वला ॥ तस्याः शुद्धेः परं कार्यं पांगल्यं मनुरग्रवीदिति माधवीयादौ प्रारंभा-
 त्प्राग्विवाहस्य माता यदि रजस्वला ॥ निवृत्तिस्तस्य कर्त्तव्या सहत्वश्रुतिचोदना-
 दिति ॥ आरंभोत्तरं रजोदर्शनसूतकादौ तु न विवाहादिमतिबंधः ॥ विवाहव्रतय-
 तोषु श्राद्धे होमेर्चने जपे॥ आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकं॥ प्रारंभो वरणं
 यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः नांदीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धपाकपरिक्रियेति विष्णुक्तः ॥
 वरणं तु मधुपर्कान्तं ज्ञेयं ॥ गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाद्य ऋत्विज इत्युक्तेः ॥ एतच्च
 वरणवत्सैव ॥ अवरणवत्स्वाधानेष्टि पशुबंधादिषु तु स्वीयाद्यपदोर्यमवर्त्तनमेवारंभः॥
 तथाच दर्शपूर्णमासयोरवृतस्य होतुः सामिधेनीषु प्रवृत्तस्याशौचाभावः ॥ कन्या-
 पितरं प्रतिदानमेव विवाहः ॥ वरं प्रति तु होमपाणिग्रहणादि ॥ पारव्यपाके श्राद्ध-
 कर्तुः ॥ कृतनिमंत्रणे श्राद्धे तु श्राद्धभोक्तुरिति व्यवस्थेति कालतत्त्वविवेचनकारा-
 दयः ॥ शंकरभट्टकृतधर्मप्रकाशे तु ॥ तत्तत्समृतिषु पाकनिष्पत्तिकृतसंकल्पता निमंत्रा-
 गानां त्रयाणामपि आशौचाभावनिमित्तत्वोक्ते निमित्तत्रयसमुच्चय एव श्राद्धे नाशौचं॥
 तपैव शिष्टसमाचारादित्युक्तं॥ रजोदर्शनस्य नांदीश्राद्धोत्तरमुत्पत्तौ ततः पूर्वोत्पत्ता-
 बधिः सृष्टान्तरालालाभे श्रीपूजनादिकां शान्तिं कृत्वा तदैव चौलादि कार्यं ॥ यद्योक्तं
 कारिकानिवंधे ॥ सूतिकोदवयवयोः (उद्गी रजस्वलेति प्रसिद्धिः) शुद्धये मां द-
 याद्धोमपूर्वकं ॥ प्राप्ते कर्मणि शुद्धा स्यादितरस्मिन्न शुद्ध्यति॥ अलामे समुहूर्त्तस्य
 रजोदोषे क्षुपस्मिन्नेति॥ त्रियं संपूज्य तत्कुर्यात् वृत्रहत्याः भयंकराः॥ हूंमी माधमितां पद्मां
 श्रीसूक्तविधिनाचयेत् ॥ मत्पूचं पायसं हुत्वाभिषिच्य शुभमाचरेदिति ॥ श्लोकमे-
 देन प्राप्ता॥ यदोक्तारंभस्य सृष्टान्तरालामस्य च श्रवणान्नापस्सरसापेक्षत्वं रजो-
 दर्शनादिसंभावनायां नांदीश्राद्धस्थापकृष्यानुष्ठानेप्यवधिरुक्तः प्रयोगरत्ने ॥ एक-
 विशत्यहर्हो विवाहे दशवासराः ॥ त्रिषट्चौलोपनयने नांदीश्राद्ध विधीयत इति

सूक्तान्तरालाये सामर्थ्यां च कृतायां सूतकिनोप्यधिकारोपायमाह पारिजाते विष्णुः॥
 अनारन्धविशुद्धयर्थं कूष्मांडैर्जुह्याद् घृतं ॥ गां दद्यात् पंचगव्याशी ततः शुद्धयति
 सूतकी ॥ ततः शुद्धयतीति पुनरुक्तिर्विवाहाद्युपयोगिपाकपरिवेषणादावपि शुद्धिज्ञा-
 पनार्थं ॥ गां पयस्विनीं दद्यात् ॥ संकटे समनुभाते सूतके समुपस्थिते ॥ कूष्मां-
 दीभिर्घृते हुत्वा गां च दद्यात्पयस्विनीं ॥ चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥ य-
 दैव सूतकमाप्तिस्तदैवाभ्युदयक्रियेति संग्रहोक्तिः ॥ स्मृतिकौस्तुभे चौलप्रसंगे तु ॥
 आरंभोत्तरं सूतके शास्त्रे विशेषः संग्रहे इत्युक्त्वा कूष्मांडीभिर्घृतं हुत्येति संग्रहवाच्य-
 मुपन्यस्तं ॥ एवं शुद्धिपूर्वकं विवाहाद्यनुष्ठाने तदंगत्वेन संकल्पितान्नभोजने न दोष
 इति बृहस्पतिनोक्तं ॥ विवाहोत्सव्यशेषे त्वन्तरामृतसूतके ॥ पूर्वसंकल्पितान्नेषु न
 दोषः परिकीर्तित इति ॥ मृतसूतकमध्ये विवाहाद्यनुष्ठाने उक्तशुद्धिपूर्वकमारब्धे
 इत्यर्थः ॥ जादीभादोत्तरं सूतकादौ विवाहारंभोत्तरमपि संकल्पान्ने विशेषः ॥ पट्ट-
 त्रिशम्भते पूर्वार्धे पूर्ववत् ॥ परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैरिति ॥ विवाहा-
 दिमध्ये सूतकादिप्राप्तावित्यर्थः ॥ पूर्वसंकल्पितान्नभोजनसमये सूतकादौ तु विशेष-
 स्तत्रैव ॥ भुंजानेषु तु विमेषु त्वन्तरा मृतसूतके ॥ अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते
 शुचयः स्मृता इति ॥ भोक्तृभिर्भुक्तशेषस्त्याज्यः ॥ पक्वशेषः सूतकिभिर्भोक्तव्य इत्याशयः ॥

“ कन्याया ” रजोदर्शने तु विवाहात्पूर्वं जाते विवाहयोग्यतासिद्ध्यर्थमुपाय-
 माह आश्वलायनः ॥ पिता ऋतून् स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः ॥ दानावधि-
 गृहे यत्नात्पालयेच्च रजोवतीम् ॥ दद्यात्तद्वत् संख्यागाः शक्तः कन्या पिता यदि ॥
 दातव्यैकापि यत्नेन दाने तस्या यथाविधिः ॥ दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वात्मनि निःस्वः
 सदक्षिणं ॥ तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥ उपोष्य त्रिदिनं कन्या
 रात्रौ पीत्वा गवां पयः ॥ अट्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणं ॥ तामृद्धहन्वरश्चापि
 कूष्मांडैर्जुह्यात् द्विज इति ॥ तस्याः कन्याया दानं कर्त्तव्यं यथाविधि सुवर्णशृं-
 गादिगोदानविधिनेत्यर्थः ॥ वरायेति उक्तप्रकाराणामन्यतमेन दाता कन्यादाने
 योग्यो भवतीत्यर्थः ॥ उपोष्येति श्लोकेन दृष्टरजस्कन्याया उपवासत्रयान्ते ग-
 न्यपयः पानपूर्वकं अट्टरजसे कुमार्यै सरलभूषणदानेन विवाहयोग्यतोच्यते ॥ ता-
 मृद्धहन्ति वरस्य कूष्मांडहोमेन वदुद्वाहयोग्यतेति बोद्धव्यं ॥ होमकाले रजोदर्शने
 तूक्तं यज्ञपार्थं ॥ विवाहे वितते तत्रे होमकाल उपस्थिते ॥ कन्यामृतमतीं दृष्ट्वा कथं
 कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ॥ भुंजानमा-
 इति हुत्वा ततस्तत्रं प्रवर्त्तयेदिति ॥ भट्टुद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयं ॥ नृवे-

कजन्ययोः पुंसो एकजन्ये च कन्यके इति ॥ स्वकन्या यस्य पुत्राय दत्ता तत्क-
 न्यायाः स्वपुत्रेण परिणयनं प्रत्युदाहः ॥ अत्रोत्तरार्द्धगतनिषेधापवादः पारिजाते
 स्मृत्यन्तरे ॥ एकोदरी करतलग्रहणं यदि स्यादेकोदरस्यवरयोजननाशनं च ॥ ए-
 काद्वके तु विधवा नितरां तु कन्या नयन्तरेपि शुभदं पृथुशैलरोध इति ॥ वि-
 वाहस्त्वैकजन्यानामेकस्मिन्नुदये जले ॥ नाशं करोत्येकवर्षे स्यादेका विधवा तयो-
 रिति उदयालग्नमिति पारिजाते मार्गः ॥ मातृपुत्रे स्वसृष्टुगे आतृस्वसृष्टुगे तथा ॥
 न जातु मंगलं कुर्यादेकस्मिन्मंडपेऽहनि ॥ पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयं ॥ पु-
 त्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोदाहमिति सूरय इति ॥ एतद्वचनद्वयं भिन्नमातृकविषयमिति
 पारिजाते ज्योतिर्निबंधे च ॥ सामान्यप्रवृत्तमपि एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरे
 यदि विवाहं नैव कुर्वीत कुर्वन्ति मुनयोऽन्ययेति सारावलीवचनेन समानोदरप्रसू-
 तविषयनिषेधस्य प्राप्तत्वाच्चक्षिणविषयं भवतीति तदाशयः ॥ उदाह पुत्री न पि-
 ता विदध्यात्पुत्र्यन्तरस्योद्गहनं हि जातु ॥ यावच्चतुर्थी दिनमत्र सर्वं समाप्य चा-
 न्योद्गहनं विदध्यादिति कर्षादिबोधोपेवं भिन्नोदरविषयं ॥ अत्रेति चतुर्थी दिन इ-
 त्यर्थः ॥ यत्तु ज्योतिर्निबंधे मेधातिथिः पृथक् मातृजन्योः कार्यो विवाहश्चैकवा-
 सरे ॥ एकस्मिन्मंडपे कार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा ॥ पुण्यपट्टिकयोः कार्यं दर्शनं च
 शिरस्ययोः ॥ भगिनीभ्यामुमाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेदिति तत्कर्तृमेदाभिप्रायं ॥
 कार्यं इति कर्मप्रत्ययं द्वाभ्यां त्रिभिरित्यन्वयसंभवात् ॥ उदाहृतगर्गवाक्ययोः क-
 र्षादिवाक्ये चैकं कर्त्तारं प्रतिनिषेधो ज्ञाप्यते ॥ कुर्यात्कुर्वीत पिता विदध्यादित्यादि-
 शब्दैस्तथैव प्रतीतेः ॥ अतः श्रद्धाभ्यां कर्तृभ्यामेकस्मिन्नपि लभे एकस्मिन्नपि
 गृहे भिन्नोदरयोर्विवाहः कार्यः ॥ कर्तृमेदादेव मंडपप्रतिष्ठादिमेदाः प्रतीयते ॥ ए-
 ककर्त्ता तु दिनचतुष्टयेन पूर्वं विवाहं समाप्योत्तरं कुर्यात् ॥ अपि संकटेत्येकस्मिन्नपि
 दिने मंडपदेवताप्रतिष्ठाप्यमेदेन येति व्यवस्था बोध्या ॥ वक्ष्यमाणवसिष्ठवाक्योत्तरार्द्धे
 स्य भिन्नोदरसाधारणत्वात् ॥ मदनस्ते नारदः ॥ मातृपशुक्रियापूर्वं ज्येष्ठं कृत्वा
 तु मंगलं ॥ ऋतुत्रयं पुनर्यावन्न कुर्यात्पुण्यमंगलं ॥ एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुष-
 स्त्रियो न समानक्रियां कुर्यान्मातृमेदे विधीयत इति ॥ ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदग्न्याह-
 स्य प्रवेशनं तदा एकोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यत इति ॥ अत्रत्येन तु शब्देन
 विवाहभिन्नमेकोदरविषयं मंगलद्वयमन्दमेदेऽपि न भवतीति ज्ञाप्यते ॥ तत्रैव वि-
 हिरस्तु ॥ पुत्रोपनयनादूर्ध्वं पञ्चासाभ्यन्तरे तथा ॥ पुत्र्युद्गहनं कुर्वीत विवाहाद्व-
 तप्रथममिति ॥ यमलयोस्तु एकस्मिन्वत्सरे चैकवासरे मंडपे तथा कर्त्तव्यं मंगलं
 स्वसोपार्श्वोर्यमलजावयोरिति विशेषः ॥ तथा च मदनरत्ने वसिष्ठः ॥ द्विशोभनं

स्वेकमुदेपि नष्टं शुभं तु पश्चान्नवमिर्दिनैस्तु ॥ आषाढ्यकं शोभनमुत्सुको वा द्वारे-
यवाचार्यविभेदतो वेति ॥ एकोदरप्रसूतानां नाभिकार्यत्रयं भवेत् ॥ भिन्नोदरप्रसू-
तानां नेति शातातपोऽब्रवीदिति ॥ शातातपग्रहणेन भिन्नोदरविषयामित्रयनिषे-
धस्यानित्यता ज्ञाप्यते ॥ अथ प्रतिकूलविधिः कृष्णभट्टीये ॥ वधू वरार्थं घटिते
सूनिश्चिते वरस्य गेहेष्यथ कन्यकायाः ॥ अघ्रेत कश्चिन्मनुजोय नारी तदा न कु-
र्युः खलु पदं ते ॥ वाग् निश्चये कृते पश्चात् पितरौ निधनं गतौ ॥ तयोस्तत्प्रतिकू-
लं स्यान्नान्येषां तु कदाचनेति वृद्धवसिष्ठः ॥ वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च
सहोदरः ॥ एतेषां प्रतिकूलं स्यान्महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥ पिता पितामहश्चैव माता
चैव पितामही ॥ पितृव्यः स्त्रीसुतो भ्राता भगिनी वाऽविवाहिता ॥ एभिरेव विषमैश्च
प्रतिकूलं बुधैः स्मृतं ॥ अन्यैरपि विषमैस्तु केचिद्बुधैः तद्वेदिति ॥ माण्डव्यः ॥
वाग्दानानन्तरं माता पिता भ्राता विषद्यते ॥ विवाहो नैव कर्तव्यः स्ववंशहीनमि-
च्छतेति ॥ अथ संकटे प्रवृत्तिप्रकारमाह मेघातिथिः ॥ वाग्दानानन्तरं यत्र कुल-
योः कस्यचिन्मृतिः ॥ तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥ पुरुषप्रयपर्यन्तं प्र-
तिकूलं स्वगोत्रिणां ॥ प्रयेद्याभिर्गमस्तद्वत्तयामंडनमुंडने ॥ मृतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरे-
न्नाभ्युदयक्रियां ॥ आचतुर्थं ततः पुंसि पंचमे शुभदं भवेदिति ॥ स्मृतिरस्नावल्यां ॥
पितुरद्विहासौ च तदर्द्धमातुरेव च ॥ मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्द्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥
अन्येषां तु सर्पिडानामाशौचं माससंमितं ॥ तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं वि-
धीयत इति ॥ ज्योतिः प्रकाशे ॥ प्रतिकूलेपि कर्त्तव्यो विवाहो मासमंतरा ॥ शान्ति-
विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादिचरेत्पुनरिति ॥ स्मृत्यन्तरे प्रतिकूलेन कर्त्तव्यं लग्नं
यावद्वत्तयं ॥ प्रतिकूलेपि कर्त्तव्यं केप्याहुर्बहुसंख्ये ॥ प्रतिकूले सर्पिडस्य मास-
मेकं विवर्जयेत् ॥ विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयत इति ज्योतिःसारसागरे ॥
दुर्भिक्षे राष्ट्रमंगे च पित्रोर्वा प्राणसंशये ॥ मौढायामपि कन्यायां नानुकूलं प्रतीक्ष्यत
इति ॥ अन्यत्रापि ॥ दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च ॥ उदासीनस्थित
स्यापि प्रातिकूल्यं न विद्यते ॥ संकटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना ॥ शान्ति-
रुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥ अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषिद्धे सति
दारुणे ॥ प्रकरोति शुभं कर्म विघ्नस्तस्य पदे पदे इति ॥ वृद्धवसिष्ठः ॥ प्रति-
कूले तु संप्राप्ते विवाहं नैव कारयेत् ॥ अन्ते दोषविनाशाय कुर्याच्छान्तिमिमां शुभां ॥
अथैव जात इति श्रियं ॥ इदं विष्णुरिति विष्णुं गौरिर्षिमायेति गौरीं त्र्यंबकमिति
त्र्यंबकं परं मृत्योरिति यमं ॥ पूजयित्वा तिलाज्यं च हुनेद्द्रव्योत्तरं शतं ॥ ॐ भूः

स्वाहा मृत्युर्नश्यतां स्तुपायै सुखं वर्द्धन्तां स्वाहा ॥ ततो होमं-समाप्याथ गोद्वयं
 दक्षिणा भवेदिति॥ स्मृतिचंद्रिकायां॥ कृते बाह्विधये पश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः॥
 तदा न भंगलं कार्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवमिति ॥ वाग् दानानन्तरं यत्र कुल्योः क-
 स्यचिन्मृत्तिः ॥ तदोद्वाहो नैव कार्यो स्ववंशस्यदोषत इति ॥ अत्र यद्यपि त्रियेत
 कश्चिदिति मृत्युर्भवति कस्यचिदिति चाविशेषणोक्तं तथापि पितामहादीनामिव
 मातामहादीनामपि मरणस्य प्रतिकूलदोषनिमित्तत्वेन कचिदकीर्त्तनादविवाहिताया
 भगिन्या इव विवाहिताया मरणस्य तथात्वानुक्तेर्मधातिथिवाक्ये स्वगोत्रिणामिति
 चंद्रिकावाक्ये मर्त्यस्य गोत्रिण इति च कीर्त्तनाद् बध्वा वरस्य वा सगोत्रसर्पिष्ठेषु
 त्रिपुरुषाभर्गते मर्त्ये मृते प्रतिकूलदोष इति भैतव्यं स्त्री च वरस्य द्वितीयादिविवाह-
 समये पूर्वोदा सुतस्तस्यां पूर्वोत्पन्नः ॥ एतत्पौत्रोपलक्षणं एवं पितृव्यग्रहणं तत्पु-
 त्रस्य ॥ एवं च वरमारभ्य जनकत्रिपुरुषीजन्य त्रिपुरुषीकूटस्थमारभ्य संतान-
 भेदे च त्रिपुरुष्यत्र बोद्धव्या वधूवरयोः समानग्रहे तन्मरणे कंचित्कालं प्रतीक्ष्यैव
 विवाह इति तदा न कुर्युरित्यादिशब्दवैधीयते ॥ तयोस्तत्प्रतिकूलं स्यादिति,
 फालप्रतीक्षाशान्तिभ्यामसमाधेयो दोषो द्वयोर्गुणपन्मरणज इत्यर्थः ॥ अत एवो-
 क्त नान्येषां तु कदाचनेति ॥ अन्येषां सर्पिष्ठानां तयोरप्येकैकमरणजस्तु समा-
 धेय इत्याशयः ॥ दृढवसिष्ठवाक्ये चतुर्णां मरणस्य महीविघ्नकरत्वकथनं तत्र प्रति-
 क्षा सहिता केवला वा विनायकशान्तिकथनार्थं ॥ अत एव तद्विधिवाक्यशेषे शा-
 न्त्यकरणे पदे पद इति विघ्नस्य महत्त्वं प्रदर्शितं ॥ एभिरेव विपन्नैरिति काल-
 प्रतीक्षासहितायाः श्रीपूजनादिशान्तिनिर्मितमेतन्मरणशरणमेवेत्याशयः ॥ अत एव
 माहव्यवाक्येनैव कर्त्तव्यो निमित्तानन्तरमिति व्याख्येयं ॥ एवं दृढवसिष्ठवाक्य-
 मपि ॥ प्रतीक्षा च सामान्यतः॥ संवत्सरमृतुत्रयं मासमात्रं वेति पक्षत्रयं मेधातिथि-
 वाक्यसहितस्मृत्यन्तरवाक्याद्बोद्धव्यं ॥ स्मृतिरस्तावलीवाक्ये तु आशीचशब्देन
 प्रतिकूलकृतं विवाहानधिकारमात्रप्रतीक्षा तात्पर्यकं बोद्धव्यं ॥ तत्र पितुर्मरणे अद्भ-
 प्रतीक्षया मात्रादिमरणनिमित्तं तदद्भदिप्रतीक्षायास्तुल्यकल्पत्वेनोक्तत्वात्पितुर्म-
 रणे संकटतारतम्ये न पक्षत्रयं ॥ मातुर्मरणे तदद्भं मासमात्रं वेति पक्षद्वयं ॥ एवं
 भार्यामरणे मासत्रयं मासमात्रं वेति भ्रातृमरणे पुत्रमरणे च सार्द्धमासं मासमात्रं
 वेति पक्षद्वयं ॥ पितामहादिसर्पिष्ठान्तरमरणेतु मासमेव प्रतीक्षा ॥ यदि गुणवत्तर-
 मातृमरणे ऋतुत्रयपरीक्षयाऽपरितोषस्तदा संवत्सरप्रतीक्षापि कार्या ॥ एवं गुणव-
 त्तरभार्यादिमरणे ऋतुत्रयपरीक्षापीत्याशयेन तयोरपि पक्षयोः सामान्यविध्युपपत्तिः॥
 पितृ मातृ पितृव्य सोदराणां चतुर्णां मरणे उक्तव्यवस्थया प्रतीक्षान्ते विनायक-

शान्तिः ॥ अन्यमरणं तदन्ते शान्त्यन्तरः ॥ यदा त्वतिसंकटवशेन सर्वत्र निमित्ते
मासाधिकमतीक्षाया असंभवस्तदा तन्मध्येपि कंचित्कालं प्रतीक्षोक्तव्यवस्थान्यतरां
शान्तिं कृत्वा गां दत्त्वा पुनर्दानं चरेदिति ज्योतिःप्रकाशे वा कृतो विशेषः ॥
नतु कचिदपि प्रतिकूले पूर्वाशौचादिनिमित्ते न निवृत्ताशौचस्यापि सद्यो विवाहे प्र-
वृत्तिरुचिता ॥ यथा सगोत्रसर्पिष्ठेषु पुरुषत्रयपर्यन्तमेव प्रतिकूलस्य निषेधनिषि-
त्तत्वं ॥ एवं प्रवेशमुंढनयोर्निर्गममुंढननिषेधनिमित्तत्वमपि तेष्वेव तावत्पर्यन्तमेवेति
पुरुषत्रयेति मेधातिथिवाक्यार्थः ॥ प्रेतकर्माणीत्युत्तरवाक्ये तु यद्यपि आचतुर्थ-
मिति संख्यान्तरस्योपादानात्प्रेतकर्मानिष्टतेर्निषिक्तत्वस्याभ्युदयनिषेधस्य च नै-
मित्तिकस्योपादानात्पूर्ववाक्यादत्यन्तधिन्नविषयता स्फुटैव प्रतीयते ॥ तथापि स्व-
गोत्रिणामाचतुर्थमित्यनुपगमभ्यार्यसिद्धये तदनन्तरपाठः ॥ प्रेतकर्माणीति च प्रेतोद्दे-
शेन विहितानि कर्माण्युच्यन्ते नतु प्रेतशब्दोद्देशविशिष्टानि ॥ तेन सर्पिष्ठीकरणोत्तर-
भाविना मासिकश्राद्धानामपि संग्रहः ॥ तेषामुत्पत्तिवैलायां प्रेतोद्देशेन विहितानामपि
तच्छब्दोद्देशरहितपुनरावृत्तेर्वाचनिकत्वात् ॥ अत्र कात्यायनः ॥ निवृत्त्य वृद्धितंत्रे तु
मासिकानि न तंत्रयेत् ॥ अयातयामं मरणं न भवेत्पुनरस्य त्विति वृद्धिकर्मोत्तरं
मासिकानुष्ठाने मृतस्य मरणं अयातयामं भवेन्नूतनमिव भवेत् ॥ तच्च मांगलिक-
कर्मणः पूर्वं मृतस्य मांगलिककर्मोत्तरमापद्यमानमनुचितमिति भावः ॥ श्राद्धा-
यनिरपि ॥ सर्पिष्ठीकरणादवागपकृष्य कृतान्यपि ॥ पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्धयुत्तर-
निषेधनादिति ॥ एवं च मृतमरणस्यारोपितनूतनत्वे दोषं वदताऽनारोपितनूतनत्वा-
पादकानां सर्पिष्ठीकरणान्तानामाभ्युदयिकोत्तरमनुष्ठानमतिदुष्टमिति ज्ञाप्यते ॥ अतः
एव कात्यायनेनापि यदहर्वा वृद्धिरापद्येतेति सूत्रे वृद्धिश्राद्धनिमित्तभूतशुभापरपर्या-
यमांगलिकविवाहोपनयनादिकर्मणामेव सति सर्पिष्ठीकरणस्य विहितकालापकर्षं
उक्तः ॥ सचायमपकर्षो न वृद्धिदिने वृद्धिश्राद्धस्य प्रातःकालीनत्वात्प्रेतश्राद्धानां
च मध्याह्निकालीनत्वात् ॥ अतश्च तत्पूर्वदिने मध्याह्ने सर्पिष्ठनाधिकारसिद्धयर्थं
प्रथममासिकोनमासिकद्वितीयमासिकत्रैपक्षिकतृतीयमासिक चतुर्थमासिक पंचममा-
सिक षाण्मासिकोनषाण्मासिक सप्तमाष्टमनवमदशमैकादशद्वादशमासिकोनादिकानि
षोडशश्राद्धानि दद्यादिति हेमाद्र्याहृतसूत्रबोधितक्रमेण षोडशश्राद्धानि कृत्वा
तदुत्तरं सर्पिष्ठीकरणं कृत्वा तदव्यवधानेनैव पुनरनुमासिकानि कर्तव्यानि ॥
द्वादशादिकाले कृतसर्पिष्ठनस्य केषुचित्सर्वेषु वाऽनुमासिकश्राद्धेष्ववशिष्टेषु वृद्धि-
श्राद्धनिमित्तोपस्थितौ त्ववशिष्टानि सर्वाणि वाऽनुमासिकश्राद्धानि कर्तव्यानि ॥
तदुत्तरदिने तत्रतो निश्चितं वृद्धिश्राद्धं कर्तव्यं ॥ यत्र पुत्रजन्मादिनिमित्ताकस्मिन्

वृद्धिसंभावना तत्र पूर्वं षोडशश्राद्धकाललाभे युक्तमेव तेषां पूर्वमनुष्ठानं ॥ अन्यथा
 वृद्धिसंभावनयापि षोडशश्राद्धकालानुग्रहाय वृद्धिपूर्वदिनभिन्नदिनेषु केषुचित्तेषा-
 मनुष्ठानेपि बाधकं निर्द्वैत्यं वृद्धितंत्रं तु मासिकानि न तंत्रयेत् ॥ पुनरप्यपकृष्यन्ते
 बृद्ध्युत्तरनिषेधनादित्यादि बृद्ध्युत्तरं निषेधात् ॥ सर्वथा तेषां लोपस्यान्याय्यत्वात् ॥
 अत एव वृद्धिपूर्वदिनं दैवाहुष्यं मृतिदिनं ॥ अथवा तद्विभ्रमपि ॥ अयंच वृद्धि-
 श्राद्धप्रयुक्तः सपिंडनापकर्षो वृद्धिश्राद्धदेवतात्वसिद्धयर्थः ॥ तद्विना पितृत्वमाप्त्य-
 भावेन देवतात्वासंभवात् ॥ अतश्च चान् विना वृद्धिश्राद्धाकरणप्रसक्तिस्तेषामेव
 तदैवत्यं वृद्धिश्राद्धं ॥ सपिंडनापकर्षमिति सपिंडनाधिकारिणः स्वस्यैव वृद्धिश्राद्ध-
 कर्त्तव्ये तत्सपिंडने कृत्वैव वृद्धिश्राद्धं तदैवत्यं वृद्धिश्राद्धकर्त्ता कर्त्तव्यं ॥ तदपेक्षया
 सपिंडनाधिकारिणोऽन्यस्य सत्वे तस्य सन्निहितत्वाद् वृद्धिश्राद्धकर्तुस्तत्सपिंडनेऽन-
 धिकारान्नस्वीयवृद्धिश्राद्धानुरोधेन तत्सपिंडनस्यापकर्षः कर्त्तव्यः ॥ न वा मुख्या-
 धिकारिण तदक्षयवृद्धिश्राद्धानुरोधेन तत्सपिंडीकरणापकर्षः कर्त्तव्यः ॥ प्रेतश्राद्धानि
 सर्वाणि सपिंडीकरणं तथा ॥ अपकृष्यापि कुर्वीत कर्त्ता नांदीमुखं तत इति शा-
 द्यायनप्रभृतिवचनेषु तत्रा प्रत्ययश्रवणेन कर्त्रैक्यावश्यंभावात् ॥ अतस्तत्र यावत्त-
 त्सपिंडनं वृद्धिश्राद्धं विलंबत एव ॥ यदातु मुख्यस्य सपिंडनाधिकारिणोऽसन्नि-
 धानं तदा वृद्धिश्राद्धकर्तुः शास्त्रतस्तत्सपिंडनेऽधिकारे सति तत्सपिंडनमपकृष्य
 कर्त्तव्यमेव वृद्धिश्राद्धकारिणा ॥ यथा ज्येष्ठपुत्रेऽसन्निहिते कनिष्ठेन ॥ एवं भ्रातृ-
 पुत्रादीनां पितृव्यादिभिः क्रियमाणे संस्कारे तदंगवृद्धिश्राद्धे संस्कार्य पितृमातृमा-
 तामहानां देवतात्वात्सन्निहिताधिकार्यन्तराभावे ॥ यदि पितृव्यादयः शास्त्रतस्तेषां
 सपिंडने कन्याधिकारास्तदा तेषामपि सपिंडनमपकृष्य कर्त्तव्यमेव ॥ तैस्तदंगवृद्धि-
 श्राद्धसिद्धयर्थं भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिंडः शिष्य एव वा ॥ सह पिंडक्रियां
 कृत्वा कुर्यादभ्युदयं तत इति लघुहारीतवचनेपि तत्रा प्रत्ययश्रवणात् ॥ अतस्त-
 त्रापि मुख्याधिकार्यन्तरसत्त्वे यावत्सपिंडनं वृद्धिश्राद्धं विलंबत एव ॥ अत एव मृत-
 पितृपितामहभ्रातृकायाः कन्यायाः विवाहे ज्येष्ठकनिष्ठयोः पितृव्ययोरधिकारेपि न
 पुत्रस्य पिता कुर्यान्नानुजस्य तयाग्रजः ॥ अपि स्नेहेन कुर्यात्तां सपिंडीकरणं वि-
 नेति ॥ सपिंडनस्य ज्येष्ठं प्रत्याह त्वनिषेधात् ॥ अकृतसपिंडनस्य चाभ्युदयेऽधिका-
 राभावान्न तादृशविषये ज्येष्ठपितृव्येन कनिष्ठभ्रातृसपिंडनपूर्वकाभ्युदयिकानुष्ठानेन
 कन्यादानं कर्त्तव्यं ॥ किन्तु तत्र मृतकनिष्ठेनैव तत्कार्यमिति कनिष्ठपितृव्यकस्यैव
 तत्राधिकारः ॥ एवमसंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ॥ पितरं तत्र संस्कृ-

योदिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा ॥ पितामहेन
 पितरं संस्कर्त्यादिति निश्चयः ॥ कात्यायनवचनादकृतसर्पिडनाभ्यामपि पितामह-
 प्रपितामहाभ्यां पितुः सर्पिडनविधानेन दर्शनादेपि तयोरेव ॥ तथाभूतयोर्देवता-
 च्चाचद्विकृतिभूतवृद्धिआदेपि अकृतसर्पिडनयोस्तयोर्देवतात्वसंभवात्तस्मिन्पक्षे तदे-
 वतात्वसिद्धयर्थं तत्सर्पिडनापकर्षो न कर्तव्य एव ॥ तस्मादपकर्षिकापकृष्य क्रिय-
 योरेककर्तृकत्वानुरोधेनैककर्त्रा स्वनादीआद्भेदसंबद्ध देवतासर्पिडनं कृत्वैव तत्कार्य-
 नत्वनधिकारिणा तदपकृष्य वृद्धिआद्धं कर्तव्यं ॥ नापि वृद्धिआद्भासंबद्धदेवता
 सर्पिडनं यावत्तदकरणं घेत्यर्थे सिद्धे प्रतिकूलविवाहनिषेधोपपादनप्रसंगप्रदर्शित-
 स्मृतिकौस्तुभरीत्या पित्रादीनां मातामहादीनां च सपत्नीकानां देवतात्वेपि सप-
 त्नीकत्वगुणस्यादृष्टार्थमुच्चारणेपि देवतात्वेनानुप्रवेशाभावान्मातामहादीनामपि देव-
 तात्वसिद्धयर्थः सर्पिडनापकर्षो नास्तीति प्रतीयते ॥ तथापि सामिककर्तृकसर्पिड-
 पितृयज्ञदर्शनाद्देवतात्वसिद्धयर्थं मात्रादिसर्पिडनापकर्षवन्मातामहादीनामप्यधिका-
 रसत्वे वृद्धयर्थमपि भवत्येव सर्पिडनापकर्षः ॥ भर्तृपिंडेष्वपि स्त्रीणामंशहा-
 रित्वस्यैकत्वं सांगता भर्तुः पिंडे गोत्रे च सूतके इत्यादि वचनसिद्धस्य पितृ-
 त्वप्राप्तिं विनाऽनुपपत्तेरुभयत्र तुल्यत्वात् ॥ अत एव एकादशाहं निर्वर्त्य अर्वागू
 दर्शाद्ययाविधि ॥ प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सर्पिडनमिति छंदोगपरि-
 शिष्टे मात्रग्रहणं ॥ नासर्पिडाग्निमान् विप्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ॥ न पार्षणं
 नाभ्युदयं कुर्वन् न लभते फलमिति हेमाद्रुदाहृते प्रजापतिवतिवचने समकक्षतया
 प्रयाणामप्युपादानं ॥ अतस्तातामपि सर्पिडनस्यापकर्षः ॥ तस्माद् वृद्धयागमस्य
 सर्पिडनापकर्षप्रयोजकत्वं वृद्धिआद्भेदसिद्धयर्थं ॥ अनुमासिकापकर्षकत्वं त्वदृष्टार्थ-
 तयैवेति ॥ युक्तमेव नादीआद्देवतात्वसिद्धयर्थत्वं सर्पिडनापकर्षस्येत्यर्थे सिद्धे
 यस्य कस्यापिडस्य सर्पिडनाभावे येन केनापि तत्सर्पिडनेन तदसंबद्धआद्भांगक-
 मपि पुत्रोत्सवादि न क्रियते ॥ तदुपस्थितौ चानधिकारिणामपि तदाकृष्य क्रियत
 इति ॥ यत्केपांचिदाचरणं दृश्यन्ते तत्र मूलं न विद्य इति तदेतत्कालवत्त्वविवेच-
 नकृदभिप्रायेणोक्तं ॥ स्मृतिकौस्तुभकारस्तु प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां ॥
 आचतुर्थं ततः पुंसि पंचमे शुभदं भवेदिति प्रतिकूलविवाह निषेधप्रसंगे कृष्णमट्टी-
 यप्रयोगोदाहृतमेधातिथिवचने पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणामिति ॥ त-
 दीयपूर्ववचनस्यस्वगोत्रिणामिति पदानुपगमेन स्वगोत्रिणां मध्ये कूटस्यमारभ्य च-
 तुः पुरुषपर्यन्तं ये स्वगोत्रिणः पुरुषास्तेषां मध्ये कस्यचिदपि सर्पिडस्य मृतौ तदा

यदाहप्रभृति अनुमासिकान्तं यावत्प्रेतकर्म न जातं तावच्चतुःपुरूपमध्यवर्तिभिस्त-
दीयैर्गौत्रैराभ्युदयिकं न कार्यमिति निषेधप्रतीतेर्याच तावत्पुरूपमध्यतनयैरि-
चिन्मृतसंबन्धिप्रेतकर्म मात्रं कृत्वा तदुत्तरं तावत्पुरूपमध्यवर्तिभिः पुरुषैः प्राप्तकाल-
माभ्युदयिकं कर्त्तव्यमिति विधिर्यवसाने यद्यपि 'त्वा प्रत्ययश्रवणात् प्रेतकर्म-
भिः सहाभ्युदयिकक्रिया समानकर्त्तृत्वं प्रतीयते ॥ तेन चाभ्युदयिकक्रिया कर्त्तृ-
स्यकर्त्तृकप्रेतकर्मापकर्षः स्वाधिकारे सति युज्यते ॥ नतु कर्त्तृन्तरीयाभ्युदयिका-
नुरोधेन भिन्नकर्त्तृकतदपकर्षः संभवति ॥ तथापि ब्रह्माजलावुपस्तीर्य भ्रातृस्यानो
वा लाजानावपतीत्याम्बलायनपुत्रे उपस्तीर्येत्यत्रोपस्तरणस्य वरकर्त्तृकत्वात् साक्षा-
त्प्रयोजककर्त्तृत्वोभयरूपेणावपनसमानकर्त्तृत्वनिर्वाहवदिहापि चतुः पुरुषपर्यन्त-
पुरुषाणामाभ्युदयिकाचरणकर्त्तृत्वोक्तौ तेषां प्रेतकर्म कर्त्तृत्वं तथैव स्वीकार्यमि-
ति ॥ न तदनुपपत्तिरिति कर्त्तृन्तरे मुख्ये सन्निहिते आभ्युदयिककर्त्तृन्तरेण प्रे-
तकर्माणि तेन कारयित्वा स्वयमाभ्युदयिकं कार्यं ॥ स्वस्यैवोभयकर्त्तृत्वे तु साक्षा-
त्कर्त्तृत्वं सिद्धमेव ॥ अत्र च वचनेन प्रेतशब्दोद्देश्यकर्माणि प्रेतकर्मशब्देन गृह्यन्ते ॥
अपि तु प्रेतोद्देश्यान्यनुमासिकान्तान्यपि चतुःपुरूपपर्यन्तं तत्कर्मापकर्षविधान-
बलादेव वृद्धिश्चाद्व्यासंबन्धमृतानामपि तत्कर्मापकर्षप्रतीतेर्नापकर्षो वृद्धिश्चाद्वैवता-
सिद्धिप्रयोजनक इति ॥ यदहर्वा वृद्धिरापद्येतेत्यादि कात्यायनगोमिलादिव-
चनेषु वृद्धिपदेनांगवाचिना सौर्यं चरुं निर्वपेदिति ॥ निर्वपशब्देन मथान-
यागलक्षणैव तद्गमिमांगलिककर्ममात्रलक्षणा एवं च शुभागममंगलागमरूपाय
कर्षककालप्रतिपादकस्मृत्यन्तरैकवाक्यतापि लभ्यते ॥ अतएवाकृतसर्पिडनयोः
पितृमहप्रपितामहयोर्वृद्धिश्चाद्वैवता त्वयोग्ययोरपि मांगलिकविवाहादिकर्मानुरो-
धेनाहृष्टार्थं कर्त्तव्य एव तदीयप्रेतकर्मापकर्षः ॥ प्रयोजककर्त्तृत्वस्यापि प्रेतकर्मसु
विधानात्कनिष्ठपितृव्यकर्त्तृकेष्वपि प्रेतकर्मसु ज्येष्ठपितृव्यस्यप्रयोजककर्त्तृत्वोपपत्ते-
र्मृतपितृपितामहप्रातृकायाः कन्याया विवाहेपि ज्येष्ठपितृव्यस्याप्यधिकारः सि-
द्धो भवति ॥ स्वगोत्रिणामित्युपादानाच्चासगोत्रमातामहादीनां वृद्धिश्चाद्वैवतात्व-
योग्यानामपि न प्रेतकर्मापकर्षो विवाहाद्यर्थे इत्यपि ज्ञेयं ॥ एवं स्थिते अपकृत्यापि
कुर्वात कर्त्ता नांदीमुखं ततः ॥ भ्राता वा भ्रातृपुत्रो येत्यादि वचनान्यपि एकमूल-
श्रुतिकल्पनालायवानुरोधेन प्राप्तकालप्रेतकर्मणां यावतः पुरुषान् प्रति आभ्यु-
दयिकानुरोधेनावप्रकर्त्तव्यता विहिता ॥ तान्प्रत्येवापकर्षं विधाय कान्ति एवं
च पस्य कस्यापि सर्पिडस्य प्रेतकर्मानिर्वृत्तौ कुले मांगलिकानामाचरणं प्राच्य-
भिन्नशिष्टानामथ यावदनुवर्त्तमानमनुगृहीतं भवतीत्याह उभयस्यापि वृद्ध्युपस्थितौ

अनधिकारिणा सर्पिदनापकर्षो वृद्धिश्चाद्वासंवद्धस्य क्रियते ॥ अयमाचारस्तु दुष्प-
पाद एवेति दिक् ॥ इति प्रतिकूलनिर्णयः ॥

॥ अथ देवतोत्थापनविधिः ॥

तत्राह विश्वकर्मा ॥ समेतु दिवसे कुर्यादेवतोत्थापनं बुधः ॥ पष्टं च विपमं-
नेष्टं मृत्त्वा पंचमसप्तमाविति ॥ समेषु पष्टं विपमेषु पंचमसप्तमव्यतिरिक्तं दिनं
नेष्टमित्यर्थः ॥ देवतोत्थापनं मंडपोद्घासनं च ॥ अथ प्रयोगः ॥ स्थापितदेवताः
पंचोपचारैरभ्यर्च्य पूर्वकं प्रदेशान्तरं समानीय पत्नीसंस्कार्याभ्यां समन्वितो यज्ञ-
मानः प्राङ्मुख उपविश्याचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्याष्टककर्माथ स्था-
पितदेवतानां षोडशोपचारैरभ्यर्चनं विसर्जनं तदंगत्वेन स्वस्तिवाचनं च करिष्ये ॥
इति संकल्पं कुर्यात् ॥ ततो यथाविधि गणेशमभ्यर्च्य षोडशोपचारैः स्थापितदेव-
ताभ्यर्च्य ॥ ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति विसर्जनं ॥ ततः कलशं विधिना संस्था-
प्य स्वस्तिवाचनं यथोक्तं कुर्यात् ॥ तत्रास्य मंडपदेवतोद्घासनकर्मणः पुण्याहं भवन्त
इति वाक्यप्रयोग इति विशेषः ॥ अथोद्दङ्मुखा आचार्यास्तित्ठन् स्थापितकलश-

“अथ शिवमानसपूजा” —रत्नैः कल्पितमासनं हिमजलैः स्नानं च दिव्याम्बरं
नानारत्नविभूषितं मृगमदामोदांकितं चंदनं ॥ नातीचंपकविल्वपत्ररचितं पुष्पं च धूपं तथा
वीर्यं देव दयानिधे पशुपते हृत्कल्पितं गृह्यतां ॥ १ ॥ सौवर्णे नररत्नखंडरचिते पात्रे धृतं
पायसं भक्ष्यं पंचविधिं पयो दधियुतं रंभाफलं पानकं ॥ शाकानामयुतं जलं रुचिकरं कर्पू-
रखंडोज्ज्वलं तांबूलं मनसा मया विरचितं भक्त्या प्रभो स्वीकुरु ॥ २ ॥ छत्रं चामरयो-
र्युगं व्यजनकं चादर्शकं निर्मलं वीणाभेरिमृदंगकाहलकलागीतं च नृत्यं तथा ॥ साष्टांगं
प्रणतिः स्तुतिर्वहुविधा हेतुत्तमस्तं मया संकल्पेन समर्पितं तव विभो पूजां गृहाण प्रभो ॥
॥ ३ ॥ आत्मा त्वं गिरिजापतिः सहचराः प्राणाः शरीरं गृहं पूजा ते विषयोपभोग-
चना निन्द्रा समाधिस्थितिः ॥ संचारः पदयोः प्रदक्षिणविधिः स्तोत्राणि सर्वा गिरो
यद्यस्मिन् करोमि तत्तदखिलं शंभो तवाराधनं ॥ ४ ॥ करचरणकृतं वाक्यायनं कर्मजं वा
श्रवणनयनजं वा मानसं वाऽपराधम् ॥ विहितमविहितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व जय जय
करुणाञ्छे श्रीमहादेव शंभो ॥ ५ ॥

“अथ द्वादशन्योतिलिङ्गानि” —सौराष्ट्रे सोमनाथं च श्रीशैले मल्लिकार्जुनं ॥ उज्ज-
यिन्यां महाकालमोकारममलेश्वरं ॥ १ ॥ परल्यां वैश्वनाथं च डाकिन्यां भीमशंकरं ॥
सेतुबंधे तु रामेशं नागेशं दारुकावने ॥ २ ॥ वाराणस्यां तु विश्वेशं त्र्यंबकं गौतमीतीरे ॥
हिमाचले तु केदारं तुमृणेशं शिनालये ॥ ३ ॥ एतानि न्योतिलिङ्गानि सायं प्रातः पडे-
न्नरः ॥ सप्तनमस्कृतं पापं स्मरणेन विनश्यति ॥ ४ ॥

स्थामिः पात्रान्तरगृहीताभिरद्भिस्तत्रत्यैः पंचपल्लवैः सकुशदूर्वैः पुण्याद्वाचनोक्तैर-
भिषेकमंत्रैर्वृत्तनवकंचुकीवस्त्रया वामस्थितया पत्न्या समन्वितं सपुत्रं सपरिवारं नूत-
नवस्त्रयशोपवीतधारिणं स्वासनोपविष्टं प्राङ्मुखं यजमानमभिषिचेत् ॥ ततः कल-
शोदकेनान्येनोष्णोदकेन च तैलाभ्यंगसर्वोपघ्यानुलेपनपूर्वकं सुस्नातौ दंपती
अभिषेककालीनानि वासांसि परित्यज्यान्यान्यहृतशुभ्रवासांसि परिधाय श्वेत-
चंदनपुष्पधारणं च कुरुतः ॥ त्यक्तानि वासांस्याचार्यो गृहीयात् ॥ अय कर्त्ता
पट्पु पट्पु मासेष्वस्मद्गोत्रे शोभनानि भवन्त्विति प्रार्थयत्तेपि तथास्त्विति प्रतिब्रूयुः ॥
ततस्तानि वृक्षपत्रवेष्टितान्युन्मुक्तान्मूत्राणि गृहोपरि शुचिदेशे प्रक्षिप्यांगणस्थं नि-
तानमीशानकोणाद्विमुच्य यथाशक्तिग्राह्यगणभोजनसंकल्पं विधाय संकल्पपूर्व-
कं ग्राह्यगणभ्यो भूयसीं दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्रतां वाचयित्वा ईश्वरार्पणं कर्म
कुर्यादिति देवतोत्थापनविधिः ॥

“ अथाभ्युदयिकश्राद्धोत्तरं देवतोत्थापनपर्यन्तं निषेधाः ”—गार्ग्यः ॥ नादी-
श्राद्धे कृते पश्चाद्यावन्मातृविसर्जनं ॥ दर्शश्राद्धं सयश्राद्धं स्नानं शीतोदकेन
च ॥ अपसव्यं स्वधाकारः नित्यं श्राद्धं तथैव च ॥ ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमा-
तिलयनं ॥ उपवासव्रतं चैव श्राद्धभोजनमेव च ॥ नैव कुर्युः सर्पिडाश्च मंडपोद्वासनावधिः
अत्र नित्यश्राद्धनिषेधेन तत्कार्यविहितपितृयज्ञनिषेधसिद्धेः स्वधाकारग्रहणं त-
त्सहितवैश्वदेवनिषेधार्थं ॥ आचारसंवादलाभाच्चेति बहव इत्युक्तं स्मृति-
कौस्तुभे ॥ तथा अन्यत्र ॥ अभ्यंगे सूतके चैव विवाहे पुत्रजनमनि ॥ मांगल्येषु च
सर्वेषु न धार्यं गोपिचंदनमिति ॥

श्रीशंभोशरणद्वंद्वमाधाय हृदयांगुजे ॥ उदवस्य तनूजेन काशीपुरनिवासिना ॥१॥
रचितानन्तदेवेन सर्वकर्मांगपद्धतिः ॥ गुरुवस्तेन तुष्यन्तु विद्वांसश्च तथा मयि ॥२॥

इति श्रीसूर्यपुरनिवासिना भीतडाखेडावालविप्रजातीयेन
द्विवेद्युपनामकपरशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मणा
संशोधिते श्रीरुद्रकल्पद्रुमे प्रयोगपरिच्छेदः

॥ समाप्तः ॥

॥ अथ शास्त्रार्थपरिच्छेदः ॥ ३ ॥

सिद्धिबुद्धिप्रदातारं विघ्नव्यूहविदारणम् ॥ वन्दे महागणपतिं शिवविष्ण्वादिविन्दितम् ॥ १
अज्ञानतिमिरध्वंसि सत्यज्ञानप्रकाशकम् श्रीमद्गुरुपदाम्भोजं वन्दे शास्त्रार्थसिद्धये ॥ २
सुनीनं कात्यायनान्नत्वा श्रीमदुद्धवसूनुना रुद्रकल्पद्रुमारुह्योऽयं निबन्धस्तन्यते मया ॥ ३
हेमाद्र्यादिनिबन्धास्तु बहवः सन्ति यद्यपि तेभ्यस्त्वस्य विशेषो यः पण्डितैरवधार्यताम् ॥ ४

तावदुपयुक्तत्वाद्विनियोगो विचार्यते

विनियोगशब्देन च शेषशोपि भावलक्षणः सम्बन्धोऽभिधीयते ।

मंत्राणां प्रयोगसमयेतार्थस्मारकतया कर्मार्थत्वेन परार्थत्वाच्छेषत्वम् ।

कर्मणां च सर्वशेषाणामेकशेषित्वम् । योगियावबल्वयेनापि ।

पुरा कल्पे समुत्पन्ना मंत्राः कर्मार्थमेव च अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ,

इत्यत्र पूर्वार्थे कर्मार्थतया मंत्राणामुत्पत्तिमभिदधता मंत्राणां शेषतां कर्मणां च
शेषितां च उत्तरार्थे शेषशेषिणोः संघश्च एव विनियोग इति प्रतिपादितम् । एकस्यैव
मंत्रस्यैकस्मिन्कर्मणि विनियोगस्यापि विधिसामर्थ्यात्कर्मांतरेष्वपि सजातीयविजा-
तीयेषु शेषत्वमस्ति । ततश्च यदा यो मंत्रो यस्मिन्कर्मणि तस्य मंत्रस्य विनियोगोऽ-
वगंतव्यः । यद्यपि माध्यंदिनकाण्वादिवाजसनेयशाखासु रौद्राध्यायस्य शतरुद्रि-
यस्य “ अयातः शतरुद्रियं जुहोति ” इत्यादिकयाश्रुत्या शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षः
परस्यां स्रक्त्यां परिश्रितस्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयत्संततंजर्तिलमिश्रान् गवेषुका-
सक्तून् एके तिष्ठन्नुदङ्घनमस्त इत्यध्यायेनेत्यादिकेन कात्यायनसूत्रेण च विहिते
सोमशेषस्याग्नेः शेषरुद्रियाख्ये होम एव विनियोगाच्छेषत्वमेवेति न जपादिशेष-
त्वम् । तथापि । अथ हैनं ब्रह्महारिणः किं जप्येनामृतत्वं गच्छति तन्नो ब्रूहीति
सहोवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रियेणेत्यानि हवा अमृतानि नामधेयान्येतैर्हवा अमृतो
भवतीति जाबालोपनिषदि । गुरोः सकाशादध्ययनेन वेदलक्षणं ब्रह्महरंति ते ब्रह्महा-
रिणः शिष्या इत्यर्थः । यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति । स सुरापानात्पूतो
भवति । स ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति । सकृत्याकृत्यात्पूतो भवति । तस्मादविमुक्त-
माश्रितो भवति । अंत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् । अनेन ज्ञानमामोति संसारार्णव-
नाशनम् तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यफलमश्नुते इति कैवल्योपनिषदि । अग्नेः पूत
इत्यग्निपूत इति । अग्निसकाशात् कृत्याकृत्यात्पूत इत्यर्थः । कृत्याकृत्यादिनि ।
कृत्यस्य विहितस्याकृत्यादकरणाद्विहितरुपांकरणजन्यात्पापादित्यर्थः । यः श्रद्धया-
युतो नित्यं शतरुद्रियमभ्यसेत् । अग्निदाहात्सुरापानाद्बहुकृत्याचरणात्तथा । मुच्यते

ब्रह्महत्याया इति कैवल्यशास्त्रिनः । इति सूतसंहितायाम् । एकादशगुणान् वापि
 रुद्रानावर्त्य धर्मेवित् । महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः । इति मिताक्षरायाम् ।
 स्मृतौ । एकादशगुणान् रुद्रानावर्त्य याति रुद्रताम् । इति बृहत्पराशरस्मृतौ ॥ मयं पीत्वा
 शुद्धारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ॥ भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो
 रुद्राध्यायो मुच्यते सर्वपापैः ॥ इति शातातपस्मृतौ ॥ यस्तु रुद्रं जपेन्नित्यं ध्याय-
 मानो मपाकृतम् ॥ षडक्षरं वा मणवं निष्कामो विजितेन्द्रियः ॥ अयायवशिरोमंत्रं
 कैवल्यं वा रघूत्तम । स तेनैव च देहेन शिवः संजायते ध्रुवमिति पद्मपुराणे शिवगी-
 तायां च जपे विनियोगश्रवणात् ॥ रुद्राणां च तथा जप्यं सर्वाधविनिकृतनम् । सर्व-
 कामकरो होमस्तथा सर्वत्र शान्तिदः । अजाविकानामश्वानां कुंजराणां तथैव च ।
 मनुष्याणां नरेंद्राणां बालानां योषितामपि ॥ ग्रामाणां नगराणां च देशानामपि भा-
 र्गव । उपद्रुतानां धर्मक्षमचितानां तथैव च । मरणे समनुप्राप्ते रिपुजे च तथाभये । रुद्र-
 होमः परा शान्तिः पापसेन घृतेन पेति विष्णुधर्मोत्तरे जपहोमयोर्विनियोगश्रवणात् ॥
 अयातः पंचांगरुद्राणां न्यासपूर्वकं जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्यामः इति बोधापन-
 सूत्रे जपहोमाभिपेक्षेण विनियोगश्रवणाच्च तेष्वपि शेषत्वमस्त्येव । तस्माज्जपे साध्ये
 जपे, होमे साध्येहोमेऽभिषेके साध्येऽभिषेके विनियोगो बोद्धव्यः ॥ शतमसंख्या-
 ता रुद्रा देवता अस्येति शतरुद्रियम् । “ शतरुद्रादुधश्च ” वा. २७०२ इति षष्ठ्य-
 यांतोऽयं शतरुद्रियशब्दः । अत्र पूर्वोदाहृतस्मृतिसूत्रपुराणवचनेषु रुद्रं जपेदिति ।
 रुद्रान् जपेदिति श्रूयते ॥ तत्रोभयप्राप्येकवचनांतत्त्वेन बहुवचनांतत्त्वेन वा ध्रुतस्य
 रुद्रपदस्य रौद्राध्यायोऽभिषेयः । स्मृतिकाराणामिह रौद्राध्यायवाचकत्वेन रुद्रपद-
 प्रसिद्धेः । शुद्धकाराभिप्रायाच्च । तथाहि । शूलगवपशौ अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रै-
 रुपतिष्ठत इति पशुकर्मकं रुद्रकरणकमुपस्थानमभिधाय प्रथमोत्तमाभ्यां बालुवाका-
 भ्यामित्येवमाह । इत्यमभिदवता शुद्धकृता पारस्कराचार्येण बहुवचनांतरुद्रशब्दस्येह
 यपवप्रसिद्धोऽर्थः । अतएव रुद्रैरित्यनेन रौद्राध्यायस्य प्रकृतत्वादुत्तरसूत्रे पशुकर्म-
 कोपस्थाने करणभूतयोः प्रथमोत्तमानुवाकयोः रौद्राध्यायावयवभूतत्वं न सिध्येत् ।
 मा सिध्यतु । एवं च प्रथमोत्तमानुवाकौ कस्येति संदिह्येतेति स्वाभिप्रायो दर्शितः ।
 अतएव दृष्टोत्तमो रुद्रान् जपित्वेति सूत्रे बहुवचनांतरुद्रपदवाच्यो रौद्राध्याय इति भर्तृ-
 यज्ञकौषाध्यायहरिहरमयराभादिभिर्व्याख्यातम् । गगोपाध्यायवासुदेवादिभिः पद-
 तिकारैरपि तथैव प्रयोग उपन्यस्तः । रौद्राध्याये रुद्रैवत्यमंत्रबहुत्वापेक्षया रुद्रानिति
 बहुवचनम् । रुद्रैवत्यमंत्रसमृदायात्मकरौद्राध्यायस्य मंत्रैकत्वापेक्षया च रुद्रमित्येक-
 वचनम् ॥ एवं च समग्रस्य रौद्राध्यायस्य मंत्रैकत्वात्सकलेन रौद्राध्यायेनैकाहुतिः

होतव्येति पक्षः सिद्धः। अतोऽस्मिन् पक्षे रौद्राध्यायान्ते स्वांहाकार इति। बहुवचनाच्च मंत्रबहुत्वमपि गम्यते । अतश्चानेकाहुतिपक्षा अपि सिद्धाः । एतच्च मंत्रविभागे स्फुटं वक्ष्यते । तथा च रुद्रस्य रुद्रदैवत्यमंत्रसमुदायात्मकरौद्राध्यायस्य, रुद्राणां रौद्राध्यायात्मकानां रुद्रदैवत्यानां मंत्राणां वा जपो रुद्रजप इत्यर्थः । किंच । उदाहृतजा-
वाल्लोपनिषदि “ शतरुद्रियेण ” इति तृतीयया मंत्रांतरजवनिरपेक्षरुद्रापरपर्याय-
शतरुद्रियजपस्यैव फलसंबन्धावगमात्तस्यैव प्राधान्यम् । वाक्यांतरेषु तु श्रूयमाणार्था-
क्षिप्तसाध्यत्वानुवादिनीद्वितीया तृतीयार्थे द्रष्टव्या । सक्तून् जुहोतीतिवत् । ततश्चैवं वाक्यार्थः । अशेषपापात्स्वात्मनः पूतत्वकामः शतरुद्रियेणाधीतेन स्वात्मानमशेष-
पापात्पूतं भावयेदिति । वर्तमानेन स्वदेहेन स्वात्मनः शिवत्वप्राप्तिकामः शिवाकृतिं ध्यायमानो रुद्रेण तेनैव स्वदेहेन स्वात्मानं शिवं भावयेदिति च । एवं वाक्यांतरेष्वपि वाक्यार्था ऊह्याः । अतश्च चमकजपस्य प्राधान्यकोटौ न प्रवेशः ननु रुद्राणामिव चम-
कानुवाकानामपि रुद्रजपादौ प्राधान्यं स्यात् । “ नमस्ते रुद्रमन्यवे ” इत्येकादशा-
नामनुवाकानां जपांते जपांते “अग्राविष्णू सजोपसा” इत्येकादशानुवाकानामेक-
मेकं जपेदिति बौधायनसूत्रे विशेषानवगमादिति चेत्सत्यम् । यद्यप्यस्मिन् सूत्रे वि-
शेषो नावगम्यते तथापि “ पंचांगरुद्राणां जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्यामः ” इति प्रतिज्ञासूत्रे रुद्रपदग्रहणाच्चावगम्यते हि विशेषः । यदि रुद्राणामिव चमकानुवाकाना-
मपि रुद्रजपादौ प्राधान्यं स्यात्तदा रुद्राणां चमकानुवाकानां च जपादाविधिमित्येव
भूयात् । बहुषु प्रागुदाहृतवाक्येषु रुद्राणामेव जपफलश्रवणाच्च चमकजपस्य रुद्रजपां-
गत्वमेव स्यान्नतु प्राधान्यम् ॥ उक्तंच भगवता जैमिनिना “ फलवत्सन्निधावफलं-
तर्दगम् ” इति फलवतो दर्शपूर्णमासश्रद्धवाच्यामेयादिद्यागसमुदायस्य सन्निधौ श्रूय-
माणानामफलानां प्रयाजानुयाजादियागानां दर्शपूर्णमासांगत्ववत् फलवतो रुद्रजपस्य
सन्निधौ श्रूयमाणस्याफलस्य चमकजपस्य रुद्रजपांगत्वम् । एवंच सति फाण्वमाध्यं-
दिनादीनां चमकजपानुष्ठानात्फलाधिक्यमाश्रं नतु तदकरणे रुद्रवैगुण्यम् । पराशरा-
दि स्मृतिष्वनभिहितत्वेन कौशिकबौधायनाभ्यामभिहितत्वेन च तस्य बौधायनकौ-
शिकेतरान्प्रति कृताकृतत्वावगतेः । नन्वेकत्र श्रुतस्याधिकांगस्यान्यत्रोपसंहारः स्यात्
कथं तस्य कृताकृतत्वमिति चेत्सत्यम् । स्यात्समर्थप्रत्युपसंहारः । असमर्थं मतिं तु नो-
पसंहारः । किं तर्हि यावदुक्तांगाणुष्ठानम् । बह्व्यं वा स्वष्ट्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तित-
म् ॥ तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेद् इति बहुवचपरिशिष्टोक्तेः । ऊनो
वाप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः । तेन संतनुयाद् यज्ञं न कुर्यात्पारतांत्रिक-
मिति लौगाक्षिणोक्तेश्च । शाखांतराधिकरणे “ यच्चाप्रातं स्वशाखायाम् ” इत्यादि

वक्ष्यमाणकात्यायनादिवाक्येषु च प्रतिपादितस्यैकत्र श्रुताधिकांगोपसंहारस्य बहु-
चपरिशिष्टवाक्ये स्वशाखोक्तबद्धलप्यावद्विध्यनुष्ठानोक्तेः पारव्याधिकांगोपसंहारनि-
वृत्त्यात्मा निषेधोऽर्थसिद्धः । लौगाक्षिणा तु “ न कुर्वात्पारतांत्रिकम् ” इत्यनेन
परोक्ताधिकांगोपसंहारस्य शास्त्र एव निषेधः कृतः । एवं चातिरात्रे षोडशीग्रहणाग्रहण-
वत् परोक्ताधिकांगोपसंहारस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विरूपः । सच समर्थासमर्थाव-
पपत्वेन व्यवस्थितो बोध्यः । ऐच्छिकविरूपस्याप्यदोषदुष्टत्वात् । तस्मात्प्रधान
भूतरौद्राध्यायस्यैव जपो रुद्रजपः । प्राधान्येन व्यपदेशा भवतीति न्यायादिति निष्कर्ष
इति स्थितम् ॥ उपपत्त्यप्युच्यते च रुद्रयेदनिरूपणावसरे विस्तरेणैतत् । अत्रैतद्विचार्यते

किं रुद्रो जपादिषु तैत्तरीयशाखीय एवापरशाखिभिरुपादेय उत स्वस्वयजुः
शाखीय एवेति । किंतावत्याप्तम् । तैत्तरीयशाखायामेवेति कर्तव्यतासहितरुद्रविधेः
श्रवणादन्यासु यजुः शाखासु रुद्रमात्रश्रवणेऽपीति कर्तव्यताया अभवणात् सर्व-
शाखिभिस्तैत्तरीयशाखीय एव रुद्रो जपादिपूपादेय इति अत्र व्रमः । रुद्रः स्वस्वयजुः
शाखीय एव जपादिपूपादेयो न पुनः सर्वैस्तैत्तरीयशाखीयः । कृत एतत् । अयमैह
ब्रह्महारिण ऊचुः किं जप्येनामृतत्वमिच्छति तन्नो यूहीति सहोवाच याज्ञवल्क्यः शत-
रुद्रियेणेत्येतानि ह वा अमृतानि नामधेयान्येतैर्हवामृतो भवतीति जाबालोपनिषच्छ्रुत्या
अमृतलक्षणफलसाधनत्वेन विहितजपस्य शतरुद्रशतरुद्रियापर पर्यायद्वयस्य रौद्राध्या-
यस्य सर्वासु यजुःशाखासु श्रवणात् । यदि स्वशाखायां रुद्रो न श्रूयते तदा शाखांतरी-
यरुद्रग्रहणं प्रसज्येत । न चैतदस्ति । किंच । फलसम्बन्धबोधकस्मृतिश्रुतिपुराणादि-
वाक्यनिष्ठशतरुद्रियश्रुद्वयस्य रुद्रश्रुद्वयस्य वा श्रवणेनाध्ययनगोचरीभूतत्वाच्छीघ्रोपस्थि-
तिफलेन प्रथमतः स्वशाखीयस्यैव शतरुद्रियस्य प्रतीतिः । इतर शाखीयस्य विर्लब्धोप-
स्थितिदत्त्वात्प्रत्याप्रतीतिश्च । प्रथमोपस्थितपरित्यागे कारणाभावाच्च । “ स्वाध्यायोध्ये-
तव्यः ” इत्यत्र स्वाध्यायस्योपादेयत्वात्तद्वृत्तकत्वस्य विवक्षितत्वेन शाखांतरीया
ध्ययनाप्रसवतेश्च । “ अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् । अक्रिया च
परोक्ता च तृतीया च यथा क्रिया ” इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन स्वशाखोक्त-
परित्यागेन परशाखोक्तानुष्ठानस्याकरणरूपा क्रियात्वाभिधानाच्च । “ यः स्वशाखो-
क्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत् । अममाणमृषिं कृत्वा सोंऽप्ये तमसि मज्जति ”
तत्रैव कात्यायनवाक्ये स्वशाखोक्तपरित्यागेन परशाखीयोपादाने दोषश्रव-
णाच्च । तस्मात्स्वस्वयजुः शाखीय एव रुद्रः सर्वशाखिभिर्जपादिषु ग्राह्य इत्येवपुष्क-
म् ॥ किंच । “ आदित्यानीमानि शुक्लानि यजुषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्या-

यन्ते इति श्रुतिरपि वाजसनेययजुषां प्राशस्त्यं प्रतिपादयंती तदंतः पातीनो रुद्रस्यापि प्राशस्त्यं प्रतिपादयन्ति । आदित्यादधीतानि । आदित्यानि । एतानि च यजूंषि शुक्लानि शुद्धानि निर्मलानि वीर्ययुक्तानि शीघ्रं फलप्रदानीत्यर्थः । इतोऽन्यानि यानि यजूंषि तानि कृष्णानि मलिनानि वीर्यहीनानि विलंबेन फलप्रदानीति श्री शंकरस्वामिप्रभृतिभिरियं श्रुतिर्व्याख्याता । तेनादित्यादधीतानामेषां यजुषां शुक्लत्वेन शीघ्रं फलप्रदत्वादन्येषां यजुषां कृष्णत्वेन तदभावाच्छुक्लयजुषामेव प्राशस्त्येन वाजसनेयीशाखीयोरुद्रोऽतिप्रशस्त इति गम्यते ॥ यत्तु इति कर्तव्यतासहित रुद्रविधेस्तैत्तरीयशाखायामेव श्रवणेनान्यत्र तदश्रवणात्तैत्तरीयशाखीय इति कर्तव्यता विशिष्टो रुद्रो जपादिपूपादेय इत्युक्तं तत्र ॥ नहि इति कर्तव्यताया अश्रवणमात्रेण हेतुना स्वशाखीयरूपरित्यागेन तैत्तरीयशाखीयरुद्रोपादाने युक्तम् । हेतुना मुक्तत्वाद् । इति कर्तव्यतायास्त्वश्रुताया अप्यन्यतो ग्रहणं युक्तमेव । शाखांतराधिकरणन्यायात् । “ यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि यद् । विद्वद्भिरस्तदनुष्ठेयमभिहोत्रादि कर्मवत् ” इति छंदोगपरिशिष्टे कात्याय नोक्तेश्च । “ यन्नाम्नातं स्वशाखायां गृह्ये वा गृह्यशेषतः । तद् ब्राह्मं मनवः प्राहुः पारव्यमविरोधि यद् ” इति स्मृतिसंग्रहाच्च । “ आत्मतंत्रेषु यन्नोक्तं तत्कुर्वात्पारतंत्रिकम् । विशेषाः खलु सामान्या वेदोक्ता वेदवादिभिः ” इति काष्ठाजिनिस्मरणाच्च । यत्तु । “ जनो वाप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः ” इति प्रागुदाहृतं लौगाक्षिवचनं तद्वद्वत्त्वं वा स्वगृह्योक्तमित्यनेन समानार्थकम् । यथा । “ क्रतुर्वध-पुरुषार्थयोजिज्ञासा ” इत्यत्र क्रतुशब्दः कर्मसामान्यपरो न पुनर्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकक्रतुपरः । तथा “ तेन संतनुयाद् यज्ञम् ” इत्यत्रापि यज्ञशब्दः कर्मसामान्यपरो बोद्धव्यः । केचित् “ यज्ञं संतनुयात् ” इति वचनादर्शपूर्णमासादिविषयतामस्य वाक्यस्य मन्यन्ते । ततश्च दर्शपूर्णमासादिष्वपि परोक्ताधिकांगोपसंहार इति । तत्र । सर्वशाखाप्रत्ययकर्मण एकत्वेन दर्शपूर्णमासादिष्वपि परोक्ताधिकांगोपसंहार-कर्तव्यतायाः शाखांतराधिकरणे निर्णीतत्वाद् । तस्माद्वाजसनेयिशाखासु श्रीरुद्रस्याश्रुतेति कर्तव्यताकत्वाद्वाजसनेयिभिः परोक्ता श्रीरुद्रेति कर्तव्यता ग्राह्येति युक्तम् । वस्तुतस्तु । बृहत्पराशरस्मृतौ रुद्रेति कर्तव्यताया वाजसनेयिविषयत्वेनास्त्येवश्रवणम् । स्मृतेः सर्वशाखासाधारण्येऽपि “ इषेत्वादिषु खंघ्रह्मातेषु याः क्रियाः ” इति वाक्ये खं घ्रह्मांतत्त्वोक्तिर्लिंगाद्वाजसनेयिविषयताप्रतीतेः । एवं च यजुर्वेदभिन्न-वेदशाखासु शतरुद्रियहोमस्याध्यर्थवत्त्वादश्रुतत्वेन तदंगभूतरुद्रस्य च तास्वश्रवणाद्बृहत्खंघ्रदोगादीनां श्रुतिस्मृतिपुराणेषु भूयो महिमाश्रवणेन रुद्रत्रपरुद्रशेपरुद्राभिषेका-

नामन्यतमचिकीर्षायामुत्पन्नायां स्वपरंपरापरिगृहीतयजुःशाखायाः स्वशाखात्वेन त-
च्छाखासमान्नात एव रुद्रोजपादिभ्याध्वर्यवमिव तैर्ग्राह्यो नत्वग्नि यमेन यत्किंचिद् यजुः
शाखीयः । स्वपरंपरापरिगृहीतयजुः शाखायाः स्वशाखात्वं च स्वीयैः पित्रादिभि-
रधीतो वेदः स्वाध्याय इत्यर्थकेन “ स्वाध्यायोध्येतव्यः ” इति विधिना “ पारं-
पर्यागतो येषां वेदः स परिचूहणः । तच्छाखं कर्म कुर्वीति तच्छाखाध्ययनं तथा ”
इति मदनपारिजाते वसिष्ठेन चोक्तम् । स्वाध्यायः स्वशाखेत्यनर्थोत्तरं । किंच ।
“ वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि ययाक्रमम् । अविप्लुनव्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्ब-
हेत् ” इति वेदाध्ययनोत्तरं स्नानविधिपरे याज्ञवल्क्यवाक्ये “ वेदं वेदौ तथा वेदान्
वेदान् वा चतुरो द्विजः । अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद् द्विजोत्तमः ” इति मा-
धवीये कूर्पपुराणवाक्ये च विहितानेकवेदाध्ययनपक्षे वेदशब्देन तत्तद्देनिष्ठस्वपरं-
परापरिगृहीतशाखैव विवक्षिता । अन्यथा “ सहस्रं सामशाखाः । एकशतमध्वर्युशा-
खाः । एकविंशतिशाखं बह्वृचम् ” इति वचनोक्तसकलशाखाविशिष्टैकैकवेदाध्य-
यने विधीयमानेऽशक्यार्थविधानापत्तेः । नद्येतावदध्ययनं केनापि शक्यं कर्तुम् । नच
पित्राऽन्याऽध्येतव्या, पुत्रेण त्वन्येत्येवमनियमेनैकैकसंबन्धिनाः यस्याः कस्याश्चि-
दैकस्याः शाखाया अध्ययनेन तद्विध्युपपत्तौ न स्वपरंपरापरिगृहीतशाखाया
अध्ययने नियम इति वाच्यम् । तथा सति पुत्रेणाधीयमानाशाखायाः स्वाध्या-
यत्वमेव व्याहन्येत । नहि पुत्रेणाधीयमाना शाखा स्वीयैः पित्रादिभिरधीता ।
अस्वाध्यायत्वाच्च न तस्या अध्ययनं सिध्येत् । “ स्वाध्यायो ध्येतव्यः ”
इत्यनेन विधिना स्वाध्यायस्यैवाध्ययनविधानात् । अतश्च यस्य वेदस्य या
शाखा स्वपरंपरापरिगृहीता तस्य वेदस्य सैव शाखा स्वशाखेति व्यवहारः
शिष्टानां । तेन स्वशाखातोऽन्यस्या एक वेद संबंधिन्नानाध्ययनं । तस्या
अस्वपरंपरापरिगृहीतत्वादस्वाध्यायत्वेनाध्ययनस्याविहितत्वाद् । अतएव न तदुक्तं
कर्मानुष्ठानं । अध्ययनस्य कर्मानुष्ठानार्थत्वेन दृष्टार्थत्वात् यत्तु । “ अधीत्य शाखा-
मात्मीयामन्यां शाखां ततः पठेत् ” इति मदनपारिजाते वसिष्ठस्मरणं तत्तस्य वे-
दांतरसंबन्धिना अन्यशाखाया अध्ययने क्रमविधानार्थत्वात् “ स्वाध्यायोध्येतव्यः ”
इत्यत्र स्वाध्यायस्योपादेयकत्वेन तद्गतैकत्वस्य विवक्षितत्वाच्च नैकवेदसंबन्धन्यशा-
खाध्ययनविधायकम् । वेदांतरसंबन्धिना अप्यन्यशाखायाः स्वपरंपरापरिगृही-
ताया एवाध्ययनं तदुक्तकर्मानुष्ठानं च । स्वाध्यायत्वेनास्या अध्ययनस्य विहितत्वा-
त् । तेनायमर्थो निष्पन्नः । स्वपरंपरानिष्ठस्वशाखात्वप्रतिष्ठाया यस्य वेदस्य यस्याः
शाखायाः व्रतादेशपूर्वकं पूर्वमध्ययनं तस्याः स्वशाखात्वं मुख्यं । तदध्ययनस्यधौत-

स्मार्त्तकर्मानुष्ठानार्थत्वात् । अत एव तस्याः पूर्वपध्ययनमुक्तं मदनपारिजाते व-
सिष्ठेन “अधीत्य शाखाप्राप्तीयामन्यां शाखां ततः पठेत्” इति । तदन्यवेदसं-
बंधिशालानां तु स्वपरंपरापरिगृहीतत्वेऽपि न स्वशाखात्वं मुख्यं । तदध्ययनस्य
श्रौतकर्मप्राप्त्यानुष्ठानार्थत्वात् ॥ अतएव तासां पश्चादध्ययनमिति । एतच्च प्रतिवेदं भि-
न्नभिन्नव्रतादेशपक्षे ज्ञेयम् । सर्ववेदार्थमेकव्रतादेशपक्षे तु ऋग्वेदमारभ्यैव सर्व-
वेदाध्ययनोक्तेः स्वपरंपरानिष्ठप्रसिद्धेः स्वस्वशाखात्वे हेतुत्वं बोध्यम् । ननु चे-
दानीं तनानामनेकवेदाध्ययनादर्शनात्कथं वेदांतरे स्वपरंपरापरिगृहीतशाखानिर्णय
इति चेदुच्यते । अनधीतवेदानां यथा स्वशाखानिर्णयस्तथैवेत्यवेहि । माध्यं-
दिनशाखोक्तकर्मानुष्ठानस्य स्वपरंपरायातत्वादस्माकं माध्यंदिनीशाखेत्यनधीत वेदा
यथा स्वशाखानिर्णयं व्यवहरंत्येवमिहापि । ततश्च येषां ऋग्वेदिनां यच्छा-
खीयमाध्वर्यवं स्वपरंपरायातं तेषां यजुर्वेदसंबंधिनी सैव स्वशाखेति । एवं येषां
यजुर्वेदिनां यच्छाखीयं हौत्रं स्वपरंपरायातं तेषां ऋग्वेदसंबंधिनी सैव स्वशाखे-
ति । एवं येषां छंदोगानां यच्छाखीयं हौत्रमाध्वर्यवं वा स्वपरंपरापरिगृहीतं ते-
षामृग्वेदसंबंधिनी यजुर्वेदसंबंधिनी सैव स्वशाखेति । तेन श्रौतस्मार्त्तकर्म-
ानुष्ठानाय बह्वृचशाखापरिगृहीतारो यथा केचिद्ब्रह्म शांखायनशाखिन इति व्यप-
दिशति । अत एव आश्वलायनशाखिनः शांखायनशाखिनो वा श्रौतमाध्वर्यवम-
नुष्ठानं यजुः शाखापरिगृहीतारो वयमापस्तंबशाखिनो वयं बौद्धायनशाखिनो व-
यं काण्वशाखिनो वयं माध्यंदिनशाखिन इत्येवमादि व्यपदिशति । एवं श्रौतस्मा-
र्त्तकर्मानुष्ठानाय यजुःशाखापरिगृहीतार आपस्नेवाद्या अपि श्रौतं होत्रमनु-
ष्ठानं ऋगुशाखास्वपि वयमाश्वलायनशाखिन इत्यादि व्यपदिशति । एवं सर्व-
शाखिनां सर्ववेदेषु बोध्यम् । तस्मात्स्वपरंपरापरिगृहीतयजुःशाखायाः स्व-
शाखात्वेन तच्छाखोक्तमेव रुद्रजपादिकं बह्वृचादिभिः कार्यम् । अन्यथा स्वशा-
खोक्तत्यागपूर्वकं परशाखोक्तानुष्ठानस्य “अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता” इत्यादिना
पूर्वोक्तकात्यायनवाक्येनाक्रियात्वप्रतिपादनस्य स्वशाखोक्तं चिहाय परशाखोक्ता-
नुष्ठाने “यः स्वशाखोक्तमुत्सृजेत्” इत्यादिना पूर्वोक्तेन कात्यायनवाक्येन दोष-
प्रतिपादनस्य चानुपपत्तेः । न च “स्वाध्यायोध्येतव्यः पारंपर्यागतो येषाम्, अ-
क्रिया त्रिविधा प्रोक्ता, यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य” इत्यादिवाक्यानि मुखस्वशाखा
विषयाणीति वाच्यम् ॥ स्वशाखात्वस्याविशिष्टत्वेनोभयत्रापि तेषां प्रवृत्तेः । यत्तु
नारायणभट्टकृतद्रष्टव्यं “तत्र बौद्धायनं ग्राह्यं बह्वृचादिभिरादरात्” इति
वचनं तत्स्वपरंपरापरिगृहीत बौद्धायन शाखाविषयम् । उक्तन्यायसिद्धार्थानुवादक-

त्वे लाघवात् । अपूर्वार्थविधायकत्वे गौरवाच्च । नचास्मिन् वाक्ये रुद्रपदमुपात्तम-
 स्ति । येन बौधायनशास्त्रीयो रुद्रो बहुवृत्तादिभिरुपादीयते । किंच नेदं वाक्यं
 रुद्रप्रकरणपठितम् । आध्वर्यव प्रतिपादकतया हि क्वचिदेतदुदाहृतम् । न च
 सर्ववृत्तादिभिर्बौधायनीयमेवाध्वर्यवमनुष्ठीयते । उक्तार्थकत्वाध्यायविधिविरो-
 धात् । “ पारंपर्यागतो येपाम् ” इति वसिष्ठस्मृतिविरोधाच्च । “ अक्रिया त्रिवि-
 धा प्रोक्तः यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य ” इति कात्यायनवचो विरोधाच्च । किं तर्हि,
 स्वपरंपरापरिगृहीतयजुःशास्त्रीयमेव युक्ततरमुत्पश्यामः । ये त्वस्वपरंपरापरिगृही-
 तबौद्धायनशाखासम्मानातरुद्रस्य जपाद्याचरन्ति बहुवृत्तादयस्तेषां स्वाध्याय वि-
 धयर्यविरोधः । “ पारंपर्यागतो येपाम् ” इति वसिष्ठस्मृतिविरोधः । स्वशाखो-
 क्तपरित्यागेन परशाखोक्तानुष्ठानस्याकरणस्योक्तिविरोधः । परशाखोक्तानुष्ठाने
 दोषोक्तिविरोधश्चेति दोषचतुष्टयं दुःपरिहरम् । एतेन ऋग्वेदोपि रुद्रापरपर्यायं श-
 तरुद्रियमस्तीति भ्रान्तिः केषांचिन्निरस्ता । यदि ऋग्वेदे शतरुद्रियमस्ति तर्हि ऋग्वे-
 दीयशतरुद्रियानुष्ठानस्य कर्तव्यत्वेन ऋग्वेदिकरुद्रानुष्ठानपद्धतिनिवंधस्यैपोचितत्वा-
 त्कथं ऋग्वेदिभिरपि नारायणभट्टादिभिर्याजुर्वेदिकरुद्रानुष्ठानपद्धतिर्निवद्धा । अथ
 यजुर्वेदिन उद्दिश्येति चेत् । तर्हि यद्यप्यनेकासु यजुःशाखासु रुद्रः पठ्यते तथापि
 तैत्तिरीयशाखानुसारेण रुद्रप्रयोग उच्यते । स्मार्तरुद्रप्रयोगस्य बौद्धायन सूत्र-
 मूलकत्वेन बहुवृत्तादीनां च “ तत्र बौद्धायनं ग्राह्यं बहुवृत्तादिभिरादरात् ”
 इति वाक्यानुसारेण बौद्धायनीयानुष्ठेयत्वादित्युपक्रमग्रन्थविरोधः । अद्यावधि
 ऋग्वेदिभिः शिष्टैरनुष्ठीयमानयाजुर्वेदिकरुद्रजपाद्यनुष्ठानस्यासंगतत्वापत्तिश्च ॥ तस्मा-
 द् ऋग्वेदे शतरुद्रियापरपर्यायो रुद्रो नास्त्येव । यत्तु शांखायनगृह्ये “ वृपोत्स-
 र्गे रुद्रान् जपित्वा ” इति सूत्रं तदुत्तमोपनिषाय “ रुद्रं जपित्वा ” इति “ पौष्णस्य
 जुहोति रुद्रान् जपित्वा ” इति वृपोत्सर्गे बौद्धायनपारस्करगृह्याथेकवादयस्तथा
 यजुर्वेद समाभ्नात रुद्रजपविधायकम् । शांखायनगृह्यभाष्यकृता तु रौद्रसूक्तजप-
 विधानपरत्वेनेदं व्याख्यातम् ॥ तथाहि तद्भाष्यम् । रुद्रदेवताकामंत्राः शूलगवप्रकरणे
 शांखायनसूत्रे उक्ताः । “ कद्रुदायेमा रुद्रायाते पितरि मा रुद्राय स्थिरयन्वने ” इति
 सर्वरुद्राय स्थिरयन्वने ” इति सूत्रैश्चतस्रो दिश उपस्थायेति । वृपोत्सर्गे । आश्वलाय-
 न गृह्यपरिशिष्टेऽपि शूलगवप्रश्नौ विनियुक्तानां रौद्रसूक्तानां वृपोत्सर्गेऽपि विनि-
 योगदर्शनाद् “ रुद्रान् जपित्वा ” इति शांखायनगृह्यतो रुद्रशब्दो रौद्रसूक्ताभिप्राय
 इति शांखायनगृह्यभाष्यकाराभिप्रायः । च श्रद्धस्योक्तसमुच्चयार्थकत्वेन चतुर्णां सू-
 क्तानामेव समुच्चयस्य तेनोक्तत्वादनुक्त ग्रन्थकर्मत्रसमुच्चयार्थकत्वे च प्रमाणाभावात् ॥

चकाराध्वन्यकर्मत्रयेति भाष्यं चित्यम् । यत्तु भ्रातः कश्चिदाह । बहुवचशाखासु रु-
द्रसद्भावे एकवचनांते न समाभ्यासं “ रुद्रं जपित्वा ” इति शांखायनगृह्यं प्रमाणम् ।
रुद्रसद्भावे हि “ रुद्रं जपित्वा ” इति तद्विनियोगाभिधानं न । युक्तं तु तदसद्भावे ।
अत एव “ जप्तव्यं शतरुद्रीयमृग्वेदोक्तं पदक्रमैः । एवं कृते तु देवेशं पश्यध्वं नेतरे-
णच ” इति वामनपुराणे ऋग्वेदोक्तपदक्रमैर्युक्तशतरुद्रियजपविधानमुक्तम् । पुरा-
णांतरे च “ रौद्रो जपः सर्वशाखासु दृष्टः सद्भिः स्वशाखाविहितः प्रशस्तः । कु-
र्वन् स्वशाखोक्तमिमं हि नित्यं ब्राम्होति सर्वं हि मनोऽभिलाषम् ” इति सर्ववेदशा-
खासु रुद्रसद्भावोक्तिपुरस्कारेण स्वशाखीयरुद्रप्रशंसाभिधानम् । अतश्च ऋग्वेदे
रुद्रापरपर्यायं शतरुद्रियमस्तेव । किंच । स्वशाखोक्तपरित्यागेन परशाखोक्तफ-
रणे निदापि स्मर्यते ॥ “ स्वशाखाश्रयमृत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः । कर्तुमिच्छति
दुर्मेषा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ” इति । “ स्वशाखाश्रयमृत्सृज्य परशाखाश्रयं
च यत् । कृतं तत्फलदं न स्यादिति व्यासेन भाषितम् ” “ बहुवचं वा स्वगृहो-
क्तम् ” इत्यादिभिर्वचनैः । तस्मात्स्वशाखोक्त एव रुद्रो बहुवचछंदोगादिभिर्जपा-
दिषु स्वीकार्यः । अत एवोक्तं गृह्यभाष्यकृता “ एके ” रुद्रं जपित्वा ” इति
पठति तन्मतैः पूर्णो रुद्रजपः । तद्यथा । प्रणवः । व्याहृतयः ३ । गायत्री । आपो-
हिष्ठा ९ । एतोलु ३ । ऋतंच सत्यं ३ । शंवत्यः शन्नः ३४ । स्वस्तिनोमिमीतां
७ । स्वादिष्टया १८ । आद्यंते जपोऽयं ॥ ततो वेदादिः । अग्निमीळे ९ । ततः पदं-
गानि । येनेदं भूतं २५ । सहस्रशीर्षा १६ । अहंरुद्रमिः ८ । नतमंहः ८ । आशुः
शिखानः १३ । विश्राद् बहुवचं ४ । प्रधानानि ॥ कद्रुद्राय ९ । इमारुद्राय ११ ।
आतेयितः १५ । रुद्राणामेति ११ । प्रवः पातं १ । आवो राजानं १ । कद्धिण्यासु
२ । हंसः शुचिपत् १ । कयामहे रुद्रियाय १ । तमुण्डुद्विपः । स्त्रिपुः १ । भुवन-
स्य पितरं १ । रयीतमं कषर्दिनं १ । रुद्रस्य ये १ । अस्मे रुद्राः १ । प्रवोच्छारिरिचै
१ । ज्यंबकम् । इत्युत्तरांगानि ॥ एवं रुद्रसूक्तसंख्या १७ । ऋक्संख्या २७ ।
सूक्तानामृक्संख्या १६८ । ऋचश्च २७ निगदः १ । एवमृक्संख्या १९५ निगदः
१ । तदुक्तमृग्विधाने “ अकाराद्यास्तु ता जप्त्वा सावित्रीं च तदित्यूचम् । आपोहिष्ठे-
ति सूक्तं तु शुद्धवत्पौघमर्पणम् । शंवत्यः स्वस्तिमत्यश्च पावमान्यस्तथैवच । सर्वत्रैत-
न्मयोक्तव्यमादावंते च कर्मणाम् ” इति । अतश्च बहुवचैः स्वशाखासमाभ्यास एव-
रुद्रो जपादिषु ग्राह्य इति । तदसत् । शतरुद्रियहोमे विनियुक्तमंत्रतमुद्रायप्यैव रमु-
तिमूत्रपुराणस्यरुद्रविधानेषु रुद्रत्वमतिपादनेन तस्यैवात्र रुद्रपादवाच्यतया प्रसि-
द्धत्वेन च रुद्रत्वात् । नच यजुर्वेदशाखातोऽप्यवेदशाखासु शतरुद्रियहोमस्तस्मिन् वि-

निपुक्तपेत्रसमुदायो वा समाभ्रातोऽस्ति । अत एव “ यस्तु रुद्रं जपेन्नित्यं ध्यायमानो ममाकृतिम् ” इति, “ एकादशगुणान् वापि रुद्रनावर्त्य धर्मविद् ” इति, “ ब्राह्मणस्वर्णहारी च रुद्रनापी जले स्थितः ” इत्यादौ रुद्रपदवाच्यतया प्रसिद्ध एव याजुर्वेदिकरुद्रः सर्वैर्मिताक्षरा हेमाद्रिपहार्णवकारादिभिरुक्तः । हुतशेषं निधाय रुद्रं जपित्वा ” इति “ पौष्णस्य जुहोति रुद्रान् जपित्वा ” इति उपोत्सर्गेन बौद्धायनपारस्करादौ कर्कोपाध्यायादिभिर्भाष्यकारैरपि स एव रुद्र उक्तः । न च रुद्रसूक्तानां रुद्रत्वे प्रमाणमस्ति । पूर्वोक्तशांखायनश्रौतसूत्रैकवाक्यतया स्वशाखामसिद्धरौद्रमूक्तं जपविधानपरत्वे नोपपत्तेः । अन्यथा । प्रसिद्धयाजुर्वेदिकरुद्रापेक्षया रुद्रांतरकल्पने रुद्रपदस्यानेकशक्तिकल्पनागौरवप्रसंगात् । रुद्रस्य द्वैविध्ये तन्मूलभूतानेकश्रुतिकल्पना गौरवप्रसंगाच्च । कुर्याद्विधानं रुद्राणां यजुर्वेदविनिर्मितम् ” इति बृहत्परांशरेण रुद्रविधानस्य यजुर्वेदविनिर्मितत्वोक्त्या अन्यवेदोक्तत्वाभावात् । न च बह्वृचशाखासु रुद्रः प्रसिद्धो नापि शांखायनगृह्यकृता रुद्रविधानं वा कचिदप्यभिहितम् । तस्मान्न “ रुद्रं जपित्वा ” इति शांखायनगृह्यं बह्वृचशाखासु रुद्रसन्नावे प्रमाणमिति वक्तुं युक्तम् ॥ किंच “ हेमाद्रौ शौनकप्रोक्तात् ” इति ॥

॥ अथ शतरुद्रियमंत्रविनियोगः ॥

तद्विधिं तदर्थं ध्यानं तैराराधनं तदेवतां तदपि तदंगन्यासादिकं तच्छ्रद्धा व्याख्यास्यामः शौनकमतेन, ” तत्र शतरुद्रियमंत्रो “ नमस्ते मन्यव ” इत्येकादशानुवाकः इत्युक्तं । अतश्च ऋग्वेदाचार्येण शौनकेनापि याजुर्वेदिकरुद्रविधानं निरूपयता बह्वृचशाखासु रुद्रो नास्तीति प्रदर्शितम् । तथाहि मध्यकुंभं प्रकृत्याह-शौनकः । “ अर्चितं गंधपुष्पाद्यैः श्रीरुद्रं च स्पृशन् जपेत् । पदंगसहितं सम्यक् स जपेद्रुद्रसंख्यया ” पदंगसहितं पद्विधांगन्याससहितं । रुद्रसंख्यया एकादशवारम् । बह्वृचछंदोगयोस्तु रुद्राभावात् प्रकारांतरं तयोराह “ बह्वृचा रुद्रसूक्तैर्वा छंदोगा रुद्रसामगैः । एकादशाष्टविधैकसंख्यया शक्तितो जपेत् ” इति । अत्र वा शब्दो विकल्पार्थः । तेन यजुः शाखासमाभ्रातरुद्राध्ययनाभावे सूक्तादिजपविधिः । तदध्ययनसद्भावे तु रुद्रजपविधिरित्येवं व्यचस्थित इति ॥ यदि च बह्वृचछंदोगशाखासु रुद्रः समाभ्रातोऽस्तीति द्रष्टात् प्रतिब्रूयाच्छ्रेणम् । रुद्रजपविधिनैव बह्वृचादीनां तत्सिद्धौ “ बह्वृचा रुद्रसूक्तैर्वा ” इत्यादिशास्त्रस्य वैयर्थ्यमेव प्रसज्येतेति । तस्माद् ऋग्वेदे सामवेदे च रुद्रो नास्त्येव ॥ यजु ऋग्विधाने चतुर्थे अध्याये “ अत्रैवत्वावपेमध्ये पितृसूक्तान्यनेकशः । पित्र्यां तां संहितां विद्यातिपु-तन्मीरंति चैतया । एवमेव समाहृत्य वासवी संहिता भवेत् । रौद्रादित्या वैश्वदेवी

यदैवत्यां च कामयेत्” इत्युक्तम् ॥ यच्च छंदोगानां सामविधानब्राह्मणे “आवोरात्रा
तद्वो वर्ग आज्यदोहानि देवव्रतानि चैषा रौद्री नाम संहितैतां प्रयुजन् रुद्रं प्रीणाति”
इत्युक्तम् । आवो राजेत्येकं साम । तद्वो वर्गश्चत्वारि । आज्यदोहानि श्रीणि । देवव्रतानि
श्रीणि । इति । तत्फलान्तरार्थं प्रयोगान्तरम् । नत्वेतैर्षहा रुद्रादिकरणं युक्तम् । प्र-
माणाभावात् । तेन यत्केपांचिदेतद्दशानामभिर्षहा रुद्राद्याचरणं यच्च ऋग्वेदिनां रुद्र
सूक्तेस्तन्निर्मूलं भ्रांतं निबंधनमभिमानमात्रमित्युपेक्ष्यमित्युक्तं निर्णयसिद्धौ शान्ति-
रत्ने कमलाकरभट्टपादैः ॥ अत एव बृहत्पराशरेणोक्तम् । “कुर्याद्विधानं रुद्राणां
यजुर्वेदविनिर्मितम्” इति । तथान्यत्रापि । “यावज्जीवं प्रणवमथवा ॥ वर्तयेद्वै-
द्वियं वा याजुर्वेद्यम्” इति । अत्र “यजुर्वेदविनिर्मितम्—याजुर्वेद्यम्” इति वि-
शेषणाभ्यां वेदान्तरे रुद्रविधानसंज्ञावो व्यावर्त्यते ॥ यदि तु “कुर्याद्विधानं
रुद्राणाम्” इत्यनेन यजुर्वेदविहितरुद्रविधानकर्तव्यता यात्रस्यैव विधानायात्र
“यजुर्वेदविनिर्मितम्” इति विशेषणभृग्वेदादिष्वेदेषु रुद्रविधानसंज्ञावं व्याव-
र्तयितुं शक्नोति । एवं च ऋग्वेदविहितरुद्रविधानकर्तव्यता सिद्धिरिति ब्रूयाच्च-
हि प्रति ब्रूयादेनम् । “अभ्याभिधानीमादत्ते” इत्यत्राभ्याभिधानी ग्रहणेन गर्द-
भाभिधान्याः परिसंख्यावदिहापि “रुद्रविधानं यजुर्वेदविहितं कुर्यात्” इत्यभि-
दधता वेदान्तरविहित रुद्रविधानकर्तव्यतायाः परिसंख्येवाभिहिता स्यात् । ततश्चैवं
वाक्यार्थं आपद्येत । रुद्रविधानं यजुर्वेदविहितं कुर्यान्नान्यवेदविहितमिति । एवं
च सति वेदान्तरे रुद्रविधानसंज्ञावेऽपि न तद्विहितरुद्र जपादिकं सिध्येत् वेदान्तर
विहितरुद्रविधानकर्तव्यतायाः परिसंख्यातत्वात् तस्मात् ऋग्वेदादिष्वेदेषु रुद्रविधा-
नाभावेन तत्कर्तव्यताया अप्रसक्तेस्तेषु रुद्रविधानाभाव एव “यजुर्वेदविनिर्मि-
तम्” इत्यनेन बोध्यते इति युक्तं अन्यथा “यजुर्वेद विनिर्मितम्” इति विशेषणा-
नर्थक्यपत्तेः । ज्ञानभास्करे सूर्यार्चणस्पृतिरपि । “यजुर्मयो ह्यथ देवो यजुर्भिः
शतरुद्रियैः पूजनीयो महारुद्रः संततिश्रेय इच्छता” इति । तस्माद् यजुर्वेदव्यति-
रिक्तव्हेदेषु रुद्रो नास्त्येव । एवं स्थिते सति “रुद्रं जपित्वा” इति शांखायनगृथे
रुद्रस्यैव जपो विधीयत इति तत्र यथाग्रहस्तर्हि “रुद्रान् जपित्वा” इति, “रुद्रं न
पित्वा” “इति पारस्करबौधायनगृथैकवाक्यतया यजुर्वेदसमाभ्नात् रुद्रस्यैव जप-
विधायकमिदं शांखायनगृथमित्येव युक्तं वक्तुम् । पूर्वोक्तप्रकारेण बृहत्चशा-
खामु रुद्राभावनिर्धारणात् । पूर्वोक्तत्रायैर्यजुर्वेदसमाभ्नातरुद्रस्यैव रुद्रस्याभिधा-
नाच्च । तेन रुद्रप्रार्थत्वेन वरणीयविप्रस्य यजुर्वेदिनो वरणपूर्वकं याजुषरुद्र
स्यैव जपो वृषोत्सर्गागतया शांखायनैः कारणीयः । यत्तुक्तं शांखायनशाखायां

रुद्रसद्भावे हि “ रुद्रं जपित्वा ” इति तद्विनियोगाभिधानं युक्तं नतु तदसद्भावं
 इति । तन्न । स्वशाखायामसमान्नातानां शाखांतरे समान्नातानामपि मंत्राणां का-
 त्यायनीयकल्पसूत्रे शतशो विनियोगदर्शनात् । नच शाखांतरीयमंत्राणां संपूर्णानां
 कल्पसूत्रे उपदेशाद्युक्तं तत्र विनियोगाभिधानम् । प्रकृते तु शांखायनशाखायां रु-
 द्रानुपदेशात् “ रुद्रान् जपित्वा ” इति रुद्रविनियोगाभिधानमसंगतमिति वाच्यम् ।
 यतो “ रुद्रान् जपित्वा ” इति रुद्रविनियोगाभिधानमसंगतमिति वाच्यम् । यतो
 “ रुद्रान् जपित्वा ” इत्यत्र रुद्रपदवाच्यानां शाखांतरीयमंत्राणां संपूर्णानां “ वि-
 ष्वेदेनारण्येऽनुवाच्य ” मितिब्रह्माम्नैवोपदिष्टत्वात् । यत्तु “ जप्तव्यं शतरुद्रियमृ-
 ग्वेदोक्तं पदक्रमैः ” इति वामनपुराणनाम्ना लिखिते वाक्ये ऋग्वेदोक्तशतरुद्रियज-
 पविधानादस्त्येव ऋग्वेदे शतरुद्रियाख्यहोमे विनियुक्तमंत्राणां शतरुद्रिपत्वाद्वेदे
 शतरुद्रियमस्ति । किंच । अस्मिन् वाक्ये ऋग्वेदोक्तं शतरुद्रियं जप्तव्यमितिवाहुक्तम् ।
 “ शतरुद्रियं जुहोति नमस्ते रुद्रमन्यव ” इति यजुर्वेदोक्तशतरुद्रियवदिदमृग्वेदोक्तं
 शतरुद्रियमिति तु नोक्तम् । नापि रौद्रसूक्तानि शतरुद्रियमंत्रत्वेनास्मिन् वाक्ये उपा-
 चानि । अपि चाऋग्वेदोक्तरौद्रसूक्तेषु प्रयुज्यमानः शतरुद्रियशब्दः स किं बहुरुद्रदेवस्य-
 सादृश्येन प्रयुज्यते शतरुद्रियाख्यहोमसाधनत्वसादृश्येन वा । नतावदाद्यः । रौद्रसूक्तानां
 चतुर्णामेकरुद्रदेवत्वत्वेन यजुर्वेदोक्तशतरुद्रियवद्बहुरुद्रदेवत्वत्वाभावात् । यद्यपि यजुर्वेद
 समधीतरुद्रेऽपि पठितेषु केषुचनमंत्रेष्वेकरुद्रदेवत्वताप्यस्ति तथापि एकरुद्रदेवत्वबहु-
 रुद्रदेवत्वस्वमंत्रसमुदायमादायैव बहुरुद्रदेवत्वत्वं बोध्यम् । छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् ।
 नापि द्वितीयः । शतरुद्रियाख्यहोमे रौद्रसूक्तानां रौद्राध्यायवद्विनियोगस्याश्रुतत्वेन
 तत्साधनत्वाभावात् । ततश्चास्माद्वाक्याद्रौद्रसूक्तानां शतरुद्रियत्वं वक्तुमशक्यत्वा-
 द्वाग्वेदे शतरुद्रियसद्भावः खण्ड्युष्यायमान एवेति कथमृग्वेदे शतरुद्रियमस्तीति भवता व-
 यतव्यम् । किंच । अस्मिन्वाक्ये ऋग्वेदोक्तं शतरुद्रियं पदक्रमैर्युक्तं जप्तव्यमिति वि-
 हितम् । नचैतादृशजपानुष्ठानं तत्रापि दृश्यते । यथासास्त्रमननुष्ठानाद्य न जपात्फलं
 तत्र सिध्येत् । तस्मादस्य वाक्यस्य वामनपुराणेऽदर्शनादिदं निर्मूलं कल्पितमेव । यत्तु
 “ प्रपद्येन विरूपाक्षं रौद्रं मंत्रगणं जपन् । अनार्यैर्नाभिभाषेत न शूद्रैर्नापि गर्हितैः ”
 इति ऋग्विधानवाक्यं तत् “ रौद्रं मंत्रगणम्, अनार्यैर्नाभिभाषेत ” इत्यादि नियमवि-
 शिष्टं जपतो विरूपाक्षप्राप्तिः स्यादित्येतदर्थपरं नतु ऋग्वेदे रुद्रसद्भावमतिपादनपरम् ।
 यानि तु “ स्वशाखाध्रयमुत्सृज्य परशाखाध्रयं तु यः ” इत्यादीनि वाक्यानि तानि
 स्वशाखोक्तं विहाय परशाखोक्तं न ग्राह्यमित्यर्थकानि । नच बहुवृचशाखायां रुद्रः
 समाम्नाजोऽस्तीति शतशः प्रागावेदितम् । यच्च “ रौद्रो जपः सर्वशाखास्तु दृष्टः ”

इति वाक्ये सर्वशाखांपदं तत्र वेदपदप्रवणत्वेन यजुः शाखापरम् । यच्चैके “रुद्र-
जपित्वा ” इति पठन्ति तन्मते “ पूर्णो रुद्रजपः ” इत्यादिशांखायनगृहभाष्यं तदपि
न रुद्रसद्भावे साधकम् । यतो “रुद्रान् जपित्वा” इति सूत्रे सामान्यतः श्रुत्यस्य बहु-
वचनांतरुद्रपदस्य “कद्रुद्रायेमारुद्रायाते पितरि मारुद्राय स्थिरधन्वने” इति च सूत्रता-
नीति शूलनागप्रकरणस्यशांखायनसूत्रैकवाक्यतया “ कद्रुद्राय ” इत्यादि सूत्रच-
तुष्टयपरत्वेनोपसंहारो ग्रहभाष्यकृता यथोक्तस्तथैकवचनांतरुद्रपदपाठेऽपि रुद्रपदस्य
चतुः सूक्तपरत्वेनोपसंहारः संभवति । तथाहि । चतुः सूक्तांतवर्तिरुद्रदेवत्यमंत्रबहु-
त्वमादाय “ रुद्रान् ” इति बहुवचनांतः पाठः । चतुः सूक्तांतवर्तिरुद्रदेवत्य मंत्रसमु-
दायस्यैकत्वमादाय “ रुद्रम् ” इत्येकवचनांतः पाठः । एवं च सति बहुवचनांतरुद्र-
पदेनैकवचनांतरुद्रपदेनाप्यभिधेयस्य रौद्रसूक्तसमुदायस्याभिधातुं शक्यत्वेनैकवच-
नांतरुद्रपदपाठे विशेषानवगमात् । अत एव “रुद्रं जपित्वा” इति “रुद्रान् जपित्वा”
इत्येवं पूर्वोक्तबौद्धायनपारस्करगृहभेदेन । “ यस्तु रुद्रं जपेन्नित्यम् ” इति “एका-
दशगुणान् रुद्रानावर्त्य ”-इति स्मृतिभेदेन च याजुपाणामुभयविधपाठसद्भावेऽप्येक
एव रुद्रो द्विविधपाठेऽप्यभिधीयते । तेन पाठभेदवशादर्थभेदकल्पनमर्थैक्ये संभवति सति-
त्युक्तम् । अत एकवचनांतरुद्रपदपाठेऽपि रुद्रपदस्य “ कद्रुद्राय ” इत्यादीनि च-
त्वार्येव सूक्तान्यभिधेयानीति न कश्चित्पाठभेदनिर्बन्धनोऽर्थभेदः । अत एव भाष्यकृता
एके “रुद्रं जपित्वा ” इति पठन्तीत्यादिग्रंथ एकोक्त्या न स्वाभिमत इति द्योतितम् ।
अथवा बहुवचनांतरुद्रपदपाठे चत्वार्येव सूक्तानि रुद्रपदार्थः । एकवचनांतरुद्रपदपाठे
तु “ अग्निमीळे येनेदं सहस्रशीर्षाऽहं रुद्रेभिर्नतमंह आशुः शिशानो विभ्राह् ” इति
निगदः “कद्रुद्रायेमारुद्रायातेपितरि मारुद्राय स्थिरधन्वने” इति च सूक्तानि “सो-
मारुद्राधारयेयां जराबोधतन्नमो महद्भ्यो रुद्राणामेति प्रवः पातं रघुमन्यव आवो राजानं
कद्विष्णुमासुद्वे हंसः श्रुचिपत्कयामहे रुद्रियाय तमुष्टुहि यःस्विषु भुवनस्य पितरं रथीतमं
कपर्दिनं रुद्रस्य येऽस्मे रुद्राः प्रवोच्छारिरिचे त्र्यंबकम् ” इति भाष्यकारोदाहृतरुद्रपरि-
शिष्टोक्तः “ अग्निमीळे ” इत्यादि “ त्र्यम्बकं यजामहे ” इत्यंतो रौद्रसूक्तसमुदायो
रुद्रपदार्थ इत्येवं पाठभेदेनार्थभेदोपपत्तावुपपन्नमेव यद्यपि भाष्यं तथापि “ अग्नि-
मीळे ” इत्याद्यृक्समुदायस्य रुद्रपरिशिष्टोक्तस्य रुद्रत्वबोधकप्रमाणामावात्पूर्वोक्त
बृहत्पराशरादिवाक्ये “ यजुर्वेदविनिर्मितम् ” इति “ याजुर्वेदम् ” इति विशेष-
णाभ्यां वेदांतरे रुद्रसद्भावस्य निरस्तत्वाच्च न रुद्रत्वम् । अत एव मिताक्षराहेमाद्रिमहा-
र्षेयकारादिभिस्तस्य रुद्रत्वं नांगीकृतम् । यस्तु तन्मते “ पूर्णो रुद्रजपः ” इति भाष्य-
कारोक्तरुद्रजपशब्दप्रयोगः स तु रौद्रसूक्तजपपर इत्यविरोधः । रुद्रपरिशिष्टमिति स-

माख्यातं ज्यंबकमंत्रजपविधानवत्फलांतरार्थत्वेन “ अग्निमीळे ” इत्यादि रौद्रकं
 समुदायजपविधानमविषादकतपोपपन्नेव यद्यपि “ अग्निमीळे ” इत्यादयः केचन
 मंत्रा अग्निदैवत्या न रुद्रदैवत्यास्तथापि “अग्निर्वै रुद्रः ” इत्यग्निचयनप्रकरणे शत-
 पथश्रुत्याग्नेरेवरुद्रत्वाभिधानेनाग्निरुद्रयोस्त्रेदान्नानुपपत्तिः । वस्तु तस्तु “ अग्नि-
 मीळे ” इत्यादीनां “ज्यंबकं यजामहे” इत्यंतानां मंत्राणां रुद्रत्वेन निर्देशात्सर्वेषां
 प्राधान्यं परिशिष्टात्प्रतीयते । भाष्यकृता तु ततो वेदादिः “ अग्निमीळे ” इत्युक्त्वा
 ततः पदंगानि “ येनेदं भूतम् ” इत्यादीनि “ बिभ्राद् बृहद् ” इत्यंतान्युपपन्नस्य
 “कद्रुदाय” इत्यादीनि चत्वार्येव सूक्तानि मथानानीत्युपपन्नस्तत्वाद्यनुर्णामेव सूक्ता-
 नां प्राधान्यं भाष्यतः प्रतीयते । अतो भाष्यपरिशिष्टगोर्मियो विरोधाद् बृहद्वाचानां रुद्र
 परिशिष्टमिति समाख्यया रुद्रविधानमविषादकपरिशिष्टस्य चापसिद्धेः स्वोपनिबद्ध-
 फक्षिकाया एवं रुद्रपरिशिष्टेनोपपन्नस्तत्वाच्च परिशिष्टं निर्मूलम् यत्तु भाष्यकृतोक्त-
 म् । ऋषिदैवतछंदांसि परिशिष्टात् ज्ञेयानीति तत्र परिशिष्टं सर्वानुक्रमसूत्ररूपमेव ज्ञे-
 यम् । ऋषिदैवतछंदांसां तत्रैव निरूपणात् । यच्च भाष्यकृता “ येनेदं भूतम् ” इत्या-
 दीनां “ बिभ्राद् बृहद् ” इत्यंतानां हृदयादिपदंगमंत्रत्वमुक्तं यच्च “ हृदयं शि-
 वसंकल्पं शिरः सूक्तं च पौरुषम् । अहंश्चे शिखां विद्याच्छैल्यं कवचं पतम् । आशुर्नेत्रं
 विजानीयाक्षिभ्रादहं तथैव च । सूक्तान्येतानि वै विद्याद्रुद्रस्यांगानि सर्वदा ” इति
 कारिकायामुक्तं । तन्मूलभूतानि ऋग्विधानबावयानि यान्युदाहृतानि “ येनेदमिति
 वैनित्यं जपेत् नियमप्रतः । समाधिपनस्तेन विदते न समुह्यति” तथा “ ऋग्भिः षोड-
 शभिःसम्पगर्भयित्वा जनार्दनम् ” इति । मध्ये जनार्दनयतीति जनार्दनो रुद्रः । विष्णु-
 रुद्रयोरेवयात् । तथा “ अहं रुद्रेभिरित्येतद्वाग्मी भवति पूजितः । नतमित्यष्टमं सूक्तं
 वैश्वदेवं जपन्मुनिः । कृत्स्ने तु किल्विषं हित्वा विश्वदैवैस्तु हीयते । सर्वत्रैव पराश्रान्ति-
 र्ज्ञेयाऽप्रतिरयस्त्वपिः । यमेव देशं गच्छेत् शत्रुबाध्यनुमंत्रितः । नाजित्वा विनिवर्तेत्
 परं हि ब्रह्मणो बलम् । सर्वकामैर्जपेदेतत्सर्वकामसमृद्धये । बिभ्राद्बृहदतो नित्यं सौर्य-
 सूक्तं जपन्मुनिः । यं यं काममभिध्यायेत्तं प्राप्नोत्यसंशयम् ” इति । तदैतैः ऋग्विधान-
 बाव्यैरुद्रसूक्तानां काम्यजपविधानेन हृदयाधंगेषु न्यासविधाने प्रमाणाभावादतीव म-
 दम् ॥ अथ यदि “ शिवसंकल्पहृदयम् ” इत्यादियजुर्वेदोक्त रुद्रस्यांगविधायक-
 शास्त्रमत्रापि प्रमाणमिति ग्राह्यार्हं प्रतिग्राह्येनम् । हृदयाधंगद्वये त्विदमस्तु ।
 शिखाधंगचतुष्टये तु नैतत्प्रमाणं भवितुमर्हति । उक्तशास्त्रेण तु उत्तरनारायणा-
 दीनां शिखाधंगचतुष्टये विनियोगप्रतिपादनेन “ अहं रुद्रेभिः ” इत्यादीनां वि-
 नियोगप्रतिपादनाभावात् । न च “ अहं रुद्रेभिः ” इत्यादीनां शिखाधंगेषु न्यास-

विधायकं शास्त्रांतरमस्ति । किंच । “आशुः शिषानः” इत्यनुवाकः क्वचपंत्रेण सर्वश्रोक्तः । “विभ्राड्” इत्यनुवाकश्च नेत्रमंत्रत्वेन । इह तु “आशुः शिषानः” इत्यनुवाको नेत्रमंत्रत्वेन । “विभ्राड्” इत्यनुवाकश्चास्त्रमंत्रत्वेनेति वैपरीत्यमुक्तम् । “आशुः शिषानः” इत्यस्य नेत्रमंत्रत्वे “मर्षाणि ते ज्वर्यणाच्छादयामि” इति मंत्रलिङ्गविरोधः । “चक्षोः सूर्योक्त जायत” इति मंत्रे सूर्यो भगवतो नेत्रादुत्पन्न इत्यभिधानात्सौरमंत्राणां “विभ्राड्” इत्यादीनां नेत्रमंत्रत्वमुक्तम् । न पुनरस्त्रमंत्रत्वम् । असत्ततश्च प्रमाणानुपलंभान्निर्मूलमित्युपेक्षणीयम् । यद्यपि भाष्यकृता रौद्रान् मंत्रान् रुद्रस्वरूपकत्वेनोपन्यस्य तत्र प्रामाण्यसाधकतया “ॐकाराद्यास्तुता-जप्त्वा” इति ऋग्विधान् वाक्यमुदाहृतम् । तदपि न तत्र प्रामाण्यसाधकम् । नहि तेन ऋग्विधान् वाक्येन रुद्र स्वरूपं प्रतिपाद्यते । नापि “येनेदं भूतम्” इत्यादीनां पदंगम-त्राणां हृदयाद्यंगत्वं पूर्वांगत्वमुत्तरांगानामुत्तरांगत्वं वा प्रतिपाद्यते । किं तर्हि “पु-रश्चरणमादौ तु कर्मणां सिद्धिकारकम्” इत्युपक्रम्य ऋग्विधान् “ॐकाराद्यास्तु ता ज-प्त्वा” इति वाक्यं पठित्वा “सर्वत्रैतत्प्रयोक्तव्यमादावन्ते च कर्मणाम् । आसह-स्तादाश-ताद्वादशांतमयवा जपेत्” इत्युपसंहाराद्वक्ष्यमाणानां पुरश्चरणरूपाणां काम्पानां सर्व-कर्मणामाद्यंतयोरोंकारादीनां मंत्राणां सहस्राद्यन्यतमसंख्यया जप प्रतिपाद्यते । अनैतद्बहुचशास्त्रासु रुद्रसद्भावे साधकम् । किंच “अग्निमीळे” इत्यादिसूक्तानां जपस्याद्यंतयोरपि नानेन ऋग्विधान्वाक्येन प्रणवादीनां मंत्राणां जपो विधातुं श-क्यते । यतो वेदादिसूक्तादेः पुरश्चरणरूपत्वेनानुष्ठीयमानजपस्यार्थं योः प्रणवादि-नां मंत्राणां जपस्यानेन विहितत्वात् । नच वेदादिसूक्तानां जप इह पुरश्चरणरू-पोऽस्ति । वृषोत्सर्गांगत्वेन हि तस्य विधानात् । न च “रुद्रं जपित्वा” इत्यनेन वि-हितजपस्य रुद्रपरिशिष्टोक्तस्वरूपस्य रुद्रस्याद्यंतयोः प्रणवादीनां जपो येन ऋग्वि-धान्वाक्येन विधीयत इति वाच्यम् । पुरश्चरणार्थतज्याविहितजपेभ्येव ऋग्विधान-वाक्यप्रवृत्त्या गृह्योक्तकर्मसु विहितजपेषु मंत्रेषु तदप्रवृत्तेः । अन्यथा वृषोत्सर्गांगभूत वेदादिसूक्तानां जपस्याद्यंतयोः प्रणवादिमंत्राणां जपेऽस्माद्विधान्वाक्यादुच्य-माने गार्हक्यकर्मसु विहितजपानां सर्वेषां मंत्राणामाद्यंतयोस्तदापत्तेः । “आसह-स्तादाशताद्वादशांतमयवा जपेत्” इति वाक्यशेषादुद्रपरिशिष्टोक्तं रुद्रस्याद्यंतयोः प्रणवादीनां मंत्राणां चरमपक्षेऽपि दशकृत्वा जपापत्तेश्च । तस्मादेकवचनांततया बहुवचनांततया वा पठितेन “रुद्रान् जपित्वा” इति शांखायनगृह्यसूत्रेण भाष्यकारप्रदर्शितेन यथा “कद्रुद्रायै मारुद्रापाते पितरि मारुद्राय स्थिरधन्वे” इति च सूक्तानीति शूलगवमकरणस्यशांखायनसूत्रैकवाक्यतया “कद्रुद्राय” इत्या-

दीनां रौद्राणां चतुर्णां सूक्तानामेव जपो बौद्धायनपारस्करशृङ्गेकनावयतया यजुर्वेदसमाभ्नातो रुद्रजपो वा परमार्थतो विधीयते । तेनैतद्वशाद् बृहद्वचशाखासु रुद्रसद्भावं वदता निरंकुशेन स्वकीयं मौर्घ्यमाविष्कृतमित्यलमतिदूषणमयासेन हे-
माद्रघादिमतद्रोहिखंडनेनामुना मुदं प्राप्नोतु श्रीभवानीशः श्रीरुद्रः कुलदैवतः ।

एवं स्वशाखीयरुद्रजपे सिद्ध कथमित्याकांक्षायां माध्यंदिनकाण्वादिवा-
जसनेयशाखास्त्विति कर्तव्यताविध्यपरपर्यायस्य रुद्रविधानस्याश्रुतत्वादुद्रविधाना-
नां चानेकत्वेऽपि बोधायनसूत्रोक्तरुद्रविधानोक्तैवेति कर्तव्यता काण्वमाध्यंदि-
नादिभिरुपादेयेति देवयाज्ञिकादयः । बृहत्पराशरोक्तरुद्रविधानोक्तौ वेति कर्त-
व्यता काण्वादिभिर्ग्राह्येत्यपरे । युक्तं चैषत् । स्मृतेः सर्वशाखासाधारणत्वेन का-
ण्वादीन् मति बृहत्पराशरोक्तरुद्रविधानोक्ताया इति कर्तव्यताया एव प्राप्तत्वात् ।
“ इयेत्वादिषु मंत्रेषु खंभ्रंक्षांतेषु याः क्रियाः ” इति बृहत्पराशरवाक्ये खंभ्रंक्षांत-
त्वोक्तेः खंभ्रंक्षांततायाश्च वाजसनेयशाखास्येव समाभ्नातत्वाच्चतो भिन्नासु तैत्तरीय
शाखासु “ समुद्रोऽथस्य योनिः समुद्रः ” इत्यंततायाः समाभ्नातत्वेन खंभ्रंक्षांत
ताया एवाभावाच्च बृहत्पराशरोक्तरुद्रविधानस्य वाजसनेयिविषयत्वावगमाच्च । अपि
च बृहत्पराशरोक्तरुद्रविधाने वाजसनेयशाखासु मंत्राणामेव विनियोगः श्रूयते
न पुनरथतमंत्राणाम् । अतश्च बृहत्पराशरोक्तरुद्रविधानमेव वाजसनेयिभिरनुस-
र्तव्यम् । यत्तु बौद्धायनोक्तरुद्रविधानेति कर्तव्यतोषादानमुक्तं देवयाज्ञिकादिभिस्त-
त्काण्व माध्यंदिनादीनां तदध्ययनाक्षेपापत्तेः सूत्रस्य चासाधारणत्वेन बौद्धायनैक-
विषयत्वाच्चायुक्तम् । यद्यप्येवं तथापि देवयाज्ञिकादिपदतीराश्रित्य कैश्चिदाचरि-
तत्वात्पूर्वं बौद्धायनसूत्रोक्तेति कर्तव्यताऽश्रोच्यते तत्र तावत् बौद्धायनसूत्रम् ।

॥ अथ न्यासविधिः ॥

अथातः पंचांगरुद्राणां न्यासपूर्वकं जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्यामो या-
ते रुद्रेति शिखायास्मिन्महत्पर्येव इति शिरसि, सहस्राणीतिललाटे, हंसः शु-
चिपदिति भ्रुवोर्मध्ये, ज्यंवरं यजामह इति नेत्रयोः नमस्कृत्यायेति कर्णयोः मानो-
स्तोरु इति नासिकायां, अवतत्येतिमुखे, नीलग्रीवौद्वौ कंठे, नमस्त आयुषायेति वा-
होः येतीर्यानीति हस्तयोः, सद्योजातमिति पंचानुवाकान् पंचस्वंगुलीषु, नमोवः
ऋरिकेभ्य इति हृदये, येष्टक्षेपूदरे, नमः शंभवायेति कुक्षयोः, नमोगणेभ्य इति पृष्ठे
नमो हिरण्यवाहव इति पार्श्वयोः, विज्यं घनुरिति जठरे, हिरण्यगर्भ इति नाभौ,
मांढ्रमेति कटघा, येभूतानामधिपतय इति गुह्ये, सशिराजातपेदा इत्यपाने, मानो

महांतमित्यूवोः, एपते इति जान्वोः, संस्पृष्टमिदिति जंघयोः, विश्वं भूतमिति गु-
ल्फयोः, ये पयामिति पाश्वयोः, अध्यवोचदिति कवचं, नमोविल्विन इत्युपकवचं,
नमोरतु नीलग्रीवायेति तृतीयनेत्रं, मधुंच घन्वन इत्यस्त्रं, य एतावतश्चेति दिग्बंधः ।
ॐ नमो भगवते रुद्रायेति नमस्कारं न्यसेत् । ओंकारं मूर्ध्नि विन्यस्य नकारं नासि-
काग्रतः । मोकारं तु ललाटे वै भकारं मुखमध्यतः । गकारं कंठदेशे तु वकारं हृदि
विन्यसेत् । तेकारं दक्षिणे हस्ते रुकारं बायतो न्यसेत् । द्राकारं नाभिदेशे तु यकारं
पादयोर्न्यसेत् । सधं च पादयोर्न्यस्य वामं न्यस्योरुमध्यतः । अघोरं हृदि विन्यस्य
मुखे तत्पुरुषं न्यसेत् । ईशानं मूर्ध्नि विन्यस्य ईंसो नाम सदाशिवः । ईंस ईंसेति यो
मूयादंसो नाम सदाशिवः । एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः संस्पृष्टमारभेत् । " प्रातार-
मिदं, त्वन्नो अग्ने सुगन्तुर्पया, असुन्वंतं, तत्त्वायाम्यानोनिपुद्भिर्वयं सोम, तमीशानं,
अस्मे रुद्राः स्योना पृथिवी, त्वेतत्संपुष्टमिन्द्रादीन् दिक्षु विन्यस्यैवमात्मनि सौद्रीकरणं
कृत्वा त्वगसिधतैः पापैः प्रमुच्यते सर्वभूतेष्वपराजितो भवति यक्षरक्षोगंधर्वभूत-
प्रेतपिशाचव्रह्मराक्षसयमदूतशाकिनीसर्पश्वापदतस्कराद्युपद्रवाः सर्वे ज्वलंतं पश्यंतु
मा रक्षंतु मन्वोज्योतिरबोध्यमिमुषानं मर्माणि ते जातवेदा इति शुद्धामि हृदय
मुख शिरस्त्वभिमंश्यात्मरक्षा कर्तव्या शिवसंकल्पं हृदयं पुरुषसूक्तं शिर उत्तर
नारायणं शिखा प्रतिरथं कवचं शतद्रियमस्त्रं पंचांगं सकृज्जपेदष्टांगं प्रणम्य हि-
रण्यगर्भो यः प्राणतो महीधौरुपश्वासयाम्ने नय याते अग्रे यथा वः स्वाहाप्रय इत्य-
ष्टाष्टचो जपेदयात्मानं रुद्ररूपं ध्यायेत् " शुद्धस्फटिकसंकाशं त्रिनेत्रं पंचवक्त्रकम् ।
गंगाधरं दशभुजं सर्वाभरणभूषितम् । नीलग्रीवं शशांकांकं नागयज्ञोपवीतितनम् ।
व्याघ्रचर्मोत्तरीयं च वरेण्यमभयमदम् । कमंडल्वस्त्रसूत्राभ्यामन्वितं शूङ्गपाणिनम् ।
ज्वलंतं पिङ्गलजटाशिखामुद्योतकारिणम् । अमृतेनासुनं हृष्टप्रसादेहार्थधारिणम् । दिव्य-
सिंहासनासीनं दिव्यभोगसमन्वितम् । दिग्देवतासमायुक्तं सुरासुरनमस्कृतम् । नि-
त्यं च शाश्वतं शुद्धं ध्रुवमक्षरमव्ययम् । सर्वव्यापिनमीशानं रुद्रं वै विश्वरूपिणम् ।
एवं ध्यात्वा द्विजः सम्पूज्य ततो यजनमारभेत् " इति अयातो रुद्रस्नानार्चनवि-
धिं व्याख्यास्याम आदित एव तीर्थे स्नात्वा गत्पशुचिः प्रयातो ब्रह्मचारी शूक्रवासा
स्तस्य दक्षिणा प्रत्यग्देशे तन्मुखः स्थित्वात्मनि देवता स्थापयेन्मजने ब्रह्मा तिष्ठतु,
इस्तयोर्हरिहरस्तिष्ठतु, बाहोर्दिक्षुस्तिष्ठतु, नासिकयोर्वायुस्तिष्ठतु, नयनयोः सूर्या-
चंद्रमसौ तिष्ठेताम्, कर्णयोरश्विनौ तिष्ठेताम् । ललाटे रुद्रास्तिष्ठंतु, मूढ्यर्धादिष्पा-
स्तिष्ठंतु, शिरसि महापुरुषस्तिष्ठतु, शिखायां चामुंडा तिष्ठतु, पृष्ठे पिनाकी तिष्ठतु
पुरतः शूङ्गी तिष्ठतु, पार्श्वयोः शिवशंकरौ तिष्ठेताम्, सर्वतो वायुस्तिष्ठतु, ॥ ततो व-

हिः ॥ सर्वज्ञोऽग्निज्वालापालपरिवृतस्तिष्ठतु, सर्वेष्वङ्गेषु सर्वा देवतास्तिष्ठतु, मां-
 रसंतु, इत्यपि मे वाचि धित इति यथालिङ्गमगानि संमृज्यायै न गथादिभिरात्मानं
 प्रत्याराधयेत् “ आराधितो मनुष्यैस्त्वं सिद्धैर्देवासुरादिभिः । आराधयामि भक्त्या
 त्वो मा गृहाण महेश्वर ” इत्यम्बकं यजामह इत्ययै नपाराधयेत् “ आत्वा बहत्तु ह-
 रयः सचेतसः श्वेतैरश्वैः सह केतुमद्भिः । वाताजरैर्वलवद्भिर्मनोजवैरायाहि शीघ्रं
 मम इन्ध्यापञ्चवौम् ” इत्यावाहयामीत्यावाह्य संस्थापयामीत्यावाहनं “सद्योजातं प्रप-
 णामि” इत्यावाहनं ददाति “सद्योजाताय वै नमो नमः” इत्यासनं ददाति “भवे-
 भवेमवेनाति भवस्व माम्” इति पाद्यं ददाति “भवोद्भवाय नमः” इत्यवलिङ्गाभिश्च स्ना-
 नं ददात्यथार्द्रस्तर्पयति “भवं देवं तर्पयामि सर्वं देवं तर्पयामीशान देवं तर्पयामि प-
 शुपतिं देवं तर्पयामि रुद्र देवं तर्पयामि उग्र देवं तर्पयामि भीमं देवं तर्पयामि महात देवं
 तर्पयामि ” इति तर्पयित्वा “ष्येष्टाय नमः” इत्याचमनीयं ददाति “श्रेष्ठाय नमः”
 इति मधुपर्कं ददाति “कालाय नमः” इति गंधं ददानि “कलविकरुणाय नमः”
 इति पुष्पं ददाति “सर्वभूतदमनाय नमः” धूपं ददाति “मनोन्मनाय नमः” इति
 दीपं ददाति “भवोद्भवाय नमः” इति काले नैवेद्यं ददात्यथाष्टमिर्मन्त्रैरष्टौ पुष्पाणि
 ददाति “भवाय देवाय नमः, शर्वाय देवाय नमः, ईशानाय देवाय नमः, पशुपतये दे-
 वाय नमः, रुद्राय देवाय नमः, उग्राय देवाय नमः, भीमाय देवाय नमः, महते देवाय
 नमः, इत्यथास्याघोरतनुरघोरेभ्य इत्युपतिष्ठतेऽयैतस्य हिरण्येन मूर्तिं कलशेन सत
 तधारा निषिचिन्मधुना सर्पिषा पयसा वेक्षुरसेन नालिकेररसेनाम्ररसेन वा तदलामे
 वदकेन “नमस्ते रुद्रमन्यवे” इत्येकादशानामनुवाकानां जपात् जपात् “अग्राविष्णु
 सजोपसा ” इत्येकादशानामनुवाकानामेकमेकं जपेत्सर्वेषां पारे पुनराराधयेदुत्त-
 माराधनेन तदेतद्विधानं प्रोक्तं तेनाभिषेक्तेनोदकेन “अक्षिभ्या ” इत्यनुवाकेना
 बलिङ्गाभिश्चापः संमृज्यात्पापक्षयार्थं व्याधिविमोचनार्थं श्रीकामः शांतिकामः पुष्टि-
 कामस्तुष्टिकामो मोक्षार्थी च कुर्यादेवं कुर्वन् सिद्धिमदाप्नोतीत्याचार्याय दक्षिणा ददाति
 दश गाः सवत्साः सुवर्णभूषणाः वृषभैकादशास्तदलामे एका गा दद्यादित्याह बौद्धायन
 इति ॥ अस्मार्यः ॥ अयात इति ॥ अथ शब्दो मंगलार्थः । रुद्रजपादेरतिश्रेयस्करत्वेन
 तन्मेति कर्तव्यतानिरूपणे त्रिपञ्चाङ्गुल्याच्छिष्यातद्वारा रुद्रजपादेरिति कर्तव्यतानिरूपण-
 समाप्तिसिन्धयं शिष्टाचारानुमितश्रुतबोधितमंगलकर्तव्यताया आवश्यकत्वात् । अचि-
 कारार्थश्च आंतर्पार्थतायाः पाठादेव सिद्धेः । ततश्च रुद्रजपादिकं वक्तुमधिक्रियत इत्यर्थः ।
 नचैवमनेकार्थताऽयं शब्दस्येति वाच्यम् विषयमेवात् । उच्चारणेन हि मंगल जनयति
 दक्षीण दर्शनात् । अधिकारार्थत्वं तु लक्षणया वक्ति । अतो नानेकार्थता । अतः शब्दो

हेत्वर्थः । यतः श्रुतिस्मृतिषु काम्यत्वात्फलेच्छायानित्यत्वेनाकरणे प्रत्यवायजनक-
त्वादवश्यकर्तव्यतया च विहितत्वाद्बुद्धजपादीनि कर्माणि विधेयानि । अतो हेतोः ।
पंचांगरूपाणामिति । पंचप्रकारा अंगन्यासा येषु ते पंचांगरूपाः । वाक्यान्तरेष्वेकवच-
नांतररूपदपाठपक्षे पंचप्रकारा अंगन्यासा यस्मिन्निति विग्रहः । एवं षट्प्रकारा अंग-
न्यासा यस्मिन्निति षडंगरूपदेऽपि । तत्र पंचांगन्यासेषु शिखाद्यस्त्रांतो दिग्बंधसहित
एकत्रिंशदंगन्यासो महार्णवकारमते प्रथमः । देवयाज्ञिकनारायणभट्टादीनां मते तु शि-
खाद्यस्त्रांतो दिग्बंधसहितश्चतुस्त्रिंशदंगन्यासः प्रथमः । मूर्धादिपादांतं दशांगन्यासो
द्वितीयः । पादादिमूर्धांतं पंचांगन्यासस्तृतीयः । गुह्यादिमस्तकांतं पंचांगन्यासश्चतुर्थः ।
हृदयाद्यस्त्रांतं पंचांगषडंगन्यासो वा पंचमः । एवं पंचांगन्यासाः । प्रजननादिसर्वांग-
पर्यंतं षोडशांगन्यासोऽपरः । अयं च षष्ठो न्यासः । पूर्वोक्तपंचप्रकारन्याससहिताः
पंचांगरूपा षट्प्रकारन्याससहिताः षडंगरूपाः । तत्राभिषेक एवैते षडंगरूपाः, ज-
पादौ तु पंचांगरूपा इति बोद्धायनमतम् । जपादौ सर्वत्रापि षडंगरूपा इति शातातप-
मतम् ॥ रूपाणामिति बहुवचनांतररूपशब्देन रूद्राध्यायोऽभिधीयते । तेन रूद्राध्याया-
त्मकानां रूद्रदेवत्यानां मंत्राणां पंचविधांगन्यासविशिष्टाणामित्यर्थः । अत्र रूद्राणामिति
रूपदोषादानाद्बुद्धाणामेव जपादौ प्राधान्यम् । न पुनश्चमकानामपीति ध्वन्यते । रूद्रा-
णामित् चमकानुवाकानामपि प्राधान्ये रूद्राणां चमकानुवाकानां च जपादिविधिमि-
त्येव श्रूयात् ॥ “ न्यासपूर्वकं जपहोमार्चनविधिमिति ॥ अर्चनशब्देनाभिषेकोऽभि-
धीयते । विधिशब्दस्य जपाद्यैः प्रत्येकमन्वयः । विधिमिति कर्तव्यतामनुष्ठानप्रकारमि-
ति यावत् “ व्याख्यास्यामः ” इति । प्रतिज्ञा शिष्यबुद्धिसमाधानार्था । शातातपः
“ मयं पीत्वा गुरुद्वारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा भस्मच्छन्नो भस्म-
शय्याशयानो रूद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ” इति । रूद्रं रूद्रान्वाधीते एवं शीलो रूद्रा-
ध्यायी । विष्णुचर्मोत्तरे “ रूद्राणां च तथा जप्यं सर्वाध्विनिषुदनम् । सर्वकामकरो
होमस्तथा सर्वत्र शांतिदः । अजाविकानामश्वानां कुंजराणां तथैव च । मनुष्याणां
नरैर्द्राणां बालानां योषितामपि । ग्रामाणां नगराणां च देशानामपि भार्गवः ॥ उप-
द्रुमानां धर्मज्ञ व्याधितानां तथैव च । मरणे समनुमाप्ते रिपुजे च तथा भये । रूद्रहोमः
परा शांतिः पायसेन घृतेन च ” इति । “ जपहोमार्चनविधिम् ” इत्यनेन रूद्रस्त्रि-
धोक्तः । जपरूद्रो होमरूद्रोऽभिषेकरूद्रश्चेति । तत्राद्यो द्विधा । केवलजपात्मको होमांग-
कश्च । तत्राद्ये मूलम् । “ एकादशगुणान् वापि रूद्रानावर्त्य धर्मवित् । महापापैरपि-
स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः । सर्वपापानि नश्यन्ति रूद्रैकादशिनी जपाद् ” इत्यत्रिस्मृतिः ।
हेमाद्रौ कौशिकबोद्धायनौ ॥ रूद्रैकादशिनीत्वेशा सर्वकामफलप्रदा । सर्वपापक्षयक-

री सर्वशांतिप्रदायिनी” इति इदं च रहः कृते मात्रं होयम् । “रुद्राध्यायी भवेद्भक्त्या
मासमात्रमतेन्द्रितः । प्रायश्चित्तं भवेदेतद्रहस्यस्य संशयः” इति पराशरपुराणात् ।
द्वितीयेऽपि काळिकापुराणादौ जपमात्रोक्ते “जपादशांशतो होमस्तथा होमात्तु तर्प-
णम् । तर्पणस्य दशांशेन मार्जनं कथितं किञ्च । मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि
भोजयेत् । जपोऽर्चापूर्वको होमस्तर्पणं चाभिषेचनम् । भूदेवपूजनं पंचप्रकारोक्ता पुर-
स्कृत्या” इति । “होमाश्च कृतो जपं कुर्याद्धोमसंख्याचतुर्गुणम् । एवं कृते तु मंत्रस्य
जायते सिद्धिरुत्तमा” इति पुरश्चरणचंद्रिकादौ जपमात्रे दशांशहोमाद्युक्तिर्मूलम् ॥
तेन तर्पणाद्यपि सिद्धम् ॥ होमरुद्धे तु तर्पणाद्यनशङ्क्यमेव । जपमात्रे तदुक्तेः । एवमधि-
पेक्षरुद्धे होमाद्यपि । जपे तदशांशतो होमाद्युक्तेः अन्येतु पुरश्चरण एवायं विधिः ।
अत एव हेमाद्रिप्रहार्णवादास्तर्पणाद्यनुक्तिः । तेन तदुक्तजपो होमो विप्रभोजनं चेत्येव
कार्यमित्याहुर्वेदाः ॥ होमोऽपि द्विधा । प्रधानभूतः समग्रहोमो जपांगभूतश्चेति । त-
त्राप्ये “जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्यामः” इति । “रुद्रहोमः परा शांतिः । पा-
यसेन घृतेन वा” इत्यादि बौद्धायनविष्णुधर्मोत्तरवचने प्रागुक्तं मूलम् न अंग-
भूतोऽपि द्वेषा । इत्यादि बौद्धायनविष्णुधर्मोत्तरवचनं प्रागुक्तं मूलम् ॥ अंगभू-
तोऽपि द्वेषा दशांशहोमः । दशांशहोमश्चेति । स च तिलायैः कार्य इति महार्णवकारः ।
निर्णयसिंधौ शांतिरस्ति कमलाकरभट्टपादैस्तु । अत्र यद्यपि महार्णवकृता मूलं नो-
क्तं तथाप्यन्यमंगजपसामान्येन तेनोक्तं भवेत् “आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु
विधीयते । इति सामान्यवचनादाज्येनैव स्थानं तु तिलद्रव्यके मानमस्ति । तेन
पूर्वोदाहृतविष्णुधर्मोत्तरात् पायसेन वा घृतेन होमः कार्य इति युक्तं प्रतिभातीत्यु-
क्तम् ॥ “अस्तान्वा तिलान्वापि यवान्वा समिधोऽपि वा । शंभवायेति जुहुयात्सर्वो-
स्तानाज्यसिक्तकान्” इति बृहत्पराशरोक्तिरेव तिलद्रव्यके होमे महार्णवोक्ते
मानमिति केचित् । हेमाद्रिणा तु रुद्रजपांगहोमसंख्या वाचनिक्येवोक्ता नतु दशां-
शादिः । यथाह तत्रैव बौद्धायनः । “ततो होमं प्रकुर्वीत नमः शंभवमंत्रतः । रुद्रै-
कादग्निनीजप्ये त्रयस्त्रिंशदद्याहुतीः । रुद्धे शतत्रयं प्रोक्तं पण्ड्याज्यधिक्रयायुतम् । रुद्धे
लघुरुद्धे । चत्वारश्च महारुद्धे सहस्राः सप्त वर्जिताः । चत्वारिंशसहस्राश्च कर्तव्या-
श्चतुरुत्तराः । ऊनाश्च सप्तसप्तत्या द्वातिरुद्धे विनिश्चयः ।” इति । तेन हेमाद्रिप्रते मंत्र-
विभाग एव नास्ति । रुद्रजपांगहोमस्य “नमः शंभवाय” इति मंत्रेण विहितत्वा
त्तन्निष्ठसंख्याया वाचनिकत्वाच्च । अतो होमे दशांशादेरनादरः । अप्यं च मंत्रवि-
भागाभावो जपांगहोम एव । “जप्ते” इति सप्तम्या “मंद्रं प्रापणीयायाम्”
इति वदंगित्वावगतेः । प्रधानभूते समग्रहोमे त्वस्यासंभवान्महार्णवाद्युदाहृतश्रुतिः-

कल्पसूत्रेषु चयनप्रकरणोक्त एव मंत्रविभागो ग्राह्यः । अपेक्षितत्वादित्युक्तम् । अथ मेव पक्षो बहुभिर्न्यस्याहृतस्तथाप्यस्मिन्पक्षे “ ततो होमं प्रकुर्वीत ” इत्यादि बोद्धायनवाक्यस्य निर्विषयापत्तेर्हेमाद्रिमतमेव युक्तं प्रतिभाति । मंत्रविभागस्तु विस्तरतोऽग्रे वक्ष्यते ।

॥ अथ त्रिविधोऽपि रुद्रः प्रत्येकं पंचधा ॥

रूपं रुद्रो रुद्री महारुद्रोऽतिरुद्रश्चेति । तदुक्तं “ शृणुष्व भो महाप्राज्ञ ! रुद्रमेदान्वदामि ते ॥ रुद्राः पंचविधाः शोक्ता देशिकैरुत्तरोत्तरम् । सांगस्त्वाद्यो रूपकाख्यः सशीर्षो रुद्र उच्यते । एकादशगुणैस्तद्वदुद्री संज्ञो द्वितीयकः । एकादशभिरेताभिस्त्वृतीयो लघुरुद्रकः । लघ्वेकादशभिः शोक्तो महारुद्रश्चतुर्वकः । पंचमः स्यान्महारुद्रैरेकादशभिर्नित्यः । अतिरुद्रः समाख्यातः सर्वेभ्यो ह्युत्तमोत्तमः ” इति । महार्णवेशातातपोऽपि । “ यदंगैकादशीरुद्रौ रुद्रयेकादश रुद्रतः । एकादशभिरेताभिर्महारुद्रस्तु कथ्यते । एकादशमहारुद्रैरतिरुद्र इतीरितः ” इति । तथा । “ विधितो नमकावृत्तीरुद्र एकादशात्मिका रुद्रस्यैकादशावृत्त्या रुद्रैकादशिनी स्मृता । एकादशभिरेताभिर्महारुद्रस्तु कथ्यते । एकादशमहारुद्रैरतिरुद्र इतीर्यते ” इति । अत्र च “ सांगस्त्वाद्यो रूपकाख्यः ” इति वाक्येऽगसाहित्यार्थकत्वेन श्रुते सांगशब्दे वतमानस्यांगसामान्यवाचिनोऽगशब्दस्यांगन्यासपरत्वेन नैव दृष्टव्यत्वापि छंदोदैवतमार्पणमथातः शतरुद्रिये । ज्ञातेन कर्मसम्पत्तत्वं द्विजानां येन जायते । आघानुवाके रुद्राणामाघायां तु ऋचि द्विजः ” इत्यादिना “ रुद्रः सर्वासु देवतयं विनियोगो यथोचितम् । इत्येतेन ग्रंथेन रौद्राध्यायस्यार्षादिकमभिधायोक्तम् ” यज्जाग्रतादि पटकेच शिवसंकल्पमार्पकम् । रुद्रस्तु देवतापटसु विनियोगो जपादिषु । सहस्रशीर्ष इत्यादिद्विगुणाष्टदेवता । पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः । छंदः सर्वासु चानुष्टुप् विनियोगो जपादिषु । अद्भ्यः संभृत इत्यादौ उत्तरनारायणस्तृतिः । पूर्वानुवाकदेवतयं त्रिष्टुप्छंदः प्रकीर्तितम् । आशुः शिशान इत्यादिरप्रतिरयमुच्यते । एतन्नाम्ना मुनिस्तत्र देवता चामरेश्वरः । त्रिष्टुप्छंदो जपादौ तु विनियोगो यथोचितम् । विभ्राट् बृहदित्यादौ सूर्यो देवतमुच्यते । एतत्संचित्य सकलं द्विजाभ्यो रुद्र जाप्यकृत् । यद्व्यदारमते तत्तद् यथोक्तफलदं भवेत् ” इति बृहत्पराशरस्मृतौ शिवसंकल्पादिमंत्राणां विनियोगविधिवाक्येषु जपरुद्रे जपे, होमरुद्रे होमेऽभिषेके विनियोग इत्यर्थकृत्वेन “ विनियोगो जपादिषु ” इत्यभिधानाच्छिवसंकल्पादि हृदयाद्यंगन्यासविशेषमंत्रपरत्वमध्यवसीयते । ते चांगमंत्राः शिवसंकल्पादयः पंचानामेव । यतो बृहत्पराशरस्मृतौ । “ शिखा तस्य तु रुद्रस्योत्तरं नारायणं स्मृतः ।

शिरः पुरुषसूक्तं च शिवसंकल्पकं च हृद् कवचं चाप्रतिरयं नेत्रं विभ्राद् बृहत्स्मृतम् ।
 शतरुद्रियमष्टैषु देवस्यास्त्रं प्रकल्पयेत् " इति पदंगान्युत्त्वा " पंचांगानि स्मरेदष्ट-
 प्रणवं प्रजपेद् द्विजः " इत्युक्तत्वात् । अंगानां स्मरणं तत्तन्मंत्रजपादिरूपेण । अत्र
 च जप्यमंत्रस्यैव रौद्राध्यायस्यास्त्रन्यासे विनियोगादस्त्रवर्जितान्येव पंचांगानि बो-
 ध्यानि । अत एव देवयाज्ञिकैः पंचांगमंत्रसाहित्यमेव रुद्रजपे उक्तं नतु पदंगमंत्र
 साहित्यं । अत्र " अष्टप्रणवं प्रजपेद् " इति वाक्ये जपग्रहणं होमाभिषेकयोरुप-
 खण्डनम् । तेन रुद्रं जपेद् रुद्रेण जुहुयात् रुद्रियेणाभिषिचेदित्यर्थः । " वयं सोम " ।
 इत्यष्टवस्य सप्तवस्य वा महच्छिरः संज्ञकत्वात्सशीर्षोऽयं सोमेतरष्ट्वेन सप्तवेन वा
 सहितः । ततश्च हृदयादिभिः पंचभिरंगमंत्रैः शिवसंकल्पादिभिर्विभ्रादित्यनुवाकां
 सैरुपेतः शिरसा युतो रुद्राध्यायो रूपकारुण्य आद्यो रुद्र इत्यर्थः । तथा च विधान-
 पारिजाते जायालश्रुतिः । " शिवसंकल्पं हृदयं सूक्तं स्यात्पौरुषं शिरः । प्राहुर्ना-
 रायणं वैव शिखं तस्योचराभिषम् ॥ आशुःशिशानः कवचं नेत्रं विभ्राद्बृहत्स्मृतम् ।
 शतरुद्रियमस्त्रं स्यात्पदंगं रुद्रैरितः । पूर्वमंगानि संजप्य रुद्राध्यायं ततो जपेद् । त-
 दन्ते सप्तमंत्राश्च व य सोममहच्छिरः । उग्रथेति यजुर्मंत्रं जपमाहुर्जपेदिति " इति ।
 अत्र " त्वम्रे रुद्रो असुर " इति तैत्तिरीयायां शतरुद्रत्वेन प्रसिद्धोऽनुवाक एव, " श-
 तरुद्रियम् " इति महार्णवानुसारिणो देवयाज्ञिकाः । रौद्राध्यायस्याद्योनुवाकः " श-
 तरुद्रियम् " इति परशुरामकारिकालुसारिणो विधानपारिजातकारकाशिदीक्षिता-
 दयः । रौद्राध्याय एव " शतरुद्रियम् " इत्यपरे । युक्ततममेतद् । बृहत्पराशरस्मृ-
 तिसंमतत्वादिति वक्ष्यामः । परशुरामोऽपि ॥

“ अथ. रुद्राध्यायः सरुद्रः स्यात्प्रथमः सांगदीर्घकः ”

इति यद्यपि पूर्वोदाहृतवाक्यैर्विहिते रूपकारुण्यरुद्रस्वरूपे रौद्राध्यायजपानंतरं
 चमकजपो नोक्तस्तथापि " नमकं चमकं चैव पौरुषं सूक्तमेव च । नित्यं त्रयं प्रयु-
 ज्ञानो ब्रह्मलोके महीयते " इति काशिदीक्षितपद्धतिधृतवाक्यात्कार्य एवेति के-
 चिद् । तदयुक्तम् । अस्य वाक्यस्य स्वतंत्रसरलार्थतया नमकादित्रिकप्रयोगविधायक-
 त्वेन रूपकारुण्यरुद्रस्वरूपमतिपादकत्वामात्रात् । कौशिकबौद्धायनादिभिस्त्रेका-
 दशधा विभक्तनमकजपस्य रुद्रैकादशिन्यां विधानाद्येनापि नेह नमकजपमाप्तिः ।
 यतः प्रकृतिनो विकृतौ धर्ममाप्तिर्युक्ता नतु वैपरीत्यम् । नवैकादशधा विभक्तचम-
 कालुवाकजपः प्रकृते संभवति । अतो रूपकारुण्यरुद्रजपे नमकानुवाकजपो नास्ती-
 त्येके । नारायणमहास्तु । नमकाध्यायात्मकरूपकारुण्य रुद्रमात्रजपादौ चमका-
 ध्यायोऽपि सकृदावर्तनीयः । रुद्री जपादौ तु मत्थादृत्येकैकचमकानुवाको योज-

नीय इत्याहुः । युक्तं चैतत् । यतः कात्यायनादिभिः कल्पकारैर्वसोद्धारायां चमकानुवाकसमुदायस्यैकमंत्रत्वेनाभिहितत्वात्तेनैव न्यायेनेहाप्येकमंत्रतायान्याय्यत्वात् चमकानुवाकजपस्तु महच्छिरो जपानंतरं कार्यं इति देवयाज्ञिकादयः । नमकाध्यायजपाव्यवहितकाले तु युक्तः । नमकजपानंतरं चमकजपविधानात् । रुद्रैकादशिन्यामपि नमकस्यैकैकाष्टौ कृतायामेकैकचमकानुवाकजपविधानाच्च “ वयं सोम ” इत्यष्टौ कंडिका महच्छिर इति परशुराम देवयाज्ञिकादयः । तेन “ वयं सोम ” इति सप्तपञ्चानिति काण्वाभिप्रायम् । तेषां सप्तकंडिकानामेव संहितायां समाप्तात् । अत्र मंत्रशब्दः कंडिकापर इत्युक्तं विधानपारिजातेऽनंतमष्टैः । जटायां तु विंशतिपंचिः ॥ यत आह परशुरामः ॥ लिङ्गोक्ता देवता दध्यङ्ग उग्रश्च त्रितयं यजुः ॥ विनियोगो जटाजाप्ये केचित्सप्तजपंत्यूच ” इति तत्र उग्रश्चेति सप्तकंडिकात्मकानुवाकस्य जटात्ववादिनामेवमाशयः । “ शिवसंकल्पहृदयम् ” इत्यादिके “ उग्रश्चेति यजुर्मंत्रं जटामाहुर्जपेद् ” इति पूर्वोक्तवाक्ये सर्वत्र प्रायोऽनुवाकग्रहणादिहापि मंत्रप्रतीकग्रहणेन “ आशुः शिशानः कवचम् ” इतिवत् “ नेत्रं विभ्राड बृहस्पृतम् ” इति वच्चाऽनुवाकस्यैव ग्रहणोचित्यात् । एवंच तदन्ते सप्तपञ्चांश्च वयं सोमेति मंत्रनिष्ठसप्तसंख्या निर्देशोऽनुवाक्यांतरत्वात् “ एषते ” इत्यनुवाकग्रहणार्थः । अन्यथा “ वयं सोम ” इत्येतस्यानुवाकाद्यमंत्रप्रतीकत्वाभावाद् “ वयं सोम ” इत्येकस्या एवानुवाकशेषभूतायां ग्रहणं मंत्रप्रतीकमात्रग्रहणेन प्रसज्येतेति । अपरे तु । उग्रश्चेति तिसृणां कंडिकानां जटात्वमाहुः । तदभिप्रायं तु वयं न विद्मः । यत्र “ उग्रश्चेतियजुर्मंत्रं जटामाहुः ” इति वाक्ये एकत्वविशिष्टयजुर्मंत्रग्रहणाद् “ उग्रश्च ” इत्येकस्यैव यजुर्मंत्रस्य जटात्वागतेः । नहि तिसृणां कंडिकानामेकयजुर्मंत्रत्वम् । उग्रश्च मातृती गायत्री विष्णुवाख्यो मंत्रोऽनौ विनियुक्तस्तस्मादाग्निक एवास्यर्पिः परमेष्ठी प्राजापत्यो वा अग्निं हृदयेनाश्वमेधिकानि तत्रोक्त एवर्पिः ॥ इति सर्वानुक्रमसूत्रे कल्पसूत्रे च कात्यायनेन मिन्नतया विनियोगाभिधानेनैकयजुर्मंत्रत्वानवगमात् ॥ अग्निं हृदयेन, उग्रं लोहित ” इति द्वयोः कंडिकयोर्देवताश्चावयवसंबंधविधानाद् ग्राह्यरूपत्वेन यजुर्मंत्रत्वाभावाच्च । संहितास्वमन्तात्तानां ब्राह्मणभागानां मंत्रत्वेन कापि विनियोगादर्शनाच्च । न सप्तपञ्चाश्च “ वयं सोम ” इति वदिह त्रित्वसंख्यानिर्देशोऽस्ति । न वा तादृशार्थविधायकं स्मृत्युत्तरवाक्यं हेमाद्रिमहार्णवादिनिबंधेषूपलभ्यते । येन तिसृणां कंडिकानां जटात्वं स्यात् । तस्मादसति विशेषोपादाने प्रायो मंत्रप्रतीकग्रहणेन सर्वत्र स्मार्तकर्मणि कंडिकाया एवोपादानस्य “ तत्रोपवेशयेद्राजानं स्त्रियं वा प्रतिक्षत्र इति यज्ञातेन ” “ विकृत्यैनमभिमंत्रयेते सुप-

णोऽसीति प्राग्विष्णुकमेभ्यः इति । " सोप्यंतीमद्भिरभ्युक्षत्येजतु दशभाष्यः " इति प्रागस्यैतद्व्यादौ मंत्रांतं वदता पारस्कराचार्येण सूचितत्वादेकत्वविशिष्ट य-
जुर्वेदमिदमुक्त्वाच " उग्रथ " इत्येकस्या एव जटात्वमुक्तमिति मम प्रतिपाति ।
यत्वनुवाक प्रकरणाद् " आशुः शिश्नानः कवचम् " इतिवत् " नेत्रं विश्राद्द्वृद्धस्मृत-
म् " इतिवच " उग्रथ " इत्यनुवाकस्यैव जटात्वमित्युक्तं तत्सत्यप्यनुवाकमकर-
रणे एकत्वविशिष्टयजुर्वेदग्रहणादेव निरस्तम् । " कवचं चाप्रतिरथम् " इति
वक्ष्यमाण घौघायनवृद्धत्पराशरादि वाक्याचानुवाकग्रहणम् । " विश्राड " इत्यत्रतु
इतरानुवाकपाठसाहचर्याच्चानुवाकग्रहणम् । प्रकृतेतु " शतरुद्रियमन्नम् " इति
रौद्राध्यायस्य मध्ये निर्देशेनानुवाकप्रकरणविच्छेदाद्रौद्राध्यायस्याधोनुवाकः शत-
रुद्रियमितिमते तैत्तरीयश्रुत्यनुसारेण वक्ष्यमाणः " त्वमाने रुद्रो असुरः
" इत्यनुवाकः । शतरुद्रियमितिमते चानुवाकप्रकरणाविच्छेदेऽपि एकत्वविशिष्ट
यजुर्वेदमिदमुक्तत्वाच्च नानुवाकग्रहणम् । " वयं सोम " इति सप्तमंत्रानिति
सप्तसंख्यानिर्देशस्तु " एषते " इत्यनुवाकग्रहणार्थः । अयं च महच्छित्तो जपो
जटाजपश्च कृताकृत । कचिद्विहितत्वेन कचिच्चाविहितत्वेन तयोः पूर्वोक्त
चमकन्यायेन कृताकृतत्वावगमात् । अतश्चानयोरनुष्ठानात्कलाधिव्यपमात्रं नतु
तयोरकरणे रुद्रवैगुण्यम् । गुणविशेषे फलविशेषः " इति कात्यायनसूत्रात् ।
अयं च महच्छित्तो जपो जटाजपश्च रुद्रैकादशिन्या न प्रतिरुद्रमावर्तते । रुद्रस्यैवैका-
दशगुणविधानादेतयोश्च रुद्रशब्दवाच्यत्वाभावाच्च । तस्पादुदस्य सर्वावृत्यने सकृ-
ज्जप इति सप्तदायविदः । परशुरामोऽपि " रुद्रैकादशकस्यांते जपेद्रुद्रमहच्चि-
रः " । इति । देवयाज्ञिकैस्तु जटाजपो हेमाद्रि महार्णवादिषुत द्विगयकार्ष्णवाकपाद-
र्शनान्नैवोक्तः । एव देवयाज्ञिकादिमाचीनपद्धतिग्रंथानुसारिरूपकारुण्य रुद्रस्वरू-
पमुक्तम् । महार्णवकारनारायणभट्टकमलाकरभट्टादयस्तु यथोक्तन्यासपूजापूर्वक-
मष्टमणवान्वित रौद्राध्यायस्यैव सकृदावर्त्तनं रूपकारुण्यो रुद्र इत्याहुः । युक्ततरं
चेत्तत् । पूर्वोदाहृतजाबालकैवल्य-श्रुतिमितासरोदाहृतात्रिवहस्पराशरशातातप स्मृ-
ति सूतसंहिता पद्मपुराणहेमाद्रिचुडाहृत बाणुकालिकापुराणादिवाक्यैः शतरुद्रिय
रुद्रशब्दान्यतर शब्दवाच्य रौद्राध्यायस्यैव फलार्थतया नित्यतया वा जपविधानात् ।
पारस्करश्रुतसूत्रकर्मभाष्यादिसवादलाभाच्च । तथाहि भगवता पारस्कराचार्येण
शूलभगवतशो " अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यामनुवाकाभ्याम् " इति सूत्रे
पशुकर्मकोपस्थाने करणभूतयोः प्रथमोत्तमानुवाकयोः रौद्राध्याय एवेति स्पष्टतया
प्रदर्शितमेव । अन्यथा रुद्रैरित्यनेन रौद्राध्यायस्याप्रकृतत्वात्प्रथमोत्तम-

शद्वयोश्च साकांक्षत्वादनुवाक्योः रौद्राध्यायावयवत्वं कथं सिध्येदिति विभावनीयं-
सुधीभिः । ततश्च यत्र कर्तव्यतया रुद्रजपश्रोयते तत्र रौद्राध्यायस्यैव जपः कार्यं
इत्यवगम्यते । अत्र एव “ वृषोत्सर्गं रुद्रान् जपित्वा ” इति सूत्रे बहुवचनात् रुद्र
शब्दाभिधेयो “ नमस्ते रुद्र मन्यवे ” इत्यध्याय इति पारस्करगृह्यसूत्रं व्याच-
क्षार्णैर्भर्तृयज्ञकर्मोपाध्यायहरिहरजयरामादिभिर्व्याख्यातम् ॥ तदनुसारिभिर्वास्तुदेवा-
दिभिः पद्धतिकारैरप्येवं प्रयोग उपन्यस्तः । अन्यथा “ रुद्रान् जपित्वा ” इति
वृषोत्सर्गं श्रुतस्य रुद्रजपविधेरन्यत्र श्रुतेन रुद्रजपविधिना तुल्यत्वाद्दृष्टोत्सर्गोऽपि हृद-
यादि पंचांगमत्र विशिष्ट एव रुद्रजप उपदिश्येत । “ हुतशेषं निधाय रुद्रं जपित्वा ”
इति वृषोत्सर्गप्रकरणस्थवैधायनसूत्रेऽपि तद्भाष्यकारैस्तथैव व्याख्यातम् । याज्ञ-
वल्क्यस्मृतिं व्याचक्षार्णैर्विद्वान्नेश्वराचार्यैरपि “ ब्राह्मणः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले
स्थितः ” इति गृह्यसमायश्चित्तप्रकरणस्थवाक्यव्याख्यावसरे “ नमस्ते रुद्र
मन्यवे ” इति शतरुद्रिय जपयुक्तः शुद्ध्यति स एवाध्याय एकादश कृत्व आवर्तनीय
इति व्याख्यातम् । व्रतखंडांतर्गतशांतिखंडे हेमाद्रिणापि शौनकमतादित्युपन्यस्य
“ अथातः शतरुद्रियमंत्राणां विनियोगं तद्विधिं तदर्थध्यानं तैराराधनं तदेवतां त-
दपि तदंगन्यासादिकं तच्छब्दश्च व्याख्यास्यामः ” शौनकमतेन ॥ तत्र शतरुद्रिय-
मंत्रो “ नमस्ते रुद्र मन्यवे ” इत्येकादशानुवाका इत्युक्तम् । एकादशानुवाका इति तु
तैत्तिरीयाणां विषयम् । तेषां संहितायां शतरुद्रमंत्रात्मकस्य रौद्राध्यायस्यैकाद-
शानुवाकात्मकात् ॥ वाजसनेयिनां तु शतरुद्रियमंत्रात्मकस्य रौद्राध्यायस्य
नवानुवाकात्मकत्वात् ॥ तस्माद्यथोक्तन्यासपूर्वकमष्टमणवान्वितरौद्राध्यायस्यैव स-
कृदावर्तनं रूपकाख्यो आद्यो रुद्र इति युक्तम् ॥ अग्निपुराणेऽपि । यजुर्विधाने
“ आग्नस्वाच ” इत्युपक्रम्य “ वक्ष्ये रुद्रविधानं तु पंचांगं सर्वदं परम् । हृदयं
शिवसंकल्पं शिरः सूक्तं तु पौरुषम् । शिखाद्भयः संभृतं सूक्तमाशुः कवचमेव च ।
वेदवादिभिराख्यातमस्त्रं वै शतरुद्रियम् । शतरुद्रियसंज्ञस्य रुद्रस्यांगानि पंच हि । पं-
चांगं न्यस्य तं ध्यात्वा जपेद्गुद्रांस्ततः क्रमाद् ” इत्यनेनैतदेव स्पष्टमुक्तं रौद्राध्याय एव
रुद्रा इत्युक्तम् । एतेन यत्कैश्चिदुक्तम् । पट्पष्टिर्मूलजाप्येन षोडशर्चपुनर्जपेत् । एष-
ते द्वे नमस्ते द्वे न तं द्विद्वयमेव च । मीढुष्टमचतुष्टकं च वयं सोमष्टकं ततः ।
वेदवादिभिराख्यातमेतद्वै शतरुद्रियम् ” इति तत्पूर्वोक्तानेकस्मृतिसूत्रनिबंधविरोधा-
न्निर्मूलत्वाच्च निरस्तम् । यत्तु “ रुद्राः पंचविधाः प्रोक्ता देशिकैरुत्तरोत्तरम् ”
इत्युपक्रम्य “ सांगस्त्वाद्यो रूपकाख्यः सशीर्षो रुद्र उच्यते ” इति प्राचीनपद्धति-
कारैरुदाहृतं वचस्तत्र सांगशब्देनांगसाहित्यमभिधीयते । अंगशब्दश्चात्रांगन्यासपरः ।

“पंचांगरूपाणां न्यासपूर्वकम्” इति बौधायनसूत्रे । “अथाभिधास्ये रुद्राणां शां-
 तये गृहमेधिनाम् । पंचांगानां विधानं तु यत्कृतं हन्ति पातकम्” बृहत्पराशरस्मृ-
 तौ । “वक्ष्ये रुद्रविधानं तु पंचांगं सर्वदं परम्” इत्यग्निपुराणे चांगशब्दस्यांग-
 न्यासपरत्वेनैव दृष्टत्वात् । अतश्च सांगशब्देन पंचविधांगन्याससाहित्यमात्रं प-
 ढ्वविधांगन्याससाहित्यमात्रं वाभिधीयते । नतु पुनः शिवसंकल्पादि पंचांगस्य
 पदंगस्य वा न्यासस्य साहित्यम् । अंगशब्दस्यांगसामान्यपरत्वात् ॥ नच पू-
 र्वोक्ताग्निपुराणैकवाक्यतया शिवसंकल्पादिन्याससाहित्यपरत्वं सांगशब्दस्येति वा-
 च्यम् । “याते रुद्र” इति शिखायामित्येवमादीनां पंचविधांगन्यासवि-
 धिनानर्थक्यप्रसंगात् । अग्निपुराणवाक्यस्य त्वशक्तं प्रत्यनुकल्पपरत्वेन वक्ष्य-
 माणत्वाच्च । तथा च सांगशब्देन न्यासविधिप्राप्तांगन्याससाहित्यमात्रानुवादा-
 द्वायवम् । पूर्वोक्तसर्वस्मृतीनां मूलभूतैकश्रुतिकल्पना लाघवं च ॥ सांगच्छते
 चैवं सति महार्णवकारादिभिरभिहितं “पदंगैकादशी रुद्रः” इति ज्ञातातप-
 चाक्षये पदंगपदस्य पद्विधांगन्यासपरत्वम् । अयं सांगशब्देन जपादिषु रुद्रेषु शि-
 वसंकल्पादिहृदयाद्यंगमंत्रजपसाहित्यमभिधीयते इति चेन्न, तथा सति सामान्यत
 श्रुतेनांगशब्देनांगन्यासमात्रपरामर्शात्पंचविधानां पद्विधानां वा अंगन्यासमंत्रा-
 णामेव जपादिषु रुद्रेषु साहित्यं प्रसज्येत । न पुनः शिवसंकल्पादीनामेव
 हृदयाद्यंगमंत्राणां विनिगमनाविरहात् । अंगन्यासमात्रबोधकत्वेन प्रसिद्धस्यां-
 गशब्दस्याशेषांगन्यासैकदेशभूतहृदयादि न्यासैकदेशभूतशिवसंकल्पादिमंत्रप्रात्रपरत्वे-
 न संकीर्त्तये प्रमाणादर्शनाच्च । यत्तु बृहत्पराशरस्मृतौ “यज्जाग्रतादिपटूकेच ।
 शिवसंकल्पमार्पकम् । रुद्रस्तु देवता पट्सु विनियोगो जपादिषु” इत्यादि-
 केषु शिवसंकल्पादिहृदयाद्यंगमंत्राणां विनियोग विधिवाक्येषु “विनियोगो जपा-
 दिषु” इत्यभिधानमेव जपादिषु रुद्रेषु शिवसंकल्पादिहृदयाद्यंगमंत्रजपसाहित्ये प्रा-
 नमित्युक्तं । तन्न । उपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया पूर्ववाक्ये “श्रुतमयोचितं”
 मितिपदानुवृत्त्याच जपादिषु त्रिविधेषु रुद्रेषु यथोचितं यथाविहितं हृदयादिन्या-
 स एव विनियोग इत्यर्थकत्वेन तस्य शिवसंकल्पादिहृदयाद्यंगमंत्रजपार्थकत्वा-
 भावात् । “यज्जाग्रतादिपटू च” इत्येतस्मात्पूर्वं पठिते “रुद्रः सर्वासु देवत्वं
 विनियोगो यथोचितम्” इति वाक्ये “यथोचितम्” इत्युपक्रमः । “आशुः
 शिशान इत्यादिरतिरथ उच्यते । एवन्नाम्ना मुनिस्तत्र देवता चामरेश्वरः । त्रि-
 पुच्छंदो जपादौ तु विनियोगो यथोचितम्” इत्युपसंहारश्च ॥ नच त्रिविधं रुद्रमुप-
 क्रम्य बौधायनसूत्रे न्यासविधानाज्जपादिषु त्रिविधेष्वपि रुद्रेषु तेनैव न्याससिद्धे-

“ विनियोगो जपादिषु ” इत्यादिभिरन्ययानुपपत्त्या “ यज्जाग्रत ” इत्यादि हृद-
याद्यंगमंत्रजपसाहित्यं जपादिषु रुद्रेषु विधीयते इति वाच्यम् । यतो बृहत्पराशर-
स्मृतौ त्रिविधरुद्रोपक्रमेण बौधायनसूत्र इव न्यासविधानाभावात् । “ एतत्सं-
चित्य सकलं द्विजाभ्यो रुद्रजाभ्यकृत् ” इत्युपसंहारबलाच्च न्यासानां जपरुद्रैक-
विषयत्वावगमान्न होमाभिषेकरुद्रयोर्न्यासविधीभिर्न्यासप्राप्तिः । अतो होमाभिषेक-
रुद्रयोर्न्यासप्राप्तिर्यथास्यादित्येवमर्थानि “ विनियोगो जपादिषु ” इत्यादीनि
वाक्यानीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यच्च “ पंचांगानि स्मरेदष्टप्रणवं च जपेद् द्विजः ”
इति बृहत्पराशरवाक्ये “ पंचांगानि स्मरेत् ” इत्यभिधानमेव जपादिषु रुद्रेषु शिव-
संकल्पादिहृदयाद्यंगमंत्रजपसाहित्ये मानमिति तदपि न । पंचांगानि सद्योजातादीनि
पंचास्यानि हेमाद्रौ चैवमित्येवं तस्य निर्णयसिधौ शान्तिरत्ने कमलाकरभट्टपादैर्न्या-
ख्यातत्वात् । तस्मात् सांगश्रद्धस्य जपादिषु रुद्रेषु शिवसंकल्पादिहृदयाद्यंगमंत्रजप-
साहित्यं नार्थः । किंतु “ याते रुद्रे ” इति श्रित्वायामित्येवमाद्यंगन्याससाहित्य-
मेव तदर्थे इति युक्ततरम् । “ सांगस्त्वाद्यो रूपकारुपः ” इति वाक्ये अंगन्यास-
ग्रहणं पूजाया उपलक्षणार्थम् । “ संप्रध्वस्त्वांतरायः सन् ततो यजनमारभेत् ” इ-
ति यजनमुपक्रम्य “ अनुगुप्ते सुलिप्ते च देशे गोचर्ममात्रके । मण्डिलेऽंशुजपालि-
ख्य शुभ्रैः क्षालिततंदुलैः । तत्र पूजादिकं कुर्याच्छभवायेति मंत्रतः इत्यादिना
जपाद्यंगत्वेन पूजाया अपि बृहत्पराशरेण विधानात् । अत एव देवयाज्ञिकादिभिः
पूजापूर्वकता जपादावभिहिता । बौधायनमते तु “ यजनमारभेत् ” इति सूत्रे म-
हार्णवकारादिभिर्निरुक्तस्य जपहोमाभिषेके त्रिविधस्य यजनपदार्थस्य जपहोमार्चन-
विधि व्याख्यास्याम इति सूत्रमूलकत्वाज्जपहोमयोः पूजा नास्त्येव । अत एव महा-
र्णवकारादिभिर्नोक्ता । तेन पूजापूर्वकता जपहोमयोर्वैकल्पिकी । शिरसा सहितः स-
शीर्षः । “ वयं सोम ” इत्यादिमंत्राणां समुक्तमष्टकं वा शिरः । तथा चोक्तविधांग-
न्यासपूजापूर्विकायां सशिरस्कायामेकस्यां रौद्राध्यायादृतौ रूपकेत्याख्या मात्र-
मस्मिन् वाक्ये प्रतिपाद्यते ॥ महच्छिष्टे जपमात्रं चेहाधिकमुक्तम् । एतेन रुद्राध्याय
स रुद्रः स्वात्प्रथमः सांगशीर्षक इति परशुरामोक्ति इति व्याख्याता । यच्च विधान-
पारिजाते । जाबालश्रुतिरित्युपन्यस्य शिवसंकल्पं हृदयमित्यादिना हृदयादीनि
षट्गानि निरूप्य पूर्वमंगानि संजप्य रुद्राध्यायं ततो जपेदिति वचनमुदाहृतं तदप्येवं
व्याख्येयम्, पूर्वमंगानि संजप्येत्यनेनांगन्यासकर्तव्यतामनुद्य तदुत्तरकालता रौद्राध्या-
यजपादौ विधीयते । पूर्वं रौद्राध्यायजपात्पूर्वम् । एतेनांगन्यासानुष्ठानस्यावश्यकर्त-
व्यता दर्शिता । यतोऽनुष्ठिता अंगन्यासाः शिवस्वरूपतासंपादनेन जपयोग्यतामापादयंति

उक्तं च श्रुतपथे। देवो भूत्वा देवानप्येतीति। श्रुत्यन्तरेपि। देवो भूत्वा देवान्
यजेतेति। अंगन्यासानां च शिवस्वरूपतासंपादकत्वमुक्तम्। बोद्धायनेन एवमात्मनि
रौद्रीकरणं कृत्वेति। उक्तं च बृहत्पराशरेणापि। रौद्रीकरणमेतद्वै कृत्वा पापात्ममु-
च्यते इति। अंगानि हृदयादीनि यज्जाग्रत इत्येवमादीनि संजप्य सम्यक् तत्तन्मंत्रजप-
धर्मपूर्वकं हृदयादिषु स्वांगेषु जप्त्वा समधीत्य विन्यस्येति पूर्वमंगानि संजप्येत्यस्या-
र्थः। लभते चैवं सति शतरुद्रियसंज्ञस्य रुद्रस्यांगानि पंच हि। पंचांगं न्यस्य तं ध्या-
त्वा जपेत् रुद्रांस्ततः क्रमादिति पूर्वलिखिताग्निपुराणवाक्यसंबादोपि, नच पूर्वमंगा-
नि संजप्येति वाक्ये सामान्यतः श्रुतस्याप्यंगशब्दस्य शिवसंकल्पं हृदयमित्यादिना
पूर्ववाक्येन निरूपितहृदयाद्यंगविशेषविषयत्वाद्गंगानि संजप्येत्यंगानां जपविधाना-
च्चजपविधयन्यथानुपपत्त्यांगमंत्राणां शिवसंकल्पादीनां जप एव विधीयत इति वा-
च्यम्। अंगजपविधयन्यथानुपपत्तिर्हि तदास्याद्यंगन्यासमंत्राणां करणमंत्रत्वेनैकभूति-
स्वरोऽभिधीयते। न तु तदस्ति। अंगन्यासमंत्राणां न्यासक्रियां प्रति कर्मत्वेन कर-
णमंत्रत्वाभावात्। जपशब्दस्याध्ययनविधिप्राप्तैश्वर्यानुषादकत्वेनांगन्यासमंत्राणां
स्वरपूर्वकं तत्तदंगेषु न्यासो यथा स्यादित्येवमर्थकत्वाच्च। अत एवांगन्यासेषु जप-
शब्दप्रयुक्तो हेमाद्रौ कौशिकेन। हृदये हृदयं जप्त्वेति। हृदये स्वावयवे हृदयाख्ये
मंत्रे जप्त्वा जपधर्मपुरःसरं समधीत्य विन्यस्येत्यर्थः। तस्माच्चंगानि संजप्येत्यंग-
जपविधयन्यथानुपपत्तिः। किंच। शिवसंकल्पं हृदयमित्यादिना शिवसंकल्पादिषु ह-
ृदयादिसंज्ञाविधानस्य जपार्थत्वे प्रयोजनाभावाद्देयार्थपत्तेः। अतस्तत्तदंगेषु न्या-
सार्थतयैव विज्ञाविधानमित्यवश्यं वाच्यम्। अत एव संज्ञया संज्ञिनो न्यास उक्तो
हेमाद्रौ कौशिकेन। हृदये हृदयं जप्त्वेति। तस्मान्न पूर्वमंगानि संजप्येति वाक्यं शि-
वसंकल्पादिहृदयाद्यंगमंत्रजपविधायकम्। यद्यप्यंगशब्दस्य हृदयाद्यंगविशेषत्वे
जपहोमार्चनविधिमित्युपक्रम्य विहितानां न्यासान्तराणां परिसंख्यापत्तिस्तथापि-
शिवसंकल्पं हृदयमित्युपक्रमात्। बह्व्ये रुद्रविधानं तु पंचांगं सर्वदे परम्। हृदये शि-
वसंकल्पं शिरः सूक्तं तु पौरुषम्॥ शिखाद्भयः संभृतं सूक्तमाशुः कवचमेवच। वे-
दवादिमिराख्यातमस्रं वै शतरुद्रियम्॥ शतरुद्रियसंज्ञस्य रुद्रस्यांगानि पंच हि। पंचा-
ंगं न्यस्य तं ध्यात्वा जपेद् रुद्रांस्ततः क्रमात्॥ इत्यग्निपुराणैकवाक्यत्वाच्च सामान्यतः
श्रुतस्याप्यंगशब्दस्य हृदयाद्यंगविशेषविषयत्वमेव युक्तम्। न च शिवसंकल्पादि
न्यासस्य न्यासान्तरोपलक्षणार्थत्वम्। लक्षणप्रसंगात्। तस्मान्छिवसंकल्पादिन्यास
एव कर्तव्यनया पूर्वमंगानि संजप्येत्यनेन प्रतिपाद्यत इत्येव युक्ततरं। एवं स्थिते सति
याते रुद्रेति शिखायामित्येवमादीनां पंचविधन्यासानां पंचांगस्य पदंगस्य वा ह-

दयादिन्यासस्य शक्ताशक्तपरत्वेन व्यवस्था । शक्तेन तु पंचविधा न्यासाः कार्याः । अशक्तेन तु हृदयादिन्यासानि नेत्रयुक्तानि तद्वर्जितानि वा कार्याणीति सर्वं तुस्पष्टम् । तदन्ते रौद्राध्यायजपान्ते । इह वाक्ये तु महच्छिरसो जटायाश्च जपोधिक उक्तः । देवयाज्ञिकैस्तु जटाजपो नैवोक्तः । हेमाद्रिमहार्णवादिषु तद्विधायकस्मृतिवाक्यादर्शनात् । निर्णयसिन्धौ शान्तिरत्ने कमलाकरभट्टपादैस्तु महच्छिरसो जटायाश्च जपविधायकवाक्यान्याकरग्रंथेष्वदर्शनाभिर्मूलानीत्युक्तम् । यत्तु बृहत्पराशरस्मृतौ । शिरसा सह रुद्राणां जप्तेर्दशशतध्रुवम् । सर्वे मंत्रा भवन्त्यस्य ब्राह्मणस्योक्तकारिण इति । तथा । अथवा । चरभिक्षाशी सशिरं रुद्रसहस्रकं जपेदिति शिरसा सह रुद्रजपविधानमुक्तं तत्सहस्रसंख्यनिर्देशात्फलान्तरनिर्देशाच्चोक्तप्रकारापेक्षया प्रकारान्तरमेव दृष्टव्यम् । यत्तु घृतखंडान्तर्गतज्ञातिखण्डे हेमाद्रौ रुद्रप्रकरणे निर्णयसिंधौ शान्तिरत्ने च । एवं ध्यात्वा द्विजः सम्यग्गंगानां जपमारभेत् । हृदये हृदयं जप्त्वा शीर्षे सूक्तं च पौरुषम् ॥ शिखायामुत्तरं पङ्कं नारायणमनुत्तमम् । कवचे मतिरंधं तद्वद्वेत्तु शतरुद्रियम् ॥ जप्त्वांगानि जपेच्छांति विकिरीति विसर्जयेत् ॥ इति बोद्धायनवचनं शिवसंकल्पादीनां हृदयादिपंचांगानां जपविधायकं तदशक्तौ तन्मात्रस्यैव जपविधायकं न तु रूपकाख्यरुद्रांगत्वेन शिवसंकल्पादिहृदयाद्यंगपञ्चजपविधायकम् ॥ तस्मात् रुद्राध्याय जप एव रूपकाख्यो रुद्र इति सिद्धम् । एवं च सति यज्जाग्रत इत्यादिभिर्विभ्राडित्यनुवाकान्तैर्हृदयादिभिः पंचभिरंगपञ्चैर्न्यासभिर्नैर्धुक्त रौद्राध्यायं संजप्य रौद्राध्यायजपांते वयं सोमेत्यादीनामष्टानामुग्रश्चेति तिसृणां सप्तानां वा कंडिकानां च ये जपमाचरन्ति ते विहितादन्यथाकरणस्याक्रियात्वमजानंतो बंधा एव । विहितादन्यथाकरणस्याक्रियात्वमुक्तं छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन । अक्रिया त्रिविधा मोक्षेति । एतच्च पूर्वमुदाहृतम् । न्यूनकरणवदतिरिक्तकरणमपि विहितादन्यथाकरणमेव । उक्तं च । कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालमिति सूत्रे कर्मणोन्नेष्व्वाऽपरपर्यायस्योपपातस्याकरणं न्यूनकरणमतिरिक्तकरणमन्यथाकरणं चेति चातुर्विध्योपन्यासपूर्वकम् । अथवा । सर्वमेवेदं विहितान्यथाकरणमेवेत्येवं वदद्भिर्धर्मयज्ञपितृभूतिकर्त्तृपाध्यायवासुदेवश्रीअनंतदेव याज्ञिकादिभिर्भाष्यकारैः कारिकाकारैर्गोविन्दोपाध्यायैः संपदीय शंकर श्रीरामचंद्राचार्यादिभिः पद्धतिकारैश्चेत्यलमतिप्रपंचेन ॥

मकुतमनुसरामः । पडंगैकादशी रुद्र इति श्रुतातपवचसो द्वितीयरुद्रस्वरूपप्रतिपादकस्य महार्णवकृतार्थ उक्तः । पडंगन्यासपूर्वकमेकादशानुवाकात्मकं रौद्राध्यायं पठित्वा आद्यं चमकानुवाकं पठेत् । पुनस्तं पठित्वा द्वितीयं चमकानुवाकमित्येवमेकादशानां पूरणी आहृतिः ॥ पडंगैकादशीत्यभिधीयते एष एव रुद्र इति सज्ञां लभते ।

अयमेव रुद्रो रुद्रशब्देनाप्यभिधीयते । बोद्धायनसूत्रेण । नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येकादशानामनुवाकानां जपान्ते जपान्तेनाविष्णुसजोपसेत्येकादशानानुवाकानामेकमेकं जपेदिति । एकादशानुवाकात्मकं रौद्राध्यायं पठित्वा पठित्वा एकैकं चमकानुवाकं पठेदित्यर्थः । वाजसनेयिनां तु नवानुवाकात्मको रौद्राध्यायः । चमकानुवाकजपश्च कृताकृत इति विशेषः । एवं च चमकानुवाकजपाभावपक्षे रौद्राध्यायस्यैव केवला एकादशावृत्तयो रुद्रयपर पर्यायस्य रुद्रस्य स्वरूपं बोध्यम् । एकादशगुणान् रुद्रानावर्त्य याति रुद्रतामिति बृहत्पराशरस्मृतेः । “एकादशगुणान्त्रापि रुद्रानावर्त्य धर्मवि” दित्यत्रिस्मृतेश्च । अत्र पदंगैकादशीरुद्र इति शातातपोक्तेः पंचांगरुद्राणामिति बौद्धायनोक्तेश्च पंचांगपदंगन्यासयोर्विकल्प एव । तुल्यशास्त्रत्वात् । अभिषेके तु बौद्धायनेन षष्ठस्यापि विहितत्वात् पदंगन्यास एव । यस्तु शिखा तस्य तु रुद्रस्योत्तरं नारायणः स्मृतः । रुद्रस्य रुद्रशब्दवाच्यरौद्राध्यायलक्षणमंत्रस्येत्यर्थः । शिरःपुरुषसूक्तं च शिवसंकल्पकं च इत् । कवचाभितरणं नेत्रं विभ्राद् बृहत्स्मृतम् । शतरुद्रियमत्त्रेषु देवस्यास्त्रं प्रकल्पयेदिति बृहत्पराशरेण विहितः पदंगन्यासः सत्त्वत्र न ग्राह्यः । तपात्वे पदंगन्यासव्यतिरिक्तानां जपहोमार्चनविधि व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य विहितानामन्येषां न्यासानां परिसंख्यापत्तेः । महार्णवाद्यनेकग्रन्थविरोधापत्तेश्च । तस्मादभिषेकांगतया विहितं षष्ठं न्यासमादायैव याते रुद्रेति शिखायामित्यादि यः षड्विधांगन्यास एवात्र पदंगन्यासा इति ध्येयम् । एवं पंचविधांगन्यासा एव पंचांगन्यासा अपीति । यत्तु प्रांचः पद्धतिकाराः । पदंगशब्देन हृदयादिपदंगन्यासमंत्राः शिवसंकल्पादय उच्यन्ते । तथा च तेषां रुद्रस्वरूपे निवेशान्परिसंख्यादोषः । अतश्च शिवसंकल्पादि पदंगमंत्राणां जपपूर्वकमेकादशानां पूरणी रौद्राध्यायस्य वृत्तिः पदंगैकादशीति “ पदंगैकादशी रुद्र” इत्यस्पर्यमाहुः । वचनं च व्रतखंडनाम्नोदाहरन्ति, पदंगानि सकृज्जप्त्वा रुद्रैकादशवर्तनम् । महच्छिरश्च कर्तव्यं रुद्रैकादशिनो जपेदिति । तदयुक्तम् । श्रुतिस्मृतिपुराणादिपूर्वोक्तानेकवाक्येषु रौद्राध्यायस्यैवैकादशगुणस्य द्वितीयरुद्रस्वरूपत्वेनोक्तत्वात् । तस्य शिवसंकल्पादिहृदयाद्यंगमंत्रजपपूर्वकतायां प्रमाणाभावाच्च । शिवसंकल्पहृदयमित्यादिना तत्तदंगेषु न्यासार्थत्वेनैव शिवसंकल्पादिषु हृदयादिसंज्ञाविधानाच्च जपार्थतया विधाने प्रयोजनाभावाद्वैधर्ष्यापत्तेश्च पदंगशब्दस्य षड्विधांगन्यासपरतायाः महार्णवकारादिभिरभिहितत्वात् षड्विधांगन्यासमंत्राणामेव जपप्रसक्तेश्च । षड्विधांगन्यासबोधकत्वेन प्रसिद्धस्य पदंगशब्दस्य षड्विधांगन्यासैकदेशभूतहृदयादि न्यासैकदेशभूतशिवसंकल्पादिमंत्रमात्रपरत्वे पदंगशब्दसंकोचापत्तेश्च महार्णवाद्यखिलनिबंधविरोधापत्तेश्चैति यत्किंचिदेतत् । यत्तु व्रतखंडनाम्नो-

दाहंत वचरतद्दृष्टखण्डे हेमाद्रौ रुद्रप्रकरणेऽर्शनाभिर्भूलं । समूलत्वे तु पदंगानि
याते रुद्रेति शिखायामित्यादीनि षड्विधांगन्यासरूपाणि सकृज्जप्त्वा सकृत्कृत्वेति
तस्यार्थः । पंचांगरुद्राणामित्याद्यंगशब्दस्यांगन्यासपरत्वेनैव प्रयोगात् । महार्णव-
कृतापि पदंगैकादशी रुद्र इति ज्ञातातपवाच्ये पदंगशब्दः षड्विधांगन्यासपरत्वेनैव
व्याख्यातः । रुद्रे रूपकाख्यायारुद्रस्यैकादशगुणत्वादुदीमहारुद्रादौ सर्वेषां पार इति
विहितोत्तरपूजनस्यावृत्तिवन्त्यासानामप्येकादशकृत्व आवृत्तिः स्यादिति शंका मा
भूदिति सकृदित्युक्तम् । एवं च निखिलनिबंधैर्न विरोधः ॥ इति ॥

यत्तु परशुरामेणेत्तम् । सांगमाद्यं जपेद्रुद्रं केवलानि नवान्तरे ॥ सांगं सशीर्षकं
चान्यं निरंगमिति केचनेति ॥ तच्चादृशार्थविधायकार्पवचनानुपलंभात् पूर्वोक्तानेक-
श्रुतिस्मृतिवाक्यविरोधान्निर्भूलमंधपरम्परामात्रमित्युपेक्षणीयमित्युक्तं निर्णयसिन्धौ
शान्तिरत्ने कमलाकरभट्टपादेः ॥ अयं च द्वितीयो रुद्रः । रुद्रैकादशरुद्र इति । एका-
दशरुद्रतो रुद्रीत्यन्वयः । रुद्रतः पूर्वोक्तरुद्रस्यैकादशावृत्त्येत्यर्थः । इयमेव रुद्री रुद्रैका-
दशिनी लघुरुद्रशब्दाभ्यामभिधीयते । अयं च तृतीयो रुद्रः । इयमेव रुद्री एकादशगु-
णश्वेदेको महारुद्र इत्यभिधीयते । अयं च तुरीयः । एकादशावृत्तैर्महारुद्रैरेकोतिरुद्र
इति । अयं च पंचमः । एतदेवाह व्रतखण्डान्तर्गतशान्तिखण्डे हेमाद्रौ कौशिकः ।
सद्यादिपंचमंत्रांश्च रुद्रानैकादशैव तु ॥ जपित्वा सर्वरुद्रांश्च चमकाद्यं ततो जपेत् ॥
पुनरेतज्जपेत्सर्वं द्वितीयं चमकं तथा ॥ एवमेकादशगुणान् क्रमेण चमकांस्तथा ॥
रुद्रैकादशिनीत्वेना सर्वकामफलप्रदा ॥ एकादशगुणा सैव रुद्र इत्यभिधीयते ॥ रुद्रो
लघुरुद्रः । रुद्र एकादशगुणो महानित्यभिधीयते । महानेकादशगुणस्त्वतिरुद्र इहोच्यत
रुद्रकल्पद्रुमे चास्मिन् रुद्ररूपं प्रपंचितम् । विदुषानंतदेवेन तेन तुप्यतु शंकरः ॥

॥ अथ मंत्रविभागः ॥

अथैतेषु पंचसु रुद्रेषु हेमाद्रिप्रते प्रवानभूते समग्रहोमे महार्णवकारमते प्रधा-
नहोमे जपांगभूते दशांशादिहोमे चोपयोगाच्छ्रुतिसूत्रदृष्टो मंत्रविभागो महार्णवकार-
प्रदर्शितेन कया निरूप्यते । तत्र मंत्रांतैः कर्मादिः सात्रिपात्योभिधानादिति कात्या-
यनसूत्रे मंत्रांतैः कर्मादीन्संन्निपातयेदित्यापस्तंबसूत्रे च मंत्रांतैः मंत्रसमाप्तिभिः कर्मा-
दीन् कर्मोपक्रमान्संन्निपातयेत्संयोजयेदित्युक्तत्वाभ्यान्मंत्रान्ते कर्मोपक्रमो होमारंभः का-
र्यः । तत्र वृषोत्सर्गप्रकरणे ह्रतशेषं नित्राय रुद्रं जपित्वेति बौद्धायनपृष्ठे । यस्तु रुद्रं
जपेन्नित्यं ध्यायमानो ममाकृतिमिति पूर्वोक्तप्रज्ञापुराणे च रुद्रात्म्येकवचनध्वणा-
त्संपूर्णो रौद्राध्याय एको मंत्र इत्यवगम्यते । ततश्च रौद्राध्यायान्ते स्वाहाकारं प्रयु-

ष्य होमं विधायेदं रुद्राय नममेति रुद्रोद्देशेन त्पागः कायेः। रुद्रान्जपित्वेति पूर्वोक्त-
 पारस्करगृह्ये प्रागुदाहृतेषु बृहत्पराशरात्रिशाखातपस्मृतिविष्णुधर्मोत्तरादिवाक्येषु
 रुद्रानिति बहुवचनश्रवणात् रौद्राध्याये मंत्रबहुत्वमपि गम्यते। तच्च मंत्रबहुत्वं नाना-
 विधम्। तत्र श्रुते कर्मणि चरमायामिष्टकायां जुहोतीत्युक्त्वा त्रेधा विभक्तं जुहोति त्रय इमे
 लोका इति तैत्तिरीयश्रुतिस्त्वावद्रौद्राध्यायस्य त्रेधा विभागमाह । बौद्धायनोपि । न-
 मस्ते रुद्रमन्त्रव इत्येताननुवाकांस्त्रेधा विभज्येति । एतदनुसारिणी शतपथश्रुतिरपि
 परिश्रित्तु जुहोतीति प्रकृत्य सवै जानु दध्ने। प्रथमं स्वाहा करोति। अय नाग्निदग्ने।
 अय मुखदध्ने इति लोका त्रय क्रमेण रौद्राध्यायस्य त्रेधा विभागमाह । स्वीकृतश्च
 बौद्धायनोक्तोऽस्त्रधा विभागः परशुरामादिभिः । इत्थं च तेषां ग्रन्थः । बौद्धायन-
 मते तिस्र श्रुत्यभिप्रायदर्शनात्। परिश्रितस्वर्कपणनं तिस्रो जुहोति जर्तिलैः गवेषुस्त-
 ल्भस्तिद्वज्जुहोति तिस्र आहुतीः । परिश्रित्सूत्रादग्नेरुद्वद्वतिष्ठन्निति श्रुतिः। स्वाहा-
 कारत्रयस्योक्तेर्जानुदध्ना त्रिषु त्रिष्विति ॥

॥ अथ षोढा विभागः ॥

तत्र शतपथश्रुतिः । यदेव प्रत्यवरोहस्येतद्वा एतदेतान् रुद्रानित ऊर्ध्वान्मीणाति
 तान् पुनरमुतोर्वाच इति त्रिष्वङ्गः प्रत्यवरोहतीत्युक्त्वा त्रिरितऊर्ध्वोरोहति तत्पद-
 स्योक्तो बंधुरित्यारोहावरोहक्रमेण पडाहुतिपक्षं निगमयति। तथा। स वा अशीत्यां च
 स्वाहा करोति प्रथमे चानुवाकेऽयाशीत्यां यथाशीत्यां च यानि चोर्ध्वानि यजुष्यावता
 नैभ्य इति । इत्यमस्याः श्रुतेरर्थः । नमो हिरण्यवाहये सेनान्य इत्येतावदेकं य-
 जुः । एवमुत्तराण्यपि । ततश्चैकैकस्यां कंडिकायामष्टावष्टौ यजुषि भवति । तानि च
 दशसु कंडिकास्वगीतीः संपद्यन्ते । तस्यां यजुषामशीत्यामतीतायां स्वाहा करोति-
 प्रथमे चानुवाकेऽतीतेष्वनुवाकेष्वतीतेषु जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारं करोती-
 त्यर्थः । अथाशीत्याम् । नमस्तप्तभ्य इत्यारभ्य यजुषामशीत्यामतीतायां पंचानुवा-
 कानि नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारं करोतीत्यर्थः। अथाशीत्यां च यानि चोर्ध्वानि
 यजुष्यावतानेभ्य इति। नमः सुत्यायेत्यारभ्य यजुषामशीत्यामतीतायां यानि च
 तत ऊर्ध्वानि अशीतेरुपरिष्ठात्यपठितानि नमोवः किरिकेभ्य इत्यादीनि यजुषि तेष्व-
 तीतेष्वित्यर्थः। आ अवतानेभ्य इत्यादुभिविधौ असंख्याता इत्यादयो दशकंडिका
 अवतानसंज्ञकाः । अथावतानां जुहोतीत्युक्तत्वात् । तदन्ते मुखमात्रे परिश्रिति स्वा-
 हाकारं करोतीत्यर्थः । तथा । अय प्रत्यवरोहान् जुहोतीति । एकजातं मूलत्वेना-
 दाय कल्पकारो भगवान् कात्यायनः । अनुवाकांते स्वाहाकारो जानुमात्रे पंचति
 च नाभिमात्रे षाक् प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे मतिर्लोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु

नमोस्त्विति प्रतिमंत्रमिति पोढाविभागमाह । तथा तैत्तिरीयश्रुतिरपि पूर्वास्तिस्रो म-
नसि कृत्वा तिस्र उचरा आहुतीर्जुहोति षट् संपद्यते षड्वा स्तत्र इति । ननु चा-
रोहक्रममंगीकृत्योक्तस्य पोढाविभागस्य तैत्तिरीयाणामेव स्यान्न वाजसनेयिनामिति चे-
न्न । एतद्वा एतदिमां लोकानित ऊर्ध्वो रोहति । तथा एतदेतान् रुद्रानित ऊर्ध्वान्मी-
णाति । त्रिरितऊर्ध्वो रोहतीत्यादि श्रुतिभिर्वाजसनेयशाखायामप्यारोहक्रमस्यैव वि-
हितत्वात् । किंच । सर्वे जानुदध्ने प्रथमं स्वाहा करोतीत्युपक्रम्याधइवतयजानुदध्नमथ
इव तद्यदयं लोकस्तथ इमं लोकं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तत्प्रीणातीत्यस्य नमोस्तु रुद्रेभ्यो
ये पृथिव्यामित्यनेन व्यवहितेन संबन्धः प्रतीयते । समानार्थत्वात् एवमथ नाभिदध्ने
इति प्रकृत्य मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदध्ने मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तथैतदन्तरिक्षलोकं रुद्राः प्रा-
विशंस्तांस्तत्प्रीणातीत्यस्य नमोस्तु रुद्रेभ्यो यैतरिक्ष इत्यनेन । तथा अथ मुखदध्ने इति
प्रकृत्य उपरीव वै तद्यन्मुखदध्नेषुपरीतव्यदसोलोकस्तथेष्टं लोकं रुद्राः प्राविशंस्तांस्त-
त्प्रीणातीत्यस्य नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यनेन । एवमेतेष्ववरोहक्रमः स्पष्टतया दृ-
श्यते । तथा पूर्वोदाहृतकात्यायनकल्पसूत्रेपि । तस्मादारोहावरोहक्रममाश्रित्य वा-
जसनेयिनामपि पोढा विभागो युक्त एव ॥

॥ अथ पोढशधाविभागवानन्यप्रकारः ॥

तत्र दशावताना एते दशमंत्राः । अथावतानान्जुहोतीत्यनेन तेषां पृथद्वोम-
विधानात् । अत्र च बहुवचनश्रवणान्मंत्रबहुत्वप्रतीतेः प्रतिमंत्रं पृथद्वोमप्रतीतौ स-
त्यामपि पुनः संख्याविशिष्टास्तानाह । दशैतानवतानान्जुहोतीति । एवमेतैर्दशभिः
पणमंत्रपक्षोदितैः षड्भिर्मन्त्रैश्च सह पोढशधा विभागः संपद्यते । बौद्धायनोपि । नमस्ते
रुद्रमन्त्रव इत्येताननुवाकांस्त्रेधा विभज्यापि वा प्रथमादुपक्रम्य नमस्तत्तभ्य इति जा-
नुदध्ने धारयमाणो रथकारेभ्य इत्युपक्रम्य नमः स्वायुषायेति नाभिदध्ने शेषेण प्रा-
गवतानेभ्य आस्यदध्ने हुत्वा सहस्राणि सहस्रश इति दशावतानान् हुत्वा नवारोहान्
जुहोति नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति जानुदध्ने धारयमाणो नमोस्तु रुद्रेभ्यो यै-
तरिक्ष इति नाभिदध्ने नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यास्यदध्ने हुत्वेति त्रेधा पोढशधा
च विभागं दर्शयति ।

॥ अथ चतुश्चत्वारिंशन्मंत्रविभागात्मकोपरः प्रकारः ॥

तत्र पोढशर्चे प्रथमानुवाके पोढशमंत्राः । ततः सप्तानुवाकाः सप्तमंत्राः काश-
कृत्स्नमतेना नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिभिः पञ्चभिर्व्याहृतिभिरेको मंत्रः । एवमष्ट-
स्वनुवाकेषु चतुर्विंशतिमंत्राः । विंशतिकैडिकात्मकेन नवमानुवाके विंशतिमंत्राः । एवं

पूर्वैः सह चतुश्चत्वारिंशत् । यद्यपि नमो वः किरिकेभ्य इत्यस्य मंत्रस्याशीत्यनः पाति-
 त्वान्न पृथङ्मंत्रत्वं तथापि अथेतानि यजूंषि जपति नमो वः किरिकेभ्य इत्यनया ध्रु-
 त्वा अथ शब्दोपन्यासपूर्वकं जपविधानात्तदेताभिर्न्याहतिभिर्न्यादित्यनया पृथग्व्यो-
 मविधानाच्चपृथङ्मंत्रत्वं बोध्यम् । नमो वः किरिकेभ्य इत्यादीनां पंचमंत्रतां स्वीकृ-
 त्य पूर्वोक्तैस्त्रिचत्वारिंशन्मंत्रैः सहाष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविभागः संपद्यते । यद्यपि संहि-
 ताभाष्यकारै रुद्रादिभिः कण्ठसूत्रभाष्यकारैर्देव्याह्निकादिभिश्च नमो वाः किरिकेभ्य
 इत्यभिवाद्युसृपहृदयभूताः पंच व्याहृतय इति कात्यायनोक्तैः पंचमंत्रा ज्ञेयाः ॥ स्वी-
 कृतं च श्री अनन्तयाज्ञिकैः शतरुद्रियहोम इति सूत्रव्याख्यायां नमो वः किरिकेभ्य
 इत्याद्याः पंच व्याहृतयः पंचमंत्रा इति । अत्र वचनात्साक्षात्साक्षात्पि दिवो मात्रयेति-
 वज्रहामिसेदिमिति वषट् पृथङ्मंत्रत्वं बोध्यम् । तेन पंचमंत्रपक्षे होमेषु देवानां हृदयेभ्य
 इत्यस्य पृथङ्मंत्रत्वान्नमो विचिन्वयत्केभ्य इत्यादिषु नानुपपन्नः ॥

॥ अथापरपष्ठयुत्तरशतधामंत्रविभागात्मकः प्रकारः ॥

तत्र नमस्कारादि नमस्कारान्तमेकं यजुरिति शकफणिराह । नमस्काराद्ये वैकं
 यजुरिति यास्क आह । तदेतदुभयं श्रुत्या साष्टमुक्तम् । तथाहि । अथ द्वंद्विभ्यो
 जुहोति नमो युष्मै चागुष्मै चेत्याद्युत्तरा मंत्रमाह । नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां-
 च पतये नम इतीति । अत्रेति शब्दो मंत्रसमाप्तौ तेन नमस्कारादि नमस्कारान्तमेकं य-
 जुरिति दर्शितं भवति । अतश्चैतावानेव मंत्रः । तदनंतरमथ जातेभ्यो जुहोतीत्युत्तरा
 तेषां वा उभयतो नमस्कारः । अन्येऽन्यतरतो नमस्कारा अन्य इति वक्ष्यति । ए-
 तेन नमो भवाय च रुद्राय चेति नमस्काराद्ये वैकं यजुरिति दर्शितं भवति । अतश्चैतावा-
 नेव मंत्रः । तदनंतरमथ जातेभ्यो जुहोतीत्युत्तरा तेषां वा उभयतो नमस्कारा अन्येऽन्य-
 तरतो नमस्कारा अन्य इति वक्ष्यति । एतेन नमो भवाय च रुद्राय चेति नमस्काराद्ये-
 वैकं यजुरिति दर्शितं भवति । अतश्चैतावानेव मंत्रः ॥ एवं यावन्ति यजूंषि तावन्तो मंत्राः ॥
 तत्र नमो हिरण्य वाहव इत्यादयो नमस्तिष्ठद्भ्यो वावद्भ्योश्च वो नम इत्यन्यता
 द्वंद्विनः ॥ नमः सभाभ्य इत्यादयो नम आनिर्हतेभ्य इत्यंता जाताख्यास्तेषु च नमो हिरण्य-
 वाहव इत्यादयः श्वपतिभ्यश्च वो नम इत्यंता उभयतो नमस्कारास्ततश्चत्वारिंशन्मंत्राः ॥
 ततो नमो भवाय च रुद्राय चेत्येवमादयः प्रलिदते चेत्यंता अन्यतरतो नमस्काराः पंचा-
 धिकाः सप्तमंत्राः ॥ ततो नम इष्टुद्भ्यो धनुष्कुद्भ्यश्च वो नम इत्युभयतो नमस्कारो
 मंत्रः । नमो वः किरिकेभ्य इत्यादयोऽन्यतरतो नमस्काराश्चत्वारो मंत्राः । तत्र वाज-
 सनेयिनामुभयतो नमस्काराः पंचचत्वारिंशन्मंत्राः । अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्तति-
 मंत्राः एकीकृताश्चतुर्विंशत्यधिकं शतं मंत्रा भवन्ति । षोडशर्चे प्रथमानुवाके षोडशमंत्राः ॥

द्रापे सप्त । अवताना दश । प्रत्यवरोहाख्यान्यंतानि त्रीणि यजुंषि त्रयो मंत्राः । एकत्र-
मिलिताः पद्विंशमंत्राः । यजुषां च चतुर्विंशत्यधिकं शतं । एषु सर्वेष्वेकीकृतेषु
पष्ट्युत्तरं शतं मंत्रा भवंति । अथ द्वंद्विभ्यो जुहोतीति अथ जातेभ्यो जुहोतीति वाक्ययोर्द्वि-
न्दिनां जातानां च बहुत्वश्रवणात् द्वंद्विसंज्ञकानां जातसंज्ञकानां च मंत्राणां प्रत्येक-
होमसाधनत्वं गम्यते । अत्र च द्वंद्विनां जातानां च बहुत्वात् बहुत्वं च त्रित्यै नित्यमिति
कर्पिजलाधिकरणन्यायो न भवतीति । तेन प्राक्प्रदर्शितमंत्रेणैतावतो मंत्राः प्रदर्शिता
भवन्ति । तत्र शाकपूणिपक्षे उभयतो नमस्कारेषु सुफरो मंत्रविभागः । अन्यतरतो
नमस्कारेष्वेवमूहाः । तद्यथा । नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये चेत्य-
त्र द्वितीयो यो नमः शब्दः स पूर्वमंत्रस्यांतत्वेनोत्तरमंत्रस्य चादित्वेनेत्युभयार्थमाप्नोतः
काकाक्षिबहुभयत्र सेवध्यते । तथा च नमो भवाय च रुद्राय च नम इत्येकी मंत्रः । पुनरपि
तमेव नमः शब्दमुपादाय नमः शर्वाय च पशुपतये च नम इत्यपरो मंत्रः । एवमुत्तरात्रापि
ज्ञेयम् अथवा नमो भवाय च रुद्राय चेत्येवमादिषु च शब्देन प्रथमो नमः शब्दोऽनुकृत्य-
ते । एवमुभयतो नमस्काराः सर्वे मंत्रा भवंति । यास्कपक्षे तु अन्यतरतो नमस्कारेषु स्फुटो
मंत्रविभागः । उभयतो नमस्कारेषूह्यः । तद्यथा । नमो हरिण्यवाहये सेनान्ये दिशां च
पतये नमोनमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये इति प्रथमत एव द्विनमस्कारको
द्वितीयो मंत्रः । एवमुत्तरत्रापि चरममंत्रवजैचरमस्त्वादौ द्विनमस्कारक अंते एक नमस्कार
युक्तः । अत एवैकनमस्कारको द्विनमस्कारक इत्युभयतो नमस्कारः स्वीकार्यः । एवंवि-
धपक्षद्वयेपि शाकपूणिपक्षोक्त एव विभागो ग्राह्यः । बहुसंमतत्वादिति महार्णवकारः ।
तत्राप्यन्यतरतो नमस्कारेषु मंत्रेषु पूर्वोक्त ऊहो न कार्यः । तथा सति तेषु श्रुताया अ-
न्यतरतो नमस्कारा मंत्रा होमे विनियोज्या इति युक्तं प्रतिभाति । यत्तु शाकपूणिमतं
तदुभयतो नमस्कारमंत्रपरम् । यच्च यास्कमतं तदन्यतरतो नमस्कारमंत्रपरमिति न
विरोधः । महार्णवकारोप्येवम् । अयं च पठ्युत्तरशतमंत्रविभागात्मकप्रकारो वाजसने-
यिनामेव नत्वन्येषां वाजसनेय्यरुद्रतस्तैतिरीयश्च पंचयजुंषिरुचश्च चतस्रोऽधिरा विद्यं-
ते । तेनैकोनसप्तत्युत्तरशतमंत्रविभागात्मकप्रकारस्तैतिरीयाणामेवेति विवेकः ॥

॥ अथ पंचविंशत्युत्तरचतुःशतधामंत्रविभागात्मकान्यः प्रकारः ॥

तत्र शतपथश्रुतिः । पष्टिश्च हवै त्रीणीच शतान्येतच्छतरुद्रियमथ त्रिंशदथ पंचत्रिं-
शदिति । अयं प्रकारः शतरुद्रियहोम इति सूत्रव्याख्यायां कर्कोपाध्यायैर्देवयाज्ञिकैश्चो-
पपादितः । इहाप्युपपादयिष्यते । अन्येपि विभागप्रकारा बृहत्पराशरसंहितायां सुवत-
प्रोक्तायामुक्ताः । पंच पंचाय पट्षड्वा अष्टावयापि वा । दश दशैकादश वा जुहुयात्सा-
धको हि वा । अत्रैकादशिन्यादिभिर्होमे प्रथमे रूपे यो मंत्रविभागपक्षोऽङ्गीकृतः स एव-

पूर्वैः सह चतुष्टवारिंशत् । यद्यपि नमो वः किरिकेभ्य इत्यस्य मंत्रस्याशीत्यनः पाति-
त्वान्न पृथङ्मंत्रत्वं तथापि अथेतानि यजुंषि जपति नमो वः किरिकेभ्य इत्यनया श्रु-
त्या अथ शब्दोपन्यासपूर्वकं जपविधानात्तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जपादित्यनया पृथग्यो-
पविधानाच्चपृथङ्मंत्रत्वं बोध्यम् । नमो वः किरिकेभ्य इत्यादीनां पंचमंत्रतां स्वीकृ-
त्य पूर्वोक्तैस्त्रिचत्वारिंशन्मंत्रैः सहस्रष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविभागः संपद्यते । यद्यपि संहि-
ताभाष्यकारै र्व्युदादिभिः कण्ठमूत्रभाष्यकारैर्देवयाज्ञिकादिभिश्च नमो वः किरिकेभ्य
इत्यभिवायुर्मूर्धहृदयभूताः पंच व्याहृतय इति कात्यायनोक्तेः पंचमंत्रा ज्ञेयाः ॥ स्वी-
कृतं च श्री अनन्तयाज्ञिकैः शतरुद्रियहोम इति सूत्रव्याख्यायां नमो वः किरिकेभ्य
इत्याद्याः पंच व्याहृतयः पंचमंत्रा इति । अत्र वचनात्साक्षात्क्षणापि दिवो मात्रयेति-
वज्राहमिसेदिमितिवच्च पृथङ्मंत्रत्वं बोध्यम् । तेन पंचमंत्रपक्षे होमेपि देवानां हृदयेभ्य
इत्यस्य पृथङ्मंत्रत्वान्नमो विचिन्वयत्केभ्य इत्यादिषु नानुपंगः ॥

॥ अथापरपृथुत्तरशतधामंत्रविभागात्मकः प्रकारः ॥

तत्र नमस्कारादि नमस्कारान्तमेकं यजुरितिशाकफणिराह । नमस्काराद्ये वैकं
यजुरिति यास्क आह । तदेतदुभयं श्रुत्या सप्तमुक्तम् । तथाहि । अथ द्वंद्विभ्यो
जुहोति नमो पुष्पै चामुष्मै चेत्याद्युक्ता मंत्रमाह । नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां-
च पतये नम इतीति । अत्रेति शब्दो मंत्रसंपाप्तौ तेन नमस्कारादि नमस्कारान्तमेकं य-
जुरिति दर्शितं भवति । अतश्चैतावानेव मंत्रः । तदनंतरपथ जातेभ्यो जुहोतीत्युक्त्वा
तेषां वा उभयतो नमस्कारः । अन्येऽन्यतरतो नमस्कारा अन्य इति वक्ष्यति । ए-
तेन नमो भवाय च रुद्राय चेति नमस्काराद्ये वैकं यजुरिति दर्शितं भवति । अतश्चैतावा-
नेव मंत्रः । तदनंतरपथ जातेभ्यो जुहोतीत्युक्त्वा तेषां वा उभयतो नमस्कारा अन्येऽन्य-
तरतो नमस्कारा अन्य इति वक्ष्यति । एतेन नमो भवाय च रुद्राय चेति नमस्काराद्ये
वैकं यजुरिति दर्शितं भवति । अतश्चैतावानेव मंत्रः । एवं यावन्ति यजुंषि तावन्तो मंत्राः ।
तत्र नमो हिरण्य वाहव इत्यादयो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्योश्च वो नम इत्यन्यता
द्वंद्विनः । नमःसभाभ्य इत्यादयो नम आनिर्हतेभ्य इत्यंता जाताख्यास्तेषु च नमो हिरण्य-
वाहव इत्यादयः श्वपतिभ्यश्च वो नम इत्यंता उभयतो नमस्कारास्ततश्चत्वारिंशन्मंत्राः ।
ततो नमो भवाय च रुद्राय चेत्येवमादयः प्रास्वदतेचेत्यंता अन्यतरतो नमस्काराः पंचा-
धिकाः सप्तमंत्राः । ततो नम इषुकद्भ्यो घनुष्कद्भ्यश्चो नम इत्युभयतो नमस्कारो
मंत्रः । नमो वः किरिकेभ्य इत्यादयोऽन्यतरतो नमस्काराश्चत्वारो मंत्राः । तत्र वाज-
सनेयिनामुभयतो नमस्काराः पंचचत्वारिंशन्मंत्राः । अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्तति-
मंत्राः एकीकृताश्चतुर्विंशत्यधिकं शतं मंत्रा भवन्ति । षोडशर्षे प्रथमानुवाके षोडशमंत्राः ।

द्रापे सप्त । अवताना दशा प्रत्यवरोहाख्यान्यंतानि त्रीणि यजूंषि त्रयो मंत्राः । एकत्र-
 मिलिताः पद्विंशन्मंत्राः । यजुषां च चतुर्विंशत्यधिकं शतं । एषु सर्वेष्वेकीकृतेषु
 पण्युत्तरं शतं मंत्रा भवन्ति । अथ द्वंद्विभ्यो जुहोति । अथ जातेभ्यो जुहोतीति वाक्ययोर्द्वि-
 न्दिनां जातानां च बहुत्वश्रवणात् द्वंद्विसंज्ञकानां जातसंज्ञकानां च मंत्राणां प्रत्येक-
 होमसाधनत्वं गम्यते । अत्र च द्वंद्विनां जातानां च बहुत्वात् बहुत्वं च त्रित्वे नित्यमिति
 कर्पिजलाधिकरणन्यायो न भवति । तेन प्राक्प्रदर्शितमंत्रेणावतो मंत्राः प्रदर्शिता
 भवन्ति । तत्र शाकपूणिपक्षे उभयतो नमस्कारेषु सुकरो मंत्रविभागः । अन्यतरतो
 नमस्कारेष्वेवमूहः । तद्यथा । नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये चेत्य-
 त्र द्वितीयो यो नमः श्रद्धः स पूर्वमंत्रस्यांतत्येनोत्तरमंत्रस्य चादित्येनेत्युभयार्थमात्रातः
 काकाक्षिवदुभयत्र संवक्ष्यते । तथा च नमो भवाय च रुद्राय च नम इत्येको मंत्रः । पुनरपि
 तमेव नमः शब्दमुपादाय नमः शर्वाय च पशुपतये च नम इत्यपरो मंत्रः । एवमुत्तरात्रापि
 ज्ञेयम् । अथवा नमो भवाय च रुद्राय चेत्येवमादिषु च शब्देन प्रथमो नमः शब्दोऽनुकृत्य-
 तोऽएवमुभयतो नमस्काराः सर्वे मंत्रा भवन्ति । यास्कपक्षे तु अन्यतरतो नमस्कारेषु स्फुटो
 मंत्रविभागः । उभयतो नमस्कारेषूहः । तद्यथा । नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च
 पतये नमोनमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये इति प्रथमत एव द्विनमस्कारको
 द्वितीयो मंत्रः । एवमुत्तरात्रापि चरममंत्रवर्जचरमस्त्वादौ द्विनमस्कारक अंतं एक नमस्कार
 युक्तः । अत एवैकनमस्कारको द्विनमस्कारक इत्युभयतो नमस्कारः स्वीकार्यः । एवंवि-
 धपक्षद्वयेपि शाकपूणिपक्षोक्त एव विभागो ग्राह्यः । बहुसंमतत्वादिति महार्णवकारः ।
 तत्राप्यन्यतरतो नमस्कारेषु मंत्रेषु पूर्वोक्त ऊहो न कार्यः । तथा सति तेषु श्रुताया अ-
 न्यतरतो नमस्कारा मंत्रा होमे विनियोज्या इति युक्तं प्रतिभाति । यत्तु शाकपूणिमतं
 तदुभयतो नमस्कारमंत्रपरम् । यद्य यास्कमतं तदन्यतरतो नमस्कारमंत्रपरमिति न
 विरोधः । महार्णवकारोप्येवम् । अयं च पठ्युत्तरशतमंत्रविभागात्मकप्रकारो वाजसने-
 यिनामेव नत्वन्येषां वाजसनेयुरुद्रतस्तैतिरीयवृद्धे पंचयजूंषिरुचश्च तत्सोऽधिका विद्यं-
 ते । तेनैकोनसप्तत्युत्तरशतमंत्रविभागात्मकप्रकारस्तैतिरीयाणामेवेति विवेकः ॥

॥ अथ पंचविंशत्युत्तरचतुःशतधामंत्रविभागात्मकोन्यःप्रकारः ॥

तत्र शतपथश्रुतिः । पण्डिश्च हवै त्रीणीच शतान्येतच्छतरुद्रियमथ त्रिंशदथ पंचत्रिं-
 शदिति । अयं प्रकारः शतरुद्रियहोम इति सूत्रव्याख्यायां कर्कोपाध्यायैर्देवयान्निकेशो-
 पपादितः । इहाप्युपपादयिष्यते । अन्येपि विभागप्रकारा बृहत्पराशरसंहितायां सुव्रत-
 प्रोक्तायामुक्ताः । पंच पंचाय षट्षट्वा अष्टावयापि वा । दश दशैकादश वा जुहुयात्सा-
 धको हि वा । अत्रैकादशिन्यादिभिर्होमे प्रथमे रूपे यो मंत्रविभागपक्षोऽंगीकृतः स एव-

मंत्रविभागपक्ष उत्तरेष्वपि रूपेषु पंचपंचेत्यादि वीक्ष्यया नियम्यते । मंत्रविभागपक्ष-
 राणामनेकत्वात्प्रतिरूपमनियमापत्तेः ॥ तथा मंत्रमुक्तावल्याम् ॥ पंचाहुतिः षडष्टदश-
 वैकादश वा जुहुयादिति । परशुरामकारिकायामपि मुख्या आहुतयस्तिस्रो रूपस्य
 विधिनामुना ॥ पंच षड् वा तयाष्टौ वा दशवैकादशायवा ॥ अथवैकाहुतिर्द्वया रूपस्य-
 विधिनामुना ॥ षष्ठं हविषापूर्थ रुद्राध्यायमतीत्य वा ॥ एवमेवास्थ रूपस्य सप्त-
 पसा दशांशके ॥ तेषामेकेन पक्षेण होतव्यं मन इच्छया ॥ बोद्धायनमते तिस्रः
 श्रुत्यभिप्रायदर्शनादिति । इति रुद्रानुवाकेषु मंत्रविभागः ॥

॥ चमकानुवाकेषु केवलेषु नमकचमकयोर्विंशिष्टप्रयोगे च मंत्रविभागः ॥

तत्र वसोर्धारां जुहोत्यौदुंबर्या पंचगृहीतं संततं यजमानोऽरण्येऽनूत्येऽग्निप्राप्ते
 वाजश्वम इत्यष्टानुवाकेनेत्यष्टानुवाकात्मकचमकमंत्रसमुदायस्यैकमंत्रत्वं कात्यायनेन
 वसोर्धाराहोमेऽभिहितं तेनैव न्यायेन यदा एकवारं रौद्राध्यायादृत्या यत्राज्येन प्रति-
 मंत्रं होमः क्रियते । तदा तत्राष्टमिथमकानुवाकैः संततां धारां जुहुयात् । यदा तु
 रौद्राध्यायेन तिल्लादिभिर्होमस्तदा तिल्लादिभिरद्रव्यैः संतत्रधाराया अनिष्पत्तेर-
 यज्ञसंप्रवृत्ते कर्मणि जपादौ तु एकादशधाविभक्तैर्वाजश्वम इत्यादिभिरष्टानुवाकैरेकादश-
 मंत्रा इत्येवमेकादशमंत्रैर्जुहुयात् । अंते वसोर्धारापि कुर्वता वसोर्धारायामभिलषि-
 तार्थप्राप्तिहेतुत्वात् । यत्रापि रौद्राध्यायस्यैकादशादृत्या प्रतिमंत्रं होमस्तत्रापि नमस्ते-
 रुद्रमन्यव इत्यैकादशानामनुवाकानां जपान्ते जपान्ते अद्याविष्णुसज्जोपसेत्यैकादशानु-
 वाकानामेकमेकं जपेदिति बोद्धायनोक्तेरेकादशादृत्या रौद्राध्यायमंत्रैः प्रतिमंत्रं होमान्ते ए-
 केन प्रथमचमकविभागेन हुत्वा पुनरपि रौद्राध्यायमंत्रैर्हुत्वा द्वितीयेन चमकविभागेन
 जुहुयादिति ॥ एवं रौद्राध्यायस्यैकादशादृत्या होमे प्रत्यादृत्येकैकेन चमकविभागेन हुत्वा-
 त्ये वसोर्धारां जुहुयात् ॥ अयं च होमप्रकारो द्रवाद्वद्रव्यसाधारणः ॥ सर्वत्र वसोर्धारात्वा-
 ज्येन ॥ एवमेव रुद्रैकादशिन्यां महारुद्रेऽतिरुद्रे च दृष्टव्यम् ॥ इति चमकनमकयोर्विभागः ॥

अथ मंत्रविभागप्रकाराणामनेकेषां दर्शितत्वाविधा विभागो सर्वे जानुदघ्ने प्रथमं
 स्वाहाकरोतीत्यादि श्रुतिः प्रमाणत्वेन पूर्वं प्रदर्शिता ॥ त्रेधा विभागश्च महार्णवकृता द्वे-
 योक्तः । तद्यथा । अत्र चाविच्छिन्नानामनुवाकानां त्रेधा प्रकरणपक्षे आद्याश्चत्वारोऽनुवाका
 आद्यं शस्ततथत्वारोऽनुवाका द्वितीयोऽंशः । एवमष्टानुवाकागताः । अवशि-
 ष्टास्त्रयोऽनुवाकास्तृतीयोऽंशः । एवं चानुवाकमध्ये विच्छेदपक्षेण त्रैविध्यं घटते ॥ यथा-
 गवां शतं दक्षिणा इत्यत्र षोडशर्त्विजां दक्षिणाविभागः ॥ तद्यथा । आद्यानां चतुर्णामृ-
 त्विनामर्द्धिन इति संज्ञा । तदनन्तरं चतुर्णां तृतीयिन इति संज्ञा ततोऽवशिष्टानां

चतुर्णां पादिन इति संज्ञा । एषां शतं गावो विभज्य दातव्याः । तत्रायं नियमः ।
 अर्धिनामर्धेदातव्यम् । तृतीयानां पादिनां चतुर्थोऽंश इति । अर्द्धिनां च द्वौ समुदायौ ॥
 तत्र प्रथमार्द्धिनां गोशतार्द्धे पंचाशद्गावो भवन्ति । एवं क्रियमाणे द्वितीयाद्धितां पंचा-
 शदार्द्धे पंचविंशतिः । तृतीयानां पंचाशत्तस्तृतीयांशे क्रियमाणे षोडश भवन्ति गो-
 द्वयमवशिष्यते । उच्च त्रिषु स्थलेषु विभज्य स्थापितुमशक्यम् । द्रव्यद्वारा विभागो
 निषिद्धः । तस्मात् प्रथमार्द्धिनामष्टाचत्वारिंशत् । द्वितीयाद्धिनां चतुर्विंशतिः तृतीय-
 नां षोडशपादिनां द्वादशेति गवां स्वरूपाविच्छेदाय शतं गावो विभक्ताः ॥ अनेन न्या-
 येन प्रकृतेऽपि एकादशानामनुवाकानां स्वरूपाविच्छेदाय चरमानुवाकत्रयस्यैक-
 मंत्रत्वं स्वीकार्यमित्येकः पक्षः ।

॥ अथापरः पक्षः ॥

तत्र च नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यत आरभ्य सभापतिभ्यश्च वो नम इत्यंत एको
 भागः । नमोऽभ्येभ्य इत्यारभ्यावार्याय चेत्यंतो द्वितीयः । नमः प्रतरणाय चेत्या-
 रभ्यासमाप्तेस्तृतीय इति । एवं त्रेधा विभागे पक्षद्वयमुक्तम् । तत्र वाजसनेयिनां न
 तावदाद्यः पक्षः । तेषामेकादशानुवाकाभावेनोक्तविधिविभागसंभवात् । न च म-
 हार्णवकृदुक्तानुवाकत्रयस्यैकमंत्रत्वस्वीकारेण वाजसनेयिनामपि महार्णवकारोक्तो
 विभागः संभवतीति वाच्यम् । श्रुतिमूलके हि विभागे सति न्यायमूलकविभागकल्प-
 नानवकाशात् ॥ नापि द्वितीयः ॥ तादृशेऽपि भागे स्वशाखायां मूलश्रुत्यनुपलंभात् ।
 तस्माद्वाजसनेयिभिरित्यं विभागः कार्यः । नमस्ते रुद्रमन्यव इत्याद्या अर्धकेभ्यश्चवो
 नम इत्यंतान्नुवाका एको भागः । नमस्तक्षभ्य इत्यारभ्य सुधन्वने चेत्यंतौ द्वाव-
 नुवाकौ द्वितीयः । नमः सुत्यायेत्यारभ्य अध्यायसमाप्तिं यावच्चत्वारोनुवाकास्तृ-
 तीयः । त्रेधा विभागविधानसामर्थ्यान्नात्र प्रत्यवरोहमंत्राणां पृथङ्मंत्रत्वम् । अ-
 स्मिंश्च विभागे सर्वैजानुदध्ने प्रथमं स्वाहा करोतीत्यादिश्रुतिज्ञातदेव पूर्वोक्तं मूलम् ।
 स्वीकृतश्चेत्यमेव विभागः ॥ कारिकाकृतापरशुरामेणापि । यत आह । स्वाहाकार-
 त्रयस्योक्तेर्जानुदध्नादिषु त्रिष्विति । एतेन वाजसनेयिनामपि महार्णवकृता द्वेधा
 उक्तम् । त्रेधाविभागं वदंतो निरस्ताः । एवं च नमकानामेकावृत्त्या जपांतं यदि
 होमं कर्तुं चिकीर्षसि होममात्रमेव वा तदाऽस्मिन्क्षेत्रे त्रयो मंत्रा इति तिस्र आहुतयो भ-
 वन्ति । एवं चमकानुवाकानामेव जगंतं होमचिकीर्षायां होममात्रेच्छायां वा एका-
 दशधा विभक्तैरष्टभिश्चमकानुवाकैरेकादशमंत्रा इत्येकादशाहुतयः । षसोर्धारा तु
 पूर्वोक्तरीत्यैव । इति त्रेधा विभागः ॥

॥ अथ षोढा विभागत्सकोऽन्यः प्रकारः ॥

तत्र पूर्वोक्तविभागप्रकारेणैव प्रथमद्वितीयौ ग्राह्यौ । तृतीयो विभागस्तु नमः स्तुत्यायेत्यारभ्य य एतावन्त इत्युक्तः । नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति तिस्रः कंडिकास्तयो मंत्रा इत्येवं षोढा । काण्वानां तु नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यस्यामेवैकस्यां कंडिकायां तिस्रः कंडिकाः संतीति तास्तिस्त्रस्तयो मंत्रा इति बोध्यम् । अस्मिन्विभागो षोढाहुतयो भवन्ति जपांगहोमे स्वतंत्रहोमे वा ।

अथ षोडशधाविभागात्मकोऽपरः प्रकारः ॥ तत्र नमस्त रुद्र मन्यव इत्यारभ्यार्थ-
केभ्यश्च नम इत्यंतः प्रथमो विभागः । नमस्तस्तभ्य इत्युपक्रम्य सुधन्वनेचेत्यंतो द्वि-
तीयः । नमःस्तुत्यायेत्यारभ्य सहस्राणि सहस्रश इत्युक्तस्तृतीय इति त्रयो मंत्राः ।
असंख्याता सहस्राणीत्याद्याः य एतावन्तः श्रेत्यंतदशस्रो दशमंत्राः ॥ एते च पूर्वैः सह
त्रयोदश । त्रीण्येतानि यजुंषि त्रयो मंत्राः ॥ एवं पूर्वोक्तैः सह षोडश । अस्मिन्विभागो
जपांगहोमे वा षोडशाहुतयो भवन्ति ॥

अथान्यश्चतुश्चत्वारिंशद्विभागात्मकः प्रकारः । तत्र प्रथमानुवाके षोडशमंत्राः ।
ततः सप्तानुवाकाः सप्त मंत्राः नमो वः फिरिकेभ्य इत्यारभ्य आनिर्हतेभ्य इत्यन्त ए-
क इत्येवं चतुर्विंशतिमंत्राः । द्रापे इत्याद्याः सप्त । असंख्याता इत्यावतो दशा-
वतानां दशेत्येवं सप्तदशमंत्रा । नमोस्तु रुद्रेभ्य इत्यादीनि त्रीणि यजुंषि त्रयो मंत्रा
इत्येवं विंशतिमंत्राः पूर्वैः सह चतुश्चत्वारिंशन्मंत्राः । अत्र जपांगहोमे स्वतंत्रहोमे वा
चतुश्चत्वारिंशदाहुतयो भवन्ति ॥

॥ अथाष्टाचत्वारिंशद्विभागात्मकोऽपरः प्रकारः ॥ तत्र नमो वः फिरिकेभ्य इत्या-
द्याः पंच व्याहृतयः पंचमंत्राः । प्रथमानुवाके षोडशर्चैः षोडशमंत्रा इत्यादिना निरु-
क्तैः त्रिचत्वारिंशन्मंत्रैः । सहाष्टाचत्वारिंशन्मंत्राः ॥ अत्र जपांगहोमे स्वतंत्रहोमे वाष्टाच-
त्वारिंशदाहुतयो भवन्ति ॥

अथ षष्ठ्युत्तरशतधाविभागात्मकोऽन्यः प्रकारः ॥ तत्रोभयतो नमस्काराः पंच-
चत्वारिंशन्मंत्राः । अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्ततिमंत्राः । एकीकृताश्चतुर्विंशत्यधि-
कं शतं मंत्रा भवन्ति । षोडशर्चैः प्रथमानुवाके षोडशमंत्राः । द्रापे इत्याद्याः सप्त ।
असंख्याता इत्यादयो दशा नमोस्तु रुद्रेभ्यो इत्यादीनि त्रीणि यजुंषि त्रयो मंत्राः ।
एकत्र मिलिताः षड्विंशन्मंत्राः । यजुषां च चतुर्विंशत्यधिकं शतम् । एषु सर्वेष्वेकीकृतेषु
षष्ठ्युत्तरं शतं मंत्रा भवन्ति । अतोऽस्मिन्पक्षे जपांगहोमे स्वतंत्रहोमे वा षष्ठ्युत्तरं श-
तमाहुतयो भवन्ति ॥

अथ पंचविंशत्युत्तरचतुःशतधामंत्रविभागपञ्चात्मकोऽपरः प्रकारः ॥ सच शतरुद्रियम-
 क्षमितिमूत्रव्याख्यावसरे विस्तरतो वक्ष्यते । अतश्चास्मिन्पक्षे जपांगभूते स्वतंत्रहोमे
 वा पंचविंशत्यधिकं चतुःशतमाहुतयो भवंति । इत्येकं वा रौद्राध्यायावृत्तौ मंत्रविभाग-
 भेदेनाष्टौ पक्षा दर्शिताः । ये तु बृहतराशरस्मृत्यादावन्येपि पंचधा अष्टधा दशधा
 एकादशधा विभागपक्षा उक्तास्ते तु प्राचीनैर्न व्याख्याता इति गुरुमुखादेवावगंतव्याः ।
 अथ रुद्ररुद्रैकादशिन्यादिषु पूर्वोक्तसंख्यानामावृत्तिभेदात्संख्याभेदः प्रदर्श्यते । तत्र
 रौद्राध्यायस्यैकस्यामावृत्तौ दशांशहोमप्राप्तिरेव नास्तीति । एकादशधा आहृत्यात्मके
 रुद्राख्ये विद्यते । तत्र दशांशहोमे कर्तव्ये त्रेधाविभागपक्षाश्रयणेन तिस्र आहुतयः । ततश्चम-
 कानुवाकैर्वसोधारा च संपूर्णहोमपक्षे प्रतिरूपकं तिस्र तिस्र आहुतय इति त्रयस्त्रिंशत् ।
 रूपकांते रूपकांते एकैकेन चमकविभागेनैकैका आहुतिरे कादशपूर्वाभिः सह चतुश्चत्वारिंशत् ।
 अन्ते वसोधारा च । षोढा विभागपक्षे दशांशहोमे षडाहुतयः । ततो वसोधारा च ।
 समग्रहोमे प्रतिरूपकं षड्पडिति षडुत्तरापष्टिः । चमकाहुतय एकादशेति सप्तसप्ततिराहु-
 तयः । अन्ते वसोधारा च । षोडशधाविभागाश्रयणे दशांशहोमे षोडशाहुतयो वसोधारा च ।
 संपूर्णहोमपक्षे तु प्रतिरूपकं षोडशषोडशेति षट्सप्तत्युत्तरं शतमाहुतयः । पूर्ववच्चमकविभा-
 गाहुतयश्चैकादशेति पूर्वाभिः सह सप्ताशीत्युत्तरं शतमा वसोधारा च ॥ अथ चतुश्चत्वारिं-
 शन्मंत्रविभागपक्षे दशांशहोमे चतुश्चत्वारिंशदाहुतयो वसोधारा च ॥ समग्रहोमपक्षे
 प्रतिरूपकं चतुश्चत्वारिंशदिति चतुरशीत्येकं चतुःशतमाहुतयः । चमकाहुतयश्चैकाद-
 शेति पूर्वाभिः सह पंचनवत्यधिका चतुःशतादित्याहुतीनाम् । अथाष्टाचत्वारिंशन्मंत्र-
 विभागपक्षांगीकारे दशांशहोमे अष्टाचत्वारिंशदेवाहुतयः । ततो वसोधारा च । स-
 मग्रहोमपक्षे प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशदित्यष्टविंशत्युत्तरं पंचशतमाहुतयः । पूर्ववच्चम-
 कविभागाहुतय एकादशेति पूर्वाभिः सहैकोनचत्वारिंशदधिकं पंचशतीभवत्पाहुतीनां
 ततो वसोधारा च ॥ अथ षष्ठ्युत्तरशतधामंत्रविभागपक्षाश्रयणे तु दशांशहोमे षष्ठ्यु-
 त्तरशतमेवाहुतयो भवन्ति । वसोधारा च । समग्रहोमपक्षे तु प्रतिरूपकं षष्ठ्युत्तरं
 शतं षष्ठ्युत्तरं शतमित्येकं सहस्रं सप्तशतानि षष्ठ्युत्तराप्याहुतयो भवंति । पूर्ववच्च-
 मकविभागाहुतयश्चैकादशेत्येकं सहस्रं सप्तशतानि एकसप्ततिश्च । ततो वसोधारा ।
 अथ पंचविंशत्यधिकचतुःशतधामंत्रविभागपक्षाश्रयणे तु दशांशहोमे पंचविंशत्यधिकं
 चतुःशतमेवाहुतयो भवंति । वसोधारा च । समग्रहोमपक्षे तु प्रतिरूपकं पंचविंशत्य-
 धिकं चतुःशतं । पंचविंशत्यधिकं चतुःशतमिति चत्वारिसहस्राणि षट्शतानि पंचस-
 त्तेष्वामाहुतयो भवंति । पूर्ववच्चमकविभागाहुतय एकादशेति पूर्वाभिः सह चत्वारि स-
 हस्राणि षट्शतानि षडुत्तराऽशीतिश्च । ततो वसोधारा इति रुद्रे आहुतिसंख्याक्रमः ॥

॥ अथ रुद्रेकादशिन्यामाहुतिसंख्या ॥

अत्रैकविंशत्युत्तरं शतं रूपका भवन्ति। अतः शतांशहोमोप्यत्रावतिष्ठते । अवकाश-
संभवात् । यदा च शतांशहोमस्तदा शतरूपकाणामेकरूपकावृत्त्या होमः। तत्रापि त्रेधा-
पोढेत्यादिमं विभागमेदेनानेके पक्षाः संभवेयुः॥ तत्र शतांशहोमपक्षे त्रेधाविभागे शत-
रूपकाणामेकरूपकावृत्त्या तिस्र आहुतयः । रूपकाणामेकविंशतिरवशिष्यते। तर्ह्य न-
मस्ते रुद्रमन्यव इत्यनया प्रथमया रुचा एकाहुतिः। नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यंतेन
यजुषा चैकाहुतिः । चमकानुवाकैर्विमक्तेरेकादशेति षोडशाहुतयः । अंते वसोर्द्वारा-
च। शतांशहोमपक्षे एव षोडश विभागाश्रयणे शतरूपकाणामेकरूपकावृत्त्या षडाहुतयः॥
अवशिष्टैकविंशतिरूपकाणां कृतेन नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिभिस्त्रिभिर्ऋग्भिः प्र-
त्येकमेकैकाहुतिरिति तिस्रः॥ नमोस्तु रुद्रेभ्यो येदिवीत्पादिभिस्त्रिभिर्यजुर्भिस्त्रिभिस्तिस्र आ-
हुतय इति पूर्वाभिः सह द्वादशचमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा त्रयोविंशतिः॥ अंते-
वसोर्द्वारा च । शतांशहोमपक्ष एव षोडशविभागान्गीकारे रूपकशतस्यैक रूपका-
वृत्त्या षोडशाहुतयः । अवशिष्टाया रूपकाणामेकविंशतेः कृते प्रथमयचैकाहुतिः ।
पूर्वोक्तीत्यांत्येन यजुषा चैकाहुतिः। पुनः प्रथमाभिस्त्रिभिर्ऋग्भिः प्रत्येकमेकैके-
ति तिस्रः॥ अंत्यैस्त्रिभिर्यजुर्भिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्र इति मिलित्वा चतुर्विंशतिः। च-
मकानुवाकैरेकादशेति पूर्वाभिः सह पंचत्रिंशत्। ततो वसोर्द्वारा । शतांशहोमपक्ष एव-
चतुश्चत्वारिंशद्रूपविभागाश्रयणे शतरूपकाणामेकरूपकावृत्त्याचतुश्चत्वारिंशदाहुतयः ।
त्रेधा विभागमाश्रित्य पुनरेकरूपकावृत्त्या तिस्र आहुतयः । अवशिष्टरूपकाणां कृते
प्रथमयचैकाहुतिः। अंत्येन यजुषा चैकेत्येकोनपंचाशत्। चमकानुवाकैरेकादशेति पूर्वा-
भिः सह षष्टिराहुतयः॥ अंते वसोर्द्वारा च ॥ शतांशहोमपक्ष एवाष्टाचत्वारिंशद्रूपमंत्र-
विभागाश्रयणे शतरूपकाणामेकरूपकावृत्त्या अष्टाचत्वारिंशदाहुतयः त्रिधा विभागमा-
श्रित्य पुनरेकरूपकावृत्त्या तिस्र आहुतयः॥ अवशिष्टरूपकाणां कृते प्रथमयचैकाहुतिः ।
अंत्येन यजुषा चैकाहुतिरित्येवं त्रिपंचाशत् । चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा चतुः
षष्टिः॥ अन्ते वसोर्द्वारा च । शतांशहोमपक्ष एव षष्ठ्युत्तरशतधामंत्रविभागपक्षाश्रय-
णे शतरूपकाणामेकरूपकावृत्त्या षष्ठ्युत्तरं शतमाहुतयः । त्रेधाविभागमाश्रित्य पुन-
रेकरूपकावृत्त्या तिस्र आहुतयः । अवशिष्टरूपकाणां कृते प्रथमाभिस्त्रिभिर्ऋग्भिः
प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः॥ अन्तर्पैस्त्रिभिर्यजुर्भिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः । एवं पूर्वोक्ताभिः
सहैकोनसप्तत्युत्तरं शतमाहुतयः । चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वैकोनाशीत्युत्तरं
शतम् । अन्तो वसोर्द्वारा च । शतांशहोमपक्ष एव पंचविंशत्यधिकचतुः शतधामंत्रवि-
भागपक्षाश्रयणे तु शतरूपकाणामेकरूपकावृत्त्या पंचविंशत्युत्तरं चतुः शतमाहुतयः ।

त्रेधाविभागमाश्रित्य पुनरेकरूपकावृत्त्या तिस्र आहुतयः। अवशिष्टरूपकाणां कृते प्र-
 थमाभिस्तिष्ठभिर्मुग्मिः प्रत्येकमेकैकैति तिस्रः। अन्त्यैस्त्रिभिर्व्युभिः प्रत्येकमेकैकैति
 तिस्रः। अन्त्यैस्त्रिभिर्व्युभिः प्रत्येकमेकैकैति तिस्रः। एवं पूर्वोक्ताभिः सह चतुस्त्रिंश-
 दुत्तरं चतुःशतमाहुतयः। चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा पंचचत्वारिंशदुत्तरं चतुः
 शतमाहुतयः। अन्ते वसोर्धाराच॥ अथ ह्येकादशिन्यामेव दशांशहोमपक्षे त्रेधाविभा-
 गांगीकारे एकविंशत्युत्तरशतरूपकाणां द्वादशरूपको दशमो भागः। द्वादशेष्वपि प्र-
 त्येकं तिस्रतिस्र इति षट्त्रिंशदाहुतयः। एकरूपकोऽवशिष्यते। तत्कृते प्रथमयर्वेका।
 अंत्ययजुषा चैकेति मिलित्वाष्ट्रिंशत्। चमकानुवाकैरेकादशेति पूर्वोभिः सहैको न-
 पंचाशत्। अन्ते वसोर्धाराच। दशांशहोम पक्ष एव षोडश मंत्रविभागंगीकारे द-
 शांशो द्वादशरूपकाः। तेषु प्रत्यावृत्ति षट्षडिति द्वासप्ततिराहुतयः॥ अवशिष्टै-
 करूपकस्य कृते प्रथमयर्वेकांत्ययजुषा चैकेति चतुःसप्ततिः। चमकानुवाकैरेका-
 दशेति पंचाशीतिः। ततो वसोर्धाराच। दशांशहोम पक्ष एव षोडशधा विभागे
 द्वादशरूपका दशमांशः। तेषां प्रत्यावृत्तिषोडशेति द्व्यधिकनवत्युत्तरं शतमा-
 हुतयः॥ अवशिष्टरूपकैकस्य कृते प्रथमयर्वेका। अंत्ययजुषाऽपरा चमकानु-
 वाकैरेकादशेति मिलित्वा पंचोत्तरं शतद्वयमाहुतयः अन्ते वसोर्धारा दशांशहोमपक्ष एव
 चतुश्चत्वारिंशन्मंत्रविभागे दशमांशो द्वादशरूपकाः। तेषां प्रत्यावृत्तिचतुश्चत्वारिंश-
 द्युत्तराद्विंशत्युत्तराः पंचशतमाहुतयः। अवशिष्टैकरूपकस्य कृते प्रथमय-
 र्वेका। अंत्येन यजुषा चापरा चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा एकचत्वारिंशदु-
 त्तराः पंचशतमाहुतयः। अन्ते वसोर्धाराच। दशांशहोमपक्ष एवाष्टचत्वारिंशन्मंत्र-
 विभागे दशांशो द्वादशरूपकाः। तेषां प्रत्यावृत्त्याष्टचत्वारिंशदष्टचत्वारिंशदष्टचत्वारिं-
 शदिति षट्सप्तत्युत्तरं पंचशतमाहुतयः। अवशिष्टैकरूपकस्य कृते प्रथमयर्वेकांत्येन य-
 जुषा चापरा। चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा एकोननवत्युत्तरं पंचशतमाहुतयः।
 अन्ते वसोर्धाराच। दशांशहोमपक्ष एव षट्युत्तरशतमांशविभागे दशमांशस्य द्वादश
 रूपकाणां प्रत्यावृत्ति षट्युत्तरं शतं षट्चत्तरशतमित्येकं सहस्रं नवशतानि विंशत्यु-
 त्तराणि चाहुतयः। अवशिष्टैकरूपकस्य कृते प्रथमयर्वेका। अंत्येन यजुषा चापरा।
 चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा पंचोत्तरं शतद्वयमाहुतयः। अन्ते वसोर्धारा च। द-
 शांशहोमपक्ष एव चतुश्चत्वारिंशन्मंत्रविभागे दशमांशो द्वादशरूपकाः। तेषां प्रत्यावृत्ति-
 चतुश्चत्वारिंशच्चतुश्चत्वारिंशद्विंशत्युत्तराः पंचशतमाहुतयः। अवशिष्टैकरूप-
 कस्य कृते प्रथमयर्वेका। अंत्येन यजुषा चापरा। चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा एक-
 चत्वारिंशदुत्तराः पंचशतमाहुतयः। अन्ते वसोर्धाराच। दशांशहोमपक्ष एवाष्टचत्वारि-

शम्भविभागे दशांशो द्वादशरूपकाः । तेषां प्रत्याष्ट्यष्टाचत्वारिंशदष्टाचत्वारिंश-
 दष्टाचत्वारिंशदिति पद् सप्तत्युत्तरं पंचशतमाहुतयः । अवशिष्टैकरूपककृते । प्रथमय-
 चैकांस्तेन यजुषा चापरा । चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा एकोनवत्युत्तरं पंचाश-
 तमाहुतयः । अंते वसोर्द्धाराच । दशांशहोमपक्ष एव पंचविंशत्युत्तरचतुः शतथा मं-
 त्रविभागांगीकारे दशांशस्य द्वादशरूपकाणां प्रत्याष्टि पंचविंशत्युत्तरं चतुः शतं पं-
 चविंशत्युत्तरं चतुःशतमिति पंचसहस्राणि शतोत्तराणि चाहृतयः । अवशिष्टैकरूपकस्य
 कृते प्रथमयचैका अन्त्येन यजुषा चापरा । चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा सहस्रै-
 कमेकं नवशतानि त्रयस्त्रिंशच्चाहुतयः । अंते वसोर्द्धाराच । दशांशहोमपक्ष एव पंचविं-
 शत्युत्तरचतुः शतथा मंत्रविभागांगीकारे दशांशस्य द्वादशरूपकाणां प्रत्याष्टि पंच-
 विंशत्युत्तरं चतुःशतं पंचविंशत्युत्तरं चतुःशतमिति पंच सहस्राणि शतोत्तराणि चा-
 हुतयः । अवशिष्टस्य रूपकैकस्य कृते प्रथमयचैका अन्त्येन यजुषा चापरा । चमकानु-
 वाकैरेकादशेति मिलित्वा पंचसहस्राण्येकं शतं त्रयोदशच्चाहुतयः । अंते वसोर्द्धाराच ।
 अथ रुद्रैकादशिन्यामेव समग्रहोमपक्षे तत्रापि त्रेधाविभाग एकविंशत्युत्तरशतरूपकाणां
 प्रतिरूपकं तिस्रस्त्रिंश इति त्रीणि शतानि त्रिपष्टिश्चाहुतयो भवंति । समग्रहोमपक्ष
 एव षोडश मंत्रविभागांगीकार एकविंशत्युत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपकं पद् पदिति सप्त-
 शतानि पद्विंशतिश्चाहुतयः । संपूर्णहोमपक्ष एव चतुश्चत्वारिंशमंत्रविभाग एकविं-
 शत्युत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुश्चत्वारिंशचतुश्चत्वारिंशदितिपंच सहस्राणि त्रीणि-
 शतानि चतुर्विंशत्युत्तराणि चाहृतयः । समग्रहोमपक्ष एवाष्टाचत्वारिंशमंत्रविभाग
 एकविंशत्युत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशदष्टाचत्वारिंशदिति पंच सहस्रा-
 ण्यष्टौ चाहृतयः । समग्रहोमपक्ष एव षष्ठ्युत्तरशतथामंत्रविभाग एकविंशत्युत्तर शत-
 रूपकाणां प्रतिरूपकं षष्ठ्युत्तरं शतं षष्ठ्युत्तराण्याहुतयो भवंति । समग्रहोमपक्ष-ए-
 व पंचविंशत्युत्तरं चतुः शतमित्येकपंचाशत् सहस्राणि चत्वारि शतानि पंचविंशतिश्चा-
 हुतयः । समग्रहोमपक्षेषु सर्वेष्वप्येकादशरूपकाश्चमकानुवाकानां भवंति । तत्र प्रति-
 रूपकमेकादशभिश्चमकविभागैरेकादशैकादशाहुतय इति चमकाहुतय एकविंशत्युत्तरं
 शतं भवंति । अंते वसोर्द्धाराच । इति रुद्रैकादशिन्यामाहुतिसंख्या समाप्ता ॥

॥ अथ महारुद्र आहुतिसंख्याप्रकारः ॥

तत्र चैकविंशत्युत्तरशतस्यैकादशभिर्गुणेन एकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च रू-
 पका भवति । तत्र शतांशत्रयोदशरूपकाः । रूपकाणामेकत्रिंशदवशिष्यते । एवं च
 शतांशहोमपक्षांगीकारे तत्रापि त्रेधामंत्रविभागे शतांशस्य त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूप-
 कं तिस्रस्त्रिंश इत्येकोनचत्वारिंशदाहुतयः । अवशिष्टानामेकत्रिंशतो रूपकाणां कृते

आद्याभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः । अंत्यैस्त्रिभिर्यजुभिः प्रत्येकमेकैकेति
 तिस्रः । पूर्ववद्विभक्तैरष्टभिश्चमकानुवाकैरेकादशेति पूर्वोक्ताभिः सह षट्पञ्चाशद् ।
 अन्ते वसोद्धारा । शतांशहोमपक्ष एव षोढामंत्रविभागे त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकं
 षट्पडित्यष्टसप्ततिराहुतयः । अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते आद्याभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिः
 प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः । अंत्यैस्त्रिभिर्यजुभिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः । एवं मिलित्वा चतुर-
 शीतिः । पूर्ववच्चमकानुवाकैरेकादशेति पूर्वोक्ताभिः सह पंचनवतिः । ततो वसो-
 ध्वारा । शतांशहोमपक्ष एव षोडशधामंत्रविभागे त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकं षोड-
 शषोडशेति द्वेशते अष्टौ चाहुतयः । अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते प्रथमऋग्भिस्तिष्ठः ।
 अन्त्ययजुर्भिस्तिष्ठ इति षट् पूर्ववच्चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा द्वेशते पंचविंशति-
 श्च । अन्तेवसोद्धाराच्च । शतांशहोमपक्ष एव चतुश्चत्वारिंशन्मंत्रविभागे त्रयोदशरूपका-
 णां प्रतिरूपकं चतुश्चत्वारिंशच्चतुश्चत्वारिंशदिति द्विसप्तत्यधिकं पंचशतमाहुतयः । अव-
 शिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते प्रथमाभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिस्तिष्ठः । अंत्यैस्त्रिभिर्यजुर्भिस्तिष्ठ
 इति षट् । चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा एकोननवत्यधिकं पंचशतमाहुतयः । शतां-
 शहोमपक्ष एवाष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविभागे त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशद-
 ष्टाचत्वारिंशदिति षट्शतानि चतुर्विंशतिश्चाहुतयः । अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते
 प्रथमाभिस्तिष्ठः । अन्त्यैर्यजुर्भिस्तिष्ठः । चमकानुवाकैरेकादशेति पूर्वोक्ताभिः सहै-
 कचत्वारिंशदुत्तराष्टशत्याहुतीनाम् । ततो वसोद्धारा च । शतांशहोम पक्ष एव षष्ट्यु-
 च्चरशतधामंत्रविभागे त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकं षष्ट्युत्तरशतं षष्ट्युत्तरं शतमित्य-
 शीत्यधिकं सहस्रद्वयमाहुतीनाम् । अर्वाशष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते आद्याभिः पूर्ववत्ति-
 स्त्रः । अंत्यैस्त्रिभिस्तिष्ठः । चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा सप्तनवत्यधिकं सहस्र-
 द्वयमाहुतीनाम् । शतांशहोमपक्षे एव पंचविंशत्युत्तरचतुः शतधामंत्रविभागे त्रयोदशरू-
 पकाणां प्रतिरूपकं पंचविंशत्युत्तरं चतुःशतं पंचविंशत्युत्तरं चतुः शतमिति पंचसहस्रा-
 णि पंचशतानि पंचविंशतिश्चाहुतयः । अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते आद्याभिर्ऋग्भि-
 स्तिष्ठः । अन्त्यैर्यजुर्भिः तिस्र इति षट् । चमकानुवाकैरेकादशेति मिलित्वा पंचसहस्रा-
 णि पंचशतानि द्विचत्वारिंशदधिकान्याहुतयः । अथ महारुद्र एव दशांशहोमपक्षे एकं
 सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशद्रूपकाणामेकंशतं त्रयस्त्रिंशच्चरूपको दशमांशो भवति । एक
 एव रूपकोऽवशिष्यते । तत्र च त्रेधामंत्रविभागे त्रयस्त्रिंशदधिकैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकं
 तिस्रस्तिष्ठ इत्येकोनचतुःशतमाहुतयः । अत्र चमकानां दशांशो द्वादशरूपका भवन्ति ।
 तत्र प्रतिरूपकमेकादशधा विभक्तैरष्टानुवाकैरेकादशैकादशेति मिलित्वा त्रिंशदधिकमे-
 कशतमाहुतयः । एताश्च पूर्वाभिः सह पंचशतान्येकत्रिंशच्चाहुतयः । ततो वसोद्धारा ।

दशांशहोमपक्ष एव षोडशधामंत्रविभागे त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपकं पट्पदिति
सप्तशतान्यष्टानवत्याहुतयः । पूर्ववच्चमकस्य द्वादशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैका-
दशेति द्वात्रिंशदधिकमेकशतम् । पूर्वाभिः सह नवशतानि त्रिंशच्चाहुतयः । ततो वसो-
द्धारा । दशांशहोमपक्ष एव षोडशधामंत्रविभागे त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतरूपकाणां प्रतिरू-
पकं षोडशपोदशेति द्वेसहस्रे एकशतमष्टाविंशतिश्चाहुतयः । पूर्ववच्चमकस्य द्वादशरूप-
काणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति द्वात्रिंशदधिकमेकशतम् । पूर्वाभिः सहैता द्वेसहस्रे
द्वेशते पष्टिश्चाहुतयः । अन्ते वसोद्धाराच्च । दशांशहोमपक्ष एव चतुश्चत्वारिंशन्मंत्रविभागे-
त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुश्चत्वारिंशत्तुश्चत्वारिंशदिति पंचसहस्राण्य-
ष्टौ शतानि द्वापंचाशच्चाहुतयो भवन्ति । चमकस्य द्वादशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशै-
कादशेति द्वात्रिंशदधिकमेकशतम् । पूर्वाभिः सह पंचसहस्राणि नवशतानि चतुरशीति-
श्चाहुतयः । अन्ते वसोद्धाराच्च । दशांशहोमपक्ष एवाष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविभागे त्रय-
स्त्रिंशदुत्तरशतरूपकाणां प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशदिति पद्सहस्राणि त्रीणि च शतानि
चतुरशीतिश्चाहुतयः । पूर्ववच्चमकस्य द्वादशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति द्वा-
त्रिंशदुत्तरमेकशतम् । पूर्वाहुतिभिः सह पद्महस्राणि पंचशतानि षोडश च भवन्ति । अन्ते
वसोद्धारा च । दशांशहोमपक्ष एव पष्ट्यधिकशतधामंत्रविभागपक्षे त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतरू-
पकाणां प्रतिरूपकं पष्ट्यधिकशतमित्येकविंशतिसहस्राणि द्वेशतेऽशीतिश्चाहुतयः ।
पूर्ववच्चमकस्य द्वादशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति द्वात्रिंशदधिकं शतम् ।
पूर्वाभिः सहैकविंशतिसहस्राणि चत्वारि शतानि द्वादश चाहुतयः । अन्ते वसोद्धारा च ॥
दशांशहोमपक्ष एव पंचविंशत्युत्तरचतुःशतधामंत्रविभागपक्षे त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतरूपका-
णां प्रतिरूपकं पंचविंशत्यधिकं चतुःशतमिति पद्पंचाशत्सहस्राणि पंचशतानि पंचवि-
ंशतिश्चाहुतयः । चमकस्य द्वादशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति द्वात्रिंशदुत्तर-
शतम् । पूर्वाभिः सह पद्पंचाशत्सहस्राणि पद्मशतानि सप्तपंचाशच्चाहुतयः । अन्ते व-
सोद्धारा च ॥ अथ महारुद्र एव समग्रहोमपक्षे तत्रापि त्रेधा मंत्रविभाग एकं सहस्रं त्रीणि च-
शतानि एकत्रिंशच्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकं तिस्रस्तिस्र इति त्रीणि सहस्राणि नवशतानि
त्रीणि नवतिश्चाहुतयो भवन्ति । चमकस्यैकविंशत्युत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपमेकाद-
शैकादशेति मिलित्वा एकं सहस्रं त्रीणि च शतान्येकत्रिंशच्चाहुतयः । एताश्च पूर्वाभिः
सह पंचसहस्राणि त्रीणि च शतानि चतुर्विंशतिश्चाहुतयः । अन्ते वसोद्धाराच्च ॥ १॥ म-
हारुद्र एव समग्रहोमपक्षे षोडशधामंत्रविभाग एकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चेति रूपकाणां
प्रतिरूपकं पट्पदाहुतय इति सप्तसहस्राणि नवशतानि षट्शोतिश्चाहुतयो भवन्ति । चम-
कस्यैकविंशत्युत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेत्येकं सहस्रं त्रीणि शतानि ए-

कत्रिंशच्चाहुतयः। पूर्वाभिः सह नवसहस्राणि त्रीणि शतानि सप्तदश चाहुतयः। अंते वसो-
र्धारा च॥२॥ महारुद्र एव समग्रहोमपक्षे षोडशधामंत्रविभाग एकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रि-
ंशचेतिरूपकाणां प्रतिरूपकं षोडश षोडशेत्येकविंशतिसहस्राणि द्वे च शते पणवति-
श्चाहुतयः । चमकस्यैकविंशत्युत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलि-
त्वा एकसहस्रं त्रीणिशतानि एकत्रिंशच्च । पूर्वाभिः सहैता द्वाविंशतिसहस्राणि प-
दशतानि सप्तविंशतिश्चाहुतयः । अंते वसोर्धारा च ॥ ३ ॥ महारुद्र एव समग्रहोम-
पक्षे चतुश्चत्वारिंशन्मंत्रविभाग एकं सहस्रं त्रीणि च शतान्येकत्रिंशच्च रूपकाणां प्रतिरू-
पकं चतुश्चत्वारिंशच्चतुश्चत्वारिंशदित्यष्टपंचशतानि चतुःपष्टिश्चाहुतयः । चमकस्यैक-
विंशत्युत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिमिलित्वैकसहस्रं त्रीणि शतानि एकत्रिंशच्चाहुतयः ।
पूर्वाभिः सहैकोनपष्टिसहस्राण्यष्टौ शतानि पंचनवतिश्चाहुतयः अंते वसोर्धारा च॥४॥
महारुद्र एव समग्रहोमपक्षे अष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविभाग एकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रि-
ंशच्चरूपकाणां प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशदष्टाचत्वारिंशदिति त्रिपष्टिसहस्राण्यष्टौशता-
न्यष्टाशीतिश्चाहुतयः॥ चमकस्यैकविंशतिरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेत्येकं सहस्रं
त्रीणि शतानि एकत्रिंशच्चाहुतयः। एताश्च पूर्वाभिः सह पंचपष्टिसहस्राणि द्वेशते एको-
नविंशतिश्चाहुतयः। अंते वसोर्धारा च ॥५॥ महारुद्र एव समग्रहोमपक्षे पष्ट्युत्तरशत-
धामंत्रविभाग एकं सहस्रं त्रीणि शतानि एकत्रिंशच्च रूपकाणां प्रतिरूपकं पष्ट्युत्तरं
शतं पष्ट्युत्तरं शतमिति द्वे लक्षे द्वादशसहस्राणि नवशतानि पष्टिश्चाहुतयः संपद्यन्ते।
चमकस्यैकाविंशत्युत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा एकं स-
हस्रं त्रीणि च शतान्येकत्रिंशच्च। पूर्वाभिः सह द्वेलक्षे चतुर्दशसहस्राणि द्वेशते एकन-
वतिश्चाहुतयः। अंते वसोर्धारा च ॥६॥ महारुद्र एव समग्रहोमपक्षे पंचविंशत्यधिक-
चतुः शतधामंत्रविभाग एकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च रूपकाणां प्रतिरूपकं पं-
चविंशत्यधिकं चतुःशतं पंचविंशत्यधिकं चतुःशतमिति चत्वारि लक्षाणि पट् च-
त्वारिंशत्सहस्राणि पंचशतानि पंचदश चाहुतयः । चमकस्यैकविंशत्युत्तरैकशतरूप-
काणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वैकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चाहु-
तयः। एताश्च पूर्वाभिः सह चत्वारि लक्षाणि सप्तचत्वारिंशत्सहस्राण्यष्टौ शतानि प-
ट्चत्वारिंशच्चाहुतयः । अन्ते वसोर्धारा च ॥ ७ ॥ इति ॥

॥ अथातिरुद्र आहुतिसंख्या ॥

तत्र चतुर्दशसहस्राणि षट् शतानि एकचत्वारिंशच्च रूपका भवन्ति अत्रैकशतं
पट्चत्वारिंशच्च रूपकाः शतांशः। एकचत्वारिंशद्रूपका अवशिष्यन्ते अतिरुद्रे च च-

मकस्यैकं सहस्रं त्रीणि च शतान्येकत्रिंशच्च रूपका भवन्ति अत्र च शतांशस्योद-
 शरूपकाः। एकत्रिंशच्च रूपका अवशिष्यन्ते। एवंस्थिते शतांशहोमपक्षे त्रैषामंत्रवि-
 भागे पट् चत्वारिंशदुत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकं तिस्रस्तिस्र आहुतय इत्यष्टैश्चद-
 धिका चतुःशतमाहुतयः। अवशिष्टैकचत्वारिंशद्रूपकाणां कृते आद्याभिर्द्वाभिमः
 प्रत्येकमेकैकेति तिस्रः। अन्त्यैर्यजुभिः प्रत्येकमेकैकेति तिस्र इति मिलित्वा चतु-
 श्चत्वारिंशदुत्तराश्चतुःशतमाहुतयः। चमकस्य त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकाद-
 शैकादशेति त्रिचत्वारिंशदुत्तरमेकशतमाहुतयः। अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते वाज-
 श्रम इत्यनुवाकेनैकाहुतिरित्येवं मिलित्वा अष्टाशीत्युत्तराः पंचशतमाहुतयः। अंते व-
 सोर्धारा च ॥१॥ अतिरुद्रे शतांशहोमपक्ष एव षोडशमंत्रविभागे पट् चत्वारिंशदधिकै-
 कशतरूपकाणां प्रतिरूपकं षडित्यष्टौ शतानि पट्सप्ततिश्चाहुतयः अवशिष्टैकच-
 त्वारिंशद्रूपकाणां कृते पूर्ववदाद्याभिस्तिस्रः। अन्त्यैर्यजुभिस्तिस्र इति षडाहुतयः चम-
 कस्य त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति त्रिचत्वारिंशदधिकमेकशतम्। अ-
 वशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते वाजश्रम इत्यनुवाकेनैकाहुतिरिति मिलित्वा द्वे सहस्रे
 षड्विंशतिश्चाहुतयः। अंते वसोर्धारा च ॥२॥ अतिरुद्रे शतांशहोमपक्ष एव षोडशम-
 मंत्रविभागे पट् चत्वारिंशदुत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकं षोडश षोडशेति द्वे सहस्रे
 त्रीणि शतानि षड्विंशच्च आहुतयः अवशिष्टैकचत्वारिंशद्रूपकाणां कृते पूर्व-
 वदाद्याभिस्तिस्रः। अन्त्यैर्यजुभिस्तिस्रः इति पट्। चमकस्य त्रयोदशरूपकाणां
 प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति त्रिचत्वारिंशदधिकमेकशतमाहुतयः। अवशिष्टैकत्रिंशद्रू-
 पकाणां कृते वाजश्रम इत्यनुवाकेनैकाहुतिरिति मिलित्वा द्वे सहस्रे चत्वारि च शतानि
 षडशीतिश्चाहुतयः। अंते वसोर्धारा च ॥३॥ अतिरुद्रे शतांशहोमपक्ष एव चतुश्चत्वा-
 रिंशन्मंत्रविभागे पट् चत्वारिंशदधिकैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुश्चत्वारिंशच्चतु-
 श्चत्वारिंशदिति पट् सहस्राणि चत्वारि शतानि चतुर्विंशतिश्चाहुतयः। चमकस्य त्रयो-
 दशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति त्रिचत्वारिंशदधिकमेकशतम्। अवशि-
 ष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते वाजश्रम इत्यनुवाकेनैकाहुतिरिति मिलित्वा षट्सहस्राणि पंच-
 शतानि चतुःसप्ततिश्चाहुतयः अंते वसोर्धारा च ॥४॥ अतिरुद्रे शतांशहोमप-
 क्ष एवाष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविभागे पट् चत्वारिंशदधिकैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमष्टा-
 चत्वारिंशदष्टाचत्वारिंशदिति सप्त सहस्राणि अष्टौ चाहुतयः ॥ अवशिष्टैकचत्वारि-
 शद्रूपकाणां कृते पूर्ववत्तयमाभिस्तिस्रभिस्तिस्रः अन्त्यैर्यजुभिस्तिस्र इति प-
 ट्। चमकस्य त्रयोदशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेत्येकं शतं त्रिचत्वारिंशच्चाहु-
 तय अवशिष्टैकत्रिंशद्रूपकाणां कृते वाजश्रम इत्यनुवाकेनैकाहुतिरिति मिलित्वा एक

विंशतिसहस्राण्यष्टौशतानि पट्पंचाशच्चाहुतयः ॥ अंते वसोर्द्धाराच ॥ ५ ॥
 अतिरुद्रे शतांशहोमपक्ष एव पंचविंशत्यधिकचतुःशतधामंत्रविभागे पट्त्वार्ति-
 शदधिकैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकं पंचविंशत्यधिकं चतुःशतं पंचविंशत्यधिकं चतुःश-
 तमिति पंचचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वेशते नवतिश्चाहुतयः । अवशिष्टैकचत्वारिंशद्रूपकाणां-
 कृते प्रथमाभिस्तिष्ठतिस्तत्त्वः । अन्त्यैस्त्रिभिर्न्यजुर्भिस्तिष्ठति इति पट् चमकस्य त्रयोदश-
 रूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेत्येकं शतं त्रिचत्वारिंशच्चाहुतयः । अवशिष्टैकत्रि-
 शद्रूपकाणां कृते वाजश्रम इत्यनुवाकेनैकाहुतिरिति मिलित्वा पंचचत्वारिंशत्सहस्राणि च-
 त्वारिंशतानि चत्वारिंशच्चाहुतयः । अन्ते वसोर्द्धाराच ॥ ६ ॥ अथतिरुद्र एव दशां-
 शहोमपक्षे चतुर्दशसहस्राणि पट्शतान्येकचत्वारिंशच्च रूपकाणां एकं सहस्रं चत्वारिंश-
 तानि चतुःषष्टिश्च रूपका दशमांशो भवति । एक एव रूपकोऽवशिष्यते, तथा । चमक-
 स्यैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च रूपकाणामेकं शतं त्रयस्त्रिंशच्च रूपका दशमांशो
 भवति । एक एव रूपकोऽवशिष्यते । अत्र चमकस्य त्रेधाधामंत्रविभाग एकसहस्रं चत्वारिं-
 शतानि चतुःषष्टिश्च रूपकाणां प्रतिरूपकं तिलस्तिष्ठति आहुतय इति मिलित्वा चत्वारिं-
 सहस्राणि त्रीणि शतानि द्वावनवतिश्चाहुतयः । चमकस्य त्रयस्त्रिंशदधिकैकशतरूपकाणां
 प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा एकसहस्रं चत्वारिंशतानि त्रिपष्टिश्चाहुतयः । ए-
 ताश्च पूर्वाभिः सह पंचसहस्राण्यष्टौ शतानि पंचपंचाशच्चाहुतयः । अंते वसोर्द्धाराच ॥
 अति रुद्रे दशांशहोमपक्ष एव षोडशधामंत्रविभाग एकं सहस्रं चत्वारिंशतानि चतुःषष्टिश्चे-
 ति रूपकाणां प्रतिरूपकं पट्पटिति मिलित्वा अष्टौ सहस्राणि सप्तशतानि चतुरशीति-
 श्चाहुतयः । चमकस्य त्रयस्त्रिंशदधिकैकशतरूपकाणां प्रतिरूपमेकादशैकादशेति मिलि-
 त्वा एकसहस्रं चत्वारिंशतानि त्रिपष्टिश्चाहुतयः । एताश्च पूर्वाभिः सह दशसहस्राणि द्वेशते
 सप्तचत्वारिंशच्चाहुतयः । अन्ते वसोर्द्धारा च ॥ अतिरुद्रे दशांशहोमपक्षे एव षोडश-
 धामंत्रविभाग एकसहस्रं चत्वारिंशतानि चतुःषष्टिश्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकं षोडशषो-
 ढशेति मिलित्वा त्रयोविंशतिसहस्राणि चत्वारिंशतानि चतुर्विंशतिश्चाहुतयः । चमकस्य
 त्रयस्त्रिंशदुत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा एकसहस्रं चत्वारिं-
 शतानि त्रिपष्टिश्चाहुतयः । एताश्च पूर्वाभिः सह चतुर्विंशतिसहस्राण्यष्टौशतानि सप्ताशी-
 तिश्चाहुतयः । अंते वसोर्द्धारा च ॥ अतिरुद्रे दशांशहोमपक्ष एव चतुश्चत्वारिंशधामंत्रवि-
 भाग एकसहस्रं चत्वारिंशतानि चतुःषष्टिश्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकं चतुश्चत्वारिंशच्च-
 तुश्चत्वारिंशदिति मिलित्वा चतुःषष्टिसहस्राणि चत्वारिंशतानि षड्विंशतिश्चाहुतयः ।
 चमकस्य तु त्रयस्त्रिंशदुत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा एक स-
 हस्रं चत्वारिंशतानि त्रिपष्टिश्चाहुतयः । एताश्च पूर्वाभिः सह पंचषष्टिसहस्राण्यष्टौशता-

न्येकोनवतिश्चाहुतयः। अंते वसोर्धारा च। अतिरुद्रे दशांशहोमपक्ष एवाष्टाचत्वारिंशन्मं-
 त्रविभाग एकसहस्रं चत्वारिंशतानि चतुः पष्टिथेति रूपकाणां प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिं-
 शदष्टाचत्वारिंशदिति मिलित्वा सप्ततिसहस्राणि द्वेशते द्विसप्ततिश्चाहुतयः। चमक-
 स्य त्रयस्त्रिंशदुत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वैकं सहस्रं च-
 त्वारिंशतानि त्रिपष्टिश्चाहुतयः पूर्वाभिः सहैता एकसप्तति सहस्राणि सप्तशतानि पंच-
 क्षिंशच्चाहुतयः। अंते वसोर्धारा च। अतिरुद्रे दशांशहोमपक्ष एव पष्ट्युत्तरशतया-
 मंत्रविभाग एक सहस्रं चत्वारिंशतानि चतुः पष्टिथेति रूपकाणां प्रतिरूपकं पष्ट्यु-
 त्तरं शतमिति मिलित्वा द्वे लक्षे चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि द्वेशते चत्वारिंशच्चाहुतयः।
 चमकस्य त्रयस्त्रिंशदुत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपक मेकादशैकादशेति मिलित्वा
 एकसहस्रं चत्वारिंशतानि त्रिपष्टिश्चाहुतयः। पूर्वाभिः सहैता द्वे लक्षे पंचत्रिंशत्स-
 हस्राणि सप्तशतानि तिस्रश्चाहुतयः। अंते वसोर्धारा च। अतिरुद्रे दशांशहोमपक्ष ए-
 व पंचत्रिंशत्पथिकचतुः शतया मंत्रविभागपक्षे एकं सहस्रं चत्वारिंशतानि चतुः
 पष्टिथेति रूपकाणां प्रतिरूपकं पंचत्रिंशत्पथिकं चतुः शतं पंचत्रिंशत्पथिकचतुः शत-
 मिति मिलित्वा चत्वारिं लक्षानि पंचपंचाशत्सहस्राण्येकं शतं पष्टिश्चाहुतयः। एताश्च
 पूर्वाभिः सह चत्वारिं लक्षणानि पट्पंचाशत्सहस्राणि पट् शतानि त्रयोविंशच्चाहुतयः।
 अंते वसोर्धारा च। अथातिरुद्र एव समग्रहोमपक्षे चतुर्दशसहस्राणि पट्शतान्येक च-
 त्वारिंशच्चेति रूपकाणां त्रैयामंत्रविभागे प्रतिरूपकं तिस्रस्तिस्रमाहुतय इति त्रिचत्वारिं-
 शत्सहस्राणि नवशतानि त्रयोविंशतिश्चाहुतयः। चमकस्यैकसहस्रं त्रीणिशतान्येक-
 त्रिंशच्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकस्यैकादशपाविभक्तैरष्टानुवाकैरेकादशाहुतय इति
 मिलित्वा चतुर्दशसहस्राणि पट्शतान्येकचत्वारिंशच्चाहुतयः। पूर्वोक्ताभिः सहैता
 अष्टपंचाशत्सहस्राणि पंचशतानि चतुःपष्टिश्चाहुतयः। अंते वसोर्धारा च।
 अतिरुद्रे समग्रहोमपक्ष एव षोडशमंत्रविभागे चतुर्दशसहस्राणि पट्शतान्येकचत्वारिं-
 शच्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकं पट्पटिति मिलित्वा सप्ताशीति सहस्राण्यष्टौशतानि-
 षट्चत्वारिंशच्चाहुतयः। चमकस्यैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चेति रूपकाणां प्रति-
 रूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा चतुर्दशसहस्राणि पट्शतान्येकचत्वारिंशच्चाहुतयः।
 चमकस्यैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति-
 मिलित्वा चतुर्दशसहस्राणि पट्शतान्येकचत्वारिंशच्चाहुतयः। एताश्च पूर्वाभिः सहैक-
 लक्षं द्वे सहस्रे चत्वारिंशतानि सप्ताशीतिश्चाहुतयः। अंते वसोर्धारा च। अतिरुद्रे समग्र-
 होमपक्ष एव षोडशमंत्रविभागे चतुर्दशसहस्राणि द्वेशते पट्पंचाशच्चाहुतयः। चमक-
 स्यैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा

चतुर्दशसहस्राणि पट्शतान्येकचत्वारिंशच्चाहुतयः । एताश्च पूर्वाभिः सह पट् ल-
क्षाणि अष्टपंचाशत्सहस्राण्यष्टौ शतानि पंचचत्वारिंशच्चाहुतयः अंते वसोर्धारा च ।
अतिरुद्रे समग्रहोमपक्ष एवाष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविभागे चतुर्दशसहस्राणि पट् शतान्येक-
चत्वारिंशच्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशदष्टाचत्वारिंशदिति मिलित्वा सप्तल-
क्षाणि द्वे सहस्रे सप्तशतान्यष्टपष्टिश्चाहुतयः । चमकस्यैकसहस्रं त्रीणि शतान्येक-
त्रिंशच्चेति रूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा चतुर्दश सहस्राणि पट्शता-
न्येकचत्वारिंशच्चाहुतयः । एताश्च पूर्वाभिः सह सप्तलक्षाणि सप्तदश सहस्राणि च-
त्वारि शतानि नव चाहुतयः । अंते वसोर्धारा च । अतिरुद्रे समग्रहोमपक्ष एष पष्ट-
द्युत्तरशतधामंत्रविभागे चतुर्दशसहस्राणि पट् शतान्येकचत्वारिंशच्चेति रूपकाणां प्र-
तिरूपकं षष्ट्युत्तरं शतं षष्ट्युत्तरं शतमिति मिलित्वा त्रयोविंशतिलक्षाणि द्विचत्वा-
रिंशत्सहस्राणि पंचशतानि षष्टिश्चाहुतयः । चमकस्य तु पूर्वचतुर्दशसहस्राणि पट् श-
तान्येकचत्वारिंशच्चाहुतयः । एताश्च पूर्वाभिः सह त्रयोविंशतिलक्षाणि सप्तपंचाशत्सह-
स्राणि एकाधिके द्वे शते चाहुतयः ॥ अंते वसोर्धारा च ॥ अतिरुद्रे समग्रहोमपक्ष एव
पंचविंशत्युत्तरचतुः शतधामंत्रविभागे चतुर्दशसहस्राणि पट् शतान्येकचत्वारिंशच्चे-
तिरूपकाणां प्रतिरूपकं पंचविंशत्युत्तरं चतुः शतं पंचविंशत्युत्तरचतुः शतमिति मि-
लित्वा द्वापष्टिलक्षाणि द्वाविंशतिसहस्राणि चत्वारि शतानि पंचविंशतिश्चाहुतयः ।
चमकस्य तु पूर्वचतुर्दशसहस्राणि पट् शतान्येकचत्वारिंशच्चाहुतयः एताश्च पूर्वाभिः सह
द्वापष्टिलक्षाणि सप्तत्रिंशत्सहस्राणि पट् षष्टिश्चाहुतयः । अंते वसोर्धारा च । अत्र च
जपहोमयोर्नमकविभागभेदेन गुरुलघुश्च ह्योपि विधिः शक्त्याद्यपेक्षया योजनीय इति ॥
रुद्रकल्पद्रुमे चास्मिन्मंत्रभेदो निरूपितः ॥ बिदुपानन्तदेवेन तेन तुप्यतु शङ्करः ॥ १ ॥
इति श्रीपरशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मेणा संशोधिते रुद्रकल्पद्रुमे मंत्रभेदः समाप्तः ॥

॥ अथ पदार्थप्रमाणनिरूपणम् ॥

तत्रादौ 'होमद्रव्याणि निरूप्यन्ते तानि च परशुरामेणोक्तानि ग्रहाणां यानि-
चोक्तानि समिदादीनि तानि वा इति ॥ नवग्रहपक्षे यानिद्रव्याणि विहितानि तान्ये-
वात्रापि द्रव्याणीत्यर्थः । रुद्रस्य नवग्रहमखविकृतित्वान् । समिदादीनि समित्सर्विस्ति-
लादीनि । होमस्तु देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कृत्वा कार्यः ॥ तदुक्तं देवभाष्ये कारिका-

१ रुद्रानुष्ठानसौकर्यार्थं पदार्थक्रमो वर्तते इति किंवदन्ती ॥ एतदर्थं महति प्रयत्ने
कृतेऽप्यनसादिते चातःपरमप्युपलब्धौ सत्यां द्वितीयावृत्तौ प्रकाशयिष्यामः ॥ इति सवि-
नयं निवेदयामः ॥

याम्॥ आदौ द्रव्यपरित्यागः पश्चाद्वोमो विधीयते । प्रयोग इदमिन्द्राय नममेति यथार्थतः ॥१॥ अवत्तं तु त्यजेदन्न मनसा वचसापि च ॥ ततश्च प्रक्षिपेदग्नाविति धर्मः सनातनः ॥२॥ अत्यक्त्वा जुहुयाद्यस्तु मोहेनान्वितमानसः ॥ देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥३॥ यत्किंचिज्जुहुयादग्नौ तत्सर्वं त्यागपूर्वरूपम् ॥ अन्यथा जुहुयाद्यस्तु नरकं स तु गच्छति ॥४॥ इति ॥ सच त्यागोऽनेककर्तृके होमे त्यागस्य विभिन्नकालत्वेन त्यागकालस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन प्रत्याहुतित्यागासंभवाद्वोमोपक्रमकाल एव घट्टव्या देवताः स्मृत्वा यजनीयद्रव्यं च मनसि निधावेदं यथादैवतमस्तु नममेत्येवं कार्यः । असौ च त्यागो यजमानेनैव कार्यः । प्रधानस्वामी फलयोगादिति कात्यायनोक्तेः । त्रिकाटपट्टनस्तु विशेषमाह ॥ तुल्य एवाधिकार स्यात् द्वंपत्योरुभयोर्मियः ॥ कर्तृत्वं च तयोस्तुल्यं द्रव्यत्यागे भवत्येव ॥१॥ यद्वा त्यागं पतिः कुर्यात् पत्नी तदनुमन्यते ॥ अधिकारेपि वैषम्यं प्रोक्तं शब्दानुसारिणां ॥ २ ॥ सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यगकारकः ॥ असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यगकारिका ॥३॥ असन्निधौ तु पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया ॥ उन्मादेऽसये चतौ कुर्वीतानुज्ञया विना ॥४॥ सर्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्विदुः सुखः शुचिः इति । पट्टनः ॥ त्यागं तु सर्वथा कुर्यात् तत्राप्यन्यतरस्तयोः ॥ उभावप्यसमयो चेन्निपुक्तं कथं न त्यजेदिति ॥ होमश्च समिद्धतमेव कार्यः ॥ समिद्धतमे जुहोतीति कात्यायनसूत्रात् ॥ यत्र एव समिद्धतमं मन्ये त दाहुतीजुहुयात् ॥ समिद्धहोमेन होम समुदा आहुतय इति श्रुतेः । तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचनेति छदोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेः ॥ अत्र शारदासिलकटीकायां विशेषः ॥ सधूमोग्निः शिरो ज्ञेयो निर्धूमश्चक्षुरेव च ॥ ज्वलत्कृशो भवेत्कर्णः काष्ठलमश्च नासिका ॥ १ ॥ अग्निज्वालायते यत्र शुद्धस्फटिकसन्निभ ॥ तन्मुखं तत्र विज्ञेयं चतुरगुलमानतः ॥२॥ गुह्योक्ते वनदुर्गाकल्पे तु ॥ सर्वकार्यमसिद्धयर्थं जिह्यायां तत्र होमयेत् ॥ चक्षुः कर्णादिक ज्ञात्वा होमयेदेषिकोत्तयः ॥१॥ अधिकर्णे हुतं यत्तु कुर्याच्चेद्व्याधितो भयम् ॥ नासिकायां महदुःखं चक्षुषोर्नाशनं भयेत् ॥२॥ केशोदारिद्र्यं प्रोक्तं तस्माज्जिह्वासु होमयेत् ॥ यत्र काष्ठं तत्र श्रोत्रे यत्र धूमस्तु नासिके ॥३॥ यत्राल्पज्वलनं नेत्रं यत्र भस्म तु तच्छिरः ॥ यत्र च ज्वलितो घनिहस्तत्र जिह्वा प्रकीर्तिता ॥४॥ इति ॥ उक्तेष्वेतेष्वंगेषु हवनकृत्तदंगस्यः स्यात् ॥ यदाहुः ॥ बह्वैः शिरसि नासाया श्रोत्रेष्वक्षिषु वा तथा ॥ जुहुयाच्चेतदा क्षिप्तं तदंगानि विनाशयेदिति ॥ अथ होमपात्रलक्षणम् ॥ तत्र सुगुलक्षणमाह कात्यायनः ॥ बाहुमान्यः सुवः पाणिमात्रगुणरास्त्वग्विलासमुखमसेका मूलदंढा भवतीति ॥ पाळाशी जुहुरिति च ॥ हयते यथा सा जुहुरिति ॥

॥ अथ सुवलक्षणम् ॥

तदुक्तं कात्यायनेन ॥ अरतिमात्रः सुवोषुष्टपर्ववृत्तपुष्कर इति॥ खादिरः सु-
 व इति च॥ एतेन परशुरामकारिकोक्तं सुसुवलक्षणं तांत्रिकहोमविषयं तत्रमूलकत्वात्
 बोध्यम् । अन्येषां प्रोक्षणीपात्राज्यचरुस्थालोष्फादीनां पात्राणां लक्षणानि यज्ञ-
 पार्थ्वे छंदोगपरिशिष्टे कर्मपदीपाख्ये च कात्यायनोक्तानि द्रष्टव्यानि ॥ अथ वसो-
 धाराप्रकार उक्तो महार्णवे चिन्तामणौ ॥ घृतकुंभवसोधारां पातयेदनलोपरि ॥ उ-
 दुम्बरीमयात्रीं च रुज्वीं कोटरवर्जिताम् ॥ हंसचंचुपुटाकारां चतुरस्तां सगर्तिकाम् ॥
 प्रोक्षणीपात्रसदृशां वृत्तदण्डसमन्विताम् ॥ बाहुमात्रां सुचं कृत्वा ततस्तंभद्वयोपरि ॥
 घृतधारां तथा सम्यगग्रेरुपरि पातयेत् ॥ जपेद्वाजश्वमेत्यादि षेड् स्वाहेत्यंतमेव च ।
 होमांते प्राशदयेदमौ सुचं तामाज्यलिप्तिकामिति ॥ कात्यायनसूत्रेण ॥ वसोधारां
 जुहोत्यौदुंबर्यां पंचगृहीतसंततं यजमानोऽरण्येऽनूच्येऽग्निप्राप्ते वाजश्वम इत्यष्टानुवा-
 वाकेन हुत्वा सुकासनमिति ॥ अस्पार्थः ॥ यजमानः पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्यार्थ-
 परिमाणया महत्यौदुम्बर्यां सुचा अर्घपरिमाणेन महता सुवेण पंचकृत्वोऽगृहीतमाज्यम-
 रण्येऽनूच्येऽरण्येऽनूच्यो वक्तव्यः पठनीयो मंत्रो यस्या सावरण्येऽनूच्यः ॥ उग्रश्च भीम-
 श्वेत्ययं मंत्रो नियतपरण्व एवानूच्यते । तत्संबन्धात्सप्तमो मारुतः पुरोडाशेऽपरण्येऽनू-
 च्य इत्युच्यते ॥ तस्मिन्नरण्येऽनूच्ये सप्तमे मारुते पुरोडाशेऽधिकरणभूते संततमवि-
 च्छिन्नघारं यथा स्वाच्या वसोधाराख्यामाहुतिं जुहोति अरण्येऽनूच्य इत्यग्निप्रदेशो-
 पलक्षणम् । तस्याप्यग्निसाद्भूतत्वात् तेन यत्र प्रदेशे सहुतस्वस्मिन्नग्निप्रदेशे जुहोती-
 त्यर्थः । अग्निप्राप्ते घृते घृतधारायामग्निमध्ये प्राप्तायां वाजश्वम इत्यस्य होममंत्रस्य प्रा-
 रंभः कार्यः । अष्टानुवाकेत्यष्टभिरनुवाकैः करणभूतैः वसोधारां जुहोति । तेन षे-
 ड्स्वाहेत्येतत्पर्यंतेनाध्यायेनैत्यर्थः ॥ अथातो वसोधारां जुहोतीति । प्रकृत्याज्येन
 पंचगृहीतेनौदुंबर्यां सुचा तस्योक्तो बंधुरिति तद्वा अरण्येऽनूच्ये जुहोतीति । सा य-
 दैवैषा धाराऽग्निं प्राप्नुयादयैतद्यजुः प्रतिपद्यत इति च श्रुतत्वात् । यजमानः शा-
 खान्तरात् । स्वशाखायामपि लिङ्गमस्ति । तस्यै यजमान एवात्माबाहुरुचः सुक् स्त-
 नोधारेव धारेति । सा एषा घृतधारा यदैवाग्निं प्राप्नुयादय तदा एतद्वाजश्वम इत्या-
 दियजुः प्रतिपद्यत इति श्रुत्यर्थावगमान्न मंत्रांतैः कर्मादिसांन्निपात्येऽभिधानादिति-
 परिभाषाया इह प्रवृत्तिः । एतद्यजुरिति यजुः संपात एवैरुधारा सम्बन्धाद्यजुरित्यु-
 क्तम् ॥ वस्तुतस्तु शतरुद्रियवत् बहून्येवैतानि यजंषि भवंति । वरश्च एव होमाः सं-
 तानेन क्रियन्ते तथा चाह श्रुतिः ॥ पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा वसोधाराय पट्वं
 पंचत्रिंशदिति तथा । एतस्या एव वसोधाराया यानि नव प्रथमानि यजंषीत्यादि च॥

वाजाय स्वाहेत्यादौ स्वाहाकारांतपाठादिसंदिग्धो मंत्रभेदो होमभेदश्च । अत्र च चत्वारि शतान्येकाधिकानि यजूंषि संतीत्युक्तम् । यजुर्वेदानुसारेण च होमा अपि ता-
 वंत एव बोद्धव्याः । होमभेदाश्च संततायामपि धारायां द्रव्यभेदा अपि तावंत एव मं-
 तव्याः । कथं पुन वाजथम इत्येतेष्वष्टध्वनुवाकेषु यजुषां चत्वारि शतान्येकाधिका-
 नि भवंति । उच्यते ॥ वाजथम इत्याद्यासु ज्यैष्ठ्यं च मे वसु चम इति कंडिकानि द्वादश-
 यज्ञेन कल्पतामित्येतत्तु त्रयोदश ज्यैष्ठ्यं चम इत्येतस्यां पंचदश । वसुचम इत्यस्यां न-
 व । अग्निथमे घर्मथम इत्यस्यां तु द्वादशैव यजूंषि । अंगुळयः शक्रवरयोदिशश्चम इ-
 त्येतावदेकं यजुः । व्रतं चम इत्यस्यां तु षडेव । एको चम इत्यस्यां तु त्रयस्त्रिंशद् । च-
 तस्रथम इत्यस्यां त्रयोविंशतिः । त्रविथम इत्यत्रैकादश । पष्ठशाड्वचम इत्यस्यां नव ।
 वाजाय स्वाहेत्यत्र चतुर्दश । आपुर्यज्ञेनेत्यत्रैकविंशतिः । तत्र कल्पतामंतानि द्वादश ।
 स्तोमश्चेति षट् । स्वर्देवा अगन्मेत्येकं प्रजापतेः प्रजा अभूमेत्येकं । वेदस्वाहेत्येकं ।
 एवमेकाधिका चतुःशती यजुषाम् । अत्र च समानदेवतस्वात्सप्तदश मात्राण्यवतं-
 त्रैर्नैव त्यागः वाजाय स्वाहेत्यादीनां तु पृथग्पृथक् त्यागो भिन्ननामत्वात् । वाजाय स्वा-
 हा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्यैतानि नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणाति त्रयोदशैतानि नामा-
 नि भवंतीति श्रवणात् । देवता तु सर्वत्राग्निरेव स्वात्मकः । अथातो वसोर्धारां जुहो-
 त्यत्रैष सर्वोग्निः संस्कृतः स एषोत्र वसुस्तस्मै देवा एतां धारां प्रागृह्णति श्रुतत्वा-
 त् । तथैवास्मा अप्यमेतां धारां मृष्ट्वति तथैनं प्रीणातीति च । वसोर्धारां हुत्वा
 यजमान एव तस्मिन्मनसोऽनुप्राशनं करोति । अत्र तां सुवपनुमाप्स्यति यदत्राश्व-
 लिप्तं तन्नीतद्वह्निद्वानेरसदिति श्रवणादिति । अत्र वसोर्धारायां चमकानुवाकानां मंत्र-
 त्वेपि मंत्रान्तराणि श्रूयन्ते । श्रावयस्सुक्तमाग्नेयं वैष्णवं रौद्रमैदवं । महावैश्वानरं स-
 म्यक् ज्येष्ठताम च पाठयेदिति वसोर्धारापकारः । अत्र श्रीरुद्रजपहोमार्चनादिषु
 सर्वत्रोद्बुद्धवता नियमो द्रष्टव्यः ॥ तथा च शतपथश्रुतिः ॥ शतरुद्रियं जुहो-
 तीति परिश्रित्सु जुहोतीति च प्रकृत्याह ॥ उत्तरार्द्धेनैरुद्रं तिष्ठन् जुहोत्येतस्मांहृदि
 श्येतस्य देवस्य गृहाः स्वायावैनमेतदिति प्रीणाति स्वायां दिश्यवयजत इति ।
 कात्यायनोप्याह । तिष्ठन्नुद्बुद्ध नमस्त इत्यध्यायेनेति ॥ अत्र च प्राच्युदग्धेत्यनया
 परिभाषया विकल्पप्राप्ताबुद्धिति नियमः । उपविष्टहोमा इत्यनेन मातृस्योपवेशनस्य
 तिष्ठन्नित्यपवादः । तिष्ठता होमस्तु श्रौतविषयः तथा स्विष्टकृद्वदाने । अतो अनुष्टु-
 पाभावेव भवतो चास्तत्रनुष्ठुभास्तु स्विष्टकृदिति प्रकृत्य यथा उत्तरार्द्धादवद्यत्पुत्तरार्द्धे
 जुहोत्येषा घेतस्य देवस्यदिक्त्वाद्दुत्तरार्द्धादवद्यत्पुत्तरार्द्धे जुहोतीति स्विष्टकृद्वदा-
 नं होमं च वदंती श्रुतिरुक्तमेवार्थं दर्शयति । स्विष्टकृद्यागश्च रौद्र इति वक्ष्यति ॥

रुद्रियः स्विष्टकृदुद्रियेण ह पशून्प्रसजेदिति। तथा चातुर्मास्यप्रस्तावे साकमेधाख्ये प-
र्वणि महाहविषा ब्राह्मणे उदगुपचारेणोदङ्मुखेन च सर्वं रौद्रं कर्म विहितम्। तथाहि।
महाहविषेत्पुपक्रम्याह । यत् त्र्यम्बकैर्यजन्तेति । ते वै रौद्रा भवन्तीति च । ततः
सजघनेन गार्हपत्यं यशोपवीति भूत्वोदङ्मासीन एतान्युदङ्मासितत एवचोत्थायोदङ्-
तिष्ठन्नवहंत्युदीच्यौ दृष्टदुपले उपदधात्युत्तरार्द्धं गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधाति तद्यदेता-
मुत्तरां दिशं सचंत एता होतस्य देवस्य दिक्तस्मादेतामुत्तरां दिशं सचंत इति॥ तथा प्र-
वर्ग्यब्राह्मणे ॥ स्वाहा रुद्राय रुद्रहुतय इति हुत्वेव दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्र-
यच्छति तं स उत्तरतः शालाया उदचं निरस्पत्येषा होतस्य देवस्य दिक्स्वायमेवैन-
मेतदिशि प्रीणातीति । तस्माच्छ्रीरुद्रजपादिपूङ्गुखतैव नियम्यत इति । एतस्यां इदि-
शीत्यादिना श्रुतौ हेतून्प्राप्तात् । एवमन्यत्रापि रुद्रार्चनं रौद्रमंत्र जपादिषु रौद्रेषु
कर्मसु द्रष्टव्यम् । हेतोः सर्वत्राविशिष्टत्वात् । रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवकार्यं सदैव हि ।
शिवाचनं सदा चैव शुचिः कुर्यादुदङ्मुख इति मनूक्तेश्च॥ अनेन चैतदुक्तं भवति। स-
र्वकर्मांगत्वेन प्राप्ताया अपि शुचितायाः पुनर्ग्रहणात् अत्यंतं शुचैरेव शिवाचनेऽधिकारः ॥

॥ अथ होमस्थंडिलकुंडनिर्माणविधिः ॥

तत्र स्वरूपसंख्याकहोमे स्थंडिलं समंततो हस्तपरिमितं वा होमानुसारेण क-
ल्पयेत् । अधिकसंख्याहोमे तु कुंडं प्रकल्पयेत् । तच्च नवग्रहप्रखोक्तप्रकारेण । महार्ण-
वस्कान्दे ॥ नवग्रहप्रखे कुंडं प्रकल्पयेत्। तच्च नवग्रहप्रखोक्तप्रकारेण । महार्णवस्का-
न्दे ॥ नवग्रहप्रखे कुंडं हस्तमात्रं समं भवेत् । चतुरस्रमधोहस्तं योनिवक्त्रं समेखलम्॥
चतुरंगुलविस्तारा मेखला तद्वदुच्छ्रिता । यानहीनाधिकं कुंडमनेकभयदं भवेदिति ॥
हस्तमात्रं समं चतसृष्वपि दिक्षु कुंडस्य हस्तमात्रप्रमाणं भवतीत्यर्थः। चतुरस्रं चतुः को-
णम् ॥ अधो हस्तं अधः स्वातमपि हस्तपरिमितं यस्य तत्तथोक्तम्। योनिवक्त्रम् ॥
वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितायोनिर्वक्त्रं यस्य तत्तादृक्। मेखलाप्रमाणमाह। चतुरंगुलविस्ता-
रेत्यादिना तद्वदुच्छ्रिता चतुरंगुलोन्नता । एतच्च कुंडमयुतहोमानुसारि । योनिल-
क्षणं तु महार्णवे चिन्तामणौ । वितस्त्रिमात्रा योनिः षट् सप्तांगुलविष्टता । कूर्मपृष्ठो-
न्नता मध्ये पार्श्वयोश्चांगुलोच्छ्रिता । गजोष्ठसदृशी तद्वदायतादायता छिद्रसंयुता ॥
एतसर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमुच्यते मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थदलसन्निधा ॥ वि-
तस्त्रिमात्रेति । एतच्च योनिदैर्घ्यम् । षट्सप्तांगुल “ विस्तृता ” इति । षडंगुलवि-
स्तृता सप्तांगुलविस्तृता चेति व्यायामे विकल्पः । “ तद्वदायना ” इति । अनेन
दैर्घ्यं प्रमाणांतरमुक्तम् । उक्तलक्षणलक्षिता गजोष्ठसदृशी अश्वत्थपत्रसदृशी वा
योनिर्भवतीत्यर्थः । साच योनि कुंडस्य पश्चिमदिग्भागे मेखलोपरि कार्या ।

मंडपलक्षणं तु महार्णवे स्कंदपुराणे “ गृहस्योत्तरपूर्वेण मंडपं कारयेद्बुधः
रुद्रापतनभूमौ वा चतुरस्रमुदक् प्लवम् । दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान् कुर्याद् विधानतः ।
तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्षणैः । प्रागुदक्पवणां भूमिं कारये-
द्यत्नतो नरः । प्रागुत्तरे समासाद्य प्रदेशं मंडपस्य तु । शोभनं कारयेत्कुंडं यथा-
वल्लक्षणां न्वितम् ॥

अथ प्रकारांतरेण कुंडविधिस्तत्रैव । द्विहस्तविस्तृतं हस्तद्वयविस्तृतं दक्षि-
णोत्तरयोश्चतुर्हस्तायतं चतुर्हस्तत्वातं चतुरस्रं कुंडं विधेयमित्यर्थः ॥ योनिवल्ल-
णं तु प्रागुक्तम् । “ द्विगुणलोच्छ्रिता कार्या प्रथमामेखला धुधैः । त्रिरंगुलोन्नता तद्व-
द्द्वितीया समुदाहृता ॥ चच्छ्रायविस्तराभ्यां च तृतीया चतुरंगुला द्व्यंगुलस्तत्र वि-
स्तारः पूर्वयोरपि ज्ञस्यते । ” पूर्वयोर्द्वितीयतृतीयमेखलयोः ॥

॥ अथ कुंडमंडपविचारः ॥

चतुर्हस्तकुंडे मंडपप्रमाणमाह । तथा षोडशहस्तः स्यान्मंडपश्च चतुर्मुखः । ”
इति । क्वचिदष्टादशहस्तं विंशतिहस्तो वेति मंडपावुक्तौ स्कंदपुराणे “ नदीनां सं-
गमे चैव सुराणापग्रतस्तथा । मृसमे भूमिभागे च देवतासंस्थिते वृणां ॥ ऋत्विग्भि-
र्गुहणा चैव सार्धं भूमिं परीक्षयेत् । खनेद्दे तत्र वसुसमे हस्तमात्रकम् । द्विगुणं ल-
क्षहोमे च कोटिहोमे चतुर्गुणम् ” इति । अत्र च । “ प्रागुत्तरं समासाद्य प्रदेशं
मंडपस्य तु । शोभनं कारयेत्कुंडं यथावल्लक्षणां न्वितम् ” इति महार्णवोदाहृतं स्कां-
दवाक्ये ईशान्यां कुंडकरणमुक्तम् ॥ “ एवं मंडपपारोप्य यथावर्णं यथावचिः ।
तत्र कुंडं प्रकर्तव्यं ग्रहपीठेन संयुतम् । मेखलात्रयसंयुक्तं योनियुक्तं च पश्चिमे । ”
इति परशुरामेण तु प्रतीच्यां कुंडमित्युक्तम् ॥ “ गृहस्येशान भागे तु मंडपं कारये-
द्बुधः । दशद्वादशभिर्हस्तैः षोडशैर्वा समंततः । चतुर्द्वारसमायुक्तं तोरणाद्यैरलं-
कृतम् । कुंडं तन्मध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम् । वितस्तिद्वयत्वातं तत्कुंडं सचतु-
रंगुलम् ” इति ज्योतिर्विंशतिप्रसहितायां नवग्रहाधिकारे मंडपमध्यभागे कुंडमित्यु-
क्तम् । युक्तं चैतत् । “ रुद्रहोमे ” पराश्रान्तिः पायसेन घृतेन वा ” इति विष्णुधर्मो-
त्तरवाक्ये रुद्रहोमस्य श्रान्तिरुत्तेनोक्तः सर्वश्रान्तिकर्षोष्टिकानां नवग्रहमखविक्र-
तित्वाच्च । एतच्च निर्णयसिधौ श्रान्तिरत्ने कमलाकरमट्टपादैः सविस्तरं निर्णीतम् ।
काशीदीक्षितास्तु प्रतीच्यामीशान्यां वा कुंडकरणं मुख्यः पक्षः । स्पष्टलक्षको-
चे मध्येऽपि कुंडमित्याहुः । अत्र सुधीभिर्विचार्य युक्तं यत्तदनुष्ठेयम् । रुद्रवेदी तु
प्रतीच्यामीशान्यां वा कुंडकरणपक्षे मंडपमध्यभागे कार्या । यथाह परशुरामः
“ तत्रैका पेदिका कार्या यद्मंडपमध्यतः । मध्यस्तंमांतरं यावत्तावन्मानाकरोच्छ्र-

या ” इति मंडपमध्ये कुंडकरणे तु कुंडादीशान्यां मंडपमध्ये एव रुद्रवेदी कार्या । तदुक्तम् ” गर्तस्योत्तरपूर्वेण स्थंडिलं हस्तमात्रकम् । द्वित्रचतुरस्तं च वितस्त्यु-
 छायासंमितम् । ” इति । गर्ताकुंडादौशान्यां दिशि “स्थंडिलं हस्तमात्रकम् ”
 इत्यादिना वेदिनिर्माणमुच्यते । यद्यपि नवग्रहमखे ग्रहवेदी विधायकमेतत्तथापि
 सर्वशांतिकपौष्टिकानां नवग्रहमखविकृतिस्वादिहापीदमेव वेदीमापकं दृष्टव्यम् । द्वि-
 वमं द्विमेखकम् । तत्र द्वयंगुलोच्छ्रायः प्रथमो वपः अंगुलोच्छ्रायो द्वितीयः । विस्तार
 स्तुदयोरप्यंगुलपरिमितः । सनवग्रहरुद्रपक्षे ग्रहवेदी च तत्रैव कार्या । तत्र दक्षिणतो
 ग्रहवेदी कार्या । उत्तरतो रुद्रवेदी च । ग्रहाणां पूर्वोक्तत्वात्पाकपूजनीयत्वेन पश्चाद् रुद्र-
 पूजाया उदक् संस्थत्वापेक्षणात् । प्रतीच्यामीशान्यां वा कुंडपक्षे कुंडादीशान्यां ग्रहवेदी
 कार्या । एतच्च मंडपकुंडकरणं जपरुद्रेऽग्नौमार्थम् । होमरुद्रे तु प्रधानहोमार्थम् ।
 एतदुभयमपि होमांगमेव । अनावश्यकं च । करणे फलाधिक्यमकरणे तु न गुणवैगुण्यम् ।

॥ अथ प्रायश्चित्तविचारः ॥

श्री रुद्रारंभस्तु यथाशक्तिप्रायश्चित्तपूर्वककार्यः । तदुक्तं परशुरामकारिकायाम् ।
 “ धर्मकार्यं महत्कर्तुं यदीच्छेद्दशभिर्दिनैः । प्रायश्चित्तं यथाविचं प्राकार्यं तेन शुद्धये ”
 इति प्रायश्चित्तं तत्रैवोक्तम् । “ पढदं चतुरदं वा त्र्यदं द्वयद्वाहमेव वा । गोहिर-
 ण्यादि दानं वा कृत्वा कर्म समारभेत् ” इति । नारायणभट्टपादैस्तु पढदं त्र्यदं
 सार्धाद्वमित्येवं क्रमेण प्रायश्चित्तमुक्तम् । अतोऽन्यतरप्रकारेण प्रायश्चित्तपूर्वकं श्री-
 रुद्र आरंभणीयः । तत्र श्री रुद्रारंभात्पूर्वं व्रतमुक्तं हेमाद्रौ कालिकापुराणे । “ कृ-
 च्छ्रमादौ स्वयं चीर्त्वा पराकं च तथा पुनः ॥ कृत्वा ध्यायन्महादेवमिदं भूपः समा-
 चरेत् । स्नात्वा सर्वं समभ्यर्च्य उषित्वा सप्तशर्वरी ॥ जपेद्गुद्रास्तथा जप्तं तदंते प्रा-
 शयेद् घृतम् । अपरेऽहनि संजाते समाप्येव व्रतं पुनः । भास्कराभिमुखो भूत्वा त-
 दिने तान् जपेद् बहून् । भूयश्चाहि परे रुद्रं संपूज्य विधिवत्ततः ॥ घृतोक्तैर्वित्त्वपत्रैश्च
 रुद्रहोमं प्रकल्पयेत् । एवं सम्यक् व्रते नूनं कृतेऽसौ जायते दिनः ॥ साक्षाद्गुद्रो महा-
 तेजास्ततः कामस्तु साधयेत् ” इति ।

॥ अथाभ्युदयिकश्राद्धविचारः ॥

श्रीमहारुद्राद्यंगता केचिन्मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धमिच्छन्ति । तन्नातीव-
 युक्तम् । “ नानिद्वा तु पितृन् श्राद्धे न कुर्यात्कर्मवैदिकम् ” इति शातातपवाक्यस्य
 वाक्यांतरैर्यत्राभ्युदयिकं विहितं तत्रैव मित्रविदादिप्रकरणाचीर्त्वाक्यैरनाधीतसाप्तद-
 श्यस्येवोपसंहारात् श्रीमहारुद्रस्य चाभिहोत्रहोमस्येव पृथगुपसंहाराभावादग्निहोत्रहो-

म इव नात्राभ्युदयिकानुष्ठानं युक्तम् । दानखंडे हेमाद्रिस्तु । “यज्ञोद्वाहमतिष्ठासु मे-
खलाबंधमोक्षयोः पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम्” इति जावाळीवचनमुदा-
हृत्य तेन दर्शपूर्णमासादिषु अन्येषु वचनविशेषितेषु वृद्धिश्राद्धमाचरणीयम् । तथा-
तुलापुरुषादिमहादानेषु, लोकपालावाहनपत्रेषु “ममाध्वरं पाहि यत्नं रक्ष” इत्यादि-
यज्ञशब्दमयोगात्सत्यपि दानरूपत्वे यागधर्मेण भवितव्यमिति । तत्रापि वृद्धिश्राद्धमा-
चरणीयमित्याह । एवं हेमाद्रिणा तुलापुरुषादीनां दानरूपत्वे सत्यपि लोकपालावा-
हनपत्रेषु यज्ञशब्दमयोगादेव तुलापुरुषादिषु यागधर्मोवृद्धिश्राद्धमुक्तम् तदा होमात्मके
होमांगके चेत्येवं त्रिविधे श्रीमहाखंडे यागधर्मोवृद्धिश्राद्धं भवति । उभयविधस्यापि म-
हाखंडस्य मंडपेऽनुष्ठेयत्वेन पूजाद्वारा मंडपांगभूतानां लोकपालावाहनपत्राणां तत्र स-
त्त्वेन यज्ञशब्दमयोगस्यापि तत्र सत्त्वादिति । अमुनैवाशयेनाह परशुरामः “कृत्वाभ्यु-
दयिकं श्राद्धं मातृपूजनपूर्वकम् । वसोद्धारान्वितं सर्वं प्राग्दिने वाप तद्दिने” इति ।
श्रीदत्तोपाध्यायस्तु “निषेककाले सोमे च सीमंतोन्नयने वषा । ह्येवं पुंसवने श्राद्धं
कर्मांगं वृद्धिबलकृतम्” इति भविष्यपुराणैकवाक्यतया जावाळीययज्ञशब्दः सोमया-
गपर इति दर्शपूर्णमासादीनां पृथगुपादानाभावात् तदादौ वृद्धिश्राद्धमित्याह ॥
अतएवापस्तंबानाचरंतीति । तस्मादग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादाविव महाखंडस्य पृथगुपा-
दानाभावात् तदादावाभ्युदयिकानुष्ठानं युक्तम् । अत एव महार्णवकृता देवयागिकीधा-
भ्युदयिकं नोपन्यस्तम् ॥ इति ॥ तत्र पुण्याहवाचनं कार्यम् ॥ “संपूज्य गंधमाल्याद्यै-
र्धाक्षिणां स्वस्ति वाचयेद्” इत्युपक्रम्य “धर्मकर्मणि मांगल्ये संग्रामाद्भुतदर्शने”
इति व्यासोक्तेः । इति ॥

॥ अथ ग्रहयज्ञविचारः ॥

तत्रादौ विनायकशान्तिपूर्वको ग्रहयज्ञः कर्तव्यः ॥ “एवं विनायकं पूज्यग्रहोर्ध्वैव
विधानतः ॥ कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम्” इति याज्ञवल्क्येनानुष्ठेयक-
र्मणां निर्विघ्नफलसिद्धये तयोर्विधानात् ॥ “विवाहोत्सवपक्षेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।
निर्विघ्नार्थं मृनिश्रेष्ठ ! तपोद्देगोद्भूतेषु च” इति वाक्यांतराच्च । “ग्रहाः पूज्याः”
इति पूर्ववाक्यपादानुपगमः । केचित्तु सनवग्रहमत्वां विनायकशान्तिं कुर्वन्ति तच्चि-
न्त्यम् । एवमुक्तप्रकारेण विनायकपूजाभावनां सांगां निर्वर्त्येत्यर्थकेन “एवं विनायकं
पूज्य” इतियाज्ञवल्क्यवाक्येन विनायकशान्तिप्रयोगसमाप्त्युत्तरकाले ग्रहयज्ञवि-
धानात् । अल्पीयसि विनायकतंत्रे महतो ग्रहतंत्रस्यावापासंपवाच्च । यत्तु “मातृ-
गणं सर्वं संपूज्य विधिवत्पुरा कार्या गणेशशान्तिर्वा ग्रहशान्तिसमाप्तिरिति” इति परशु-
रामवाक्यं तदेवं व्याख्येयम् ॥ एकस्मिन् पक्षे केवला गणेशशान्तिरेव कार्या । पक्षान्तरे तु

गणेशशान्तिग्रहशान्तिसमन्विता कार्या । शान्तिद्वयं समुचितं भिन्नप्रयोगं पौर्वापर्येण
कार्यमित्यर्थः । एवं च न कश्चिद्विरोधः । सनवग्रहमखं रुद्रं केचित्कुर्वति । तदपि
चित्यम् । पूर्वोक्तयाज्ञवल्क्यादिवाक्यैर्वक्ष्यमाणेन बह्वृचपरिशिष्टवाक्येन च प्रधा-
नकर्मणः प्रयोगारंभात्पूर्वं ग्रहयज्ञविधानात् । अन्वारंभणीय बृहस्पतिसन्नादिवत् ।
अतश्च ग्रहयज्ञो महारुद्रस्य पूर्वांगं नचांगप्रधानयोः कचिदपि तत्रन्यायो दृष्टः । प्रधाना-
नानां सह प्रयोगे ह्यंगानां सकृत्करणरूपतंत्रस्यैकादशे प्रतिपादितत्वात् । “ कर्म-
णां युगवद्भावस्तंत्रम् ” इत्युपक्रम्य “ फलकर्मदेशकालद्रव्यदेवतागुणसामान्येने-
भेदः ” इति कात्यायनसूत्रेऽपि तथैव प्रतिपादितत्वाच्च । न च स्वतंत्रफलार्थ-
स्यापि नवग्रहमखस्य महारुद्रेण सहैकतंत्रेणानुष्ठानमानेयादिवदिति वाच्यम् ।
महारुद्रनवग्रहयज्ञयोः फलभेदश्चरणेनानेयादिवत्कलसाम्याभावात् । एकफलानां हि
कर्मणां योगपथेनानुष्ठानप्रसक्तत्वांगानां तंत्रता स्यादिति वाच्यम् । फलभेदे हि तंत्रभे-
दस्यैव जैमिनीकात्यायनादिभिरभिहितत्वात् । तस्मान्नांगभूतस्य प्रधानभूतस्य वा
नवग्रहमखस्य महारुद्रेण सहैकतंत्रेणानुष्ठानं युक्तम् । अत एव आदित्य इंदुरंगारकः
सौम्यो गुरुर्भगिर्वः शनैश्चरो राहुःकेतुरिति नवग्रहास्ते हि स्वगत्या जगदभिष्टुहति
तानयनादिषु पुण्यकालेषु यजेच्छांतये सद्योऽद्भुतेषु चाभ्युदयिकं करिष्यमाणो ग्रहय-
ज्ञं कुर्यात् । “ अनाभ्युदयिकं हि शान्तिकर्म यदि तदानुकूल्यकामः स्यात्कामं प्रागभ्यु-
दयात्सप्ताहान्यंतरीत्य कुर्यात् ” इति स्मृतिकौस्तुभोदाहृतबह्वृचपरिशिष्टेऽपि त-
थैव विधानम् । अभ्युदयकामं प्रत्ययनादिपुण्यकालनियममुक्त्वा अद्भुताख्योत्पा-
तेषु तच्छांत्यर्थप्रयोगेनायनादिपुण्यकालापेक्षेति सद्य इत्यनेनोक्तम् ॥ आभ्युदयि-
कमित्यादेर्व्याख्यानमुक्तं पारिजाते । विवाहोपनयादिषु आभ्युदयिकेषु कर्मसु आदौ
ग्रहयज्ञं कुर्यात् । अनाभ्युदयिकेषु श्राद्धातिरिक्तकर्मसु ग्रहानुकूल्यकामो ग्रहयज्ञं
कुर्यादिति आभ्युदयिककर्माव्यवहितपूर्वकालेऽसंभवतो ग्रहयज्ञस्य नियतव्यवहितका-
लेनानुष्ठानमभ्यनुजानाति । व्यवहितानुष्ठानेऽपि सप्तदिनाधिकव्यवधानं न कार्य-
मित्यर्थः । अनेनैतदुक्तं भवति आभ्युदयिककर्मातिव्यवहितपूर्वकाले ग्रहयज्ञासंभवे
व्यवहितकालेनापि पूर्वं तदनुष्ठानं न पुनः प्रधानकर्मणा सहैकतंत्रेणानुष्ठानमिति ।
अत एव मूलशांत्यादौ स्मृतिकौस्तुभे “ तस्मिन् काले ग्रहातिथ्यं कर्तव्यं भूतिमि-
च्छता । पृथक् प्रशस्तं तेनैव नक्षत्रेष्टया सहैव वा ” इति वाक्ये पक्षे एक प्रयोगेण
नक्षत्रेष्टया सह ग्रहयज्ञविधानं पृथक् प्रशस्तं न्यायसिद्धमित्यर्थः ॥ अतश्च महारुद्रेण
सहैकतंत्रेण ग्रहयज्ञानुष्ठानं वदंतो वंध्या एव । एतेन श्रीमहारुद्रेण सहैकतंत्रेण शतच-
ड्यादिकर्मणि कैश्चिन्मूर्खैरनुष्ठीयमानमपास्तमेवा तंत्रताबोधकर्ममाणानां मध्येऽन्यतम-

स्याप्यनुपलंभात् । महारुद्रस्य वैदिकतंत्रत्वेन शतचंद्रयाश्च तांत्रिकतंत्रत्वेन तयोरंगा-
नां वैदिकतांत्रिकाणां मियो विरुद्धानां तंत्रेणानुष्ठानासंभवाच्चेत्यलं प्रसंगागतचित्तया॥

॥ अथ न्यासप्रकारः ॥

“ पंचांगरुद्राणां न्यासपूर्वकं अपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्यामः ” इत्यनेन
रुद्राणां पंचांगन्यासपूर्वकत्वमुक्तं । अतः पंचांगन्यासानाह । “ यातेरुद्रेति शिखा-
याम् ” इत्यादिना ॥ याते रुद्र शिखातनुरग्योरेति मंत्रं स्वरपूर्वकं पठन् शिखायां
न्यसेदिति । न्यासक्रियां प्रतिमंत्रस्य कर्मत्वेनान्वयात् करणत्वेनान्वये तु किं न्यसेदित्ये-
वं कर्माकांक्षाया अनिवृत्तेः । एवं च सति “ मंत्रांतैः कर्मादिः ” इति परिभाषा ने-
ह प्रवर्तते । मीमांसकैर्मंत्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेनान्वयोक्तः । प्रकृतौ च
तदभावादस्याश्च तद्विषयत्वात् । तथा च शिखां स्पृष्ट्वा याते रुद्रेति मंत्रं जपेदि-
त्यर्थः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र व्याख्येयम् । इदं च न्यासकर्म फलसंस्कारकर्मणम् ।
तदुक्तं बोधायनसूत्रे “ एवमात्मनि रौद्रीकरणं कृत्वा ” इति । एवं मुक्तैर्वक्ष्यमाण
प्रकारैश्च न्यासप्रकारैः स्वात्मनि स्वस्मिन् रौद्रीकरणं रुद्रभावं कृत्वा संपाद्येत्यर्थः ।
बृहत्पराशरस्मृतावपि । “ रौद्रीकरणमेतद्वै कृत्वा पापात्प्रमुच्यते ” इति । “ ए-
तेषु च न्यास मंत्रेषु “ तानो वा नित्यत्वाद् ” इति कात्यायनेनाभिहितत्वाच्चाना
परपर्यायैकश्रुतिस्वरस्तु न प्रवर्तते । करणमंत्रेषु हि एकश्रुतिस्वरोऽभिहितः । न
न्यासमंत्राणां करणमंत्रत्वमस्तित्वं इत्युक्तम् तस्माच्चैस्वर्यमेव न्यासमंत्रेषु ध्येयम् ।
अथैतद्विचार्यते ॥ इति ॥

किं याते रुद्रेत्यादयो वक्ष्यमाणा अंगन्यासविधिषु प्रतीकेन विनियुक्ता मंत्रास्तै-
श्चरीया ग्राह्याः । उत । स्वस्वशास्त्रीया एवेति । किं तावत्प्राप्तम् । तैश्चरीया ग्राह्या
इति । कुतः । सूत्रस्य तच्छास्त्रीयत्वात् । तदुपात्तप्रतीकेन विनियुक्तमंत्राणामपि
तच्छास्त्रीयानामेव ग्रहणौचित्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ “ यन्माग्नातं स्वशाखाया-
म् ” इत्यादि पूर्वोक्तकात्यायनकार्णाजिनिस्मृतिसंग्रहवचनैः स्वशाखायामाग्ना-
तस्य शाखांतरविहितस्य विरोधिनः कर्मणः उपादेयताया अभिहितत्वाद्वाजसने-
यशाखासु श्रीरुद्रस्याश्रुतेति कर्तव्यताकत्वेन प्राप्ता न्यासमंत्रा बोधायनीया न
ग्राह्याः । किन्तु स्वशास्त्रीया एव ग्राह्याः । कुत एतत् । याते रुद्रेति शिखायामित्या-
दौ याते रुद्रेत्यादीनां प्रतीकत्वेन विनियुक्तमंत्राणां स्वशाखायामपि समाग्नात-
त्वादध्ययनगोचरत्वाच्छ्रीगोपस्थितिकत्वेन स्वशास्त्रीयानामेव ग्राह्यत्वौचित्यात् ।
तैश्चरीयाणां प्रतीकोपात्तमंत्राणा मध्ययनगोचरत्वेनानुपस्थित्या ग्रहणानौचित्या-

ष । स्वशास्त्रीयैरेव यातेरुद्रेत्यादिभिर्मंत्रैर्मंत्राकांक्षा विरहाच्च । स्वशास्त्रायामसमाम्ना-
 तस्यैवान्यतो ग्रहणविधानान्मंत्रांशस्य सामाम्नातत्वेनासमाम्नातस्य विध्यंशमा-
 त्रस्यैव ग्राह्यत्वाच्च । न चैवं मंत्रविनियोजकेति करणश्रुतिबाधः शङ्क्यः । तुल्य-
 प्रतीकत्वेनेति करणश्रुतेरेव मंत्रविनियोजकत्वात् । किंच । कल्पसूत्रमूलभूतैः पंच-
 दशशाखागतैः पृथग्भूतैस्तुल्यैर्विधिभिः प्रतीकेन विनियुक्तमंत्राणां पंचदशशाखासु
 सामाम्नातत्वात्पाठवैषम्येऽपि प्रतीकैकत्वेन सर्वैः काण्वमाध्यंदिनादिभिः कल्प-
 सूत्रे प्रतीकेन विनियुक्ता मंत्राः स्वस्वशास्त्रीया एवोपादेया इति कल्पसूत्रं प्रणयता
 भगवता कात्यायनाचार्येण यथा प्रति पादितं तथेहाप्याकांक्षितत्वाद् “ यन्ना-
 म्नातं स्वशास्त्रायाम् ” इति न्यायेन “ गृहीतेषु ” इति कर्तव्यताबोधकविधिषु
 प्रतीकेन विनियुक्तमंत्राणां स्वशास्त्रायामपि तत्तत्प्रतीकविशिष्टानां तेषां सामाम्ना-
 तत्वाद् काण्वमाध्यंदिनादिभिः सर्वैर्वाजसनेयिभिरंगन्यासविधिष्वेकप्रतीकेन वि-
 नियुक्ता मंत्राः पाठवैषम्येऽपि प्रतीकैकत्वात्स्वशास्त्रीया एवोपादेया न पुनस्त्वैत-
 रीयाः तेषामध्ययनाभावेन तदुपादानस्यान्याय्यत्वात् । नच शास्त्रांतरीयाध्ययनं
 युक्तं “ स्वाध्यायोध्येतव्यः ” इत्यत्र स्वाध्यायस्योपादेयत्वेन तद्गतैकत्वस्य वि-
 चक्षितत्वात् । यत्र पुनर्विधौ श्रुतो मंत्रः स्वशास्त्रायाम् नास्ति । यथा सद्योजातमिति
 पंचानुवाकान् पंचस्वंगुलीस्वित्यादौ तत्र मंत्रविशिष्ट एव विध्यंशो ग्राह्यः । न
 च शास्त्रांतरीयाध्ययनाभावात्कथमेतदिति वाच्यम् । विधिना तावदध्ययनाक्षेपात् ।
 यद्येवं तर्हि यातेरुद्रेति शिखायामित्येवमादिषु प्रतीकोपात्तमंत्रेष्वध्ययनाक्षेपस्तुल्य
 इति चेन्न । याते रुद्रेत्यादीनां प्रतीकोपात्तमंत्राणां वाजसनेयशाखासु सामाम्ना-
 तत्वेन तैरेवमंत्रैर्मंत्रकार्यं सिद्धावध्ययनाक्षेपायोगात् अत एव कल्पसूत्रं प्रणयता
 भगवता कात्यायनाचार्येण माध्यंदिनशास्त्रायामसंमतं परशास्त्रीयं संपूर्णं मंत्रगुणनि-
 बध्नता कचित्परशास्त्रीयस्यापि मंत्रस्योपादेयत्वं ज्ञापितमेव । सर्वथैव परशास्त्रीय-
 मंत्रस्यानुपादेयत्वे भगवतः कल्पसूत्रप्रणेतुः शास्त्रांतरीयमंत्रसमाम्नातप्रयासस्या-
 नवक्यमेव प्रसज्येत । अत एव बोधायनसूत्रानुसारेण पद्धतिप्रणयद्विदेववाङ्मि-
 र्यातेरुद्रेत्पादयो मंत्राः स्वशास्त्रीया उक्ताः । स्वशास्त्रायामसमाम्नाताश्च केचन
 मंत्राः “ सद्योजातं प्रपद्यामि ” इत्येवमादयः “ त्वमग्नेरुदो असुरः ” इत्ये-
 वमादयश्च तैत्तरीया उक्ता इति दिक् “ नमो हिरण्य वाहवे ” इत्यादीनामंग-
 न्यासविधिषु प्रतीकमात्रेण विनियुक्तमंत्राणां परिसमाप्तिः कंडिका परिस-
 माप्त्या ज्ञेया । यतो भगवता गृह्यसूत्रकृता पारस्कराचार्येण तत्रोपवेशयेद्राजानं
 स्त्रियं वा मातृक्षत्र इति यज्ञांतेनेति, विहृत्यैनमभिर्मंत्रयते सुषणोसीति प्राग्विष्णु-

क्रमेभ्य इति, सोऽप्यंतीमद्भिरभ्युक्षत्ये जतु दशमास्य इति प्राग् यस्यैत, इत्यादौ मंत्राणां प्रकरणपाठाभावात्परादिना पूर्वोक्ताभावेन वाक्यपरिसमाप्त्या च संदिग्धाया मंत्रपरिसमाप्तेः कंडिकोपरि समाप्त्यैव ज्ञापितत्वात् । यत्तु काशीदीक्षितैर्विंशनाथभट्टैश्च प्रयोगरत्ने रुद्रपद्धतौ च “ गणानां त्वेति मंत्रस्य वसो मम ” इत्यन्तत्वंमुक्तं तत्काण्डविषयम् । तेषां संहितायामेतावत्पा एव कंडिकायाः समाप्तात्त्वात् । यत्तु कश्चिदाह । प्रयोगरत्ने रुद्रपद्धतौ च काशीदीक्षितादिभिः गणानां त्वेति मंत्रस्य वसोममेत्पंतत्त्वोक्तेर्माध्यंदिनानामपि वसोममेत्पंत एवायं मंत्र इति । तदयुक्तम् । तादृशमंत्रविनियोगकल्पनायां मानाभावात् । नहि श्रौतेऽपि तादृशमंत्रविनियोगो दृष्टः । तत्र हि । अश्वं त्रिस्त्रिं परिच्यंति पितृवन्मध्ये गणानां त्रियाणां निधीनामिति प्रसङ्गलिखेत्तु महिष्यन्धमुपसंविशत्याहमजानीति कात्यायनाचार्यैस्त्वत एव त्रिधा विनियोग उक्तः । ननु च श्रौते त्रियाणां प्रत्येकं वाक्यत्वेन विनियोगादयस्तु इह तु गणानां त्वेति मंत्रस्य पूजायां मंत्रैकत्वश्रवणेन प्रत्येकं मंत्रस्वायोगाद्वासो ममेति मंत्रशेषस्य योग्यत्वात्प्रत्येकं संबंधे सत्यपि मंत्रशेषः सर्वाते श्रूयते इति तावत् एकवाक्यत्वाद्वासोममेत्पंतत्वं मंत्रस्योक्तमिति चेन्न । एकस्यैव वाक्यस्य मंत्रत्वे आकाशितत्वेन मंत्रशेषस्य प्रत्येकं संबंधात्प्रत्येकं वाक्यांतरत्वेन त्रियाणामित्यस्य मंत्रांतरत्वेमेवाप्येत न पुनः पूर्वमंत्रशेषत्वम् । तस्मात्कंडिकापरिसमाप्त्यैव मंत्रपरिसमाप्तिरिति युक्तम् । शिष्टाचारोऽप्येवम् यत्तु केचिदत्रासनोपवेशनानंतरं प्रागाचमनाद्वापदक्षिणयोः क्रमेण तैलघृतदीर्घौ स्थापयति । तथा । “ उत्तिष्ठंतु महद्भूता ये चैतत्स्थानवासिनः । भूतानामविरोधेन जपकर्म समापये । अपसर्पन्तु ये भूता ये भूता भुवि संस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ” इति मंत्राभ्यां धामपार्णिना भूमौ त्रिः महत्प भूतोत्सारणं कुर्वन्ति । तन्नेत्पत्ये । अस्य तंत्रोक्तत्वात्तां त्रिकेष्वेव मंत्रजपादिष्वंगत्वे प्रमाणाभावात् । यत्तु केचिदाहुः संकल्पानंतरं प्राग्पूजासांसंभवाद्भूतशुद्धिं प्राणप्रतिष्ठं मातृकान्यासांश्च कुर्वन्ति सर्वमंत्रजपांगत्वेन तंत्रोक्तत्वादिति । तन्न । “ दहन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा यलाः । तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहणात् । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत्क्षणाज्ज्वलतेऽग्निवत् । यथा पर्वतधातूनां दोषान् दहति पावकः ॥ एवमेतर्गतं पापं प्राणायामेन दहते ” इति योगीयाङ्गल्क्येन प्राणायामैर्वेन्द्रियदोषांतर्गतपापदाहप्रतिपादनद्वाराज्मशुद्धिप्रतिपादनाद्वैदिकमंत्रजपादियोग्यतायास्तैरेव सिद्धेस्तान्त्रिकाणां भूतशुद्ध्यादीनां हि तान्त्रिकमंत्रजपादियोग्यता प्रतिपादकत्वाच्च न वैदिकरुद्रजपादिषु तद्व्योग्यता प्रतिपादकत्वेन तेषामपेक्षा । अत एव सन्ध्योपासनादौ भूतशु-

दद्याद्यापत्तेः । किंच । “ बौधायनोक्तमेवाहं प्रवक्ष्ये कौशिको द्विजः । कामिनां सर्वे
 कामानामकामानां च मुक्तये । अकामः सर्वकामो वा जपेद्यः शतरुद्रियम् । पर-
 स्यार्थेऽथवा तीर्थे स्नानं कृत्वा यथाविधि । रसार्थं तु शिखाग्रयिरुर्ध्वकेशीति मंत्रतः ”
 इति देवयाज्ञिकपद्धत्यनुसारी पाठः । सहस्राणीति मंत्रेण प्रार्थयेच्च ततो महीम् । ककुभं
 प्रार्थयेत्तिष्ठन् य एतावंतं मंत्रतः । उपविश्य शुचौ देशे प्राणानायम्य वाग्यतः । सं-
 कल्पजपहोमैस्तु यदर्थं येन वेति चा रुद्रपञ्चमस्य छंदोऽत्र स्यादनुष्टुप्पिपर्यया । अघोरः
 सर्पपाकारः आदित्यो देवताऽपरः । न्यासंमवादिभिः कृत्वा नमोन्तैः प्रणवान्वितैः ”
 इति हेमाद्रौ बौधायनकल्पे सर्वकर्मोक्तत्वेन स्मृतिविहितानेवोपवेशन प्राणायामसं-
 कल्पाननूय ऋष्यादिस्मरणपूर्वकं न्यासकर्तव्यता विधानेन मध्ये भूतशुद्ध्याद्यनुष्ठा-
 नामनवगमात् । उपवेशनाद्यनुवादस्य च सर्वसाधारण्येन तत्रोक्तानां भूतशुद्ध्यादी-
 नां निवृत्त्यर्थत्वात् । अन्यथा स्मृतितः प्राप्तत्वे उपवेशनाद्यनुवादस्यानर्थक्यापत्तेः ।
 किंच । भूतशुद्ध्यादीनां मनुष्येऽप्यत्र उपवेशनादिवद् भूतशुद्ध्याद्यनूद्येत । अत
 एव देवयाज्ञिकनारायणभट्टादिभिर्भूतशुद्ध्यादिकं नोपन्यस्तम् । हेमाद्रौ महार्णवे
 चाप्येवम् प्राणानायम्येति प्राणायामग्रहणं तत्पूर्वभाष्याचमनोपलक्षणम् । तस्मा-
 दुपवेशनाचमनप्राणायामसंकल्पान् कृत्वा यातेरुदिति शिखायामित्यादीन् न्यासा-
 नारभेदिति युक्तम् । यत्तु एतस्मान्न्यासात्पूर्वं न्यासांतरे देवयाज्ञिकादयः प्राहुः ।
 “ ब्रह्मयज्ञारंभे यथाविधि स्नात्वा छंदः पुरुषमेनो निर्णोदनं शरीरे न्यसेत्तिर्षग्वि-
 लश्च मस ऊर्ध्वं बुधस्तस्याक्षिणी गौतमपरद्वाजौ, विश्वामित्रजमदग्नी श्रोत्रे वसिष्ठ
 कश्यपौ नासिके वाचात्रिर्गायत्रीछंदोऽग्निर्देवतां शिरसि विन्यसेदुष्णिहं सवि-
 तारं ग्रीवास्वनूके बृहतीं बृहस्पतिं बाहोर्बृहद्रथंतरे द्यावापृथिवी मध्ये त्रिज्जुप्त्रिंशं
 श्रोण्योर्जगतीमादित्यं मेदेर्ऽतिछंदसं प्रजापतिं पायौ यज्ञापज्ञीयं वैश्वानरमूर्वोरनुष्टु-
 भं विश्वान् देवानगृहीतः पक्तिं मरुत पादयोः द्विपदां विष्णुं प्राणेषु विछंदसं वायुं
 न्यूनातिरिक्तेऽंशेषु न्यूनाक्षरं छंद आयो देवतेत्येवं सर्वोऽंगेषु योजयित्वा वेदमयः
 संपद्यते शापानुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्मं तेजश्च वर्धते न कुतश्चिद्वपं विदते ऋद्धमयो य-
 जुर्मयः । साममयस्तेजोमयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय ब्रह्मवाभ्येति तस्मादेतं ना ब्र-
 ह्मचारिणे ना तपस्विने ना संवत्सरोपिताय ना प्रवक्ष्येऽनुब्रूयादनेनाधीतेन चांद्राय-
 णाद्बहुफलमवाप्नोत्यनेन च सम्यक् ज्ञातेन ब्रह्मणः सायुजा सालोक्यतामवाप्नोतीति ”
 अत्र सूत्रकृता न्यूनाक्षराछंद इति श्रुतौ पाठेषु छंदो विशेषणत्वाच्च न्यूनाक्षरमिति
 पठितम् । असौ सवानुक्रमसूत्रविहितो न्यासो रुद्रजपांगतयाऽनुष्ठेयमिति । तदयु-
 क्तम् । ब्रह्मयज्ञारंभे यथाविधि स्नात्वा छंदः पुरुषमेनो निर्णोदनं शरीरे न्यसेदित्य-

॥ अथ चतुर्थन्यासः ॥

अथ तुरीयन्यासमाह । मनोज्योतिरित्यादि । अग्निशब्देनात्र तत्स्थानं जठरमभिधीयते । अत्रावसरे देवयाज्ञिकपद्धतौ “ श्रीर्धिगं तु विन्यसेद्गुदं ललाटे चन्द्रशेखरम् । नेत्रे त्रिलोचनं देवं भैरवं श्रोत्रयोर्न्यसेत् । घ्राणे तु शंकरं देवं मुखे पशुपतिं तथा । नीलग्रीवं कंठदेशे हृदये व्यापकं न्यसेत् । करे गंगारं देवं शिवं नाभौ तु विन्यसेत् । बापदेवं तथा गुह्ये जंघयोस्त्रयं च न्यसेत् ॥ सर्वज्ञं विन्यसेत्पादे शिवं सर्वत्र विन्यसेत् । इति वाक्याद्गुद्रादीनां वाक्यांतराच्च कालाग्निरुद्रादीनां नाम्ना न्यास इत्युक्तम् । तथा परशुरामकारिकायाम् “ अथोमादिश्चतुर्थ्यतनाम्नां न्यासो नमोऽस्तुतः पदा कालाग्निरुद्राय नमः कूर्माय जानुनोः । नमो भीमाय जठरे शीर्षे नमः शिवाय । च न्यसेत्तत्रः शिखायां तु नमः सदाशिवाय च । श्रीरुद्राय नमः शीर्षे भालेन्द्रशेखराय च । नेत्रयोस्तु त्रिनेत्राय श्रोत्रयोर्भैरवाय च । कामदेवाय वै गुह्ये जंघयोस्त्रयं च । सर्वज्ञाय नमः श्रोत्रयोर्नमः शिवाय सर्वतः । न्यसेच्चतुर्दशांगेषु नामान्यस्य चतुर्दश । योजितान्येवमंगेषु रुद्रतुल्यो भवेन्नरः । अंगयोः कालाग्निरुद्राय नमो भवाय जंघयोः । वृषारुद्राय जान्वंगे कटिद्वयेऽश्रिमूर्तये । समस्तधीप्रदायेति नमो नाभ्यां विनिर्दिशेत् हृदये विन्यसेत्पादौ महादेवाय वै नमः । नीलकंठाय कंठे च श्रीमुखाय नमो मुखेषु । घ्राणेश घ्राणरक्षित्रे स्यान्नमो घ्राणयोर्द्वयोः । कर्णयोर्भैरवायेति त्रिनेत्राय च नेत्रयोः । श्रीचन्द्रशेखरायेति भाले शिवाय मस्तके । नमः शिवं शिवायेति शिखास्थाने च विन्यसेत् । व्यापकत्वेन सर्वस्मिन् देहे नमः शिवाय च । अंगेष्वंगेषु नामानि रुद्रस्यैवं न्यसेत्तु यः रुद्रतुल्यो भवेत्सोऽपि जपहोमाधिकारवान् । ” इत्युक्तं तन्निर्मूलमित्युक्तं निर्णयसिद्धौ शांतिरस्ते कमलाकरभट्टपादैः । अत्र देवयाज्ञिकैः । “ न्यासं भवादिविधिः कृत्वा नमोऽस्तुः प्रणवान्वितैः । मंत्रैरष्टभिरीशान् व्रतादुक्तैः श्रुतपदैः । भवं च पादयोर्न्यस्य शर्वन्यस्योरुमध्यतः । ईशानं गुह्यदेशे तु नाभौ पशुपतिं न्यसेत् । रुद्रं च हृदये मुखे चोग्रं तु विन्यसेत् । भीमं ललाटपट्टे च महातं श्रीर्धिगं विन्यसेत् । सर्वैस्तु क्वचं कार्यं मेकैकेनास्त्रमुत्तमम् । तथैवात्यानुवाकस्य मंत्राश्चतुर्दश न्यसेत् । प्रथमं पादयोर्न्यस्य द्वितीयं जानुदेशतः उर्वोर्न्यसेत्तृतीयं च न्यसेद्गुह्ये चतुर्थकम् । पंचमं नाभिदेशे तु षष्ठं तु हृदये न्यसेत् । सप्तमं कंठदेशे तु मुखे चाष्टममुत्तमम् । नवमं नासिकायां तु दशमं नेत्रयोर्द्वयोः । एकादशे ललाटे तु द्वादशे श्रीर्धिगं विन्यसेत् । त्रयोदशं तु क्वचं हुं कृत्वाऽस्त्रे तु पट्टं ततः । एवं न्यासविधिं कृत्वा ततो मुद्रां प्रदर्शयेत् । शिवपुष्टिः शिवस्योक्ता सैव शांतिप्रदायिनी । एषते रुद्रभाग इति मुद्राप्रदर्शनम् । इति हेमाद्रौ

बौधायनकल्पोक्तेर्भवादीनां नाम्नामंत्यानुवाकस्य चतुर्दशमंत्राणां च न्यास उक्तः । महार्णवकृता बौधायनसूत्रेऽनुवक्तत्वाच्चाते न्यासा उक्ताः । अत एवैतेषामनुष्ठानं कृताकृतम् । कृते त्वभ्युदयोऽकरणे तु न रुद्रवैगुण्यम् ॥

॥ अथ पंचमन्यासः ॥

अथ पंचमन्यासमाह ॥ “ शिवसंकल्पं हृदयमित्यादिः ” शिवसंकल्पेन ऋषिणा दृष्टमनुवाकं शिवसंकल्पपदघटितपृक्जाते, मा शिवसंकल्पं तद् हृदयं हृदयरूपमंगं रुद्रस्य रौद्राध्यायं लक्षणमंत्रस्य जानीयात् । अतो न्यासकाले हृदये न्यसनीयम् । यथाह हेमाद्रौ कौशिकः । “ हृदयं हृदयं जप्त्वा शीर्ष्णिं सूक्तं च पौरुषम् ” इति । यदा तु काण्वानां शिवसंकल्पघटिता चानुवाकात्मिका एकैव ऋक् पठ्यते तदा शिवसंकल्पमनुवाकं शिवसंकल्पमंत्रं वा रुद्रस्य हृदयं जानीयादिति व्याख्येयम् । एवमुत्तरत्रापि । पुरुषसूक्तं “ सहस्रशीर्षं त्यादि षोडशर्चात्मकं अनुवाकं रुद्रशिरो जानीयात् । उत्तरनारायणम् “ अक्षुभ्यः संभृतः ” इत्यादि पङ्क्त्यात्मकमनुवाकं रुद्रशिखां जानीयात् । अप्रतिरथमप्रतिरथेन ऋषिणा दृष्टं “ आशुः शिशानः ” इत्यादि सप्तदशर्चात्मकमनुवाकं रुद्रकवचं जानीयात् ।

१ अत्र एकस्मिन्पुस्तके विशेषो यथा—केचित्तु “ आशुः शिशानः ” इत्यादीनां सप्तदशानामृचामप्रतिरथऋषिरिति संहिताभाष्ये उज्ज्वलमहोक्तिमश्वत्थं सुजपेद् व्याहृतिपूर्वा गायत्रीं सप्रणवां सकृन्निवा रक्षोघ्नीः पित्र्यमंत्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणीति सूत्रव्याख्यावसरे अप्रतिरथं “ आशुः शिशानः ” इत्यादि सप्तदशर्चमिति कर्कोपाध्यायहेमाद्राद्यादीनां व्याख्यानां चाश्रित्य सप्तदशर्चनानुवाकेन कवचन्यासमाहः । तदेतदनुपपन्नम् । यतोऽप्रतिरथं द्वादशर्चमेव न सप्तदशर्चम् । तदुक्तं सर्वानुक्रमसूत्रे. आशुः रैन्द्रीद्वादश त्रिष्टुभोप्रतिरथः ” इति । एतत्सूत्रं देवयाज्ञिकैरित्येव व्याख्यातम् । “ आशुः शिशानः ” इत्याद्याः “ अमीषां चित्तम् ” इत्यंता द्वादशऋचस्त्रिष्टुभास्त्रिष्टुपुण्ड्रस्कादंश्रुदैवत्या इन्द्रपुत्रोऽप्रतिरथसंज्ञकः ऋषिरपश्यदिति । शतपथश्रुतावपि । तस्माद्द्वन्द्वोऽप्रतिरथं भवतीति प्रकृत्योक्तम् । “ आशुः शिशानो वृषभो न भीमः ” इत्यैश्वोभिरूपा द्वादश भवतीति । बृहत्पराशरस्मृतावपि । “ आशुः शिशान इत्यादि प्रतिरथ उच्यते । एतन्नाम्ना मुनिस्तत्र देवता चामरेश्वरः । त्रिष्टुपुण्ड्रो जपादौ तु विनियोगो यथोचितम् । ” इति । अत्र द्वादशानामृचां त्रिष्टुपुण्ड्रस्कत्वस्य क्रमेण समधीतत्वात् “ अवसृष्टा ” इत्यादीनां कासां चिह्नाः छंदोत्तरत्वाच्च द्वादशैवाप्रतिरथ इति गम्यते । अतश्च । द्वादशभिः ऋग्भिः कवचन्यास इति युक्तम् । नच सर्वानुक्रमसूत्रे ऋष्यंतरानुपवेशाद् “ अवसृष्टा ” इत्यादीनां पंचानामृचा-

॥ अथ शतरुद्रियविचारः ॥

“शतरुद्रियपक्षमिति” अत्र शतरुद्रियशब्देन पञ्चपञ्चिकण्डिकात्मको रौद्राध्यायोऽभिधीयते “अथातः शतरुद्रियं जुहोति” इत्यादिकया “नमस्ते रुद्रपण्यवे” इत्येतया श्रुत्या शतरुद्रियहोम उचरपक्षस्यापरस्यान्तर्यामिणां परिश्रितस्वरूपेणार्क-
काष्टेन शातपन् संततं जर्तिलमिश्रान् गवेषूकासक्तून्नाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदद्मुख “नम-
स्ते” इत्यध्यायेनेत्यादिकेन कात्यायनसूत्रेण च शतरुद्रियहोमे रौद्राध्यायस्य वि-
नियोगात् । शतरुद्रियहोमस्य तु क्रियारूपत्वेन तेनास्त्रन्यासासंभवात् । तत्साधनेन रौद्राध्यायकक्षणेन मंत्रेणैव तत्संभवात् । अतश्च रौद्राध्याय एव शतरुद्रियप्रियवगम्य-
ते । अत्रकेचित्परशुरामकाशिदीक्षितादय आहुः । रौद्राध्यायस्य षोडशर्चात्मक आ-
घोऽनुवाक एव शतरुद्रियम् । शिवसंकल्पमिश्राद्यनुवाकपाठसामानाधिकरण्यात् ।
शतरुद्रियत्ववर्गस्य वेदत्वादिवर्ग्यामृच्छिकत्वाच्चिउटसमाचाराच्चेति । तद्व्युक्तम् ।
शतरुद्रियशब्दस्य संपूर्णरौद्राध्यायाभिधायकत्वात् तथाहि । “अथातः शतरुद्रियं
जुहोति” इत्यत्राग्निहोत्रशब्द इव मुख्यया वृत्त्या शतरुद्रियाख्यं होम विशेषमभिधत्ते ।
मरुते तु । “अय हैनं ब्रह्महारिण ऊचुः, किं जप्येनामृतत्वं गच्छंति तन्नो धूहीति

मप्यप्रतिरथऋषिः स्यादिति वाच्यम् । विनोपतोऽनुकार्पाणां मंत्राणां “इषेत्वादि खं ब्र-
ह्मातं विवस्वानपश्यद्” इत्यनेन सर्वमाधारणया ऋषेरुपदिष्टत्वेनानुपदिष्टिर्न्यामावात् ।
अन एव “आशुर्देवी” इति सूत्रन्याख्यावत्सरे देवयाज्ञिकैरुक्तम् । अवसृष्टेत्यादीनां पंचानाम-
ग्नौ कात्यायनेन विनियोगानभिधानान्नेतासामग्निर्नसंधिनः प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः । किंतु
विवस्वानेव सर्वमाधारणः पंचानामृषि इति । “उद्यच्छेधामुपयच्छेप्यमनीरनये प्रह्रियमा-
णायानुब्रूय.....नुदेहि ब्रह्मक्षनाविति प्रतिरथं जपेत्” इति कात्यायनसूत्रन्याख्यावत्सरे
देवभाष्येऽपि, आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादशब्रह्मक्षनाविति सूत्रं । तस्माद् ब्रह्मा-
प्रतिरथं जपतीति श्रुतिचोदाहृत्योक्तम् । अत एवान्यत्रापि स्मार्तयत्राप्रतिरथं जपेदिति विधिः
श्रूयते । तत्र सर्वत्र द्वादशर्चो न्यून्याः न सप्तदशेति । हेमाद्र्यावपि सृपोत्सर्गप्रकरणे । “यथा-
छंदस्त्य तान् सर्वान् रुद्राध्यायं समाहितः॥ “श्रावयेत्पौरुषं सूक्तं तथा प्रतिरथानि च” इति
पारस्करवाक्यमुदाहृत्योक्तम् । “आशुः शिशानो वृषभो न भीमः” इत्याद्यद्वादशर्चोऽप्रति-
रथसंज्ञा इति । यत्तु आशुरित्यादीनां सप्तदशानामृचामप्रतिरथऋषिरिति संहिताभाष्यकारै-
रुच्यमद्वैतम् । यच्चाप्रतिरथमाशुः शिशान इत्याद्याः सप्तदशर्च इति श्राद्धसूत्रन्याख्यायां
कर्त्तापाध्यायहेमाद्र्यादिभिरुक्तं तत्पूर्वोक्तसर्वानुक्रमसूत्रशतपथश्रुतिवृहत्पराशरस्मृतिविरुद्ध-
स्याच्चापेक्षणीयमिति ।

सहोवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रियेण ” इति जाबालभृत्यादौ जपविध्यन्यधानुपपत्त्या
 शतरुद्रियहोमसाधनं संपूर्णरौद्राध्यायलक्षणं मंत्रसमुदायं लक्षणया शतरुद्रियश-
 न्दोऽभिधत्ते । एवं च सति जपे विनियुक्तस्यैव रौद्राध्यायापरपर्यायस्य शतरुद्रियस्य
 “ शतरुद्रियमन्त्रम् ” इति वौधायनसूत्रे, तद्वत् “ अस्त्रे तु शतरुद्रियम् ” इति कौ-
 शिकस्मृतौ, “ शतरुद्रियमस्त्रेषु देवस्याहं प्रकल्पयेद् ” इति बृहत्पराशरस्मृतौ चा-
 खन्यासे विनियोगाभिधानात् संपूर्णरौद्राध्यायबोधकत्वेन प्रसिद्धस्य शतरुद्रिय-
 शब्दस्य प्रथमानुवाकपरतया संकोचो न युक्तः । प्रमाणाभावात् । प्रथमानुवाकमात्र-
 बोधकत्वेन शतरुद्रियशब्दस्य प्रसिद्धभावाच्च । शिवसंकल्पादिशब्दानां तु तत्तदनु-
 वाकाभिधायकत्वप्रसिद्धेर्धुक्तमनुवाकाभिधायकत्वम् एतेन शतरुद्रियत्वधर्मस्पाधा-
 नुवाकमात्रे वेदत्वादिवन्पर्याप्तिवृत्तिकत्वादिति यदुक्तं तन्निरस्तम् । पूर्वोदाहृतै-
 र्धर्मैः शतरुद्रियत्वधर्मस्य पर्याप्तेः संपूर्णरौद्राध्याय एव साधितत्वेनाद्यानुवाकमात्रे
 तस्य पर्याप्तिकल्पने प्रमाणानुपलम्भात् । नच समुदाये पर्याप्तिवृत्तिकस्य वेदत्वादि-
 धर्मस्य तदेकदेशोऽपि वेदत्वव्यवहारदर्शनेन पर्याप्तिस्वीकारवदाद्यानुवाकमात्रेऽपि
 तत्स्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् । दृष्टान्तासिद्धेः । तथाहि । वेदत्वव्यवहारो हि
 वेदैकदेशभाक्त इत्यनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायं मन्वानैरभिपुक्तैरंगीकृत-
 मिति प्रकृतेऽपि तथैवेति दिक् । यच्चोक्तं शिष्टसमाचारादिति तदपि श्रुतिस्मृति-
 विरुद्धशिष्टसमाचारस्य स्मृतिचरणे भाट्टैः प्रामाण्यानभ्युपगमान्निरस्तम् । किञ्च-
 शतरुद्रियशब्दश्च श्रुतावेव व्याख्यातः “ पष्ठिश्च हवै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रिय-
 मयत्रिंशदथ पंचत्रिंशदिति । पंचविंशत्यधिकचतुः शतसंख्याका होमाः शतरुद्रि-
 यमित्यर्थः । रौद्राध्याये देवतासंबन्धबोधकानां यजुषां तावत्वात् । यथाहुः ।
 “ शतरुद्रियहोमः ” इति सूत्रे कर्कोपाध्यायादयः नमस्ते इत्यध्यायेन मंत्रद्रव्यं स-
 ततं जुहोति, बहूनि चैतानि कर्माणि श्रूयन्ते । पष्ठिश्च हवै त्रीणि शतानि, एतच्छत-
 रुद्रियमयत्रिंशदथ पंचत्रिंशदिति, एतावन्तो रुद्रदेवता संबन्धाः ” इति । तस्मात्पंच-
 विंशत्यधिकचतुःशतसंख्याकेषु होमेषु विनियुक्तानामेव यजुषां शतरुद्रियत्वम् क-
 थं पुनरत्र रौद्राध्याये पंचविंशत्यधिकानि चत्वारि शतानि यजूंषि भवन्तीति चे-
 द्दृष्टुं । उच्यते । नमस्ते इत्यध्याये तावन्नवानुवाकाः संति । तत्र प्रथमानुवाके प्र-
 थमा वंदिका, त्रिपदा, गायत्री, तानि त्रीणि यजूंषि । १ । याते रुद्र शिवातनूरित्या-

१ एतेन—इत्यारभ्य श्रुपगमांन्निरस्तम्—इत्यंतःपाठ एकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

२ अत्राप्येकस्मिन् पुस्तके कचित्कचित्पाठभेदो दृश्यते.

रेभ्य तिस्रश्चतुष्पदास्तानि द्वादश । ४ । अध्यवोचदित्याद्यास्तितः पंचपदास्तानि पंचदश पूर्वेः सह त्रिंशत् । ७ । नमोस्तु नीलग्रीवायेत्यारभ्य सप्तचतुष्पदास्तान्यष्टा विंशतिः । पूर्वेः सहपंचाशत् । १४ । मानो महांतमित्यादिके षट्पदे तानि द्वादश । पूर्वेः सह सप्ततिर्भवति " हिरण्य बाहवे " इत्यादिषु " द्रापे अंघसस्पते " इत्यतः प्राक्तनेषु सप्तस्वनुवाकेषु चतुश्चत्वारिंशदधिके देशते यजुषाम् । तदाह । सर्वा-
 नुक्रमसूत्रे कात्यायनः । मध्ये सर्वाणि यजुंषि हिरण्य बाहव इति तिस्रोऽशीतयो रुद्राणापित्यादिना नमो वः किरिकेभ्य इत्यग्निवायुसूर्यहृदयभूताः पंचव्याहृतयो बहुरुद्रदैवत्या इत्येतेना । तत्रैवं प्रकारः । " नमो हिरण्य बाहवे सेनान्ये " इत्यावदे-
 फं यजुः । एवमुत्तराण्यपि । ततश्चैकस्यां कंडिकायामष्टावष्टौ यजुंषि भवंति । तानि दशसु कंडिकास्वशीतिः संपद्यते । एवं त्रिंशत्कंडिकासु नमो वः किरिकेभ्य इत्यतः प्राक् तिस्रोऽशीतयश्चत्वारिंशदधिकानि शतद्वयं यजुंषि भवंति । यद्यपि नमोवः किरिकेभ्यः इत्यग्निवायुसूर्यहृदयभूताः पंचव्याहृतय इत्युक्तं भगवता कात्या-
 यनेन तथापि नमो वः किरिकेभ्यः इत्यादीनि चत्वार्येव यजुंषि नतु पंच । चतुर्णां-
 मादौ नमः शब्दादीति संहिता भाष्यकारो महीधरः । देवयाज्ञिकादयः कल्पसूत्रभा-
 ष्यकारा अप्येवम् । अत्र च नमो विचिन्वत्केभ्य इत्यादिषु त्रिषु मंत्रेषु विशेषणं विशेष्येण विना पर्यवसानाभावाद्विशिष्यत्वेन देवानां हृदयेभ्य इत्यस्यानुपपन्नः का-
 र्यः । अनुपपन्नस्तु होमादिकर्मसु यत्र मंत्राणां पृथक् पृथक् विभज्य प्रयोगस्तत्रैव न पुनर्जपादौ । तत्र तु यथाध्ययनमेव पाठः । अंशशिष्टो विंशतिकंडिकात्मकश्च रमानुवाकस्तस्मिन् भीडुष्टमेत्येकां नमोस्तु रुद्रभ्य इति तिस्रश्च वर्जयित्वाऽवशि-
 ष्टाः षोडशकंडिकाश्चतुष्पदा तानि चतुः षष्टिः । भीडुष्टमेत्येका पंचपदां तानि पंच । एवं तान्येकैकोनानि सप्ततिर्भवन्ति । नमोस्तु रुद्रेभ्य इति तिस्रसु कंडिकासु चतुर्दश यजुंषि । तानि । द्विचत्वारिंशत् एवमेकोनसप्तत्या सहैकादशाधिकानि शतं भवंति । सर्वेष्वेकीकृतेषु पंचविंशत्यधिकचत्वारिंशतानि यजुंषि भवंति । अत्रैवं मंत्रसंख्या-
 यशेन होमसंख्या ज्ञेया । " षष्टिश्च द्वै त्रीणि च " इत्यादि श्रुतिवशाच्चैवं मंत्रविभागः । अपेतत्रीनेति यच्छ इति वत् । वचनात्साक्षांक्षाणामपि मंत्रत्वम् । द्विचो मात्रयेति वत् । जहा-
 मि सेदिमिति वच्च । देवभाष्येऽप्येवं मंत्रविभाग उक्तः । षष्टिश्चेत्यादि श्रुतिमुदाहरयैता-
 वंतो द्रव्यदेवता संव्रंषा इत्युक्तत्वात्कर्कोपाध्यायादीनामप्ययमेव मंत्रविभागोऽभि-
 प्रतः । यत्तु श्री अनंतभाष्ये आद्यः षोडश चत्वारिंशत् देशते तिष्ठणामशीतिनां । पंचव्याहृतयः । द्रापे सप्त अवताना दश । त्रीण्येतानि यजुंषि, इत्येवमेकाशीत्य-
 धिकं शतद्वयं यजुंषि भवंति, इत्येतावंतोऽत्र होमा इत्येवं मंत्रविभागोऽभिहितः । स-

पट्टिश्चेत्यादिश्रुतिविरोधात्कर्कदैवभाष्यादिग्रन्थविरोधाच्चोपेक्षणीयः । अतश्च रौद्रा-
ध्याय एव शतरुद्रियशब्देनाभिधीयते । अस्त्रन्यासे जपे च तस्यैव विनियोग इति
युक्तम् । बृहत्पराशरोऽपि रौद्राध्यायस्यैवास्त्रन्यासे विनियोगमाह । तथाहि । “ श-
तरुद्रियमस्त्रेषु देवस्यास्त्रं प्रकल्पयेत् । ” इत्यनेनास्त्रन्यासे शतरुद्रियस्य विनियोग
मभिधाय “ छंदोदैवतमार्पेयमयातः शतरुद्रिये । ज्ञानस्य कर्म संज्ञत्वं द्विजानां येन-
जायते ” इत्यनेन शतरुद्रियस्य ऋष्यादिकं कर्तुं प्रतिज्ञाय “ आद्यानुवाके रुद्राणा-
माद्यायां तु ऋषिर्द्विजः ” इत्यादिना “ रुद्रः सर्वासु दैवतं विनियोगो यथोचितम् ”
इत्यंतेन ग्रन्थेन रौद्राध्यायस्यैव ऋष्यादिकमभिधेयता संपूर्णो रौद्राध्याय एव शतरुद्रि-
यमिति । अस्त्रन्यासे च तस्यैव संपूर्णस्य विनियोग इति च स्पष्टयुक्तम् । यदि तु
प्रथमानुवाकमात्रस्यैव शतरुद्रियपदेनास्त्रन्यासे विनियोगः स्मृतिकर्तुरभिमतः स्यात्तर्हि
जपे विनियुक्त शतरुद्रियपेक्षयाऽस्त्रन्यासे विनियुक्तशतरुद्रियनिष्ठो भेदः स्मृतिकृतवो-
क्तः स्यात् । स च नोक्तः । वस्तुतस्तु शतरुद्रियपदेनोपक्रम्य यदत्र रौद्राध्यायस्यार्पाद्य-
मिधानं तद्भुद्रशतरुद्रियपदयोरर्थभेद निराकरणार्थम् । अत एवोक्तमप्रिपुराणे “ शतरु-
द्रियसंज्ञस्य रुद्रस्यांगानि पंच हि । पंचांगं न्यस्य तं ध्यात्वा जपेद्बुद्धस्ततः क्रमादिति ।
तस्माज्जपे विनियुक्तस्यैव रौद्राध्यायलक्षणस्य शतरुद्रियस्यास्त्रन्यासे विनियोग इति
युक्तप्रत्यक्षयामः । महर्षिवानुसारि गो देववाङ्मिकादयस्तु “ शतरुद्रियमस्त्रम् ” इत्यत्र
“ त्वमग्ने रुद्रो असुरः ” इत्यादिः “ यत्कामेदं जुहोमि तन्मे समृद्धयतां दयं स्याम-
पतयोरयीणाम् भूधुवः स्वः स्वाहा ” इत्यंतस्तैत्तरीयशाखायां समान्नातोऽनुवाकः
एव शतरुद्रियं न पुनर्नमस्ते रुद्र मन्यव इति रौद्राध्यायलक्षणशतरुद्रियमित्याहुः ।
अत्र च चतस्र एता आहुतीर्जुहोति । “ त्वमग्ने रुद्र ” इति शतरुद्रियस्य रूपम् । “ अ-
माविष्णू ” इति वसोर्धारायाः । “ अन्नपते ” इत्यन्नहोमः । “ सप्तते अग्ने समि-
धः सप्तजिह्वा ” इति विश्वपीरिति । इति नाचिकेतप्रकरणे तैत्तरीयशाखायां समान्ना-
ताश्रुतिमूलम् । तथा तत्रैवापरा श्रुतिः । “ संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः । तस्य वसंतः
शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षा उत्तरः । शरत्युच्छ्रम् । मासाः कर्मकाराः । अहो-
रात्रे शतरुद्रियम् । पर्जन्यो वसोर्धारा । यथा वै पर्जन्याः सुवृष्टं वृष्ट्या प्रजाभ्यः सर्वा-
न्नामान्पूरयति एवमेव सा तस्य सर्वान्नामान् संपूरयति । योग्नि नाचिकेतं चिनुते यदु-
वाचैनमेवं वेद ” इति । एतच्च श्रुतिद्वयं श्रीविद्यारण्याद्यैर्न्याख्यातम् । त्वमग्ने रुद्रेत्यादि-
भिश्चतुर्भिर्नुवाकैश्च तस्य आहुतीर्जुह्यात् । यश्च महामनो शतरुद्रियमंत्रो यश्च वसोर्धारा-
मंत्रस्तयोरुभयोः प्रतिनिधिरूपं “ त्वमग्ने रुद्राग्नाविष्णू ” इत्यनुवाकद्वयम् । अन्नपते
इत्यनुवाकेनान्नहोमः कार्यः । सप्तते अग्ने इत्ययमनुवाको विश्वपीसंज्ञको विश्वे प्रीण-

यति विश्वप्रीरिति । योऽयं नाचिकेताग्रिरुक्तः सोऽयं संवत्सरात्मकत्वेन ध्यातव्यः । तस्य नाचिकेताग्नेः संवत्सररूपस्य पक्ष्याकारस्य वसंतर्तुः शिरःस्थानीयः । ग्रीष्म-
वर्षतू दक्षिणोत्तरपक्षस्थानीयः । गरुडतुः पुच्छस्थानीयः । चैत्रादयो मासाः कर्मकाराः
ऋतिकू स्थानीयाः । अहोरात्रे तु “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यस्य शतरुद्रियमंत्रस्य स्थाने-
वर्तते । योऽयं पर्जन्यः सोऽयं “ अग्नाविष्णू ” इत्यस्य वसोर्धारा मंत्रस्य स्थाने व-
र्तते । तदेवमुक्तावयवविशिष्टो नाचिकेताग्निः सम्पक् पूरयति । तत्र दृष्टान्तः । यथा
लोके पर्जन्यः सम्पक् दृष्टं यथा भवति तथा दृष्टि संपाद्य प्रज्ञार्थं सर्वान्कामान् ग्रीष्मा-
शिरुपान संपूरयति एवमेवायं नाचिकेतनाग्निरिति दृष्टव्यमिति । एवं चोक्तश्रुत्योः
श्रीविद्यारण्यपादकृतव्याख्यापर्यालोचनेन “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यनुवाकस्य शतरुद्रि-
यमंत्रत्वं तावदवगम्यते । तथा च “ शतरुद्रियमस्तस्य ” इत्यत्र रौद्राध्यायलक्षणशतरु-
द्रियमस्तत्तावपि “ शिवसंकल्पम् ” इत्याद्यनुवाकपाठसमानाधिकरण्यात् “ त्वम-
ग्ने रुद्र ” इत्यनुवाकरूपस्यैव शतरुद्रियमंत्रस्य शतरुद्रियशब्देनोपादानं पुक्तमिति ते-
षामाशयः । अपरे तु “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यनुवाकस्य शतरुद्रियमंत्रत्वमप्युक्तं मन्यमा-
नाः पूर्वोक्तां धृतिमन्यथा वर्णयन्ति । “ चतस्र एता आहुतीर्जुहोति ” इति वाक्यवि-
हितासु चतस्रश्चाहुतीषु “ त्वमग्ने रुद्र ” इति शतरुद्रियस्य रूपमित्यादिभिश्चतुर्भि-
र्वाक्यैः “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः करणत्वेन विधीयन्ते इति तु सर्वेषां
तावन्निर्विवादम् । अत्र च “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यस्येति करणेनान्वयः । इति करणेन च
करणत्वमभिधीयते । तच्च क्रियासाक्षात् । अतश्च शतरुद्रियस्य रूपमित्यनेन न तस्या-
न्वयः । तेन क्रियाया अनभिधानात् । “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यस्य शतरुद्रियस्य रूप-
मित्यनेनान्वये तु “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यनुवाकस्य होमसंबंधो न स्यात् । “ त्वमग्ने रुद्र ”
इत्यनुवाकः शतरुद्रियस्य रूपमित्यन्वयेन होमांगत्वबोधकप्रमाणानुपलंभात् । इति कर-
णस्य चानुवाकनिर्देशार्थकत्वात्तेन करणत्वानभिधानेन तस्य क्रियासाक्षात् अनुद-
याच्च । ननु च होमस्य तावदुपकारकाकांसा । अतश्चोभयाकांशालक्षणप्रकरणेन
होमसंबंधो भविष्यतीति । नैतदेवम् । “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यनुवाकस्य वाक्यादोम-
संबंधलाभे सति प्रकरणेन तल्लक्षणकल्पनाया अयुक्तत्वात् । प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीय-
स्त्वात् । इदमेव वाक्यं तत्संबंधबोधकमिति चेत्, तर्हि अनेनैव वाक्येन “ त्वमग्ने रुद्र ”
इत्यनुवाकस्य होमसंबंधो विधेयः । तस्यैवानुवाकस्य तेनैव वाक्येन शतरुद्रियमंत्र-
रूपत्वं च विधेयमिति वाक्यमेदायतिः । “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यनुवाक्यमुद्दिश्य प्रतिनि-
धित्वापरपर्यायशतरुद्रियमंत्ररूपात्त्वस्य “ अग्नाविष्णू ” इत्यनुवाकमुद्दिश्य वसो-
र्धारा मंत्ररूपात्त्वस्य च विधेयत्वे होमवाचकतया प्रतिद्वयो शतरुद्रियवसोर्धारा श-

द्यो मंत्रपरत्ये विधौ लक्षणापत्तिश्च । “ न देवताशब्दक्रियमन्यार्यत्वा-
 दिति ” । “ न देवताशब्दक्रियाः परार्यत्वात् ” इति जैमिनिकात्पायनाभ्यां त-
 त्कार्यकारित्वलक्षणप्रतिनिधित्वस्य मंत्रेषु निराकरणात् “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्य-
 नुवाकयोः शतरुद्रियवसोर्धारांमंत्रयोः प्रतिनिधित्वासंभवश्च । किं तर्हि ।
 पूर्ववाक्ये श्रुतेन जुहोतीति पदोपस्थापितहोमक्रिययाऽन्वयः । “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्य-
 नुवाककरणहोमः शतरुद्रियस्य “ अयातः शतरुद्रियं जुहोति ” इति श्रुतिविहित
 शतरुद्रियहोमस्य रूपं “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यनुवाककरणको होमः शतरुद्रियहोमरूपा-
 तया ध्येय इत्यर्थः । एवम् “ अग्नाविष्णु ” इत्यनुवाककरणहोमो वसोर्धारायाः ।
 “ अयातो वसोर्धारां जुहोति ” इत्यादि श्रुतिविहितवसोर्धारा होमस्य रूपम् । व-
 सोर्धारा होमरूपत्वेन “ अग्नाविष्णु ” इत्यनुवाककरणको होमो ध्येय इति । न चैवं
 वाक्यभेदः । “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यनुवाककरणको होमः शतरुद्रियहोमस्य रूपं विज्ञानी-
 यादित्येवं विशिष्टविधानेन तदप्रसक्तेः । नच विशिष्टविधौ गौरवम् । “ च न स
 एता ” इति वाक्यविहितहोमेष्वामन्त्रसंबंधांशे शतरुद्रिय होमरूपत्वांशे च विधिव्या-
 पारस्य पर्यवसन्नत्वेन होमे तात्पर्यवसानाभावात् । अन्यथा वाक्यांतरमाप्तहो-
 मोद्देशेन मंत्रसंबंधे शतरुद्रियमंत्ररूपस्य च विधीयमाने प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधाना
 द्वाक्यभेदः स्यात् । न च पूर्ववाक्यविहितायामाहुतावनेन वाक्येन मंत्रविधाना-
 स्तरयैव शतरुद्रियमंत्ररूपत्वमतिपादनं युक्तमिति वाच्यम् । इति करणेनाभिहित
 करणत्वस्य क्रियाकांक्षायां पूर्ववाक्ये श्रुतेन “ जुहोति ” इति पदेन होमक्रियाया
 एवोपस्थापितत्वेन तस्यैव शेषिणो होमस्य शतरुद्रियरूपत्वमतिपादनसंभवे तच्छे-
 पस्य “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यनुवाकस्य शतरुद्रियमंत्ररूपत्वमतिपादनस्य पूर्वोक्तदू-
 पणगणस्य तदवस्थत्वेनायुक्तत्वात् । न चैवं विधौ लक्षणा । शतरुद्रियवसोर्धाराशब्दाभ्यां
 होमस्यैवाभिहितत्वात् । “ शतरुद्रियं जपेत् ” इति “ शतरुद्रियमर्धात् ” इत्यादौ तु ज-
 पादिविध्यन्यथानुपपत्त्या लक्षणया शतरुद्रियहोमसाधनीभूतरौद्राध्यायलक्षणशतरुद्रिय-
 मंत्रपरतत्वं शतरुद्रिय शब्दस्यैत्युक्तम् । तस्मात् “ त्वमग्ने रुद्र ” इत्यनुवाककरणरुद्रहोमस्य
 शतरुद्रियहोमरूपत्वमतिपादनद्वारा “ अग्ना विष्णु ” इत्यनुवाककरणरुद्रहोमस्य वसोर्धारा
 होमरूपत्वमतिपादनद्वारा च नाविकेताग्निरेव स्तूयते । यथा सौत्रामण्येण्यु सोमांगरूपता
 प्रतिपादनद्वारा सौत्रामणिरेव स्तुतः । “ दीक्षायै रूपं शष्पाणि प्रापणीयस्य तोवमानि । क्र-
 यस्य रूपं सोमस्य लाजाः सोमांसवो ” इत्याद्याग्निरेकोनविंशतिकंठिकाभिः । व्या-
 ख्यताश्च ता उन्नतश्रीविद्यारण्यपादमहीधरभट्टादिभिः नवमरुद्रमीहितरूपाणि
 दीक्षणीयत्वेन ध्येयानि । एवमग्रेऽपि । नवमरुद्रयवरूपाणि तोवमानि प्राणी

कृजपेदित्यर्थः । पंचांगं कृत्वा सकृज्जपेदिति वचनात्सकृदावर्तनलपकारस्य आद्ये रुदे शिवसंकल्पादिन्यास एव नत्वन्ये न्यासा इति केचित् । भातृदत्तस्तु पंचांगं तदुपलक्षितन्यासमात्रं सकृज्जपेत्सकृदेवावर्तनेऽप्यन्ये न्यासा भवेन्तीत्याह । शिष्टाचारोऽप्येवम् । अत्र च । “उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा चचसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां कर्णाभ्यां प्रणामोऽष्टांग उच्यते ” इति वाक्योक्तो नाष्टांगप्रणामः । किं तर्हि । उक्तमंत्रपाठमात्रं निर्वर्त्येति महार्णवादयः सर्वे निबन्धाः । अष्टांगप्रणामे मंत्रविशयकं सूत्रं महार्णवकारैरित्थं पठितम् । हिरण्यगर्भो यः प्राणतो, ब्रह्मयज्ञानं, महीधौ, रूपश्चासया, अग्नेनय, याते अग्ने यथावः, स्वाहाग्नये, इत्यष्टावृत्तौ जपेदिति । देवयाज्ञिकनारायणभट्टादिभिस्त्वन्यत् सर्वं पूर्ववत्पठित्वा “याते अग्न इमं यम्” इत्यष्टावृत्तौ जपेदिति पठितम् । हेमाद्रौ व्रतखंडे । “एवं न्यासविधिं कृत्वा ततो मुद्रां प्रदर्शयेत् । शिवपुष्टिः शिवस्योक्ता सैवशांतिप्रदायिनी । एषते रुद्रभाग इति मुद्राप्रदर्शनम् । श्रीकामः श्रीर्णिगं कुर्वीत तेजस्कामस्तु नेत्रयोः । मुखे त्वन्नायकामस्तु ग्रीवायां रोगनाशने । हृदये सर्वकामस्तु नाभौ ज्ञानी प्रदर्शयेत् । मजाकामस्तु गुह्ये वै पशुकामस्तु जंघयोः । जानुभ्यां ग्रामकामस्तु राष्ट्रकामस्तु पादयोः । वशीकरणकामस्तु वामहस्ते प्रदर्शयेत् । पापक्षयेऽभिचारे च व्याधेरपगमे तथा । वहिःक्षरीरात्कुर्वीत शिवस्याक्षेति च स्मरन् । एवं प्रदर्शयित्वा तु ततो ध्यानं समारभेत् ” इति । शिवपुष्टिर्घोर्निमुद्रेति संप्रदायविदः ॥ “यजनमारभेदिति” । जपो होमोऽभिषेकश्चेति त्रिविधमिह यजनम् । जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्याम इति पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात् । महार्णवकृतापि । यजनं जपः पूजा-होमश्चेत्युक्तम् । तेन वौधायनप्रते जपहोमयोः पूजा नास्त्येव । अतश्च पूर्वोक्तमखिलं न्यासजातं विधायाष्टांगं प्रणम्य मुद्रां प्रदर्श्य स्वात्मानं श्रीरुद्रं ध्यात्वा जपादिकं कार्यम् । बृहत्पराशरेण तु “संप्रध्वस्तंतरायः सन् ततो यजनमारभेत् ” इति यजनमुपक्रम्या “अनुगुप्ते सुलिप्ते च देशे गोचर्ममात्रके । स्थंडिलेऽञ्जुमालिरूप शुभ्रैः क्षालिततंदुलैः । तत्र पूजादिकं कुर्याच्छंभवायेति मंत्रतः ।” इत्यादिना पूजाया विधानाच्छ्रीरुद्रपूजनमेव यजनमुक्तम् । अतश्चैतन्मते स्वात्मनो रुद्ररूपविभावनांते वक्ष्यमाणां पूजां विधाय जपादिकं कार्यम् । इति ॥ अत्र बृहत्पराशरोक्तो विशेष उच्यते ।

॥ अथ पंचप्रकारन्यासः ॥

“इषेत्वादिपु मंत्रेषु खं ब्रह्मातेषु याः क्रियाः दशमणवसंयुक्ता भूर्भुवः स्वरितीरिता” इति । दशमणवा द्वेधा । “आदौ प्रणवमुच्चार्य व्याहृतिः प्रणवान्विताः । मंत्रादौ प्रणवः

१ अत्रकस्मिन् पृष्ठके श्रीरुद्रकल्पद्रुमे रुद्रपरिच्छेदे वौधायनमूत्रोक्तो रुद्रनपविधिः इति विशेषः ॥

कार्यो मंत्रांते प्रणवः पुनः। ततो व्याहृतिसंयुक्तस्त्वंतेच प्रणवः सदा” इत्येकः प्रकारः। अपरस्तु। आदौ प्रणवमुच्चार्य सप्तव्याहृतयस्ततः। मंत्रादौ प्रणवः कार्यो मंत्रांते प्रणवः पुनः।” इति परशुरामकारिकायां तु “यद्गारंमेऽवसाने च कार्य एकैक एव सः” इत्युक्तम्। तथा। “मनोजूतिरबोध्यग्निर्भूधानं च पर्माणि ते। मानस्तोक इति होतृप्रथमं पंचकं स्मरेत्” इति प्रथमो न्यासः। “प्रथमं पंचकं स्मरेत्” इत्युक्तत्वात्।

अथ द्वितीयो न्यासः॥ “यातेरुद्रेति चूढायां शिरोऽस्मिन्महत्पर्णवे। असंख्या-
ता सहस्राणि ललाटे विन्यसेद् द्विजः। चक्षुषोर्विन्यसेद् द्वे तु ज्यंबकं तु यजामहे। मानस्तोक इति होतृनासिकायां न्यसेद् बुधः। अवतंत्य धनुवज्रे नीलग्रीवौ तथा गले। नमस्तआयुधेत्येतत् स्मरन्मंत्रं प्रकोष्ठयोः। विन्यसेद् व्यस्तमंत्रोऽयं येतीर्या-
नीति हस्तयोः। नमोवः किरिकेभ्यो हृदये मलनाशनम्। नाभ्यां विद्वात्रयसेन्मंत्रं नमो-
हिरण्यवाहये। गुह्ये मंत्रस्तु संस्पर्श इमा रुद्राय इत्यपि। मानोमहांतमित्यूर्बोरेपते रुद्र-
जानुनोः। अवरुद्रमिति होतृजंघयोर्मंत्रमुचरेत्। कवचमध्यबोचद्वै तदुपविश्विने इति। नेत्रे तु नीलग्रीवाय मंशुचधन्वतोऽस्त्रकम्। य एतावंत एतेन विदध्याद् दिक् प्रबंवनम्”
इति। सोऽयं शिखाद्यस्त्रांतो दिग्बंधसहित एकोनविंशत्यंगन्यासो द्वितीयः॥

अथ तृतीयो न्यासः “ॐ मिति च नमस्कारं भगवते ततः पुनः। रुद्रायेति विधानज्ञो दशाक्षरं ततो न्यसेत्। प्रणवं विन्यसेन्मूर्ध्नि नकारं नासिकांतरे। मोकारं तु ललाटे वै भकारं मूत्रमध्यतः। गकारं कंठदेशे तु वकारं हृदये न्यसेत्। तेकारं दक्षिणे हस्ते रुकारं वामतो न्यसेत्। टाकारं नाभिदेशे तु यकारं पादयोन्यसेत्”

अथ चतुर्थो न्यासः। प्रातारभिद्रं त्वन्नोअग्ने सुमंन्नुपंथामिति श्रुतिः। असुवंतं तत्वायाम्यानोनिपुद्भिरितीरयेत्। वयं सोम तमीशानमस्मे रुद्र इति स्मरेत्। स्यो-
नापृथिविनोहोतृर्ज्वीतं संपुटं द्विजः। सुत्रामादि दिशां पालान् प्राच्यादिषु स्परेदथ॥
रौद्रीकरणमेतद्वै कृत्वा पापैः प्रमुच्यते। यक्षरक्षःपिशाचाद्याः प्रेतभूतग्रहादिकाः। दुष्टदैत्याश्च शाकिन्यो रेवत्यो वृद्धसंज्ञकाः। सिंहव्याघ्रादयोऽरण्या ये दुष्टाः श्वापदा-
द्विजाः। म्लेच्छवेधकचोराद्या यमदूतपृदाकवः। रुद्रोभूतमिमं सर्वं द्विजं पश्यति बन्धिवत्। देदीप्यमानमर्चिर्भिर्दुष्टदृग्वंधकारकम्। दक्षमाना दवीयांसः सप्तयान्नः सुधामभिः। प्रगश्यंति हि ये दुष्टा द्विजास्ते रुद्ररूपिणः।” इति। अत्र “दिक्षु वा-
सत्रमुख्यानां न्यासः संपुट उच्यते” इत्यभिप्रेत्युक्तेः संपुटमुद्रया न्यस्यमान-
त्वाच्च संपुटत्वम्। इति॥

अथ पंचमन्यासः। स च शिखा तस्य तु रुद्रस्योत्तरं नारायणं स्मृतमित्यादि-
नाग्रेव क्षयमाणोऽप्यत्रैवानुसंधेयः। एवं चास्य दृष्टार्थता संपद्यते। निर्णीतं च दृष्टार्थता-

सुरोधेन पाठक्रमादर्थक्रमस्य षष्ठीयसत्त्वं पंचमे । न चात्र पराशरेण न्यासनिष्ठं त्रैविध्यं चातुर्विध्यं वा समास्नातम् । न पुनः पंचविधस्वमित्याशङ्कनीयम् । “अयाभिधास्ये रुद्राणां शांतये गृहमेधिनाम् । पंचांगानां विधानं तु यत्कृतं इति पातकम्” इति वाक्ये तेनैव पंचांगानामेव रुद्राणामुपक्रमात् । उपक्रमानुरोधेन च न्यासनिष्ठपंचविधस्वस्य संपुटन्यासपादायैवोपादानस्य युक्तत्वात् एवं पंचविधान्न्यासान् कृत्वा ध्यायेत् । इति ॥

॥ अथ सदाशिवध्यानम् ॥

पंचास्यं सौम्यमात्मानं सर्वाभरणभूषितम् । मृगलाञ्छनमूर्धानं शुद्धस्फटिकसन्निभम् । फणासहस्रविस्फूर्जदुरगेंद्रोपबोतिनम् । सप्तार्चिर्विश्वलज्ज्वालजटाजूटकिरीटिनम् । सहस्रकरविभ्रामत्खंड्यांगादिविभूषितम् । ब्रह्मांडखंडवत् काशत्कपालवरधारिणम् । दैदीप्यमानं चंद्रार्कज्वलद्गनित्रिनेत्रिणम् । त्रैलोक्यद्योतिकुट्टास्वत्स्कंधे कपालमालिनम् । दीप्तनक्षत्रमालावदक्षमालाधरं द्विजम् । निःशेषवारिसंपूर्णं कमंडलुकरं त्वजम् । जगद्बाधीर्यकुन्नादं मुंचन् दमरुधारिणम् । केयूरध्वनानेंद्रमूर्धरत्नविराजितम् । भैरवाकिंकिणीपालामुक्तावविराजितम् । घघेराव्यक्तनिर्गच्छदंभीरावन्नूपुरम् । सहेमयट्नीलाभव्याघ्रचर्मोत्तरीयकम् । विद्युल्लताम्रभागंगामासमूर्धं सुरार्चितम् । समस्तप्लवनाधारधरणोष्ठासनस्थितम् ॥ त्रैलोक्यवनितामूर्धनतदेहार्धपार्वती । लक्षसूर्यप्रभामास्त्रैर्योक्त्रकृतपांडुरम् ॥ अमृतलुत-दृष्टांगं दिव्यभोगसमाकुलम् । दिग्देवतासमायुक्तं सुरासुरनमस्कृतम् । नित्यं शाश्वतमव्यक्तं व्यापिनं नंदिनं ध्रुवम् । द्विजो ध्यातव्यमात्मानं सम्पक् रुद्रस्वरूपिणम् । संपद्भवस्ततरायः सन् ततो यजनपारमेत्” इति ।

॥ अथ पूजनप्रकारः ॥

यजनं पूजनं तदाह अनुलिप्ते सुलिप्ते च देशे गोचर्ममात्रके । स्थंडिलेऽपुन्यपालिख्य मंत्रपालिख्य तं पुनः दशाक्षरमित्यर्थः तत्र पूजादिकं कुर्यान्नमः शंभवायेति च । देवयागिरुपद्धतौ तु । “अनुगुप्ते सुलिप्ते च देशे गोचर्ममात्रके । स्थंडिलेऽपुन्यपालिख्य शुभ्रैः शालिततंडुलैः । तत्र पूजादिकं कुर्याच्छंभवायेति मंत्रतः” इति पाठः समाम्नातः । अस्मिन् पाठेऽपुन्यमात्रमेव रुद्रपीठम् । निर्णयसिद्धौ शांतिरत्ने कमलाकरमट्टपादघृतपाठासुरिपूर्वोक्तगठे तु अंबुजे दशाक्षरलेखनमात्रमेवाधिकम् । स्कंदपुराणे स्कंदमहादेवसंवादे तु प्रकारांतरेण रुद्रपीठमुक्तम् । तथा । मध्ये वृत्तं समालिख्य तन्मध्ये च दशाक्षरम् बहिरष्टदलं पद्मं ततः षोडशपत्रकम् । चतुर्विंशतिपत्राङ्गं

द्वात्रिंशत्पत्रकं तदा । चत्वारिंशत्पत्रकं तु वृत्तं सूर्यसमप्रथमम् । पंचपञ्चात्मकं वृत्तं च-
 तुरस्रं च भृगुहय सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रिगुणैः परितो वृत्तम् । चतुर्द्वारं द्वारदेशाद्बहि-
 र्नागसमावृतम् । रुद्रपीठमिति ख्यातं देवतास्तत्र विन्यसेत् । चत्वारिंशच्छतं चैकं देव-
 तानामुदाहृतम् । कर्णिकामध्यदेशे तु रुद्रं पंचास्यपालिखेत् । नमो भगवते रुद्रयेति
 तारादिकं न्यसेत् । सोऽयं दशासरो मंत्रः सर्वकामार्थसिद्धिदः । प्रणवादिनमोतानि
 पंचास्यानि ततः परम् । सद्योजातं वामदेवमधोरं तदनंतरम् । ततस्तत्पुरुषं प्रोक्तमी-
 शानं पंचमं क्रमात् । प्रधानमिदमाख्यातं प्रथमावरणे ततः । दलेष्वष्टसु नद्यादीन्
 पूर्वादि क्रमतो न्यसेत् । पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राची स्याद्यंत्रलेखने । आदौ नंदिमहाकालौ
 गणेशवृषभौ क्रमात् । ततो भृंगिरिति स्कंदोमाचंडेश्वरसंज्ञकाः । षोडशारे ततः पद्मे
 द्वितीयावरणे यजेत् । अनंतं च तथा सूर्यं शिवं चैकपदं तथा । एकवदं त्रिमूर्तिं च
 श्रीकण्ठं वामदेवकम् । ज्येष्ठं श्रेष्ठं तथा रुद्रं कालं कलविकरणम् । बलं बलविकरणं
 बलप्रथमं तथा ॥ तृतीयावरणे पद्मे चतुर्विंशदले तथा । अणिमा महिमा चेति लघि-
 मा गरिमा तथा प्राप्तिः प्राकाम्यपीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः । ततः परं क्रमेणैव न्य-
 सेद् ब्रह्मादि देवताः । ग्राही माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराहं च
 चाण्डा चंडिका चेति ताः क्रमात् । ततोऽष्टस्वसितांगादीन् भैरवान् विन्यसेत्पुनः ।
 अस्तितांगो रुद्रबन्धः क्रोध उन्मत्तभैरवः । कालभीषणसंहारा भैरवाश्चाष्टकीर्तिताः ।
 द्वात्रिंशत्पत्रके पूर्वं भवाष्टकमुदाहृतम् । ततोऽनंतो वासुकिश्च तक्षकश्च कुलीरकः । क-
 र्कोटकः शंखपालः कंबलोऽश्वतरस्तथा । ततोऽष्टसु न्यसेदैन्यं पृथुं हेहयमर्जुनम् । शाकु-
 तलेयं भरतं नलं राममिति क्रमात् । ततः कुलाचलानष्टौ दलेष्वष्टसु विन्यसेत् । द्विषा-
 न्निषयो बिंध्यो माल्यवान् पारियात्रकः । मलयो हेमकूटश्च गंधमादनसंज्ञकः । चत्वार्याव-
 रणान्येवं पंचमावरणे ततः । चत्वारिंशदले पद्मे पंचमावरणे न्यसेत् । इंद्राद्यष्टौ लोकपा-
 लानष्टसु क्रमतो न्यसेत् । इंद्रमग्निं यमं चैव निर्ऋतिं वरुणं तथा । वायुं कुबेरमीशानं दले-
 ष्वष्टसु विन्यसेत् । इंद्रादिलोकपालानामष्टौ शक्तीस्तु विन्यसेत् । शची स्वाहा च वाराही
 खड्गिनी वारुणी तथा ॥ मृगारूढा च कौवेरी मलिनी च तथाष्टमी । ततोऽष्टनामायुधानि-
 वज्रादीनि च विन्यसेत् । वज्रं शक्तिं दंडखड्गौ पाशांकुशगदा अपि त्रिशूलं लोकपाला-
 नायायुधानि क्रमाल्लिखेत् । ततोऽष्टौ बाहनान्येषामष्टसु क्रमतो लिखेत् । ऐरावतं तथा-
 मेपं महिषं प्रेतसंज्ञितम् । मकरं च मृगं चैव नरं च वृषभं तथा । ऐरावतादयोऽप्यष्टौ दिग्गजा-
 स्तदनंतरम् । ऐरावतः पुंडरीको वामनः कुमुदोऽञ्जुजः । पुष्पदंतः सार्वभौमः सुप्रतीरु-
 ष्व दिग्गजाः । भृगुहांतः पुनर्लेख्याः पंचपञ्चात्मकाद्बहिः । इंद्रं विन्यस्य पूर्वस्यामाग्ने-
 यामग्निमेव च । दक्षिणस्यां यमं चैव नैर्ऋत्यां निर्ऋतिस्तथा । प्रतीच्यां वरुणं वायुं वाः

यव्यां विन्यसेत्ततः। कुर्वे चैव कौवेर्यामीशान्यामीशपालिखेत् । विरूपाक्षं तु विन्य-
 सेदाग्नेयामग्नियोगतः। नैर्ऋत्यां निर्ऋतेयोगे विश्वरूपं च विन्यसेत् । वायव्यां वायु-
 योगे च लिखेत्पशुपतिं तथा। ईशान्यामूर्ध्वलिङ्गं तु न्यसेदीशानयोगतः। प्रागादिक्रमतो-
 लेख्याः शेषाद्या भृगुहाद्वहिः । विषवर्णं श्वेतवर्णं सहस्रफणसंयुतम् । शेषं विन्यस्य-
 पूर्वस्यां पूजयेदुपचारकैः । तप्तकं वैश्यवर्णं च नीलं पंचशतैः फणैः । युक्तमुत्तुंगकायं
 च आग्नेयां दिशि विन्यसेत् । अनंतं विषवर्णं च तथा कुंकुमवर्णकम् । सहस्रफण-
 संयुक्तं दक्षिणस्यां प्रपूजयेत् । चासृकिं सत्रियं पीतवर्णं सप्तशतैः फणैः । युक्तमुत्तुंग-
 कायं च नैर्ऋत्यां दिशि विन्यसेत्। शंखपालं सत्रियं च पीतं सप्तशतैः फणैः । युक्त-
 मावाह्यं वाक्पुष्पां पूजयेद् गंधधूपकैः । महापद्मं वैश्यवर्णं नीलं पंचशतैः फणैः। युक्त
 मुत्तुंगकायं च वायव्यां दिशि पूजयेत्। केवलं शूद्रवर्णं च कृष्णं त्रिशत्फणैर्धृतम्। कौ-
 वेर्यां दिशि विन्यस्य पूजयेच्च विधानतः । कर्कोटकं शूद्रवर्णं श्वेतं त्रिशत्फणायुतम् ।
 ईशान्यां दिशि विन्यस्य पूजयेद्विधिवत्ततः । रुद्रपीठमिदं सर्वं रुद्रकल्पे च विधुतम् ।
 शंभुना स्वयमाख्यातं भक्तानुग्रहकारिणा । कुंकुमागरुकर्पूरैर्भूजपत्रे तथा पटे। लिखितं
 पूजितं भक्त्या सर्वकामार्थसिद्धिदम् । यंत्रं यंत्रपत्रं मोक्तं यंत्रात्मा देवतेति च । पूज-
 नीयं प्रयत्नेन तेनेदं देवतामयम्। नाग्रिचोरभयं तत्र नच राजभयं कचिद्वा यत्रेदं लि-
 खितं यंत्रं पूज्यते विधितः सदा ।” इति स्कंदपुराणोक्तं रुद्रयंत्रम् ॥ नच बृहस्प-
 राशरवाक्ये “ अंजुजपद्रग्रहणस्य स्कांदोक्तरुद्रयंत्रोपलक्षणार्थत्वमित्याशंकनीयम्॥
 स्कांदोक्तावरणपूजाविधेर्वृहत्पराशरोक्तपूजायामदर्शनात् । अत एव बृहत्पराशरोक्त-
 रुद्रपीठपूजापक्षे स्कांदोक्तावरणपूजा न भवति । यत्तु परशुरामकारिकायाम् । त-
 स्मिन् पीठे सवत्सेवा पटे वा मंडलेऽपि वा । पद्मं गंधादिना लेख्यं पद्मं सकर्णिकम् ।
 चतुरस्रं ततो बाधे चतुरस्रोपशोभितम् । तस्य पत्रेषु संस्थाप्या अणिमाद्यष्टसिद्धयः ।
 अणिमा पूर्वपत्रे च लघिमा दक्षिणे दले । महिमा पश्चिमे पत्रे प्राप्तिस्तस्योत्तरे दले।
 प्राकाश्यमग्रिकोणे च वशित्वं नैर्ऋते दले। ईशित्वं वायुकोणस्य सर्वज्ञत्वं तथेश्वरे ”
 इति रुद्रयंत्रमुक्तम्। तत्र मूलपर्वण्यणीयम्। गोचर्ममानं तु यत्र भ्रमति बद्धा गौः सवत्सा
 सिद्धिमंडले। तत्सूत्रसं मितं सेत्रं गोचर्ममानमुच्यते। गोशतं दृष्टसंयुक्तं यत्रोपविशते
 शुवि । तद्भूमानं वंदत्येके गोचर्ममानमुत्तमम् इति । अत्र गोचर्मणः स्वरूपाभात्रमेव
 विवक्षितं नतु पारिभाषिकं गोचर्ममानमित्यपरे । यत्तु एकादशकलशस्थापनमुक्त्वा

१ अत्रैकस्मिन् पुस्तके “ यत्तु दशहस्तेन दंडेन त्रिशङ्खानि वर्तनम् । दश तान्येव
 गोचर्म इति गोचर्ममानमुक्तं तद्दानादिविषयम् । क्वचित् “ सप्तहस्तेन दंडेन ” इत्य-
 पि पाठः ” इत्यधिकम् ।

तत्र रुद्रपूजनं रुद्रैश्चाभिमंत्रणमुक्तम् तत्क्राम्यं प्रयोगांतरं नतु रुद्रांगम् । य-
याह वृद्धपराशरः । “ एकादशशुभान्कुंभानाहृत्य विधिवच्च तान् । सहिरण्यान् स-
वस्त्रांश्च फलपुष्पोपशोभितान् । गंधोदकाक्षतैर्घुक्तान् पूजयेद्गुद्रमन्त्रितः । अथैकादश-
भीरुद्रैरैकमभिमंत्रयेत् । रुद्रैः रुद्राध्यायैः । एवं संपूज्य तान्कुंभानमस्कृत्याभिमन्त्र्य
च । एकादशाहमात्मानमन्यं वा हितक्राम्यया । विनायकोपसृष्टं वा स्नापयेत्काक-
वधृतम् । मृतवत्सां काकवंध्यां स्नापयेच्च तथाऽनुरान् । जपनेतत्सकृद्विषः सर्वदोषै-
र्विमुच्यते । अनह्वाहं च वस्त्रं च दद्याद्रेतुं च दक्षिणाम् । भोजयेद्विदुषो विमान् समा-
सौ कर्मणो द्विजः । भक्त्यैकादशवस्त्रार्घ्ययाश्चक्या समर्चयेत् । ” इति ।

॥ अथ शिवपार्वतीसंवादः

उक्तं च ब्रतखंडे हेमाद्रौ रहस्यकल्पेपि श्रीपार्वत्युवाच । “ मेतमजाऽप्रजा
वापि स्त्रीमजा वापि भावयेत् । ग्रहयोगान्विताया च त्यक्ता त्यजति वा पतिः । वद
देव कथं तस्याः सर्वमेतद् व्यपोहति । जायते च तथाभीष्टं तत्सर्वं वद मे प्रभो ! ।
श्री शिव उवाच । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि सर्वमेतद् व्यपोहति । जायते च तथाभीष्टं
तत्सर्वं कथयामि ते । गोमूत्रगोमयाभ्यां च भूशुद्धिः परिकल्पयेत् । आवृते च ततो
देशे यत्र नान्यः प्रपश्यते । कुंभान् समानयेत्तद्वदशैकं च तथा द्विजान् आहूय प्रार्थये-
त्सर्वानर्चयेद् प्रियकृत्स्नियान् । प्रक्षाल्य स्थापयेत्कुंभान् पूरयेत्तीर्थवारिणा । कृत्वात्म-
रक्षां विधिवत् स्वस्तिकं च तथासनम् । ध्यायन्मां सर्वकामेशं प्राणानायम्य वाग्यतः ।
संकल्प्यावाह्य कुंभेषु मामेवात्वावहत्विति । आसादितसमस्तं च तथैव परिकल्पयेत् ।
आसादितं समस्तं पूजोपकरणं देवाय परिकल्पयेत् । आसादितैः समस्तपूजोपकर-
णैवमर्चयेदित्यर्थः । कुंभस्य बाह्यदेशे तु लोकपालान् प्र जयेत् । बौद्धायनोक्तविधि-
ना गंगाभीशानसन्निधौ ग्रातारमिदमित्याहो मंत्राः संगृहे बौधायनोक्तास्तैर्पर्वैर्ज्ञौ
कपालानर्चयेदिति बौधायनोक्तविधिनेत्यस्यार्थः ईशानमभ्यर्च्य तत्तिसन्निधौ गंगा-
मपि पूजयेदिति । त्वरितेन च नत्वा मर्मिद्रादीन्मूलपत्रतः । प्रमवश्चादितः कार्पो
नमश्चांते तथैव च । इंद्रादिषदमध्यस्तु मूलमंत्रः प्रकीर्तितः । त्वरितमंत्रस्तु “ यो-
रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वामुवनानिवेक्षा तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ”
इति तैत्तरीयशाखासु प्रसिद्धः । अस्पायर्वा ऋषिः अनुष्टु छंदः । त्वरितो रुद्रो देवता ।
नम इति बीजं । अस्तिवति शक्तिः । नमस्कारे विनियोग इति । रुद्रैकादशिनीमेकां
स्पृष्ट्वा कुंभोदकं जपेत् । पुनः संपूज्य विधिवत् मर्मिद्राद्रींस्तथैव च । एवं सर्वेषु कुंभेषु
सर्वैः कार्यं द्विजोत्तमैः । ततः कुंभान् समादाय क्रमात्सूर्ध्नि विसर्जयेत् । सर्वं कुंभो-

दकं तस्या यस्या दोषो निवर्तते। शिवः शिवमितीत्युक्त्वा तत्रः कृमान् विसर्जयेत् । एतदेकादशगुणं कर्तव्यं द्विजसत्तमैः। एकादशोऽहि विचित्रकर्तव्यं द्विजनर्पणम्। दत्त्वा च दक्षिणास्तेभ्यो नमस्कृत्य विसर्जयेत् एवं दोषाः प्रणश्यन्ति जायने च यथेष्टितम् । पुरुषस्यापि कर्तव्यं ग्रहयोगान्वितस्य च। पुष्ट्यापुर्बलकामस्य सत्रिपस्य च पार्थिवः। प्रतिसंवत्सरं यस्तु चैत्रशुक्ले शुभे दिने । करोति श्रद्धया युक्तमनेकापद्रिहन्त्यते । पृ-
ष्ठं त्वया यद् हृदि संस्थितं यत्पीतव्यं येनाहमुनाचतुभ्यम् । दोषच्छिदं सर्वफलपदं च रहस्यमेतन्मतमुत्तमं मम ” इति । अत्र च ऋत्विग्वरणांतं कर्म यजमानकर्तृकम् । कलशस्यापनादिविसर्जनांतं कर्म एकैकस्मिन् कलश एकैकऋत्विग्वर्तकम् । एतेन यत्पाचीनपद्धतिकारैः श्रोमहारुद्रांगत्वेन कलशस्यापनविधिना एकादशकलशस्या-
पनपूर्वकं तेष्वेकादशरुद्रपूजनमित्युक्तं तन्निर्मूलमित्युपेक्षणीयम् । “मानोपहंतमिति च सिद्धमंत्रं स्मरेत् द्विजः । स्वललाटे पुनर्ध्यायेत्तेजोरूपं शिवं द्विजः । इदं तु ध्यान-
मावाहनार्थम् । दशाक्षरेण मंत्रेण दद्यात्पादार्पकौ पुनः। न्यासमंत्रैश्च सौकारैर्मानसोक्त इति ह्यपि । शंभवायेति मंत्रेण दद्याद् गंधोदकादिकम् । पुष्पधूपमदीपादीन् यथा लभं निषेधं च। दशाक्षरेण तेनैव नमस्कृत्यात्पुनर्द्विजः। शिखा तस्य तु रुद्रस्योत्तरं ना-
रायणं स्मृतम् । शिरः पुरुषसूक्तं च शिवसंकल्पकं च इत् । कवचं चाप्रतिरथं नेत्रं विभ्राद् बृहत्स्मृतम्। शतरुद्रियमस्त्रेषु देवस्यास्त्रं प्रकल्पयेत् ” इति। अत्र पठितोऽप्य-
यं षडंगन्यासः संप्रदानंतरं ध्यानात्प्राधान्यसंघेय इत्युक्तम् । पंचांगानि स्मरेदष्टप्र-
णवं च जपेद्द्विजः । उद्धृत्य प्रणवेनेन विकिरीति विसर्जयेत्।” इति पंचांगानि सद्यो-
जातादीनि पंचास्यानि स्मरेत् ध्यायेत् । अनेन च “पंचास्य सौम्यमात्मानम्”
इत्यादिना विहितध्यानस्य कृतस्यापि पुनस्तत्कृत्वाजपेदिति विधीयते । तेनोक्तवि-
धिना अष्टप्रणवं रुद्रं जपेदित्यर्थः । अथवा पंचांगानि सद्योजातादीनि पंचाम्यानि-
स्मरेत्पूजयेत् । स्मरणपूर्वकत्वात्पूजनस्येत्यर्थः । एवं च पंचवक्त्रपूजनविषयकः
शिष्टाचारोऽप्यनुद्गीतो भवति। “दशप्रणवसंयुक्ता” इत्यनेन दशप्रणवयोगविधा-
नादष्टप्रणवं च जपेदित्यनेनेह रुद्रजपेऽष्टप्रणवयोगो विधीयते । अनेन रुद्रजपवि-
धायकेन चाप्येनाष्टप्रणवयुक्तरौद्राध्यायापरपर्यायरुद्रमात्रस्यैव जपविधानाद् “वयं-
सोम” इत्यष्टकांडिकात्मकस्य सप्तकांडिकात्मकस्य वा महच्छिरसोजपोऽस्मिन्पक्षेऽनु-
क्तत्वाच्चैव भवति । तेनाष्टप्रणवयुक्तरौद्राध्यायमात्रस्यैव जपः कार्यः । एवंविधरौद्रा-
ध्यायमात्रस्यैव जपः कार्यः । एवंविधरौद्राध्यायमात्रस्यैकादशगुणावृत्त्यैकोरुद्रो
भवति । इत्यंभूतरुद्रस्यैकादशावृत्त्या एकादशावृत्त्या एकारुद्रो भवति । एतादृश्या-
धरोऽपि एकादशावृत्तेनेको महारुद्रो भवति । एतादृशस्य महारुद्रस्यैकादशगुणा वर्त-

नेनैकोऽतिरुद्रो भवतीत्येको रुद्रजपादिषु प्रकारः। नचायं प्रकारो बृहत्पराशरेणोक्तः।
 “अष्टमणवं जपेत्” इति । “एकादशगुणान्नुद्गानावर्त्त” इत्यादिनाऽनेक-
 स्मृतिसिद्धपूर्वोक्तपंचमकारैकदेशभूतप्रकारद्वयकथनेनावशिष्टप्रकारत्रयस्यापि सूचित-
 त्वात् । अस्मिन् पक्षे चाविरुद्धत्वात्परोक्तश्रवणानुवाकजपः प्रवर्तत एव । यत्तु
 शिरसा सह रुद्राणां जपैर्दशशतैर्ध्रुवम् । सर्वे मंत्रा भवन्त्यस्य ब्राह्मणस्योक्तकारि-
 णः” इति । यच्च “अथवा चरुमिक्षाशी सशिरैरुद्रसहस्रकं जपेत्” इति बृह-
 त्पराशरेण शिरसा सह रुद्रजपविधानमुक्तं तदुक्तप्रकारापेक्षया प्रकारांतरमेव ज्ञेयम्।
 सहस्रसंख्यानिर्देशात्फलांतरनिर्देशाच्च । अत्र सहस्रसंख्याया रुद्राष्टतिपक्षे “वयं
 सोम” इति । शिरसः प्रतिरुद्रपाह्वतिः । शिरसा सहेति सहयोगे सहः । उक्तं च
 भगवता पाणिनिना “सहयुक्तऽपधाने” इति । तृतीयाशिरस अपाधान्यं द्योतयति ।
 अस्मिन् पक्षे च रुद्रजपानंतरं चमकजपविधानाच्छिरसो जपो नैव प्रवर्तत इति॥ इति
 बृहत्पराशरोक्तो रुद्रजपविधौ विशेषः ॥

॥ अथाभिपेकविधिः ॥

“अथातो रुद्रस्नानार्चनम्” इत्यादिना रुद्रेण करणभूतेनायाहुद्रस्य स्नाना-
 भिन्नमर्चनं रुद्रस्नानार्चनं श्रीरुद्राभिपेक इत्यर्थः । तस्य विधिमिति कर्तव्यताप्रनुष्ठा-
 नप्रकारमिति यावत् । ननु च “जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्यामः” इति हि प्रा-
 गुक्तम् । अतः कथं होमविधिमनमिधायैवाभिपेकविध्यविधानमिति चेत्तस्यम्
 जपविध्यपेक्षया होमविधौ न्यासादिविशेषविध्यभावादोमेति कर्तव्यताश्च सर्वे
 कर्मसाधारण्येनान्यत्राभिहितत्वान्नात्र पृथक् तस्याविधानम् । अभिपेके तु न्यासा-
 दिविशेषविधेः सत्त्वात्तस्य पृथगविधानं युक्तमेव । तत्र न्यासविशेषमाह । “आ-
 स्पनि देवता स्थापयेत्” इत्यादिना । अत्र न्यासविशेषविधानान्नपूर्वोक्तन्यासनि-
 ष्टतिः । “जपहोमार्चनविधिम्” इत्यनेनाभिपेकेऽपि पूर्वोक्तन्यासानां विहितत्वा-
 त् । किंतु पूर्वोक्तानां पंचांगन्यासानां विहितानां “प्रजनने ब्रह्मा तिष्ठतु” इत्या-
 दीनां न्यासानां समुच्चयः । तेन “यातेरुद्र इति शिखायाम्” इत्यादीन् न्यासा-
 निधाय “प्रजनने ब्रह्मा तिष्ठतु” इत्यादयो न्यासा त्रिवेधाः । “अग्निर्मे वाचि श्रि-
 तः” इति यथालिगमंगानि समृज्येति । “अग्निर्मे” इत्यादिभिर्मंत्रैर्यथालिगमंगा-
 नि संस्पृशेत् । अग्निर्मे “इत्यादयो मंत्राः प्रयोगे वक्ष्यन्ते । “अथैनं गंधादिभि-
 रात्मानं प्रत्याराधयेद्” इति एनं रुद्रं आत्मानं प्रत्याराधयेत् रुद्ररूपिणं जीवात्मानं
 स्वस्वरीरं पूजयेदित्यर्थः । तत्रावाहनमंत्र आराधित इत्यादिकः । आवाहनव्यतिरि-
 क्तेतरोपचारेषु पंचसु पञ्चसु वा “ज्यंबकं यजायहे” इत्ययं मंत्रः । अत्र नैवेद्यमपि मान-

सं परिकल्पयेदिति महार्णवकारः । एवमात्मपूजानन्तरं शिवपूजाप्रकारमाह “ आत्मा-
 वहंतु हरय ” इत्यादिना “ ज्यंबकं यजामहे ” इति मंत्रेण सह समुच्चितैः “ सद्यो-
 जातं प्रपद्यामि ” इत्येवमादभिर्मंत्रैरावाहनाद्युपचाराः कार्या इत्युक्तं निर्णयसिधौ
 शांतिरत्ने कपलाकरभट्टपादैः । “ अर्द्धिगाभिश्च ” इति । अर्द्धिगाः “ आपो
 हिष्टा ” इत्याद्यास्तिस्रः । “ अयास्याघोरतनूघोरेभ्य इत्युपतिष्ठत इति । अय
 पूर्वोक्तपूजानन्तरं अस्य रुद्रस्याघोरतनूघोरादिशराण्युपतिष्ठते ॥ केन ॥ अघोरे-
 भ्य इत्यादिना सदाशिवो इत्यन्तेन ॥ उपस्थानानन्तरं कृत्यमाह ॥ अथैतस्य
 हिरण्येन मूर्ध्नि कलशेन इत्यादिना संततधारां इति ॥ संततधारापदं सहस्र-
 कलशाभिषेकस्याप्युपलक्षणं ॥ एतदेव घटी स्नानमित्युच्यते ॥ अतः स्थापनविधावपि
 पूर्वोक्तपंचांगन्यासादिकार्यम् । “ नमस्ते रुद्र मन्यवे ” इत्येकादशानामनुवाकानां
 जपांते जपांते “ अग्नाविष्णु सजोपसा ” इत्येकादशानुवाकानामेकमेकं जपेदिति ।
 अत्रैकादशानुवाकशब्देन रौद्राध्यायो विवक्षितः । तैत्तरीयशाखासु रौद्राध्यायस्यैका-
 दशानुवाकात्मकत्वान् । वाजसनेयशाखासु नवानुवाकात्मकत्वेन रौद्राध्यायस्यैका-
 दशानुवाकात्मकत्वाभावाच्चातथैवमर्थः । “ नमस्ते रुद्रमन्यव ” इत्येकादशानुवा-
 कानां जपांते जपांते “ नमस्ते रुद्रमन्यव ” इत्याध्यायजपस्थांते समाप्तौ “ अग्ना-
 विष्णु सजोपसा ” इत्यादिकानामेकादशचमकानुवाकानां मध्ये एकैकं चमकानु-
 वाकं जपेदिति । इदं तु तैत्तरीयशाखाविषयम् । “ अग्नाविष्णु सजोपसा ” इ-
 त्यादिकानामेकादशचमकानुवाकानां तेषामेव समाग्नतात्वात् । वाजसनेयिनां तु
 चमकानुवाकानां “ वाजश्चमे ” इत्यादिकानामष्टानामेव समाग्नतात्वेनैकादश
 चमकानुवाकाभावादेकादशिन्यां चमकं विनैव रौद्राध्यायस्यैकादशधाऽवृत्तिः । “ ए-
 कादशगुणान् वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महांपापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ”
 इति मिताक्षरायामत्रिणा “ एकादशगुणान् रुद्रानावर्त्य याति रुद्रताम् ” इति बृहत्प-
 राश्वरेण च रुद्रमात्रस्यैव जपोक्तेश्चमकानां रुद्रशब्दवाच्यत्वाभावाच्चेति कैचिदाहुः ।
 अपरे त्वाहुः परोक्तस्याविरोधिन उपादानस्य शाखांतराधिकरणन्यायमूलकत्वा-
 त्पूर्वोक्तकात्यायनादिवचनैरभिहितत्वादविरुद्धत्वाच्च वाजसनेयिनां चमकजपानु-
 ष्ठानं युक्तमेव सर्वगोपसंहारेणानुष्ठातुं शक्तिवतां पुरुषधौरेयाणाम् । परन्तु एतावा-
 न्विशेषः । तैत्तरीयाणां चमकानुवाका एकादशसंतीति रुद्रशवरुद्रियापरपर्यायद्वयस्य
 रौद्राध्यायस्य प्रत्यावृत्त्येकैकस्य चमकानुवाकस्य विनियोगो युक्तः । वाजसनेयिनां
 तु चमकानुवाकानामष्टानामेव सत्त्वेन शतरुद्रियस्य प्रत्यावृत्त्येकैकस्य चमकानुवाक-
 स्य विनियोगासंभवादपि वचनेषु चमकमात्रस्यैव जपे विनियोगश्रवणाच्च रुद्रस्य
 सर्वावृत्त्यंतेऽष्टौ चमकानुवाकाः पठनीया इत्यवगम्यते । यथा वसोर्धाराहोमे

“ वसोर्धारां जुहोत्यौदुंबर्या पंचगृहीतं संततं यजमानोऽरण्येऽनूच्येऽग्निमात्रे वाज-
 श्वमे इत्यष्टानुवाकेन ” इत्यष्टानुवाकात्मकचमकमंत्रसमुदायस्यैकमंत्रत्वेन विनियोगः
 कात्यायनेनोक्तस्तेनैव न्यायेनेहाप्यष्टानुवाकानामेकमंत्रत्वमेव युक्तमिति । अत्र च
 यद्वाजसनेयिनां श्रीरुद्रस्य सर्वावृत्त्यंते चमकानुवाकानामेकमंत्रत्वेन विनियोग इत्युक्तं
 तदयुक्तम् । यतः “ नमस्ते रुद्रमन्यव ” इत्येकादशानामनुवाकानां जपांते “ अ-
 म्नाविष्णू सजोपसा ” इत्येकादशानुवाकानामेकमेकं जपेदिति बौधायनेन चमकानु-
 वाकानामेकादशधा विनियोगाभिधानात् । हेमाद्रौ कौशिकोऽपि । “ जपित्वा स-
 र्वरुद्रांश्च चमकाद्यं ततो जपेत् । पुनरेतज्जपेत्सर्वं द्वितीयं चमकं तथा । एवमेकादशगु-
 णान् क्रमेण चमकांस्तथा । रुद्रैकादशिनी तेषां सर्वकामफलप्रदाः इति । चमकानां
 तथैव विनियोगमाह । अतः शास्त्रेण यथा विनियोग उक्तस्तथैव वक्तुं युक्तः । यद्यपि
 वाजसनेयिनाम् “ अम्नाविष्णू सजोपसा ” इत्यादिकत्वं चमकानुवाकेषु नास्ति नापि
 चमकानुवाकनिष्ठमेकादशत्वं तथापि “ वाजश्वमे ” इत्यादिकानष्टौ अनुवाकानेका-
 दशधाश्रुत्यनुसारेण विभज्य श्रीरुद्रस्य मत्स्यावृत्त्यैकैकस्य चमकविभागस्य विनि-
 योगः संभवतीति न किञ्चिद्वैषम्यम् । हेमाद्रावप्येवम् । यत्तु ऋषिवचनेषु चम-
 कमात्रस्य जपे विनियोगश्रवणादित्युक्तं तन्न । विशेषविधिना सामान्यविधेरुपसंहा-
 रात् । यच्च वसोर्धाराहोमे कात्यायनेनाष्टानुवाकात्मकचमकमंत्रसमुदायस्यैक-
 मंत्रत्वमुक्तं तत्तस्य वसोर्धाराहोमविषयत्वेन श्रुत्यैवाभिहितत्वान्न प्रकृतश्रीरुद्रजपा-
 दिविषयमिति सर्वमनवद्यम् । शिष्टाचारोऽप्येवम् ।

अथ चमकानुवाकानामेकादशधाविभागःश्रुत्यनुसारेणेतेषां कल्प्यन्ते

तत्र श्रीरुद्रस्यावृत्तिचतुष्टयपर्यन्तमेकैकानुवाकः पठनीयः । तत्राष्टावृत्तौ “ वा-
 जश्वमे ” इति चतस्रः । द्वितीयावृत्तौ “ सत्यं चमे ” इति चतस्रः । तृतीयावृत्तौ “ ऊ-
 र्वचमे ” इति चतस्रः । तुरीयावृत्तौ “ अम्नाचमे ” इति तिस्रः । अतः परं श्रुत्यनु-
 सारेण विभागः कल्पनीयः । तथाहि । “ अथाध्वं द्राणि जुहोति ” इति श्रुत्या “ अग्नि-
 श्वमे ” इत्यादीनां तिसृणां कंडिकानामध्वं द्रसंज्ञा विहिता । अतः पंचमावृत्तौ तास्ति-
 स्रो जपेत् । “ अथ ग्रहान् जुहोति ” इति श्रुत्या “ अंशुश्वमे ” इत्यादीनां तिसृणां
 कंडिकानां ग्रहसंज्ञाभिहिता अतः षष्ठावृत्तौ तास्ति स्रो जपेत् । “ अथैतान् यज्ञक्रतून्
 जुहोति ” इति श्रुत्या “ अग्निश्वमे घर्मश्वमे ” इति द्वयोः कंडिकयोर्यज्ञक्रतुसंज्ञाभिहिता ।
 ततश्च सप्तमावृत्तौ ते द्वे जपेत् । “ अथायुजस्तोमान् जुहोति ” इत्यनया श्रुत्या “ एका-
 चमे तिस्रश्चमे ” इत्येतस्या अयुक्स्तोमसंज्ञाभिहिता । अतश्चाष्टमावृत्तौ तामेकामेव जपेत् ।
 अथ युग्मतो जुहोति ” इति श्रुत्या “ चतस्रश्चमे ” इत्येतस्या युग्मस्तोमसंज्ञाभिहि-

ता। अतो नवमाष्टौ तामेव जपेत् । “अयं वयांसि जुहोति ” इति श्रुत्या “ इयं वि-
श्वमे ” इत्यनयोः कण्डिकयोर्वयः संज्ञा विहिता। अतो दशमाष्टौ ते द्वे जपेत् । “ अय-
नामग्राहं जुहोति । अथ कल्पान् जुहोति ” इति श्रुत्या “ वाजाय स्वाहा । आयु-
र्यज्ञेन कल्पताम् ” इति द्वयोर्नामग्राहकल्पसंज्ञे क्रमादभिहिते। अत एकादशाष्टौ परि-
शेषास्ते द्वे जपेदित् चमकानुवाकानां श्रुतिसंमत एकादशधा विभागः ।

अयं चमकानुवाकजपप्रकार एकादशधाष्ट्यात्मके स्तुत्रे एव। रौद्राध्यायात्मक-
रूपकाण्यस्त्रजपपादौ तु अष्टानुवाकात्मकचमकमंत्रसमुदायस्यैकमंत्रत्वमेव । यतः
फात्यायनादिभिः फल्पमूत्रकारैर्वसोर्धारायां चमकमंत्रसमुदायस्यैकमंत्रत्वेनाभिहि-
तत्वात्तेनैव न्यायेनेहायेकमंत्रताया एव युक्तत्वात् । “ सर्वेषां पारे पुनराराधयेदुत्तमारा-
धनेन ” इति । सर्वेषामभिलषितनमकाष्टुत्तिविशेषाणां पारे समाप्तौ उत्तमाराधनेन
पुनराराधयेत् अभिषेकानंतरं पूर्ववदेव पुनः पूजयेदित्यर्थः । “ पुनराराधयेदुत्तमा-
राधनम् ” इति पाठे तु उत्तमाराधनमभिषेकानंतरं पूजां पुनः पश्चादाराधयेत्कुर्वीते-
त्यर्थः । पुनः शब्दः प्रथमपूजापेक्षया नवभिषेकांते द्विःपूजापेक्षया ॥ “ तदेतद्विधानं
प्रोक्तम् ” इति । आदावेव पूजाविधानं प्रोक्तमित्यर्थः । अथवा तदेतद्विधानमुत्तमारा-
धनमभिषेकादिषु प्रोक्तमित्युपसंहारः ।

॥ अथ काम्यप्रयोगे विशेषः “ दक्षिणाविषयः ” ॥

अधुना व्याधिविमोचनार्थं कर्मणि विशेषं दर्शयन्नधिकारिभेदाद्विज्ञानि फलानि
दर्शयति । “ तेनाभिविवेतेनोदकेन ” इत्यादिना । अस्तीभ्यामित्यनुवाकस्तु प्रयोगे
वक्ष्यते । “ आचार्याय दक्षिणां ददाति दशगाः सवस्ताः ” इत्यादि। इदं सूत्रमृत्विक्कृतृ-
कपक्षपरतया व्याख्येयम् । पक्षांतरपरत्वे तस्य वैद्यधर्मसंगतात् । आचार्यग्रहण-
मृत्विजामुलक्षणम् । यद्यपि ऋत्विग् दक्षिणा पृथक् न विहिता तथापि आचार्याय
देयत्वेन विहिताया दक्षिणाया अर्धऋत्विग्भ्योऽपि देया। सर्वत्र ऋत्विग्दक्षिणापेक्षया
आचार्यदक्षिणाया द्वैगुण्यविधानात् । यद्वा विशेषाश्रवणात्समा वा देया । समं स्या-
दश्रुतत्वादिति न्यायात् । अपरे त्विदमन्यथा व्याचक्षते । अत्र सूत्रकृता मुख्य-
तयाभिषेकस्य स्वकर्तृकत्वेन विहितत्वात् ॥ “ स्वयं कर्तुमशक्तश्चेद् ऋत्विग्भिः कर्म
कारयेत् ” इति परशुरामेणापि स्वकर्तृकत्वासंभवे ऋत्विक्कृतृकस्य विहितत्वाद्-
भिषेकस्य स्वकर्तृकत्वे आचार्याभावात्तदभावे च “ आचार्याय दक्षिणां ददाति ” इ-
त्यस्य वैद्यधर्मसंगतात्स्वकीयाचार्याय कर्मणः सगुणत्वार्थमिदं दक्षिणादानं
कर्तव्यमिति विधीयते विवाहे “ आचार्याय वरं ददाति ” इतिवत् । किंचास्य
ऋत्विक्कृतृकपक्षपरत्वे ऋत्विग्दक्षिणाप्युपदिश्येत । न च सेहोपदिष्टा । न चाचा-

यैग्रहेणमुपलक्षणम् । लक्षणाप्रसंगात् । तस्मात्कर्पणः समुणत्वाधिभिदं दक्षिणा-
दानं स्वकीयाचार्यसंप्रदानकं विधीयत इति । यद्वा । आचार्यशब्देन ऋत्विगेवोच्यते ।
आचार्यश्चेदिदं द्रूयादिति पूजायामाचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थान् ” इति
यास्कोक्तेः । तदर्थमिदं दक्षिणादानं विधीयत इति न काप्यनुपपत्तिः आचार्यायेत्ये
कत्वपवित्रक्षितम् । उद्देशविशेषणत्वात् । तेन ऋत्विग् बहुत्वे सर्वेभ्यो दक्षिणा दे-
या । प्रत्यक्षायां गोरभावेतु तन्मूल्यं देयम् । “ गवापभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न
संशयः ” इत्युक्तेः । मूल्यं तु “ गवापभावे निष्कं स्यात्तदर्थं पाद एव च ” इति
होयम् । निष्कस्तु चतुः सौवर्णिकः । “ निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः ” इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।
मूल्यभूतैतावद्विरण्यासंपत्वे सौवर्णेनिष्कपरिमितं रजतं ग्राह्यम् । तदसंभवे तदर्थम् ।
अत्यशक्तो पादार्थम् ॥ तत्समं धान्यादीति स्मृत्यर्थसारः । यत्तु पट्टत्रिशम्भते । “ धे-
नुः पंचभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका । कार्पायणैकमूल्या हि कनिष्ठानां प्र-
कीर्तिता ” इत्युक्तम् । यत्तु कात्यायनेन मूल्याध्याये “ द्वात्रिंशत्पणिका गावः ”
इत्युक्तं तस्य शक्तितारतम्येन व्यवस्था बोध्या । द्वात्रिंशत्कुष्णतिलपरिमितं रजतं
पुराणम् । महार्णवे सिद्धांतशेखरे विशेषः । दक्षिणा ह्युत्तमा मध्या चाधमेति त्रिधा मता ।
तत्र सौवर्णेनिष्काणां दशताहसिकोत्तमा । तदर्थं मध्या प्रोक्ता तृतीया त्रिसह-
स्रिका । उत्तमा त्रिशती वा स्यान्मध्यमा द्विशती भवेत् । शतमात्रायमा ह्येया प्रकारः
कीर्त्यतेऽपरः । उत्तमा च चतुःपष्टिस्तदर्थं मध्यमा स्मृता । चतुर्विंशतिरध्या स्यादधा
न्यो विधिरुच्यते । संहस्रं दक्षिणा देया दशपुरुषकर्तृके । शतानि पंचदेयानि ऋत्विक्
पंचककर्तृके । अथैककर्तृके देयं शतत्रयमिति स्थितिः । सर्वत्र द्विगुणां दद्यादाचार्याय
तु दक्षिणाम् । बहुपुरुषनिष्पाद्ये उत्तमा प्रतिपूरुषम् अथैककर्तृके कर्तुरेकस्यैवो-
त्तमा मता । राज्ञां तत्सदृशानां च दक्षिणा कथितोत्तमा । अन्येषां मध्यमादीति द-
क्षिणादाननिर्णयः । अनुक्तदक्षिणाकेषु प्रयोगेभ्यश्चयमीरिता । विभवे सति यो-
मोहान्न कुर्याद्विधिविस्तरम् । नैव तत्फलप्राप्नोति प्रलोभाक्रान्तमानसः ॥ इति ॥

॥ अथात्राधिकारिणः ॥

ते च त्रैवर्णिका एव न पुनः स्त्रीशूद्रानुपनीताद्यास्तेषां वैदिकमंत्रयुक्तकर्मस्व-
धययनाद्यभावेन साक्षाद्वचनाभावेऽनविकारात् । अन्यत्रैतस्य विस्तरेण निर्णीतत्वा-
च्च । ^१ हेमाद्रौ कालिकापुराणे सनत्कुमार उवाच “ अकोपः श्रद्धशानाश्च निदादंभ-

१ एकस्मिन् पृष्ठके तु । परशुरामोऽप्याह “ त्रैवर्णिकाधिकारं स्यान्नैव सर्वाधि-
कारिकम् नाधिकारो हि शूद्राणां यतः कर्मणि वैदिके । नैवास्ति वेदवाक्यस्य श्रवणेऽप्य-
धिकारिता ॥ तस्य स्यादधिकारित्वं कथं कर्मणि वैदिके । अतो रुद्राद्यनुष्ठाने सर्वस्मिन्-
पि वैदिके । त्रैवर्णिकोधिकारी स्यान्न शूद्रादिरिति स्थितिः ” । इत्यधिकम्,

विवर्जितः । शूद्रान्नेन संस्पृष्टस्तस्य ते फलदोऽनघ । यश्च ब्रूते सदा सत्यं न वाचेति यथेष्टतः । तानेवाशृण्वतः शूद्राँस्तस्य ते फलदः सदा । परस्वं परदारांश्च कामयेत हरेत्तु यः । गुरोश्चालीकनिर्वेधी न तस्य फलदो भुवम् । यः क्रुद्धो हसते लोकान् ब्राह्मणोश्च तपस्विनः । शपत्पहं कुतोमूढ अफलास्तस्य ते भुवम् । नैतकं विधिमुत्सृज्य शीनः स्तेयी यथेष्टभुक् । तिष्ठते सततं मृत्योँयस्तस्य फलदा नते” इति । अपं च श्री रुद्रजपोऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिबन्धित्यः काम्यश्च । तत्र श्रुतिस्पृतिपुराणेषु फलश्रवणात्काम्यः । नित्योऽपि । यावज्जीवं जपेद्बुद्धं पोरुषं सूक्तमेव वा । ते विशन्ति महादेवं गृहं गृहपतिर्यथा ।” इति वाक्ये यावज्जीवं रुद्रजपकर्मव्यताविधानात् । “ यो हि रुद्रानघोत्पापि न चाभ्यसति मूढधीः । अभाग्यो नैव तत्तुल्यः पृथिव्यामस्ति कश्चन ” इति हेमाद्रौ कालिकापुराणे जपापरपर्यायाभ्यासाकरणे निंदाश्रवणाच्च । तदिदं रुद्रजपादिकमसति सामर्थ्ये ऋत्विग्द्वारा कुर्यात् । तदाह परशुरामः “ स्वर्गं कर्तुमशक्तश्चेदृत्विग्भिः कर्म कारयेत् ” इति । ऋत्विजस्त्वनूचाना बाह्यातःशुद्धाः समदर्शिनो यजुःशास्त्राध्यायिनो रुद्रजपनिस्ता मितवाचो मिताहारा इत्यादि लक्षणलक्षिता ज्ञेयाः । परशुरामोऽपि । “ विप्रः कार्याः सदाचाराः भोजियाः सत्यवादिनः । पट्कर्मनिरताः श्रेष्ठाः साधवश्च बहुश्रुताः । जपनिष्ठास्तपोनिष्ठा धर्मिष्ठा वेदवादिनः । अनुचानाः कुलीनाश्च शैवशास्त्रविशारदाः । पुण्यपापविचारज्ञा वेदवेदांगपारगाः । इति ॥ अनुचाना प्रवचनसमर्थाः ।

॥ अथ बृहत्पराशरोक्तपट्कर्माणि ॥

संध्या स्नानं जपश्चैव देवतानां च पूजनम् । वैश्वदेवं तथातिथ्यं पट्कर्माणि दिने दिने ” इति । पर्वतं दीपितं दृष्ट्वा सर्वे यांति मृगादयः । तथा सर्वाणि पापानि वेदाभ्यासरतं द्विजम् । वेदः शिवः शिवो वेदो वेदाध्यायी द्विजः शिवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वेदाध्ययनमाचरेत् । शरीरे यस्य वेदस्य कंडिकैकापि तिष्ठति । न स छिप्येत पापेन पद्मपत्रमिश्रांभसा । वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तार्वन्ति हरिनामानि पावनानि द्विजन्मनाम् ।” इत्यादिवाक्येभ्यो वेदाध्यायिनोऽन्ति श्रेष्ठाः रुद्रजपनिस्तास्तु तेभ्योऽपि श्रेष्ठतमाः । ययोक्तं बृहज्जावालोपनिषदि । अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्समम् । उपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समम् । गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समम् । वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिनातत्समम् । यतीनां च पूर्णशतमेकमेकेन रुद्रजापकेन तत्सममिति । यजुर्विधानेपि । “ बहूनां समयेतानां वेदांगविदुषामपि । रुद्रजाप्ये स्थितं दृष्ट्वा हव्यकव्ये नियोजयेत् । न पिच्छाचा न रक्षांसि न देशविद्विषो जनाः । हविर्विलुप्य गच्छन्ति संस्थिते रुद्रजापिनि । अनुपनीतशतं चैकमुपनीतस्तु तत्समः । उपनीतशतं चैकं वेदाध्यायी तु तत्समः ।

वेदाध्यायिज्ञतं चैकं वानप्रस्थश्च तत्समः । वानप्रस्थश्च तत्समः । यतीनां शतमेकं तु रुद्रजापी तु तत्समः । ” इति बृहत्पराशरोपि “ द्विजः स्वदार संतुष्टः शुचिः स्नातो जितेन्द्रियः जपतर्पणहोमादौ रतो यो वत्सरं जपेत् । दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति वै द्विजः । सुवर्णपृथिवीदानपुण्यमाक् प्रजायते । महापापोपपापैश्च मुक्तो रुद्रत्वमृच्छति । एकादशगुणान् रुद्रानावर्त्य याति रुद्रताम् । रुद्रजापी शुचिः पुण्यः प्राक्तियः श्राद्धशुक्लः वरः । वंशानां विंशतिं चैकां तारयेद्रुद्रजाप्यकृत् । एकतो योगिनः सर्वे ज्ञानिभिः सह सद्वृत्तैः । एकतो रुद्रजापी तु मान्यः सर्वदिवौकसाम् पात्रमन्नपवित्रं च नाधिकं रुद्रजापिनः । तस्मै दत्तं हुतं श्रुतं तदानन्त्याय कल्प्यते । ” इति । ननु च यजुः शाखाध्यायिन एवेत्ययं कृतो नियम इति चेदुच्यते । “ अथातः शतरुद्रियं जुहोति ” इत्यादि श्रुतिविहितशतरुद्रियहोमशेषभूतरीद्राध्यायलक्षणमंत्रसमुदायस्य रुद्रशतरुद्रियरूपसमाख्याद्वयपुरस्कारेण यजुर्वेदशाखास्येव समाम्नातत्वेन तदितरयेदशाखासु तदभावेन च यजुर्वेदभिन्नवेदशास्त्रीयानां शतरुद्रियापरपर्यायश्रीरुद्राध्ययनाभावेन तज्जपादावनर्हत्वात् । अत एव बह्वृचाच्छंदोगा आयर्वणिकाश्च विप्रा रुद्रजपादावर्त्विज्ये वर्ज्याः । यथाह शाट्यायनः । “ बह्वृचः सामगाश्चैव तथा चायर्वणा द्विजाः । महारुद्रमपे नैव शस्तास्ते श्रुतिधर्मतः ” इति । कैश्चिदिदं कात्यायननाम्नोदाहृतम् । उशना अपि । ऋग्वेदी ब्रह्मवेदी वा पितृवेदी तु यो द्विजः । घोराशांततरे रौद्रे जपे तान् परिवर्जयेत् । ” इति । पितृवेदी छंदोगः । “ यथेकं भोजयेच्छ्राद्धे छंदोगे तत्र भोजयेत् ऋचो यजुंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ” । इत्यादिवचनैः । पौत्रये कर्मणि छंदोगस्य प्रशस्तत्वेन विप्रद्वारा सामवेदस्यापि पितृसंबन्धात् । ब्रह्मवेदी आयर्वणः । घोराश्चाशांताश्चघोराशांताः । अतिशयेन घोराशांतास्ते घोराशांततराः । तथाच श्रुतिः । तेषां वा उभयतो नमस्कारा अन्येऽन्यतरतो नमस्कारा अन्ये ते हते घोरा अशांततरा य उभयतो नमस्कारा उभयत एवैतानेतद्यज्ञेन नमस्कारेण शमयति ते विद्यंते यस्मिन् सघोरा शांततरस्तस्मिन् अर्थे आदित्वात्पत्वर्षीयोऽच् । रौद्रे रुद्रदेवताकशतरुद्रियविषयके जपे इत्यर्थः । बह्वृचाद्या अपि याजुष रुद्राध्ययनवंतो रुद्रजपसमर्थास्तु वरीतव्याः । याजुषश्चेद् यजमानस्तदा सर्वेऽप्युत्विजो यजमानसमशास्त्रीया एव न पुनर्भिन्नभिन्नशास्त्रीयाः । तथा सति “ अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता ” इति पूर्वोदाहृतछंदोगपरिशिष्टस्य कात्यायनवाक्ये परशास्त्रोक्तकर्मानुष्ठानस्याकरणपरपर्यायाक्रियात्वोक्तिर्विरोधापत्तेः । स्वशाखाविहिते श्रीरुद्रजपादावनुष्ठेयेऽन्यशास्त्रीयानामावर्त्विज्यप्रसक्तेरभावात् । एतेनानेकयजुःशास्त्रीयवर्त्विजां वरणमाचरतो मूर्खा एवेत्युपेक्षणीयाः

यजुर्वेदशाखातो धिन्नवह्वचादिशाखीयथेद्यजमानस्तदा यजमानपरंपरागृहीतयजुः शाखीया एवार्तिजो नत्वनियमेन यत्किंचियजुः शाखीयाः । “वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्” इति याज्ञवल्क्येन वेदाध्ययनं विदधताऽनेकवेदाध्ययनपक्षे वेदशब्देन तत्तद्देदिनिष्ठस्वपरंपरागृहीतशाखीया विवक्षितत्वेन स्वपरंपरापरिगृहीतयजुः शाखायाः स्वशाखात्वबोधनात् । एतच्च प्राक् सविस्तरं निर्णीतम् । क्षत्रियवैश्ययोरेवपतरथेद्यजमानस्तदा पुरोहितशाखायाः । पुरोहितश्च वरणसंपादितः पारंपर्यागत एव न पुनर्यः कश्चित् । वरणेन पुरोहितसंपादनं च वरणेन पुरोहितं भावयेदित्यर्थेकात् “पुरोहितं वृणीत” इति श्रुतिवाक्यवृत्तिसिद्धम् । तन्नाशादौ तु तत्तद्वत् पुरोहितांतरमुपादनीयम् । सादृश्यं चैकगोत्रैकवेदशाखाध्ययनत्वमादाय ज्ञेयम् ।

॥ अथ रुद्रजपादौ वर्जनीयविप्रा उच्यन्ते ॥

ते च परशुरामेणोक्ताः । “काणः कुर्णिर्जहः क्रोधी पुनर्भूः श्यावदंतकः । निर्दिष्टः पतितः क्लीबः कुदेशी वेदवर्जितः । हीनांगोऽप्यधिकांगो वा छिन्नांगः कर्कशः शठः । मागधो वामनः कृष्णो द्विजो वज्र्यो जपादिषु” इति । अक्षतायां क्षतायां चोत्तन्नः पुनर्भूः । छिन्नांगो विद्वज्जननः । अंगांतरछिन्नोऽपि । कृष्णोऽर्धतं कृष्णवर्णः ।

ऋत्विगुसंख्यामाह परशुरामः

“आहूय ब्राह्मणान् सर्वान् पूर्वमेव परीक्षितान् । रुद्रसंख्यास्तु कर्तव्याः स्वशब्त्वापेक्षयायवा । एको वा स्याद्विधानज्ञः कुर्याद्वा सर्ववित्त्वयम् ।” इति ॥ महागैये तु । “युग्मशो ऋत्विजः प्रोक्ता अप्यौ ते वेदपरगाः । कंदमूलकलाहारा दधिहीराक्षिनोऽपि वा ।” अतो यत्र कर्मातिवेगेन निर्वाहं भवति तत्र यावद्भिः ऋत्विग्भिः कर्मवेगेन निर्वहति तावतो वृणीत इत्युक्तम् । नारायणभट्टास्तु । रूपक एक एवाह्वी लघुरुद्र महाह्वेद्व्येक एकादश वा । अतिरुद्रे एकादश, एकविंशत्पुत्तरं शतं चेति ऋत्विगुसंख्या । प्रतिनिधिपक्षे स्थानियम इति साम्प्रदायिका इति विशेषमुक्तवंतः । स्वस्थाशक्तौ तु स्वप्रतिनिधित्वेन जपहोमाभिप्रेकार्थं ब्राह्मणान् वृणुयादित्युक्तं नारायणभट्टैः । सति सामर्थ्ये तु स्वपशुत्विह्निरपेक्षः कुर्यात् । तदाह परशुरामः । “एको वा स्याद्विधानज्ञः कुर्याद्वा सर्ववित्त्वयम् ।” इति ।

॥ अथ कर्तृनियमानाह बृहत्पराशरः ॥

“अयातः सिद्धिकामः सन् कंदमूलकलाशनः । गोमूत्रयावकक्षीरदधिनाकाव्यभोजनः । हविष्यभोजनो वासो विप्रो मुन्येन्न भोजनः । जपहोमादिकुर्वाणो ययोक्तफलभागभवेत्” इति । याज्ञवल्क्योऽपि । शाकयावकभक्ष्याणि पयोमूलकलानि च । विशर्गगाटकं चैव हविष्यान्नानि यानि च दधिसर्पिस्तथा स्नापः पशस्तातुत्तरोच-

रम्। चरवो ह्युपवासश्च भैक्ष्यनक्तमयाचितम्। एतान्यत्र व्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्म-
णि” इति। बृहस्पराशरः। धीरो दृढव्रतो मौनी जितक्रोधो जितेन्द्रियः। धौनवासास्त्वधः
शायी रुद्रलोके महीयते”। अत्रापः शब्दः खट्वा व्युदासार्थो नास्तरणव्युदसार्थः।

॥ अथ जपधर्माः ॥

तत्र योगी याज्ञवल्क्यः । विविद्यज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः” इति । उपांशु मानसयोर्लक्षणमाह
स एव । “विना शब्दं जपो यस्तु चञ्जिह्व द्विजच्छदः । उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मा-
नसं बुधाः । ध्यायेत मनसा मंत्रं जिह्वोष्ठौ न विचालयेत् । न कंथयेच्चिरो ग्रीवां
दंतान्नैव प्रकाशयेत्” इति । तत्र हेतुमाह स एव । यस्मिन्मन्त्रभूतानि सिद्धविधाध-
नोरगाः। हरंति प्रसभं यस्मात्तस्माद् गुप्तं समाचरेत् ।” इति । “मच्छन्नानि च-
दानानि ज्ञानं च निरहं कृतम् । जपानि च सुगुप्तानि तेषां फलमनंतकम् । मानसः
आंतिकजप उपांशुः पौष्टिकः स्मृतः । सन्नद्धाभिचारश्च जपस्तु त्रिविधः स्मृतः”
इति। तथा। “न च क्रमन्नव हसन् न पार्श्वपङ्क्तोकपन्। नापाश्रितो न जलपैश्च न प्रा-
वृत्तशिरास्तथा । जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च । एतेष्वेवावसक्तस्य यथा-
गच्छेद् द्विजोत्तमः। अभिवाद्य ततो विभं योगक्षेमं च कीर्तयेत्। स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव पा-
खंडिनो रजस्वलाम् जपकाले न भाषेत व्रतहोपादिकेषु च यदिवाग्यमलोपः स्या-
ज्जपादिषु कथंचन । व्याहरेद्वैष्णवंमंत्रं स्मरेद्वाविष्णुपठ्ययम् । तूष्णीमासीनश्च जप-
श्चंडालपतितादिकान् । दृष्ट्वा तीर्थमुपस्पृश्य भाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् । आचम्य म-
यतो भूत्वा जपेदशुचिदशेने” इति । बृहस्पतिः । “नमः संहरणं शौचं मौनं
मंत्रार्थचित्तनम् । अव्यग्रः स्वमनिर्वंदो जपसंपत्तिहेतवे” । इति श्रीरुद्रजपस्तु स्वरपू-
र्वकं कार्यः । “यज्ञकर्मण्यजपन्मुखसामसु” इति पाणिनिना “यज्ञकर्मणि सु-
ब्रह्मण्या साम जपन्मुखयाजमानवर्जम्” इति कात्यायनेन च यज्ञकर्मणि जपादिब-
र्जमेकभ्रुतिविधानेन जपादिषु त्रैस्वर्यावगमात् । “मैत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्या प्रयुक्तो नतमर्थमाह । स वागवज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपरा-
धात् ।” इति महाभाष्याच्च । अतो वैदिकमंत्रमात्रजपे त्रैस्वर्यमेवेति ध्येयम् । स्वर
दर्शनं तु हस्तेनैव “हस्तेन इति प्रातिशाल्यमुच्यते । हस्तेन चेदं योज्यते स्वर-
वर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुः सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते । हस्तरिणं तु योज्यते स्वर-
स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुः सामभिर्दग्धो - वियोनिमधिगच्छति” इति नाग-
देवान्हिके पाणिनिनाऽभिहितत्वाच्च । तत्र विशेषः सोन्नतंतुकरं कृत्वा सुव्यक्तो-
गुलिरंजितम्। स्वरविच स्वरं कुर्यात्प्रादेशदेष्टृगामिनम्। इति। अभिषेकादौ तु हस्तस्य

व्यापृतत्वात् हस्तेन स्वरमदर्शनम् । एवं गायत्रीजपादावपि न हस्तेन स्वरमदर्शनम् ।
गणनायां हस्तस्य व्यापृतत्वात् ।

॥ अथ मुहूर्तविचारः ॥

श्रीरुद्रजपाधारंभस्तु^१ यदैव श्रद्धोत्पद्यते तदैव कार्यः । “ न श्वः श्वमुपासीत-
कोहि मनुष्य श्वो वेद ” इति श्रुतेः । श्वः श्वः करवाणीत्येवमुपासनाकालांतरमतीता-
न कार्याः । हि यस्मात् मनुष्यस्य श्वः कालसंबन्धिजीवनं को वेद को नाम जानीयात् ।
आयुषोऽस्थिरत्वादिति श्रुत्यर्थः । परशुरामोऽप्याह । “ यदैव जायते वित्तं वित्तं भद्रा-
समन्वितम् । तदैव पुण्यकालोऽयं यतोऽनियतजीवितम् । अतः सर्वेषु कालेषु जपस्या-
रंभणं शुभम् ” इति । सति संभवे तु दिनं शोध्यमेव । जपश्चानध्यायान् वर्जयित्वा
स्वाध्याये कार्यः । यथोक्तं परशुरामकारिकायाम् । “ अल्पं जपेऽनध्याये पर्वण्यल्प-
तरं जपेत् । पेशैश्चैव तथा रुद्रान् स्वाध्याये केवलं जपेत् । अनध्यायेऽध्वीयंते शक्रः किं न-
ह्निष्यति । इति नारद देवेन मृताः स्वर्गं न यांति ते ” इति । तथा तत्रैव । इंदोर्द्वि-
सये माप्ते ब्रह्मपद्मं नकारयेत् । न जपेदिकं जाप्यं गायत्र्यष्टोत्तरं शतम् ” इति ।
अन्ये त्वादुः । स्वाध्याय उपक्रांतो नियमेनान्वहमनुष्ठीयमानः श्रीरुद्रजपोऽनध्यायेऽपि
कर्तव्य एव । यथाहांगिराः । दशोत्तरोत्तरगुणः प्रकाशोपांशुभानसः । जपो वेदोपनि-
षदां य उक्तः सर्वपापहा । अनध्यायेऽप्ययं कार्य इत्याह भगवान् मनुः ” इति मनु-
रपि । “ वेदोपकरणे चैव जपे चैव तु नैत्यके । नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होमपत्रेषु चै-
व हि ” । इति । वेदोपकरणमुपाकर्ष । एवं नियमेनान्वहमनुष्ठीयमानः सहस्रादि
संख्याविशिष्टो गायत्रीजपोऽनध्यायेऽपि कर्तव्य एव । “ अनध्यायेऽप्ययं कार्यः
इत्युक्तेः । “ जपे चैव तु नैत्यके ” इत्युक्तेश्च । “ तेनेह तस्य द्वावनध्यायौ यदाऽन्धा-
ऽशुचिर्येश्च ” इत्यापस्तंबोक्तौ ब्रह्मपद्मदात्मनो देशस्य चाशुचितारुणौ द्वावेवा-
नध्यायौ नान्व्येऽनध्यायाः । अतः स्मृत्युक्ताः परशुरामोदाहृताः । अन्येऽनध्याया
अध्ययनविषया नियमवद्विषयाश्च । तेनानियमतः काश्चित्कानुष्ठाने त्वनध्याये श्रीरुद्र-
जपो न भवत्येव । एवं गायत्रीजपोऽप्यनध्यायेऽस्वीयानेव कर्तव्यो न तु सहस्रादि
संख्याविशिष्टः । तथा । आशीचमनद्वयेः पूर्वं देवाचनश्रीरुद्रजपादेवक्रमे कृते समा-

१ एकस्मिन् पुस्तके “ पराशरेणोक्तः । “ वैशाखे श्रावणे मासे वाश्विनेमार्गशी-
र्षके । माघकालगुणयोर्वापि सिधे पक्षे शुभे दिने । रुद्रारंभः प्रकर्तव्यः पुत्रपौत्रादिवृद्धये ।
कार्तिके स्वर्णशामः स्यादिति केचित् । ” वन्यानि तु संग्रहे । “ अनध्यायतिथिं रिक्तां तप-
पट्टी विहाय च । इतरास्तु च कर्तव्यो रुद्रारंभः शुभमदः । अनध्याये च संख्यायामपराद्धे क-
थेचना स्त्रियां रत्नस्त्रायां च रुद्रारंभो न सिद्धिदः ” इति । रत्नमालायाम् । सोमसौम्य-
ऋशुश्रुतासराः कर्मसु भवंति सिद्धिदाः ” इत्यधिकम् ॥

तेः पूर्वं मध्ये आशौचोत्पत्ताद्युपक्रांतं देवार्चनं श्रीरुद्रजपादिकं च सपावनीयमेव नग्ना-
 शौचवशादसमापितस्यैव तस्य त्यागः । एवं नियमेनान्वहमनुष्ठीयमानं सहस्रादि
 संख्याविशिष्टं पुरश्चरणरूपं गायत्रीमंत्रादेर्मंत्रजपानुष्ठानं सपावनीयमेव । अथवा ।
 आशौचात्पूर्वमेव प्रारब्धं नियमेनान्वहमनुष्ठीयमानं सहस्रादिसंख्याविशिष्टं पुरश्-
 चरणरूपं वा गायत्रीमंत्रादेर्मंत्रजपानुष्ठानं श्रीरुद्रजपाद्यनुष्ठानं देवार्चनं चा शौचप-
 न्ध्ये कार्यमेव । नस्वाशौचवशात्तस्य त्यागः । यथाह लघुविष्णुः । “ व्रतपञ्चविंशहेतु
 भ्राद्धे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनांरमे तु सूतकम् । प्रारंभो वरं यज्ञे
 संकल्पो व्रतसत्रयोः । नांदीभ्राद्धं विवाहादौ भ्राद्धे पाकपरिक्रिया ” इति । अत्र
 प्रारंभो वरणं-मधुपर्कं ज्ञेयम् । “ गृहोत्तमधुपर्कस्य यज्ञमानाच्च ऋत्विजः ” इत्युक्तेः ।
 एतच्च वरणवस्त्रेयं । अवरणवत्स्वापानेष्टिपशुपंथादिषु तु स्वीयाद्यपदार्थं मन्त्रनमे-
 वारंभः । अत एव । “ ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञिणं कर्षं कुर्वताम् ” इति याज्ञव-
 ल्क्येन स्वीयाद्यपदार्थकरणानंतरमेवाशौचाभावात् उक्तः । तथाच दक्षपूर्णप्रासपोर-
 हृतस्य होतुः सामिधेनीषु मन्त्रस्यैवाशौचाभावात् उपपद्यते । एवं च स्वातं महारौद्रा-
 दौ लक्षहोमकोटिहोमादौ तुलापुरुषदानादौ च मंत्रश्रवणभावाद् ऋत्विजां कौकिके
 वरणे कृते मधुपर्के चाकृते स्वीयाद्यपदार्थाभावात् च सत्यंतराऽऽशौचोत्पत्तावन्ये
 ऋत्विजो वरितक्या इति । कन्यापितरं प्रतिदानमेव विवाहः । वरं प्रति तु होमपाणि-
 ग्रहणादि । प्रारब्धपाके भ्राद्धे भ्राद्धकर्तुः । कृतनिमंत्रणे आह्नोमुक्तः । इति व्यव-
 स्येति फालतत्त्वविषेचनकारादयः । शंकरमद्वैकृत्यमप्युक्तं तु । “ तत्तस्मृतिषु पा-
 कनिष्पत्तिकृतसंकल्यता निमंत्रणानां त्रयाणामप्याशौचाभाव निमित्तत्त्वेनेतिमित्त-
 त्रयसमृत्तय एव भ्राद्धे नाशौक्यम् । तथैव शिष्टमपाचारादिषु कृतम् । ” होमोऽपुन-
 लक्षकोटिहोममहारुद्रादिः । मदनपारिजाते मायश्रिताभ्यामे देवपद्धतौ नागदेवा-
 दिके च याज्ञवल्क्योऽपि । “ शिवविष्णुर्चने दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः । स तर्कमाणि
 कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् । ” इति । शिवार्चनं श्रीरुद्राभिषेकः । “ जपहोमा-
 चनविधिं व्याख्यास्यामः ” इत्यत्र “ रुद्रस्नानार्चनविधिं व्याख्यास्यामः ” इत्य-
 त्र चार्चनशुद्धाभिषेयः श्रीरुद्राभिषेक इति महार्णवकारादिभिर्न्याख्यातत्वात् । पार्थि-
 वलिगाद्यर्चनादि वा शिवार्चनशुद्धाभिषेयम् । विष्णुर्चनमपि पुरुषसुक्तसाध्यं पञ्चां-
 तरसाध्यं वा वैदिकमागमोक्तं वा । तथा निर्णयसिद्धौ भूजपाणौ लेंगे । “ वरं-
 प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनम् । न चैवापूज्यं भुंजीत शिवलिङ्गे मईस्वरम् ।
 सूतके मृतके चैव न त्याज्यं शिवपूजनम् । ” इति । एतानि च सहस्रादिसंख्या-
 विशिष्टायात्रीजपश्रीरुद्रजपश्रीरुद्राभिषेकश्रीविष्णुर्चनान्यन्वहं नियमेनानुष्ठीयमाना-
 न्यसाधारणनियमवत् एवाशौचे भवंति । तदुक्तं निर्णयसिद्धौ ब्राह्मे । “ गृही-

तनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ” इति । स्मृतिरत्नावल्यामपि । “ गृही-
तनियमादते ” इति । अत्र नियमनिष्ठमसाधारणं तु प्राणविपत्तितुल्ये महति सं-
कटे उपस्थितेऽपि यस्यानुष्ठानमन्तरेणोदकमात्रस्याप्यनभ्यवहरणमेव । एतादृश-
नियमाभावे तूक्तसख्याविशिष्टग्रायत्रीजप श्रीरुद्राभिषेकाद्यनुष्ठानाभाव एव । “ नि-
त्यानि निवर्तेरन् वैतानवर्जशालाग्नौ चैकेऽन्य एतानि कुर्युः ” इति पारस्करगृह्ये
नित्यानां ऋषेणां निषेधेन तदद्यः पातिनो नित्यदेवार्चनादेरपि निषेधात् । अत एव
सर्वदेशीयशिष्टानामाशौचे नित्यदेवार्चनाद्यचरणमेव दृश्यते । इति ।

“ अथ जपदेशाः ”—योगीयाश्चलव्यः । जलांते वाभ्यगारे वा जपदेवालये तथा ।
गवां गोष्ठे दशगुणभ्यागारे दशाधिकम् । सिद्धक्षेत्रेषु सर्वेषु देवता याव सन्निधौ ।
सहस्रं शतकोटीनामन्तं विष्णुसन्निधौ । ” तथा “ जपेद् गोष्ठे तथारण्ये सिद्धक्षेत्रे शि-
वालये । अभ्यागारे समुद्रे च नदीनिर्धरपर्वने । जपेदन्यत्र वा विद्वान् शुद्धदेशे मनोरमे ” ।
इति शुद्धदेशे तथा गृहे ” इति कचित्शठः । दीपस्थानं विचिंत्य रुद्रजपादिकं कार्यमिति
केचित् । दीपस्थानं तु “ युग्मं स्वराणां विलिखेच्च पूर्व कर्दोश्च वर्णान् क्रमतः समीशे ।
स्थानाधिपस्याक्षरमस्ति यत्र तं दीपदेशं मुनयो वदन्ति ” इत्येतल्लक्षणलक्षितं ज्ञेयम् ।
अस्य तांत्रिकमंत्रजपपरत्वाद्द्वैदिकमंत्रजपपरत्वाद्द्वैदिकमंत्रजपे न विचिंत्यमिदमित्यपरे ।
दीपस्थानापवादो निर्णयसिद्धौ । “ कुरुक्षेत्रे प्रयागे च गंगासागरसंगमे । महाकाले
च काश्यां च दीपस्थानं न चितयेत् ” । इति । अयं च त्रिविधोऽपि रुद्रो भस्मना
त्रिपुंड्रधारणं रुद्राक्षधारणं कृत्वा कार्यः । “ विना भस्मत्रिपुंड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । ” इति किंने भस्मत्रिपुंड्ररुद्राक्षधारणं
विना शिवार्चनादावनधिकारोक्तेः । भस्मरुद्राक्षधारणविधिस्तु बृहज्जाबालोपनिषदि
कालाग्रिरुद्रोपनिषदि ब्रह्मोत्तरखंडे च ज्ञेयः । श्रीरुद्रजपमहिमातुहेमाद्रौ कालिकापुराणे
ब्रह्मोत्तरखंडे च सविस्तरं निरूपित इत्युपरम्यते ग्रंथगौरवभयादिति दिक् ।

धीपस्तान्तदेवेन श्रीमद्बुद्धचक्रमुक्ता । त्रैविद्यजोदसंज्ञेन काशीपुरनिवासिना । १ ।
श्रुतिस्मृत्यालवालोऽयं रुद्रकल्पद्रुमोऽर्पितः । मदीयनापयो विष्णुवश्योः शिवपादयोः । २ ।
बहुर्मुहुः प्रार्थयेह सज्जान् शुद्धमानसान् । मयोक्तमिह सशोध्यं विचार्यै सदसच यद्

इति श्रीसूर्यपुरनिवासिना भीतडाखेडावालविप्रजातीयेन

द्विवेद्युपनामकपरशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मणा

संशोधिते श्रीरुद्रकल्पद्रुमे शास्त्रार्थपरिच्छेदः

समाप्तः ॥

॥ अथाभिपेकपरिच्छेदः ॥४॥

सिद्धिबुद्धिमदातारं विघ्नव्यूहविदारणम् । महामणपति वंदे लक्ष्मीविष्ण्वादिभिरृतम् ॥
 सच्चिदानंदरूपाय शिवादेहार्धधारिणे । तत्र ॐकारवाच्याय शिवायाभोष्टदायिने ॥
 श्रीनृसिंह रमानाथं सच्चिदानंदविग्रहम् । विर्धोद्रोपासितं वंदे भक्तकल्पमहीरुहम् ॥
 कात्यायनं गुरुन्तवा श्रीमद्बुद्धवसुनुना । तन्यतेऽनंतदेवेन रुद्रार्चापद्धतिर्मया ॥
 पद्धत्यो विविधा अन्याः स्फुटाः संनीहयद्यपि ताभ्यस्त्वस्या विशेषोयः पंडितैः सोऽवधार्यतां

अथ काण्वमाध्यंदिन्यादि वाजसनेयिशाखानुसारेण रुद्राभिपेकप्रयोग उच्यते ।
 तत्रादौ कर्तृविशेषं प्रतिशाखाविशेषेण रुद्रानुष्ठानं निर्णयते । यद्यपि वाजसनेयि-
 शाखासु श्रुतेऽपि रुद्रे रुद्रजपादिविधिस्तस्येति कर्तव्यताविधिश्च न श्रूयते । बौधायन
 सूत्रहेमाद्र्युदाहृतशौनकमतबृहत्पराशरस्मृतिकालिकापुराणादौ तु रुद्रेति कर्तव्यता-
 ता विधिर्नाविधो दृश्यते । अतस्तेषामन्यतमः प्रकारो वैकल्पिकः प्रसक्तस्तथा-
 पि “ अथाभिधास्ये रुद्राणां शांतये गृहमेधिनाम् । पंचांगानां विधानं तु यत्कृतं
 इति पातकम् ” इत्युपक्रम्य समधीते “ इषेत्वादियु मंत्रेषु खंघ्रंक्षांतेषु याः क्रियाः ।
 दशमणवसंयुक्ताः भूर्भुवः स्वरिति च ” इति बृहत्पराशरवाक्ये खंघ्रंक्षांततोपादा-
 नात् । इषेत्वादिकानां खंघ्रंक्षांतानां मंत्राणां माध्यंदिनशाखायामेव समधीतत्वा-
 त्ततो भिन्नासु तैत्तरीयशाखासु “ समुद्रो अश्वस्य योनिः समुद्रः ” इत्यंतताया
 समधीतत्वेन खंघ्रंक्षांतताया अभावात् बृहत्पराशरस्मृतिविहितो रुद्रेति कर्तव्यतावि-
 धिर्माध्यंदिनशाखाविषय इत्यध्यवसीयते अत एव बृहत्पराशरस्मृतिविहिते रुद्रेति
 कर्तव्यताविधा काण्वमाध्यंदिनशाखासमधीतमंत्राणामेव त्रिनिर्योगो दृश्यते । न
 पुनस्तयोरनधीतानामन्यशाखासमधीतानां मंत्राणाम् । तेन बौधायनाश्रुक्तो रुद्रेति
 काण्वमाध्यंदिनादीनाम् । खंघ्रंक्षांततायाः काण्वशाखायामपि माध्यंदिनशाखायाः
 सर्ववाजसनेयिशाखासाधारण्यात् । पराशरोक्तो रुद्रेति कर्तव्यताविधिः सर्ववाजसने-
 यिशाखासाधारण एव, उक्तं च ग्रहयज्ञमभिधाय वसिष्ठेन । “ माध्यंदिनीतु या-
 शाखा सर्वसाधारणी हि सा । तामेव च पुरस्कृत्य वसिष्ठेन प्रमापितम् ” इति ।
 कथं माध्यंदिनि शाखायाः सर्ववाजसनेयि शाखासाधारण्यमिति चेदुच्यते । नै-
 मिक्तिककाम्यवैकल्पिकानि कर्माणि भगवता सूत्रकृता माध्यंदिनिशाखायाः
 सर्ववाजसनेयिशाखासाधारण्येनोपनिबद्धानीति माध्यंदिनीशाखा काण्वादिसर्वे
 वाजसनेयिशाखासाधारण्येत्यर्थः । यद्यप्ययन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो वेति सूत्रव्या-
 ख्यानसरे शाखाद्वयमधिकृता तात्पर्येणानुग्रहच आचार्यस्तत्र नित्यनैमित्तिकवैकल्पि-

कानि कात्स्येनोपवद्धानि। आखाद्यव्यतिरेकेण नैयमिकमात्रमेवेति कर्तव्यतायां कर्को-
 पाध्यायैरुक्तम् । तथापि माध्यंदिनिशाखामेवाधिकृत्याचार्यपट्टचिर्मुख्या । आ-
 चार्याभिप्रायात् । तथाहि । ये मंत्रा माध्यंदिनिशाखातः काण्वशाखायामधिकाः
 समधीताः मित्रस्य स्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति । नयः कृताय कर्मण इति । यस्ते प्राणः
 शुष्ष्विति । आप्यायतं ध्रुवा हविषा द्यूतेनेति । उल्लखले मुसले यद्येत्येवमादयस्ते तु
 मंत्राः संपूर्णा एव भगवता मूत्रे उपनिबद्धाः । येतु काण्वशाखातो माध्यंदिनशाखा-
 यामधिकाः समधिताः॥ अथमग्निः पुरीष्योरयिमानिति शिवोनाम्नासि स्वधितिस्त इति।
 अंगिरसो नः पितर इत्येवमादयस्ते तु द्वयोः शाखयोः समाम्नाता मंत्रा इव प्रतीकमात्रेणै-
 वोपनिबद्धा इति द्वयोः शाखयोः समुख्यप्रवृत्तित्वे माध्यंदिनशाखायामनधीताः का-
 ण्वशाखामंत्रा इव काण्वशाखायामप्यधीताः माध्यंदिनशाखामंत्राः संपूर्णा एव सूत्रे
 भगवतोपनिबद्धा भवेयुः । यत्तु सूत्रकृता काण्वमाध्यंदिनशाखयोः समाम्नातोपि
 “ अस्मात्त्वमभिजातोऽसि ” इति मंत्रः सूत्रे संपूर्ण उपनिबद्धस्तस्य पत्न्यामप्यनूह-
 मज्ञत्पर्यन्तत्वेन प्रयोजनत्वान्न दोषः । अत एवोक्तं भर्तुयज्ञपितृभूतिवासुदेवकर्को-
 पाध्यायानंतदेवयाज्ञिकादिभिर्भाष्यकारैः सकलमंत्रपाठः पत्न्यामप्यनूहमज्ञत्पर्यं इति ।
 तस्मान्माध्यंदिनिशाखैव पंचदशसु वाजसनेयिशाखासु मुख्या सर्वसाधारणा ।
 अत एवोक्तं वसिष्ठेन । “ माध्यंदिनी तु या शाखासर्वसाधारणी हि सा ” इति ।
 तस्मात् बृहत्पराशरेण खंज्रामांतताग्रहणलिगाद्यो माध्यंदिनशाखापरतया रुद्रेति
 कर्तव्यता मकारोऽभिरितः स काण्वादि सर्ववाजसनेयिशाखासाधारण एवतोषः ।
 एवं च सति मनोज्योतिरबोध्यग्रिर्मूर्धानं मर्माणिते । मानस्तोक इति होतृप्रथमं
 पंचकं स्मरेत् ” इति पराशरवाक्ये काण्वशाखासमधीतपाठस्य मनोज्योतिरिति मं-
 त्रस्य प्रतीकोपादानमुपपद्यते । यत्तु देवयाज्ञिकादिभिर्बोधायनमूत्रविहितं पंचांगरुद्र-
 न्यासादिकमुक्तं रुद्रकाण्वमाध्यंदिन्यादिवाजसनेयिशाखास्वनधीतानामपि मंत्राणां
 केषांचिद्विनियोगस्य मंत्राणां केषांचिद्विनियोगस्य तत्र दर्शनात् वाजसनेयिनां
 काण्वमाध्यंदिनानां तदध्ययनाक्षेपापत्तेः । सूत्रस्यासाधारणत्वेन बोधायनैकवि-
 पयत्वाद्यायुक्तम् । तस्मात्काण्वमाध्यंदिनादिभिर्वाजसनेयिभिर्बृहत्पराशरस्मृतिविधि-
 तेन विधिना पंचांगन्यासपूजापूर्वकं रुद्रजपादिकं विधेयम् । रुद्राभिपेकविधिस्तु
 बोधायनमूत्रविहित एवोपादेयः । बृहत्पराशरस्मृतावनुक्तत्वादनुरुद्धत्वाच्च । ते-
 नाभिपेकविधौ विहितानां काण्वमाध्यंदिन्यादिवाजसनेयिशाखासमधीतानां मंत्रा-
 णामध्ययनमनन्यगत्यांगीकार्यम् । अन्यथा रुद्राभिपेकसांगत्वासिद्धेः सर्वपञ्च-
 शाखासमधीताद्राजसनेयिशाखासमधीतो रुद्रो जपादिष्वनिमग्नः । “ आदित्पा

नीमानि शुक्रानि यजुषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते” इति शतपथश्रुतेः । आदित्यादधीतानां यजुषां शुक्रत्वेन प्राशस्त्यमनया श्रुत्योक्तम् । तेन तदन्तः पाति-
नो रुद्रस्यापि प्राशस्त्यमुक्तमेव । आदित्यादनधीतानामन्ययजुषां तु कृष्णत्वेना-
प्राशस्त्यं तदन्तः पातित्वादुद्रस्याप्यप्राशस्त्यं चार्थादुक्तथुत्वैव बोधितम् । एतेना-
न्ययजुः शाखासमधीतादुद्राभिषेकः तैत्तिरीयशाखासमधीतो रुद्रोऽतिप्रशस्त इत्य-
पास्तम् । बह्वृचादिभिस्तु श्रौतकर्मानुष्ठानार्थं स्वपरंपरापरिगृहीतयजुःशाखासम-
धीतरुद्रजपादिकं कार्यम् । यजुर्वेदशाखान्यतिरिक्तवेदशाखास्तु रुद्राभावात् । स्व-
परंपरापरिगृहीतयजुःशाखायास्तु यतः स्वशाखात्वमस्ति । निरूपितमेतच्छ्रीरुद्रक-
ल्पद्रुमे प्रमाणनिरूपणावसरे जपहोमरुद्रप्रयोगादौ च विस्तरेण प्रागित्यलम् ।

॥ अथ रुद्राभिषेकप्रयोगः ॥

तत्रादौ रुद्रारंभदिनात्पूर्वस्मिन्नन्यस्मिन् बाह्यसंभवे तस्मिन्नहनि वा यज्ञ-
मानेन स्वस्याधिकारसिद्धये षडङ्गचतुरङ्गद्वन्द्वैकान्दानामन्यतमं षडङ्गद्वन्द्वं सा-
ध्वन्द्वैकान्द्वयचदष्टकृच्छ्राणामन्यतमं वा यथाशक्तिप्रायश्चित्तं यथाविधि कर्तव्यम् ।
अथ संभृतसंभारो यजमानः श्री रुद्राभिषेकमारभेत्तद्यथा । ज्योतिर्विदुषदिष्टे व-
त्तरायणादौ गुरुभार्गवयोर्मोदयवात्यवार्धकादिरहिते भुभकाले शुक्लपक्षादौ रि-
क्ताभौमव्यतीपावविष्टयादिदोषरहितायां द्वितीयादिस्वाध्यायशुभतिथौ चंद्रानुकुल्ये
पूर्वाह्ने निर्णेजनांतपंचमहायज्ञांतकृतनित्यक्रियेण सपत्नीकेन यजमानेन विधिना
स्नातेन शुचिना परिहिताहतशुक्राससा सोत्तरीयेण नूतनयज्ञोपवीतिना दक्षिण-
पार्श्वे षड्दशित्वेन शिखाभिन्नवद्वकेशेन सुप्रक्षालितपाणिपादेन सव्ये पाणौ कृत-
कुशोपग्रहेण दक्षिणे पाणौ धृतत्रिविधेण स्वाचांतेन श्रीपर्ण्यादिप्रशस्तशरुनिर्मिते
कुशोत्तरकंबलाद्यास्वृते स्वासने प्राङ्मुखत्वेनोदङ्मुखत्वेन बोधवेशनम् । तदक्षिणतः प-
त्न्या च । ततः स्मार्तेन विधिनाचम्य श्रान् प्राणायामान् कृत्वा त्रिमात्रप्रगबोधार-
णम् । यथाचारमिष्टदेवतादिस्मरणम् । तद्यथा । ॐ श्री गुरुभ्यो नमः । ॐ सि-
द्धिबुद्धिसहिताय श्रीगणेशाय नमः । ॐ लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । ॐ उमा
महेश्वराभ्यां नमः । इत्येवं श्रीगुरुं गणेशं लक्ष्मीनारायणानुपामहेश्वरौ च मणम्य ।
सुमुखश्चैकदंतश्चेत्यादि ऋक्छान् पठित्वा दक्षिणहस्तेन ताम्रपात्रेण वा सकुशकुसुम-
यवजलादानम् । देशकालयोः संकीर्तनांते कायिकाद्यशेषपापक्षयकामो व्याधिवि-
मोचनकामो वा जीवनकामः श्रीकामो वा शान्तिकामः पुष्टिकामो वा तुष्टिकामो मो-
क्षकामो वा श्रीसांवशिखीमृतिकामो वा अमृतरुद्रेण श्रीरुद्राभिषेकमृत्तिम् द्वारा
वां करिष्य इति संकल्पः कार्यः । नैमित्तिकरुद्रकरणे तु अमृकनिमित्तममृतरुद्रेण

श्रीरुद्राभिषेकं करिष्ये इति संकल्पः । उवाचदुरितक्षयार्थमुत्तरमदुरितं प्रतिषेधार्थं
वेति तु नित्ये । पुत्रकामेन दीर्घाष्टुः सुपुत्रावाप्त्यर्थं महासूत्रेण रुद्राभिषेकं करिष्ये
इति महासूत्रस्यैव संकल्पः । परमेष्ठितथेदमुक्तशर्मणो यजमानस्याज्ञयाऽमुकसूत्रेण
रुद्राभिषेकं करिष्यामीति संकल्पः कार्य एवं प्रधानसंकल्पं विधाय तदंगत्वेन पातु-
पूजा वसोधारापुष्पजपाभ्युदयिकश्राद्धस्वस्तिवाचनाचार्यादिकृत्तिगवरणानि करिष्ये ।
तत्रादौ चिकीर्षितामुकसूत्राभिषेककर्मणो निर्विघ्नफलसिद्धये गणपतिपूजां च
करिष्ये इति संकल्पः । प्रत्येकं वा सर्वेषां संकल्पः । गणानां त्वेत्यनेन प्रणव-
पूर्वकेन मंत्रेण षोडशभिः पंचभिः वोपचारैर्यथाविधि गणपतेरभ्यर्चनम् । ततो
मातृपूजा वसोधारापुष्पजपाभ्युदयिकश्राद्धानि वा प्रत्येकं वा संकल्पपूर्वकं यथा
विधि कर्तव्यानि । ततः पुनर्देशकालौ संकीर्त्य रुद्राभिषेकांगतया स्वस्तिवाचने
करिष्ये इति संकल्पं विधाय कन्दजस्यापनपूर्वकं स्वस्तिवाचनं यथोक्तम् । ततो
यथोक्तलक्षणान् शांतान् वेदविदः कुटुंबिनो त्रिषानाह्याचार्यादिवरणम् तथथा ।
अंगणादौ शुचौ देशे गोमयलिप्ते चतुःकोणमंडले स्वस्तिकोपेते चंदनादिभिश्चर्चिते
सुमंडपे (सदीपे) सप्तस्त्रीकेन यजमानेन श्रीपर्ण्याद्यासने उदङ्मुखत्वेनैवोपवेशनम् । य-
जमानदक्षिणतः पत्न्या च । आसनमंधाक्षतपुष्पमाल्यादिवरणोपहाराणामुपक-
ल्पनम् । वरिष्यमाण ब्राह्मणानां प्राङ्मुखानां पीठोपर्युपवेशनम् । ततो यजमानेन कु-
शकुसुमतिलयवजलादानम् । देशकालयोः संकीर्तनात् रुद्राभिषेकांगतया आचार्यस्य
ब्रह्मणश्च वरणं करिष्ये इति संकल्पः । कुरुपेति मत्पुत्रे कुशकुसुमतिलयवजलानां भूषो
प्रक्षेपः । तत आचार्यत्वं कर्तुं योग्यं विप्रं प्राङ्मुखमुपवेश्य गंधाक्षतपुष्पमालादिभिरभ्य-
र्चनम् । एकस्त्रिंशद्विगुणितवस्त्रयुगोपवीतमुद्रिकाकुंडलांगदकंटाभरणादिभिश्च ।
वज्रांजलिना यजमानेनामुकसूत्रेण रुद्राभिषेकं करिष्ये तत्र मे त्वमाचार्यो भवेति
मार्थना । भवामीति मत्पुत्रे सासतेन पाणिना विवस्य दक्षिणजानुमालभ्य अमुकस-
गोत्रोऽमुकामुकाप्रवरौमुकशर्माहं अमुकसगोत्रममुकामुकप्रवरं यजर्वेदांतर्गतकान्दशाखा-
ध्यायिर्न माध्यादिनशाखाध्यायिर्न चामुकशर्माणं ब्राह्मणं अमुकसूत्रेण श्रीरुद्राभिषेकक-
र्मणि आचार्यं येन त्वां वृणे इत्येवं वरणम् । वृतोऽस्मीत्पाचार्येणोक्ते “ आचार्यस्तु
यथा स्वर्गे जरादीनां वृदस्पतिः । तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्नाचार्यो भव सुव्रत ” इति ।
“ यथा शक्रस्य वागीश आचार्यः सर्वकर्मसु । तथा मया त्वमाचार्यो वृतोऽस्मिन्
यज्ञकर्मणि ” इति मंत्रयोरेत्यंतरमंत्रेणाचार्यमार्थना । ततो ब्रह्मचयोग्यं विप्रं प्रा-
ङ्मुखमुपवेश्य गंधादिभिरैकस्त्रिंशद्वेपस्त्रादिभिश्चाभ्यर्चनम् । वज्रांजलिनामुकसूत्रे-

ण रुद्राभिषेकं करिष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति प्रार्थना । भवामीति प्रत्युक्ते, अमु-
 कसगोत्रोऽमुकामुकप्रवरोऽमुकशर्माहं अमुकसगोत्रममुकामुकप्रवरममुकवेदं तर्गतामुक-
 शाखाध्यायिनममुकशर्माणं ब्राह्मणममुकरुद्रेण रुद्राभिषेककर्मणि कृताकृतावेक्षज-
 त्वेन ब्रह्माणं त्वां वृणे इत्येवं दक्षिणहस्तं गृहीत्वा स्वशाखीयस्यैव ब्रह्मणो वर-
 णम् । वृतोऽस्मीति ब्रह्मणा प्रत्युक्ते “ यथा चतुर्मुखो ब्रह्मा स्वर्गे लोके पितामहः
 तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन् ब्रह्मा भव द्विजोत्तम ” इति प्रार्थना । नारायणभट्टरुद्र-
 ऋतो तु “ सर्वलोकपितामहः । ब्रह्माणं त्वामहं वृणे ” इति पाठः सामानातः ।
 ततो मृदुगोमयैर्जलैश्चाभिषेकार्थं भूमिशोधनम् । तस्यामर्थपरिमाणपेदीकरणम् ।
 “ ॐ उतिष्ठंतु महद्भूता ये चैतत्स्थानवासिनः । भूतानामविरोधेन पूजाकर्म समा-
 रभे ” मंत्रेण भूतप्रासनम् । ॐ आगच्छ सर्वकल्याणि वसुधे लोकधारिणि ।
 पृथिवि ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिषिदिता ” इति मंत्रेण महीप्रार्थना “ ॐ उद्-
 धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना । दंष्ट्राग्रे लीलया देवि ! पूजार्थं प्रणमाम्यहम् ”
 इति मंत्रेण पृथिव्या अर्घ्यप्रदानम् । अथ ब्रह्माचार्यसंनिधौ यथोक्ते देशे वक्ष्य-
 मानेन विधिना रुद्राभिषेकः स्वयं यजमानेन कार्यः । ऋत्विजामनुपदेशात् स्व-
 स्याशक्तौ त्वभिषेकार्थस्वप्रतिनिधित्वेन ऋत्विगत्वेन वा ब्राह्मणवरणम् । त-
 प्यथा । यथोक्तानामाहूतानां विमाणाभेकं विषं प्राङ्मुखमुपवेश्य गंधादिभिरेकत्वि-
 ग्देय ब्रह्मादिभिश्चाभ्यर्चनम् । चट्वांजलिनाऽमुकरुद्रेण रुद्राभिषेकमहं करिष्ये । तत्र
 त्वं मे ऋत्विग् भवेति प्रार्थना । भवामीति प्रत्युक्ते साक्षतेन दक्षिणेन पाणिना वि-
 प्रस्य दक्षिणजानुमालभ्य अमुकसगोत्रोऽमुकामुकप्रवरोऽमुकशर्माहं अमुकसगोत्रा-
 मुकामुकप्रवरं यजुर्वेदांतर्गतं काण्वशाखाध्यायिनं माध्यंदिनशाखाध्यायिनं वाऽमुक-
 शर्माणं ब्राह्मणममुकरुद्रेण रुद्राभिषेकार्थमृत्विगत्वेन त्वामहं वृणे इति यजमानेनोक्ते
 वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः एवमेकादशानां यजुः शाखिनां यजमानसमशाखिनां वर-
 णम् अष्टानां वा चतुर्णां वा द्वयोर्वैरुस्य वा वरणमिति परशुरामादयः । नारायण-
 भट्टपादैस्तु रूपके एक एव । रुद्री लघुरुद्र महारुद्रेभ्येक एकादश वा । अतिरुद्रे
 एकादश । एकविंशत्युत्तरशतं वेति ऋत्विक् संख्या । प्रतिनिविपसे त्वनिधम इति
 सांप्रदायिका इति विशेष उक्तः । पुत्रकामेन तु ऋत्विजो वृत्वा प्रत्येकं प्रार्थना ।
 “ ॐ भगवन् सर्ववर्षं सर्ववर्षभृतां वर । वितते मम यज्ञेऽस्मिन् ऋत्विक् त्वं भव सु-
 व्रत ” इति मंत्रेणेत्युक्तं नारायणभट्टपादैः । ततो वरणक्रमेणैवाचार्यादीनामा-
 चार्यस्यैव वा मधुपर्कणार्हणं कृत्वा वस्त्रालंकारादिभिरर्हणं कार्यम् । प्रतिनिधित्वे-
 नाभिषेकार्थवरणे तु ब्रह्मादिपूजैव न मधुपर्कः । तेषामृत्विक् वाभावात् । अथा-

वसरे स्वस्तिवाचनं केचित्कुर्वति । न त्वाभ्युदयिकांति । हेमाद्रिणा दानखंडे वृद्धि-
थादं ऋत्विग्वरणं मधुपर्कणार्हणं चोपन्यस्य स्वस्तिवाचनोपन्यासात् । यत्र तु
मधुपर्कभावस्तत्र ऋत्विग्वरणानंतरमेव स्वस्तिवाचनमिति ॥ अत एव परशुरामः
“कृत्वैवं वरणं पूर्वं वाच्यं पुण्याहवाचनमिति । अन्ये तु नेह स्वस्तिवाचनं कुर्व-
ति । किंतु आभ्युदयिकानंतरमेव । दानखंडे मदनरत्नकृता सर्वैर्ग्रहयज्ञमहारुद्रादि-
पद्धतिकारैस्तथैवोक्तत्वाच्च ।

॥ अथब्राह्मणप्रार्थना ॥

अथ गृहीतकुसुमांजलिना यजमानेन ब्राह्मणप्रार्थना ॥ ब्राह्मणाः संतु शास्तरः
पापात्पांतु समाहिताः । देवानां चैव दातारः पातारः सर्वदेहिनाम् । जप-
ज्ञैस्तथा होमैर्दानैश्च विविधैः शुभैः । देवानां च पितॄणां च हृत्पत्यर्थं याचकाः स्मृताः ।
येषां देहे स्थिता देवाः पात्रयंति जगन्नयम् । ते मां रक्षंतु सततं पूजायज्ञे व्यबस्थिताः । अ-
क्रोचनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः । रुद्रध्यानपरा नित्यं मत्तन्नमनसः सदा ।
माश्लीपभाषणाः संतु मा संतु परनिन्दकाः । ममाप्येते हि नियमा भवंतु सततं द्विजाः ॥

अथ शिवायत्तनादौ पुण्यनद्यादितीरे गोष्ठादिपुण्यदेशे ब्राह्मणगृहे यजमान-
गृहे वा तदीशानदिग्भागे वा शुचौ देशेऽभिषेकार्थं भूमिशोधनवेदिकरणभूतत्रासन-
महीप्रार्थना पृथिव्या अर्घदानानि पूर्वोक्तप्रकारेण कर्तव्यानि । अथर्विजो वक्ष्य-
माणेन विधिना यजमानाचार्यब्रह्मसन्निधौ यथोक्तनियमयुक्ताः स्थिरांतःकरणाः
संतो मंत्रार्थमनुसंदयानाः प्रछापांतरमकुर्वाणाः श्रीरुद्रं ध्यायंतो यजमानकामः सि-
द्धयतामिति चितयंतश्च श्रीरुद्राभिषेकं कुर्युः ।

॥ अथ नित्यकर्मप्रयोगः ॥

यथाविधिस्नातेन कृतसंध्योपासनेन सति संभवे हुतौपासनहोमाग्निहो-
ग्रहोमेन कृतनर्प्यावस्थान्यतर भस्मत्रिपुंड्र रुद्राक्षधारणेन चंद्रशिलेन यज्ञो-
पवीतिना परिहितपौतभेतवाससा सोचरीयेण स्वाचांतेन सव्यपाणौ कृतकुशोप-
ग्रहेण दक्षिणे पाणौ घृतपवित्रेण यथोक्ते गोमयोपलिप्ते गोचर्मपात्रे शुचौ देशे स्वास-
नस्थाने प्रागग्र्याणांमुदगग्र्याणां वा त्रयाणां कुशानामास्तरेणम् तदुपरि यथाकामं व्या-
घ्रादिचर्मण उत्तरो लोम्नः प्राग्ग्रीवस्यास्तरणम् । तदभावे भेतकंबलस्य चित्रकं-
पलस्य वा तदुपरि मृदुवस्त्रस्य च । “ॐ ऊर्ध्वकेशि विरूपाक्षि मांसशोणितभोजने ।
तिष्ठ देवि शिलाप्रमये चामुंडे ह्यपराजिते ” इति मंत्रेण रक्षार्थं शिलाप्रतिस्पर्शनम् ।
पृथ्वीति मंत्रस्य मेरुपृष्ठक्षपिः मृतकं छंदः कूर्पो देवता आसने विनियोगः ।

“ ॐ पृथ्वी त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां नित्यं
पवित्रं कुरु चासनम् ” इति मंत्रेण तस्मिन्नासने उदङ्मुखेनैवोपवेशनम्

॥ अथ भस्मरुद्राक्षधारणप्रयोगः ॥

अथ पूर्वं न कृतं चेदत्र भस्मत्रिषुंद् रुद्राक्षधारणम् । तद्यथा । सद्योजातमित्य-
स्य सद्योजातऋषिः त्रिषुंद्छंदः ब्रह्मा देवता । वामदेवायेत्यस्य वामदेवऋषिः
जगतीछंदः । विष्णुर्देवता । अघोरेभ्य इत्यस्य अघोरऋषिः अनुषुंद्छंदः रुद्रो
देवता । तत्पुरुषायेत्यस्य तत्पुरुषऋषिः गायत्रीछंदः रुद्रो देवता । ईशान इत्यस्य ई-
शानऋषिः अनुषुंद्छंदः रुद्रो देवता सर्वेषां भस्मपरिग्रहणे विनियोगः ।

ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमोनमः । भवे भवेनातिभवे भव-
स्वपां भवोज्जवाय नमः ॥१॥ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः त्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः
कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः
सर्वभूत दमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ॥२॥ अघोरेभ्यो घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः ।
सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥३॥ तत्पुरुषाय विग्रहे महादेवाय धी-
महि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥४॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्र-
ह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् ॥५॥ इति पंचभिर्मेत्रैर्नैर्घ्यसंभवस्यावस-
थ्यसंभवस्य वा भस्मनः सव्यहस्ते परिग्रहणम् । दक्षिण हस्तेनाच्छादनम् भूमिरित्यादि
भस्माभिर्मंत्रं “ मंत्राणां पिप्पलाद ऋषिः । गायत्रीछंदः । कालाग्निरुद्रो देवता । भस्माभि
मंत्रेण विनियोगः । “ ॐ अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म सर्वहवा
इदं भस्म मन इत्येतानि चक्षूषि भस्मानि तस्माद्भवतमेत त्राशुपतं यज्ञस्मनांगानि
संपृशेत्तस्माद्भवतमेत त्राशुपतं पशुपाशविमोक्षाय ” इति मंत्रेण । त्रिः कृत्वो म-
स्मनोऽभिमंत्रणम् । आपोऽभ्योतिरित्यस्य प्रजापतिऋषिः यहुः ब्रह्माग्निरवापुस्मू-
र्याश्च देवताः भस्मन्यप आसेचने विनियोगः । “ ॐ आपो ज्योती रसोमृतं ब्रह्म
भूर्भुवः स्वरोम् ” इति मंत्रेण जलाधिपं विष्णुमभिध्यायन् भस्मन्यपापासेचनम् ।
ॐ नमः शिवायेति षट्सरेण वा । ततः संपर्दनम् । सर्वांगे भस्मोऽधूलनम् । तद्यथा ।
ईशान इत्यस्य ईशानऋषिः । अनुषुंद्छंदः । रुद्रो देवता । शिरसि भस्मोऽधू-
लने विनियोगः । “ ॐ ईशानः सर्वविद्यानाम् ” इति मंत्रेण शिरसि । तत्पुरुषा-
यायेत्यस्य तत्पुरुषऋषिः । गायत्रीछंदः । रुद्रो देवता । मुखे भस्मोऽधूलने विनियोगः ।
ॐ तत्पुरुषायेति मुखे । अघोरेभ्य इत्यस्य अघोरऋषिः । अनुषुंद्छंदः । रुद्रो
देवता । हृदये भस्मोऽधूलने विनियोगः । ॐ अघोरेभ्य इति हृदये । वामदेवायेत्यस्य
वामदेवऋषिः । जगतीछंदः । विष्णुर्देवता । गुह्ये भस्मोऽधूलने विनियोगः । ॐ

वामदेवायेति गुह्ये । सञ्जीवातमित्यस्य सञ्जीवातकृपिः । त्रिपुण्ड्रः । ब्रह्मादेवता । पादपोर्ध्वमोर्ध्वलने विनियोगः । ॐ सञ्जीवातं प्रपद्यामि इति पादयोः । प्रगवेन मस्तकात्तादतलपर्यन्तं सर्वान्गैः ।

॥ अथ त्रिपुण्ड्रधारणाविधिः ॥

तद्यथा । मानस्तोक इत्यस्य कृतसकृपिः जगतीछन्दः । एको रद्वो देवता । भस्मोद्धरणे विनियोगः । ॐ मानस्तोक इति भस्मोद्धरणम् । त्र्यम्बकमित्यस्य विसिष्टकृपिः । अनुष्टुप्छन्दः । त्र्यम्बको रद्वो देवता । त्र्यायुषमित्यस्य नारायणकृपिः । उष्णिक् छन्दः आशीर्देवता । भस्मना त्रिपुण्ड्रधारणे विनियोगः । इति स्मृतम् । यास्य प्रथमा रेखा सा गार्हपत्यश्वाकारो रजो भूर्लोकश्चात्मा क्रिया शक्तिः ऋग्वेदः प्रातः सवनं महादेवो देवता यास्य द्वितीया रेखा । सा दक्षिणाग्निस्कारः सत्त्वमन्तरिक्षमन्तरात्मा चेच्छाशक्तियुर्देवो माध्वेदिनं सवनं महेश्वरो देवता । यास्य तृतीया रेखा सा आहवनीयो मकारस्तमोद्यौः परमात्मा ज्ञानशक्तिः सामवेदः स्तुतीयं सवनं शिवो देवतेति ध्यायन् ॐ त्र्यम्बकं यजामहे त्र्यायुषं जमग्नेरिति द्वाभ्यामृग्भ्यां मध्यमागुलोभिस्तिष्ठभिः शिरसि त्रिपुण्ड्रधारणम् । एवमेताभ्यामृग्भ्यां नेत्रयुग्मप्रमाणं त्र्युशोरन्तरं यावन्निपुण्ड्रं ललाटे एताभ्यामेरुग्भ्यां वक्षसि । एवमेव दक्षिणोत्तरयोः स्कन्धयोश्च । एव पंचसु स्थानेषु त्रिपुण्ड्रधारणम् यदा । ललाटे बाहोर्हृदये नाभौ चेत्येवं पंचसु स्थानेषु त्रिपुण्ड्रधारणम् । इदं च भस्मोर्ध्वलने त्रिपुण्ड्रधारणं च चतुराश्रमिणा साधारणं नित्यं च । भस्मोर्ध्वलनेऽशक्तधेच्छिन्नोऽप्यशक्तः स्कन्धेषु त्रिपुण्ड्रधारणमेव कुर्यात् ॥ इति भस्मधारणम् ।

॥ अथ रुद्राक्षधारणाविधिः ॥

तत्र—“ विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः सप्तशिरः शरीरः ॥ अंत्याध्रमस्यः सकलेंद्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य ॥ हृत्पुण्ड्रगीर्णं विरजं विशुद्धं विदित्य मध्ये विशदं विशोकम् ॥ तयादिमध्यातविहीनमेकं विधुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ॥ उपासहार्यं परमेश्वरं पञ्च त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ॥ ” इति बृहज्जाबालोपनिषदुक्तप्रकारेणोपासहार्यं शिवं ध्यात्वा ॐ “ त्र्यम्बकं यजामहे ” इत्यनेन शैवपटक्षरेण वा मंत्रेण प्रतिष्ठितरुद्राक्षधारणं प्रतिष्ठापनपौरुष्यनरेण मंत्रेण ॥ “ रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशनपरिमितान् ३२ मस्तके विशतीहे ४० पट्पट्कर्णपदेशे ६ कस्युगलकृते द्वादशद्वादशैव १२॥ बाहोर्हिदो कलाभिः १६ नयनयुगलैः एकमेकं १ शिलायां वक्षस्पृष्टाधिकं १०८ यः कलयति सततं स स्वयं नीलकण्ठः ”

‘इत्युक्तमकारेण॥ कश्चित् “इंदोः कलाभिः पृथगयशित्वाभूयपोरैकमेकम्” इत्येवं
पाठः ॥ ग्रन्थोत्तरखंडेऽपि । रुद्राक्षधारणं पुण्यं केन वा सदृशं भवेत् । महाप्रतभिर्दं
प्रादुर्भूतनयस्तत्त्वदर्शिनः इत्युपक्रम्य ॥ सहस्रं धारयेद् यस्तु रुद्राक्षानां घृतव्रतः॥ ते न-
मंति सुराः सर्वे यथारुद्रस्तथैव सः॥ अभावे तु महम्नस्य वाह्योः षोडश षोडश एकं
शित्वायां करयोर्द्वादशद्वादशं हि॥ द्वात्रिंशत्कंडदेशे तु चत्वारिंशच्च मस्तके॥ एकैक-
कर्णयोः षट् षट् वक्षस्यष्टोत्तरं क्षनम्॥ यो धारयति रुद्राक्षान् रुद्रव्रतस्यैव पूज्यते ।
मुक्तामालस्फटिकरोप्यवर्ह्यकांचनैः॥ समेतान् धारयेद् यस्तु रुद्राक्षान् सशिशो भ-
वेत् । केवलान् वापि रुद्राक्षान् यथाकारं विमर्नि यः॥ तं न स्पृशन्ति पापानि तपो-
सीव विभावयुम् । इति५

॥ अथ पूजाप्रयोगः ॥

अथ स्वस्वाम्याग्रे अग्नौदककलशस्थापनम् । स्वदक्षिणभागे पंडादिपूजोप-
करणानाम् । पुरतो गंधादिपात्राणां च । करादिस्तालनार्थं पात्रं स्रष्टुव्रतः स्था-
पनीयम् ॥ घृतदीपस्थाभावे तिलदीपस्थापनम् । अथ स्मार्तन विधिनाऽऽचम्य ग्रीन्
माणायामान् कृत्वा त्रिपात्रमणवोधारणम्

ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः । ॐ सिद्धिबुद्धिसहिताय धीमणेशाय नमः ॐ लक्ष्मी-
नारायणाभ्यां नमः ॐ उमामहेश्वराभ्यां नमः । इत्येवं श्रीगुरुगणेशं लक्ष्मीनारायणा-
वृमामहेश्वरौ च मणम्य दक्षिणहस्तेन ताम्रपात्रेण वा मकुशकुमुजलादानम् ।
देशकालौ संकीर्त्य सर्वपापक्षयपूर्वकं श्रीसांवयीतिहासोऽमुकरुद्रेण श्रीगुद्राभिपेकं
करिष्ये । इति संकल्पो यजमानेन कार्यः । रुद्रानुष्ठानम्य स्वकर्तृकत्वे । ऋत्विक्कृ-
कत्वेऽमुकगर्भणो यजमानस्याग्रयामुकरुद्रेण रुद्राभिपेकं करिष्यामि । इत्येवं ऋत्वि-

१ ३२।४०।६।६।२२।२।२।६।२।१।१।१। १०८ योगः २५१

२ २।३००।३६।३२।२४।५००। १०८ योगः १००१

३ १६।१६।१।२।२।१।३।३।४०।६।६। १०८ योगः २४९

४ सहस्ररुद्राक्षधारणप्रकार उक्तो बृहन्नानात्रोपनिषदि=शिक्षायामेकं रुद्राक्षं त्रि-
शतं शिरसा बहेत् । पट्टिजतं गले दद्याद्वाह्योः षोडशोषोडश मणिबंधं द्वादशं च स्कंधे पंच-
शतं बहेत् । अष्टोत्तरशतं मालामुपवीतं तु कारयेत् । मणिबंध इत्येकवचनात् उभयोर्द्वादश ।
स्कंधशब्दो ग्रीवापरः । इति रुद्राक्षधारणम् ॥ इत्येकस्मिन् पुस्तकेऽत्र विदोषः । यस्तु
तस्तु बृहन्नानात्रोपनिषदि “ शिक्षायामेकं रुद्राक्षं ” इत्यादिनोपलभ्यते पं च रुद्राक्षना-
नात्रोपनिषदि समुपलभ्यते.

भिः संकल्पः कार्यः । ततो रूपाभिपेकं कर्तुं योग्यतासिद्धये भूतशुद्धिं प्राणप्रतिष्ठो मातृकान्यासाँश्च करिष्ये । इति संकल्पपूर्वकं भूतशुद्ध्यादिकं कार्यमिति परशुरामा-
दयः । नैवेति देवयान्निकनाराण्यमष्टादयः । हेमाद्रौ महार्णवे चाप्येवम् भूतशुद्ध्याद्य-
करणे न रुद्रवेगुण्यम् । करणे तु फलभूयस्त्वमिति केचित् ।

॥ अथ न्यासविधिः ॥

ते चानादेशे सर्वेऽप्यंगुष्ठानामिकाभ्यां कार्याः । आदेशे तु यथादेशम् । तत्र ता-
वच्छब्दः पुरुषस्य शरीरे न्यासः । ॐ तिर्यग् विलाय चमसायोर्ध्वबुधनाय छंदः पुरु-
षाय नमः इति शिरसि । ॐ गौतमभरद्वाजाभ्या नमः इति नेत्रयोः । ॐ विश्वामित्र
जमदग्निभ्या नम इति श्रोत्रयोः । ॐ वसिष्ठकश्यपाभ्यां नम इति नासाश्रुत्योः ।
ॐ अग्नये नम इति वाचि । ॐ गायत्र्यै छंदसे नमः अग्नये नम इति शिरसि । ॐ
उष्णिहे छंदसे नमः सवित्रे नमः इति ग्रीवायाम् । ॐ बृहस्पतये नमः बृहस्प-
तये नम इति अनूके अनूकं पृष्ठवंशः । ॐ बृहद्रथतराभ्यां नमः घावापृथिवीभ्यां
नम इति बाहोः । ॐ त्रिष्टुमे छंदसे नमः इंद्राय नम इति मध्ये । मध्यमुदरं ।
ॐ जगत्स्यै छंदसे नमः आदित्याय नमः इति श्रोण्योः । ॐ अतिछंदसे नमः
प्रजापतये नम इति छिमे । ॐ यक्षायज्ञियाय छंदसे नमः वैश्वानराय नम इति पायोः ।
ॐ अनुष्टुमे छंदसे नमः विभेभ्यो देवेभ्यो नम इत्यूर्ध्वोः । ॐ पतयै छंदसे महद्-
भ्यो नम इत्यधीवतोः । अधीवान् जानु । ॐ द्विषदायै छंदसे नमः विष्णवे नम इति
पादयोः । ॐ विछंदसे नमः वायवे नम इति प्राणेषु । प्राणवायोः सचारस्थाने
नासिकाप्राणश्चन्देनोच्यते । ॐ न्यूनाक्षराय छंदसे नमः अद्भ्यो नम इति हस्त-
द्वयविपर्यासेन मस्तकादिपादांतं सर्वांगेषु । इति सर्वानुक्रमसूत्रविहितः छंदः पु-
रुषन्यासः । अथ बृहत्पराशरस्मृतिविहितः पंचांगरूपाणां न्यासः ॥ न्यासमंत्राः
सर्वे सम्बरा एव न्यस्तव्याः । मनोजूतिरित्यस्य आंगिरसो बृहस्पति ऋषिः यजुः ।
विश्वेदेवा देवता हृदये न्यासे विनियोगः इति स्मृत्वा हृदयं स्पृष्ट्वा । ॐ मनोजूति
रिति मंत्रं सस्वरं हृदयाय नम इत्यंतमुत्त्वा हृदये न्यासः कर्तव्यः । एवं वक्ष्यमाणेषु
सर्वेध्वंगन्यासेषु तत्तदंगं स्पृष्ट्वा स्वरपूर्वकं मंत्रन्यासः कर्तव्यः जूतिजपताभित्य-
स्य स्थाने ष्योतिजुपतामित्येवं पाठः । एवं न्यासपूजादौ प्रतीकेन विनियुक्ता मं-
त्रा स्वशाखासमधीतपाठाः पठनीयाः । न पुनर्माध्यंदिनशारदासमधीतपाठा इति
तेषां विशेषः । अत्रोध्यग्निरित्यस्य बुधगविष्टिराष्टमी । त्रिष्टुप्छंदः । अग्निदे-
वता शिरसि न्यासे विनियोगः । ॐ अत्रोध्यग्निरिति मंत्रं शिरसि स्वाहेत्यंतमु-
क्त्वा शिरसि । मूर्धानमित्यस्य भरद्वाजऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः वैश्वानरोग्निदेवता

शिखायां न्यासे विनियोगः । ॐ मूर्धानं दिवमिति मंत्रं शिखायै वषट्स्वित्यंतं शि-
खायाम् ३ । मर्माणित इत्यस्य विवस्वानृपिः त्रिष्टुप्छंदः । लिंगोक्ता देवता । क-
वचन्यासे विनियोगः । ॐ मर्माणिते इति मंत्रं कवचाय हुमिस्वित्यंतं कवचम् ४ । मा-
नस्तोक इत्यस्य कुत्सऋपिः जगतीछंदः । एको रुद्रो देवता । अस्त्रन्यासे विनियोगः ।
ॐ मानस्तोक इमि मंत्रे अस्त्राय फट्स्वित्यंतं अस्त्रम् । ५ सोऽयं पंचांगन्यासः प्रथमः ।

अथ द्वितीयन्यासः । यातेरुद्रेत्यस्य परमेष्ठी ऋपिः । अनुष्टुप्छंदः । ए-
को रुद्रो देवता शिखायां न्यासे विनियोगः । ॐ याते रुद्र शिवातनुरयोरेति शिखा-
याम् १ । अस्मिन् महत्पण्ये इत्यस्य परमेष्ठी ऋपिः । अनुष्टुप्छंदः । बहवो रुद्रा
देवता । शिरसि न्यासे विनियोगः । ॐ अस्मिन् महत्पण्ये इति शिरसि २ । अ-
संख्यतेत्यस्य परमेष्ठी ऋपिः अनुष्टुप्छंदः । बहवो रुद्रा देवता । ललाटे न्यासे
विनियोगः । ॐ असंख्याता सहस्राणीति ललाटे ३ । त्र्यंबकमिति द्वयोराद्यस्य व-
सिष्ठऋपिः । द्वितीयस्य प्रजापतिऋपिः । अनुष्टुप्छंदः । त्र्यंबको रुद्रो देवता ।
नेत्रयोर्न्यासे विनियोगः । ॐ त्र्यंबकं यजामहे इति द्वौ मंत्रौ नेत्रयोः । ४
मानस्तोक इत्यस्य कुत्सऋपिः । जगतीछंदः । एको रुद्रो देवता । नासिकायां
न्यासे विनियोगः । ॐ मानस्तोके इति नासिकायाम् ५ । अवतत्प्रेत्यस्य
परमेष्ठी ऋपिः । अनुष्टुप्छंदः । एको रुद्रो देवता । मुखे न्यासे विनियोगः ।
ॐ अवतत्प्रेत्यनुरिति मुखे ६ । नीलग्रीवा इति द्वयोः परमेष्ठी ऋपिः अनुष्टुप्छंदः ।
बहवो रुद्रा देवता । कंठे न्यासे विनियोगः । ॐ नीलग्रीवाः शितिकंठा दिवं ० नीळ
ग्रीवाः शितिकंठाः सर्वा इति द्वौ मंत्रौ कंठे ७ । नमस्त आयुधायेत्यस्य परमेष्ठी ऋपिः ।
अनुष्टुप् छंदः । एको रुद्रो देवता ॥ प्रकोष्ठयोर्न्यासे विनियोगः । ॐ नम आयुधाये-
ति प्रकोष्ठयोः । मणिकंधादुपरि कूर्परादधोभागः प्रकोष्ठः ८ ” येतीर्थानीत्यस्य पर-
मेष्ठीऋपिः । अनुष्टुप् छंदः । बहवो रुद्रा देवता । हस्तयोर्न्यासे विनियोगः । ॐ ये-
तीर्थानीति हस्तयोः ९ । नमो वः किरिकेभ्य इत्यस्य परमेष्ठी ऋपिः । सामोष्णिक् ।
यजुरुष्णिक् । दैवीजगती वा छंदांसि । किरिकादयो मंत्रवर्णावगता अन्यतरतो नम-
स्कारा बहवो रुद्रा देवता । हृदये न्यासे विनियोगः । ॐ नमोवः किरिकेभ्यः इति
हृदये १० । नमो हिरण्यवाह इत्यस्य परमेष्ठी ऋपिः । अश्रकादशाक्षराणां यजुस्त्रि-
ष्टुप् । अष्टाक्षराणां यजुस्तुष्टुप् । दशाक्षरस्य यजुः पंक्तिरिति छंदांसि । हिरण्यवा-
हादयो मंत्रवर्णावगता उभयतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवता । नामौ न्यासे विनियो-
गः । ॐ नमो हिरण्यवाहवे ० पुष्टानां पृथगे नम इति नामौ ११ । इमा रुद्रायेत्यस्य

कुत्सिकृपिः । जगतीछंदः । एको रुद्रो देवता गुह्ये न्यासे विनियोगः । ॐ इमां रुद्रायेति गुह्ये १२ । मानोमहांतमित्यस्य कुत्सिकृपिः । जगती छंदः । एको रुद्रो देवता ऊर्वो-
न्यासे विनियोगः । ॐ मानोमहांतमित्यूर्वोः १३ । एष इत्यस्य प्रजापतिकृपिः । सा-
मपक्तियजुर्जगती छंदांसि । रुद्रो देवता । जान्वोन्यासे विनियोगः । ॐ एषते रुद्र-
भाग इति जान्वोः १४ । अवरुद्रमित्यस्य प्रजापतिकृपिः । पंक्तिछंदः । रुद्रो देवता ।
जंघयोन्यासे विनियोगः । ॐ अवरुद्रमिति जंघयोः । जानुगुल्फयोस्तारालं जंघा ।
१५ । अध्यवोचदित्यस्य परमेष्ठीकृपिः । पंक्तिछंदः । एको रुद्रो देवता । कवचन्यासे
विनियोगः । ॐ अध्यवोचदिति कवचायहुमित्यंतं मंत्रमुक्त्वा कवचमुदया कवचम्
१६ । नमोबलिपत्ने चेत्यस्य परमेष्ठीकृपिः । अत्र षडाक्षराणां यजुर्गायत्री । पंचाक्ष-
र्योर्द्विबीपंक्तिः । सप्ताक्षरस्य यजुरग्निरिति छंदांसि । विल्वादयो मंत्रवर्णावगता
अन्यतरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवता । उपकवचन्यासे विनियोगः । ॐ नमो वि-
लिपत्ने हुंदुभ्याय चाहनन्याय चेत्युपकवचम् । कवचाद्विपरीतमुपकवचमिति महार्णव-
कारानुसारिणः सर्वे निबंधकाराः पद्धतिकाराश्च । कवचोपरि कवचमुपकवचमित्यपरे
१७ । नमोस्तु नीलग्रीवायेत्यस्य परमेष्ठीकृपिः । अनुष्टुप्छंदः । एको रुद्रो देवता । तृतीय-
नेत्रन्यासे विनियोगः । ॐ नमोस्तु नीलग्रीवायेति मुष्टितो विमुक्तया मध्यमया तृतीय-
नेत्रम् १८ । प्रभुचेत्यस्य परमेष्ठीकृपिः । अनुष्टुप् छंदः । एको रुद्रो देवता अस्त्र-
न्यासे विनियोगः । ॐ प्रभुचञ्चलनस्त्वमिति मंत्रं अस्त्राय कदित्यंतं अस्त्रम् १९
य एतावंतश्चेत्यस्य परमेष्ठीकृपिः । अनुष्टुप्छंदः बहवो रुद्रा देवताः दिग्बंधने विनि-
योगः । ॐ य एतावंतश्चेति ध्वेणे दिक्षु विदिक्षु च परस्परं तर्जन्यंगुष्ठाग्रास्कोट-
नेन दिग्बंधः । २० सोयं शिरसाद्यक्षांतो दिग्बंधसहितएकोन विंशत्यंगन्यासो द्वितीयः

अथ तृतीयो न्यासः । ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षरस्य प्रजापतिकृपिः
विराट् छंदः श्री रुद्रो देवता । न्यासे विनियोगः । ॐ नमो भूर्धनि । ॐ नमः ना-
सिकायाम् । ॐ गौ नमः ललाटे । ॐ भे नमः मुखमध्ये । ॐ गं नमः हृदये । ॐ
तेनमः दक्षिणहस्ते । ॐ मंनमः वामहस्ते । ॐ द्रां नमः नाभौ । ॐ यं नमः पादयोः ॥

अथ संपुष्टाख्यश्चतुर्थो न्यासः । सच मुद्रितांजलिना प्राच्यादिदिक्षु वक्ष्यमाण-
मंत्रः कार्यः । तद्यथा । प्रातारमित्यस्य गर्गकृपिः । त्रिष्टुप्छंदः । इंद्रो देवता प्रा-
च्यां संपुटीकरणे विनियोगः । ॐ प्रातारमिति प्राच्याम् । १ तत्रो अग्न इत्यस्य
हिरण्यस्तप आगिरस कृपिः । जगतीछंदः । अग्निदेवता । आग्नेयां संपुटीकरणे
विनियोगः । ॐ सुगन्तुपंथामिति दक्षिणस्याम् ३ असुन्वतमित्यस्य प्रजापतिकृपिः ।

त्रिष्टुप् छंदः । नैर्ऋतिर्देवता । नैर्ऋत्यां संपुटीकरणे विनियोगः । ॐ असुन्वंत
मिति नैर्ऋत्याम् ४ । तत्त्वायामीत्यस्य शुनः शेष ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । वरुणो दे-
वता । प्रतीच्यां संपुटीकरणे विनियोगः । ॐ तत्त्वायामीति प्रतीच्याम् ५ । आ-
नो निषुद्धिरित्यस्य वसिष्ठऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः । वायुर्देवता । वायव्यां संपुटी-
करणे विनियोगः । ॐ आनोनिषुद्धिरिति वायव्याम् ६ । वयंसोमेत्यस्य वंघुऋ-
षिः । गायत्रीछंदः । सोमो देवता । उदीच्यां संपुटीकरणे विनियोगः । ॐ वयं-
सोमेत्युत्तरस्याम् । तमीशानमित्यस्य गौतमऋषिः । जगतीछंदः । ईशानो देवता ।
ईशान्यां संपुटीकरणे विनियोगः । ॐ तमीशानमित्यैशान्याम् । ८ । अस्मे रुद्रा इत्य-
स्य प्रगाथऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । ब्रह्मा देवता । ऊर्ध्वादिशि संपुटीकरणे विनि-
योगः । अस्मे रुद्रा इत्पूर्वायां दिशि । ९ । स्योनापृथिवीत्यस्य मेघातिथिऋषिः । गा-
यत्रीछंदः । अनंतो देवता । अधोदिशि संपुटीकरणे विनियोगः ॐ स्योना पृथि-
वीत्यवाच्यम् १० । अथ त्रातारमित्यस्य ऋष्यादिकं प्राक्त्वा स्मृत्वा नमस्कारे
विनियोगः । ॐ त्रातारमिद्रमिति मंत्रांते इंद्राय नमः इत्यंतमुच्चार्य इंद्रं प्राच्यां
प्रणमेत् । ॐ त्वन्नो अग्ने तवदेवेत्यादिभिः संपुटीकरणोक्तैर्मंत्रैरानेपादिदिक्षु
ऋष्यादिस्मरणपूर्वकमेवाग्न्यादीन् प्रणमेत् ॥ इति चतुर्थो न्यासः ।

अथ पंचमो न्यासः । यज्जाग्रत इति षड्ऋचां शिवसंकल्पऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः ।
मनो देवता । हृदये न्यासे विनियोगः । इति स्मृत्वा मुष्टिभिर्निर्गतांगुष्ठौ संयुक्तौ
कृत्वा हृदये संस्थाप्य ॐ यज्जाग्रत इति षड्ऋचो जप्त्वा हृदयाय नमः इत्युच्चार्य हृदये
न्यसेत् । काण्वशाखायां त्वेकस्या एव ऋचः शिवसंकल्पदृष्टायाः सामानात्तत्रात्
यज्जाग्रत इत्येकया ऋचा हृदयन्यास इति काण्वानां विशेषः । सहस्रशीर्षेति षोड-
शर्चस्य पुरुषसूक्तस्य नारायणपुरुषऋषिः । आद्यानां पंचदशानामनुष्टुप्छंदः । य-
क्षेनयज्ञमित्यस्याः त्रिष्टुप्छंदः । जगद्धीजं पुरुषो देवता । शिरसि न्यासे विनियोगः
इति स्मृत्वा मुष्टिभिर्निर्गतांगुष्ठौ संयुक्तौ निस्तर्जनीकौ । ललाटे कृत्वा ॐ सहस्र-
शीर्षेति षोडशर्चपुरुषमूक्तं जप्त्वा शिरसे स्वाहेत्युच्चार्य शिरसि ॥ अद्भ्यः संभृत
इति षडर्चस्योत्तरनारायणस्य नारायणपुरुषऋषिः आद्यानां तिसृणां त्रिष्टुप्छंदः ।
चतुर्थपंचमयोरनुष्टुप्छंदः । अंत्यायाः त्रिष्टुप्छंदः । आदित्यो देवता । शिखायां
विनियोगः । इति स्मृत्वा मुष्टिपुटौ करौ कृत्वांगुष्ठावधः प्रसक्ताग्रौ कनिष्ठे चोर्ध्वतः
प्रसक्ताग्रे कृत्वा शिखां स्पृष्ट्वा ॐ अद्भ्यः संभृत इति षडर्चं जप्त्वा शिखायै षण्डि-
त्युक्त्वा शिखायाम् । आशुः शिशान इति द्वादशानामृचां अप्रतिरथऋषिः । त्रि-
ष्टुप्छंदः । इंद्रो देवता । कवचन्यासे विनियोगः । ॐ आशुः शिशान इत्यादिकं

त्यंतानां पंचचत्वारिंशत्संख्याकानां यजुषां हिरण्यवाहुः सेनानीर्दिशांपतिरित्यादि
 मंत्रवर्णाविगतनामका उभयतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवताः । ततो नमो भवाय च
 रुद्राय चेत्यादीनां प्रखिदते चेत्यंतानां पंचसप्ततिसंख्याकानां यजुषां भवादयो मं-
 त्रलिगावगता अन्यतरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवताः । ततो नम इषुकुद्भ्यो ध-
 नुष्कुद्भ्यश्च वो नम इत्यस्य यजुष उभयतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवताः । नमो
 हिरण्य धाहव इत्यादयो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नम इत्यंता द्वेद्विनो (रुद्राः)
 नमः सभाभ्यः इत्यादयो नम आनिर्हतेभ्य इत्यंता जाताख्याः । तत्र देवता मंत्र
 वर्णादेव चतुर्थ्यंता प्रसिद्धा । नमोवः किरिकेभ्यः, इत्यादीनामप्रियायुसूर्यहृदयभू-
 भूतव्याहृतीनां अन्यतरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवताः । द्रापे इत्यस्या उपरिष्ठाद्
 वृहतीच्छंदः । इमारुद्रायेत्यस्याः कुत्सोऽपि ऋषिः । जगतीछंदः । यात इत्यस्या
 अनुष्टुप्छंदः । परित इति द्वयोस्त्रिष्टुप्छंदः । विकिरिद्-सहस्राणीति द्वयोरनुष्टुप्
 छंदः । सप्तानामेको रुद्रो देवता । असंख्यातेत्यादीनां दशानामनुष्टुप्छंदः ।
 बहवो रुद्रा देवताः । नमोस्तु रुद्रेभ्य इत्यादीनां त्रयाणां यजुषां घृतिछंदः । बह-
 वो रुद्रा देवताः । सकलाध्यायस्य शतशीर्षा रुद्रो देवता सकलाध्यायस्याखन्यासे
 विनियोगः । इत्यार्येयादिकं स्मृत्वा ॐ नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिकं तमेषां जंमे दध्मः
 इत्यंतं पदपष्ठिकंदिकात्मकं शतरुद्रियाख्यं रौद्राध्यायं जप्त्वा अस्त्राय फटित्पुचार्यं
 परस्परं ताळं कुर्वन्नहं न्यसेत् । चतुः पष्ठिकंदिकात्मको रुद्राध्याय इति फाण्वानां
 विशेषः । इति पंचमो न्यासः । अथ षष्ठो न्यासः । सचाभिषेके एव भवति । प्र-
 जने ब्रह्मा तिष्ठतु पादयोर्विष्णुस्तिष्ठतु २ । हस्तयोर्देरस्तिष्ठतु ३ । बाहोर्दिद्रस्तिष्ठतु ४ ।
 जवरेऽग्निस्तिष्ठतु ५ । हृदये शिवस्तिष्ठतु ६ कंठे वसवस्तिष्ठतु ७ वक्त्रे सरस्वती तिष्ठतु ८ ।
 नासिकयोर्त्रायुस्तिष्ठतु ९ नयनयोः सूर्याचंद्रमसौ तिष्ठताम् १० । कर्णयोरश्विनौ
 तिष्ठताम् ११ । ललाटे रुद्रास्तिष्ठंतु १२ । मूर्ध्नि आदित्यास्तिष्ठंतु १३ शिरसि महा-
 पुरुषस्तिष्ठतु १४ । शिखायां चामुंडा तिष्ठतु १५ । पृष्ठे पिनाकी तिष्ठतु १६ ।
 पुरतः श्रुती तिष्ठतु १७ । पार्श्वयोः शिवशंकरौ तिष्ठताम् १८ । सर्वतो वायुस्तिष्ठतु
 १९ । ततो बहिः सर्वतोऽग्निः ज्वालामालापरिवृतस्तिष्ठतु २० । सर्वेष्वंगेषु सर्वा
 देवतास्तिष्ठंतु मां रक्षन्तिवति सर्वांगे । इति षष्ठो न्यासः ॥

अपाग्निं वाचि श्रितः । इत्यादिभिर्मंत्रैर्ययाल्लिगंगानि संस्पृशेत् । तद्यथा ।
 ॐ अग्निं वाचि श्रितः । वाक् हृदये॥ हृदयं मयि॥ अहममृते । अमृतं ब्रह्मणीति वा-
 चं स्पृशेत् १ । ॐ वायुं प्राणे श्रितः । प्राणो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अ-
 मृतं ब्रह्मणीति हृदयम् २ । ॐ सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः । बभ्रुहृदये । हृदयं मयि ।

अहममृते । अमृतं ब्रह्मणीति चक्षुषो ३ । चंद्रमा मे मनसि श्रितः । मनो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणीति वक्षः । मनसः स्थानत्वात् ४ । ॐ दि-
शो मे श्रोत्रे श्रिताः श्रोत्रं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणीति श्रोत्रे ५ ।
ॐ आपो मे रेतसि श्रिताः । रेतो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणी-
ति लिङ्गे ६ । ॐ पृथिवी मे शरीरे श्रिता । शरीरं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते ।
अमृतं ब्रह्मणीति शरीरम् ७ । ॐ ओषधिवनस्तयो मे लोपमुपाश्रिताः । लोमानि
हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणीति सर्वाङ्गो ८ ॐ इंद्रो मे बले श्रितः ।
बलं हृदये हृदयं मयि अहममृते । अमृतं ब्रह्मणीति सर्वाङ्गे ९ । ॐ पर्जन्यो मे
मूर्ध्नि श्रितः । मूर्धा हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणीति मस्तके १० ।
ॐ ईशानो मे मन्यौ श्रितः । मन्युर्हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणीति
वक्षः । वित्तस्थानत्वात् । ११ । ॐ पुनर्म आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः
पुनराकूपागात् । वैश्वन्रो रश्मिभिरावृधानः । अंतस्तिष्ठत्वमृतस्य गोपा इति सर्व-
शरीरं स्पृशेत् । ॐ एषते रुद्रभाग इति योनिमुद्रापदर्शनम् । तदुक्तं हेमाद्रौ व्रतखंडे
धौषापनकल्पे ॥ एवं न्यासविधिं कृत्वा ततो मुद्रां प्रदर्शयेत् । शिवपुष्टिः शिवस्पो-
क्ता सैव शान्तिप्रदायिनी । एषते रुद्रभाग इति मुद्रापदर्शनम् । श्रीकामः शीर्ष्णि कु-
र्वीत तेजस्कामस्तु नेत्रयोः । मुखे त्वनाद्यकामस्तु ग्रीवायां रोगनाशने । हृदये
सर्वकामस्तु नाभौ शानी प्रदर्शयेत् । प्रजाकामस्तु गुह्ये वै पशुकामस्तु जंघयोः ।
जानुभ्यां ग्रामकामस्तु राष्ट्रकामस्तु पादयोः । वशीकरणकामस्तु वामहस्ते प्रद-
र्शयेत् । पापक्षयेश्चिचारे च व्याघ्रेरणमे तथा । बहिः शरीरान् कुर्वीत शिवस्यादेति
च स्मरन् । एवं प्रदर्शयित्वा तु ततो ध्यानं समाचरेत् । इति॥

॥ अथ रुद्रपूजाखंडः ॥

पंचास्यं सौम्यमात्मानं सर्वाभरणभूषितम् । मृगलाञ्छनमूर्धानं शुद्धस्कटिक-
सन्निभम् १ । कणासहस्रदुस्फूर्जदुरगेंद्रोपवीतिनम् । सप्तार्चिर्विज्ज्वलज्ज्वालजटा-
जूटकिरीटिनम् । २ । सद्मन्नरविभ्राजद्वलवाङ्गादिविभूषितम् । घट्पाटस्तेजवत्काश-
रुक्लापवरधारिणम् । ३ । देदीप्यमानचंद्रार्कज्ज्वलद्गनित्रिनेत्रिणम् । त्रैलोक्यद्योति-
कृद्भास्वत्स्कंधे कपालमालिनम् । ४ । दीप्तिनक्षत्रमालावदसप्तमालाधरं द्विजाः । निः
शेषवारिसंपूर्णकण्ठलुकरं त्वजम् । ५ । जगद्धापोर्यकृन्नादमृचं दमरुधारिणम् ।
केयूरबद्धनागेंद्रमूर्धनविराजितम् । ६ । मेखलाकिंकिणीमालामुक्तारावविरा-
जितम् । घर्घराव्यक्तनिर्गच्छद् गंभीरारावन्पूरम् । ७ । व्याघ्रचर्मपरीधानं व्याघ्र-

धर्मोत्तरीयकम् । विगुलतामभागंगाभालमूर्धसुरार्चितम् । ८ । समस्तभुवनानार धा-
रणोक्षासनस्थितम् । त्रैलोक्यवनितामूर्धनतदेहार्धगर्वती । ९ । लक्षणमूर्धभाभा-
स्वत्रैलोक्यकृतपांडुरम् । अपृतप्लुतवृष्टांगं दिव्यभोगसमाकुलम् । १० । दिग्दे-
वतासमायुक्तं सुरासुरनमस्कृतम् । नित्यं शाश्वतमप्यक्तं व्यापिनं नंदिनं ध्रुवम् ।
११ । द्विजो ध्यात्वैवमात्मानं सम्यग्रुद्रस्वरूपिणम् । संप्रध्वस्तवंतरायः सन् ततो य-
जनपारमेत् इति । यजनमर्चनम् । इत्थं श्री रुद्रस्वरूपमात्मानं ध्यात्वा । ॐ आ-
राधितो मनुष्यैस्त्वं सिध्वैर्देवासुरादिभिः । आराधयामि भक्त्या त्वां मां गृहाण
महेश्वर । इति मंत्रांते श्रीरुद्र इहागच्छेह तिष्ठ इत्यात्मनि पुष्पाक्षतरक्षेपेग श्री
रुद्रस्यावाहनम् । ॐ श्र्यंवकमित्यस्य वसिष्ठऋषिः । अनुष्टुप् छंदः । श्र्यंवको रु-
द्रो देवता । स्वात्मनि श्रीरुद्रपूजने विनियोगः ॐ श्र्यंवकं यन्नामहे सुगंधि पुष्टि इ-
ति मंत्रेण स्वशरीरेऽवस्थितस्य श्रीरुद्रस्वरूपस्य जीवात्मनो गंधादिभिः पंचोपचारै-
रभ्यर्चनम् अत्र नेपथ्यमपि मानसं परिकल्पयेदिति महार्णवकारः १ । ततः स्वदक्षि-
णभागे साधारणस्य ताम्रपात्रस्य स्थापनम् । नमः शंभवायेत्यस्य परमेष्ठ्यो ऋषिः ।
अत्र सप्ताक्षरयोर्यजुर्गणिकृच्छ्रदः । षडक्षराणां यजुर्गायत्री छंदः । शंभवादयो मंत्र-
वर्णावगता अन्यतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवता अर्घ्यपूरणे विनियोगः ॐ नमः
शंभवायेति तीर्थोदकेनार्घ्यपूरणम् । गंधपुष्पाक्षतानां तत्र प्रक्षेपः । ॐ नमः शंभवा-
येत्यस्यार्पादिकं पूर्ववत्स्मृत्वाऽर्घ्याभिमंत्रणे विनियोगः । ॐ नमः शंभवायेति मंत्रे-
णाष्टकृतोऽभिमंत्रणम् । ॐ नमः शंभवायेत्यस्पादिकं पूर्ववत्स्मृत्वा संभारप्रोक्षणे
विनियोगः । ॐ नमः शंभवायेति मंत्रेण पात्रांतरे गृहीतेन तद्रुदकेन पूजासंभारप्रो-
क्षणम् । आसनाद्युपनारसमर्पणादि बह्यमाणं सर्वं देवकार्यमनेनैवार्घ्योदकेन क-
र्तव्यम् अयाक्षतेः पुष्पैर्वा पीठपूजा । पीठमध्यभागे । ॐ आचारक्षतं नमः १
ॐ कूर्माय नमः २ ॐ अनंताय नमः ३ ॐ वराहाय नमः ४ ॐ पृथिव्यै नमः ॥
ॐ विचित्रदिव्यमंडपाय नमः ६ मंडपपरितः ॐ कलत्रवृक्षेभ्यो नमः ७ ॐ सु-
वर्णयेदिकायै नमः ८ ॐ रत्नसिंहासनाय नमः ९ एभिर्मंत्रैरुपपरिपूता । सिं-
हासनपादेषु । ॐ घर्माय नमः इत्याग्नेयाम् । ॐ ज्ञानाय नम इति नैऋत्याय । ॐ

१ अत्रैकस्मिन् पुस्तके विशेषः । “तत्रथा । स्पंडिले बह्मवृत्ते तंदुलेः सकर्णिकमंभुज-
मष्टदंलं विलिख्य तन्मध्ये दशाक्षरं विलिखेत् इत्येवं पीठकल्पनम् । नमः शंभवायेत्यस्य
ऋष्यादि स्मृत्वा स्पंडिलपूजायां विनियोगः । तेन स्पंडिलपूजनम् । मानो महान-
मित्यस्य कृत्तऋषिः । जगतीछंदः । एको रुद्रो देवता सिद्धमंत्रस्मरणे विनियोगः

वैराग्याय नम इति वायव्याम् । ॐ ऐश्वर्याय नम इत्यैशान्याम् । अथ गात्रेषु । ॐ
 अधर्माय नम इति पूर्वस्याम् । ॐ अज्ञानाय नमः इति दक्षिणस्याम् । ॐ अवैराग्याय-
 इति पश्चिमस्याम् । ॐ अनैश्वर्याय नम इति उत्तरस्याम् । अथ मिहासनोपरि । ॐ तत्पा-
 कारायानं । ॐ पद्माय नमः । ॐ आनन्दकंठाय नमः । ॐ संविन्नालाय नमः ।
 ॐ प्रकृतिरयपत्रेभ्यो नमः । ॐ विकारमयकेसरेभ्यो नमः । ॐ पंचाशदूर्णादयक-
 र्णिकायै नमः । अथ पद्मस्य दलकेसरकर्णिकास्वर्चनम् । ॐ अंसत्वाय नमः इति
 पद्मदलेषु । ॐ उरजसे नमः इति केसरेषु । ॐ मं तपसे नमः इति कर्णिकासु । एवं
 प्रतिविकं सर्वत्र । ॐ अंदादशरुक्तात्मनेऽर्कमंडलाय नमः । ॐ उं षोडशकलात्मने सो-
 ममंडलाय नमः । ॐ मं दशकलात्मनेऽग्निमंडलाय नमः । इति । ॐ अं ब्रह्मणे नमः ।
 ॐ विष्णवे नमः । ॐ मं महेश्वराय नमः । इति । ॐ अं आत्मने नमः । ॐ उं अंतरा-
 त्मने नमः । ॐ मं परमात्मने नमः । इति ॐ ज्ञानात्मने नमः सर्वपञ्चार्चनम् । अथ स्वा-
 प्रदः पद्मपूर्वादिपत्रेष्वर्चनम् । ॐ वामायै नमः । ॐ ज्येष्ठायै नमः । ॐ रौद्रायै नमः ।
 ॐ कालायै नमः । ॐ फलविकरणायै नमः । ॐ बलविकरणायै नमः । ॐ बलप्रमथिन्यै नमः ।
 ॐ सर्वभूतदमन्यै नमः । इत्यष्टौ शक्तीः संपूज्य । ॐ मनोन्मन्यै नमः इति नवम्याः
 कर्णिकायां पूजनम् ॥ ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मशक्तियुक्तायानंताय योगपीठा-
 त्मने नमः कर्णिकायां पुष्पांजलिना पीठं संपूज्य ॥ सत्यज्ञानानंतानंदरूपं परं धामैव
 सकलं पीठमिति चिंतयेदिति पीठपूजा ॥ अथ पीठोपरि स्थापितपात्रे शिवलिंगं
 धातुमयीं शैवीपतीमां वा प्रतिष्ठाप्यावाहनम् । तद्यथा । अंजलिना पुष्पाभ्यादाय
 धूपपंडले स्वहृत्कपले वा श्रीरुद्रं पूर्ववद् ध्यात्वा ॐ आत्वा बहंतु हरयः सचेतसः
 श्वेतरश्चैः सह केतुमद्भिः । वाताग्रैर्वलवद्भिर्मनोजैरायाहि शीघ्रं मम हव्याय श-
 ब्दोम् । भगवन्सं सहस्राक्षं विरूपाक्षं महादेवं सांघशिवमावाहयामीति सूर्यमंडले
 स्वहृत्कपले वा स्थिताया देवभूतेः सकाशाद् द्वीपांतरदिव निर्गतं दक्षिणनासापुटे-
 नांजलिस्थपुष्पेऽवागतं देवं विभाव्य पीठस्थे शिवलिंगादावेंजलिस्थपुष्पप्रक्षेपेण
 शिवमावाह्य संस्थापिते त्वावाहनम् । ॐ त्र्यंबकं यज्ञामहे इति मंत्रेण सह समुचितेन
 सद्योजातं प्रपद्यामि भगवते सांघशिवायावाहनं समर्पयामीति मंत्रेणावाहनं द-
 दाति । एवं त्र्यंबकं यज्ञामहे इति मंत्रेण सह समुचितैर्विष्णुपात्रमंत्रैः सर्वेऽप्युप-
 चाराः कार्या इति कमलाकरभट्टपादाः । ॐ त्र्यंबकं यज्ञामहे० सद्योजाताय वै नमो
 नमः भगवते सांघशिवायासनं समर्पयामीत्यासनं ददाति । ॐ त्र्यंबकं यज्ञामहे०
 भवे भवे नाति भरे भवस्वमां भगवते सांघशिवाय पार्थ समर्पयामिति पार्थ ददाति ।
 ॐ त्र्यंबकं यज्ञामहे० भवोद्भवाय नमः वापदेवाय नमः भगवते सांघशिवाय स्नानं

समर्पयामिति पत्रेण आपोहिष्टेति तिसृभिश्च स्नानं ददाति । अथाद्भिस्तर्पयति ।
 ॐ भवं देवं तर्पयामि ॐ सर्वं देवं तर्पयामि २ ॐ ईशानं देवं तर्पयामि ३ ॐ पशुपतिं
 देवं तर्पयामि ४ ॐ रुद्रं देवं तर्पयामि ५ ॐ उग्रं देवं तर्पयामि ६ ॐ भीमं देवं
 तर्पयामि ७ ॐ महान्तं देवं तर्पयामि ८ इति तर्पयित्वा । ॐ त्र्यम्बकं यजामहे
 इमेष्टाय नमः भगवते सांवशिवायाचमनीयं समर्पयामीत्याचमनीयं ददाति ॥
 ॐ त्र्यम्बकं यजामहे श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः भगवते सांवशिवाय मधुपर्कं
 समर्पयामीति मधुपर्कं ददाति । ॐ त्र्यम्बकं यजामहे० कालाय नमः ।
 भगवते सांवशिवाय गंधं समर्पयामीति गंधं ददाति । ॐ त्र्यम्बकं यजामहे०
 कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय नमो बलप्रथमनाय नमः भग-
 वते सांवशिवाय पुष्पाणि समर्पयामीति पुष्पाणि ददाति । ॐ त्र्यम्बकं यजामहे०
 सर्वभूतहृदनाय नमः भगवते सांवशिवाय धूपं समर्पयामीति धूपं ददाति । ॐ
 त्र्यम्बकं यजामहे० मनोन्मनाय नमः । भगवते सांवशिवाय दीपं समर्पयामीति दी-
 पं ददाति । ॐ त्र्यम्बकं यजामहे भवोद्भवाय नमः भगवते सांव शिवाय नैवेद्यं सम-
 र्पयामीति काले नैवेद्यं ददामि । ततस्तूष्णीमाचमनीयं ददाति । अथाष्टाभिर्मन्त्रै-
 रष्टौ पुष्पाणि ददाति । ॐ भवाय देवाय नमः १ ॐ शर्वाय देवाय नमः २ ॐ ई-
 शानाय देवाय नमः ३ ॐ पशुपतये देवाय नमः ४ ॐ रुद्राय देवाय नमः ५ ॐ भी-
 माय देवाय नमः ६ ॐ महते देवाय नमः ७ अघोरेभ्य इत्यस्याघोरऋषिः अनुष्टुप्छंदः
 रुद्रो देवता । तत्पुरुषऋषिः गायत्रीछंदः रुद्रो देवता । ईशान इत्यस्येशानऋषिः
 अनुष्टुप्छंदः रुद्रो देवता । सर्वेपामघोरादिशरीरोपस्थाने विनियोगः । अघोरेभ्यो-
 ऽघोरेभ्य इत्यादिना अस्तु सदा शिवोमित्यंतेनानुवाकत्रयेणास्याघोरतनूघो-
 रादिशरीराण्युपतिष्ठते ।

॥ अथ पंचवक्त्रपूजा ॥

सद्योजातो व्यमिमीत इत्यस्य जमदग्निऋषिः त्रिष्टुप् छंदः स्वाहाकृतिर्देवता
 पश्चिमवक्त्रपूजने विनियोगः ॐ सद्योजातो व्यमिमीत इति मंत्रांते सद्योजाताय पश्चि-
 मवक्त्राय नमः इति गंधादिभिः सितासतैः श्वेतपुष्पैः पश्चिमवक्त्रपूजनम् । वाममद्ये-
 त्यस्य भरद्वाजऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सवितादेवता उत्तरवक्त्रपूजने विनियोगः । ॐ
 वाममद्येति मंत्रांते वामदेवायोत्तरवक्त्राय नमः इति गंधादिभिस्तुलसीजतपत्रैश्चोत्तर-

१ विष्वक्सेनाय दातव्यं नैवद्यास्य शतांशकम् । पादोदकं प्रसादं च लिंगे चंडेश-
 राय च । बाणरावणनडे शर्नद्धिर्भगिरटादयः । सदाशिवप्रमादोऽयं सर्वं गङ्गन्तु शांभवा इति,

पञ्च पूजनम् । याते रुद्रशिवैतस्य परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छन्दः । एको रुद्रो देवता दक्षिणवक्त्रपूजने विनियोगः । ॐ याते रुद्र शिवेति मंत्रांते अघोराय दक्षिणवक्त्राय नमः ॥ इति गंगादिभिर्नीलान्जैः करवीरैश्च दक्षिणवक्त्रपूजनम् । यत्पुरुषमित्यस्य नारायणऋषिः अनुष्टुप्छन्दः जगद्बीजं पुरुषो देवता प्राग् वक्त्र पूजने विनियोगः । ॐ यत्पुरुषमिति मंत्रांते तत्पुरुषाय पूर्ववक्त्राय नमः इति गंगादिभिर्दूर्वाकुरैरर्कपुष्पैश्च पूर्ववक्त्रपूजनम् तमीशानमित्यस्य गौतमऋषिः जगतीछन्दः ईशानो देवता ऊर्ध्ववक्त्रपूजने विनियोगः । ॐ तमीशानमित्यस्यांते ईशानायोर्ध्ववक्त्राय नमः इति गंगादिभिर्बिल्वैः फनफपुष्पैश्चोर्ध्ववक्त्रपूजनम् ॥

॥ अथ प्रकारान्तरेण पञ्चवक्त्रपूजा ॥

तत्रादौ पश्चिमवक्त्रपूजा । तत्र सद्योजातमित्यस्य सद्योजातऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः सद्योजातो देवता श्वेतवर्णं हंसवाहनं पृथिवीतत्त्वं पश्चिमवक्त्रं नमस्कारे विनियोगः ॐ सद्योजातं प्रपद्यामीत्यस्यांते सद्योजाताय श्वेतवर्णाय हंसवाहनाय पश्चिमवक्त्राय पृथिवीतत्राय सृष्टिरुत्पत्तये ब्रह्मणे नमो हां इति प्रणम्य धनुर्घाणमुद्रां प्रदर्शनम् । वामस्य मध्यमाग्रं तुं तर्जन्यग्रे नियोजयेत् । अनामिकां कनिष्ठां च तस्यांगुष्ठेन पीडयेत् । दर्शयेद्दक्षिणस्कन्धे धनुर्मुद्रेयमीरितेति । " दक्षिणसृष्टिस्थस्य तर्जन्या दीर्घया घाणमुद्रिकेति । सद्योजातमित्यस्य ऋष्यादिकं प्राग्वत् पश्चिमवक्त्रपूजने विनियोगः । ॐ सद्योजातं प्रपद्यामिति मंत्रांते सद्योजाताय श्वेतवर्णाय हंसवाहनाय पश्चिमवक्त्राय नमः इति गंगादिभिः पूजनम् । अत्र मनः शिल्लोचनं । श्वेता अक्षताः । श्वेतपुष्पाणि । गुग्गुलुधूपः । घृतदीपः । सर्वत्र पायतं नैवद्यम् । ततः कलापूजनम् ॐ कर्ण्यैनमः १ ॐ सिध्यैनमः २ ॐ धृत्यैनमः ३ ॐ लक्ष्यैनमः ४ ॐ मेघायैनमः ५ ॐ कांत्यैनमः ६ ॐ स्वर्णायैनमः ७ ॐ प्रभायैनमः ८ इत्यष्टौ ॥ सद्योजातकला सेता अष्टौ च परिकीर्तिताः ॥ श्वेताक्षतैः सितैः पुष्पैः पूजयेद्देसवाहनम् । सिध्यन्ति सर्वकार्याणि पूजनेन न संशयः । अथ ध्यानम् ॥ भालेयामलविशुद्धं दधवलं गोक्षीरफेनमभं भस्माभ्यंगमनंगदेहदमनं उवालावलीलोचनम् ॥ ब्रह्मेन्द्रादिमरुद्गणैः स्तुतिपद्मैर्भ्यर्चितं योगिभिर्वेदेहं सकलं कलंकरहितं स्थाणोर्मुखं पश्चिमम् ॥ इति पश्चिमवक्त्रपूजा ॥

॥ अथोत्तरवक्त्रपूजा ॥

वामदेवायेति वामदेवऋषिः जगतीछन्दः विष्णुर्देवता कृष्णवर्णं गरुडवाहनं आपस्तत्त्वं उत्तरवक्त्रं नमस्कारे विनियोगः । वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नम इति मंत्रांते वामदेवाय कृष्णवर्णाय गरुडवाहनायोत्तरवक्त्राय आपस्तत्त्वायामृतसुखात्मने

विष्णवे नमः ही इति प्रणम्य पद्ममुद्रा प्रदर्शनम् ॥ द्वौ करौ सहतौ कृत्या सन्धुखि-
न्नतांगुली ॥ तलांतर्भिक्षितांगुली कुर्यादेपाञ्जमुद्रिका ” इति तल्लक्षणम् ।
वामदेवायेत्यस्य ऋष्यादिकं पूर्ववत्कृत्वा उत्तरवक्त्रपूजने विनियोगः । ॐ वामदेवाय
नमो ज्येष्ठायेति मंत्रांते वामदेवाय कृष्णवर्णाय गरुडवाहनायोत्तरवक्त्राय नमः इति
गंधादिभिः पूजनम् । अत्र हरिचंदनम् । तुलसीशतपत्राणि पुष्पाणि । “ कंकाल-
पूगकपूरजातीफललवंगैः । सुगंधपंचकं प्रोक्तमायुर्वेदमकाशकैः ” इत्युक्तं पंच-
सौगंधिको धूपः । घृतपकं गोधूमाम्रं नैवेद्यम् ॥ ततः कलापूजनम् ॐ रजसे नमः १
ॐ रक्षायै० २ ॐ रत्नै० ३ ॐ पाल्यायै० ४ ॐ कामायै० ५ ॐ संजीविन्यै० ६
ॐ मियायै० ७ ॐ पुद्गल्यै० ८ ॐ क्रियायै० ९ ॐ धार्यै० १० ॐ भ्रामिण्यै०
११ ॐ मोहिन्यै० १२ ॐ उवरायै० १३ इति त्रयोदश । “ वामदेवकला द्योतास्त्रयोदश ।
वरानने । तुलसीशतपत्रैश्च पूजयेद्गरुडासनम् । अथ ध्यानम् ॥ गौरं कुंकुमपिगलं
सुतिष्ठकं व्यापाङ्गुण्डस्थलं भ्रूविक्षेपकटाक्षवीक्षणलसत्संस्तकृणोत्पलम् ॥ स्निग्धं
विवफलाधरं प्रदक्षितं नीलालकालं कृतं वंदे पूर्णशशांकमण्डलनिर्भवं वक्त्रं हरस्योत्तरम् ॥

॥ अथ दक्षिणवक्त्रपूजा ॥

अघोरेभ्य इत्यस्याघोरऋषिः । अनुष्टुप्छंदः रुद्रो देवता नीलवर्णं कूर्मवाहनं
तेजस्तत्त्वं दक्षिणवक्त्रनमस्कारे विनियोगः ॐ अघोरेभ्य इति मंत्रांते अघोराय
नीलवर्णाय कूर्मवाहनाय दक्षिणवक्त्राय तेजस्तत्त्वाय विश्वरूपारत्ने कालाग्नि-
रुद्राय नमो हूं इति प्रणम्य ज्ञानमुद्रा प्रदर्शनम् । “ तर्जन्गुण्डको सक्तध्वजो
हृदि विन्यसेत् ॥ ज्ञानमुद्रामवेदेपा ” इति तल्लक्षणम् । अघोरेभ्य इत्यस्या-
र्पादि पूर्ववत् दक्षिणवक्त्रपूजने विनियोगः । ॐ अघोरेभ्य इति मंत्रांते अघोराय
नीलवर्णाय कूर्मवाहनाय दक्षिणवक्त्राय नमः इति गंधादिभिः पूजनम् । अत्र कृ-
ष्णागरुडचंदनम् । नीलोत्पलानि करवीराणि च पुष्पाणि । सितागरुधूपः । पापा-
न्नं नैवेद्यम् । ततः कला पूजनम् । ॐ तमसे नमः । ॐ मोहायै० २ ॐ क्षमायै० ३
ॐ निद्रायै० ४ ॐ व्याधयै० ५ मृत्यवे० ६ ॐ क्षुचायै० ७ ॐ वृष्णायै० ८ इ-
त्यष्टौ ॥ नीलोत्पलैः करवीरैः पूजयेत्कूर्ममस्थितम् । सर्वबाधाविनाशाय ज्ञानमोक्ष
प्रसाधकम् ॥ अथ ध्यानम् ॥ कालाभ्रभ्रमरांजनाचलनिर्भवं व्यावृत्तपिण्डेक्षणं खंडे
न्दुद्वयमिश्रितांशुदशनमोद्भिन्नदंष्ट्राङ्कुरम् ॥ सर्वपोतकपालशक्तिसकलं व्याकीर्णस-
च्छेत्वरं वंदे दक्षिणमीश्वरस्य कुटिलं भ्रूभंगरौद्रं मुखम् ॥ इति ॥

॥ अथ पूर्ववक्त्रपूजा ॥

तत्पुरुषायेत्यस्य तत्पुरुषऋषिः । गायत्रीछंदः रुद्रो देवता । पीतवर्णमश्व-
वाहनं वायुस्तत्त्वं पूर्ववक्त्रनमस्कारे विनियोगः ॐ तत्पुरुषायेति मंत्रांते तत्पु-

हृषाय पीतवर्णायाश्वाहनाय पूर्ववक्त्राय वायुस्तत्वाय चैतन्यात्मने आदिस्थाये
 नमो हँ इति मणम्य कवचमुद्रा मदर्शनम् । “ करद्वंद्वंगुलयो वर्मणि स्पुरिति तल्ल-
 क्षणम् । ” तत्पुरुषायेत्यस्यार्पादिकं पूर्ववक्त्रपूजने विनियोगः । ॐ तत्पुरुषायेति मं-
 त्रांते तत्पुरुषाय पीतवर्णायाश्वाहनाय पूर्ववक्त्राय नम इति गंगादिभिः पूजनम् ॥
 अत्र हरितालं चंदनम् ॥ दूर्वांकुराः । अर्कपुष्पाणि च पुष्पाणि । कृष्णागुरुधूपः ।
 मोदकं नैवेद्यम् । ततः कला पूजनम् । ॐ निवृत्त्यैनम् । १ ॐ प्रतिष्ठायै २ ॐ वि-
 दायै० ३ ॐ शान्त्यै ४ इति चतस्रः कला । दूर्वांकुरैरर्कपुष्पैः पूजयेदश्ववाहनम् ।
 आयुष्यं वर्धते तत्र विशिष्टफलदायकम् ॥ अथ ध्यानम् ॥ संवर्त्ताम्रितद्विप्रतप्तक-
 नकप्रस्पद्धितेजोऽरुणं गंभीरस्मृतिनिःसृतोद्गदशनप्रोज्झासिताम्राधरम् । घालेदुद्युति
 लोलपिगलजटाभारमबद्धोरगं वंदे सिद्धसुरासुरेन्दनमितं पूर्वं सुखं शूलिनः । इति ॥

॥ अथोर्ध्ववक्त्रपूजा ॥

ईशानेत्यस्य ईशानऋषिः । अनुष्टुप्छंदः रुद्रो देवता । गोक्षीरवर्णं वृषभवाहनं० ॥
 ऊर्ध्ववक्त्रायाकाशतत्वाद्यव्यक्ताय सर्वव्यापकात्मने हौं इति मणम्य महामुद्रा मद-
 र्शनम् । “ उत्तानौ साहस्रायेव व्यापकांजलिकं करौ ” इति ॥ तादृशौ संयुक्तायेव
 उत्तानौ करौ व्यापकांजलिकं ॥ महामुद्रेति तल्लक्षणम् । ईशानेत्यस्य ऋष्यादिकं
 प्राग्वत् ऊर्ध्ववक्त्रपूजने विनियोगः । ईशानः सर्वत्रियानामिति मंत्रांते ईशानाय
 गोक्षीरवर्णाय वृषभवाहनार्योर्ध्ववक्त्राय नम इति गंगादिभिः पूजनम् ॥ अत्र भस्म
 चंदनम् । विल्वपत्रकनकपुष्पाणि । ऋतुभवान्पद्मान्यपि पुष्पाणि । हरिचंदनं
 धूपः ॥ शर्करादध्योदनं नैवेद्यम् । ततः कला पूजनम् । ॐ शशिन्यै नमः । १ ॐ अं-
 गदायै० २ ॐ ज्येष्ठायै० ३ ॐ मरीच्यै० ४ ॐ ज्वालिन्यै० ५ इति पंच । ईशानस्य
 कलाः पंच निरंजनपदानुगाः । हंस इति यो मूयादंभो नाम सदाशिवः । विल्वैः
 कनकपुष्पैश्च अन्यैः ऋतुभवैस्तथा ॥ पूजनीयं प्रयत्नेन सौख्यमोक्षमदायकम् अ-
 थ ध्यानम् व्यक्ताव्यक्तगुणोत्तरं सुवदनं पद्मत्रिशतम्बाधिकं तस्मादुत्तरतत्त्वमज्ञय-
 मिधि ध्येयं सदा योगिभिः । वंदे तामसवर्जितेन मनसा सूक्ष्मातिसूक्ष्मं परं शान्तं
 पंचममीश्वरस्य वदनं खं व्यापि तेजोमयम् ॥ इहूर्ध्ववक्त्रपूजा ॥

॥ अथाभिषेकमंत्रविनियोगः ॥

यस्याथ पंचवक्त्रपूजाया देवमतिष्ठायां विहितत्वेन रुद्रनपरुद्रहोमरुद्राभिषे-
 कार्चनेष्वविहितत्वेन च मन्त्राणाभावाद्वाचार एव तस्यां मन्त्राणाम् अयैतस्य शिवस्य
 मूर्धनि सौवर्णेन राजतेन ताम्रेण वा कलशेन मधुना गव्येन सर्पिषा पयसा वा त-

दभावे माहिषेण वा इक्षुरसेन नालिकेररसेनाग्रसेन वा गंधोदकेन वा कैवल्योदकेन
 वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरभिषेकः 'कर्तव्यः । तत्रादावभिषेकमंत्राणां ऋष्यादिकस्म-
 रणम् ॥ तद्यथा । यज्जाग्रत इति पण्णामृचां शिवसंकल्पऋषिः त्रिष्टुप्छंदः
 मनोदेवता अभिषेके विनियोगः । सहस्रशीर्षेति पुरुषसूक्तस्य नारायणपुरुषऋषिः ।
 आद्यानां पंचदशानामनुष्टुप् छंदः । यज्ञेन यज्ञमित्यस्य त्रिष्टुप्छंदः । जगद्वीजं
 पुरुषो देवता अभिषेके विनियोगः । अद्भ्यः संभृत इत्युत्तरनारायणस्य नारा-
 यण पुरुष ऋषिः । आद्यानां तिसृणां त्रिष्टुप् छंदः । चतुर्थपंचमयोरनुष्टुप्छंदः ।
 अंत्यस्यास्त्रिष्टुप्छंदः आदित्यो देवता अभिषेके विनियोगः । आशुः शिशान इति
 द्वादशानाममतिरय ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । अभिषेके विनियोगः ।
 विभ्रादित्यस्य विभ्राद् सौर्यऋषिः । जगतीछंदः । उदुत्यमिति तिसृणां प्रस्कण्य
 ऋषिः । गायत्री छंदः । सूर्यो देवता । तंभ्रतयेत्यस्य ब्रह्मस्वर्यभू ऋषिः । जगती
 छंदः । विश्वेदेवा देवता । अयंवेन इत्यस्य ब्रह्मस्वर्यभू ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः ।
 सोमो देवता । चित्रमित्यस्य ब्रह्मस्वर्यभू ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । सूर्यो देवता ।
 आन इत्यस्य अगरत्यऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । सूर्यो देवता । यदद्येत्यस्य श्रुतकक्ष-
 सुतंकक्षादृषी । गायत्री छंदः । सूर्यो देवता । तरणिरित्यस्य प्रस्कण्यऋषिः ।
 गायत्रीछंदः । सूर्यो देवता । तत्सूर्यस्येति द्वयोः कुत्सऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः ।
 सूर्यो देवता यमशानिति द्वयोर्जमदग्निऋषिः । आशस्य बृहतीछंदः । द्वितीयस्य
 सतो बृहती छंदः । सूर्यो देवता । श्रायंत इवेत्यस्य नृमेघऋषिः । बृहतीछंदः ।
 सूर्यो देवता । अधादेवा इत्यस्य कुत्सऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः । सूर्यो देवता । अभि-
 पेके विनियोगः ॥ ॐ कारस्य ब्रह्माऋषिः देवी गायत्री छंदः । अग्निः परमात्मा
 देवता । महाव्याहृतीनां प्रजापतिर्देवाः । अग्निर्गंधर्वा वा ऋषयः । देवीगायत्री दैव्यु-
 णिक् देवी गायत्री छंदांसि । अग्निवायुसूर्याः क्रमेण देवताः ॥ नमस्ते रुद्रेति रौद्रा-
 ध्यायस्य परमेष्ठीऋषिः । देवा वा ऋषयः । प्रजापतिर्वा ऋषिः नमस्ते रुद्रेत्यस्या गा-
 यत्री छंदः । याते रुद्रेत्यादीनां तिसृणामनुष्टुप् छंदः । अध्यवोचदित्यादितिसृणां

१ अत्रैकस्मिन् प्रस्तके विशेषः ॥ मध्यमानामिकांगुष्ठैः पुष्पं संगृह्य पूजयेत् ॥
 अंगुष्ठतर्ज्यग्राभ्या निर्माल्यमपनोदयेत् ॥ अपनीतं च निर्माल्यं चंडेशाय निवेदयेत् ॥
 अशून्यमस्तकं लिंगं सदा कुर्वीत पूजकः इति शिवरहस्यवचनान्निर्माल्यं तर्जन्यं-
 गुष्टाभ्यामुत्तरतस्तत्तवा मध्यमानामिकांगुष्ठैर्मस्तकोपरि पुष्पपत्राद्यन्यतमं निधायोत्तर-
 तस्त्यक्तनिर्माल्यमादायेशान्यां चंडोऽस्तीति भावनयेशान्यां निवेदयेदित्येवं विधिरभिषेके
 स्नाने शयने च ज्ञेय इत्युक्तं शिवार्चनदीपिकायाम् ॥ इति ॥

पंक्तिछंदः ।। नमोस्तु नीलग्रीवायेत्यादि सप्तानामनुष्टुप् छंदः । मानोमहांतमि-
 ति द्वयोः कुत्सोऽपि ऋषिः । जगतीछंदः । सर्वासामेको रुद्रो देवता । नमो हिरण्य-
 वाहवे इत्यादीनि द्रापे इत्यतः प्राक्वत्तानि सर्वाणि यजुंषि। तत्र यजुषामनियताक्षर-
 त्वादेकेषां छंदो न विद्यत इति कात्यायनोक्तैर्यजुषां छंदो विशेषनियमो नास्ती-
 त्येके । नमो हिरण्यवाहव इत्यादीनां श्वपतिभ्यश्च नम इत्येतानां यजुषां हिरण्य-
 वाहुः सेनानीदिशांपतिरित्यादिमंत्रवर्णावगतनामका उभयतो नमस्कारा बहवो
 रुद्रा देवताः । ततो नमो भवाय च रुद्राय चेत्यादीनां प्रविदते चेत्येतानां यजुषां
 भवादयो मंत्रलिंगावगता अन्यतरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवताः । ततो नम इषु-
 वृक्षभ्यो घनुष्कुवृक्षभ्यश्च नम इत्यस्य यजुष उभयतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवताः ।
 नमो वः किरिकेभ्य इत्यादीनामग्निवायुसूर्यहृदयभूतव्याहृतीनां अन्यतरतो नम-
 स्कारा बहवो रुद्रा देवताः । द्रापे इत्यस्या उपरिष्ठाद् बृहतीछंदः । इमा रुद्रायेत्यस्याः
 कुत्सोऽपि ऋषिः । जगती छंदः । यात इत्यस्या अनुष्टुप् छंदः । परित इति द्वयो-
 र्त्रिष्टुप् छंदः । विकिरिद् रुहस्ताणीति द्वयोस्तुष्टुप् छंदः सप्तानामेको रुद्रो देवता ।
 असंख्यातैत्यादीनां दशानामनुष्टुप् छंदः । बहवो रुद्रा देवताः । नमोऽस्तु रुद्रभ्य
 इत्यादीनां त्रयाणां यजुषां पृथिछंदः । बहवो रुद्रा देवताः सकलाध्यायस्य शतशीर्षा
 रुद्रो देवता । अभिषेके विनियोगः । वयं सोमेत्यस्य बंधुऋषिः । गायत्रीछंदः ।
 सोमो देवता । एत इत्यनयोः प्रजापतिः ऋषिः । सामपंक्तियजुर्जगती छंदांस्ति ।
 रुद्रो देवता । अवरुद्रमित्यस्य प्रजापतिऋषिः । पंक्तिछंदः । रुद्रो देवता । भेष-
 जमसीत्यस्य प्रजापतिऋषिः । ककुप् छंदः । रुद्रो देवता । त्र्यंबकमित्यनयोः
 क्रमेण वसिष्ठप्रजापती ऋषी । अनुष्टुप्छंदः । त्र्यंबको रुद्रो देवता । एतच्च इत्य-
 स्य प्रजापतिः ऋषिः । आस्तार पंक्तिछंदः । रुद्रो देवता । त्र्याणुषमित्यस्य नारा-
 यणऋषिः । उष्णिग्छंदः । आशीर्देवता शिवो नामेत्यस्य प्रजापतिः ऋषिः । प्रा-
 जापत्या बृहतीछंदः । धुरोदेवता । निवर्तयामीत्यस्य प्रजापतिः ऋषिः । प्राजापत्या
 त्रिष्टुप्छंदः । लिङोक्तादेवता अभिषेके विनियोगः । नतंविदाथ विश्वरूपेत्यनयोः
 विश्वरूपा भौवन ऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः । विश्वरूपादेवता अभिषेके विनियोगः । उ-
 ग्रथेत्यस्य प्रजापतिऋषिः । परमेष्ठी प्राजापत्यो वा ऋषिः । गायत्रीछंदः । मरुतो देवता ।
 अग्निहृदयेनेत्यादीनां यजुषां प्रजापति ऋषिः । लिङोक्ता देवता । आयासाय स्वाहे
 त्यादीनां प्रजापतिऋषिः । लिङोक्ता देवता । अभिषेके विनियोगः । वाजश्चमे प्रस-
 वधम इत्यादीनां चमकर्मत्राणां अनद्धवांश्चमे धेनुधमे यज्ञेन कल्पन्तामित्येतानां तथा

स्वाहेत्यादीनां षेद् स्वाहेत्यंतानां देवा ऋषयः । छंदांसि पिंगलोक्तानि । तानि यया । वाजथम इत्यादीनां चतुरसराणां दैवी बृहतीछंदः । ऊर्कचम इत्यादीनां व्यसराणां दैव्यनुष्टुप् । प्रयतिथम इत्येवं पंचासराणां दैवीपंक्तिः । आधिपत्यं चम इत्यादीनां दैवी त्रिष्टुप् । यजुर्गायत्री वा । हारियोजनथम इत्यादीनां सप्तासराणां दैवीजगती । यजुरुष्णिग्वा । आयुर्यज्ञेन कल्पंतामित्यादीनां अष्टासराणां यजुरनुष्टुप् । प्राजपत्या गायत्री वा भुवनस्य पतये स्वाहेत्यादीनां नवासराणां यजुर्बृहती । आसुरी जगती वा । मृधाय वैनेशिनायेत्यादीनां दशासराणां यजुः पंक्तिः । आसुरी त्रिष्टुप्वा । विनशि-
न आंत्वायेत्यादीनामेकादशासराणां यजुस्त्रिष्टुप् आसुरी पंक्तिर्वा । अंगुलयः श-
करयो दिशश्चम इत्यस्य द्वादशासरस्य यजुर्जगती साम गायत्री वा । प्राजापत्योष्णि-
ग्वा । आसुरी बृहती । एवमुक्तानामपि सर्वेषां यजुषां छंदः कल्पनीयः । सर्वेषा-
मग्निदेवता सर्वेषामभिषेके विनियोगः । ऋचं वाचमिति शांत्यध्यायस्य दध्यङायर्वण
ऋषिः सकलाध्यायस्यैव विधेदेश देवताः । ऋचं वाचमिति चतुर्णां यजुषां दैवी
जगतीछंदः । ऋगादयो लिंगोक्ता देवताः । वागोज इत्यस्य यजुर्जगतीछंदः । वा-
गादि लिंगोक्ता देवताः । यन्मे इत्यस्य पंक्ति छंदः । बृहस्पतिर्देवता । तिसृणां म-
हाव्याहृतीनां दध्यङायर्वणऋषिः । दैवीगायत्री दैव्युष्णिक् । दैवी गायत्री छंदांसि
अग्निवायुसूर्याः क्रमेण देवताः । तत्सवितुरित्यस्य दध्यङायर्वणऋषिः । गायत्री-
छंदः । सविता देवता । कयान इति ऋचस्य दध्यङायर्वणऋषिः । द्वयोर्गायत्रीछंदः ।
तृतीयायाः पाद निचृद्गायत्रीछंदः । इंद्रो देवता । कयात्त्रभिर्द्रस्यानिरुक्ता गायत्री-
छंदः । इंद्रो देवता इंद्रो विश्वस्यति द्विपदा विराट् छंदः । इंद्रो देवता । शन्नो मित्रः ।
शन्नो वात इति द्वयोरनुष्टुछंदः । मित्रावरुणादयो लिंगोक्ता देवताः । अहानि शमित्य-
स्य द्विपदा गायत्रीछंदः । महानि रात्रयश्च देवताः । शन्न इंद्राग्नीत्यस्य त्रिष्टुप्छंदः ।
इंद्राग्नी इंद्रावरुणौ इंद्रावृषणौ इंद्रासोमी च देवता । शन्नो देवोरित्यस्या गायत्री
छंदः आपो देवताः । स्योना पृथिवीत्यस्य दध्यङायर्वणऋषिः गायत्रीछंदः । पृथि-
वी देवता । आपोहिष्टेति ऋचस्य दध्यङायर्वण ऋषिः गायत्री छंदः । आपो देवताः ।
यौः शांतिरित्यस्य शकरीछंदः यौरादयो लिंगोक्ता देवताः । हते हंहेत्यस्य ब्राह्मी
अनुष्टुप्छंदः आशीर्देवता हतेहंहेत्युष्णिक् छंदः आशीर्देवता । नमस्ते हरसे इत्यस्य
दध्यङायर्वणऋषिः । बृहतीछंदः । अग्निर्देवता । नमस्ते अस्तु यतोयत इत्यनयोर-
नुष्टुप्छंदः । आयाया विधुस्तनयित्नुर्भगवान् देवता द्वितीयाया महावीरो देवता ।
सुमित्रियान इत्यस्य दध्यङायर्वणऋषिः । प्राजापत्या जगती । आपो देवताः । त-
श्चक्षुरित्यस्य पुरवर्णिक्छंद इति कात्यायनः । ब्राह्मी त्रिष्टुप्छंदः व्यूहनाद ? त्य-

ष्टिवेति सर्वानुक्रमसूत्रभाष्यकारः । अक्षरातीतं पुर उष्णिक्छन्द इत्याहुराचारादर्श-
काराः श्रीदक्षोपाध्यायाः । सूर्यो देवता । सर्वस्याध्यायस्य शान्तिकरणे विनि-
योगः । एवं ऋष्यादीनि स्मृत्याऽभिषेकः कार्यः । स यथा । ॐ यज्जाग्रत इत्यादि-
भिर्विभ्रादित्यनुवाकैः पञ्चभिरंगमंत्रैः पूर्वमभिषेकः कार्यः । ॐ भूः ॐ भुवः ॐ
स्वः ॐ नमस्ते रुद्रेत्यादिना तमेपां जंभे दध्मः ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ इत्यंते-
नाष्टमणवपुक्तेन रौद्राध्यायेन चाभिषेकः । ॐ वयंसोमेत्यादिभिरष्टभिः कंडिका-
भिश्च ॥ काण्वानां तु सप्तकंडिकाभिरिति विशेषः । ॐ नतं विदायेति द्वाभ्यां चाभि-
षेक इत्युक्तं देवपद्धतौ ॥ ॐ उग्रथेति तिसृभिः सप्तभिर्वा रुद्रजटानाम्नीभिश्चेति
परशुरामादयः । निर्मूढत्वान्नेति देवयाज्ञिकादयः । ॐ वाजथमे इत्यष्टानुवाका-
त्मकेन चमकेन चेति देवयाज्ञिकाः । महच्छिरसाभिषेकपक्षे न चमकानुवाकैर-
भिषेकः । चमकानुवाकैरभिषेकपक्षे तु न महच्छिरसाभिषेक इत्यपरे ॐ ऋवं वा-
चमिति शान्त्यध्यायेन शान्तिकरणम् । ॐ शान्तिरिति त्रिरुच्चारणम् । इत्येको रुद्राभि-
षेकप्रकारः । अयमेव प्रकारश्चमकवर्जं सर्वैर्वाजसनेयिभिराहृतः ॥

॥ अथापरः प्रकारः ॥

ॐ यज्जाग्रत इत्यादिभिर्नमस्ते रुद्रेति रौद्राध्यायातैः पञ्चभिरंगमंत्रैः पूर्वम-
भिषेकः । ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ नमस्ते रुद्रेत्यादिना तमेपां जंभे दध्मः ।
ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः इत्यंतेनाष्टमणवपुक्तेन रौद्राध्यायेनाभिषेकः । ॐ वयं-
सोमेत्याष्टभिः कंडिकाभिरभिषेकः । ॐ उग्रथेति तिसृभिः सप्तभिर्वा महच्छिरो रुद्र-
जटोभ्यामभिषेकाभावपक्षे तु ॐ वाजथमेत्यष्टानुवाकेनाभिषेकः । ॐ ऋवं वाचमिति
शान्त्यध्यायेन पक्षद्वयेऽपि शान्तिकरणम् । ॐ शान्तिरिति त्रिरुच्चारणम् वा । इति द्वि-
तीयः प्रकारः ॥ बृहत्पराशरस्मृतिमते तु पञ्चांगमंत्रपूर्वको रौद्राध्यायस्यैव ज-
पाते च शान्तिकरणमित्ययमेव रुद्रजपो नतु पुनरन्यस्य कल्पविघ्नमंत्रस्य जप इति
विशेषः ॥ एवमभिषिच्य ॐ सद्योजातं प्रपद्यामीत्येवमादिभिर्मंत्रैराशहनाद्युपस्थानांतं
पूर्ववदभ्यर्चनम् ॥ इमा रुद्रायेति कुत्सऋषिः जगतीछन्दः एको रुद्रो देवता । अभिषेक-
निवेदने विनियोगः । ॐ इमा रुद्रामेति मंत्रांतोऽनेन श्री रुद्राभिषेकेन भगवान् रुद्रः
परमात्मा प्रीयतामित्यभिषेकनिवेदनम् ॥ द्रापे इत्यस्य परमेष्ठो ऋषिः उपरिष्ठा
बृहद् बृहती छन्दः एको रुद्रो देवता अष्टांगमणामे विनियोगः । ॐ द्रापे इत्यष्टांग-
मणामः । “ पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां शिरसा चोरसा तथा । मनसा च तथा
वाचा दृष्ट्या मणामोऽष्टांग उच्यते ” इति तल्लक्षणम् । त्रिकिरिद्रेत्यस्य परमेष्ठो
ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । एको रुद्रो देवताः किरर्जने विनियोगः । ॐ त्रिकिरिद्रेति

विसर्जनम् । ततो ध्यानम् । त्रिलोचनं चितुर्बाहुं सर्वाभरणभूषणम् । नागयज्ञोप-
वीतं च व्याघ्रचर्मोत्तरीयकम् ॥ वृषस्कन्धसमारूढमुपादेहार्धधारिणम् । अमृतेनाप्लुतं
शांतं चंद्रार्धकृतशेखरम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं जटामुकुटमंडितम् । वरदाभय-
हस्तं च सर्वकामफलमदम् । एवं ध्यात्वा द्विजः सम्यगनंगंगहरं हरम् ॥ इति ।
अथ स्तुतिः । अनादिनिषनो रुद्रो गीषते श्रुतिभिः सदा ॥ राजतेन स्वयं ब्रह्मा
सात्विकेन स्वयं हरिः । तामसेन स्वयं रुद्रस्त्रितयं त्वयि संस्थितम् ॥ नमामि त्वां
विरूपाक्ष नीलग्रीव नमोऽस्तुते । त्रिनैत्राक्ष नमस्तुभ्यमुपादेहार्धधारिणे । विशूल-
धारिणे तुभ्यं भूतानां पतये नमः । पिनाकिने नमस्तुभ्यं नमो मीढुष्टमाय च । न-
मामि त्वां महाभूतपतये त्वां नमाम्यहम् ॥ स्वयं भिक्षान्नभोक्ता भक्तानां राज्यदः
स्वयम् । सूर्यरूपं समासाद्य देहिनां देहदायकः । यतीनां मुक्तिदस्त्वं च भुवत्यर्थिनां
च भुक्तिदः । यहच्छया सर्वपिदं तत्तन्मध्ये च पालितम् । अंतं च विलयं नीतं शक्तिः
कस्य भवादते । मैत्रहीना क्रीयाहीना यक्तिहीना महेश्वर । पूजा संपूर्णतां यातु त्व-
त्पसादात्रिलोचन । अनुसारेण हीनस्य जपस्यात्रेडितस्य च । दोषाः प्रयांतु ना-
शं च त्वत्पसादात्सुरेश्वर । महारुद्राभिषेकोऽयं न्यूनो वाप्यविकोपि वा । संपूर्णस्त्व-
त्पसादाद्य भूयाद् भूतिविभूषण ॥ इति श्रीपरशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मेणा सं-
शोधिते रुद्रकल्पद्रुमे रुद्रपरिच्छेदे रूपकारुपाद्यरुद्राभिषेकपद्धतिः ॥

॥ अथ द्वितीयो रुद्र उच्यते ॥

तत्रादौ संकल्पमारभ्य पङ्क्तिषांगम्यामपूर्वकं पूर्ववदुपस्थानांतं श्रीरुद्रस्याभ्य-
र्चनम् ॥ यज्जाग्रत इत्यादीनां विभ्रादित्यनुवाकांतानामंगपंचक्रमेत्राणां प्रणवस्य ति-
ष्ठणां महान्पाहृतीनां रौद्राध्यायस्य वयं सोमेति महच्छिरसो नतं विदाथेति द्वयोः
उग्रश्रेति जटायश्च पूर्ववद्रार्पादिस्मरणम् । शांत्वध्यायस्य च । ॐ यज्जाग्रत इत्या-
दिभिर्विभ्रादित्यनुवाकान्तैः पूर्वोक्तैः पंचभिरंगमंत्रैः पूर्वमभिषेकः । ततः ॐ भूः ॐ
भुवः ॐ स्वः ॐ नमस्ते रुद्रेत्यादिकस्य तमेपां जमे दध्मः ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः
ॐ इत्यंतस्य रौद्राध्यायस्य दशवाऽऽष्टतिभिरभिषेकः । ततः ॐ यज्जाग्रत इत्यादि-
भिर्विभ्रादित्यनुवाकान्तैः पूर्वोक्तैः पंचभिरंगमंत्रैः समन्वितया केवलया वा एकादृ-
त्याभिषेकः । ॐ वयं सोमेति अष्टभिर्मेहच्छिरोनाम्नीभिश्च । काण्डानां तु वयं सो-
मेति सप्तभिरिति विशेषः । ॐ नतंविदाथेति द्वाभ्यां चेति देवपद्धतौ । ॐ उग्रश्रेति
तिष्ठभिः सप्तभिर्वा रुद्रनृनानाम्नीभिश्चेति परशुरामादयः । नैवेति देवपात्रिकादयः ।
ॐ ऋचंवाचमित्यध्यायेन शांतिकरणम् । ॐ शांतिरिति त्रिरुच्चारणम् वा ॥ अथ प्रका-
रस्तु “ सांगमाद्यं जपेद्रुद्रं केवलानि नवांतरा ॥ सांगं सशीर्षकं चांत्यं निरंगमिति
केचन ” इति परशुरामकारिकाकाण्वपाध्यंदिनाचारानुसारी ॥

॥ अथापरः प्रकारः ॥

तत्रादावभिषेकमंत्राणां पूर्ववदार्पादिस्मरणम् । ॐ यज्जाग्रत इत्यादिभिर्नमस्ते रुद्रेति रौद्राध्यायांतैः पट्टभिरंगमंत्रैः पूर्वमभिषेकः । ततः ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ नमस्ते रुद्रेत्यादिकस्य तमेपां जंमे दधमः ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ इत्यंतस्याष्टमणवपुक्तस्य रौद्राध्यायस्यैकादशशयाऽऽवृत्तिभिरभिषेकः । तदंत ॐ धयं सोमेत्यष्टमिः शांत्यध्यायेन चाभिषेक इति द्वितीयः ॥ अथ तृतीयः प्रकारः । ॐ यज्जाग्रत इत्यादिभिर्विभ्रादित्यनुवाकांतैः पंचभिरंगमंत्रैरभिषेकपूर्वकमष्टमणवपुक्तरौद्राध्यायस्यैकादशयाऽऽवृत्तिभिरभिषेकः । तदंतरा प्रत्यावृत्त्यष्टौ चमकानुवाकानेकादशया विभज्यैकैकेन चमकविभागेन । तत्रेत्यं प्रकारः । रौद्राध्यायस्यैकावृत्तौ कृतायां ॐ वाजश्चम इति चतसृभिः कंडिकाभिरभिषेकः । ॐ सत्यं चम इति चतसृभिर्द्वितीयावृत्तौ ॥ ॐ ऊर्जश्चम इति चतसृभिस्तृतीयावृत्तौ । ॐ अश्माचम इति तिसृभिस्तुरीयावृत्तौ ॥ ॐ अग्निश्चम इन्द्रश्चम इति तिसृभिः पंचमावृत्तौ ॥ ॐ अंशुश्चम इति तिसृभिः षष्ठावृत्तौ ॥ ॐ अग्निश्चमे धर्मश्चम इति द्वाभ्यां सप्तमावृत्तौ ॥ ॐ एका चमे तिस्रश्चम इत्येकयाऽष्टमावृत्तौ । ॐ चतस्रश्चम इत्येकया नवमावृत्तौ । ॐ त्र्यविश्चम इति द्वाभ्यां च दशमावृत्तौ ॥ ॐ वाजाय स्वाहेति द्वाभ्यामेकादशावृत्तौ ॥ अयमेकादशयाविपक्तेन चमकेनाभिषेकः कौशिकगौषायनयोर्मत एव ॥ पराशरादीनां मते तु न चमकानुवाकैरभिषेकः । अस्मिन् पक्षे चमकानुवाकानामृग्यादिस्मरणाभावः । ॐ ऋचं वाचमिति शांत्यध्यायेन ततः शांतिकरणमिति तृतीयः प्रकारः ॥ बृहस्पराशरस्मृतिमते तु अंगपंचकमंत्रैरभिषेकपूर्वकं रौद्राध्यायस्यैकादशभिरावृत्तिभिरभिषेकोत्तरं च शांतिकरणमित्येतावानेव द्वितीयो रुद्र इति विशेषः ॥ यत्तु महर्गवानुसारिणां मतम् ॥ शिवसंकल्पाद्यंगमंत्रवर्जं मणवस्य महान्याहृतीनां रौद्राध्यायस्य वाजश्चम इत्यष्टानुवाकानां शांत्यध्यायस्य च पूर्ववदार्पादिस्मरणम् ॥ पूर्ववदष्टमणवपुक्तस्य रौद्राध्यायस्यैकादशभिरावृत्तेभिरंगमंत्रवर्जमभिषेकः तदंतरा प्रत्यावृत्त्यष्टौ चमकानुवाकानेकादशया विभज्यैकैकेन चमकविभागेन । तत्प्रकारश्च पूर्ववत् । ततः शांत्यध्यायेन शांतिकरणमिति । एतदेव द्वितीयस्वरूपमिति ॥ एतच्च शिवसंकल्पं हृदयं, पुरुषमुक्त शिरः, उचरनारायणं शिखा, ऽपतिरथं कवचं । शत-रुद्रियमस्त्रं, पंचांगं सकृज्जपेदिति ॥ “ वक्ष्ये रुद्रविधानं तु पंचांगं सर्वदं परम् हृदयं शिरसंकल्पं शिरः सूक्तं तु पौरुषं ॥ शिखाद्भ्यः संभृतं मूकमाशुः कवचमेव च ॥ वेदवादिभिरारुपातमस्त्रं वै शतरुद्रियम् ॥ शतरुद्रियसंज्ञस्य रुद्रस्यांगानि पंच हि ॥ पंचांगान्यस्य ते ध्यात्वा जपेद्गुह्यंस्ततः क्रमाद् ॥ इति चोषायनसूत्राग्निपुराण-

षचैनविरुद्धम् ॥ यज्जाग्रतादिषट्के च शिवसंरूपपार्ष्णिकम् । रुद्रास्तु देवता षट्पु
 विनियोगो जपादिषु ॥ सहस्रशीर्षा इत्यादि द्विगुणा अष्टदेवता । पुरुषो यो जगद्धीज-
 मृषिर्नारायणः स्मृतः छंदः सर्वासु चानुष्टुप् विनियोगो जपादिषु ॥ अद्भ्यः समृत
 इत्यादौ उत्तरनारायणस्तृपिः । पूर्वानुवाकदैक्यं त्रिष्टुप् छंदः प्रकीर्तितम् ॥ आशुः
 शिशान इत्यादीरपतिरथ उच्यते । एतन्नाम्नामुनिस्तत्र देवता चामरेश्वरः । त्रिष्टु-
 प्छंदो जपादौ तु विनियोगो यथोचितम् ॥ विभ्राद् बृहत्पितृत्यादौ सूर्यो दैवतमुच्य-
 ते ॥ इति बृहत्पराशरस्मृतिविरुद्धं च ॥ एवमभिषिच्य ॥ ॐ सद्योजातं प्रपद्यामी-
 त्येवमादिभिर्भिर्नारायणाद्युपस्थानांतं पूर्वचरभ्यर्चनम् । ततोऽभिषेकनिवेदनादि-
 स्तुत्यंतं पूर्ववत्कुर्यात् । व्याधिबिमोचनार्थाभिषेकनिवेदनादिस्तुत्यंतं पूर्ववत्कुर्यात् ।
 व्याधिबिमोचनार्थाभिषेके तु विशेषः । अक्षीभ्यामित्यनुवाकेनापोहिष्टेति ति-
 स्तमिध्वाभिषिक्तोदकेन मस्तकादीनि पादांतानि सर्वाण्यंगानि मार्जयेत् ॥ तद्यथा अ-
 क्षीभ्यां त इति पण्णां विवृहानुपिः अनुष्टुप्छंदः । यक्ष्महा देवता । सर्वरोगशांत्यै
 अभिषिक्तोदकेन मार्जने विनियोगः । ॐ अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छु-
 जुकादधि । यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामिते ॥१॥ ग्रीवाभ्यस्त उगिग-
 हाभ्यः कीकसाभ्योऽनूवयात् ॥ यक्ष्मं दोषण्यमंसाभ्यां बाहुभ्यां विवृहामिते
 ॥२॥ अग्निभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठो हृदयादधि । यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्तः प्लाशि-
 भ्यो विवृहामिते ॥३॥ ऊरुभ्यां ते अष्टीवद्भ्यां पार्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् । यक्ष्मं
 श्रोणिभ्यां भाससाद् भंससो विवृहामिते ॥४॥ मेहनादनं करणालोमभ्यस्ते म-
 खेभ्यः । यक्ष्मं सर्वस्पादात्मनस्तमिदं विवृहामिते ॥ ५ ॥ अंगादेगास्त्रौम्नोत्रौम्नो
 जातं पर्वणि पर्वणि ॥ यक्ष्मं सर्वस्पादात्मनस्तमिदं विवृहामिते ॥६॥ इति ॥ आपो
 हिष्टेति तिसर्णां सिंधुद्वीप ऋषिः । गायत्रीछंदः । आपो देवताः । सर्वरोगशांत्यै
 अभिषिक्तोदकेन मार्जने विनियोगः ॥ ॐ आपो हिष्ठा० १ । ॐ योवः शिवतमो
 रसः ० ॥ ॐ तस्मा अंगमाम० ३ ॥ इति मंत्रैर्मस्तकादीनि मार्जयेदिति द्वितीयो
 रुद्रः । अयमेव रुद्रो रुद्रैकादशिनी रुद्रो रुद्रेति संज्ञात्रयं लभते ॥ एतस्यैव रुद्रस्यैका-
 दशावृत्या एका रुद्रो भवति । इयमेव रुद्रो रुद्रैकादशिनी लघुरुद्र इति व्यपदेश-
 भागभवति ॥ अयं च तृतीयो रुद्रः लघुरुद्ररुद्रैकादशिनी पर्यायनाम्नीभिरेताभिरेका-
 दशभीरुद्राभिरेको महारुद्रो भवति । अयं च तुरीयः । एकादशभिर्पहास्रैरेकोऽ-
 तिरुद्रो भवति । अयं च पंचमः । एकोऽयं प्रकारः । बृहत्पराशरेण तु प्रकारांतर-
 मप्युक्तम् । शिरसां सह रुद्राणां जप्तैर्दशशतैर्ध्रुवम् ॥ सर्वे मंत्रा भवंत्यस्य ब्राह्मणस्यो-
 क्ताकरिणः । इति । तथा । अथवा चरुमिश्राणी सशिरं रुद्रसहस्रकं जपेदिति ।

एतच्च पूर्वोक्तप्रकारापेक्षया प्रकारान्तरमेव हेयम् । रुद्रनिष्ठसहस्रसंख्यानिर्देशा-
त्फलांतरनिर्देशाच्च । अत्र रुद्राणां सहस्रसंख्ययाऽऽवृत्तिपक्षे वयंसोमेति शिरसः
प्रतिरुद्रमावृत्तिः शिरसा सह रुद्रजपविधानात् । अस्मिन् पक्षे न चमकजपः ॥
तद्विधानाभावात् । एकमुक्तेन विधिना पंचविधरुद्राणां मध्ये प्रकांतमन्यतमं रुद्रं
रुद्राणां सहस्रं वा स्वयं समापयेत् । ऋत्विजो वा समापयेयुः ॥

“ अथ माहृषुखा ऋत्विजः ” उदङ्मुख्यजमानहस्ते श्रेयः संपादनं कुर्युः ॥
तद्यथा ॥ ॐ शिवा आपः संस्विति पंचेण यजमानहस्ते जलप्रक्षेपः ॥ ॐ सौमन-
स्यमस्तु इति पुष्पाणाम् । ॐ असतं चास्मिन् चास्त्विति अक्षतानाम् । ॐ दीर्घमायुः
शांतिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु इति पुनर्जलस्य । मया भवभ्रियोगेनाभिषेकात्मकामुक्-
रुद्रमध्ये यथांशेन कृतोऽभिषेकस्तस्माद्यज्जातं श्रेयस्तत्तुभ्यं संपददे इति । एवं वर-
णक्रमेण सर्वेऽपि श्रेयो दद्युः । इदं च निर्मूलत्वाद्यजमानप्रतारणमात्रमेव । पुत्रकु-
तवैतरणीदानजन्यश्रेयो दानवन्मायस्तानादिजन्यपुण्यदानवच्चेदपि श्रेयो दानप-
विबुद्धमित्यपि केचित्

अथ उदङ्मुखोऽपिष्टेन यजमानेन माहृषुखोऽपविष्टानामाचार्यादीनामभ्यर्चनम् ।
उत्तममध्यमाधमपक्षेण यथाशक्ति वित्तशास्त्रवर्जं वरणक्रमेण तेभ्यो दक्षिणा दा-
नम् ॥ तत्रैवं प्रकारः । अद्येत्यादि देशकालौ संस्कीर्य कृतस्याभिषेकात्मकामुक्क-

१ अत्रेदं बोध्यम् । श्रीकृष्णजन्मखंडे अध्याय ८७—“ दक्षिणाभिश्च फलदो हत-
पद्मो ह्यदक्षिणः । दक्षिणा विप्रमुद्दिश्य तत्काले तु न दीयते । एकरात्रव्यतीते तु तद्दानं द्विगुणं
भवेत् । मासे शतगुणं प्रोक्तं द्विमासे तु सहस्रकम् । संवत्सरे व्यतीते तु स दाता नरकं व्रजेत् ।
वर्षाणां च सहस्रं च मूयकुण्डे निपत्य च । ततश्चांडालतां याति व्याधियुक्तश्च पातकी । दात्रा न-
दीयते दानं गृहीत्रा चेन्न गृह्यते । उभौ तौ नरकं यातः वर्षाणां च सहस्रकम् । यजमानश्च चां-
डालो ब्राह्मणस्तत्परोहितः । व्याधियुक्ताबुधौ तौ च पापिनौ कर्मणः फलात् ” इति । अग्रेच
तत्रैवाध्याये १२९ सप्तस्त्रुमार उवाच “ सर्वस्वं दक्षिणा देहि तूर्णं लक्ष्मीपतेः पित । सा-
र्थकं कुरु कर्मदं वेदोक्तं वचनं शृणु । दक्षिणा विप्रमुद्दिश्य तत्काले चेन्न दीयते । मुहूर्ते तु
व्यतीते सा दक्षिणा द्विगुणा भवेत् । वामरे च बहिर्भूते भवेत्सापि चतुर्गुणा । त्रिरात्रे समतीते तु
पङ्चगुणा दक्षिणा भवेत् । पञ्चाते तु शतगुणा मासाते च चतुर्गुणा । परमासेऽप्यधिके न्यू-
ने च साहस्रगुणा धिया । वर्षाते सा लक्षगुणा ब्रह्मणोऽन्तं हि यादवा । उभौ च नरकं यातः कर्म-
कर्तृपुरोहितौ । ” इति । “ यागोऽमंत्रोऽदक्षिणश्च न फलं दास्यति कचिद् ” इति श्रीमद्भा-
गवते स्कंदे ४ अध्याय ६ श्लोक ५० वंशीधर्याम् । भगवद्गीतायाम् अध्याय १७
श्लो. १३ “ विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं चैव तामसं परिकी-

द्रुक्र्मणः सांगत्वसिद्धये आचार्यादीनां पूजनं करिष्ये इत्याचारात्संकल्पं कृत्वा । आचार्यायेदं पाद्यम् । इदं बार्हस्पत्यं वासो युगलपित्वादि गंधपुष्पधूपदीपतांबूलानि दत्त्वा पूर्वोक्तविशेषणवतिकाले कृतस्याभिषेकाशुक्रद्रुक्र्मणः प्रतिष्ठासिध्यर्थं अमुकगोत्राय यजुर्वेदांतर्गतवाजसनेयिमाध्यंदिनशाखाध्यायिने काण्वशाखाध्यायिने वा अमुकशर्मणे आचार्याय ययाश्वत्थलंकृतमिमां सवत्सां गां रुद्रदैवत्यमिदं च हिरण्यमग्निदैवतं तुभ्यमहं संपददे । इति विप्रहस्ते सकुशाक्षतजन्मपक्षेपूर्वकं दक्षिणा दत्त्वा नममेति धूयात् ॥ विप्रस्तु । ॐ द्यौस्त्वा ददातु पृथिवीत्वा प्रतियुक्ता ॥ इति मंत्रांते रुद्राय गाम् ॐ मतिष्टहामीत्युक्त्वा । ॐ कोदात्कस्ना

र्तितम् ॥ ” भावप्रकाशटीकायाम्. “ निधिहीनं यथाशास्त्रावबोधितविपर्ययम् । अन्नदानविहीनं च स्वरतो वर्षातस्तथा । मंत्रहीनं यथाशास्त्रं दक्षिणाहीनमध्वरम् । आस्तिक्यबुद्धिः शून्यं तं तामसं कथयति वै ॥ अयं पंचविधो यज्ञस्तथाज्यः श्रेयोऽर्थिभिः सदा । यथाशास्त्रमनुष्ठानाद्वा नसेऽस्ति फलं मनाम् । तामसे त्वयथाशास्त्रानुष्ठानान्न फलं मनागिति ।

“अथ दक्षिणानियमो महार्षिर्वे सिद्धान्तशेखरे च” ॥ दक्षिणा चोत्तमा मध्याचाधमेति त्रिधामता ॥ तत्र सौवर्णनिष्कणि दशसाहस्रिकोक्तमा ॥ तदर्धं मध्यमा प्रोक्ता तृतीया त्रिसहस्रिका ॥

१ सुवर्णपक्षे उत्तमपक्षः ॥

गुंजा	कर्प	वाल	रूपीया	निष्क	वर्ण	एकनिष्कलं
८०	१	२७।	वाल ३०	१	४	तोल रूपीया ३॥८

१ उत्तम-दशहजार निष्कलं तोलरूपीया ३६२९० भार ॥ मध्यम-पांचहजार निष्कलं तोलरूपीया १८१२९ भार ॥ कनिष्ठ त्रण हजार निष्कलं तोलरूपीया १०८७९ भार ॥ इति ॥

२ अपरो मध्यमः प्रकारः सुवर्णपक्षे तत्रैव ॥ उत्तमा त्रिशति वा स्यान्मध्यमा द्विशती भवेत् ॥ शतमात्राधमा द्वेया प्रकारः कीर्त्यतेऽपरः ॥ उत्तमपक्षे निष्क ३०० तोलरूपीया १०८७॥ भार ॥ मध्यपक्षे निष्क २०० तोलरूपीया ७२९ भार ॥ कनिष्ठ पक्षे निष्क १०० निष्कलं तोलरूपीया ३६२॥ भार ॥

३ अपरः कनिष्ठ प्रकारः सुवर्णपक्षे तत्रैव ॥ उत्तमा च चतुःषष्टी तदर्धं मध्यमा इमृता ॥ चतुर्विंशतिरन्या स्यादयान्यद्विधिरुच्यते ॥ अत्र अन्यद्विधिरित्यनेन कृत्विक्संख्यादक्षिणादिविधिः ॥ श्रेष्ठपक्षे निष्क ६४ तोलरूपीया २३२ भार ॥ मध्यम पक्षे निष्क ३२ तोल रूपीया ११६ भार ॥ कनिष्ठपक्षे निष्क २४ तोल रूपीया ८७ भार ॥ इति ॥

अदादित्यादि कामस्तुतिं पठित्वा ॐ स्वस्तीति वदेत् । प्रत्यक्षाया गोरभावे तु तन्निष्कृत्यत्वेन सौवर्णिकनिष्कदानम् । निष्कस्तु चतुः सौवर्णिकः । तदसंभवे तदर्धस्य तस्याप्यसंभवे तदर्धस्य । एतावद्विरण्यासंभवे सौवर्णनिष्कपरिमित-
रजतदानम् । तदसंभवे तदर्धस्य । तस्याप्यसंभवे तदर्धस्य । एवमृत्विग्भ्यो-
ऽपि संकल्पपूर्वकं वरणक्रमेण तान् संपूज्य दक्षिणादानम् ॥ यथाशक्ति आचार्या-
दिभ्योऽङ्गेकारमुद्रिकोदपात्रोपानद्व्यंजनछत्रचामराद्युपकरणदानम् । अथ कृतस्यां-
भिषेकात्मकामुकरुद्रकर्मणः समृद्धये यथाकार्त्तं यथोपपन्नेनान्नेन नानागो-
श्रान्नानाशर्पणोऽमुकसंख्याकान् ब्राह्मणान् भोजयित्वे इति संकल्पपूर्वकं ब्राह्म-
णभोजनम् ॥ रुद्री रुद्रैकादशिनीति पर्यायद्वये लघुरुद्रे एकादश । महारुद्रे एक-
विंशत्युत्तरशतम् ॥ अतिरुद्रे एतदेवैकादशगुणं त्रयोदशशतान्येकविंशत्चेति । ततः
श्रीरुद्रस्य सांगत्वसिद्धये “ अनादिनिघ्नो रुद्रो गीयते० ” इत्यादिका
महारुद्रस्तुतिः । सदस्यानां चंदनासतपुष्पमालाचक्रतांबूलदक्षिणादिभिरभ्यर्चनम् ।
मयाचरिताभिषेकात्मकामुकरुद्रविधौ यन्न्यूनं यथातिरिक्तं कृतं तद्भवतां ब्रा-
ह्मणानां वचनात्सर्वं परिपूर्णमच्छिद्रं चास्त्विति वृद्धांजलिना यजमानेन प्रार्थिते
संपूर्णमच्छिद्रं चास्त्विति विप्राणां प्रतिवचनम् । ततो मयाचरितेनाभिषेकात्म-
कामुकरुद्रेण श्रीभगवान् परमात्मा सांवशिवः प्रीयताम् । ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणम-
रित्वति भूमौ कुशजलप्रसेपपूर्वकं कर्म ब्रह्मार्पणं विशाय विप्रेभ्यो मंत्राशिषां
ग्रहणम् । तेषां सानुनयं विसर्जनम् । ब्राह्मणानां भोजनम् । दीनानायादीनां
चान्नादिना संतोषणम् । ततः स्वयं सुहृन्मित्रश्रुतः सोत्साहः संतुष्टो हविष्यं भुंजीत ॥
धीमताऽनंतदेवेन श्रीमदुद्धवसुनुना ॥ त्रैविद्यमोदसंज्ञेन काशीपुरनिवासिना । १ ।
श्रुतिरमृत्यालवालौघ्यं रुद्रकल्पद्रुमोऽर्पितः मदीयनाययो विष्णुबंधयोः शिवपादयोः । २ ।
सुहृदुद्भूः प्रार्थयेहं सज्जनान् शुद्धमानसान् मयोक्तपिह संशोध्यं विचार्य सदसच्चयम् । ३ ।
ज्ञात्वातुच्छिष्टं धैर्यः करोति ग्रंथगोपनम् । तस्य श्रेयोर्थिनस्तन्न भूयाच्चौरो यतोहिंसः
यश्च श्रमः समुत्पन्ने ग्रंथस्यास्य विलेखने । सर्वात्पातेन विश्वेशः प्रीयतां परमः शिवः

इति श्रीसूर्यपुरनिवासिना भीतडाखेडावालविप्रजातीयेन

द्विवेशुपनामकपरशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मणा

संशोधिते श्रीरुद्रकल्पद्रुमे अभिषेकपरिच्छेदः

समाप्तः ॥

॥ अथ जपरुद्रपरिच्छेदः ॥ ५ ॥

सिद्धिबुद्धिप्रदातारं विघ्नव्यूहविदारणम् ॥ महागणपतिं वंदे लक्ष्मीविष्णवादिभिर्वृतम् ॥ १ ॥
 श्रीभवानीशिवौ वंदे सच्चिदानंदविग्रहौ ॥ विधीन्द्रादिभिराराध्यौ भक्तकल्पमहीरुहौ ॥ २ ॥
 श्रीरामं रामराजेन्द्रं महामंगलमंगलं ॥ सीताभरतशत्रुघ्नलक्ष्मणैः सहितं भजे ॥ ३ ॥
 कात्यायनगुरुं नत्वा श्रीमदुद्धवसूनुना ॥ तन्यतेऽनन्तदेवेन महारुद्रस्य पद्धतिः ॥ ४ ॥
 पद्धत्यो विविधा अन्याः स्फुटाः सन्तीह यद्यपि ॥ ताभ्यस्तस्या विशेषोयः पंडितैः सोवधार्यतां

॥ अथ सर्वप्रायश्चित्तप्रयोगः ॥

अथ काण्वमाध्यंदिन्यादिसर्ववाजसनेयिशाखानुसारेण रुद्रप्रयोग उच्यते ॥
 तत्रादौ कर्तृविशेषं प्रतिशाखाविशेषेण रुद्रानुष्ठाननिर्णय उच्यते ॥ यद्यपि वाजसने-
 यिशाखास्तु ध्रुवेति रुद्रे रुद्रजपादिविधिस्तस्येति कर्त्तव्यता विधिश्च न ध्रुवते ॥ बौ-
 धायनसूत्रहेमाद्रुदाहृतशौनकमतं बृहत्पराशरस्मृतिकालिकापुराणादौ तु रुद्रेति क-
 र्त्तव्यताविधिर्नानाविधो दृश्यते ॥ अतस्तेषामन्यतमः प्रकारो वैकल्पिकः प्रस-
 क्तस्तथापि अभिधास्येय रुद्राणां शान्तये गृहमेधिनां ॥ पंचांगानां विधानं तु य-
 त्कृतं इन्ति पातकमित्युपक्रम्य समधीते इषेत्वादियु मंत्रेषु खं ब्रह्मान्तेषु याः क्रियाः
 दशप्रणवसंयुक्ता भूर्भुवः स्वरितीति चेति बृहत्पराशरस्मृतिवाक्येपि खं ब्रह्मांततो-
 पादानादिपेत्नादीकाणां मंत्राणां माध्यंदिनशाखायामेव समधीतत्वात्ततो भिन्नास्तु
 तैत्तरीयशाखास्तु समुद्रोऽश्वस्य योनिः समुद्र इत्यन्ततायाः समधीतत्वेन खं ब्रह्मा-
 न्तताया अभावात् ॥ बृहत्पराशरस्मृतिविहितो रुद्रेति कर्त्तव्यताविधिर्माध्यंदिनशाखा
 विषय इत्यध्यवसीयते ॥ अत एव बृहत्पराशरस्मृतिविहिते रुद्रेति कर्त्तव्यताविधौ
 काण्वमाध्यंदिनशाखासमधीतमंत्राणामेव विनियोगो दृश्यते न पूनस्तयोरनधोता-
 नामन्यशाखासमधीतानां मंत्राणां ॥ तेन बौधायनाद्युक्तो रुद्रेति कर्त्तव्यताविधिर्न
 काण्वमाध्यंदिनानां ॥ खं ब्रह्मांततायाः काण्वशाखायापभावेऽपि माध्यंदिनशा-
 खायाः सर्ववाजसनेयिशाखासाधारण्यात् माध्यंदिनशाखापरतया पराशरोक्तौ रु-
 द्रेति कर्त्तव्यताविधिरपि सर्ववाजसनेयिशाखासाधारणा एव ॥ उक्तं च ग्रहयज्ञ-
 मभिधाय माध्यंदिनशाखायाः सर्ववाजसनेयिशाखासाधारणं वसिष्ठेन ॥ मा-
 ध्यंदिनीतु शाखा सर्वसाधारणा हि सा ॥ तामेव च पुरस्कृत्य वसिष्ठेन प्रभापित-
 मिति ॥ कथं माध्यंदिनशाखायाः सर्ववाजसनेयिशाखा साधारण्यमिति चेदुच्यते ॥
 नैमित्तिककाम्यवैकल्पिकानि कर्माणि भगवता काण्वसूत्रकृता माध्यंदिनशाखायाः
 सर्वसाधारण्येनोपनिबद्धानीति माध्यंदिनीशाखा सर्ववाजसनेयिशाखा साधारण्ये-

त्यर्थः ॥ अत्र यद्यप्यन्याधानमध्वर्युयंजमानो वेति सूत्रव्याख्यावसरे शाखाद्वय-
मधिकृत्य तात्पर्येणानुप्रवृत्त आचार्यस्तत्र नित्यनैमित्तिककाम्यवैकल्पिकानि का-
त्स्न्येनोपनिबद्धनि ॥ शाखाद्वयव्यतिरेकेण नैयमिकमात्रमेवेति कर्कोपाध्यायैरुक्तं
तथापि माध्यंदिनशाखामेवाधिकृत्याचार्यप्रवृत्तिर्मुख्या ॥ आचार्योभिप्रायात् ॥
तथाहि ॥ ये मंत्राः माध्यंदिनशाखातः काण्वशाखायामधिकाः समधीताः ॥ मित्र-
स्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षः इति ॥ नमः कृताय कर्मण इति ॥ यस्ते प्राणः पशुष्विति ॥
आप्यायता ध्रुवा इविषा घृतेनेति ॥ उत्सृज्यते मूसले यच्चेत्येवमादयस्ते तु मंत्राः
संपूर्णा एव भगवता सूत्रे उपनिबद्धाः ॥ ये तु काण्वशाखातो माध्यंदिनशाखायाम-
धिकाः समधीताः ॥ अयमग्निः पुरीष्यो रषिमानिति शिवोनामासि स्वधितिस्त्वः
इति अंगिरसो नः पितर इत्येवमादयस्ते तु द्वयोः शाखयोः समाम्नाता मंत्रा इव प्र-
तीकमात्रेणैवोपनिबद्धा इति ॥ द्वयोः शाखयोः सममुख्यप्रवृत्तित्वेन माध्यंदिनशाखा-
यामनधीताः काण्वशाखामंत्रा इव काण्वशाखायामप्यनधीताः माध्यंदिनशाखा-
मंत्राः संपूर्णा एव भगवता सूत्रे उपनिबद्धा भवेयुः ॥ यस्तु सूत्रकृता काण्वमाध्यंदि-
नशाखयोः समाम्नातोप्यस्मात्त्वश्चिजातोसीति मंत्रः सूत्रे संपूर्ण उपनिबद्धस्तस्य
पत्न्यामप्यनूह प्रहस्यर्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वान्न दोषः ॥ अत एवोक्तं भर्तृपक्षपितृभूति
बासुदेव कर्कोपाध्यायी अनन्तदेवयाज्ञिकादिभिर्माध्यकारैः ॥ सकलमंत्रपाठः ॥
पत्न्यामप्यनूह प्रहस्यर्थ इति ॥ तस्मान्माध्यंदिनशाखैव पंचदशसु वाजनेपिशा-
खासु मुख्यं सर्वसाधारणा ॥ अत एवोक्तं वसिष्ठेन ॥ माध्यंदिनी तु या शाखा
सर्वसाधारणा हि सेति ॥ तस्मात्साधूक्तं खं ब्रह्मान्तता ग्रहणलिगाद्यो माध्यंदिन-
शाखापरतया रुद्रेति कर्तव्यता विधिरभिहितः स सर्वैवाजसनेपिशाखासाधारण इ-
ति ॥ एवं च सति मनोज्योतिरवोदयप्रिर्मुद्दानं मर्माणि ते ॥ मानस्तोक इति शे-
तत्प्रथमं पंचकं स्मरेदिति पराशरस्मृतिवाक्ये काण्वशाखासमधीतपाठस्य मनोज्यो-
तिरिति मंत्रस्य प्रतीकोपादानं युज्यते ॥ यत्तु देवयाज्ञिकादिभिर्बौधायनसूत्रवि-
हितं पंचांगरुद्रन्यासादिकमुक्तं तत्काण्वमाध्यंदिन्यादिवाजसनेपिशाखायास्वनधी-
तानामप्यन्यशाखामंत्राणां केषांचिद्विनिर्योगस्य तत्र दर्शनद्वाराजसनेपिनां काण्व-
माध्यंदिनादीनां तदध्ययनाक्षेपापत्तेः सूत्रस्य साधारणत्वेन बौधायनैकविषयत्वाच्चा-
युक्तं सर्वयजुः शाखासमधीताद्वाजसनेपिशाखासमधीतो रुद्र जपादिष्विति प्रश-
स्त्वः ॥ आदित्यानीमानि श्रुष्टानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायंत इति
शसपयश्रुतेः ॥ आदित्यादधीतानां यजुषां श्रुत्वेन प्रशस्त्यमनया श्रुत्योक्तं ॥ तेन
तदन्तः पातिनो रुद्रस्यापि प्राशस्त्यमुक्तमेव ॥ आदित्यादधीतानां यजुषां श्रुत्वेन

प्राशस्त्यमनया श्रुत्योक्तं ॥ तेन तदन्तःपातिनो रुद्रस्यापि प्राशस्त्यमुक्तमेव ॥
 आदित्यादनधीतानामन्ययजुषां तु कृष्णत्वेनाप्राशस्त्यं तदन्तःपातित्वादुद्रस्याप्य-
 प्राशस्त्यं चार्थादुक्तश्रुत्यैवबोधितं ॥ एतेनान्ययजुःशाखासमधीताद्बुद्धाच्चैत्तिरी-
 यशाखासमधीतो रुद्रो जपादिष्वतिप्रशस्त इत्यपास्तं न च तैत्तिरीयशाखासमधीतो
 रुद्रेति प्रशस्त एव ॥ बोधायनीयस्मार्त्तसूत्रे तत् शाखीये रुद्रेति कर्तव्यतायाः स-
 माग्नातत्वात् इति वाच्यं ॥ स्मार्त्तत्वात्पराशरस्मृतौ माध्यन्दिन्यादिशाखापुरः-
 स्कारेणैव तस्याविहितत्वात् ॥ अत एव पारस्कराचार्येण गृह्यसूत्रे रुद्रेति कर्त्तव्यता
 नोपनिबद्धाः ॥ बह्वृचादयस्तु श्रौतकर्मानुष्ठानार्थं स्वपरंपरापरिगृहीतयजुः शाखा-
 समधीतरुद्रजपादि कुर्युः ॥

॥ अथ शाखापरकत्वे रुद्रविचारः ॥

• यजुर्वेदशाखान्यतिरिक्तवेदशाखासु रुद्राभावात् ॥ स्वपरंपरापरिगृहीत यजुः
 शाखायास्तु स्वशाखात्वं यतोऽस्ति ॥ कथं उच्यते ॥ वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि
 यथाक्रमं ॥ अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणं स्त्रियमुद्देहिति याज्ञवल्क्यस्मृतौ ॥ वेदं वेदौ
 तथा वेदान् वेदान् वा चतुरो द्विजः ॥ अधीत्य चाधिगम्यार्थं तत् स्नायात् द्विजो-
 त्तम इति माधवीये कूर्मपुराणे च वेदाध्ययनाधिकारी मात्रमुद्दिश्य समर्थासमर्थपरतया
 वैकल्पिकमेकानेकवेदाध्ययनमुक्तं ॥ तच्च सकलावशिष्टैकैकवेदाध्ययनं मनुष्यैः कर्त्तव्य-
 मशक्यं ॥ अतो वेदशब्देन एकशाखैव विवक्षिता ॥ तेनैकैकवेदस्यैकैकशाखाध्यय-
 नेन सर्ववेदाध्ययनं ॥ वेदानामनेकशाखावत्त्वादनियतशाखया वेदाध्ययने प्रसक्ते
 स्वीयैः पित्रादिभिरध्ययनादिना परिगृहीतो वेदः स्वाध्याय इत्यर्थकेन स्वाध्यायो-
 ध्येतव्य इति विधिना ॥ पारंपर्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ॥ तच्छास्त्रं कर्म कुर्वीत
 तच्छाखाध्ययनं तथेति मदनपारिजातोदाहृतवसिष्ठस्मृत्या च स्वपरंपरापरिगृहीतो
 वेदशाखानियमः क्रियते ॥ अतश्च सर्वेषां वेदाध्ययनाधिकारीणां प्रतिवेदमेकैकास्व-
 परंपरापरिगृहीता स्वाध्यायापरपर्याया स्वशाखास्तीत्यवगम्यते ॥ न चैकस्मिन् वे-
 दाध्ययने स्वपरंपरापरिगृहीतशाखानियमानवेदान्तराध्ययने इति वाच्यं ॥ स्वा-
 ध्यायोध्येतव्य इत्यस्य विधेः सर्ववेदशाखासु श्रुतत्वेन स्वाध्यायस्यैवाध्ययनविधा-
 नात्स्वपरंपरापरिगृहीतशाखायाः स्वाध्यायत्वादसिष्टस्मृतौ सामान्यतः श्रुतस्य वेद-
 पदस्य सर्ववेदसाधारण्याद्वेदान्तराध्ययनेपि स्वपरंपरा परिगृहीतशाखानियमन्तुल्य
 एव ॥ अत एव शतपथे पंचमहायज्ञब्राह्मणे स्वाध्यायप्रशंसा ब्राह्मणे च ॥ तस्मा-
 त्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति प्रकृत्य एवं विद्वानृचोहरहः स्वाध्यायमधीत इत्यादिना य
 एवं विद्वानयर्वागिरसोहरहः स्वाध्यायमधीत इत्यन्तेन चतुर्थ्यपि वेदेषु स्वाध्याया-

प्राशस्त्यमनया श्रुत्योक्तं ॥ तेन तदन्तःपातिनो रुद्रस्यापि प्राशस्त्यमुक्तमेव ॥
आदित्यादनधीतानामन्ययजुषां तु कृष्णत्वेनाप्राशस्त्यं तदन्तःपातित्वादुद्रस्याप्य-
प्राशस्त्यं चार्थादुक्तश्रुत्यैवबोधितं ॥ एतेनान्ययजुःशाखासमधीताद्वादृचैत्तिरी-
यशाखासमधीतो रुद्रो जपादिष्वतिप्रशस्त इत्यपास्तं न च तैत्तिरीयशाखासमधीतो
रुद्रेति प्रशस्त एव ॥ बोधायनीयस्मार्त्तसूत्रे तत् शाखीये रुद्रेति कर्तव्यतायाः स-
माम्नातत्वात् इति वाच्यं ॥ स्मार्त्तत्वात्पराशरस्मृतौ माध्यंदिन्यादिशाखापुरः-
स्कारेणैव तस्याविहितत्वात् ॥ अत एव पारस्कराचार्येण गृह्यसूत्रे रुद्रेति कर्तव्यता
नोपनिबद्धाः ॥ बहुवचनस्तु श्रौतकर्मालुप्तानार्थं स्वपरंपरापरिगृहीतयजुः शाखा-
समधीतरुद्रजपादि कुर्युः ॥

॥ अथ शाखापरकत्वे रुद्रविचारः ॥

• यजुर्वेदशाखान्यतिरिक्तवेदशाखासु रुद्राभावात् ॥ स्वपरंपरापरिगृहीत यजुः
शाखायास्तु स्वशाखात्वं यतोऽस्ति ॥ कथं उच्यते ॥ वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि
यथाक्रमं ॥ अविप्लुतव्रह्मचर्यो लक्षण्यं स्त्रियमुद्वहेदिति याज्ञवल्क्यस्मृतौ ॥ वेदं वेदौ
तथा वेदान् वेदान् वा चतुरो द्विजः ॥ अधीत्य चाधिगम्यार्थं तत् स्नायात् द्विजो-
त्तम इति माधवीये कूर्मपुराणे च वेदाध्ययनाधिकारी मात्रमुद्दिश्य समर्थासमर्थपरतया
वैकल्पिकमेकानेकवेदाध्ययनमुक्तं ॥ तच्च सकलावशिष्टैकैकवेदाध्ययनं मनुष्यैः कर्तव्य-
मशक्यं ॥ अतो वेदशब्देन एकशाखैव विवक्षिता ॥ तेनैकैकवेदस्यैकैकशाखाध्यय-
नेन सर्ववेदाध्ययनं ॥ वेदानामनेकशाखावत्त्वादनियतशाखया वेदाध्ययने प्रसक्ते
स्वीयैः पित्रादिभिरध्ययनादिना परिगृहीतो वेदः स्वाध्याय इत्यर्थेन स्वाध्यायो-
ध्येतव्य इति विधिना ॥ पारंपर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ॥ तच्छाखं कर्म कुर्वीत
तच्छाखाध्ययनं तथेति मदनपारिजातोदाहृतवसिष्ठस्मृत्या च स्वपरंपरापरिगृहीतो
वेदशाखानियमः क्रियते ॥ अतश्च सर्वेषां वेदाध्ययनाधिकारीणां प्रतिवेदमेकैकास्व-
परंपरापरिगृहीता स्वाध्यायापरंपर्याया स्वशाखास्तीत्यवगम्यते ॥ न चैकस्मिन् वे-
दाध्ययने स्वपरंपरापरिगृहीतशाखानियमानवेदान्तराध्ययने इति वाच्यं ॥ स्वा-
ध्यायोध्येतव्य इत्यस्य विधेः सर्ववेदशाखासु श्रुतत्वेन स्वाध्यायस्यैवाध्ययनविधा-
नात्स्वपरंपरापरिगृहीतशाखायाः स्वाध्यायत्वाद्वसिष्ठस्मृतौ सामान्यतः श्रुतस्य वेद-
पदस्य सर्ववेदसाधारण्याद्देवान्तराध्ययनेपि स्वपरंपरा परिगृहीतशाखानियमस्तुल्य
एव ॥ अत एव शतपथे पंचमहायज्ञब्राह्मणे स्वाध्यायमशंसा ब्राह्मणे च ॥ तस्मा-
त्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति प्रकृत्य एवं विद्वानृचोहरहः स्वाध्यायमधीत इत्यादिना य
एवं विद्वानयर्वांगिरसोहरहः स्वाध्यायमधीत इत्यन्तेन चतुर्ष्वपि वेदेषु स्वाध्याया-

खंडे ष्टोत्सर्गकरणे ॥ तत्र रुद्रान् जपित्वा तु स्थापयेत् रुद्रदेवतमिति मात्स्यमुदा-
 हृत्याह हेमाद्रिः रुद्रो नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिरध्यायो यजुर्वेदे प्रसिद्ध इति ॥ व-
 तखंडान्तर्गतशांतिखंडेपि स एव ॥ शौनकपतादित्युपन्यस्य अयातः शतरुद्रियमंत्राणां
 त्रिनिर्गोमं तद्विविधं तदर्थध्यानं तैरारावनं तदेवतान्तर्कृषिं तदंगन्यासादिकं तच्छ-
 न्दश्च व्याख्यास्यामः शौनकमते ॥ तत्र शतरुद्रियमंत्रो नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येकाद-
 शानुवाचामिति मिताक्षरायामपि ॥ ब्राह्मणः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जलेस्थितः ॥
 इति रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणस्थयाज्ञवल्क्यावसरे नमस्ते रुद्रमन्यव इति शतरुद्रिय
 जप उक्तः शुद्धपतीति व्याख्यातं ॥ अत एव बह्वृचादिवेदशाखासु रुद्रो नास्ती-
 त्यनुचानाः प्रवदन्ति ॥ शौनकेनापि ऋग्वेदाचार्येण मूलशान्तिविधाविदमेव स्पष्ट-
 तया प्रदर्शितं ॥ तथाहि ॥ मध्यकुंभं प्रकृत्याह शौनकः अर्चितं गंधपुष्पाद्यैः ॥ श्री-
 रुद्रं च स्पृशन् जपेत् ॥ पदंगसहिं सम्पक् जपेद्रुद्रसंख्ययेत्यनेन यजुर्वेदिनं प्रतिरुद्र-
 जपमभिधाय बह्वृचादीनां रुद्राभावमभिधेयं तां प्रतिविशेषमाह ॥ बह्वृचा रुद्रसूक्तैर्वा
 छंदोगा रुद्रसूक्तैर्वा छंदोगा रुद्रसामभिः ॥ एकादशाष्टत्रिद्वयेकसंख्यया शक्तितो ज-
 पेदिति ॥ अत्र वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ स च विकल्पो यजुः शाखासमधीतरुद्रा-
 ध्ययनभावे सूक्तादिजपविधिः ॥ तदध्ययनसत्त्वे तु रुद्रजपविधिरेवेत्येवं व्यवस्थितो
 ज्ञेयः ॥ यदि यजुर्वेदव्यतिरिक्तवेदशाखास्वपि रुद्रः सामान्नातः स्यात्तदा रुद्रजप-
 विधिनैव तेषां तत्तिद्धौ बह्वृचा रुद्रसूक्तैर्वेत्त्यादिशास्त्रस्य वैयर्थ्यमेव प्रसज्येत ॥ त-
 स्मात्तासु रुद्रो नास्त्येव ॥ अत एव कात्यायनो रुद्रजपादावार्तिव्यर्थं यजुर्वेदव्य-
 तिरिक्तबह्वृचादिवेदशाखिविप्रवरणं प्रतिषेधति ॥ बह्वृचाः सामगाश्चैव तथा चायर्वणा
 द्विजाः ॥ महारुद्रजपेनैव नियोज्या श्रुतिधर्मत इति ॥ कैश्चिदिदं कात्यायनीपरत्वेनोदाहृतं ॥
 बह्वृचादीनां वेदशाखासु शतरुद्रियापरपर्यायस्य रुद्रस्यानधीतत्वेन तज्जपादौ ते-
 पामनर्हत्वादिति श्रुतिधर्मत इति अस्यार्थः ॥ उशना अपि ॥ ऋग्वेदी ब्रह्मवेदी वा
 पितृवेदी तु यो द्विजः ॥ घोराशान्तरे रौद्रे जपे तान्परिवर्जयेत् ॥ पितृवेदी छंदोगः ॥
 ब्रह्मवेदी आयर्वणः ॥ घोराश्च अशान्ताश्च घोराशान्ताः ॥ अतिशयेन घोराशान्तास्ते
 घोराशान्ततराः ॥ तथा च शातपयीश्रुतिः ॥ तेषां वा उभयतो नमस्कारा अन्ये अ-
 न्यतरतो नमस्कारा अन्ये ते हते घोरतरा अशान्ततरा य उभय उभयतो नमस्कारा
 उभयत एवैतान् एतदग्रेन नमस्कारेण शमयतीति ॥ ते विद्यन्ते यस्मिन् सघोरा-
 शान्ततरस्तस्मिन् अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयोच ॥ रौद्रे रुद्रदेवता एकशतरुद्रिय विव-
 यके जपे इत्यर्थः ॥ यत्तु ऋग्विधाने चतुर्थेध्याये ॥ अत्रैवत्वावपेन्मध्ये ॥ पितृ-
 सूक्तान्यनेकशः ॥ पित्र्यान्तां संदितां विधात् पितृन् प्रीणन्ति चैतया ॥ एवमेव

समाहृत्य वासवीसंहिता भवेत् ॥ रौद्रादित्या वैश्वदेवी यदैवत्यां च कामयेदित्यु-
क्तं ॥ यच्च छंदोगानां सामविधानब्राह्मणे ॥ आबो राजा तदो वर्ग आष्यदोहा-
नि देवव्रतानि चैषा रद्री नाम संहितैतां प्रयुजन् रुद्रं प्रीणातीत्युक्तं आबो राजेत्येकं
साम ॥ तदोवर्गश्चत्वारि ॥ आष्यदोहानि त्रीणि ॥ देवव्रतानि त्रीणीति तत्फलान्त-
रार्यप्रयोगांतरं तत्रैते महारुद्रादिकरणं युक्तं ॥ रौद्रीसंहिताया रुद्रत्वाभावात् ॥ अत
एव हेमाद्रौ दृष्योत्सर्गप्रकरणे सौरपुराणे ॥ रुद्रमावाह्य कलशे गंधमाल्याक्षतादिभिः ॥
संपूज्य संस्पृशन् कुंभं रुद्राध्यायं जपेत्ततः ॥ तथैव पौरुषं सूक्तं गायेद्रौद्रं च संहि-
तामिति ॥ रौद्रीसंहितातत्सामविधानब्राह्मणमुदाहृत्याश्वो राजेत्याद्येकादशसामानीति
हेमाद्रिणा व्याख्यातं ॥ अत्र रौद्राध्यायजपस्य रौद्रीसंहितागानस्य च समुच्चय उक्तः ॥
तेन रुद्राद्रौद्रीसंहिता भिन्नेति स्पष्टमुक्तं ॥ यत्तु रुद्रजपेन्नित्यं चिन्तयन्मामनन्यधीः ॥
स तेनैव च देहेन शिवः संजायते ध्रुवं ॥ जपेयो रुद्रसूक्तानि तथायर्वशिवः परं ॥
वैकल्पोपनिषत्सूक्तं श्वेताश्वतरमेव च ॥ ततः परतरो भक्तो मम लोके न विद्यत इति
पञ्चपुराणे शिवगीतायां रौद्रसूक्तानां रुद्रस्य च भेदेन निर्देशाद्रौद्रसूक्ततोपि रुद्रो-
भिन्न इत्यपि स्पष्टमुक्तं ॥ किंच ॥ पदंगैकादशी रुद्रो रुद्रैकादशरुद्रतः ॥ एकादश-
भिरेताभिर्महारुद्रस्तु कथ्यते ॥ एकादशमहारुद्रैरतिरुद्र इतीरित इत्येवमादिभिः शा-
तातपादिवाक्यैरध्वर्युः वेदसमधीत रुद्रावृत्तिनिष्ठसंख्या ॥ विशेषेण रुद्ररुद्री महारुद्रा-
दिसंज्ञाविधानमिव बह्वृचछंदोगादीनां रौद्रसूक्तानां रौद्रसाम्ना चावृत्तिनिष्ठसंख्या ॥
विशेषेणाकर्ष्येषु रुद्ररुद्रीमहारुद्रादिसंज्ञाविधानाभावाच्च ॥ एतेन यत्केपांचिदेतत्सा-
मविधानब्राह्मणवशात्सामभिर्महारुद्राद्याचरणं यच्च ऋग्वेदीनां रौद्रसूक्तैस्तन्निर्मूलं
भ्रान्तिनिबंधनमभिमानमात्रमित्युपेक्ष्यमित्युक्तं निर्णयसिर्वा शान्तिरस्ते कमलाकर-
भट्टपादैः ॥ यत्तु कश्चित् ॥ आद्यवेदोदिता मंत्रा महारुद्रे विशेषतः ॥ विनियोज्या सदा
यस्माद्विवक्ष्यार्थहिते मताः ॥ शतरुद्रियसंज्ञाश्च यजुषाः श्रुतिचोदिताः तस्मात्तेषु सदा
योगा रुद्ररूपनिरूपकाः ॥ न सामा रुद्र इत्युक्तेस्तल्लिगात्सामतोपि च ॥ तस्मान्नयैव
कर्तव्यो महारुद्रो विजानतेति ॥ सहस्रसप्तकं चैव तथा सप्तशतानी च ॥ चत्वारिंश-
च्चतुर्गुक्तो होमस्यादाद्यवेदके ॥ चतुर्थ्यनशतान्यष्टौ सहस्रद्वयमेव ॥ महारुद्रेति होमः
स्यात्सामवेद उदाहृत इत्यादि रघुनाथकृतपद्धतिवृत्तवाक्येभ्यो वेदत्रयैव महारुद्र क-
र्तव्य इत्याह ॥ तन्मूर्खप्रलपितमिव ॥ नहि ऋग्वेदेनैव होत्रमकुर्वत यजुर्वेदेनाध्वर्यव
सामवेदेनोद्गीथं यदेवत्रयै विधायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमिति विदिह विभागेन त्रैविधिक-
विधिरस्ति ॥ येन वेदत्रयैव महारुद्रः क्रियते ॥ किंच ॥ महारुद्रस्य हि रौद्राध्याय-
जप्रात्मकत्वाच्चदंगहोमस्य नमः शंभवायेति मंत्रेणव सिद्धेः प्रधानभूतरुद्रहोमस्य च

खंडे दृष्टोत्सर्गकरणे ॥ तत्र रुद्रान् जपित्वा तु स्थापयेत् रुद्रदेवतमिति मात्स्यमुदा-
हृत्याह हेमाद्रिः रुद्रो नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिरध्यायो यजुर्वेदे प्रसिद्ध इति ॥ ब्र-
तखंडान्तर्गतशांतिखंडेयि स एव ॥ शौनकप्रतादित्युपन्यस्य अयातः शतरुद्रियमंत्राणां
विनियोगं तद्विविधं तदर्थध्यानं तैरारावनं तदेवतान्तर्कृषिं तदंगन्यासादिकं तच्छ-
न्दश्च व्याख्यास्यामः शौनकप्रते ॥ तत्र शतरुद्रियमंत्रो नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येकाद-
शानुवाचाविति पित्तक्षरायामपि ॥ ब्राह्मणः स्वर्णहारी च रुद्रनापी जलेस्थितः ॥
इति रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणस्ययाज्ञवल्क्यावसरे नमस्ते रुद्रमन्यव इति शतरुद्रिय
जप उक्तः शुद्धयतीति व्याख्यातं ॥ अत एव बह्वृचादियेदशाखासु रुद्रो नास्ती-
त्यनूचानाः प्रवदन्ति ॥ शौनकेनापि ऋग्वेदाचार्येण मूलज्ञान्तिविद्याविदमेव स्पष्ट-
तया प्रदर्शितं ॥ तथाहि ॥ मध्यकुंभं प्रकृत्याह शौनकः अर्चितं गंधपुष्पाद्यैः ॥ श्री-
रुद्रं च स्पृशन् जपेत् ॥ षडंगसहितं सम्भक् जपेद्रुद्रसंख्ययेत्यनेन यजुर्वेदिनं प्रतिरुद्र-
जपमभिधाय बह्वृचादीनां रुद्राभावमभिधेयं तां प्रतिविशेषणाह ॥ बह्वृचा रुद्रसूक्तैर्वा
छंदोगा रुद्रसूक्तैर्वा छंदोगा रुद्रसामभिः ॥ एकादशाष्टत्रिदशैकसंख्यया शक्तितो ज-
पेदिति ॥ अत्र वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ स च विकल्पो यजुः शाखासमधीतरुद्रा-
ध्ययनभावे सूक्तादिजपविधिः ॥ तदध्ययनसत्त्वे तु रुद्रजपविधिरपेक्षेयं व्यवस्थितो
ज्ञेयः ॥ यदि यजुर्वेदव्यतिरिक्तवेदशाखास्वपि रुद्रः समागताः स्यात्तदा रुद्रजप-
विधिनैव तेषां तत्सिद्धौ बह्वृचा रुद्रसूक्तैर्वेत्त्यादिशास्त्रस्य वैयर्थ्यमेव प्रसज्येत ॥ त-
स्मात्तासु रुद्रो नास्त्येव ॥ अत एव कात्यायनो रुद्रजपादावार्त्विज्यार्थं यजुर्वेदव्य-
तिरिक्तबह्वृचादिवेदशाखिविप्रवरणं प्रतिषेधति ॥ बह्वृचाः सामगाश्चैव तथा चायर्वणा
द्विजाः ॥ महारुद्रजपेनैव नियोज्या श्रुतिधर्मत इति ॥ कैश्चिदिदं कात्यायनीयत्वेनोदाहृतं ॥
बह्वृचादीनां वेदशाखासु शतरुद्रियापरपर्यायस्य रुद्रस्यानधीतत्वेन तज्जपादौ तै-
षामनर्हत्वादिति श्रुतिधर्मत इति अस्यार्थः ॥ उशना अपि ॥ ऋग्वेदी ब्रह्मवेदी वा
पितृवेदी तु यो द्विजः ॥ घोराशान्ततरे रौद्रे जपे तान्परिवर्जयेत् ॥ पितृवेदी छंदोगः ॥
ब्रह्मवेदी आयर्वणः ॥ घोराश्च अशान्ताश्च घोराशान्ताः ॥ अतिशयेन घोराशान्तास्ते
घोराशान्ततराः ॥ तथा च शातपथीश्रुतिः ॥ तेषां वा उभयतो नमस्कारा अन्ये अ-
न्यतरतो नमस्कारा अन्ये ते हते घोरतरा अशान्ततरा य उभय उभयतो नमस्कारा
उभयत एवैतान् एतदग्रेण नमस्कारेण शमयतीति ॥ ते विद्यन्ते यस्मिन् सघोरा-
शान्ततरस्तस्मिन् अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयोच ॥ रौद्रे रुद्रदेवता एकशतरुद्रिय विप-
यके जपे इत्यर्थः ॥ यत्तु ऋग्विधाने चतुर्थेध्याये ॥ अत्रैतत्वावपेन्मध्ये ॥ पितृ-
सूक्तान्यनेकशः ॥ पित्र्यान्तां संहितां विद्यात् पितृन् ग्रीणन्ति चैतया ॥ एवमेव

समाहृत्य वासवीसंहिता भवेत् ॥ रौद्रादित्या वैश्वदेवी यद्वैवत्यां च कामयेदित्यु-
क्तं ॥ यच्च छंदोगानां सामविधानब्राह्मणे ॥ आवो राजा तद्वो वर्ग आज्यदोहा-
नि देवव्रतानि चैषा रद्री नाम संहितैतां प्रयुंजन रुद्रं प्रीणातीत्युक्तं आवो राजेत्येकं
साम ॥ तद्वोवर्गश्चत्वारि ॥ आज्यदोहानि त्रीणि ॥ देवव्रतानि त्रीणीति तत्फलान्त-
रार्थप्रयोगांतरं तत्रैते महारुद्रादिकरणं युक्तं ॥ रौद्रीसंहिताया रुद्रत्वाभावात् ॥ अत
एव हेमाद्रौ दृपोत्सर्गप्रकरणे सौरपुराणे ॥ रुद्रमावाह्य कलशे गंधमाल्याक्षतादिभिः ॥
संपूज्य संस्पृशन् कुंभं रुद्राध्यायं जपेत्ततः ॥ तथैव पौरुषं सूक्तं गायेद्रौद्रीं च संहि-
तामिति ॥ रौद्रीसंहितातत्सामविधानब्राह्मणमुदाहृत्यावो राजेत्याद्येकादशसामानीति
हेमाद्रिणा व्याख्यातं ॥ अत्र रौद्राध्यायजपस्य रौद्रीसंहितागानस्य च समुच्चय उक्तः ॥
तेन रुद्रारौद्रीसंहिता भिन्नेति स्पष्टमुक्तं ॥ यत्तु रुद्रजपेन्निरर्थं चिन्तयन्मामनन्यधीः ॥
स तेनैव च देहेन शिवः संजायते ध्रुवं ॥ जपेद्यो रुद्रसूक्तानि तथायर्वशिवः परं ॥
वैकल्पोपनिपत्सूक्तं श्वेताश्वतरमेव च ॥ ततः परतरो भक्तो मम लोके न विद्यत इति
पञ्चपुराणे शिवगीतायां रौद्रसूक्तानां रुद्रस्य च येदेन निर्देशारौद्रसूक्ततोपि रुद्रो-
भिन्न इत्यपि स्पष्टमुक्तं ॥ किंच ॥ पदंगैकादशी रुद्रो रुद्रैकादशरुद्रतः ॥ एकादश-
भिरेताभिर्महारुद्रस्तु कथ्यते ॥ एकादशमहारुद्रैरतिरुद्र इतीरित इत्येवमादिभिः शा-
तातपादिवाक्यैरध्वर्युः वेदसमधीत रुद्रावृत्तिनिष्ठसंख्या ॥ विशेषेण रुद्ररुद्री महारुद्रा-
दिसंज्ञाविधानमिव बह्वृचछंदोगादीनां रौद्रसूक्तानां रौद्रसाम्ना चावृत्तिनिष्ठसंख्या ॥
विशेषेणाकरग्रंथेषु रुद्ररुद्रीमहारुद्रादिसंज्ञाविधानाभावाच्च ॥ एतेन यत्केपांचिदेतत्सा-
मविधानब्राह्मणवशात्सामभिर्महारुद्राद्याचरणं यच्च ऋग्वेदीनां रौद्रसूक्तैस्तन्निर्मूलं
भ्रान्तिनिबन्धनमभिमानमात्रमित्युपेक्ष्यमित्युक्तं निर्णयसिद्धौ शान्तिरस्ते कमलाकर-
भट्टपादैः ॥ यत्तु कश्चित् ॥ आद्यवेदोदिता मंत्रा महारुद्रे विशेषतः ॥ विनियोज्या सदा
यस्माद्विवक्षार्थहिते मताः ॥ शतरुद्रियसंज्ञाश्च यजुषाः श्रुतिचोदिताः तस्मात्तेषु सदा
योगा रुद्ररूपनिरूपकाः ॥ न सामा रुद्र इत्युक्तेस्तद्विधात्सामतोपि च ॥ तस्मान्नयैव
कर्तव्यो महारुद्रो विजानतेति ॥ सहस्रसप्तकं चैव तथा सप्तशतानी च ॥ चत्वारिंश-
चतुर्थुक्तो होमस्यादाद्यवेदेक ॥ चतुर्थ्यूनशतान्यष्टौ सहस्रद्वयमेव ॥ महारुद्रेति होमः,
स्यात्सामवेद उदाहृत इत्यादि रघुनाथकृतपद्धतिवृत्तवाक्येभ्यो वेदत्रयैव महारुद्र क-
र्तव्य इत्याह ॥ तन्मूलप्रलपितमिव ॥ नहि ऋग्वेदेनैव होत्रमकुर्वत यजुर्वेदेनाध्वर्यव
सामवेदेनोद्गीथं यदेवत्रयं विधायं भुक्तं तेन ब्रह्मत्वमिति विदिह विभागेन त्रैविषकर्म-
विधिरस्ति ॥ येन वेदत्रयैव महारुद्रः क्रियते ॥ किंच ॥ महारुद्रस्य हि रौद्राध्याय-
जपात्मकत्वात्तदंगहोमस्य नमः श्रंभवायेति श्रवणेन सिद्धेः प्रधानभूतरुद्रहोमस्य च

रौद्राध्यायमंत्रैरेव सिद्धेर्वेदान्तरोक्तकर्तव्यकर्मविशेषस्थाभावेन महाऋग्वेदान्तरस्यो-
 पयोगाभावाच्च ॥ यानि त्वाद्यवेदोदिता मंत्रा इत्यादीनि वाक्यानि तानि तु यस्माद्वि-
 वक्ष्यार्या हिते मता इत्यादीनां हेतूनामुपन्यस्तत्वेन कलितत्वावगमात् निमूर्छानि ॥
 श्रुतिमूलकत्वे तु हेतून्यासोऽनर्थकः ॥ यानि च सहस्रसप्तकं चैवेत्यादिनि तानि
 त्वत्राकरेष्वदर्शनात् जावालकैवल्यश्रुतिविरोधात् शातातपात्रितृत्पवृहत्पराशरादि
 स्मृतिविरोधाद्धेमाद्रिमहार्णवादिनिखलनिबंधविरोधान्निर्मूलत्वाच्चोपेक्षणीयानि ॥
 अत एव बृहत्पराशरेणोक्तं ॥ कुर्याद्विधानं रुद्राणां यजुर्वेदविनिर्मितमिति ॥
 शंकराचार्यकृतविष्णुसहस्रनामभाष्येपि ॥ ईश्वरो देवीं प्रतिष्ठित्कारणं प्रकृ-
 त्पाह ॥ यावज्जीवं प्रणवमयवाऽवर्त्तयेद्रौद्रियं वा याजुर्वेद्यं वसतिमयवा देविका-
 श्यां विदध्यात् ॥ हित्वा लज्जां कलिमलकुलध्वंसनानिरयद्वा विष्णोर्नामान्यनिश-
 ममृतप्राप्तिरेवं चतुर्द्धा ॥ महाकल्पे नन्दिकेश्वरशतानन्दसंवादेपि ॥ जपेद्रुद्रं याजुर्वेद्यं
 प्रयत्नतः ॥ प्रणवं वापि जप्त्वा वा विष्णोर्नामानुकीर्त्तनं ॥ वसतीर्वा तथा काश्यां
 मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥ परशुरामकारिकायामपि ॥ पंचांगान् जपितुं रुद्रान् याजुः
 वेद्यां द्विजन्मनां ॥ मद्रिधानां च मुग्धानां श्रवोषाय श्रवोधिनीति ॥ तस्माद्यजुर्वेद-
 शाखाज्यतिरिक्तवेदशाखासु रूद्रो नास्त्येव ॥ यत्तु जगत्त्रयं शतरुद्रियमग्नयेदोक्तं पदक्रमैः
 एवं कृते तु वेपथे पश्यध्वं नेतरेण चेति वामनपुराणवचनं तस्यापमर्थः ॥ ऋग्वेदेनैव
 होत्रमजुर्वेदमिति श्रुत्या होत्रस्य ऋग्वेदैकं समधिगम्यत्वेपि क्वचित् शतपथादौ यजुर्वेदेपि
 द्विकृत्यान्वाहेत्यादिकया श्रुत्या ऋग्वेदभागो हौत्रं यथोपलभ्यते ॥ एवं शाकलबाष्क-
 लमिन्नायां कस्याचित् बृहच्चशाखाया मध्यर्धं वेदभाग एव समंशकः शतरु-
 द्रियहोमविधिः समाभ्युपगम्यते ॥ वामनपुराणवाक्यान्वयानुपपत्त्या कल्प्यते ॥ अ-
 तस्तत्प्रतिषेधार्थं ॥ कुर्याद्विधानं मंत्राणां रुद्राणां यजुर्वेदविनिर्मितमित्यादिषु बृह-
 त्पराशरादि स्मृतिवाक्येषु यजुर्वेदविनिर्मितमिति विशेषणं ॥ ऋग्वेदेनैव होत्रमजु-
 र्वेत्यत्रैवकारस्याध्वर्युवेदोक्तहोत्रप्रतिषेधार्थत्वात् ॥ अन्यथा विशेषणार्थवाक्यापत्तेः ॥
 तेन याजुर्वेदिकहोत्रवद् ऋग्वेदोक्तं शतरुद्रियमिति वामनपुराणवाक्यं ॥ एवं च सति
 यस्मिन् ऋग्वेदशाखाविशेषे सांगः शतरुद्रियहोमविधिः समाभ्युपगम्यते ॥ त-
 त्छाखिनां यजुःशाखासमधीतं हौत्रञ्छाखासमधीतं वा शतरुद्रियं जपादिषु वै-
 कल्पं अतिरात्रे षोडशी ग्रहणाग्रहणवत् ॥ विप्रचरवदस्ययोः शाकलबाष्कलयोर्वह-
 दृचशाखयोस्तु सांगस्य शतरुद्रियहोमविधेः सर्वयैवाभावात् तच्छाखिभिः स्वपरंपरा-
 र्परिग्रहीतयजुः शाखासमधीतमेव शतरुद्रियं जपादिषु ग्राह्यं ॥ तच्च निर्णयितं रुद्रक-

स्पष्टमे विस्तरतः प्राग् इत्यलं ॥ एवं कर्तृविशेषं प्रतिशाखाविशेषेण रुद्रानुष्ठानं निर्णीतं ॥ अधुना बृहत्पराशरस्मृतिं कार्ष्णीं माध्यंदिनीं च वाजसनेयिशाखापनुसृत्य जपात्मक होमात्मक होमांगरुद्राणां प्रयोग उच्यते इति ॥

॥ अथ पर्पद्प्रार्थना. ॥

तत्र तावत् श्री रुद्रानुष्ठाने त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो न स्त्रीशूद्रानुपनीतानां ॥ तेषां वैदिकमंत्रयुक्तकर्मस्वध्यायनाद्यभावेन साक्षाद्वचनाभावेऽनधिकारात् ॥ नीर्णीतमेतद्विस्तरेण जैमिनिकात्यायनादिभिः ॥ तत्रादौ महारुद्रारंभदिनात्पूर्वदिनेऽभिसंभवे तस्मिन्वाधिकारसिद्धये यजमानेन षडब्द चतुरब्द त्र्यब्द द्व्यब्दैकानामन्यतमं षडब्दत्र्यब्दसार्द्धाद्वा द्वैकाद्वपंचदशकृच्छ्राणामन्यतमं वा यथाशक्तिप्रायश्चित्तं यथाविधि कर्तव्यं ॥ तद्यथा चत्वारो वेदधर्मज्ञाः ॥ पर्पद्त्रैविद्यमेव वा ॥ सो धूमे यः स धर्मः स्यात् ॥ एकोवाध्यात्मवित्तम इति याज्ञवल्क्योक्तपर्पदक्षणलक्षितानां वेदधर्मशास्त्रविदां स्वाचारनिष्ठानां पर्पदहर्षाणां चतुर्णां ऋग्यजुसामात्मिकविद्यात्रयाध्येतॄणां धर्मशास्त्रविदां त्रयाणांमेकस्य वा धर्मशास्त्राध्यात्मशास्त्रविदो ब्राह्मणस्य पर्पत्वेनोपवेशनं ॥ अनुतापवता देशकालयोः संकीर्त्तनान्ते पारिस्मितप्रायश्चित्तांगतया विहितं सचैलं स्नानं करिष्ये ॥ इति संकल्पपूर्वकं सचैलस्नानं ॥ अशक्तौ तु पादयोः पाण्योश्च प्रक्षालनं वा ॥ अथ वाग्यतेनाशुंजानेन शक्तिश्चेत् क्लिप्तवाससा पर्पत्समीपे गमनं शक्तौ सत्यां पर्पदं प्रदक्षिणीकृत्य हृदयेन हूयमानेन साष्टांगः प्रणामः ॥ ततः पर्पद्मणिपातेनोपस्थितस्याग्रतः स्थितस्योपवेशनपूर्वकं द्विजास्तं पृच्छेयुः ॥ किंते कार्यं वदास्माभिः किं वा मृगयसे द्विज ॥ तत्त्वतो ब्रूहि तत्सर्वं सत्यं हि गतरात्मनः ॥ अस्माकं चैव सर्वेषां सत्यमेव परं वलं ॥ यदि चेद्रक्षसे सत्यं नियतं प्राप्स्यसे शुभं ॥ यथागतोसि सत्येन त्वं शुद्ध्यसि कर्हिचिदिति ॥ द्विजैः पृष्टेन प्रायश्चित्तिना गोवृषयोः प्रत्येकं प्रत्याम्नायत्वेन यथाशक्तिस्वर्णरूप्ययोर्निष्कं तदर्धं तदर्धं वा पर्पत्पुरतो निधाय करिष्यमाण प्रायश्चित्तांगत्वेनेदं गोवृषनिष्कयं इदं सभ्येभ्यो दातुमहमुत्सृजे नममेति तद्दानं ॥ सभ्याश्च तद्द्रव्यं विभज्य मृद्भिषुः ॥ अत्र च पापं विख्यापये पापी दत्त्वा घेनुं तथा वृषमिति पराशरवचनात्सति संभवे प्रत्यक्षत एव गोवृषयोर्दानं प्रतीयते तथापि निष्कृयेणैव तद्दानं ॥ बहुभ्यो न मदेयानि गौ मृहं शयनं स्त्रियः ॥ विभक्तदक्षिणा होता दातारं तारयन्ति हीत्यंगीरसो बहुभ्यः प्रत्यसैकगोदानस्य प्रतिपिद्धत्वात् ॥ इदं गोवृषदानमेकप्राजापत्य कृच्छ्ररूप प्रायश्चित्तदाने क्षेयं ॥ पादवो ह्रासे तु विष्णुः ॥ पादव्रते वस्त्रदानं वृद्धार्द्धे तिलकांचनं ॥ पादहीने तु गामेकां कुच्छे गोमिथुनं रमृतमिति ॥ अत एव मद्यापातकादिष्वधिकं

फल्यमिति मिनाक्षरायां ॥ अनयैव दिशा शक्त्याद्यपेक्षया दक्षिणाधिक्यमिति महार्णवे ॥ ततोऽमुकस्य मे जन्मप्रभृति अद्यदिनं यावत् ज्ञाताज्ञात कामाकाम सकृदसकृत् कायिकवाचिकपानसिकसांसर्गिक स्पृष्टास्पृष्ट भुक्ताभुक्त पीतापीत सकलपातकातिपातकोपपातकलघुपातकसंकरीकरण मलिनीकरण अपात्रीकरण जाती भ्रंशकरण अकीर्णपातकानां निरासार्थमनुग्रहं कृत्वा प्रायश्चित्तपुपदिशन्तु भवन्त इत्युत्तवा ब्राह्मणप्रार्थनां कुर्यात् ॥

“अथ ब्राह्मणप्रार्थना”-आ ब्रह्मस्तं वर्यन्तं भवद्दृश्यमिदं जगत् ॥ यत्सरसपिशाचादिसदेवासुरमानुषं सर्वं धर्मविवक्तारो गोक्षारः सकला द्विजाः ॥ मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वन्तु द्विजसत्तमाः ॥ मया कृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञातकिल्बिषं ॥ प्रसादः क्रियतां मह्यं शुभानुज्ञां प्रयच्छथ ॥ पूज्यैः कृतपवित्रोऽहं भवेयं द्विजसत्तमैरिति ॥ पुत्रादिश्रेष्ठप्रायश्चित्तकर्त्ता अस्मच्छब्दस्थाने तन्नामनिर्देशः ॥ स यथा ॥ मम देहस्येत्यत्रास्य देहस्य संशुद्धिरित्येवमूहः ॥ मया कृतमित्यत्रैव कृतमिति ॥ प्रसादः क्रियतां मह्यमित्यत्र क्रियतामस्येति ॥ पवित्रोऽयं भवेच्चेति ॥ ततो मामनुगृह्यन्तु भवन्त इत्युत्तवा पुनः प्रणामः ॥ मामित्यत्र एनमित्यन्यकर्तृके ॥ ततस्ते प्रायश्चित्तन्यस्तार्थं परस्परं प्रायश्चित्तस्वरूपां यत्र यथोचितं धर्मज्ञात्मानुसारेण विचार्य तस्य शरीरद्रव्यादि शक्तिमुत्तममध्यमादिपक्षांश्च विचार्यास्मिन्पक्षे यं शक्त इति निश्चित्यप्रत्याम्नायश्च निश्चित्य पुस्तकवाचनपूर्वकमनुवादकस्याग्रे कथयेयुः ॥ अस्मिन्नवसरे प्रायश्चित्ता चंदनपुष्पैः पुस्तकपूजनं ॥ सभ्यानामनुवादकस्य च पूजनं ॥ निबन्धपूजात्वेन किञ्चिद्यथाशक्तिद्रव्यस्य निबन्धपुरतो निधानं ॥ कृतांजलिपुटेन पर्पद् पुरतो नम्रतयाऽवस्थानं ॥ अत्र च पर्पदंतर्गतस्वप्रायश्चित्तानुवादकत्वे ॥ प्रायश्चित्तं ॥ निर्दिश्य कथं पापात्मगृह्यते ॥ यत्पवित्रं विज्ञानीयात् जपेद्वा वेदमातरमिति हारितवचने दोषश्रवणात्तर्पदनन्तर्गतोऽय एव अतिदानेनानुवादकः कल्पनीयः ॥ स च ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु सत्रियाणां पुरोहितः ॥ वैश्यानां याजकश्चैव प्रायश्चित्तं समादिशेदित्यंगिरोवचनादर्णक्रमेण ब्राह्मणादिभिर्होतृभिः ॥ कदाचित्सत्रियादीनां पुरोहिताथसनिधाने ॥ तत्रैवं ब्राह्मणस्यापि सत्रियासर्देणामिनः अन्तरा ब्राह्मणत्वं कृत्वा व्रतमेपां समादिशेत् ॥ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मं ययैप्सितं ॥ प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं वेदमंत्रविवर्जितमिति वचनादन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा ब्राह्मणोपि तु वादको भवत्येव ॥ तथा च ॥ पर्पद्द्वैर्ब्राह्मणालाभे ब्राह्मणः स्वयं चेद्द्वान् तदा पर्पदमन्तरेणापि स्वयमेवालोच्य प्रायश्चित्तरूपं निर्णयमिति महार्णवे ॥ सत्रियादेस्तु पर्पदनुपनिष्ठमेव प्रायश्चित्ताचरणे नाधिकार इति विशेषः ॥

ततो अनुवादकाय पापानुसारेण भृतिरूपदक्षिणादानं ॥ एकेन पर्षद्वृद्धेन प्रायश्चित्त्वरूपस्यानुवादः कार्यः ॥ सयथा ॥ शृणुष्व भो इदं विप्रा यत्नत्वाद्द्रश्यते व्रतं ॥ तत्ते यत्नेन कर्तव्यमन्यथा तद्वृथा भवेदिति ॥ अनुवादकेन तु अमुकशर्मणः तव जन्ममभृति अद्यदिनं यावत् ज्ञाताज्ञात कामाकाम सकृदसकृद् कायिकवाचिकमानसिक सांसर्गिक स्पृष्टास्पृष्ट शुक्ताशुक्त पीतापीत सकलपातकातिपातकोपपातक लघुपातकसंकरीकरण मलिनीकरणापात्रीकरण जातीभ्रंशंकरण प्रकीर्णपातकानां महापातकव्यतिरिक्तानां पातकानां मध्ये संभावितानां पातकानां स्रयोऽनेन पर्षदुपदिष्टेन सर्वमायश्चित्तेनामुकप्रत्याम्नायद्वारा प्राच्योदीच्यांगसहितेनाचीर्णेन तव शुद्धिर्भविष्यति ॥ तेन त्वं कृतार्यो भविष्यति ॥ इति उपदेशः कार्यः ॥ सर्वमायश्चित्तं तु शतयनुसारेण षट्पदं त्र्यहं सार्द्धाहं अन्यद्वा पर्षदोनुमतं ॥ प्रत्याम्नायश्च एकगोदाने सुवर्णरूप्यनिष्कं तत्तदर्धानां गोमूल्यानां शतया दाने पंचपुराणमिते त्रिपुराणमिते वा गोमूल्यभूतरूप्यदाने षोडशवह्णपरिमाणनिष्कापरपर्यायादिनान्तरतदर्थतत्पादान्यत्तमरूपे वा गोमूल्याभूतरूप्यदाने निवर्त्तनद्वादशब्राह्मणभोजने गायत्र्ययुतजपे गायत्र्या व्याहृतिभिर्वा त्रिगुणैस्तिसहस्रे प्राणायामशतद्वये संहितापारायणे पंडंगरुद्रैकादशिन्या पावकेष्ट्यां पावमानेष्ट्यां शुष्ककेशस्य द्वादशस्नानेषु द्विगुणद्वादशामात्रदानादौ च प्रत्येकमेकप्राजापत्यमिति ॥ तत्र शक्तस्यामानं द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं असंभवे द्विगुणं द्रव्यमित्यादि योज्यम् ॥ निष्कश्च लोकशास्त्रयोरेकवाक्यतया मापाश्चत्वारिंशत् ॥ तदर्थं विंशति स्तदर्थं दशमुख्यं तदशक्तौ वा तावद्रजतं ग्राह्यं ॥ चांद्रायणस्याष्टप्राजापत्याः प्रत्याम्नायः ॥ अशक्तस्य तु षट्पंच त्रयो वा प्राजापत्याः ॥ मृगारेष्टिर्वा मित्रविंदा वा पशुर्वातिल होमायुतं वा पराकृत्यं वा लक्षसंख्याकगायत्रीजपो वेति चान्द्रायणप्रत्याम्नायाः ॥ पराकृत्यं कृच्छ्रातिकृच्छ्राणां तु त्रयः प्राजापत्याः प्रत्याम्नायाः ॥ अत्र च धेनोर्यन्निष्कादिमूल्यमुक्तं तदतिथनिकत्रिपयं ॥ किंचित्किंचिद्वनिकविपयत्वेन तुल्यं षट्त्रिंशत्पते ॥ धेनुः पंचभिराद्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका ॥ कार्पाषणैकमूल्या हि कनिष्ठानां प्रकीर्त्तिता ॥ द्वात्रिंशत् कम्पलपरिमितं रजतं पुराणः ॥ कार्पाषणस्तु पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा दिशि अष्टौ दव्यूकाः षोडशपणाः स एक कार्पाषणः ॥ तावतालभ्यं रूप्यं दक्षिणस्यां पश्चिमायां वा कार्पाषणः ॥ यत्तु द्वात्रिंशत्पणिका गावो वत्सः पौराणिको भवेदिति ॥ तद्यज्ञविषयमिति शूलपाणिः ॥ कात्यायनोपि ॥ यज्ञविषये आवश्यक दक्षिणादानं प्रकृत्याह ॥ द्वात्रिंशत्पणिका गावश्चतुः कार्पाषणो वरः ॥ वृषे षट्कार्पाषणस्तु अष्टावनडुहि स्मृताः ॥ दशकार्पाषणाधेनाविति कम्पलत्रयमितो बलः ॥ एवं निवेदितं प्रायश्चित्तं भ-

षट्पुत्रैश्च इत्येकीकृत्य कालान्तरे प्रायश्चित्ताचरणे समानपूर्वकं पर्येदं प्रणश्य तस्या
विसर्जनं ॥ तत्कालमेव तदाचरणे तु नैव तस्या विसर्जनं ॥ अस्मिन्नहनि शक्तनोप-
वासः ॥ इतरेण द्विष्याश्ननं । ततस्तस्मिन् यस्मिन् वाहनि रिक्तायामसंभवेऽप्यस्यां
वा तिथौ कृतमाध्याह्निकेन सायान्हे गंगादितीर्थे स्नात्वाचमनं । इति ॥

॥ अथ हेमाद्रिप्रयोगः ॥

तत्रादौ स्नानविधौ नारायणमष्टैः प्रदर्शितं ॥ त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा देश-
कालयोः संकीर्त्तनान्ते ॥ श्रीमदनन्तवीर्यस्यादिनारायणस्याचिन्त्यापरिमितशक्त्या-
ध्रियमाणस्य महाजलौघमध्ये परिभ्रममाणानामनेककोटिब्रह्मांडानामेकतमे व्यक्तम-
हदहंकारपृथिव्यवृत्तेजो वाय्वाकाशाद्यावरणैरावृत्तेऽस्मिन्महति ब्रह्मांडखंडयोर्मध्ये आ-
धारशक्तिवराहकूर्मानन्ताद्यष्टदिग्भ्योपरि प्रतिष्ठिते सप्तपातालोपरिभागे सत्पांतलो-
कपटकस्याधोभागे महाकालायमानशेषस्य सहस्रफणामणिर्मण्डिते दिग्दन्तिदन्तशुंढा-
दंडोत्तमिते लोकालोकाच्चलच्चलयिते लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरोदकार्णवपरिवृतजंबु-
प्लक्षशाल्मलिकुशकौंचशाकपुष्करसप्तद्वीपोद्विपिते कांस्यताम्रगभस्तिनागसौम्यगंधर्व-
चारणभारतादिनवखंडमण्डिते भारतवर्षे भरतखंडे अयोध्या मथुरामाया काशी कां-
च्यवन्तिका ॥ पुरी द्वारावती कुरुक्षेत्रपुष्करादि नानातीर्थयुक्त कर्मभूषौ मध्यरेखायाः
पूर्वदिग्भागे भागीरथ्याः पश्चिमे तीरे जगत्स्रष्टुः परार्द्धद्वयजीविनो ब्रह्मणो द्वितीय-
परार्द्धस्य प्रथमे वर्षे प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे अन्हो द्वितीये चामे तृतीये सु-
हृत्ते प्रथमषट्ठिकायां सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कल्पियुगे प्रथमचरणे चौ-
द्धावतारे विक्रमशके वर्षमानेऽष्टकनाम्नि संवत्सरेऽयने ऋतौ मासे पक्षे त्रिथौ वासरे
नक्षत्रे योगे करणे अष्टकराशिस्थिते चंद्रे सवितरि देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथायथा-
स्यानस्थितेषु सत्सु एवं ग्रहगुणविशिष्टे देशकाले चेत्येवं देशकालौ संकीर्त्यामुक्-
शर्मणो मम जन्मप्रभृति अद्यदिनं यावत् ज्ञाताज्ञात कामाकाम सकृदसकृत् कृतकामि-
कवाचिकमानसिक सांघर्गिक स्पृष्टास्पृष्ट श्रुताश्रुत पीतापीत सकलपातकोपपातक
लघुपातक संकरीकरण मलिनीकरणायात्रीकरण जातीभ्रंशकरण मकीर्णपातकानां
क्षयद्वारा पूर्वोत्तरांगसहितं यथाशक्त्यहमाचरिष्ये ॥ इति संकल्पं कृत्वा प्रारिप्सित-
प्रायश्चित्तस्य प्राच्यांगानि करिष्य इत्यपरः संकल्पः कार्यः ॥ यानि कानि च पा-
पानि ब्रह्महत्याशतानि च ॥ केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्केशान्वपाम्यहमिति मंत्रं
पठित्वा ॥ शिखाकक्षोपस्थवर्जं केशमध्मनस्तरोम्णां वपनं ॥ प्रथमतो दक्षिणं कर्ण-
मारभ्य वामकर्णपर्यन्तमुदक्संस्थं केशवपनं ॥ ततः श्मश्रुजोपनखानां क्रमेणोदक्-
संस्थानां वपनं ॥ केषांचिन्मने दक्षिणश्मश्रुपूर्वकं वामश्मश्रुर्यन्तमादौ ॥ ततो द-

क्षिणं कर्णमारभ्य वामकर्णे समाप्तिर्यथा भवति तथा केशानां वापनं ॥ ब्रह्महत्यादिमहापापेषु सशिखं वापनं सर्वांगलोम्नां च ॥ यतिविधवादीनां सशिखं वपनं ॥ सधवानां तु सर्वान् केशान् समुद्धृत्य प्रान्तकेशानां क्षुरेण द्वयंगुलछेदनमेव वपनं ॥ राजा तत्पुत्र बहुश्रुतविषाणामिच्छया वपनाभावः ॥ तदा च द्विगुणं प्रायश्चित्तं दक्षिणा च द्विगुणा ॥ आभ्युदयार्थं प्रायश्चित्ते च वपनाभावः ॥ ततो दक्षिणायां द्विगुण्यं ॥ ततः सौरनिमित्तं शीतोदकेन स्नानं करिष्ये इति संकल्पपूर्वकं स्नात्वाचपनं ॥ ॐ आयुर्वलं यशो वर्चः प्रज्ञां पशून् वसूनि च ॥ ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥ इति मंत्रेण प्राङ्मुखेन द्वादशांगुलदन्तकाष्ठाभिर्मंत्रणं ॥ ॐ अत्राधाय ब्यूहध्वमिति मंत्रेण काष्ठाग्रं किञ्चिद्भस्मयित्वा तेन प्रदेशेन दन्तानां शोधनं ॥ तावत्प्रमाणेन काष्ठान्तरेण च जिह्वोष्ठे स्वनं ॥ काष्ठद्वयमपि प्रक्षाल्य किञ्चिद्भग्नं कृत्वा स्ववामभागे तस्य निक्षेपः ॥ तूर्णान् स्नानाचपनम् ॥ इति ॥

॥ अथ दशविधस्नानप्रयोगः ॥

तत्रादौ देशकालयोः संकीर्त्तनान्ते करिष्यमाण प्रायश्चित्तांगत्वेन भस्मादिभिर्दशस्नानानि करिष्ये इति संकल्पः ॥ तत्रादौ भस्मस्नानं ॥ नट्यसंभवस्य गृह्यामि संभवस्य वा भस्मनो ग्रहणं ॥ ॐ ईशानः सर्वविद्यानामिति शिरसि ॥ ॐ तत्पुरुषायेति मुखे ॥ ॐ अघोरेभ्य इति हृदये ॥ ॐ वापदेवायेति गुह्ये ॥ ॐ सद्योजात्ममिति पादयोः ॥ मणवेन सर्वांगे धारणं ॥ गोमयस्नानं ॥ प्रातर्गोभिस्तृप्तस्य गोमयस्यांतरिक्षस्य ग्रहणं ॥ भूमिष्टं चेदुपर्यधश्च संत्यज्य मध्यस्थस्य संग्रहणं ॥ अग्रमग्रश्चरन्तीनामौपधीनां वने वने ॥ तासां मृगभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनं ॥ तन्मे रोगांश्च शोकांश्च नुद गोमय सर्वदेति मंत्रेण गोमयस्याभिर्मंत्रणं ॥ सूर्याय प्रदर्शनं ॥ ॐ प्रानस्तोक इति मंत्रेण गोमयेन दक्षिणहस्तेन गृहीतेन शिरसो नाभ्यन्तं वामहस्तगृहीतेन नाभितः पादान्तं विलेपनं ॥ अत्र च देशमेदान्मंत्रावृत्तिः ॥ अथ मृत्तिकास्नानं ॥ अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुंधरे ॥ शिरसा धारयिष्यामि रसस्व मां पदे पदे ॥ इत्यभिर्मंत्रणं उद्धृतोसि दराहेण कुशेन शतबाहुना ॥ मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काशपेनाभिवन्दिता ॥ मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥ मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ त्वया हतेन पापेन जीवामि शरदां शतं ॥ इति मृदमुद्धरणं ॥ ॐ नमो मित्रस्येत्यनया सूर्याय प्रदर्शनं ॥ इदं विष्णुरित्यनया दक्षिणहस्तगृहीतया मृदा शिरसो नाभिपर्यन्तानां वामहस्तगृहीतया नाभितः पादपर्यन्तानां मंगानां पालेन ॥ अत्रावि मंत्रावृत्तिः श्रद्धोदकस्नानं ॥ ॐ आपो हिंसा मयोभवेति तिम्रभिः सूर्याभिमुखेन स्नानं ॥ ॐ आपो अस्मानिति ॥ इदं विष्णुरिति मंत्राभ्यां

धौ शुद्धोदकस्नानं ॥ अथ गोमूत्रेण गायत्र्या स्नानं ॥ ॐ गंधद्वारामित्यनेन ॐ मा-
नः स्तोत्रइत्यनेन वा गोमयेन पूर्वं वत्सर्वांगान्यनुपलिप्य स्नानं ॥ ॐ आप्यायस्त्रे-
ति क्षीरेण स्नानं ॥ दधिक्रावण इति मंत्रेण दध्ना मूर्धादिपादान्तान्यंगान्यनुलिप्य
स्नानं ॐ तेजोसीत्याज्येन मस्तकादीनि पादान्तान्यंगानि अनुलिप्य स्नानं ॥ ॐ
घृतं विमिक्ष इति आज्येन ॥ ॐ देवस्येत्येत्यादिना पूष्णोहस्ताभ्यां अभिर्षिचामीत्य-
ग्नेन मंत्रेण कुशोदकेन स्नानं ॥ एतानि च दशस्नानानि अमंत्रकाणि वेत्तुक्तं महा-
र्षे ॥ स्त्रीशूद्राणां त्वमंत्रकान्येव ॥ ततो नित्यस्नानविधिना स्नानं केचिदाचरन्ति ॥

॥ अथ विष्णुश्राद्धम् ॥

तत्रादौ स्नानांगतर्पणं कृत्वा धौते वाससी परिधाय द्विराचम्योर्ध्वपुंड्रधारणं ॥
कृतकुशोपग्रहेण पार्षणेन विधिना विष्णुश्राद्धं विष्णोर्देवतात्वेन श्रवणान्मात्र पित्रा-
दीनां देवतात्वं ॥ सांकल्पस्त्राचार्यावाहनमौकरणविकरणावनेजनपिडाक्षय्योदकस्त्र-
धावाचनानामभावः ॥ अत्र सर्वे देवधर्माः ॥ सर्वेष्वपि विघ्नेषु विष्णोरे-
व पूजनं ॥ तत्रैवं क्रमः ॥ आचमनं प्राणायामः ॥ देशकालसंकीर्तनपूर्वकं
विष्णुश्राद्धांगत्वेन श्री विष्णोः पूजनमहं करिष्ये ॥ इति संकल्पः ॥ शालिग्रामशि-
लादौ यथोक्तविधिना गुरुपसूक्तेन षोडशोपचारैः श्रीविष्णोः पूजनं ॥ ततः स्वा-
गतं वः सुस्वागतं नः इति प्रश्नोत्तरपूर्वकं विप्रनिर्भरणं ॥ तद्यथा ॥ ॐ दैवे-
क्षणः क्रियतां ॐ तथा प्राप्नोतु भवान् ॥ प्राप्नवानि इति निर्भरणं ॥
ॐ अक्रोधनेरिति नियमश्रावणं ॥ धुरिलोचनौ विश्वेदेवाः ॥ एषवोर्ज्यः ॥ प्रद्युम्न-
संकर्षणवासुदेवा एषवोर्धः ॥ स्थलान्तरे पादप्रक्षालनं ॥ एतदाचमनीयमित्युदक-
दानेन ब्राह्मणान् द्विराचम्य स्वस्यापि द्विराचमनं ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः समाध्वमित्यु-
त्था दैवपूर्वं श्राद्धदेशे ब्राह्मणोपवेशनं ॥ ॐ इदं विष्णुरित्याचारान् दिग्बंधः ॥
विष्णुः श्राद्धोपहारः शुचयो भवन्तिवत्युपहारप्रोक्षणं ॥ देशकालपात्रद्रव्यश्रद्धासं-
पदस्तु ॥ अस्तित्वेति प्रयुक्तं त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा देशकालयोः संकीर्तनान्ते प्रा-
यश्चित्तांगं विष्णुश्राद्धं करिष्ये इति संकल्पः ॥ कुरुष्वेति प्रतिवचनं ॥ धुरिलोचन-
योः विश्वेषां देवानामेतदासनमित्यासनं दत्त्वा हस्तप्रक्षालनार्थमुदकदानपूर्वकमुपग्र-
हार्यं कुशदानं ॥ प्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवानामेतदासनं दत्त्वा हस्तप्रक्षालनार्थमुदक-
दानपूर्वकमुपग्रहार्यं कुशदानं ॥ धुरिलोचनौ विश्वेदेवाः यथादत्तं गंधार्चनमक्षयं वः
स्वाहा नमः ॥ प्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवाः एतद्यथादत्तं गंधार्चनमक्षयं वः स्वाहा नमः
इति गंधादिदानं ॥ आचमनं ॥ धुरिलोचनौ विश्वेदेवाः यथाकालं दास्यमानं युग्म-
ब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नमक्षयं वः स्वाहा नमः ॥ प्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवाः यथा-

कालं दास्यमानं शुभब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नमक्षयं वः स्वाहा ॥ नमः इति ब्राह्मणभोजनसंकल्पः ॥ अथशामानं द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणमसंभवे येषं वा तन्निष्कृत्यभूतं हिरण्यं वाक्षयं वः स्वाहा नमः इति संकल्पः ॥ सकृत्सकृदपोदानं ॥ अन्तस्तु जपो यथोक्तः ॥ तृप्तान् ज्ञात्वा सकृत्सकृदपोदानं ॥ गायत्र्यास्त्रिः सकृद्वा जपः ॥ आचान्तेषु ब्राह्मणेषूदकदानं ॥ ॐ शिवा आपः सन्त्विति मंत्रेण ॥ ॐ सौमनस्यमस्त्विति मंत्राः पुष्पाणां ॥ ॐ सस्रतं चारिष्टं चास्त्विति अक्षतानां ॥ ॐ अघोराः प्रशुम्नसंकर्षणवासुदेवाः सन्त्विति प्रार्थना ॥ सन्त्विति विषैः प्रयुक्ते गोत्रं नोऽभिवर्द्धतामिति द्रूयात् ॥ वर्धतामिति प्रयुक्ते ॥ ॐ दातारो नोभिवर्द्धतां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ श्रद्धा च नो मान्यगमद्बहुदेयं च नोस्त्विति मंत्रस्य पाठः ॥ घुरिल्लोचनौ विश्वेदेवाः इदं हिरण्यं तन्निष्कृत्यं वा दक्षिणामक्षयं वः स्वाहा नमः ॥ प्रशुम्नसंकर्षणवासुदेवदेवाः इदं हिरण्यं तन्निष्कृत्यं वः स्वाहा नमः इति दक्षिणादानं ॥ ॐ विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा ॥ वाजे वाजैवतेति ब्राह्मणविसर्जनं ॥ ॐ अमावाजस्येत्यनुगमनं ॥ इति श्राद्धमयूखोक्तं विष्णुश्राद्धम् ॥

नारायणभट्टैस्तु विष्णुपूजनान्तरं विष्णुपूजया त्रिभ्योधिकानां शुभब्राह्मणानाभ्यर्चनं ॥ देशकालयोः संकीर्त्तनान्ते त्रिभ्योऽधिकान् शुभान् ब्राह्मणान् विष्णोरुद्देशेन भोजयित्वा संकल्पपूर्वकं तावतां ब्राह्मणानां भोजनदानं आमन्त्रणदानं वा ॥ इदमेव प्रायश्चित्तांगं विष्णुश्राद्धमित्यभिधीयते ॥

॥ अथ गोदानविधिः ॥

तत्रादौ कर्त्ता प्राङ्मुख उपविश्य प्रतिगृहीतारमुदङ्मुखमुपवेश्याचम्य ॥ ग्रीन् प्राणायामान् कृत्वा देशकालयोः संकीर्त्तनान्ते करिष्य गोदानांगभूतं यथासंभवोपचारैर्विष्णुपूजनं करिष्य इति संकल्पपूर्वकं विष्णोः पूजनं ततो गवाद्युपहारा शुचयो भवन्त्विति गवाद्युपहाराणां प्रोक्षणं ॥ देशकालयोः संकीर्त्तनान्ते प्रारिप्सितप्रायश्चित्तस्य पूर्वागतया विहितं गोदानं करिष्य इति संकल्पः ॥ ततो ब्राह्मणवरणं ॥ अमुकशाखाध्यायिनं अमुकशर्माणं ब्राह्मणं गोदानप्रतिगृहीतारं त्वामहं वृणे इति ॥ वृत्तोस्मीति प्रतिवचनं ॥ ततः पादार्घ्यदानं गोदानपात्रभूतं ब्राह्मण एतच्चे पाद्यं एषदे-
र्घ्यः ॥ पूजा ॥ पादप्रक्षालनं एतच्चे पुष्पं ॥ स्वकीयपादौ प्रक्षाल्याचम्य ॥ ततो गंधमाल्यादिभिरर्चनं ॥ अर्चनं संपूर्णमातु इति प्रार्थना ॥ आचमनं ॥ अक्षनमी-
पदत्येत्यक्षतविकरणं ॥ भोजनसंकल्पः ॥ ब्राह्मणहस्तेषु प्रोक्षितादिकरणं ॥ दान-
कर्त्ता पुच्छदेशेन यद्दक्षिणेन प्राङ्मुखतया उपवेशनं ॥ कर्त्ता यथाशक्ति स सुवर्णा-
ब्जान्वितकाम्यपात्रे गोपुच्छनिक्षेपणं ॥ सदक्षिणहस्ते सपुष्पाज्यपात्रस्य स-

तिलकुशयकुसुमजलानां चादानं ॥ देशकालउच्चारणान्ते ॥ गवामंगेषु तिष्ठन्नि भु-
वनानि चतुर्दश ॥ यस्मात्तस्माच्छिबं मे स्यादिह लोके परत्र वा ॥ गावो मे अग्रतः स-
न्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ॥ गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहं ॥ यज्ञसाधन
भूताय विश्वस्याघौघनाशिनी ॥ विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा इत्युक्त्वा
अमुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकशाखाध्यायिनेऽमुकशर्मणे ब्राह्मणायामुक गोत्रोमुक-
शर्माहं प्रारिप्सितप्रायश्चित्तसाद्गुण्यकामः इमां गां सवत्सां रुद्रदैवत्पां यथाश-
क्त्यलंकृतां तुभ्यं संप्रददे ॥ इत्युक्त्वा सतिलयवकुशकुसुमतिळाज्यपात्रज्यपात्रा-
न्वितगोपुच्छस्य ब्राह्मणहस्ते दानं ॥ देवस्यत्वा सवितुरित्यादि पूष्णोहस्ताभ्या-
मित्यन्ते मंत्रं पठित्वा रुद्राय गां ॐ प्रतिगृह्णामीत्युक्तां प्रतिग्रहणं ॥ ॐ द्यौस्त्वा द-
दातु पृथिवीत्वा प्रतिगृह्णात्विति मंत्रेण वा प्रतिग्रहणं ॥ ॐ कोदादिति मंत्रस्यो रु-
स्तीत्यंतस्य पठनं सुवर्णपरिमितस्य यथाशक्ति वा हिरण्यस्य सतुलसीदलस्य दक्षि-
णात्वेन दानं ॥ कृतस्य गोदानस्य प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थ इदं हिरण्यं दक्षिणा तुभ्यं
संप्रददे ॥ नममेति ॥ ब्राह्मणाशिषां च ग्रहणं ॥ इति गोदानं ॥ प्रत्यक्षगोदाना-
संभवे यथाशक्ति तन्मूल्यदानं तत्रेत्यं प्रयोगः प्रायश्चित्तपूर्वांगतया विहितगोदान
प्रत्याम्नायत्वेन यथाशक्तिगोमूल्यं तुभ्यं संप्रददे ॥ नात्र दक्षिणादानं ॥ इति ॥

॥ अथ प्रायश्चित्तहोमविधिः ॥

तत्रादौ महाव्याहृतिहोमः ॥ कर्त्ता स्यंहिलसपीपे वपुःशूनं ॥ आचमनं प्रा-
णायामाश्च कृत्वा देशकालयोरुच्चारणान्ते प्रारिप्सितप्रायश्चित्तस्य पूर्वांगतया विहितं
महाव्याहृतिभिराज्येनाष्टोत्तरशतपद्याविंशति वा होमं करिष्य इति संकल्पः ॥ स्यं-
हिले पंचभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निस्थापनं ॥ शालाग्निसत्त्वे तु आज्येनैव बहिः
शालाग्नौ जुहुयात् ॥ व्याहृतिः पृथगिति वचनात् शालाग्नौ होमः ॥ ततो ब्रह्मोप-
वेशनाद्याज्यभागान्तं कर्म कुर्यात् ॥ तत्र विशेषः ॥ पात्रासादनानंतरमुपकल्पनी-
यानि ॥ सुवर्णादिपात्रं यद्यं यलाशादिपात्रं वा यन्नियक्ताष्टं हरितानि सप्तकुशपत्रा-
णि ॥ पंचगव्यं च गोमूत्रादिकं पंक्तिरूपेण पृथक् पृथगिति ॥ केचिन्महाव्याहृति-
होमे गृह्योक्ते साधारणहोमेति कर्त्तव्यतां नेच्छन्ति ॥ तदयुक्तं ॥ एष एव विधिर्यत्र
कविहोम इत्यनेन अन्वारब्ध आघाराद्याज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्रा-
जापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्यं सर्वत्रेत्यनेन च आत्माया होमेति कर्त्तव्यताया अपवादम-
न्तरेण बाधयोगात् ॥ अन्ये तु निरुपाज्यपत्रावविधित्य कुशैः सुवं संमृज्योद्वास्य
पवित्राभ्यामुत्पूपावेक्ष्य कुशानुपगृह्णाग्निं पृथुस्य जुहुयादित्येव मंत्रपूर्णाहुतिं कर्मानि-
च्छन्ति तदप्ययुक्तं ॥ श्रौतानां पूर्णाहुतिर्षाणां वचनमन्तरेण स्मार्त्तकर्मव्यपह-

तेः ॥ ततोऽष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिर्वाग्याहुतीनां व्यस्तसप्तस्ताभिर्महाव्याहृतिभिर्होमः ॥
 ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये नमः ॥ ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे नमः ॥ ॐ स्वः स्वा-
 हा इदं सूर्याय नमः ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदं प्रजापतये नमः ॥ केचिदत्र सर्वत्र
 इदं महाविष्णवे पापघ्ने इति त्यागं वदन्ति ॥ एवं सप्तवारं कृते २८ आहुतयः ॥
 सप्तविंशतिवारं कृतेऽष्टोत्तरशतमाहुतयश्च भवन्ति ॥ इति

॥ अथ ब्रह्मकूर्चहोमः ॥

सुवर्णादिपात्रे पद्मपलाशादि पात्रे वा ताम्रायाः कुण्डायाः वा गोः पलमित्यस्या-
 ष्टमापपरिमितस्य वा गोमूत्रस्य गायत्र्या ग्रहणं ॥ गंधद्वारामिति मंत्रेण श्वेताया गौः
 अंगुष्ठार्धमित्यस्य षोडशमापपरिमितस्य वा गोमयस्य ग्रहणं ॥ आप्यायस्वेति
 ताम्रायाः हेमवर्णाया वा गोः सप्तपलस्य द्वादशमापमितस्य वा गोमयाष्टस्य गो-
 मूत्रत्रिगुणस्य वा क्षीरस्यादानं ॥ दधिक्राव्य इति रक्तायाः कृष्णवर्णाया वा गो-
 स्त्रीपलस्य दशमापपरिमितस्य वा गोमयात्पंचगुणस्य गोमूत्रात् द्विगुणस्य वा दध्नो
 ग्रहणं ॐ तेजोसीति मंत्रेण कबिलायातिलाया वा गोरेकपलस्याष्टमापपरिमितस्य वा
 गोमयाचतुर्गुणस्य वा आज्वस्य ग्रहणं ॥ देवस्यत्वेत्यादिकेन पूषणो हस्ताभ्यां गृ-
 ह्णामीत्यन्तेन मंत्रेण पलमितस्य चतुर्मापमितस्य वा कुशोदकस्य ग्रहणं ॥ देवस्यत्वे-
 त्यादिकेन पूषणो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यन्तेन मंत्रेण पलमितस्य चतुर्मापमितस्य वा
 कुशोदकस्य ग्रहणं ॥ गोमूत्रादि कापिलं वा ग्राह्यं ॥ अलामे गव्यमात्रं ॥ ततः प्र-
 णवेन हस्तेनालोढनं ॥ प्रणवेनैव यज्ञियकाष्ठेन निर्मथनं ॥ प्रणवेनाभिर्मथनं ॥
 पंचगव्येन हरितैः सप्तकुशपत्रैर्दशाहुतिहोमः ॥ स यथा ॥ इरावतीति वसिष्ठऋषिः
 त्रिष्टुप्छंदः विष्णुर्देवता प्रायश्चित्तांगपंचगव्यहोमे विनियोगः ॥ इरावती धेनु-
 मतीः स्वाहा इदं विष्णवे ॥ इदं पृथिव्यै इति केचिद् ॥ इदं विष्णुरिति मेधा-
 तिर्यिऋषि गायत्रीछंदः विष्णुर्देवता प्रायश्चित्तांगपंचगव्यहोमे विनियोगः ॥ इदं
 विष्णुर्विं स्वाहा इदं विष्णवे ॥ मानस्तोक इति कुत्सऋषिः जगतीछंदः एको
 रुद्रो देवता प्रायश्चित्तांगपंचगव्य ॥ मानस्तोके इदं रुद्राय नमः ॥ उदकोप-
 स्पर्शनं ॥ ब्रह्मयज्ञानमिति प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः आदित्यो देवता प्रायः ॥
 ब्रह्मयज्ञानं इदं ब्रह्मणे ॥ अग्नये स्वाहा इदम ॥ सोमाय ॥ इदं ॥ तत्सवितु-
 रिति विश्वामित्रऋषिः गायत्री छंदः सवितादेवता प्रायश्चित्तांग ॥ तत्सवितुरिति
 याज्ञस्वाहा इदं सवित्रे नमः ॥ ॐ कारस्य ब्रह्मा ऋषिः दैवीगायत्रिछंदः परमा-
 त्माग्निर्देवता प्रायः ॐ स्वाहा इदं परमात्मने नमः ॥ महाव्याहुतीनां प्रजापति-
 ऋषिः दैवीगायत्री दैवीजगिहू दैवीगायत्री छंदासि अधिराष्टसूक्त्यो देवताः प्राय-

धित्तांगपंचगव्यहोमे विनियोगः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदं प्रजापतये नमः ॥
अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते नमः ॥ इति प्रयोगरत्नानुसारीहोमः ॥

“अन्ये तु” पंचगव्यं ऋचापूतं जुहुयादग्निसंनिधौ ॥ सप्तपत्रास्तु ये दर्भा अर्चि
न्नाग्रा शुक्त्वपः ॥ एते च षट्पत्रं जुहुयात्पंचगव्यं यथाविधि ॥ इरावती इदं विष्णुः
मानस्तोके च शंबती ॥ एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेत् द्विज इति पराशरवचने
मंत्रचतुष्टयस्यैवाग्नात् ॥ यथा ॥ अग्नये चैव सोमाय सावित्र्या च तथैव च ॥ मण-
वेन तथा हुत्वा स्विष्टकृच्च तथैव चेति प्रजापतिवचने मंत्रपंचस्योक्तेः ॥ अग्नये
स्वाहा सोमाय स्वाहा इन्द्राय स्वाहा ॥ इन्द्रं विष्णुमानस्तोके गायत्र्या च प्रजापते-
नत्वदेतानीत्याहुतीर्जुहुयात् ॥ इति मारीचिवचने सप्तानामेव मंत्राणामुपादानात् अ-
ग्नये स्वाहा सोमाय इदं विष्णुर्विचक्रमे विष्णोर्नुकेन सावित्र्या प्रजापत्येन चैव हि ॥
देवतानामिदं कृत्वा हुतशेषं पिबेत् द्विज इति जाबालिना मंत्राणां षण्णामेवोक्तेरेक-
तरस्मृत्या श्रवणेकतरपक्षमवलम्ब्य होममित्याहुः ॥ तं मते शंबतीत्यनेन शन्नं इन्द्रा इ-
ति मंत्री महार्णवे ॥ शन्नो देवीरितीतु मयूखे ॥ ततो महाव्याहृतपादि प्राजापत्यान्ता
नवाहुतीर्हुत्वा संस्त्रवप्राशनादिमणीताविमोक्तान्तं कृत्वा प्रायश्चित्तांगहोमस्य सगुण-
तासिद्धयर्थं ब्रह्मणे पूर्णपात्रं वरो वा दक्षिणां तुभ्यं संपददे नममेत्येवं पूर्णपात्र-
वरयोरन्यतरस्य दानं ॥ ततो ग्रामाद्वह्निस्तारकोदये व्रतग्रहणं करिष्य इति विमान
प्रतिप्रश्नः ॥ कुरुष्वेति तैः प्रत्युक्तेः ॥ मणवेन सर्वस्यापि हुतशेषस्य पंचगव्यस्य प्रा-
शनं ॥ अशक्तौ गोमूत्रादिस्वल्पं ग्राह्यं ॥ सर्वस्य पेयत्वात् दुर्बारितस्य त्यागायो-
गाच्च ॥ अत्र वृत्तं निशागुले ग्राह्यं ॥ बह्निस्तारकोदये होमावशिष्टपंचगव्यप्राशनरूपं
वृत्तं ग्राह्यमिति महार्णवे प्रायवस्तु व्रतशब्देन प्रायश्चित्तसंकल्पस्यैवोक्तेः पूर्वेषु निशागुले
पर्युक्तप्रकारेण प्रायश्चित्तसंकल्पापरेषुः प्रातर्होमाद्यंगसहितं प्रायश्चित्तमारभेत-
त्याह ॥ तेनैतन्मतेन सायकालेनापि होमान्ते पंचगव्यप्राशनं ॥ तथा च स्त्रीशूद्राणां
पंचगव्यप्राशने विकल्प इति महार्णवः ॥ प्राशनपक्षे कपिलागव्यं शूद्रेण न पेयं ॥
स्त्रीशूद्रौ तु विप्रैः कारयित्वा तूर्ण्यं पिबत स्मत्सर्वस्यसारे ॥ स्त्रीणामेव पंचगव्यस्य वि-
हितप्रतिपिदत्वाद्विकल्पः ॥ शूद्रस्य तु नित्यं भवत्येव पंचगव्यं तु न निषिद्धं ॥
रागमाप्तं तु शूद्रस्यापि निषिद्धमेवेति तु नवीनाः ॥ ततः प्रायश्चित्तांगभूतहोमः ॥
स्त्रीशूद्राणामपि शालाग्नौ निषिद्धोपि लौकिकाग्नौ विप्रद्वारा भवत्येव ॥ कृच्छ्रपत्या-
ग्न्याभूतः प्रधानरूपो होमो जपो वा सर्वथा निषिद्ध एवेति तत्र ब्राह्मणद्वारा तपो-
रधिकार इति महार्णवे मदनरत्ने च यत्रांगभूतस्य प्रधानभूतस्य वा जपहोमादेः प्र-
त्यक्षविधिना निधानं तत्राशक्तौ विप्रद्वारा प्रतिनिधिकरणे नाधिकारेऽपि प्रायश्चित्त-

अकरणंगभूतस्य प्रधानभूतस्य वा जपहोमादेस्तस्मात् समासाद्य सदा धर्मपक्षे स्थितं ॥ प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमे विवर्जितमित्यंगिरोवचनेऽविशेषेण निषेधादेवानधिकारे ब्राह्मणद्वारापि न तयोः कर्तुत्वमिति मयूखकारादयो नवीनाः ॥ तथा श्रीशूद्रयोर्होमाधिकारपक्षे होमावशिष्टस्यैव तस्य तदैवताभ्यां प्राशनं कार्यं ॥ तदनधिकारपक्षे तु तूष्णीं संपादितस्य होमादवशिष्टस्यैव प्राशनमिति विशेषः ॥ एवं पंचगव्यप्राशनरूप ब्रह्मकूर्चोपवास एव शक्तेनास्मिन्नहनि कार्योऽशक्तेन हविष्याशनं ततो गृहे आगत्य विष्णुं स्मरता मौनिना निशाया अतिवाहनं ॥ प्रातः स्नानादि कृतमित्यक्रियेण कुशकुसुमयवजलादानं ॥ पूर्ववदेशकालयोः संकीर्तनान्ते अमुकशर्मणो मम जन्मप्रभृति अद्यदिनं यावत्पापादिसयद्वारा श्री परमेश्वरमीत्यर्थमित्यन्तं पूर्ववदुत्त्वा एतावत्संख्याकान् प्राजापत्यान् अमुकप्रत्याम्नायद्वाराऽहमाचरिष्ये ॥ इति प्रधानसंकल्पः ॥ प्रक्रान्तं प्रायश्चित्तं तदैव वा संकल्पितगोमूत्यादि प्रत्याम्नायैः समापनीयं ॥ देशकालयोः उच्चारणपूर्वकं कृतामुकप्रायश्चित्तस्योत्तरांगानि करिष्ये ॥ व्याहृतिभिराज्यहोमप्रायश्चित्तं ॥ विष्णुश्राद्धगौदानानां पूर्ववदाचरणं ॥ अश्रान्तेन ब्रह्मकूर्चहोमः ॥ तत्संस्कृतस्य पंचगव्यस्याग्रे प्राशनाभावात् ॥ तथा यथोपक्रान्तौ प्रायश्चित्तहोमप्रत्याम्नायेन तदा प्रधानभूतप्रायश्चित्तहोमोपि पूर्वोत्तरांगहोममात्रमेव ॥ यदा तु पूर्वांगहोमपग्नौ कृत्वा प्रायश्चित्तं कालान्तरसाध्यं तीर्थयात्रादिप्रत्याम्नायेन स्वयमेवाचरति तदा तदन्ते सति संभवे तमेवाग्निं धारयित्वा तत्रैवोत्तरांगहोम इति युक्तं ॥ तथापि शिष्टास्तस्य धारणाशक्तेरभ्यंतरे उत्तरांगहोमं कुर्वन्ति ॥ अत्र च मध्ये मध्ये संकल्पमपि पृथक् शिष्टाः कुर्वन्ति ॥ वस्तु तस्तु पूर्वोत्तरांगसहितमित्यनेनैतत्सिद्धेर्न तत्संकल्पोऽपि पृथक् कार्य इति युक्तम्

॥ अथ दानविधिः ॥

शक्तौ सत्यां दानानि कार्याणि ॥ तानि च ॥ गो भूतिल हिरण्याज्यं वासो धान्यं गुडानि च ॥ रौप्यं लवणमित्याहुर्दशदानानि पंडिताः तत्रादौ आचम्य प्राणानायम्य ॥ देशकालौ संकीर्त्य मया आचरितप्रायश्चित्तस्य सगुणकामः सुखेन पुण्यलोकमाप्तिकामो महाविष्णुमीतिकामो वा गवादि दशदानादि करिष्ये । ततो गोदानं प्रथमवत् ॥ भूमिदानं ॥ अमुकगोत्रं प्रवरं शास्त्राध्यायिनं शर्माणं ब्राह्मणं भूमिदानमतिशूहीतारं त्वामहं दृणे इति विप्रवरणं ॥ एतत्ते पाद्यं पादप्रक्षालनं एष-वोर्धः गंधः पुष्पं च ॥ स्वकीयपादौ प्रक्षाल्याचम्य ॥ गंधमाल्यादिभिरर्चनं ॥ जलमादाय ॥ देशकालौ संकीर्त्य ॥ सर्वभूताश्रया भूमिर्वरादेण समुद्धृता ॥ अनन्तस-

स्थफलदामतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युत्तरा इयां निवर्त्तनमिता भूमिं विष्णुदैवत्या
 तुभ्यं संपदद इति ब्राह्मणहस्ते कुशादियुक्तजल्पसेपः ॥ देवस्य त्वेति यौस्त्येति
 मंत्रं पठित्वा विष्णवे भूमिं ॥ ॐ प्रतिशृङ्गापीत्युत्तरा भूमेः प्रदक्षिणां कृत्वा प्रति-
 ग्रहणं ॥ ॐ कोदादित्यादिकामैतत्ते ॥ ॐ स्वस्तीत्यन्ते मंत्रं पठेत् ॥ सहस्तेन दंडेन
 त्रिशदंडनिवर्त्तनमिति ॥ तिलदानं ॥ महर्षेर्गोत्रसंभूताः ऋषयस्य तिलाः स्मृताः
 तस्मादेषां प्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ॥ द्रोणपरिमितान् तिलान् प्रजापतिदैवतान्
 तुभ्यमहं संपददे ॥ इति ॥ अयं हिरण्यदानं ॥ हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभा-
 वसोः ॥ अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ निष्कपरिमितं सुवर्णं अग्नि-
 दैवत्यं तुभ्यमहं संपददे इत्युत्तरा ब्राह्मणहस्ते जलादियुक्तं सुवर्णदानं ॥ अथा-
 न्यदानं ॥ कामधेनोः समुद्भूतं सर्वकृतुषु संस्थितं देवानामाश्रयमाहारमतः शान्तिं
 प्रयच्छ मे ॥ प्रस्यायिकाढकपरिमितमिदमाज्यं सोमदैवत्यं तुभ्यमहं संपददे ॥ कुश-
 जलाद्यन्त्रिताज्यपात्रस्य विप्रहस्ते दानं ॥ अथ वस्त्रदानं । शीतवातोष्णसंत्राणं ल-
 ज्जाया रक्षणं परं ॥ देहालंकरणं वस्त्रमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इमे सूक्ष्मे वाससि
 बृहस्पतिदैवते तुभ्यमहं संपददे ॥ अथ धान्यदानं ॥ सर्वदेवमयं धान्यं स-
 वोरात्तिकरं महत् ॥ प्राणीनां जीवनं यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ सार्द्धत्वादीपरि-
 मितं इदं धान्यं विश्वेदेवादैवतं तुभ्यमहं संपददे ॥ इत्युत्तरा कुशजलाद्यन्वितमुष्टि-
 मात्रधान्यस्य ब्राह्मणहस्ते दानं ॥ अथ गुहदानं ॥ यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरश्च
 जनार्दनः ॥ सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनां ॥ प्रणवः सर्वमंत्राणां नारी-
 णां पार्वती यथा ॥ तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः ॥ मम तस्मात् परां लक्ष्मीं
 ददस्व गुहं सर्वदा ॥ पण्डितपरिमितमिदं गुहं तुभ्यमहं संपददे ॥ ब्राह्मणहस्ते सजल-
 गुहपात्रदानं ॥ अथ रूपदानं ॥ प्रीतिर्यतः पितृणां च विष्णुशंकरयोः सदा ॥
 शिश्नेश्रोद्धवं रूपमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ निष्कत्रयपरिमितमिदं रौप्यं रुद्रदैवत्यं
 तुभ्यमहं संपददे ॥ निष्कस्वरूपमुक्तं मनुना ॥ चतुः सौवर्णो निष्क इति ॥ अत्र
 सुवर्णग्रहणं सुवर्णपरिमाणप्राप्त्यर्थं ततश्च सुवर्णचतुष्टयपरिमितं रजतं राजतो नि-
 ष्क इत्यर्थः ॥ अथ लवणदानं ॥ यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा लवणं विना ॥ शं-
 भो प्रीतिकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ सार्द्धस्वारी परिमितमिदं लवणं सोम-
 दैवतं तुभ्यमहं संपददे ॥ ब्राह्मणहस्ते जलादिदानं ॐ स्वस्तीत्यंतमंत्रस्य लवणं स्पृ-
 ष्ठा पठने च ॥ ययोक्तदानाशक्तौ यथाशक्तिदशदानानि देयानि ॥ सर्वेषु दानेषु य-
 थाशक्तिहिरण्यस्य दक्षिणात्वेन दानं ॥ हिरण्यदाने तु यथाशक्तिरजतस्य ॥ ए-
 तानि दशदानानि सभ्येभ्य एव देयानि ॥ तदसंभवे अन्येभ्यो इति प्रयोगरत्ने ॥

एव दशदानानि विधाय ॥ भैरवीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं च यत्कृतं ॥ भवत्प्रसा-
दात्तत्सर्वमच्छिद्रं पूर्णमस्तु मे ॥ इत्युक्त्वा यन्मया कृतममुकमायश्चित्तमच्छिद्रं ॥
अस्तिवति ब्राह्मणपार्यना ॥ अच्छिद्रमस्तिवति प्रतिवचनं ॥ यद्वा ॥ व्रतच्छिद्रं
तपच्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञरूपिणि ॥ सर्वं भवतु तच्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति वै दिवाः ॥
इति प्रतिवचनं ॥ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ॥ न्यूनं संपूर्णतां
याति सद्यो वन्दे तमच्युतं ॥ इति विष्णुवन्दनं ॥ निर्दनेन तु तीर्थयात्रादिना-
मायश्चित्तं कार्यम् ॥ इति ॥

॥ अथ द्रोणादिमानम् ॥

द्रोणादिस्वरूपं तु मदनरत्ने ॥ भविष्यत्पुराणे च ॥ पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं
कुडवं मतः ॥ चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः आढकैस्तु चतुर्भिश्च द्रोण-
स्तु कथितो बुधैः ॥ कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पं स्वारी द्रोणस्तु षोडश ॥ द्रोणद्वयस्यैव सं-
ज्ञान्तरं शूर्पं इति ॥ बराहपुराणे पलद्वयं प्रसृतं मुष्टिरेकपलं स्मृतं ॥ अष्टमुष्टि भवेत् किञ्चिद्
किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलं पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतुराढको भवेत्
द्रोण इत्येतन्मानलक्षणं ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ पलं च कुडवं प्रस्थ आढको द्रोण एव च ॥
धान्यमानेषु बोधव्याः क्रमशोमी चतुर्गुणाः ॥ द्रोणैः षोडशभिः स्वारी विंशत्या कुम्भ
उच्यते ॥ कुम्भैस्तु दशभिर्बाहो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता ॥ विंशत्येत्यत्र द्रोणैरित्यनु-
पज्यते तेन कुम्भो द्रोणद्वयमिति पूर्वोक्तपक्षात् विंशतिद्रोणपितः कुम्भ इत्यपरः ॥
पलसहस्रपरिमितः कुम्भ इति केचित् ॥ एतेषां च पक्षाणां देशकालशक्त्याद्यपेक्षया
व्यवस्था ॥ द्रवद्रव्यमानं तु स्कन्दपुराणे ॥ पलद्वयेन प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतं ॥ चतुर्भिः
कुडवैः प्रस्थ आढकश्च चतुर्गुणैः ॥ चतुराढको भवेत् द्रोण इत्येतत् मानकं स्मृतं ॥
इदं मानं द्रवद्रव्यमानं घृततैलादिरित्यर्थः ॥ ग्रन्थान्तरे ॥ काजापायसनालिकेरस-
लिले सूत्रे जले काञ्चिके द्वात्रिंशत्पलकोपलैर्घृतमितैः ॥ प्रस्थो मुहुः सुश्रुतः ॥ तै-
लक्षीरघृतेषु विंशतिपलैर्दध्नस्तु पञ्चोत्तरैः प्रस्थक्षीरगतो बुधैर्निगदितत्रिंशत्पलैरेव
त्विति घृतिरष्टादशा ॥ गोपयब्राह्मणे ॥ पञ्चकृच्छ्रात्मको मापस्तैश्चतुः पट्टिभिः प-
लं ॥ पलैर्द्वात्रिंशता प्रस्थो मागधः परिकीर्तितः ॥ आढकस्तैश्चतुर्भिः स्यात् द्रोणः
स्याच्चतुराढक इति ॥ इति श्रीमद् द्विवेद्युपादपरशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मा सं-
शोधिते रुद्रकल्पद्रुमे सर्वपायश्चित्तप्रयोगः ॥

॥ अथ जपरुद्रप्रयोगः ॥

वन्दे श्रीदक्षिणामूर्तिं सच्चिदानन्दविग्रहं ॥ गौरीभूषितवामाङ्गं भक्तकल्पमहीरुहं ॥ १ ॥

अथ संभृतसंभारौ यजमानः श्रीरुद्रमारयेचधया ॥ ज्योतिर्विदुपदिष्टे उत्तरा-
यणादौ गुरुभार्गवयोर्मौढ्यवालयवार्द्धकादिरहिते शुभकाले शुक्लपक्षादौ रिक्तभौ-
मव्यतिपातविष्ट्यादिदोषरहितायां द्वितीयादिस्वाध्यायशुभतिथौ चन्द्रानुकुले निर्णे-
जनान्तपंचमहायज्ञान्तं कृतनित्यक्रियेण सपत्नीकेन यजमानेन विधिना स्नातेन
शुचिना परिहिताहवशुक्लवाससा सोत्तरीयेण यज्ञोपवीतिना दक्षिणपार्श्वे बद्धशित्वेन
सुपक्षालितपाणिपादेन सव्यपाणौ कृतकुशोपग्रहेण दक्षिणे पाणौ धृतपवित्रेण स्वा-
चान्तेन गोमयाशुपलिप्ते शुचौ देशे श्रीपर्ण्यादिप्रशस्तदारुनिर्मिते कुशोत्तरकंबुजा-
द्यास्तृते स्वासने प्राङ्मुखत्वेनोदङ्मुखत्वेन वा उपवेशनं ॥ तदक्षिणतः पत्न्या च ॥ ततः
स्मार्त्तेन विधिनाचम्य ग्रीन् प्राणानायम्य त्रिमात्रं प्रणवमुच्चार्य यथाचारमिष्टदे-
वताः प्रणमेत् ॥ श्री गुरुभ्यो० सिद्धिबुद्धिसहिताय श्रीगणेशाय० लक्ष्मीनारायणा-
भ्यां० उमामहेश्वराभ्यां० ॥ इत्येवं प्रणम्य सुमुखवैकदन्तश्वेत्यादि श्लोकान् पठि-
त्वा प्रधानसंकल्पं कुर्यात् ॥ इति ॥

॥ अथ प्रधानसंकल्पः ॥

जलं गृहीत्वा देशकालौ संकीर्त्य हृद् पृथिव्यां जंबूद्वीपे भारतवर्षे कुमारिका-
खंडे आर्यावर्तैरुदये अभिमुक्तक्षेत्रे आनंदवने गौरीमुखे त्रिकंठकविराजिते भागीर-
ध्याः पश्चिमे तीरे इत्यादेशं समनुकीर्त्य ॐ ब्रह्मणो द्वितीयपराद्धं श्वेतवराहकल्पे वै-
वस्तमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे प्रथमचरणे बौद्धावतारे विक्रमशके अमुका-
धान्तरयुगे अमुकयुगावसरे वर्तमाने अमुकनाम्नि संवत्सरे अयने ऋतौ मासे पक्षे
तिथौ वासरे नक्षत्रे योगे करणे रौद्राद्यमुककाले अमुकराशिस्थिते चंद्रे सवितरि
देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथा यथाराशिस्थानस्थितेषु सत्सु एवं गुणविशिष्टे देशे
काले च अमुकगोशेमुकशर्माहं कायिकाद्यखिलपापक्षयकामः श्रीसांवसदाशिव-
प्रीतिकामो वा पंचविधरुद्राणामन्यतमममुकरुद्रजपं अमुकरुद्रहोमं वा ऋत्विग् द्वारा
वा करिष्य इति संकल्पः ॥

नैमिच्छरुद्रकरणे तु अमुकनैमित्तममुकरुद्रहोमं वा करिष्ये ॥ उपात्तदुरित-
क्षयार्थमिति नित्ये ॥ पुत्रकामेन तु दीर्घायुः सपुत्रावासिकामो महारुद्रहोमं वा करि-
ष्य इति महारुद्रस्यैकसंकल्पः ॥ परप्रतिरुद्रकरणे तु अमुकशर्मणो यजमानस्या-
ज्ञया अमुकरुद्रजपं अमुकरुद्रहोमं वा करिष्य इति ॥ सग्रहमखरुद्रकरणे तु स-
नवग्रहमखममुकरुद्रजपममुकरुद्रहोमं वा करिष्य इति ॥ एवं प्रधानसंस्तर इति ॥

“अथांगसंकल्पः”—तदंगभूतं मातृकापूजा वसोर्द्धाराद्युपयनपाभ्युदयिकथा-

दस्वस्तिवाचनानि करिष्ये तत्रादौ अमुककर्मणो निर्विघ्नफलसिद्धिकामो गणपति-
पूजां करिष्ये ॥ प्रत्येकं वा सर्वेषां संकल्पः ॥ इति ॥

“ अथ गणपतिपूजा ”—गणानां त्वेति प्रणवपूर्वकेन मंत्रेण षोडशोपचारैः
पंचोपचारैर्वा यथाविधिः गणपतेरभ्यर्चनं ॥ ततो विघ्नेश्वराय वरदायेत्यादिभिः
श्लोकैर्वक्रतुंदमहाकाय० लंबोदर नमस्तुभ्यं० इत्यनेन वा प्रार्थयेत् ॥ समाचारात्
कृतांजलिना अमुकरुद्रकर्मणो निर्विघ्नफलसिद्धयर्थं गणपतिपूजनविधौ यद्व्युत्पाति-
रिक्तं तत्परिपूर्णमस्तिवति प्रार्थना ॥ अस्तु परिपूर्णमिति प्रतिवचनं ॥ अनेन गण-
पतिपूजनेनामुककर्मणो निर्विघ्नफलसिद्धिरस्तु इति प्रार्थना ॥ अस्तु निर्विघ्नफल-
सिद्धिरिति प्रतिवचनं ॥ इति ॥

“ अथ मातृपूजावसोद्धारायुष्यजपाम्युदयिकश्राद्धानि ”—प्रत्येकं वा संक-
ल्पपूर्वकं यथाविधिकार्याणि ॥ ततो अमुकरुद्रजपांगतया अमुकरुद्रहोमांगतया वा
स्वस्तिवाचनं करिष्ये इति संकल्पपूर्वकं स्वस्तिवाचनं कुर्यात् ॥

केचित्तु ऋत्विजां मधुपर्कार्हणानन्तरं स्वस्तिवाचनमाचरन्ति

नेह हेमाद्रिणा दानखंडे वृद्धिश्राद्धे ऋत्विग्वरणं मधुपर्कार्हणं चोपन्यस्य स्व-
स्तिवाचनोपन्यासात् ॥ यत्र तु मधुपर्काभावस्तत्र ऋत्विग्वरणान्तरं एव स्वस्तिवाचनं
अत एव परशुरामेणोक्तं ॥ कृत्वैवं वरणं पूर्वं वाच्यं युष्याहवाचनमिति ॥ अथ
करिष्यमाणामुकरुद्रजपांगतया अमुकरुद्रहोमांगतया वा विनायकशान्तिं करिष्ये इति
संकल्पपूर्विका यथोक्ता विनायकशान्तिः कार्या ॥ ततः करिष्यमाणामुकरुद्रजपांग-
तया अमुकरुद्रहोमांगतया वा नवग्रहयज्ञं करिष्ये इति संकल्पपूर्वको ग्रहयज्ञो यथो-
क्तकर्तव्यः ॥ उभयार्संभवे ग्रहयज्ञ एव वा ॥ इति ॥

॥ अथार्घवन्दनम् ॥

अंगणादौ शुचौ देशे गोमयोपलिप्ते चतुष्कोणमंडले स्वस्तिकोपेते चंदनादिभिर-
र्चिते सदीपे श्रीपर्णाद्यासने उदङ्मुखेन सपत्नीकेन यजमानेनोपवेशनं ॥ यजमान-
दक्षिणतः पत्न्या च ॥ आसने गंधासतपुष्पमाल्यादिवर्णोपहाराणां दक्षिणतः उपक-
ल्पनं ॥ करिष्यमाण ब्राह्मणानां ब्राह्मणानां षीठोपर्युपवेशनं ॥ पवित्रपाणिना य-
जमानेनाचमनं ॥ प्राणायामाः ॥ स्वस्त्ययनानि पठित्वा ॥ ॐ सुमुखश्चैकदंतश्चे-
त्यादिश्लोकपाठः ॥ दक्षिणहस्तेन ताम्रपात्रेण वा कुशकुसुमतिलपत्रजलादानं ॥
ॐ इह पृथिव्यामित्यादि एवं गुणविशिष्टे देशे काले चेत्यन्तं प्रयोगवाक्यमुच्चार्य

क्ते ऋग्वेदपारायणपाठका एतत्ते इति पाद्यादिभिरभ्यर्चनं ॥ ऋग्वेदः पथपञ्चाशो गायत्रः सोमदैवतः ॥ अग्निगोत्रस्तु विप्रेन्द्र ऋत्विक्त्वं मे मखे भवेति मत्त्येकं प्रार्थना ॥ एवं दक्षिणद्वारे यजुर्वेदपारायणार्थं ॥ पश्चिमद्वारे सामवेदपारायणार्थं त्वां ऋणे इत्येवं प्रतिवेदं द्वयोर्द्वयोर्वरणमेकैकस्य वा ॥ पाद्यादिभिरभ्यर्चनं प्रार्थना च ॥ कातराशो यजुर्वेदः सैण्डुभो विष्णुदैवतः काश्यपेयस्तु विप्रेन्द्र ऋत्विक्त्वं मे मखे भवेति यजुर्वेदिनोः ॥ सामवेदस्तु पिङ्गाशो जाग्रतः शक्रदैवतः ॥ भारद्वाजस्तु विप्रेन्द्र ऋत्विक्त्वं मे मखे भवेति सामवेदिनः ॥ बृहन्नेत्रोयर्वेदोनुष्टुभो रुद्रदैवतः ॥ वेशंपायन विप्रेन्द्र ऋत्विक्त्वं मे मखे भवेत्पथर्ववेदिनः ॥ अपरे तु हेमाद्रौ महार्षिणे निर्णयसिधौ शान्तिरस्ते नारायणभट्टपद्धतौ च वेदपारायणस्य महारुद्रांगत्वेनादशैनाग्निर्मूलत्वाच्च नैसदाचरन्ति ॥ यस्तु गणेशगायत्रीजपार्थं रुद्रगायत्रीजपार्थं दुर्गागायत्रीजपार्थं जातवेदोमंत्रजपार्थं श्यंबकमंत्रजपार्थं अघोरमंत्रजपार्थं च त्वां ऋणे ॥ इत्येवमेकैकविप्रवरणं ॥ ततो वास्तुमंत्रजपार्थं क्षेत्रपालादिमंत्रजपार्थं च त्वामित्येकैकविप्रवरणं ॥ इत्येवमाचरन्ति तन्निर्मूलं ॥ एवं वृद्धपुरःसरमृत्विजां पादशालनं विधाय क्षालितचरणेषु ऋत्विक् त्वं द्विराचान्तेष्वात्मनश्चरणौ प्रक्षाल्य द्विराचमनं यदा घट्टन्मिनिति मंत्रेणाचार्यादीनामृत्विजां हस्ते रक्तपूजात्मकैककणबंधनं यजमानेन समाचारात् कार्यम् ॥ इति ॥

॥ अथ वरणश्राद्धम् ॥

यथाचारं वरणश्राद्धं च ॥ तद्यथा ॥ आचम्य श्रीः प्राणानायम्य ॥ देशकालौ संकीर्त्याचार्यादीन् सर्वान् वृत्तान् ब्राह्मणा आसन्नं गंधादिभिरर्चयिष्य इति संकल्पः ॥ ॐ स्वरितन इन्द्रेति दिग्बंधः वरणश्राद्धोपहाराः शुचयो भवन्त्विति वरणश्राद्धोपकरणानां प्रोक्षणं ॥ आचार्याय इदमासनं इत्येवं सर्वेभ्यः प्रत्येकमासनदानं ॥ यथा दत्तानि गंधमाल्यादीनि वस्त्रपुष्पोपवीतकुंडलमुद्रिकाकेयूरांगदकंठाभरणादीनि यथा दैवतानि तन्निष्कपद्रव्यं वा आचार्यादिभ्यः सर्वेभ्य ऋत्विभ्यः स्वाहा संपद्यन्तां नममेति प्रतिविषपूर्वकृतस्पर्धानसंकल्पः ॥ अत्र देयमुक्तं परशुरामकारिकायां ॥

भाजनं भाजनाधारं छत्रोपानत् कर्मढलं ॥ आसनं वसनं मुद्रां कर्णभूषोपवीतकं ॥

एतद्भूविषं देयं पदं वरणसिद्धये ॥ पदामावे त्रयं देयं पात्रवस्त्रांगुलीयकं ॥

तदभावेय तांभूलं दत्त्वा किञ्चित्कल्पयेत् ॥ किञ्चिन्मूल्यं प्रकल्पयेदित्यर्थः ॥

इदं बोध्योतिः सूर्यो ज्योतिरिति उक्त्वा अर्चनविधेः परिपूर्णतारित्वत्पुक्तेः अस्त्विति विभ्राः प्रतिश्रूयुः ॥ आचमनं ॥ यथा दास्यमानानि वृषिपर्याप्तानि अन्नाः

नि सोपस्कराणि आचार्यादिभ्यः सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यः स्वाहा संपद्यन्तां नममेति
 भोजनसंकल्पः ॥ अस्य ऋत्विग्वरणकर्मणः सांगत्वसिद्धये गां वा हिरण्यं वा रूप्यं
 वा ताम्रं वा निष्कयद्रव्यं वा दक्षिणां आचार्यादिभ्यः सर्वेभ्यः ऋत्विग्भ्यः स्वाहा
 संपद्यन्तां नममेति वाक्येन गोभूहिरण्यादिदक्षिणादानं ॥ यस्य विप्रस्य यो भा-
 गः स तेन प्रतिगृह्यतामिति च वक्तव्यं ॥ अस्य ऋत्विग्वरणविधेर्यन्यूनान्तिरिक्तं
 तत्सर्वं गणेशाधिकयोः प्रसादात् ब्राह्मणवचनात् परिपूर्णमस्तिवति ब्राह्मणान् मार्य-
 येत् ॥ अस्तु परिपूर्णमिति ब्राह्मणाः प्रतिव्रूयुः ॥ ॐ स्वस्ति न इन्द्रोति यजमानस्य
 भाले तिलककरणं ॥ ॐ यदा बध्नेति मंत्रेण समाचाराद्यजमानस्य दक्षिणहस्ते
 कंकणबंधनं ॥ ॐ तं पत्नीभिरिति मंत्रेण पत्न्याश्च बापहस्ते ॥ ॐ कांडात्कांडादिति
 दूर्वाया यजमानेन स्वात्मनि मार्जनं ॥ ॐ दधि क्राव्य इत्यर्घ्यबंदनं ॥ ॐ याः फलि-
 निरिति यजमानाय फलसमर्पणं ॥ आशिष आनंदः ॥ इति ॥

॥ अथ मधुपर्कप्रयोगः ॥

विष्टरादीनां गंधपुष्पमालावस्त्रयुग्मोपवीतोष्णीपालंकरणछत्रोपानत्कमंडलु आ-
 दीनां च द्रव्याणामन्येनाहरणम् ॥ दक्षिण तस्तेषामुपकल्पनं ॥ वैशकाळौ सं-
 कीर्त्य वृत्तानां आचार्यादीनां सर्वेषां ऋत्विजां मधुपर्कणार्हणं करिष्ये ॥ आसनमा-
 स्ती याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमित्यादिकेन प्राणान् संमृशति बाहू मे
 आस्ये नसोः प्राणोऽङ्गोः चक्षुः श्रोत्रं बाहोर्वैलम्बूर्वोरोजोरिष्टानि भेगानि तनुस्त-
 न्वा मे संहेत्यंतेन गृह्योक्तेन विधिना आचार्यस्य मधुपर्कणार्हणं ॥ ततस्त्रोणि ताम्र-
 मयानि पाद्यार्घ्याचमनीयभाजनानि द्वे कांस्यभाजने आचार्याय संपदये नममेति
 संकल्पपूर्वकं पात्राणां दानं ॥ पूर्वं तु पात्रस्थोदकमधुपर्कयोरेव दत्तत्वात्तदाधारपा-
 त्राणामदत्तत्वादिह दानं ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयादिशब्दानामुदकमात्रवाचित्वात् ॥ पा-
 त्राणां तु दानमाचारात् ॥ अदाने दोषश्रवणाभावाच्चेति केचित् ॥ अन्ये तु पात्र-
 विशिष्टस्यैव पाद्यादिदानस्य कृतत्वात् पात्राणां पृथक् दानं नैवाचरन्ति ॥ इदमेव
 युक्तं ॥ ततो गंधपुष्पमालावस्त्रयुग्मोपवीतोष्णीपालंकारणछत्रोपानत्कमंडलवादिभिरभ्य-
 र्चनं ॥ एवं ब्रह्मादीनां सर्वेषां ग्राह्यस्तानां पत्न्याकारेणोपवेशनं ॥ साधु भवन्त
 आसन् ॥ अर्चयिष्यामो भवत इत्यर्थान् प्रति आह ॥ ॐ अर्चयेति सर्वं प्रतिश्रू-
 युः ॥ अन्येन त्रिरुच्चारणीयानि विष्टरादीनि, मधुपर्कान्तानि सर्वाणि द्रव्याणि अ-
 स्मिन्पक्षे षडुपचरानां तान्युच्चारणीयानि ॥ ॐ विष्टरा विष्टरा विष्टरा इति ॥ एवं
 पाद्यार्घ्यमुदकानि विष्टरा अर्घ्या आचमनीयानि मधुपर्का इति ॥ प्रतिगृह्यन्तां इत्याह
 यजमानः ॥ ॐ प्रतिगृह्णीम इति सर्वं प्रतिगृह्णीयुः ॥ यत्र तु प्रतिग्रहणे मंत्रोक्ति तत्र

तेनैव तस्य प्रतिग्रहणं ॥ अन्यस्तर्पणं पूर्ववत् ॥ आचार्यस्यैव वा मधुपर्केणार्हणं ॥ अ-
स्य मधुपर्काचनकर्मणो यन्पूनातिरिक्तं सत् परिपूर्णमस्तिवति पार्थना ॥ अस्तु प-
रिपूर्णमिति ॥ केचित्तु यद्यपि सकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृताध्या एवैनं याज-
येयुरिति सूत्रे ज्योतिष्टोमे तद्विकारे च ऋत्विजां मधुपर्केणार्हणीयत्वाभिधानान्नेह
मधुपर्कमिच्छन्ति ॥ इति ॥

“अथ स्वस्तिवाचनप्रयोगः”—अथेत्यादि० करिष्यमाणामुकरुद्रजपांगतया
स्वस्तिवाचनं करिष्ये ॥ कलशस्यापनपूर्वकं ययोक्तं स्वस्तिवाचनं कुर्यात् ॥ अ-
भ्ये तु नेह स्वस्तिवाचनं कुर्वन्ति ॥ आभ्युदयिकान्तमेव तस्य उक्तत्वात् ॥ दा-
नत्वंदे यदनरनकृता सर्वैर्ग्रहयज्ञपहास्त्रादिपद्धतिकारैस्तथैवोक्तत्वाच्च ॥ इति ॥

॥ अथ ब्राह्मणप्रार्थना ॥

अथ गृहीतकुसुमांजलिना यजमानेन ब्राह्मणप्रार्थना ॥ ब्राह्मणाः सन्तु मे
शास्ताः पापात्पान्तु समाहिताः ॥ देवानां चैव दातारः पातारः सर्वदेहीनां ॥ ज-
पयज्ञैस्तया होमैर्दानैश्च विविधैः शुभैः ॥ देवानां च पितॄणां च तृप्त्यर्थं याचकाः
स्मृताः ॥ येषां देहे स्थिता देवाः पावयन्ति जगत्त्रय ॥ ते मां रक्षन्तु सततं जपयज्ञे
व्यवस्थिताः ॥ अक्रोधनाः शौचवराः सततं ब्रह्मचारिणः ॥ रुद्रध्यानपरा नित्यं
प्रसन्नमनसः सदा ॥ अदुष्टमायणाः सन्तु मा सन्तु परनिदकाः ॥ यमापि नियमा
ज्ञेते भवन्तु भवतामपि ॥ इति ॥

॥ अथ जलयात्राप्रयोगः ॥

देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाणामुकरुद्रागत्वेन जलयात्रां करिष्ये ॥ ॐ कुरु-
प्येति विप्रानुज्ञातो यजमानः पूजासंभारान् ग्रहौ भव वा कलशश्चाथ येन ऋत्वि-
ग्मिश्च सहितः सुरासिनीपुरःसरः शान्तिपाठपठनार्थगलगीतवाद्यसमन्वितो जलाशयं
गच्छेत् ॥ जलाशयं प्राप्य हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य जलाशयवीरे शुचि देशे प्रक्षालि-
ते गोमयेन चतुरस्रपदलं कृत्वा स्वस्तिकं विरच्य स्वासने सपत्नीकेन यजमा-
नेनोपवेशनं ॥ आचम्य प्राणानायम्य ॥ ॐ इन्द्रप्रोषस्वेति प्रतिमंत्रं चतुर्दिक्षु र-
क्षाबंधनं ॥ ततस्तस्मिन् पूर्वकृतचतुरस्रपदले यवैस्त्वदुल्लैर्वा चाहस्वस्तिरुपपदलं पश्य
वा कृत्वा तन्मध्ये समाचारात् भूरसीति मंत्रेण भूमिं ध्यात्वा भूमिपूजनं कुर्यात् ॥
तत्रया ॥ भूरसीति भूमिस्पर्शनं आवाहनं च ॥ मरीचौ रित्यासनं ॥ पृथिविचप
इति पाद्यं ।, स्पोना पृथिवि इत्यर्थः ॥ शन्नो देवीरित्याचमनं ॥ पयः पृथिव्यामिति
पयः स्नानं ॥ इरावतीति शुद्धोदकस्नानं ॥ य इमे इति वस्त्रं ॥ यद्वप्येति गंधं ॥

अङ्गन्नमीमर्दतेत्यक्षताः ॥ श्रीश्वतेति पुष्पाणि ॥ धूरसीति धूपः ॥ अग्निज्योतिरिति दीपः ॥ अन्नपते इति नैवेद्यं ॥ शिवोनामेत्याचमनं ॥ याः फलिनीरिति फलं ॥ नमः पर्णयेति तांबूलं ॥ हिरण्यं गर्भेति हिरण्यं ॥ घामछद्गिरिति पुष्पांजलि ॥ शिवोनामासीति नमस्कारः ॥ अनया पूजया भगवति भूमिः प्रीयतामिति पूजा निवेदनं ॥ केचिद्विधिना स्थापिते कलशे निहितायां भूमिपूजनमाचरन्ति ॥ इति ॥

“अथ कलशस्थापनप्रकारः”-धूरसिति मंत्रेण मंडलात् पूर्वस्यां दिशि भूमि-
स्पर्शनं ॥ औपघयः समवदन्तेति धान्यपुंजकरणं ॥ चित्यतिर्मा पुनात्विति सप्तभि-
र्दधपवित्रैः कलशपवित्रीकरणं ॥ आजिघ्रेति धान्यपुंजोपरि कलशस्थापनं ॥ स्थिरो
भवेति स्थिरीकरणं ॥ महीधौरिति जलेन कलशपूरणं ॥ या ओषधीगिति सप्त स-
धौषधीमक्षेपः ॥ व्रीहयश्च इति धान्यमक्षेपः ॥ हिरण्यं ॥ अश्वत्थेवेति पंचपल्ल-
वान् ॥ कांडात्कांडादिति दूर्वा स्योना पृथिवीति पंच सप्त वा मृदः ॥ धान्यमसीति
पूर्णपात्रे धान्यपूरणं ॥ पूर्णादर्वीति तस्यैव पूर्णपात्रस्य कलशोपरि निधानं ॥ याः
फलिनीति पूर्णपात्रे नालिकेरादिकस्य स्थापनं ॥ सुजात इति वस्त्रपुष्पेन वाससां
वा कलशयेष्टनं ॥ ततः कलशे गंगाचावाहनं ॥ इमं गंगे यमुने सरस्वतीसितासिने
सुरिते ॥ ॐ पावकान् सरस्वती ॥ अश्वावतीर्गोपती ॥ ॐ पंचनद्यः ॥ प्रपद्ये व-
रुणं देवं यादसां पतिमीश्वरं ॥ याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥ गंगे त्वं
सर्वतीर्थानामाश्रयासि यतस्ततः ॥ यज्ञमानाभिषेकार्थमेहि पापं विनाशय ॥ सर-
स्वती नमस्तुभ्यं महेश्वरि हरिभ्ये ॥ यज्ञमानाभिषेकार्थमेहि पापं व्यपोह्य ॥ क-
लशस्य मुखे विष्णुः कंठे रुद्रः समाश्रितः ॥ मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः
स्मृताः ॥ इत्यादिमंत्रैश्चावाहनं ॥ मनोजूतिरिति प्रतिष्ठा ॥ ततो गंधादिभिः कलश-
पूजनं यद्वद्ध्येति गंधं ॥ औपघयः प्रतिमोदध्वमिति पुष्पाणि पुष्पमाला च ॥
अङ्गन्नमी मर्दतेत्यक्षताः ॥ धूरसीति धूपः ॥ अग्निज्योतिरिति दीपं ॥ अन्नात्परि-
स्युत इति नैवेद्यं ॥ नमः पर्णयेति तांबूलं ॥ याः फलिनीरिति फलं ॥ हिरण्यं
गर्भे इति दक्षिणाः ॥ घामछद्गिरिति पुष्पांजलिः ॥ कुंभोबनिष्ठुरिति नमस्कारः ॥
ततो मंडलादक्षिणस्यां प्रतीच्यामुदीच्यां च पूर्वदेवकांडानुसमयेन त्रयणां कलशानां
स्थापनं पूजनं च ॥ एवमेवेशानादिषु वायव्यान्तेषु चतुर्षु कोणेषु चतुर्णां कलशानां
स्थापनं तन्मध्ये वरुणपूजनं च ॥ तत्रया एहोहि यादोगणवारिधीनां गणेन पर्जन्यस-
हासरोभिः ॥ विद्याधरेन्द्रमरगीयमानः पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते ॥ १ ॥ ती-
क्ष्णायुधं तीक्ष्णगतिं दिगीशं चराचरेशं वरुणं महान्तं ॥ प्रचंडपाशांकुशवज्रहस्तं
भजापि देवं कुलवृद्धिहेतोः ॥ २ ॥ आवाहयाम्यहं देवं वरुणं यादसां पति ॥ प्रती-

षीशं जगत्प्राणसेवितं पाशहस्तकमिति मंत्रैः कलशे वरुणपावाह्यं वारुणैर्मंत्रैः पूजनं ॥ इमे मे वरुणशुभीद इति मंत्रान्ते वरुणाय० अनुलेपनं सप्त० ॥ तत्प्रायामीति अ-
सताः ॥ उदुत्तमं इति घृणं ॥ अग्निर्द्योतिरिति दीपं ॥ ये देवास इति नैवेद्यं ॥ नमः पर्णयेति तांबूलं ॥ याः फलिनीरिति फलं ॥ हिरण्यगर्भ इति दक्षिणा ॥ प्रा-
थना ॥ शंखस्फटिकवर्णाभं श्वेतहारांवरावृतं ॥ पाशहस्तमहाबाहो दयां कुरु दया-
निधे ॥ तत्प्रायामीति नमस्कारः ॥ ॐ मंत्रहीनं क्रियाहीनमिति पठित्वा अनया पू-
जया भगवान् वरुणः प्रीयतामिति पूजानिवेदनं ॥ इति ॥

॥ अथ जलजीवमथलमातृकापूजनम् ॥

सत्रादौ जलमातृकापूजा ॥ पूर्वकलशादानेयकोणे वस्त्रास्तृते कृतसप्ताक्षतपुंजेषु
उदक्संस्थेषु जलमातृकास्थापनं ॥ तासां नामानि ॥ मत्सी कूर्मी वराही च दर्दुरी
मकरी तथा ॥ जलूकी तंतूकी चैव सप्तैता जलमातृकाः ॥ १ ॥ ॐ भूर्भुवः स्व म-
रुत्यै० मत्सीमावा० (एवं सर्वत्र) कूर्म्यै० वाराह्यै० दर्दुर्यै० मकर्यै० जलूक्यै० तंतूक्यै०
इत्यावाह्यं पूजयेत् ॥ इति ॥

“अथ जीवमातृकापूजा”-तत्रैव तत्पुरतस्तथैवसप्ताक्षतपुंजान् कृत्वा तेषु
जीवमातृकास्थापनं ॥ कुमारी धनदा नंदा विमला मंगलाचला ॥ पद्मा चेति सुवि-
ख्याताः सप्तैता जीवमातृकाः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः कुमार्यै० कुमारीमावा० (एवं सर्वत्र)
धनदायै० नंदायै० विमलायै० मंगलायै० अचलायै० पद्मायै० इत्यावाह्यं पूजयेत् ॥

“अथ स्थलमातृकापूजा”-ततस्तदग्रतः सप्ताक्षतपुंजान् पुनस्तथैव कृत्वा
तेषु स्थलमातृकापूजनं ॥ उर्मोर्लक्ष्मीर्महामाया पानदेवी तथैव च ॥ वारुणी निर्मला
गोधाः सप्तैताः स्थलमातृकाः ॐ भूर्भुवः स्वः कूर्म्यै० कूर्मीमावा० (एवं सर्वत्र) ल-
क्ष्म्यै० महामायायै० पानदेव्यै० वारुण्यै० निर्मलायै० गोधायै० ॥ इत्यावाह्यं पूजयेत्

“अत्रावसरे”-सप्तसागरपूजनमाचरन्तीति केचित् ॥ तद्यथा ॥ ॐ समुद्रा-
दुर्मिरिति मंत्रान्ते सप्तसागरान् असतपुंजेषु आवाह्यं यथाशक्त्या पूजयेत् ॥ अनया
पूजया भगवन्तः सप्तसागरा प्रीयन्तामिति पूजासमर्पणम् ॥ ततो ॐ त्रातारमिन्द्र
इत्यादिभिर्मंत्रैर्वदलाद्भृदिः पाचपादि अष्टदिक्षु इन्द्रेशानयोर्मध्ये निर्द्धितवरुणयोर्मध्ये
च मिलित्वा इन्द्रादिदशदिक्पालान् आवाह्यं पूजयेत् ॥ केचिद्विचपालेभ्यो बलिदान-
माचरन्ति ॥ ततो दीपान् समन्ततः प्रज्वाल्य ॐ समुद्रं गच्छ स्वाहेति मंत्रेण स्था-
पितदेवतानां विसर्जनं कुर्यात् ॥ इति ॥

॥ अथ जलाशयस्थितवरुणपूजनम् ॥

ॐ एषोहि यादोगणभारिणीनामिति पूर्वोक्तैस्त्रिभिः श्लोकेर्जले वरुणमावाह ॥
 ॐ उरुं हि राजेति मंत्रेण वरुणाय० इत्यनेन वा आवाहनासनशयार्धाचपनीयानि
 समर्पयेत् ॥ ततो एकस्मिन् पात्रे पयः पृथिव्यामिति पयः दधिकाण्डो इति दधि
 घृतवति भुवनानामिति घृतं मधुन्वाता इति मधु अपारसमिति शर्करां गृहीत्वा ॥
 ॐ सरस्वती योन्यामिति मंत्रेण पंचामृतेन जले वरुणस्य स्नपनं ॥ ॐ वरुणस्यो-
 चंपनमसीति शुद्धोदकेन जले वरुणस्य स्नपनं ॥ ॐ उरुं हि राजेति मंत्रेण वरुणाय
 नम इत्यन्तेन गंधाद्युपचारैः पूजनं घृतं वा दधि नैवेद्यं ॥ अनया पूजया भगवान्
 वरुणः प्रीयतामिति पूजासमर्पणम् ॥ इति ॥

“अथ जले स्तुवेण द्वादशाज्याहुतीर्जुहोति”-तद्यथा ॥ ॐ अद्भ्यः स्वाहा
 इदमद्भ्यो नमः (एवं सर्वत्र त्यागः) बाभ्यः स्वाहा उदकाय० तिष्ठन्तीभ्य स्वा-
 हा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा ॥ स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा कूप्याभ्यः स्वाहा ॥ सूधाभ्यः
 स्वाहा ॥ घाण्याभ्यः स्वाहा ॥ वर्णनाय० ॥ समुद्राय० ॥ सरिराय० इति हुत्वा न-
 मो नमस्ते स्फटिकप्रभाय सुभेतहाराय सुमंगलाय ॥ सुपाशहस्ताय श्वासनाय
 जलाधिनाथाय नमो नमस्ते इति वारुणं नमस्कृत्य मार्पयेत् ॥ प्रतीचींशं नमस्तुभ्य० ॥
 इति संप्रार्थ्य ॥ सुवासिनीभ्यो हरिद्रादिसौभाग्यद्वयं तांबूलानि चणकांश्च दद्या-
 त् ॥ ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्तिदक्षिणां दद्यात् ॥ ब्राह्मणैश्चाशिपो देवाः ॥ ॐ उत्ति-
 ष्ट ब्रह्मणस्पते इति कलशानुत्थाप्य सुवासिनीनां हस्ते दद्युः ॥ ॐ यथेमां वाचमि-
 त्यादि शाकुनसूक्तं आनो भद्रा इति सूक्तं च पठन् गीतवाद्यादियुक्तः सुवासिनीपुरः
 सरो यज्ञपदं प्रत्यागच्छेत् ॥

“अर्द्धमागं”-किञ्चिद्भूमिमुपलिप्य तत्र क्षेत्रपालपूजनं ॥ नमोस्तु सर्पेभ्यः
 इति नहि स्पशमवेदन्नीति मंत्रेण वा क्षेत्रपालं संपूज्य बलिं दद्यात् ॐ नमो भग-
 वते क्षेत्रपालाय भासुराय त्रिनेत्र ज्वालामुख अवतर अवतर कपिल पिंगल ऊर्ध्व
 केश जिह्वालालन छिधि छिधि भिधि भिधि कुरु कुरु चल चञ्च ह्रां ह्रीं हूं ह्रै बलिं
 गृहाण स्वाहेति ॥ अथवा ॥ ॐ नमो भगवते क्षेत्रपालाय मम यज्ञं रक्ष रक्ष बलिं
 गृह्ण गृह्ण स्वाहेति तत अप उपस्पर्शनं ॥ ततो यजमानेन बंधुजातिसमन्वितेन दे-
 वयजनं प्रतिगमनं ॥ मंडपद्वारसमीपे शिष्टाचाराद्यजमानेन सर्वदोषप्रशमनार्थं क्षेत्रपा-
 लाय पूर्ववद्वलिदानं ॥ ततः प्रत्यागतं मंडपस्य पश्चिमद्वारस्थितं यजमानं सुवा-
 सिन्यो नीराज्य पश्चिमेनैव द्वारेण मंडपमध्ये नयेयुः ॥ तेनैव द्वारेण सर्वकल-

ज्ञानामुत्तारणं च ततः आचार्येण तद्गुह्यैः कृतचतस्रस्यै स्थापितपद्रासने द्वा-
वलोच्छेदे ग्राह्मुखोपविष्टस्य सपत्नीकस्य सपुत्रस्य सपरिवारस्य कलशस्य
तं किंचित् जलं पात्रे सामादाय सप्तयान्यद्वांसद्वितदृशांचालयैस्तिष्ठद्भिः ऋत्वि-
ग्भिः आचार्येण अभिषेकः कार्यः ॥ उक्तं च ॥ अभिषेकं मूर्ध्नि होमं मांगल्यं स्व-
स्तिवाचनं ॥ प्रैषं च मंत्रपाठं च तिष्ठन् कुर्यात्सदैव हि ॥ अभिषेकमंत्रास्तु महा-
रुद्रान्ते वक्ष्यमाणा इहाप्यनुसंधेयाः ॥ इति परशुरामःस्वप्नेन जगन्नायशर्मणा संशो-
धिते रुद्ररूपद्रुमे शिष्टाचारानुसारी जलयात्राप्रयोगः

॥ अथ जपरुद्रारंभदिनकृत्यम् ॥

अथ शिवायतनादौ पुण्यनद्यादितोर्यतोरे गोष्ठादिपुण्यदेशे ब्राह्मणगृहे यजमा-
नगृहे वा तदीशानदिग्भागे शुभो देशे मृद्गोमयैरद्भिश्च रुद्रजपार्थं भूमिशोधनं ॥ तस्या-
मर्धपरिमाणं वेदिकरणं ॥ उत्तिष्ठन्तु महद्भूता ये चैव स्थानपालकाः ॥ भूतानाम-
विरोधेन जपकर्म समारभेत् ॥ यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्वदा ॥ स्थानं
त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥ अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशं
सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभेत् ॥ इति मंत्रैर्भूतोत्सादनं ॥ केचित्तु कृष्ण-
पाज इति पंच ॥ रक्षोहणं बलगहनं ॐ रक्षोहणो वः ॥ रक्षांसि भागोसि ॥ रक्षोहा
विश्वचर्यणीरित्यादीन् मंत्रानपि यौराणोक्तयन्मातृष्वे पठन्ति ॥ ॐ आपोहिष्ठेति रु-
चेन कुशैः पंचगव्येन च जपार्थं भूमिशोधनं ॥ ॐ रयोनापृथिवीति ॥ महीधौरिति
मंत्राभ्यां भूमिार्थना ॥ स्वस्तिन इन्द्र इति कृतांजलिना पठेत् ॥ केचिद्ब्राह्मसरे
सपत्नीकेन यजमानेन समन्विन आचार्यः आचपन प्राणायामपूर्वकं मंडपपूजां
वास्तुपूजां ग्रहीषेते ग्रहादिपूजां योगिनीपीठे चतुः पष्टिपयोगिनीपूजां क्षेत्रपालपीठे एक-
पंचाशत्क्षेत्रप्राप्तपूजां च कुर्यादिति वदन्ति ॥ तत्रयुक्तं ॥ वास्तुपूजापाथ मंडपांगत्वात्
मंडपस्य च होम गत्वात् होमदिने एव वास्तुमंडपपूजयोरनुष्ठानस्य युक्तत्वात् ॥ ग्र-
हपूजायाश्चापि होमपूर्वमिस्थायनोत्तरकाले विहितत्वेन तस्याः अपि होमदिने एव
इत्युक्तत्वाच्च ॥ एवं योगिनीक्षेत्रपालयोरपि ज्ञेयं ॥ आगच्छ सर्वकल्याणि वसुधे
लोकधारिणि पृथिवी ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिर्वंदिता ॥ इति महीमार्थना ॥
उच्छृतासि घराहेन कृष्णेन शतबाहुना ॥ दं द्रुप्रैर्लीलया देवी जपार्थं प्रणमाम्यहम् ॥
इति मंत्रेण पृथिव्या अर्घदानं ॥ ॐ ऊर्ध्वकेशि विरूपाक्षी मांसशोणितयोजने ॥
तिष्ठ देवि शिखाबंधे चागुंठे ह्यपराजिते ॥ इति मंत्रेण रक्षार्थं शिखाग्रंथिकरणं ॥ दे-
वपद्धतौ तु ॥ व्युप्तकेशावेत्यस्य परमेष्ठिर्क्षपिः यजुर्गापश्रीछदः व्युप्तकेशो रुद्रो
देवता शिखाग्रंथिकरणे विनियोगः ॥ व्युप्तकेशाय चेति शिखाग्रंथिकरणमुक्तं ॥ स-

इक्ष्वाणीत्यस्य परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छंदः एकोरुद्रो देवता महीप्रार्थने विनियोगः ॥
 ॐ सहस्राणि सहस्रश इति महीप्रार्थना ॥ य एतावन्तश्चेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः अनु-
 ष्टुप्छंदः बहवो रुद्रो देवता ककुभां प्रार्थने विनियोगः ॥ य एतावन्तश्चेति ककुभां
 प्रार्थना ॥ देवपद्मतौ तु घृतं घृत पावान इत्यस्य प्रनापतिर्ऋषिः ऋचां पंक्तिश्छंदः
 विश्वेदेवा देवता ककुभां प्रार्थने विनियोगः ॥ ॐ घृतं घृत पावान इति मंत्रेण ककु-
 भां प्रार्थनेत्युक्तं ॥ ततो ऋष्यादिरभरणपूर्वकं पृथिवि त्वयेति मंत्रेणाप्तने उपवेशनं ॥

॥ अथ वर्द्धन्यादोकादशरुद्रकलशस्थापनम् ॥

जलमादाय ॥ अथेत्यादि० देशकालौ संकीर्ण्य कर्तव्यामृकरुद्रांगतया वर्धिनीकल-
 शस्थापनपूजनं च एकादशरुद्रकलशस्थापनं रुद्रमूर्त्तीनामप्युत्तारणपूर्वकं एकादशरुद्र-
 पूजनादीभिः करिष्ये ॥ ततः समाचारादीनामप्यभक्तैर्विरचिताष्टदशमे वर्द्धनी क-
 लशं स्थापनविधिना स्थापयेत् ॥ ततो वस्त्रचंदनपुष्पाद्यैः संपूज्य प्रार्थयेत् वर्द्ध-
 नी त्वं महाभूता महातीर्थोदकान्विताः ॥ वर्द्धनी त्वं जगन्माता भवत्वं कुशवर्धनी ॥
 तव तोयेन कलशान् जपार्थं पूरयाम्यहं ॥ इति ॥

“ अथ स्पंदिलादिवेषु—“ केषांचिन्मते महावेशमेव पूर्वदिशि स्पंदिलादौ विर-
 चितेष्वेकादशस्वष्टदलेष्वेकादशकलशानां ताम्रपयानां मृन्मयानां वा नवानां (नूतन)
 सुप्रक्षालितानां कांडानुसमयेन स्थापनं ॥ तत्रया भूरसीत्यस्य प्रनापतिर्ऋषिः पंक्ति-
 श्छंदः स्वप्नीपमातृकादेवता क्षेत्रशुद्धौ विनियोगः ॥ भूरसीति भूमिस्पर्शनं ॥ मा-
 जिघ्रेत्यस्य कुसुमविद्वक्ऋषिः महापंक्तिश्छंदः गौर्देवता कलशस्थापने विनियोगः ॥
 आजिघ्नरुद्रकलशमित्यष्टदले कलशस्थानं ॥ महीशौरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः गा-
 यत्रीछंदः छावापृथिव्यौ देवता कलशे तीर्थोदकपूरणे विनियोगः ॥ महीशौरिति व-
 र्द्धनिजलेन कलशपूरणं ॥ या ओषशीरित्यस्य अथर्वणो अभिषगू ऋषिः अनुष्टुप्
 छंदः औषधयो देवता औषधीप्रक्षेपे विनियोगः ॥ ॐ या ओषशीरिति सर्वांषधि-
 प्रक्षेपः ॥ हिरण्य गर्भ इत्यस्य हिरण्यगर्भऋषिः त्रिष्टुप्छंदः कोदेरता हिरण्यप्रक्षेपे
 विनियोगः ॥ ॐ हिरण्यगर्भ इति हिरण्यप्रक्षेपः ॥ अभेत्येव इत्यस्य आयर्वणोऽभि-
 षगू ऋषिः ओषधयो देवता कलशे पंचगव्यप्रक्षेपे विनियोगः ॥ ॐ अभेत्येव इति
 पंचवल्लवान् ॥ ॐ स्योना पृथिवीत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः गायत्रीछंदः पृथिवीदेवता
 मृदाःप्रक्षे० ॥ स्योना पृथिवीति पंचानां वा सप्तानां मृदां प्रक्षेपणं ॥ पूर्णादिवीत्यस्य
 और्णवाभऋषिः अनुष्टुप्छंदः इंद्रोदेवता कलशाभिधाने विनियोगः ॥ ॐ पूर्णाद-
 वीति कलशोपरि तदुल्लंघनं पूर्णस्य पूर्णपात्रस्य स्थापनं ॥ याः फलिनीरित्यस्य अध-
 र्वणोऽभिषगूऋषिः अनुष्टुप्छंदः औषधीर्देवता फलप्रक्षेपे विनियोगः ॥ ॐ याः

कलिनीरिति पूर्णपात्रे नालिकेरादिकलन्यापनं ॥ मुजात इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः
 अग्निदेवता कलशे वस्त्रवेष्टने विनियोगः ॥ ॐ मुजात इति वस्त्रपुग्मेन वाससा वा
 कलशसंवेष्टनं ॥ मनोजूतिरित्यस्य अंगिरसो बृहस्पतिर्ऋषिः यजुश्छंदः विश्वेदेवा-
 देवता कलशप्रतिष्ठायां विनियोगः ॥ ॐ मनोजूतिरिति मंत्रान्ते कलशः सुप्रतिष्ठितो
 भवेत्येवं कलशानां प्रत्येकं प्रतिष्ठा ॥ ततो गंधादिभिः प्रत्येकं प्रतिष्ठा ॥ ततो गंधा-
 दिभिः प्रत्येकं कलशं संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ देवदानवसंवादे मध्यमाने महोदधौ ॥
 उत्पन्नोसि तदा कुंभ विधृतो विष्णुना स्वयं ॥ त्वचोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि
 स्थिताः ॥ त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ शिवः स्वयं त्वमेवासि
 विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः ॥ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः ॥ त्वयि ति-
 ष्ठन्ति कलशे घृतः कामफलप्रदाः ॥ त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहै जलोद्भव ॥ सा-
 विध्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्वदा ॥ इति ॥

॥ अथैकादशरुद्रमूर्त्तीनामग्न्युत्तारणम् ॥

रुद्रमूर्त्तीनां ताम्रपात्रे स्थापनं ॥ समुद्रस्यत्वा हिमस्यत्वा इति द्वयोः प्रजापति-
 र्ऋषिः गायत्रीछंदः अग्निदेवता ॥ अपामिदमित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः बृहसीछंदः अ-
 ग्निदेवता ॥ नमस्त इत्यस्य ऋषिसुता लोपामुद्रा ऋषिः बृहसीछंदः अग्निदेवता ॥
 प्राणदा इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः बृहसीछंदः वा पंक्तिछंदः अग्निदेवता सर्वेषामग्न्युत्ता-
 रणे विनियोगः ॥ समुद्रस्य त्वा ॥ हिमस्य त्वा ॥ अपामिदं ॥ नमस्ते ॥ प्राणदा
 अपानदा ॥ इति पंचभिर्भेदैस्त्रिणहस्तगृहीतेन पात्रान्तरगृहीतेन वा जलेन तासां
 स्नपनं ॥ पयः पृथिव्यादित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः विराडनुष्टुप्छंदः रुद्रोदेवता ॥
 दधिक्राव्ण इत्यस्य दधिक्रावावापदेवऋषिः अनुष्टुप्छंदः रुद्रोदेवता ॥ मधुवाता
 इत्यस्य गौतमऋषिः गायत्रीछंदः रुद्रोदेवता ॥ घृतंघृतपावान इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः
 ऋचां पंक्तिछंदः रुद्रो देवता ॥ अपारसमित्यस्येन्द्रा बृहस्पतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छंदः रुद्रो-
 देवता ॥ ॐ पयः पृथिव्या० दधिक्राव्णो० मधुवाता० घृतंघृतपावान० अपारस०
 इति पंचभिर्भेदैः पंचामृतैः स्नपनं ॥ वयं सोमेत्यस्य वंशुऋषिः गायत्रीछंदः सोमो
 देवता ॥ एत इत्यनयोः प्रजापतिर्ऋषिः सापंपंक्तिर्यजुर्नैगतोछंदः सीतरुद्रो देवता ॥
 अवरुद्रमित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः पंक्तिछंदः रुद्रो देवता ॥ भेषजमसौति प्रजापतिर्ऋषिः
 ककुप्छंदः रुद्रो देवता ॥ त्र्यंबकमित्यनयोः क्रमेण वसिष्ठप्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छंदः
 त्र्यंबको रुद्रो देवता ॥ एतच्च इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः आशारपंक्तिछंदः रुद्रो देवता ॥
 श्यामुषमित्यस्य नारायणऋषिः उष्णिक्छंदः आशीदेवता ॥ शिवोनामेत्यस्य प्रजा-

पतिर्ऋषिः प्राजापत्यवृहतीछंदः क्षुरोदेवता॥ निर्वर्चयामीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः प्रजा-
पत्या त्रिष्टुप्छंदः लिङ्गोक्तादेवता ॥ सर्वेषां मूर्चिस्नपने विनियोगः ॥ ॐ वयं सो-
मेत्यष्टभिर्महच्छिरोनाम्नीभिस्तीर्थोदकेन च स्नपनं ॥ तदाह परशुरामः ॥ तासां
वन्दि समुत्तार्य वन्दिस्सुक्तेन वारिणा॥ समुद्रस्य हिमस्य त्वा त्वपाभिदं नमस्ते ऋक्॥
माणदाः पंचभिर्ऋग्भिः वन्दिस्सुक्तमुदाहृतं ॥ स्नानं पंचामृतैः पंचमंत्रैर्दुग्धादिचिन्दि-
तैः ॥ संस्नाप्य तीर्थतोयेन पठता च महच्छिरः॥ असंख्यातेति संस्थाप्याः कलशो-
परि मूर्चय इति ॥ असंख्यातेत्यस्य परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छंदः बहवो रुद्रादेवता
कलशोपरि मूर्चिस्थापने विनियोगः ॥ ॐ असंख्यातेति मंत्रेणैकादशकलशेषु क्रमेण
एकादशमूर्त्तीनां स्थापनं॥ मनोजूतिरित्यस्य ऋग्यादिपूर्ववत्स्मृत्वा प्रतिष्ठायां विनि-
योगः ॥ ॐ मनोजूतिरिति मंत्रान्ते अघोरः सुप्रतिष्ठितो वरदो भवेति प्रतिष्ठा ॥ एवं
पथुपतिश्चादीनां ॥ अथवा मनोजूतिरिति मंत्रान्ते अघोराद्या महेशान्ता एका-
दशरुद्राः सुप्रतिष्ठिता भवन्त्विति प्रतिष्ठा ॥ इति ॥

अथैकादशरुद्रनामानि ”-अघोरः पशुपतिः शर्वः विरूपः विश्वरूपः ॥

प्रयंषकः कपर्दी भैरवः शूलपाणिः ईशानः महेशानः ॥११॥ इति ॥

ततः पीठसमीपे पूर्वभागे तिर्यक्काण्डे दक्षिणोत्तरसंस्थानि काष्ठमयादीनि दी-
पनिषेधनानि विधाय तेषु ताम्रपात्रे मृत्पात्रे वा एकादशतन्तुयुक्तवर्तियुता एकादश
दीपाः कार्याः ॥ ततस्तेषां रुद्राणां पूजनं पदार्थानुसमयेन युगपद्वा ॥ अथवा एक-
स्मिन्नेव कुंभे अघोरादीनां सर्वेषां रुद्राणां स्थापनं पूजनं च ॥ अस्मिन् पक्षे एक
एव दीपः ॥ मूर्चिरप्येका भिन्ना वा ॥ इति ॥

“अथ मूर्त्तिभानं तु ”-तैत्तिरीयसंहिता ॥ स्वर्गैकादशभिर्ऋषीर्मात्रैर्निष्कैश्च कर्षकैः॥
पलैश्चैकादशरेषु पंचसु प्रतिमा स्मृता इति ॥ कल्पलत्रयपरिमितो बल्लः निष्कस्तु च-
तुर्मापः ॥ तदुक्तं ॥ बल्लो मापश्च निष्कश्च कर्षश्च पलसंश्लोकः ॥ बल्लादिपलपर्यन्ताः
पूर्वपूर्वाद्यतुर्गुणा इति ॥ अथवा ॥ स्वशक्तिकं महारुद्रं द्विगुणं राजतं दृपमिति ॥
अगस्तिसंहितायां तु ॥ महारुद्रस्य मानार्घाद्राजतं कारयेद् दृपं ॥ रुद्रस्यार्घेन दु-
र्गा चेत्युक्तं ॥ अत्र वर्धनीस्थापनाद्येकादशरुद्रपूजनान्तं सर्वे कर्माचारप्रमाणकं
बोध्यं ॥ प्रधानभूतशिवपूजान्तर्भूतैकादशरुद्रपूजातः पृथगेकादशरुद्रपूजा विध्यद्-
धेनात् ॥ अत एव नारायणमहविश्वनाथदेवकाशीदीक्षितादिभिर्नाहृतं ॥ अथ
ऋत्विजो यजमानाचार्यब्रह्मसन्निधौ वक्ष्यमाणान् पंचविधान्यगन्यासान् विधाया-
शक्तौ शिवसंकल्पं हृदयमित्यादीनि नेत्रान्तानि नेत्रवर्जितानि अस्त्रमह्नितानि वा

पटंगानि विन्दस्य अष्टांगं प्रणम्य स्वात्मानं श्रीरुद्ररूपं विभाव्य यथोक्तनियमयुक्ताः
 स्थिरान्तकरणाः ऋष्यादिस्मरणपूर्वकं मंत्रार्थमनुस्मरन्तः प्रलापान्तरमकुर्वतः श्रीरुद्रं
 ध्यायन्तो यजमानस्य कामः सिध्यतामिति चिन्तयन्तश्च स्वरवर्णविवेकपूर्वकं जपं
 कुर्युः ॥ होमरुद्रे तु एवमेव होमं कुर्युः ॥ एतच्च बौधायनसूत्रानुसारी महार्णवमते
 होमं ॥ बृहत्पराशरस्मृत्यनुसारी देव्याग्निहादीनां मते तु स्वात्मनो रुद्ररूपेण विभा-
 वनान्ते वक्ष्यमाणां पूजां विधाय यथोक्तविधिना जपं कुर्युः ॥ होमरुद्रे होमोऽप्येवं
 कुर्युः ॥ सनवग्रहमखरुद्रपक्षे क्रमेण वक्ष्यमाणनवग्रहमंत्रजपपुरःसरं जपरुद्रे रुद्रजपं
 होमरुद्रे ग्रहहोमपुरःसरं रुद्रहोमं कुर्युः ॥ यद्वा ग्रहजापक्ता नवग्रहमंत्राणां जपं होमं च
 कुर्युः ॥ तत्र ग्रहपत्राणां प्रत्येकं अयुतं सहस्रं शतं वा संख्या कार्या ॥ इति रुद्र-
 कल्पद्रुमे जपरुद्रपरिच्छेदे श्रीरुद्रारंभदिनकृत्यम् ॥

॥ अथ भस्मधारणविधिः ॥

अथ श्रीमहारुद्रजपे प्रत्यहं कर्षं उच्यते ॥ यथाविधिकृतस्नानेन कृतसंध्यो-
 पासनेन सति संप्रभे हुतौपासनहोमाग्निहोत्रहोमेन परिहिताहतशुरुवाससोचरी-
 येण यज्ञोपवीतिना दक्षिणपार्श्वे वद्वशित्वेन शिखाभिन्नवद्वकेशेन कृतनर्पावस्थाऽ-
 ऽपतरभस्मत्रिपुण्ड्ररुद्राक्षधारणेन सुप्रक्षालितपाणिपादेन सव्ये पाणौ कृतकुशोपग्रहेण
 दक्षिणे पाणौ घृतपवित्रेण यजमानेन यथोक्तगोमयोपलिप्ते शुचौ देशे स्वोपवेशन-
 स्थाने प्रागग्र्याणामुदगग्र्याणां वा त्रयाणां कुक्षानामास्तरणं ॥ तदुपरि यथाक्रमं
 घ्याघ्रादिचर्मण उत्तरलोम्नः प्राग्ग्रीवस्यास्तरणं तदभावे श्वेतकंघलस्य चित्रकं
 घलस्य वा आस्तरणं ॥ तदुपरि मृदुवस्त्रस्य च ॥ ॐ ऊर्ध्वकेशि विरूपाक्षि मांस-
 शोणितभोजने ॥ तिष्ठ देवि शिखाबंधे चामुण्डे ह्यपराजिते ॥ इति मंत्रेण रक्षार्थं शि-
 खाबंधनं ॥ सहस्राणीत्यस्य परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छंदः एको रुद्रो देवता महीमा-
 र्थने विनि० ॐ सहस्राणि सहस्रश इति महीमार्थेना ॥ य एतावन्तश्चेत्यस्य पर-
 मेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छंदः बह्वो रुद्रो देवताः ककुषां प्रार्थने विनि० ॐ य एतावन्त-
 श्चेति ककुषां प्रार्थयेत् ॥ पृथिवीनि मंत्रस्य मेरुपृष्ठऋषिः सुतलं छंदः कूपो देवता
 आसने विनि० ॐ पृथिव त्वयेति मंत्रेण तस्मिन्नासने सदद्भ्युत्वेनैवोपवेशनं ॥ पूर्वं
 न कृतं चेदत्र भस्मत्रिपुण्ड्ररुद्राक्षधारणं ॥ तद्यथा ॥

“सद्योजातमिति”-मंत्रस्य सद्योजातऋषिः त्रिष्टुप् छंदः ब्रह्मादेवता ॥
 वामदेवायेत्यस्य वामदेवऋषिः जगतीछंदः विष्णुर्देवता ॥ अपोरेभ्य इत्यस्यापोर-
 ऋषिः अनुष्टुप् छंदः रुद्रोदेवता ॥ तत्पुरुषायेत्यस्य तत्पुरुषऋषिः गायत्रीछंदः रुद्रो-

देवता ॥ ईशान इत्यस्य ईशानऋषिः अनुष्टुप् छंदः रुद्रो देवता ॥ सर्वेषां भस्मपरि-
 ग्रहणे विनियोगः ॥ ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ॥ भवेभवेनाति-
 भवेभवस्वमां भवोद्भवाय नमः ॥१॥ ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो-
 रुद्राय नमः कालाय कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय नमो बलवम-
 यनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ॥२॥ ॐ अघोरेभ्योऽघोरेभ्यो
 घोरघोरतरेभ्यः ॥ सर्वेभ्यः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥३॥ ॐ तत्पुरु-
 पाय विद्महे महादेवाय धीमहि ॥ तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ ४ ॥ ॐ ईशानः सर्ववि-
 द्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्विष्णोधिपतिर्वह्ना शिवो मे अस्तु सदाशिवोम्
 ॥५॥ इति पंचभिर्भैरवैर्नैर्धसंभवस्यावसथ्यसंभवस्य वा भस्मनो दक्षिणहस्तेन गृही-
 त्वा सव्यहस्ते करणं ॥ दक्षिणहस्तेनाच्छादनं ॥ अग्निरित्यादि भस्माभिर्भगवतां पि-
 प्लादऋषिः गायत्रीछंदः कालाग्निरुद्रोदेवता भस्माभिर्भगवते विनियोगः ॥ ॐ अग्नि-
 रिति भस्म वायुरिति भस्मजलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वं हवा
 इदं भस्म मन इत्येतानि चक्षुषि भस्मानि तस्माद्दृष्टमेतत्पाशुपतं यज्ञस्मांगानि संस्पृशे-
 च्छस्माद्दृष्टमेव तत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षायेति मंत्रेण त्रिकृत्वो भस्मनोभिर्भगवत् ॥
 आपोज्योतिरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः यज्ञः ब्रह्माग्निवायुमूर्त्याश्च देवता भस्मन्यप आ-
 सेचने विनियोगः ॥ आपोज्योतिरसोमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ॥ इति मंत्रेण जला-
 धिपं विष्णुं ध्यायन् भस्मन्यप आसेचनां ॥ अंनमःशिवायेति मंत्रेण वा ततः संपदनं ॥
 सर्वांगे भस्मोद्धूलनं च ॥ तद्यथा ॥ ईशान इत्यस्य ईशानऋषिः अनुष्टुप् छंदः रुद्रो-
 देवता शिरसि भस्मोद्धूलने विनियोगः ॥ ईशानः सर्वं वि० शिरसि ॥ ॐ तत्पुरु-
 पायेत्यस्य तत्पुरुषऋषिः गायत्रीछंदः रुद्रोदेवता मुखे भस्मोद्धूलने विनि० ॥ ॐ त-
 त्पुरुषायेति मुखे ॥ अघोरेभ्य० हृदये भस्मोद्धूलने विनियोगः ॥ अघोरेभ्योऽघो०
 हृदये ॥ वामदेवायेत्यस्य० गुह्ये भस्मोद्धूलने० ॥ ॐ वामदेवायेति गुह्ये ॥ सद्योजात-
 मित्यस्य० पादयोर्भस्मोद्धूलने० ॥ ॐ सद्योजातं प्रपद्यामीति पादयोः ॥ प्रणयेन म-
 स्तकादिपादान्ते सर्वांगे ॥ तत्त्रिपुंड्रधारणं ॥ मानस्तोक इत्यस्य कृतसऋषिः जगती-
 छंदः एकोरुद्रो देवता भस्मोद्धरणे विनि० ॥ ॐ मानस्तोक० इति भस्मोद्धरणं ॥
 त्र्यंबकमित्यस्य वसिष्ठऋषिः अनुष्टुप्छंदः त्र्यंबको रुद्रोदेवता ॥ त्र्यायुषमिति नारा-
 यणऋषिः उष्णिक्छंदः आर्शादेवता भस्मना त्रिपुंड्रधारणे विनियोगः ॥ यास्य
 प्रयपारेखा सागार्हपत्यधाकारो रजोभूर्लोकश्चात्मा क्रियांशक्तिर्ऋषेदः प्रातः सवर्नं
 महादेवो देवता ॥ यास्य द्वितीयारेखा साच दक्षिणाश्रिक्रासः सत्वपन्नरिक्त्वन्तरा-

त्माचैच्छाशक्तिर्यजुर्वेदोमाध्यदिनं सवनं महेश्वरो देवता ॥ यास्य तृतीयास्तं स
 आहवनीयोमकारस्तं योद्यौः परमात्मा ज्ञानशक्तिः सायवेदस्तृतीयं सवनं शिवो देवता ॥
 इति ध्यायन् ॥ ॐ त्र्यम्बकं यजामहे ॐ व्यायुषं जमदग्नेरिति द्वाभ्यां ऋग्भ्यां
 मध्यमांगुलिभिस्त्रिभिरभिः त्रिपुण्ड्रं धारयेत् ॥ एवमेताभ्यां ऋग्भ्यां ललाटे वक्षसि
 स्कंधयोः इत्येवं पंचसु स्थानेषु त्रिपुण्ड्रधारणं ॥ यद्वा ललाटे चाद्वौ हृदये नाभौ चेति
 पंचसु धारयेत् ॥ यत्तु बृहज्जाबालोपनिषदि द्वात्रिंशत्स्थानेषु षोडशस्थानेषु द्वादश-
 स्थानेषु अष्टसु स्थानेषु विकल्पेन त्रिपुण्ड्रधारणमकारा उक्तास्ते तत एव हेयाः इदं च
 भस्मोद्धूलनं त्रिपुण्ड्रधारणं च ॥ चतुराश्रमोणां साधारणं नित्यं च ॥ एवं सत्रिपवैश्ययोः अपि
 भस्मनोद्धूलनं त्रिपुण्ड्रधारणं च ॥ सत्रियस्य तु मुखे उद्धूलनवर्जमुद्धूलनं ॥ सर्वो गो-
 दूलनं न कार्यं राजन्यस्य यथाविधि ॥ मुखं विना तु तत्सर्वमुद्धूलनं क्रमयोगतः ॥
 इति बृहज्जाबालोपनिषदिश्रवणात् ॥ एवं शूद्रस्यापि ओश्रियागारस्यपचनाग्निजेन
 भस्मनाविहितमंत्रवर्जं वक्ष्याण शैवयंत्रेणोद्धूलनं त्रिपुण्ड्रधारणं च ॥ नमोन्तेन शिवे-
 नैव शूद्रः शुश्रुषणे रतः ॥ उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च भक्त्या नित्यं समाचरेत् ॥ इति वा-
 सिष्ठिलिगात् ॥ ब्राह्मणस्तु समुद्धूल्य त्रिपुण्ड्रं धारयेत्ततः ॥ सत्रियस्य तथा वैश्य-
 शूद्रस्योद्धूलनं त्यजेत् ॥ इति सिद्धान्तागमे ईश्वरेण शूद्रस्योद्धूलनवर्जमित्युक्तं ॥
 तेनोद्धूलनं वैकल्पिकं ॥ शुश्रुषणे रतः स्वधर्मनिरतः स शूद्र इत्यर्थः ॥ विप्रोपि भस्मोद्धू-
 लने अशक्तश्चेच्छिरो ललाटवक्षस्कंधेषु त्रिपुण्ड्रधारणमेव कुर्यात् ॥ कालामिकटोपनि-
 षदि भस्मोद्धूलनस्यानभिहितत्वात् ॥ उद्धूलनेऽपशक्येत् त्रिपुण्ड्रादीनि कारयेत्
 इति बृहज्जाबालोपनिषदि श्रवणाच्च ॥ भस्मोद्धूलनाभावे त्रिपुण्ड्रं तु विधीयते ॥ म-
 ध्यान्हात् प्राग् जलैर्धुक्तं परतो जलवर्जितमिति सिद्धान्तागमाच्च भयोगपारिजाते तु
 विशेषः ॥ धार्य भस्म त्रिपुण्ड्रं तु गृहीणा जलसंयुतां सार्वकालं भवेत् स्त्रीणां यतीनां
 जलवर्जितं ॥ वानप्रस्थस्य कन्यानां दीक्षाहीनवृणां तथा ॥ मध्यान्हात्प्राक् जले-
 धुक्तं परतो जलवर्जितं ॥ मध्यांगुलित्रयेणैव स्वदक्षिणकरस्य च ॥ त्रिपुण्ड्रं धारयेत्
 विद्वान् सर्वकल्मषनाशनं ॥ इति ॥ स्मृतिरित्नात्रत्यामपि ॥ मध्यमानामिकागुण्डैरनु-
 लोपविलोमतः ॥ अतिस्वल्पयनायुष्यमनिरीक्ष्यतः सयं ॥ नेत्रगुण्यपाणेन त्रिपुण्ड्रं
 धारयेत् द्वितः ॥ षडंगुलप्रमाणेन ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रं ॥ नृपाणां चतुरंगुलं वैश्यानां
 द्व्यंगुलं तथा ॥ शूद्राणामपि सर्वेषामेकांगुलं त्रिपुण्ड्रकम् ॥ इति भस्मधारणविधिः ॥

॥ अथ रुद्राक्षधारणविधिः ॥

विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरः शरीरः॥ अन्त्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य ॥ १ ॥ हृत्पुन्दरीकं विरुतं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकं ॥ तथादिपध्यान्तत्रिहीनमेकं विशुं चिदानन्दस्वरूपमद्भुतं ॥ २ ॥ उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं ॥ इति बृहज्जाबालोपनिषदुक्तप्रकारेणोमासहायं शिवं ध्यात्वा ॥ ॐ श्यंवकं यन्नामह इत्यनेन शैवपद्धतरेण वा प्रतिष्ठितरुद्राक्षाणां प्रतिष्ठामंत्रयोरन्यतरेण वारणं ॥ रुद्राक्षधारणं पुण्यं केन वा सदृशं भवत् ॥ महाव्रतमिदं माहुर्मुनयस्तच्चदर्शिन इत्युपक्रम्य सहस्रं धारयेद्यस्तु रुद्राक्षाणां धृतं व्रतं ॥ तं नमन्ति सुराः सर्वे यथा रुद्रस्तथैव सः ॥ अभावे तु सहस्रस्य बाहोः षोडश षोडश ॥ एकं शिखायां करयोर्द्वादश द्वादशैव हि ॥ द्वात्रिंशत्कण्ठदेशे तु चत्वारिंशच्च मस्तके ॥ एकैककर्णयोः षट् षट् वक्षस्पष्टोत्तरंशतं ॥ यो धारयति रुद्राक्षान्द्रवश्योपि पूज्यते ॥ मृक्ताप्रवालस्फटिकरौप्यवैद्यकाचनैः ॥ समेतान धारयेद्यस्तु रुद्राक्षान् स शिवो भवेत् ॥ केवलानपि रुद्राक्षान् यथालाभं विमर्ति यः ॥ तं न स्पृशन्ति पापानि तमांसीव विभावसुम् ॥ इति ॥ ब्रह्मोत्तरखंडप्रकारेण बोपदेवोऽपि ॥ रुद्राक्षान्कण्ठदेशे दशनपरिमितान् मस्तके विंशति द्वे षट् षट् कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वादश द्वादशैव ॥ बाहोरिंदोः कलाभिर्नयनयुगकृते एकमेकं शिखायां वक्षस्पष्टाधिकं यः कलयति शत्रुकं सः स्वयं नीलकण्ठः ॥ केचित्तु इन्दोः कलाभिः पृथगयशिखा सूत्रयोरेकमेकमिति वदन्ति ॥ विना मंत्रेण यो धत्ते रुद्राक्षान् भुवि मानवाः । स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राधतुर्दश ॥ इति स्कान्दोक्तत्वादौ नम इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जपित्वा शिवांभसा प्रक्षाल्य रुद्राक्षान् धारयेत् ॥ निर्णयसिधौ ॥ पंचामृतं पंचगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् ॥ रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मंत्रं पंचाक्षरं तथा ॥ श्यंवकादिमंत्रं च तथा सत्र प्रयोजयेत् इति ॥

॥ अथ भूतशुद्धिः ॥

तत्रादौ स्ववामभागे अग्नौदककलशस्थापनं ॥ रुद्रसिंघभागे घंटादिपूजोपकरणस्थापनं ॥ पुरतो गंधादिपात्राणां स्थापनं ॥ स्वपृष्ठभागे हस्तपद्मालनार्थं पात्रस्य च स्थापनं ॥ तत्रो घृतदीपस्थापनायै तिलतैलदीपस्थापनं समाचारात् ॥ त्रिराचम्य प्राणायामान् कृत्वा त्रिपात्रप्रणवोच्चारणं ॥ श्रीगुरुभ्यो० श्रीगणेशाय० लक्ष्मीनारायणाभ्यां० उमापद्मेश्वराभ्यां० इति प्रणम्य ॥ सुमुखश्चेत्पादि पठित्वा ॥ जलमादाय ॥ देशकालौ संकीर्त्य पूर्वकृतसंस्तवसिद्धये अमुकस्त्रजय रुद्रहोमहर्षणो-

गीभूतं भूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकान्यासवहिर्मातृकान्यासादिकं च करिष्ये ॥
 इति संकल्पं यजमानः स्वरक्तवस्त्रे कुर्यात् ॥ ऋत्विक् कर्तृत्वे तु अमृकशर्मणो च-
 र्मणो यजमानस्यानुज्ञया अमृकस्त्रजपं अमृकस्त्रहोमं करिष्यामि तद्गत्वेन भूतशु-
 द्ध्यादिन्यासांश्च करिष्यामि ॥ इति संकल्पं ऋत्विजः कुर्यात् ॥ अथ भूतशुद्धिः ॥
 तद्यथा ॥ पादादिजानुपर्यन्तं पृथ्वि स्थानं तद्वत्तुरसं पीतवर्णं वज्रलांछितं लं बी-
 जयुक्तं ध्यायेत् ॥ जान्वादिनाभिपर्यन्तं अपां स्थानं तच्चार्द्धचंद्राकारं शुक्लवर्णं पद्म-
 लांछितं वमिति बीजयुक्तं ध्यायेत् ॥ नाभ्यादिकंठपर्यन्तं अग्निस्थानं तच्च त्रिकोणा-
 कारं रक्तवर्णं रश्मिकलांछितं रं बीजयुक्तं ध्यायेत् कंठादिभ्रूमध्यपर्यन्तं वायुस्थानं
 पद्मकोणाकारं पद्मविदुलांछितं कृष्णवर्णं यं बीजयुक्तं ध्यायेत् ॥ भ्रूमध्यादि ब्रह्मरंभ्र-
 पर्यन्तं आकाशस्थानं तच्च वृत्ताकारं ध्वजलांछितं धूम्रवर्णं हं बीजयुक्तं ध्यायेत् ॥
 एवं स्वशरीरे पंचमहाभूतानि ध्यात्वा तत्प्रविलापनं कुर्यात् ॥ पृथिवीमप्सु प्रविला-
 पयामि ॥ आपोऽग्नौ प्रवि० अग्निं वायौ प्रवि० वायुमाकाशे प्रवि० आकाशं पंचत-
 म्प्राणहंकारमहदात्मिकायां मातृकासंज्ञकशब्दब्रह्मस्वरूपायां हृत्स्वार्थभूतायां प्रकृति-
 स्वरूपमायायां प्रविलापयामि ॥ तत्प्राणिषां मायां च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे स्वा-
 त्मप्रकाशरूपे सत्यज्ञानानन्तानंदलसणे परमकारणे परमार्थभूते परब्रह्मणि प्रविला-
 पयामीति समस्तदेहादिप्रपंचब्रह्मणि प्रविलाप्य ॥ तच्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं
 सच्चिदानंदस्वरूपं परिपूर्णं परंब्रह्मैवाहमस्मीति निरकालं भावयेत् ॥ एवं ध्यात्वा
 यथोक्तस्वरूपात् सर्वज्ञानैश्वर्यशक्तियुक्तात् प्रणवात्मकात् परब्रह्मणः सकाशात् हृत्स्व-
 स्वार्थभूतार्थभूता सर्वमंत्रमयमातृका संज्ञकशब्दब्रह्मात्मिकाः महदंकारादिपंचतन्मात्रादि
 समस्तमपंचकारणभूता प्रकृतिरूपा माया रज्जुसर्पवद्विचैतुरूपेण प्रादुर्भूतेति ध्यात्वा ॥
 तस्या मायायाः सकाशात् यथोक्तमाकाशमुत्पन्नं ॥ आकाशाद्वायुः ॥ वायोरग्निः ॥
 अग्नेरापः ॥ अद्भ्यः पृथिवी ॥ तेभ्यः पंचमहाभूतेभ्यः सकाशात् स्वशरीरं तेजो-
 मयं पुण्यात्मकं सर्वपुरुषार्थसाधनं देवताराधनयोग्यमुत्पन्नमिति ध्यात्वा तस्मिन्
 स्वशरीरे सर्वात्मकं सर्वज्ञं सर्वशक्तिप्रमन्वितं समस्तं मंत्रदेवतामयं सच्चिदानंदस्वरूपं
 परंब्रह्मात्मरूपेणानुपविश्यतीति भावयेत् ॥ एषा भावना मुख्या भूतशुद्धिः ॥ इति ॥

“अथपरा भूतशुद्धिः”—धर्मैकदंष्ट्राननालैश्वर्याष्टदलं वैराग्यकर्णिकं हृदयां-
 भोजं मुकुलितत्वेन ध्यात्वा तच्च प्रगयेन विकसितं कृत्वा तत्कर्णिकांतस्य नैतन्यात्मकं
 जीवं प्लुतप्रणवोच्चारणेन सुपुष्पा नादीपार्गनो निर्गमय ॥ तं जीवं द्वादशांत-
 स्थितसदस्रदलरूपले निविष्टपरमात्मना सदैकीकृत्य स्वशरीरकल्मषजातं पुरुषाका-
 कारेण कुसौ विचिन्त्य शोषणदहनप्रावणानीत्यं कुर्यात् ॥ ब्रह्मदत्त शिरस्कंच स्वर्ण-

स्तैयभुजद्वयं ॥ सुरापानहृदायुक्तं गुरुतल्पकटिद्वयं ॥ तत्संयोगिपदद्वंद्वमंगप्रत्यंगपा-
तकं ॥ उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनं ॥ खड्गचर्मधरं पापं कृष्णं कुक्षौ विचि-
न्तयेत् ॥ एवं पापपुरुषं कुक्षौ ध्यात्वा नाभिप्रदेशे स्थितं पट्कोणपदविंदुलांछितं
कृष्णवर्णं वायुमंडलान्तर्गतं यं इति बीजोत्पितवायुना शोषयित्वा ॥ पुनस्तं पाप-
पुरुषं हृदयप्रदेशे स्थितत्रिकोणस्वस्तिकलांछिताग्निमंडलान्तः स्थितं रं इत्यग्निबी-
जोत्पिताग्निमा दाहयित्वा ॥ तं भस्मदक्षिणनासापुटेन निःसार्य ॥ भ्रूवर्धस्यिता-
द्धैचंद्राकारपद्मलांछितं शुक्लवर्णामृतमंडलान्तः स्थितं वं इत्यमृतबीजोत्पितामृतधारया
निष्कलमपं स्वशरीरे आप्लाव्य शुद्धं कृत्वा द्वादशावस्थितपरमात्मना सह स्थितमात्मानं
तेन सह सुपुष्पा नाडीमार्गेण पूर्वोक्तहृदयकमले प्रणवेन स्थापयेत् ॥ इति ॥

“अथान्यप्रकारेण भूतशुद्धिः”-वामनासापुटसमीपे वायुमंडलस्थं वायुं
ध्यात्वा तं वामनासया आकृष्य वायुबीजोच्चारणेन शरीरस्थदोषजातं संशोष्य ॥
दक्षिणनासया निर्गम्य दक्षिणनासापुटसमीपेऽग्निमंडलस्थितार्त्विजं दक्षिणनासया
आकृष्य अग्निबीजोच्चारणेन शरीरदोषजातं दग्ध्वा ॥ वामनासया निर्गम्य ब्रह्म-
स्थित पूर्णचंद्रमंडलस्थितामृतधाराकारेण सुपुष्पा मार्गात् शरीरान्तः प्रविश्य शरीरं
प्लाव्य लमित्यमृतबीजोच्चारणं कृत्वा प्रणवेन यावन्निरोधं ग्रीन् प्राणायामान् प्रणवार्थं
चिन्तयन् कुर्यादिति भूतशुद्धिः ॥ एवं त्रिविधा भूतशुद्धिर्मन्त्रदेवप्रकाशिकाप्राप्तुक्ता ॥
ग्रंथान्तरे तु वायुबीजानि बीजानां ऋष्यादीन्पुक्तानि ॥ बीजावर्त्तने संख्यापुक्ता ॥
तद्यथा ॥ यमिति वायुबीजस्य क्रिष्णिधनुषिः जगतीछंदः महामलययापुर्देवता यंबीजं
विंदुः शक्तिः तेन पापपुरुषवायुना आत्मनो वाक्कायकर्मकृतपापपुरुषशोषणे विनि-
योगः ॥ ततो नाभिमंडले दशदशरूपले पट्कोणमंडलमध्यस्थं वायुं कृष्णवर्णं ध्यात्वा
यं इति बीजं पट्ट्वारं आवर्त्तयन् वामनासया वायुमापूर्य पुनस्तं बीजं द्वादशवारमा-
वर्त्तयन् वायुनिर्गम्य पुनस्तं बीजं षड्वारं आवर्त्तयन् दक्षिणनासया वायुं रेचयेत् ॥
एवं त्रिवारं कृत्वा पंचभूतानां शोषणं पापपुरुषेण सह कुर्यात् ॥ ततो रं इत्यग्निबी-
जस्य कश्यपऋषिः त्रिष्टुप्छंदः जातवेदो अग्निर्देवता रं बीजं विंदुः शक्तिः तेन
समिद्धमहामलयग्निना पापपुरुषदहने विनियोगः ॥ पूर्ववत् रं बीजं ६-१२-६
त्रिवारमावृत्य पापपुरुषं दग्धं भावयेत् ॥ ततो वं इत्यमृतबीजस्य हिरण्यगर्भऋषिः
गायत्रीछंदः वरुणपरमात्मादेवता वं बीजं विंदुशक्तिः पापशरीरभस्मप्लावने विनि-
योगः ॥ पूर्ववत् वंबीजं ६-१२-६ त्रिवारवर्त्तयन् तद्भस्म प्लावयेत् ॥ मय ब्रह्म-
रंधस्थिताचन्द्रमंडलात्सहस्रदलकमलकर्णिकामध्यवर्त्ति तद्वीजस्रदमृतधारासहस्रैः
स्वकलेवरमापूरितं ध्यायेत् ॥ ततो ॐ इति पृथिवीबीजस्य वराहऋषिः जगतीछंदः

गौभूतं भूतशुद्धिमाणपतिष्ठान्तर्मातृकान्यासवर्हिर्मातृकान्यासादिकं च करिष्ये ॥
 इति संकल्पं यजमानः स्वकृत्वत्वे कुर्यात् ॥ ऋत्विक् कर्तृत्वे तु अमुकशर्मणो न-
 र्मणो यजमानस्यानुज्ञया अमुकरुद्रजपं अमुकरुद्रहोमं करिष्यामि तद्गत्वेन भूतशु-
 द्ध्यादिन्यासांश्च करिष्यामि ॥ इति संकल्पं ऋत्विजः कुर्यात् ॥ अथ भूतशुद्धिः ॥
 तद्यथा ॥ पादादिजानुपर्यन्तं पृथिव्य स्थानं तच्चतुरस्रं पीतवर्णं वज्रलांछितं लं बी-
 जयुक्तं ध्यायेत् ॥ जान्वादिनाभिपर्यन्तं अपां स्थानं तच्चाद्वैचंद्राकारं शुक्लवर्णं पद्म-
 लांछितं त्रिमिति बीजयुक्तं ध्यायेत् ॥ नाभ्यादिकंठपर्यन्तं अपिस्थानं तच्च त्रिकोणा-
 कारं रक्तवर्णं स्वस्तिकलांछितं रंबीजयुक्तं ध्यायेत् ॥ कंठादिभ्रूमध्यपर्यन्तं वायुस्थानं
 पद्कोणाकारं पद्मविदुलांछितं कृष्णवर्णं यं बीजयुक्तं ध्यायेत् ॥ भ्रूमध्यादि ब्रह्मरंध्र-
 पर्यन्तं आकाशस्थानं तच्च वृत्ताकारं ध्वजलांछितं धूम्रवर्णं हं बीजयुक्तं ध्यायेत् ॥
 एवं स्वशरीरे पंचमहाभूतानि ध्यात्वा तत्प्रविलापनं कुर्यात् ॥ पृथिवीमष्ट प्रविला-
 पयामि ॥ आपोऽग्नौ प्रवि० अग्निं वायौ प्रवि० वायुमाकाशे प्रवि० आकाशं पंचत-
 म्मात्राहंकारमहदात्मिकायां मातृकासंज्ञकशब्दब्रह्मस्वरूपायां हृद्रेत्यर्थभूतायां प्रकृति-
 स्वरूपमायायां प्रविलापयामि ॥ तथाविधां मायां च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे स्वा-
 त्मप्रकाशरूपे सत्यज्ञानानन्तानंदलक्षणे परमकारणे परमार्थभूते परब्रह्मणि प्रविला-
 पयामीति समस्तदेहादिप्रपंचब्रह्मणि प्रविलाप्य ॥ तच्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं
 सच्चिदानंदस्वरूपं परिपूर्णं परंवल्लैवाहमस्मीति विरकालं भावयेत् ।

स्तैयभुजद्वयं ॥ सुरापानहृदायुक्तं गुरुतल्पकृतिद्वयं ॥ तत्संयोगिपदद्वंद्वमंगप्रत्यंगपा-
तकं ॥ तपपातकरोमाणं रक्तमश्रुविलोचनं ॥ खड्गचर्मधरं पापं कृष्णं कुक्षौ विचि-
न्तयेत् ॥ एवं पापपुरुषं कुक्षौ ध्यात्वा नाभिपदेशे स्थितं पट्कोणपट्टविंदुलांछितं
कृष्णवर्णं वायुमंडलान्तर्गतं यं इति बीजोत्थितवायुना शोपयित्वा ॥ पुनस्तं पाप-
पुरुषं हृदयपदेशे स्थितत्रिकोणस्वस्तिकलांछिताग्निमंडलान्तः स्थितं रं इत्यग्निबी-
जोत्थिताग्निमा दाहयित्वा ॥ तं भस्मदक्षिणनासापुटेन निःसार्य ॥ भ्रूवध्यस्थिता-
र्द्धचंद्राकारपद्मलांछितं शुक्लवर्णामृन्मंडलान्तः स्थितं वं इत्यमृतबीजोत्था मृतधाराया
निष्कलमपं स्वशरीरे आप्राप्य शुद्धं कृत्वा द्वादशवस्थितपरमात्मना सह स्थितमात्मानं
तेन सह सुपुष्पा नाडीमार्गेण पूर्वोक्तहृदयकमले प्रणवेन स्थापयेत् ॥ इति ॥

“अथान्यप्रकारेण भूतशुद्धिः ”—वामनासापुटसमीपे वायुमंडलस्थं वायुं
ध्यात्वा तं वामनासया आकृष्य वायुबीजोच्चारणेन शरीरस्थदोषजातं संशोष्य ॥
दक्षिणनासया निर्गम्य दक्षिणनासापुटसमीपेऽग्निमंडलस्थिताग्निं दक्षिणनासया
आकृष्य अग्निबीजोच्चारणेन शरीरदोषजातं दग्ध्वा ॥ वामनासया निर्गम्य ब्रह्म-
स्थित पूर्णचंद्रमंडलस्थितामृतधाराकारेण सुपुष्पा मार्गात् शरीरान्तः प्रविश्य शरीरं
प्राप्य लभित्यमृतबीजोच्चारणं कृत्वा प्रणवेन यावन्निरोधं ग्रीन् प्राणायामान् प्रणवार्थं
चिन्तयन् कुर्यादिति भूतशुद्धिः ॥ एव त्रिविधा भूतशुद्धिर्मनदेवप्रकाशिकायामुक्ता ॥
ग्रंथान्तरे तु वायुर्बीजानि बीजानां ऋष्यादीन्युक्तानि ॥ बीजावर्त्तने संख्यायुक्ता ॥
तद्यथा ॥ यमिति वायुबीजस्य किंकिधऋषिः जगतीछंदः महाप्रलयवायुर्देवता यं बीजं
विंदुः शक्तिः तेन पापपुरुषवायुना आत्मनो वाक्कायकर्मकृतपापपुरुषशोपणे विनि-
योगः ॥ ततो नाग्निमंडले दशदशकमले पट्कोणमंडलमध्यस्थं वायुं कृष्णवर्णं ध्यात्वा
यं इति बीजं पट्टवारं आवर्त्तयन् वामनासया वायुमापूर्य पुनस्तं बीजं द्वादशवारमा-
वर्त्तयन् वायुन्निरुध्य पुनस्तं बीजं पट्टवारं आवर्त्तयन् दक्षिणनासया वायुं रेचयेत् ॥
एवं त्रिवारं कृत्वा पंचभूतानां शोपणं पापपुरुषेण सह कुर्यात् ॥ ततो रं इत्यग्निबी-
जस्य कश्यपऋषिः त्रिष्टुप्छंदः जातवेदो अग्निर्देवता रं बीजं विंदुः शक्तिः तेन
समिद्धमहाप्रलयाग्निना पापपुरुषदहने विनियोगः ॥ पूर्ववत् रं बीजं ६-१२-६
त्रिवारमावृत्य पापपुरुषं दग्धं भावयेत् ॥ ततो वं इत्यमृतबीजस्य हिरण्यगर्भऋषिः
गायत्रीछंदः वरुणपरमात्मादेवता वं बीजं विंदुशक्तिः पापशरीरभस्मप्लावने विनि-
योगः ॥ पूर्ववत् वं बीजं ६-१२-६ त्रिवारवर्त्तयन् तद्भस्म प्लावयेत् ॥ मय ब्रह्म-
रंध्रस्थिताच्चन्द्रमंडलात्सहस्रदलकमलकर्णिकापध्यवर्त्ति तद्बीजस्रद्धमृतधारासहस्रैः
स्वकलेवरमापूरितं ध्यायेत् ॥ ततो वं इति पृथिवीबीजस्य वराहऋषिः जगतीछंदः

इन्द्रः परमात्मा देवता लं बीजं विदुशक्तिः तेन गोलकाकारकरणे विनियोगः ॥
 पूर्ववत् लंबीजं ६-१२-६ त्रिरावृत्य गोलकाकारं कुर्यात् ॥ ततो हं इति आकाश-
 बीजस्य परमेष्ठीऋषिः जगतीछन्दः परमात्मादेवता हंबीजं विदुशक्तिः तेन गोलके
 शरीराकारकरणे विनियोगः ॥ पूर्ववत् हंबीजं ६-१२-६ त्रिरावृत्य गोलके श-
 रीराकारं भावयेत् ॥ एवं स्वशरीरं निरस्तसमस्तकिल्बिषं देवताराधनयोग्यं सिद्धं
 विभावयेत् ॥ इति ॥

॥ अथ प्राणप्रतिष्ठा ॥

अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठा मंत्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः ऋग्यजुः सामानि
 छंदांसि परमाणशक्तिर्देवता आंबीजं ह्रींशक्तिः क्रौंकीलकं मम प्राणप्रतिष्ठापने वि-
 नियोगः ॥ इति कृताञ्जलिरुक्त्वा न्यसेत् ॥ ॐ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरऋषिभ्यो० शिरसि ॥
 ऋग्यजुःसामछंदोभ्यो० मुखे ॥ प्राणशक्त्यै देवतायै० हृदये ॥ आंबीजाय० गुह्ये ॥
 ह्रींशक्त्यै० पादयोः ॥ क्रौं कीलकाय० नाभौ ॥ ॐ आं ह्रीं क्रौं अं कं खं गं घं ङं
 आकाशवाय्वग्निसलिलपृथिव्यात्मने आं अंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ ॐ आं ह्रीं क्रौं ईं चं
 छं जं झं ञं शब्दस्पर्शरसगंधात्मने ईं तर्जनीभ्यां नमः ॥ ॐ आं ह्रीं क्रौं उं टं ठं
 डं दं णं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मने ॐ मध्यमाभ्यां वषट् ॥ ॐ आं ह्रीं क्रौं एं सं
 यं दं धं नं वाक्पाणिपादपायूषस्थात्मने ऐं अनामिकाभ्यां हुं ॥ ॐ आं ह्रीं क्रौं
 औं पं फं बं भं मं वचनादानविनिर्गामनानंदात्मने औं कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् ॥
 ॐ आं ह्रीं क्रौं अं यं रं लं वं शं षं सं हं लं मनोबुद्धिअहंकारचित्तात्मने अः
 करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् ॥ एवं हृदयादिन्यासः ॥ ततो नाभ्यादिपादद्वयाक्रान्तं मां
 नमः ॥ कंठादिनाभ्यन्तं ह्रीं नमः ॥ मूर्द्धादिऋक्षान्तं क्रौं नमः ॥ ततो हृत्कमले
 वायव्यदले यं नमः ॥ आग्नेये रं नमः ॥ पूर्वे लं नमः ॥ ईशाने शं नमः ॥ नैऋते पं
 नमः ॥ उत्तरे सं नमः ॥ दक्षिणे हं नमः ॥ कर्णिकायां खं नमः ॥ इत्येवं न्यस्य ध्या-
 येत् ॥ रक्ताग्निपोतारुणपद्मसंस्थां पाशांकुशविशुशरासबाणान् ॥ रूढं कपालं द-
 धतीं करान् नै रक्तां त्रिनेत्रां मणमामि देवीं ॥ इति ध्यात्वा हृदये हस्त्रं निधाय ॥
 ॐ आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं हं हंसः सोहं मम प्राणा इह प्राणाः ॥ ॐ आं
 ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं हं हंसः सोहं मम जीव इह स्थितः ॥ ॐ आं ह्रीं क्रौं
 यं रं लं वं शं षं सं हं हंसः सोहं मम सर्वेन्द्रियाणि ॥ ॐ आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं
 शं षं सं हं हंसः सोहं मम बाह्वनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणपाणिपाद इहागत्य सुखं चिरं
 तिष्ठन्तु स्वाहा ॥ इति प्राणप्रतिष्ठामंत्रं त्रिजैप्त्वा ॥ निजशरीरं ज्योतिःस्वरूपं भावयेदिति ॥

॥ अथान्तर्मातृकान्यासः ॥

तत्रादौ स्वरैः पूरकः कादिभिः कुंभकः यादिभिः रेचकः इति क्रमेण मातृका-
वर्णैः प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥ अस्य श्रीमातृकासरस्वतीमंत्रस्य ब्रह्माक्षुषिः गायत्री-
छंदः मातृकासरस्वती देवता हलो वीजानि स्वराः शक्तयः अव्यक्तं कीलकं मातृका-
न्यासे विनियोगः ॥ इति कृताञ्जलिरुक्त्वा न्यसेत् ॥ ब्रह्माक्षुष्ये० शिरसि ॥
गायत्रीछंदसे० मुखे ॥ मातृकासरस्वत्यै देवतायै० हृदये॥ हलभ्यो वीजेभ्यो० गुह्ये॥
स्वरेभ्यः शक्तिभ्यो० पादयोः॥ अव्यक्तकीलकाय० सर्वांगे॥ इति ऋष्यादिन्यासः॥
ॐ अं कं खं गं घं ङं आं अंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ ॐ ईं चं छं जं झं ञं ईं तर्जनीभ्यां
स्वाहा॥ ॐ उं टं ठं डं ढं णं ऊं मध्यमाभ्यां वषट् ॥ ॐ एं तं थं दं धं नं ऐं अना-
मिकाभ्यां हुं ॥ ॐ ओं पं फं बं मं मं अं कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् ॥ ॐ अं यं रं लं
वं शं षं सं हं लं क्षं अः करतलकरपृष्ठाभ्यांफट् ॥ एवं हृदयादिन्यासः॥ ध्यानम् ॥
पंचाक्षद्वर्णमेदैर्विहितवदनदोः पादयुक्कुक्षिवक्षो वेशां भास्वत्कपदांकलितशशिकलां
विदुक्तुंदावदातां॥ असत्सत्कुंभचिन्तालिलितवरकरां श्रीक्षणां पद्मसंस्थामच्छाकल्य-
मतुच्छस्तनजयनभरां भारमीं तां नमामि ॥ १ ॥ दक्षिणोर्ध्वकरमारभ्य दक्षिणाधः
करपर्यन्तमायुधध्यानं ॥ इति ध्यात्वा ॥ मानसोपचारैः संपूज्य न्यसेत्॥ तत्र मधयो-
अन्तर्मातृकान्यासः ॥ मूलाधारध्वनिं श्रुत्वा प्रबुद्धा शक्तिर्कुंडली ॥ उबलपावकसं-
काशा सूक्ष्मतेजः स्वरूपिणी ॥१॥ मूलाधाराच्छिरः पथं स्पृशन्ति विद्युदाकृतिः ॥
तथा स्पृष्टशिरःपद्मादमृतौघस्वरूपिणः ॥२॥ निर्गतान्मातृकावर्णान्सुपुष्पा वत्प्रैना-
तनुं ॥ व्यापयित्वा स्थितान् सर्वानेवं ध्यात्वा प्रविन्यसेत् ॥ इति सूक्ष्मरूपां वर्ण-
तनुं ध्यात्वा ॥ फंटे विशुद्धिचक्रं षोडशदलकमलं ऊर्ध्वमुखं ध्यात्वा पूर्वादिप्रादक्षि-
ण्येन ॐ अनमः आनमः इनमः ईं उं ऊं ऋं ॠं लृं एं ऐं ओं औं अं अः ॥ इति
षोडशस्वरान् क्रमेण विन्यसेत् ॥ ततो हृदये अनाहतचक्रं द्वादशदलकमलं ध्यात्वा
तदलेषु पूर्वादिप्रादक्षिण्येन ॐ कं नमः खं गं घं ङं चं छं जं झं ञं टं ठं ॥ इति
ठान्तान् द्वादशवर्णान् विन्यसेत् ॥ ततो नाभिपंडले मणिपूरकचक्रं दशदलकमलं
प्रागवत् ध्यात्वा ॥ तदलेषु पूर्वादिप्रादक्षिण्येन ॐ उं नमः ॐ ढं नमः णं तं थं दं
धं नं पं फं ॥ इति फान्तान् दशवर्णान् विन्यसेत् ॥ लिङ्गमूले स्वाधिष्ठानचक्रं षट्-
दलं कमलं ध्यात्वा तदलेषु प्रादक्षिण्येन ऊं बं नमः भं मं यं रं लं इति षट्चवर्णान्
विन्यसेत् ॥ गुदमेढ्रान्तरे मूलाधारचक्रं चतुर्दलकमलं ध्यात्वा तदलेषु क्रमेण ॐ वं
नमः शं षं सं इति चतुर्वर्णान् विन्यसेत् ॥ भ्रूमध्ये आज्ञाचक्रं द्विदलं ध्यात्वा तद-

लयोः प्रादक्षिण्येन ॐ हं नमः ॐ हं नमः इति वर्णद्वयं विन्यसेत् ॥ इति अन्तर्मा-
तृकान्यासः ॥ सच मनसैव कार्यः ॥ पुष्पैरनामया वापि मनसा वाग्यसेदणूनि ति
दक्षिणामूर्त्तिसंहितोक्तेः ॥ तत्रैवं व्यवस्था ॥ पुष्पैर्देवतामूर्त्तौ सांगुष्ठयानामिकया
स्वदेहे मनसा मूलाधारादिकेषु तत्र करस्पर्शासंभवात् ॥ इति ॥

॥ अथ वहिर्मातृकान्यासः ॥

तत्रादौ प्राणायामत्रयं पूर्ववत् ॥ ऋष्यादिकरपटंगन्यासादिकं पूर्ववत् विन्य-
स्य ध्यायेत् ॥ आधारे लिंगनाभौ प्रकटितहृदये तालुमूले ललाटे द्वे पत्रे षोडशारे
द्विदशदशदले द्वादशार्द्धे चतुष्के ॥ वासान्ते बालमध्ये डफ कठसहिते कंठदेशे स्व-
राणां हं हं तत्त्वार्थयुक्तं सकलदलगतं वर्णरूपं नमामि ॥१॥ इति ध्यात्वा मान-
सोपचारैः संपूज्य न्यसेत् ॥ अंनमः ललाटे ॥ आं० मुखहृत्ते ॥ ईं० दक्षिणनेत्रे ॥
ईं० वामनेत्रे ॥ उं दक्षकर्णे ॥ ऊं वामकर्णे ॥ ऋं दक्षनासागुटे ॥ ॠं वामनासागुटे ॥
लं दक्षकपोले ॥ लं वामकपोले ॥ एं उर्ध्वोष्ठे ॥ ऐं अधरोष्ठे ॥ ओं ऊर्ध्वदन्तपंक्तौ ॥
औं अधोदन्तपंक्तौ ॥ अं नमः शिरसि ॥ अः नमः मूत्रमध्ये रसनायां ॥ कं द-
क्षिणबाहुमूले ॥ खं दक्षकूर्परे ॥ गं दक्षिणमणिबंधे ॥ घं दक्षिणकरांगुलिमूले ॥
ङं नमः दक्षिणकरांगुल्यग्रे ॥ चं वामबाहुमूले ॥ छं वामबाहुकूर्परे ॥ जं वाममणि-
बंधे ॥ झं वामकरांगुलिमूले ॥ ञं वामकरांगुल्यग्रे ॥ टं दक्षपादमूले ॥ ठं दक्षिण
जानुनि ॥ डं दक्षिणगुल्फे ॥ ढं दक्षपादांगुलिमूले ॥ णं दक्षपादांगुल्यग्रे ॥ तं
वामपादमूले ॥ थं वामजानुनि ॥ दं वामगुल्फे ॥ धं वामपादांगुलिमूले ॥ नं वाम-
पादांगुल्यग्रे ॥ पं दक्षिणकुक्षौ ॥ फं वामकुक्षौ ॥ वं पृष्ठे ॥ भं नाभौ ॥ मं उदरे ॥
यं हृदये ॥ रं दक्षांसे ॥ लं ककुदि ॥ वं वामांसे ॥ शं नमः हृदयादिदक्षकराग्रान्तं
पं नमः हृदयादिवामकराग्रान्तं ॥ सं हृदादिदक्षपादाग्रपर्यन्तं ॥ हंनमः हृदादिवाम-
पादाग्रान्तं ॥ लंनमः हृदादिदक्षपादाग्रनाभ्यन्तं ॥ संनमः हृदयादि भ्रूमध्यान्तं इति
केवलमातृकान्यासः ॥ अत्र विदुषुक्तत्वमसराणां वीर्ययोजनार्थमिति संप्रदायः ॥
पंच भूतशुद्ध्यादीनि रुद्रांगत्वेनानुष्ठेयानि इति परशुरामादयः हेमाद्रि महार्णव दैव-
याज्ञिकनारायणभट्टादिभिर्भूतशुद्ध्यादीनि रुद्रांगत्वेन नोक्तानि ॥ युक्ततरं चैतदित्य-
भ्ये ॥ भूतशुद्ध्यादीनां तांत्रिकमंत्रपूजाजपाद्यंगत्वे तंत्रस्वयममाणत्वात् वैदिकमंत्र
पूजाजपाद्यंगत्वे वैदिकमंत्रप्रमणाभावात् ॥ अन्यथा संव्योपासनादिषु सर्वेष्वपि
वैदिककर्मसु भूतशुद्ध्याद्यापत्तेः ॥ न चेष्टापत्तिः ॥ शिष्टाचारदर्शनादिति ॥ अपरे
तु भूतशुद्ध्याद्यकरणे न रुद्रांगुण्यम् ॥ कारणे तु फलभूयस्त्वमिषाहुः ॥ इति ॥

॥ अथ छंदपुरुषन्यासः ॥

रुद्रांगभूतान् न्यासान् अनादेशे अंगुष्ठानामिकाभ्यां कुर्यात् ॥ आदेशे तु यथा-
 देश ॥ तत्र तावच्छंदपुरुषस्य शरीरे न्यासः ॥ ॐ तिर्यग्ब्रिजाय चमसायोर्ध्वबु-
 प्राय छंदः पुरुषाय० शिरसि ॥ गौतमभारद्वाजाभ्यां० नेत्रयोः ॥ विश्वामित्रजमद-
 मिभ्यां० श्रोत्रयोः ॥ वसिष्ठकश्यपाभ्यां० नासापुटयोः ॥ अत्रये० वाचि ॥ ॐ
 गायत्र्यै छंदसे नमः अग्रये० शिरसि ॥ उष्णिहे छंदसे० सवित्रे० ग्रीवायां ॥ बृहत्यै०
 छंदसे० बृहस्पतये० अन्तरे ॥ अन्तरे पृष्ठंशः ॥ बृहद्रथंतराभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां०
 बाहोः ॥ त्रिष्टुभेछंदसे० इन्द्राय० मध्ये ॥ मध्यमुदरं ॥ जगत्पै छंदसे० आदि-
 त्पाय० श्रोणयोः ॥ अतिछंदसे० प्रजापतये० लिंगे ॥ यज्ञाय रूपाय छंदसे० वै-
 श्वानराय० पापौ ॥ अनुष्टुभे छंदसे० विश्वेभ्यो देवेभ्यो० ऊर्ध्वोः ॥ पंत्यै छं-
 दसे० मरुद्भ्यो० अष्टौवंतोः ॥ ॥ अष्टौवान् जानुः ॥ द्विपदायै छंदसे० विष्णवे०
 पादयोः ॥ विछंदसे वायवे० प्राणेषु ॥ प्राणवायोः संचारस्थाननासिका प्राण-
 शब्देनोच्यते ॥ ॐ न्यूनाक्षराय छंदसे० अद्भ्यो० हस्तद्वयविपर्यासेन मस्त-
 कादिपादान्तसर्वाङ्गेषु ॥ इति सर्वानुक्रमसूत्रविहितः छंदः पुरुषन्यासो रुद्रांगतया
 कर्तव्य इति देवयान्निकादयः ॥

॥ अथ महान्यासप्रयोगः ॥

सत्रादौ बौधायनसुत्रानुक्तो हेमाद्रिपदार्णवादिष्वनुपात्तोपि देवयान्निरूपद्वतौ
 उक्तो विशेषः प्रदर्श्यते ॥ तत्र पुरश्चरणं ॥ ॐ कारस्य ब्रह्माऋषिः देवी गायत्रीछंदः
 परमात्माग्निर्देवता ॥ महाव्याहृतीनां प्रजापतीऋषिर्पियाक्रमं दैवीगायत्री देव्युष्णी-
 क् दैवीगायत्रीछंदासि यथाक्रममग्निवायुसूर्यो देवताः चत्वारि शृंगेःस्पस्य प्रजापति
 ऋषिः साध्या वा ऋषयः त्रिष्टुप्छंदः मंत्रोक्तऋषमरुतो यज्ञः पुरुषो देवता ॥ जा-
 तयेदस इत्यस्य कश्यपऋषिः त्रिष्टुप् छंदः अग्निर्जातयेदो देवता ॥ सर्वेषां पुरश्चरणे
 त्रिनिर्योगः ॐ भूर्भुवः स्वः चत्वारि शृंगाः० आविवेश ॥१॥ ॐ जातयेदसे सुनवाम०
 अक्षरं ब्रह्मसदनं वेदानां शिर उच्यते ॥ जातयेदश्छंदसां मातर्ब्रह्मभूर्भुवः स्व-
 रोम् ॥३॥ इति मंत्राणां सकृज्जप एवात्र पुरश्चरणं ॥ प्रगवपहान्याहृतीनां ऋष्यादि-
 कंप्रागवत् स्मृत्वा ॥ चतुः स्रक्तिरित्यस्य दध्यह्यर्ध्वगऋषिः महाव्याहृतिछंद धर्मो-
 देवता आसने त्रिनिर्योगः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः चतुः स्रक्तिरित्यादिकेन यत सप्तभि-
 मेत्यन्तेन प्रणवं महान्याहृतिपूर्वकेन मंत्रेण आसनस्पर्शनं इति ॥ अपरे तु नैत-
 दनुतिष्ठन्ती ॥ बौधायनसूत्रेऽनुक्तरात् ॥ इति ॥

“अथ पदंगन्यासः” — मनोजूतिरिति पस्यांगिरसो बृहस्पतिर्ऋषिः यजुर्विंशे-
 देवा देवता हृदये न्यासे विनियोगः ॥ ॐ मनोजूति० ॐ प्रतिष्ठेति मंत्रान्ते हृदयाय
 नम इति हृदये ॥ अथोध्यग्निरिति मंत्रान्ते शिरसे स्वाहेति शिरसि ॥ मूर्दानंदि-
 व० इत्यस्य भरद्वाजऋषिः त्रिष्टुप्छंदः वैश्वानरोऽग्निर्देवता शिखायां न्यासे विनि-
 योगः ॥ ॐ मूर्दानं इति मंत्रान्ते शिखायै वषट्ठिति शिखायां ॥ मर्माणीत्यस्य वि-
 वस्वान् ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः छिगोक्ता देवता कवचे न्यासे विनियोगः ॥ ॐ मर्मांशी-
 ति मंत्रान्ते कवचाय हुं इति कवचं ॥ विश्वतश्शुरिति भौवनो विश्वकर्मा ऋषिः त्रि-
 ष्टुप्छंदः विश्वकर्मा देवता नेत्रे न्यासे विनियोगः ॥ विश्वतश्शु० नेत्रत्रयाय वौषट्
 इति नेत्रे ॥ नेत्राभ्यां वौषट्ठिति केचित् ॥ मानस्तोक इत्यस्य कुत्सऋषिः जगती-
 छंदः एकोरुद्रोदेवता अस्त्रे न्यासे वि० ॥ ॐ मानस्तोके० अस्त्राय फट्ठिति अस्त्रं ॥
 अग्रे तु नेत्रत्रयं पंचांगमेव न्यासं कुर्वन्ति ॥ तथैव बृहत्पराशरोक्तेः ॥ देवयाज्ञिका-
 दयस्तु वौषादनसूत्रेऽनुक्तत्वात् अमुं न्यासं नैवावरन्ति ॥ अथ देवयाज्ञिकादिभिः
 पद्धतिकारैरुक्तत्वाच्चैव कैथिदाचरितत्वात् च वौषादनसूत्रविहितः पंचांग-
 रुद्राणां न्यासः ॥ इति ॥

॥ अथ दिग्वंधसहितश्चतुस्त्रिंशदंगन्यासः प्रथमः ॥

याव इत्यस्य परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छंदः एकोरुद्रो देवता शिखायां न्यासे
 विनियोगः ॐ यत्ते रुद्र शिवातनूद्योरेति शिखायां ॥१॥ अस्मिन् महतीत्यस्य प-
 रमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छंदः रुद्रो देवता शिरसि न्यासे० ॐ अस्मिन्महत्पर्णव इति
 शिरसि ॥२॥ सदस्राणीत्यस्य परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छंदः एकोरुद्रोदेवता ललाटे
 न्यासे० ॥ ॐ सदस्राणि सदस्य इति ललाटे ॥३॥ हंसः शुचिपदित्यस्य वाम-
 देवऋषिः अतीजगतीछंदः सूर्यो देवता भ्रुवोर्मध्ये न्यासे० ॥ ॐ हंसः शुचिच-
 दिति भ्रुवोर्मध्ये ॥४॥ श्यंवकमित्यस्य वशिष्ठऋषिः अनुष्टुप्छंदः श्यंवको रुद्रो
 देवता नेत्रयोर्न्यासे० ॥ ॐ श्यंवकं यत्रापदे इति त्रैजनी मध्यमाभ्यां नेत्रयोः ॥५॥
 नमः स्रुत्यायेत्यस्य परमेष्ठीऋषिः यथाक्रममत्र पदसराणां यजुर्गायत्री चतुरस्रस्य-
 देवीवृहती सप्ताक्षरस्य यजुष्णिग् पंचाक्षरस्य दैवीपंक्तिरिति छंदांसि बहवो रुद्रो
 देवता कर्णयोर्न्यासे विनियोगः ॥ ॐ नमः स्रुत्याय च ॥ वैशंताय चेति मंत्राख्य
 कर्णयोः ॥६॥ मानस्तोक इत्यस्य कुत्सऋषिः जगतीछंदः एकोरुद्रोदेवता नासि-
 कायां० ॥ ॐ मानस्तोक इत्यस्य कुत्सऋषिः जगतीछंदः एकोरुद्रोदेवता नासि-
 कायां० ॥ ॐ मानस्तोक इति नासिकायां ॥७॥ अवततश्च घनुरित्यस्य परमेष्ठी ऋ-
 षिः अनुष्टुप्छंदः एकोरुद्रो देवता मुखे० ॥ ॐ अवतत० मुखे ॥८॥ ॐ जीलप्री-

वा; शीतिकंठा० नीलश्रीवा० श्रितिकंठा० इति द्वौ मंत्रौ कंठे ॥९॥ नमस्त आयुधाये-
 त्यस्य परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छंदः एकोरुद्रो देवता बाहोर्न्यासे० ॥ नमस्त आयु-
 धायेति मंत्रावृत्या बाहोः ॥१०॥ यातेहेतिरित्यस्य परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छंदः ए-
 कोरुद्रोदेवता उपवाहोर्न्यासे ॐ यातेहेतिरिति मंत्रावृत्या उपवाहोः ॥ उपवाहुमहो-
 ष्टो मणिवंधो विभागः ॥११॥ ये तीर्थानीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः अनुष्टुप्छंदः व-
 हवो रुद्रो देवता हस्तयो० ॥ ॐ ये तीर्थानीति मंत्रावृत्या हस्तयोः ॥१२ सद्योजात-
 मित्यस्य सद्योजातः ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः ब्रह्मादेवता अंगुष्ठयोर्न्यासे० सद्योजातं म-
 पद्यापीत्यंगुष्ठयोः ॥१३॥ वामदेवायेत्यस्य वामदेवऋषिः जगतीछंदः विष्णुर्देवता
 तर्जन्योर्न्यासे० ॥ ॐ वामदेवाय नमो ष्येष्टाय नम इति तर्जन्योः ॥१४॥ अघोरेभ्य
 इत्यस्य अघोरऋषिः अनुष्टुप्छंदः रुद्रो देवता मध्यमयोर्न्यासे० ॥ ॐ अघोरेभ्य
 इति मध्यमयोः ॥१५॥ तत्पुरुषायेत्यस्य तत्पुरुषऋषिः गायत्रीछंदः रुद्रो देवता अ-
 नामिकयोर्न्यासे० ॥ ॐ तत्पुरुषाय विद्महे० अनामिकयोः ॥१६॥ ईशानः सर्व०
 ईशान ऋषिः अनुष्टुप्छंदः रुद्रो देवता कनिष्ठिकयोर्न्यासे० ॥ ईशानः कनिष्ठिकयोः
 ॥१७॥ नमो वः किरिकेभ्यो० परमेष्ठीऋषिः सोमोऽग्निक्षयजुर्ऋषिर्देवीजग-
 तीवा छंदांसि बहवो रुद्रा देवता हृदये० ॥ नमो वः किरिकेभ्यो० आनिईतेभ्य
 इति हृदये ॥१८॥ नमो गणेभ्य इत्यस्य परमेष्ठीऋषि एषां पंचाक्षराणां यजुर्बृहतीपद-
 क्षरस्य यजुर्गायत्री छंदांसि बहवो गणादयो रुद्रा देवता पृष्ठे न्यासे० नमो गणेभ्यो०
 विश्वरूपेभ्यश्च नम इति पृष्ठे ॥१९॥ नमो हिरण्य बाहव इत्यस्य परमेष्ठीऋषिः ॥ अत्रै-
 राणां यजुस्त्रिष्टुप् यजुः पंक्तिरिति छंदांसि हिरण्यबाहादयो मंत्रवर्णावगता उभयतो
 नमस्कारा बहवो रुद्रादेवता पार्श्वयोर्न्यासे० ॥ ॐ नमो हिरण्यबाहवे० पुष्टानां पतये-
 नम इति मंत्रावृत्या पार्श्वयोः ॥२०॥ विज्यं धनुरित्यस्य परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छंदः
 एकोरुद्रो देवता जठरे० ॥ विज्यं धनुरिति जठरे इत्येके ॥ महार्णवकारदेवयाज्ञिका-
 दीनां मते तु नायं जठरन्यासः ॥२१॥ हिरण्यगर्भ इत्यस्य हिरण्यगर्भऋषिः त्रिष्टुप्-
 छंदः कोदेवता नाभौ न्यासे० ॥ ॐ हिरण्यगर्भ० नाभौ ॥ २२ ॥ मीढुष्टमेत्यस्य पर-
 मेष्ठीऋषिः त्रिष्टुप् छंदः एकोरुद्रोदेवता कट्यां ॥ ॐ मीढुष्टमेति कट्यां ॥ २३ ॥
 येभूतानामित्यस्य परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप् छंदः बहवो रुद्रा देवता गुह्ये० ॥ २४ ॥
 वक्ष्यमाणेन सह जातवेदस इत्यस्य कश्यपऋषिः त्रिष्टुप् छंदः अग्निर्जातवेदो देवता
 अपाने० ॥ जातवेदसे० अग्नेवक्ष्यमाण पूर्वमंत्रस्य शिरः उच्यते ॥ अक्षरं ब्रह्मसदनं
 वेदानां शिर उच्यते॥ जातवेदश्छंदसां मातर्ब्रह्मभूभुवः स्वरोम् ॥
 इति शिरः इति देवयाज्ञिकपरशुरामादयः ॥ मातृदत्तम्तु श्रीचीजपूर्वकं जातवेदसां-
 मित्युचं उच्चार्य भुवनेशीवीजोच्चारणपुरःसरमक्षरं ब्रह्मसदनमित्यादिरुक्तमेव शि-

रोमंश्चरेत् ॥ इति शिरः इत्याह ॥ महार्णवकारादयस्तु ताम्रशिवर्णो तपसा ज्वलन्ती
 वैरोचने कर्मफलेषु जुष्टा ॥ दुर्गा देवी शरणमहं प्रपद्ये सरजसे नमः ॥ १ ॥ अग्ने
 त्वं परयानव्यो अस्मान् स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा ॥ पृथ पृथिवीवहुला न कुर्वी
 भवानो कायतनयाय शंयोः ॥ २ ॥ विश्वानिनो दुर्गहा जातवेदः सिधुननावा दूरि-
 तानि पवि ॥ अग्ने अत्रिश्मन्मसा गृणानोऽस्माकं बोध्यवितातनूनां ॥ ३ ॥ पृतना
 जितं सहमानमुग्रमग्निं हुवेम परमात्मा स्पधस्यात् ॥ सनः पर्यदतिदुर्गाणि विश्वाणि
 विश्वाक्षामदेवो अतिदुरितात्पमिः ॥ ४ ॥ इति शिर इत्याहुः ॥ स शिरोजातवेदा०
 अपाने पायौ ॥ १५ ॥ मानोमहान्तमित्यस्य कृत्सकृपिः जगती छंदः एकोरुद्रोदेवता
 ऊर्वोन्यासे० ॥ ॐ मानोमहान्त० इत्याहुत्या ऊर्वोः ॥ २६ ॥ एषत इत्यस्य प्रजा-
 पतिकृपिः सामपंक्तियजुर्छंदांसि रुद्रो देवता वज्रान्वोन्यासे० ॥ ॐ एषतेरुद्रभाग०
 इति मंत्राहुत्या जान्वोः ॥ २७ ॥ सइषुहस्तैरित्यस्य अपत्रिरयकृपिः त्रिष्टुप्छंदः रुद्रो-
 देवता जंघयोन्यासे० ॥ ॐ सइषुहस्तै० मंत्राहुत्या जंघयोः ॥ जानुगुल्फयोरन्तरा-
 रुजंघा ॥ २८ ॥ ॐ विश्वं भूतं भुवने चित्रं बहुधा जायमानं च यत् ॥ सर्वोद्येप रुद्र-
 स्तस्मै रुद्राय नमोस्तु ॥ इति मंत्राहुत्या गुल्फयोः ॥ एतच्च जंघायां गुल्फेच न्यास-
 द्वयं देवयाज्ञिकनारायणभट्टादिभिरुक्तं ॥ महार्णवकारादिभिस्तु नोक्तं ॥ २९ ॥ ये
 पथामित्यस्य परमेष्ठीकृपिः अनुष्टुप् छंदः बहवो रुद्रादेवता पादयोन्यासे० ॥ ॐ
 वेपथां० मंत्राहुत्या पादयोः ॥ ३० ॥ अध्यवोचदित्यस्य परमेष्ठीकृपिः पंक्तिश्छंदः
 एकोरुद्रो देवता कवचन्यासे० ॥ ॐ अध्यवोचमिति मंत्रान्ते कवचायहुं इति कवच-
 मुद्रया कवचं ॥ ३१ ॥ ॐ नमो बिल्विने चेत्यस्य परमेष्ठीकृपिः अत्र पद्मसराणां य-
 जुर्गायत्री पंचाक्षरयोर्द्वीपंक्तिः सप्ताक्षरस्य यजुरुष्णिक् ॥ यजुर्गायत्रीर्द्वीपंक्तीर्धनु-
 र्गायत्री यजुरुष्णिक् यजुर्गायत्री इति छंदांसि वित्वादयो मंत्रवर्णावगता अन्यतरो
 नमस्कारा बहवो रुद्रा देवता उपकवचे न्यासे० ॥ ॐ नमो बिल्विने० हुंदुभ्याप
 चाहनन्याय चेत्युपकवचे ॥ कवचाद्विपरीतमुपकवचमिति महार्णवकारानुसारिणो
 विधानपारिजातादयः सर्वे निबंधाः ॥ देवयाज्ञिकादयः सर्वे पद्धतिकाराश्च ॥ कव-
 चोपरि कवचमित्यपरे ॥ ३२ ॥ नमोस्तु नीलग्रीवायैत्यस्य परमेष्ठीकृपिः अनुष्टुप् छंदः
 एकोरुद्रो देवता तृतीयनेत्रे न्यासे० ॥ ॐ नमो नीलग्रीवाय० मुष्टिभ्यो विमुक्तया म-
 ध्यमया तृतीयनेत्रे ॥ ३३ ॥ मधुं च घन्वन इत्यस्य परमेष्ठीकृपिः अनुष्टुप् छंदः एको-
 रुद्रोदेवता अस्त्रे न्यासे० ॥ ॐ मधुं च घन्वन० इत्यस्त्रे ॥ ३४ ॥ विज्यंघनुरित्यस्य
 परमेष्ठीकृपिः अनुष्टुप् छंदः एकोरुद्रोदेवता घनुरः समर्पणे० ॥ ॐ विज्यं घनुरः०
 घनुरः समर्पणं ॥ यत्र बाणा इत्यस्य विवस्वान् कृपिः पंक्तिश्छंदः लिङ्गोक्तादेवता

वाणसमर्पणे० ॥ यत्र वाणा० वाणसमर्पणं ॥ एतच्च धनुःवाणसमर्पणं देवयाज्ञि-
कादिभिरेवोक्तं ॥ ननु महार्णवकारादिभिः ॥ य एतावन्तश्चेत्यस्य परमेष्ठीऋषिः
अनुष्टुप् छंदः बहवोरुद्रा देवता दिग्वंधने विनियोगः ॥ य एतावन्तश्चेति मंत्रेण
दिक्षु विदिक्षु च परस्परं तर्जन्यंगुष्ठाग्रस्योर्द्ध्वधनेन दिग्वंधः ॥ सोयं शिखाद्यस्त्रान्तो
दिग्वंधसहित एकत्रिशदंगन्यासः प्रथमो न्यासो महार्णवकारमते ॥ देवयाज्ञिकनारा-
यणभट्टादीनां मते तु शिखाद्यस्त्रान्तो दिग्वंधसहितश्चतुर्विंशदंगन्यासः प्रथमो न्यासः॥

॥ अथ द्वितीयो न्यासः ॥

ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षरस्य प्रजापतिऋषिः विराट् छंदः श्रीरुद्रो-
देवता प्रणामे न्यासे च विनियोगः ॐ नमो भगवते रुद्रायेति मंत्रेण श्रीरुद्रं प्रणम्य
मंत्रवर्णान् न्यसेत् ॥ ॐ नमः मूर्ध्नि । नं० नासिकायां ॥ मों० ललाटे ॥ भं०
मुखमध्ये ॥ गं० कंठे ॥ वं० हृदये ॥ तें० दक्षिणकरे ॥ रं० वामकरे ॥ द्रां० नाभौ ॥
यं० पादयोः ॥ द्वादशाक्षरेण प्रणामवर्जं पूर्ववद् दशार्णववर्णान् न्यसेत् ॥ इति द्वितीयो न्यासः

“अथ तृतीयन्यासः”-सद्योजातमित्यस्य सद्योजातऋषिः त्रिष्टुप् छंदः ब्रह्मा-
देवता पादयोर्न्यासे० ॥ सद्योजातं प्रपद्यामीति मंत्रावृत्या पादयोः ॥ वामदेवाये-
त्यस्य वामदेवऋषिः जगती छंदः विष्णुर्देवता गुह्ये० ॥ वामदेवाय नम इत्यूर्वोमध्ये
गुह्ये ॥ अघोरेभ्य इत्यस्य अघोरऋषिः अनुष्टुप् छंदः रुद्रोदेवता हृदये० ॥ ॐ
अघोरेभ्य० इति हृदये ॥ तत्पुरुषायेत्यस्य तत्पुरुषऋषिः गायत्रीछंदः रुद्रोदेवता
मुखे० ॥ ॐ तत्पुरुषाय० मुखे ॥ ईशान इत्यस्य ईशानऋषिः अनुष्टुप् छंदः रुद्रो-
देवता मूर्ध्नि न्यासे० ॥ ॐ ईशानः सर्वविद्यानां० हंसहंसेति मूर्ध्नि विन्यस्य आ-
त्मानं शिवरूपं भावयेदिति तृतीयो न्यासः ॥

“अथ संपुटिकरणम्”-सुद्रितांजलिप्रदर्शनं ॥ संपुटिकरणं प्राच्यादिदिक्षु
वक्ष्यमाणमंत्रैः कार्यं ॥ तद्यथा ॥ त्रातारमित्यस्य गर्गऋषिः त्रिष्टुप् छंदः इन्द्रोदेवता
प्राच्यां संपुटिकरणे० ॥ ॐ त्रातारमिन्द्रं० प्राच्यां ॥ त्वन्नो अग्ने इत्यस्य हिरण्य-
रूप आंगिरस ऋषिः जगतीछंदः अग्निर्देवता आग्नेयां० ॥ ॐ त्वन्नो अग्ने० आ-
ग्नेय्यां॥ सुगन्तु पन्थामित्यस्य प्रजापतिऋषिः त्रिष्टुप् छंदः वैवस्वतो देवता दक्षिण-
स्यां० ॥ ॐ सुगन्तु पन्थां० दक्षिणस्यां० ॥ असुन्वन्तमित्यस्य प्रजापतिऋषिः त्रिष्टुप्
छंदः निऋतिर्देवता नैऋत्यां० ॥ ॐ असुन्वन्तं० नैऋत्यां ॥ तत्त्वायामीत्यस्य शुनः
शेषऋषिः त्रिष्टुप् छंदः वरुणोदेवता प्रतीच्यां० ॥ ॐ तत्त्वायामि० प्रतीच्यां ॥ आनो
नियुद्भिरित्यस्य वसिष्ठऋषिः त्रिष्टुप् छंदः वायुर्देवता वायव्यां० ॥ ॐ आनोनिपु-
द्भिरिति वायव्यां ॥ वयं सोमेत्यस्य बंधुऋषिः गायत्रीछंदः सोमो देवता उदीच्यां० ॥

ॐ वर्यं सोम० उत्तरस्यां ॥ तमीशानमित्यस्य गौतमऋषिः जगतीछंदः ईशानोदे-
 वता ईशान्यां० ॥ ॐ तमीशानं० ईशान्यां ॥ अस्मे रुद्रादित्यस्य प्रगाथ ऋषिः
 त्रिष्टुप् छंदः ब्रह्मादेवता ऊर्ध्वायां दिशि० ॥ ॐ अस्मे रुद्रा० ऊर्ध्वदिशि ॥ स्योना-
 पृथिवीत्यस्य मेधातिथिऋषिः गायत्रीछंदः अनन्तो देवता अधोदिशि० ॥ ॐ स्यो-
 नापृथिवीति अधोदिशि संपुटिकरणं कुर्यादिति॥ “अथ नमस्कारकरणं० ॐ त्राता-
 रमिन्द्रमित्यस्य ऋष्यादिकं पूर्ववत् स्मृत्वा पूर्वस्यां दिशि नमस्कारे विनियोगः ॥
 ॐ त्रातारमिन्द्रमिति मंत्रान्ते इन्द्राय नम इति इन्द्रं मणमेत् ॥ एवमेव ऋष्यादिस्म-
 रणपूर्वकं ॐ त्वंनोऽग्नेतवदेत्यादिभिः संपुटिकरणोक्तैर्मंत्रैरन्यादीन् मणमेत् ॥
 एवमात्मनि रौद्रीकरणं कृत्वा त्वगस्थिगतैः पापैः प्रमुच्यते ॥ सर्वभूतेश्वपराजितो
 भवति ॥ यत्परक्षगर्भवभूतमेतपिष्ठाचम्रहाराससयमदूतशाकिनी ढाकिनी सर्प स्वा-
 पद तस्कराद्युपद्रवाः सर्वे ते ज्वलन्ते पश्यन्तु मां रसन्तु ॥ इति ॥

॥ अथ चतुर्थो न्यासः ॥

मनोऽप्योतिरित्यस्यागिरसो बृहस्पतिऋषिः जगतीछंदः उपोदेवता गुह्ये न्यासे
 विनियोगः ॥ ॐ मनोऽप्योतिर्जुपतामाश्रयं त्रिच्छिन्नं यज्ञं समिधं दधातु ॥ या इष्टा
 उपसो निमृताश्च ताः संदधामि हविषा घृतेन स्वाहेति गुह्ये ॥ अबोधयग्निरित्यस्य
 पुष्यगविष्टिराष्ट्रिः त्रिष्टुप् छंदः अग्निर्देवता उदरे० ॥ ॐ अबोधयग्निः समिधाज-
 नानां० उदरे ॥ मूर्दानमित्यस्य भरद्वाजऋषिः त्रिष्टुप् छंदः वैश्वानरोऽग्निर्देवता
 हृदये० ॥ ॐ मूर्दानं दिवो० हृदये ॥ मर्माणिते० विवस्वान् ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः
 लिङ्गोक्ता देवता मुखे० ॥ ॐ मर्माणिते० मुखे ॥ जातवेदा० कश्यपऋषिः जगती-
 छंदः लिङ्गोक्ता देवता शिरसि० ॥ ॐ जातवेदा यदिवा पावकोसि वैश्वानरो यदिवा
 वैद्युतोऽसि शं प्रभाभ्यो यजमानाय लोकं॥ ऊर्जे पुष्टं ददद्भ्याववृष्व इति शिरसि ॥

“अथमेव”-गुह्याद्यभिर्मंत्रेण आत्मरसा चेति व्यपदिश्यते॥ अधुना बौधाय-
 नसूत्रानुक्तो महार्णवकारादिभिरनुपाचोऽपि देवपात्रिकपद्धतावुक्तो न्यासविशेषः प्रद-
 र्श्यते ॥ ॐ रुद्राय० शिरसि ॥ चंद्रशेखराय० ललाटे ॥ त्रिलोचनाय० नेत्रयोः ॥
 भैरवाय० श्रोत्रयोः ॥ शंकराय० प्राणे ॥ पशुपतये० मुखे ॥ नीलग्रीवाय० कंठे ॥
 व्यापकाय० हृदये ॥ गमाधराय० करयोः ॥ शिवाय० नाभौ॥ वायदेवाय० गुह्ये ॥
 ज्येष्ठाया० जघनयोः ॥ सर्वज्ञाय० पादयोः ॥ शिवाय० चतुर्दिक्षु॥ कालाग्निरुद्राय०
 चरणयोः ॥ कुमाराय० उरुयुग्मे ॥ नीलग्रीवाय० कंठे ॥ शशिभूषणाय० ललाटे॥
 शिवाय० शिरसि ॥ सदाशिवाय० शिखायां ॥ भवाय० पादयोः॥ शिवाय० ऊर्ध्वो-
 र्मध्ये ॥ ईशानाय० गुह्ये ॥ पशुपतये० नाभौ रुद्राय० हृदये ॥ उग्राय० मुखे ॥

भीमाय० ललाटे ॥ महते० शिरसि ॥ भवाय० कवचायहुं ॥ शर्वाय० कवचायहुं ॥
 ईशानाय० कवचायहुं ॥ पशुपतये० कवचायहुं ॥ रुद्राय० कवचायहुं ॥ अग्राय०
 कवचायहुं ॥ भीमाय० कवचायहुं ॥ महते० कवचायहुं ॥ भवाय० अस्त्रायफट् ॥
 शर्वाय० अस्त्रायफट् ॥ एवमीशानादीषु सर्वेषु ॥ असंख्यातेत्यस्य परमेष्ठी-
 ऋषिः अनुष्टुप् छंदः बहवो रुद्रादेवता पादयोर्न्यासे० ॥ ॐ असंख्यातासहस्राणि०
 पादयोः ॥ अस्मिन्महत्पण्ये० परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप् छंदः बहवो रुद्रादेवता जान्वो-
 र्न्यासे० ॥ ॐ अस्मिन्महत्पण्ये० जान्वोः ॥ नीलग्रीवा० इति द्वयोः परमेष्ठी ऋषिः
 अनुष्टुप् छंदः बहवो रुद्रादेवता आद्येन ऊर्ध्वोः द्वितीयेन गुह्ये० ॥ ॐ नीलग्रीवाः शि-
 तिकंठा दिवं ऊर्ध्वोः ॥ ॐ नीलग्रीवाः शितिकंठाः सर्वा० इति गुह्ये ॥ ये वृक्षेषु०
 परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप् छंदः बहवो रुद्रादेवता नामौ ॥ ॐ ये वृक्षेषु० नामौ ॥
 येभूतानां० परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप् छंदः बहवोरुद्रादेवता हृदये० ॥ येभूतानामधि-
 पत० हृदये ॥ येपथां पथि० परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप् छंदः बहवो रुद्रा देवता कंठे० ॥
 ॐ येपथां० कंठे ॥ ये तीर्थानि० परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप् छंदः बहवो रुद्रादेवता
 मुखे० ॥ येतीर्थानि० मुखे ॥ ये अग्नेषु० परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप् छंदः बहवोरुद्रा-
 देवता नासिकायां० ॥ ॐ ये अग्नेषु० नासिकायां ॥ य एतावन्त० परमेष्ठीऋषिः
 अनुष्टुप् छंदः बहवो रुद्रादेवता नेत्रयोर्न्यासे० ॥ य एतावन्तश्च० नेत्रयोः ॥ नमोस्तु
 रुद्रेभ्योयेदिवि० परमेष्ठीऋषिः धृतिछंदः बहवो रुद्रादेवता ललाटे० ॥ ॐ नमोस्तु
 रुद्रेभ्यो येदिवि० ललाटे ॥ नमोस्तु रुद्रेभ्यो येन्तरिक्ष० परमेष्ठीऋषिः धृतिछंदः ब-
 हवो रुद्रादेवता शीर्ष्णि० ॥ ॐ नमोस्तु रुद्रेभ्यो येन्तरिक्ष० शीर्ष्णि० ॥ नमोस्तु रुद्रेभ्यो
 ये पृथिव्यामित्यस्य परमेष्ठीऋषिः धृतिछंदः बहवो रुद्रा देवता कवचे अस्त्रेभ्योऽसेच० ॥
 ॐ नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां० कवचायहुं इति कवचां० तथाच अस्त्रायफट् इत्यस्त्रं ॥
 देवयाज्ञिकास्तु वाजसनेयिशाखीयस्यांत्यानुवाकस्य चतुर्दशमंत्राणां न्यासमंत्राहुः ॥
 तदयुक्तं ॥ तथैवान्त्यानुवाकस्य मंत्रैर्द्वादशभिः शुभैरित्यादिकस्यैकादशं ललाटे तद्-
 द्वादशं शीर्ष्णि विन्यसेत् ॥ त्रयोदशं तु कवचे हुं कृत्वा अस्त्रे तुफट् ॥ तत इत्यन्तस्य
 वाक्यजातस्य बौधायनकल्पोक्तत्वात् बौधायनशाखीयान्त्यानुवाकरुद्रहणस्यैवात्र युक्त-
 त्वात् ॥ एवं च असंख्याता सहस्राणीत्यस्यांत्यानुवाकस्य त्रयोदशमंत्रात्मकत्वात्
 न्याससंख्या साम्यमनुवाकस्य स्वात् ॥ नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामित्ययंत्रयोदशो-
 मंत्रः कवचे अस्त्रे चोभयत्र विनियोज्यः ॥ नच तथैवान्त्यानुवाकस्य त्रयोदशमंत्रा-
 त्मकत्वेन चतुर्दशमंत्रात्मकत्वेन चतुर्दशमंत्रात्मकत्वासंभवात् ॥ एवं न्यासं कृत्वा मुद्रां
 प्रदर्शयेत् ॥ एतत् इत्यस्य प्रजापतिऋषिः सामपंक्तिर्धूर्जगतीछंदांसि रुद्रो देवता

मुद्रामदर्शने विनियोगः ॥ ॐ एषते रुद्रं मुद्रामदर्शनं ॥ अपरेतु बौधायनसूत्रेऽनु-
क्तत्वात् नैतान् न्यासान् कुर्वन्ति ॥ तेनैतेषामकरणे न वैगुण्यं ॥ करणेत्वंभ्युदयः
अविरोधात् ॥ इति चतुर्थन्यासः ॥

॥ अथ पंचमो न्यासः ॥

यज्जाग्रतो० पदर्वस्य शिवसंकल्पसूक्तस्य शिवसंकल्पऋषि त्रिष्टुप्छंदः मनो-
देवता हृदये न्यासे विनियोगः ॥ इत्युच्चार्यं मृष्टिविनिर्गतांगुष्ठौ संयुक्तौ हृदये कृ-
त्वा ॥ ॐ यज्जाग्रतो० इति पदं ऋचो जप्त्वा हृदयाय नम इत्युच्चार्यं हृदये ॥ का-
ण्वशाखायामेकस्या एव ऋचः शिवसंकल्पवृक्षायाः समाभ्नातत्वात् यज्जाग्रत इत्ये-
कया ऋचा हृदये न्यासः इति काण्वानां विशेषः ॥ सहस्रशीर्षेति षोडशर्वस्य पुरु-
षसूक्तस्य नारायणपुरुषऋषिः आद्यानां पंचदशानां अनुष्टुप्छंदः यज्ञेनयज्ञं० त्रि-
ष्टुप्छंदः जगद्वीपं पुरुषो देवता शिरसि न्यासे० ॥ इति स्मृत्वा मृष्टिविनिर्गतांगुष्ठौ
संयुक्तौ निस्तर्जनीकौ शिरसि कृत्वा ॥ ॐ सहस्रशीर्षेति षोडशऋचं जप्त्वा शि-
रसि ॥ स्वाहेत्युच्चार्यं शिरसि॥ अद्भ्यः संभृत इति पदर्वस्योत्तरनारायणपुरुषऋषिः
आद्यानां तिसृणां त्रिष्टुप्छंदः चतुर्थपंचमयोरनुष्टुप्छंदः अन्त्यस्य त्रिष्टुप्छंदः आदि-
त्यो देवता शिखायां न्यासे० ॥ इति स्मृत्वा मृष्टिपुटौ करौ कृत्वांगुष्ठावधः प्रस-
क्ताग्रौ कनिष्ठिके चोर्ध्वतः शिखायां कृत्वा ॥ ॐ अद्भ्यः संभृत इति पदं ऋचो ज-
प्त्वा शिखायै वषट्स्त्रिष्टुप्छंदः शिखायां ॥ आशुः शिशान इति द्वादशानामृचा अ-
मतिरपऋषिः त्रिष्टुप्छंदः इन्द्रो देवता कवचन्यासे० ॥ इति स्मृत्वांगुष्ठौ प्रसक्ताग्रौ
तर्जन्यौ च त्रिकोणवत्कृत्वा मूर्ध्नि पश्चात्पुत्रां कृत्वा उभयपार्श्वतः करौ हृदये न-
यन् ॥ ॐ आशुः शिशान इत्यादिकं तप्तसासंचतामित्यन्तं द्वादशममतिरयं जप्त्वा
कवचाय हुं इत्युच्चार्यं कवचं न्यसेत् ॥ केचित्तु आशुः शिशान इत्यादिभिः सप्तद-
शभिः ऋग्भिः कवचन्यासमाचरन्ति ॥ तस्माद्ब्रह्माऽमतिरयं जपत्याशुः शिशानो
ष्टपमो न भीम इत्येन्द्रोर्मिरूपा द्वादश भवन्तीति शतपथश्रुतिविरुद्धं ॥ गाशुरैन्द्री-
द्वादश त्रिष्टुभोऽमतिरय इति सर्वानुक्रमसूत्रविरुद्धं ॥ आशुः शिशान इत्यादिरमति-
रय उच्यते ॥ एतन्नाम्ना मुनिस्तत्र देवता च महेश्वरः ॥ त्रिष्टुप् छंदो जपादौ तु
विनियोगो यथोचितमिति ॥ अत्रामतिरयमंत्रगणस्य त्रिष्टुप्छंदस्फोटोक्तेराशुरित्या-
दीनां द्वादशचर्मिव त्रिष्टुप्छंदस्फोटस्य क्रमेण समधीतत्वादवमृष्टेरादीनां कासां-
चिद् ऋचा त्रिष्टुप् अपेक्षया छंदोन्तरत्वाच्च ॥ त्रिष्टुप्छंदस्को द्वादशार्च एवामति-
रय इति स्मृत्यभिप्रायः ॥ तेन बृहत्साराशरस्मृतिविरुद्धं चेति अनादरणीयं ॥ इति॥

“विभ्रादित्यस्य”-विभ्राट् सौर्यऋषिः जगतीछंदः सूर्यो देवता ॥ उदुत्य-
मिति तिष्ठणां प्रस्कण्वऋषिः गायत्रीछंदः सूर्यो देवता ॥ तं प्रतनयेत्यस्य स्वयंभू-
ब्रह्मऋषिः जगतीछंदः विश्वेदेवा देवता ॥ अयं येन इत्यस्य स्वयंभू ब्रह्मऋषिः त्रि-
ष्टुप्छंदः सोमो देवता ॥ चित्रमित्यस्य स्वयंभू ब्रह्मऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सूर्यो देवता ॥
आन इत्यस्य अगस्त्य ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः सूर्यो देवता ॥ यदधेत्यस्य ध्रुवऋषिस्तुतं-
कक्षादृषी गायत्रीछंदः सूर्यो देवता ॥ तरणिरित्यस्य प्रस्कण्वऋषिः गायत्रीछंदः सूर्यो-
देवता ॥ तत्सूर्यस्येति द्वयोः कुत्सऋषिः त्रिष्टुप् छंदः सूर्यो देवता ॥ वण्महानिति
द्वयोर्जमदग्निऋषिः आद्यस्य बृहतीछंदः द्वितीयस्य सतो बृहतीछंदः सूर्यो देवता ॥
श्रायन्त इयेत्यस्य नृमेषऋषिः बृहतीछंदः सूर्यो देवता ॥ अथादेवा० कुंत्सऋषिः त्रिष्टु-
प्छंदः सूर्यो देवता ॥ आकृष्णेन० हिरण्यरूरा आंगिरस पिः त्रिष्टुप् छंदः सूर्यो-
देवता नेत्रत्रये न्यासे० ॥ इति स्मृत्वा नेत्रोन्मुखं हस्तं कृत्वा सक्तांगुष्ठरुनिष्ठिकां च
कृत्वा मध्यमां किञ्चित् प्रसार्य इतरांगुलिं नमयन् ॥ विभ्रादित्यादिकं भुवनानि
पश्यन्नित्यन्तं सप्तदशैवमनुवाकं जप्त्वा नेत्रत्रयाय वीपदित्याद्युच्चार्य नेत्रेषु विन्द-
सेत् ॥ निष्कामनपेत्सेवं नेत्रन्यासः ॥ सकामनपे तु नेत्रपोन्यासे० इत्युक्त्वा नेत्रा-
भ्यां वीपदिति नेत्रन्यासं केचित् ॥ इति ॥

“शतरुद्रियाख्यस्य” नमस्ते रुद्रेति रौद्राध्यायस्य परमेष्ठीऋषिः देवा मा
ऋषयः मजापतिर्वा ऋषिः नमस्ते रुद्र० गायत्रीछंदः ॥ यातेरुद्रेत्यादीनां तिष्ठणां
अनुष्टुप् छंदः ॥ अद्यबोचदिति तिष्ठणां पंक्तिश्छंदः नमोस्तु नीलग्रीवायेत्यादिस-
प्तानां अनुष्टुप् छंदः मानोमहान्तमिति द्वयोः कुत्सऋषिः जगतीछंदः सर्वपात्रेको रुद्रो-
देवता ॥ नमोहिरण्यवाहव इत्यादीनि द्रापे इत्यन्तं प्राक्तनानि सर्वाणि यजुंषि तत्र
चतुरक्षराणां यजुषां दैवी बृहतीछंदः ॥ पंचाक्षराणां दैवीपंक्तिः ॥ षडक्षराणां दैवी-
त्रिष्टुप् यजुर्गायत्रीवा ॥ सप्ताक्षराणां जगतीयजुर्गण् वा ॥ अष्टाक्षराणां यजुर-
नुष्टुप् प्राजापत्या गायत्री वा ॥ नवाक्षराणां यजुर्बृहती आसुरीवा ॥ दशाक्षराणां
यजुर्नगती आसुरी बृहती वा प्राजापत्योदिग् वा सामगायत्री वा ॥ चतुर्दशाक्षरं
सामोष्णिके एकमेव किरिकेभ्य इति ॥ एतान्येवात्र छंदांसि ॥ नमो हिरण्यवाहवे
इत्यादीनां श्वपतिश्चो नम इत्यन्तानां पंचचत्वारिंशत् संख्याकानां यजुषां हिरण्य-
वाहु सेनानीर्दिशांपतिरित्यादिमंत्रवर्णावगतानामका उभयतो नमस्कारा बहवो रुद्रा
देवता ॥ नमो भवाय च रुद्राय चेत्यादीनां प्रविद्वे चेत्यन्तानां पंचसप्तति संख्या-
कानां यजुषां भवादयो मंत्रशिगावगता अन्यतरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवता ॥
नम इष्टुर्द्वयो धनुःकृद्भयश्चो नम इत्यस्य यजुष उभयतो नमस्कारा बहवो रुद्रा

देवता ॥ नमो हिरण्य बाहव इत्यादयो द्वंद्विनो रुद्राः ॥ नमः सभाभ्य इत्यादयो
 जातानामेको रुद्राः ॥ नमोत्रः किरिकेभ्य इत्यादीनां चतुर्णां यजुषामन्यतरतो नम-
 स्कारा बहवो रुद्रा देवता ॥ द्रापे० चपष्टि० इ बृहतीछंदः ॥ इमा रुद्राय० कृतसंक्रुषिः
 जगतीछंदः ॥ यात० अनुष्टुप् छंदः ॥ परित इति द्वयोस्त्रिष्टुप् छंदः ॥ विकिरि० स-
 हस्राणीति द्वयोरनुष्टुप् छंदः सप्तानामेको रुद्रो देवता ॥ असंख्यातेत्थादीनां त्रयाणां
 यजुषां धृतिछंदः बहवो रुद्रा देवता ॥ तद्यदेतं शीर्षाणं रुद्रमेतं नाशमयतस्मात्ततशीर्षा
 रुद्र शमनीयं शतशीर्षं रुद्रशमनीयं हवैतच्छत रुद्रियमित्याचक्षत इति श्रुतेः सकलाध्यायस्य
 शतशीर्षाणं रुद्रो देवतेति केचित् सकलाध्यायस्य अस्त्रन्यासे विनियोगः ॐ नमस्ते
 रुद्र मन्त्रव इत्यादिकं तमेपां जंमे दध्म इत्यन्तं षट् षष्ठिकं दिकात्मकं शतरुद्रियाख्यं
 रौद्राध्यायं जपसा अस्त्राय फडिति उच्चार्य परस्परतालं कुर्वन् अस्त्रं न्यसेत् ॥
 चतुः षष्ठिकं दिकात्मको रौद्राध्याय इति काष्ठाणां विशेषः ॥ यत्तु महार्णवानु-
 सारिभिर्देवयाज्ञिकैरुक्तं ॥ स्वममे रुद्रो असुरो महोदिवः इत्यस्य शतरुद्रियानुवाक-
 स्य जमदग्निऋषिः ह्यपवाद्ऋषिः इति केचित् जगतीछंदः अग्न्यात्मको रुद्रो देवता
 अस्त्रे न्यासे विनियोगः ॥ ॐ स्वमने रुद्रो असुरो महोदिवः ॥ तं शुद्धो मारुतं वृ-
 क्षईशिषे ॥ स्वं वातैररुणैर्वाशितंगयः ॥ तं पूषा विधत्तः पासिनुत्तमा ॥ देवा देवे-
 शु अयध्वम् ॥ मयमा द्वितीयेषु अयध्वं द्वितीया तृतीयेषु अयध्वं तृतीया चतुर्थेषु०
 चतुर्षां पंचमेषु० पंचमाः षष्ठेषु० षष्ठा सप्तमेषु० सप्तमा अष्टमेषु० अष्टमा नवमेषु०
 नवमा दशमेषु० दशमा एकादशेषु एकादशा द्वादशेषु० द्वादशा त्रयोदशेषु० त्रयो-
 दशाश्चतुर्दशेषु० चतुर्दशाः पंचदशेषु० पंचदशा षोडशेषु० षोडशाः सप्तदशेषु० स-
 त्दशाः अष्टादशेषु अष्टादशा एकोविंशेषु० एकोविंशाः एकविंशेषु०
 एकविंशा द्वाविंशेषु० द्वाविंशास्त्रयोविंशेषु० त्रयोविंशाश्चतुर्विंशेषु० चतुर्विंशाः पंच-
 विंशेषु० पंचविंशाः षड्विंशेषु० षट्त्रिंशाः सप्तविंशेषु० सप्तविंशा अष्टाविंशेषु० अष्टा-
 विंशा एकोनविंशेषु० एकोनविंशास्त्रिंशेषु ॥ त्रिंशा एकात्रिंशेषु एकत्रिंशा द्वात्रिंशेषु०
 द्वात्रिंशास्त्रयत्रिंशेषु अयध्वम् ॥ देवास्त्रिरेकादशास्त्रिस्त्रयत्रिंशाः ॥ उत्तरे भरत उत्तर
 वर्तमानः उत्तर सत्वानः यत्काम इदं जुहोति तन्मे समृद्धयतां ॥ वयं स्याम पतयो र-
 यीणां ॥ भूर्भुवः स्वः स्वाहा अस्त्राय फडित्येवं पूर्वोक्तया अस्त्रमुद्रया अस्त्रं न्य सेदि-
 ति ॥ सदेतदनुपपन्नं ॥ “ अथातः शतरुद्रियं जुहोति ” इत्यादिकया षष्ठिश्च हवै
 श्रीणि च शतान्येच्छतरुद्रियमथ त्रिंशदथ पंचत्रिंशदित्यन्तया शतपयश्रुत्या शतरु-
 द्रियहोमसाधनत्वादुपचारवृत्त्या शतरुद्रियशब्देन रौद्राध्यायस्यैवोक्तेः ॥ यत्तु नावि-
 केतामीप्रकरणे स्वमने रुद्र इति शतरुद्रियस्य रूपमिति वैचिरीयधृत्या स्वमने

रुद्र इत्यनुवाकस्य शतरुद्रिपमंत्रत्वमुक्तं तत्सादृश्यवाचिरुद्रशब्दश्चवगादौणं ॥ नचात्र
गौणग्रहणे प्रमाणमस्ति ॥ तस्माद्रौद्राध्याये नैवास्त्रन्यास इति युक्तं ॥ महार्णवकार-
स्तु भ्रांत एवेति ॥ तैत्तिरियैरपि रौद्राध्याये नैवास्त्रन्यास कार्य इत्युक्तं शान्तिरत्ने
कमलाकरभट्टपादैः ॥ इति पंचमो न्यासः ॥

॥ अथाष्टांगप्रणामः ॥

वक्ष्यमाणमंत्रैराष्टांगप्रणामः ॥ सच मंत्रपाठमात्रेणैव निर्वर्त्य तेन ॥ पञ्चभ्यां क-
राभ्यां जालुभ्यां शिरसा चोरसा तथा ॥ मनसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टांग उ-
च्यते ॥ इति वाक्योक्तेनाष्टांगप्रणामः ॥ तत्र मंत्राः ॥ हिरण्यगर्भं० हिरण्यगर्भंऋषिः
त्रिष्टुप् छंदः कोदेवता ॥ ब्रह्मयज्ञानं० प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः आदित्यो देवता ॥
महीधौ० मेघातिथिर्ऋषिः गायत्रीछंदः धावापृथिवीदेवता ॥ उपश्वासय० वायुर्भा-
रद्वाजर्ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः दुंदुभिर्देवता ॥ अग्नेनय० अगस्त्यर्ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः
अग्निर्देवता सर्वेषामष्टांगनमस्कारे विनियोगः ॥ ॐ हिरण्यगर्भः सम० ॥१॥ ॐ यः
प्राणतः ॥२॥ ॐ ब्रह्मयज्ञानं० ॥३॥ ॐ महीधौ० ॥४॥ ॐ उपश्वासय० ॥५॥ ॐ
अग्नेनय० ॥६॥ ॐ याते अग्ने यज्ञिपातनुस्तनूस्तये क्षारोहात्मात्मानम् ॥ अच्छा-
वसूनि कृण्वन्नस्येनयां पुरुणि ॥ यज्ञे भूत्वा यज्ञमासीद् स्वां योनिं जातयेदो भुव-
आजायमानः स स्य एहि ॥ ७ ॥ ॐ यथावः स्वाहाग्नयेदाशेषपरीभिर्घृतवद्भिश्च
हव्यै ॥ तेभित्तो अभितैर्महोभिः शतपूर्विरायसीभिर्निपाहि ॥ ८ ॥ इत्यष्टभिर्मंत्रैराष्टांग-
प्रणामो महार्णवकृता उक्तः ॥ नारायणभट्टपदतौ तु अष्टांगप्रणामे उक्तानेव सप्त-
मंत्रान् उपविन्यस्य अष्टमस्य यथावः स्वाहाग्नय इत्यस्य मंत्रस्य स्थाने ॥ ॐ इमं
पम मतस्तरं माहिसीदां गिरोभिः पितृभिः संविदानः ॥ आत्त्वामंत्राः कविशस्ता
वर्हत्येनाराजन् हविषामादयस्व ॥ इत्ययं मंत्र उक्तः ॥ इति ॥

॥ अथ श्रीरुद्रपूजनप्रयोगः ॥

तत्रादौ आत्मानं रुद्ररूपेण ध्यायेत् ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं त्रिनेत्रं पंचवक्त्रकं ॥
गंगाधरं दशभुजं सर्वभरणभूषितं ॥ नीलग्रीवं शशांकां नागयज्ञोपवीतितं ॥ व्या-
घ्रचर्मपरिधानं व्याघ्रचर्मोत्तरीयकं ॥ कपटंल्लक्ष्मन्नाभ्यामन्वितं शून्त्रपाणिनं ॥ उव-
लन्तं पिंगलजटाजूटमुद्योतकारिणं ॥ अमृतेनाप्लुतं दृष्टमुपादेहाद्दधारिणं ॥ दिव्य-
सिंहासनासिनं दिव्यभोगसमन्वितं ॥ दिग्देवतासमायुक्तं सुरासुरनमस्कृतं ॥ नित्यं
च शाश्वतं शुद्धं ध्रुवमक्षरमव्ययं ॥ सर्वव्यापीनमीशानंरुद्रं वै विश्वरूपिणं ॥ एवं
भ्यात्वा द्विजः सम्पक् ततो यजनमारभेत् ॥ इत्यमात्मानं श्रीरुद्ररूपं ध्यात्वा -जपरेन्द्रे

जपारंभो होमरुद्रे होमारंभः कर्तव्यः ॥ अत्र यजनपदार्थस्य जपपूनाहोमश्चेति त्रिवि-
धस्य महार्णवकारादिभिर्निरुक्तस्य जपहोमार्चनविधिमिति सूत्रमूलकत्वात् बोधायन-
मते जपहोमयोः पूजा नास्त्येव ॥ बृहत्पराशरेण तु संप्रध्वस्तान्तरायः सन् ततो यज-
नमारभेदिति यजनमुपक्रम्य अनुगुप्ते च लिप्ते सुदेशे गोचर्मपात्रके त स्फंडिलेऽष्टुज-
मालिख्य शुभ्रैः सालिततंदुलैः ॥ तत्र पूजादिकं कुर्याच्छंभवायेति मंत्रतः ॥ इत्या-
दिना पूजायाः विधानात् श्रीरुद्रपूजनमेव यजनमित्युक्तं ॥ अतश्च स्रात्मानं श्रीरुद्र-
रूपेण ध्यात्वा श्रीरुद्रपूजनं कर्तव्यं तच्च समाचारानुसारदेवयाज्ञिकादिभिरुक्तमेवो-
च्यते ॥ मानो महान्तमित्यस्य कुत्सऋषिः जगतीछंदः एको रुद्रो देवता
सिद्धमंत्रस्मरणे विनियोगः ॥ ॐ मानो महान्त इति सिद्धमंत्रस्मरणं ॥ नमः
शंभवाय० परमेष्ठीऋषिः ॥ अत्र सप्ताक्षराणां यजुर्गणिक् छंदः षडक्षराणां यजु-
र्गायत्रीछंदः शंभवादयो मंत्रावगता अन्यतरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवता
स्फंडिलपूजने विनियोगः ॥ ॐ नमः शंभवाय० स्फंडिलपूजनं ॥ भूरसीत्यस्य
प्रजापतिऋषिः प्रस्तारपंक्तिश्छंदः स्वकीयमातृकादेवता क्षेत्रशुद्धौ विनियोगः ॥
ॐ भूरसि० भूमिस्पर्शनं ॥ इदमेव क्षेत्रशुद्धिकरणं आपो अस्मान् यात प्रजापति
ऋषि अत्यष्टीछंदः आपो देवता अपां स्मरणे० ॥ ॐ आपो अस्मान्० कमंडलौ देव-
पूजार्थमपां स्मरणं ॥ तत्पुरुषायेत्यस्य तत्पुरुष ऋषिः गायत्री छंदः रुद्रो देवता अ-
र्घ्यपूरणे० ॥ ॐ तत्पुरुषाय० संभृताद्भिरर्घ्यपूरणं ॥ नमः शंभवाय० अर्घ्योदकेन पू-
जासंभारान् प्रोक्षयेत् ॥ अथ विशाले ताम्रपात्रे बक्ष्यमाणं यंत्रं गंधादिना विलिख्य
प्राक्स्थापितेकादशकलशेभ्यः पश्चिमदिशि गोमयोपलिप्तायां भूमौ पंचवर्णैस्तंदुलैर्वा
विरचिताष्टदले कमलकर्णिकायां विधिना स्थापितकलशोपरि निहिते विधानपात्रे
ताम्रपात्रं निदध्यात् ॥ यंत्रं तु चतुर्विधमुक्तं ग्रंथेषु ॥ सवस्त्रे पीठे पट्टे वा मंडले वा
गंधादिना सकर्णिकमष्टपत्रं पञ्च विलिख्य तद्वाद्ये चतुर्द्वारोपशोभितं चतुरस्रं लिखे-
दिति परशुरामोक्त एक प्रकारः ॥ वंदुलैः सकर्णिकमष्टपत्रं पञ्चमात्रमेव लिखेदिति
देवपात्रिक धृतबृहत्पराशरस्मृतिपाठानुसारी द्वितीयः ॥ सकर्णिकमष्टपत्रं पञ्चमात्र-
मेव तंदुलैर्विलिख्य तन्मध्ये दशाक्षरं मंत्रमधिकं लिखेदिति निर्णयसिधुघृतबृहत्प-
राशरस्मृतिपाठानुसारी तृतीयः ॥ स्कान्दोक्तयंत्रलेखनं चतुर्थः ॥ वास्तवं तु स्का-
न्दोक्तयंत्रं होमांगमेव वेति नेह तत्कार्यं ॥ एवं च स्कान्दोक्तावरणपूजापि होमांग-
यंत्रपूजायामेव भवति ॥ परशुरामोक्तं यंत्रं तु बृहत्पराशरस्मृतिविरुद्धमिति बृहत्प-
राशरोक्तमेव यंत्रं पूजायंत्रमित्येतदेव कार्यं ॥ नमः सुत्याय० परमेष्ठी ऋषिः ॥ अत्र
षडक्षराणां यजुर्गायत्री छंदः चतुरस्रराणां देवी बृहतीछंदः ॥ सप्ताक्षरस्य यजुर्गणि-

षष्णिकुलंद्रः ॥ पंचारक्षरस्य देवी पंक्तिःकुलंद्रः ॥ सुत्यादयो मंत्रवर्णावगता वह्नो रुद्रा
देवता पीठकल्पने विनियोगः ॐ नमः सुत्पाय० रत्नखचितसुवर्णमयपीठकल्पनं ॥

॥ अथ पीठपूजा ॥

अक्षतैः पुष्पैर्वा पीठपूजनं कुर्यात् ॥ पीठस्याधोभागे ॥ ॐ आधारशक्त्ये०
कूर्माय० अनन्ताय० वराहाय० पृथिव्यै० विचित्रदिव्यरत्नमंडपाय० ॥ मंडपपरि-
ताः ॥ ॐ कल्पवृक्षेभ्यो० सुवर्णवेदिकायै० रत्नसिंहासनाय० ॥ एभिर्मंत्रैरुपरि-
पूजा ॥ अथ सिंहासनपादेषु ॥ ॐ धर्माय० इत्याग्नेयां ॥ ॐ ज्ञानाय० इति नैऋ-
त्यां ॥ ॐ वैराग्याय० इति वायव्यां ॥ ॐ ऐश्वर्याय० ईशान्यां ॥ अधर्माय० पू-
र्वस्यां ॥ अज्ञानाय० दक्षिणस्यां ॥ अवैराग्याय० पश्चिमायां ॥ अनैश्वर्याय० उ-
त्तरस्यां ॥ सिंहासनोपरि ॥ तत्पाकारायानन्ताय० पद्माय० आनंदकन्दाय० संवि-
द्यालाय० प्रकृतिमयपत्रेभ्यो विकारमयकेसरेभ्यो० पंचाशद्वर्णादयकर्णिकायै० ॥
अथ पद्मदलेसरकर्णिकास्वर्चनं ॥ अं सत्वाय० पद्मदलेषु ॥ रं रजसे० केसरेषु ॥
तं तमसे० कर्णिकासु ॥ एवं प्रतिजिकं सर्वत्र ॥ अं द्वादशकलात्मने सूर्यमंडलाय
ॐ उं षोडशकलात्मने सोममंडलाय मं दशकलात्मने बन्धिमंडलाय० ॥३॥ अं ब्र-
ह्मणे० उं विष्णवे० मं महेश्वराय० ॥३॥ अं आत्मने० उं अन्तरात्मने० पं पर-
मात्मने० ॥३॥ ज्ञानात्मने इति सर्वपञ्चार्चनं ॥ स्वाग्रतः पञ्चपत्रेषु ॥ वामायै० ज्ये-
ष्ठायै० रौ० काल्यै० कलविकरण्यै० बलविकरण्यै० बलप्रमथिन्यै० सर्वभूतक्षम-
न्यै० ॥८॥ इत्यष्टौ शक्तीः संपूज्य ॥ ॐ मनोन्मन्यै० इति कर्णिकायां पूजनं ॥
ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मशक्तियुतायानन्ताय योगपीठात्मने नम इति कर्णि-
कायां पुष्पांजलिं दद्यात् ॥ एवं पीठं समभ्यर्च्य यंत्रमध्ये स्नानाशुपचारैः पूज-
नार्थं नार्पद (नर्मदेश्वर) मन्यद्वा शिवलिंगं धातुमयीं शैवीं प्रतिपां वा प्रतिष्ठाप्यावा-
हनं कुर्यात् ॥ तद्यथा ॥ ॐ आत्मा बहंतु हृदयः सचेतसः श्वेतैरभैः सह केतुमद्भिः॥
वाताजवैर्बलमद्भिर्मनोजवैरायाहि शीघ्रं मम इव्याय शत्रोम् ॥ हृष्यतां देवानामृषीणां
मनुष्याणां च सर्वैशः ॥ सहस्राक्षं विरूपाक्षं महादेवं शिवमावाहयामीति मंत्रेण श्वेत-
पर्वतमस्तकात्सूर्यमंडलाच्च हृन्कमलाद्वा दीपादीपान्तरमिव निर्गतं दक्षिणनासापुटेनां-
जलिम्यपुष्पे स्वागतं देवं विमान्य शिवलिंगादावजलिस्थपुष्पप्रक्षेपेण शिवं तेजोरूपं
लिंगादौ संक्रान्तमिति भावनया आवाहनं ॥ वाणलिंगे गल्लकी समुद्भुतशिवनाभि-
लिंगे च नावाहनं ॥ किंत्वावाहनमंत्रेणावाहनस्यापनापन्नं पुष्पांजलिदानमात्रमिति विशेषः

॥ अथ देवन्यासः ॥

तत्रादौ देवमूर्ध्नि दशाक्षरन्यासः ॥ ॐ नमः ॐ ननमः मोनमः भनमः गनमः
वनमः तनमः रनमः द्रानमः यनमः ॥१०॥ इति दशाक्षरन्यासः ॥ सद्योजातमित्या-

दिना दैवस्य पश्चिमादिवक्त्रेषु न्यासः॥ ॐ सद्योजातं पश्चिमवक्त्रे ॥ वामदेवाय०
उत्तरवक्त्रे ॥ अघोरेभ्य० दक्षिणवक्त्रे ॥ तत्पुरुषाय० पूर्ववक्त्रे ॥ ईशानः सर्ववि-
द्यानां० ऊर्ध्ववक्त्रे ॥ इति ॥

“ अथावाहनादिपूजनं ” नमस्ते रुद्रमन्त्रव इत्यस्य परमेष्ठीऋषिः गायत्री-
छंदः एको रुद्रो देवता आवाहने विनि० ॥ ॐ नमस्ते० आवाहनं दद्यात् ॥ याते
रुद्र० परमेष्ठी ऋषिः अनुष्टुप् छंदः एको रुद्रो देवता उपवेशने० ॥ ॐ याते रुद्र
शिवातनूरयोरा० मंत्रान्ते भगवन्तं रुद्रमुपवेशयामि ॥ यःपिपु० परमेष्ठीऋषिः अनु-
ष्टुप्छंदः एको रुद्रो देवता मेखलानियोजने० ॥ ॐ यामिपुं० मंत्रान्ते मेखलां नि-
योजयामीति कट्यां कटिमूत्रनियोजनं ॥ शिवेन वचसा० परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्
छंदः एकोरुद्रोदेवता वासः समर्पणे० ॥ ॐ शिवेन वचसा० परिवानीयवासः सम-
र्पणं॥ अर्घ्यवोचदधि० परमेष्ठी ऋषिः अनुष्टुप् छंदः एको रुद्रो देवता अधिवासने०॥
ॐ अर्घ्यवोचदधि० अधिवासः उत्तरीयं वासोधिवासः॥ असौ यस्ताम्रो० परमेष्ठी-
ऋषिः पंक्तिःछंदः एकोरुद्रोदेवता देवतान्यासे०॥ ॐ असौ यस्ताम्र० देवतान्यासः॥
ॐ असौ योवसर्पतीत्यस्य परमेष्ठीऋषिः पंक्तिःछंदः एकोरुद्रो देवता उपसर्पणे वि-
नियोगः ॥ असौ योवसर्पति० देवसमीपोपसर्पणं ॥ नमोस्तु नीलग्रीवाय० परमेष्ठी
ऋषिः अनुष्टुप् छंदः एको रुद्रो देवता पाद्यदाने विनियोगः ॥ ॐ नमोस्तु नील-
ग्रीवाय० मंत्रान्ते भगवते रुद्राय० पाद्यं सम० ॥ तत्पुरुषायेत्यस्य तत्पुरुषऋषिः
गायत्रीछंदः रुद्रोदेवता अर्घ्यदाने० ॥ ॐ तत्पुरुषाय विद्महे० भगवते रुद्राय० अर्घ्यं
सम० ॥ भूरसि० प्रजापतिऋषिः प्रस्तारपंक्तिःछंदः स्वयमावृणादेवता आचमने० ॥
ॐ भूरसि० आचमनं सम० ॥ अथ स्नानपीठे देवमुपवेशय पंचामृतैः पृथक् पृथक्
स्थापनं ॥ तथा ॥ पयः पृथिव्यां० कुशोधानाकऋषिः विराहनुष्टुप् छंदः रुद्रो-
देवता पयसा स्नपने विनियोगः ॥ ॐ पयः पृथिव्यां० भगवन्तं रुद्रं पयसा स्नप-
यामि ॥ दधि क्राव्ण० मधुदेवऋषिः अनुष्टुप्छंदः रुद्रोदेवता दध्ना स्नपने० ॥
ॐ दधिक्राव्ण० भगवन्तं रुद्रं दध्ना स्नपयामि ॥ मधुच्चाता इति हृत्स्य गौतम-
ऋषिः गायत्रीछंदः रुद्रोदेवता मधुना स्नपने० ॥ ॐ मधुच्चाता० भगवन्तं रुद्रं म-
धुना स्नपयामि ॥ घृतं घृतपावान० प्रजापतिऋषिः ऋचां पंक्तिः रुद्रोदेवता घृतेन
स्नपने० ॥ ॐ घृतंघृतपावान० भगवन्तं रुद्रं घृतेन स्नपयामि ॥ अपारसं० इन्द्रा
बृहस्पतिऋषिः अनुष्टुप्छंदः रसोदेवता शर्करया स्नपने० ॥ अपारसमित्यादिना
शृङ्गाम्मुक्षममित्यन्तेन भगवन्तं रुद्रं शर्करया स्नपयामि ॥ पयः पृथिव्यां पयसा ॥
दधिक्राव्ण ऋचा दधि ॥ मधुच्चाता मधुस्नानं ॥ घृतंघृतऋचाघृतं ॥ अपारसं शर्क-
रया स्नानं देवस्यत्येति चारिणा इति परशुरामोक्तेः॥ क्षीरादिस्नपनेऽयं क्रमउक्तः ॥

अन्यैस्तु दध्ना स्नानानन्तरं धृतं स्नपनं ततो मधुनेति क्रमः चक्तः ॥ ॐ देवस्यत्वे-
 त्यादिकैरभिर्पिचापीत्यन्तैस्त्रिभिर्गैर्वारिणा स्नपने ॥ नमस्ते रुद्रेत्याद्यष्टानां परमेष्ठी-
 ऋषिः आद्याया गायत्रीछंदः तिसृणामनुष्टुप् छंदः तिसृणां पंक्तिश्छंदः अष्टम्या
 अनुष्टुप् छंदः सर्वासामेको रुद्रो देवता कलशैः स्नपने ॥ ॐ नमस्ते रुद्रेत्यादिभि-
 र्ऋग्भिः प्रत्युचमेकैकेन कलशेन स्नपनं ॥ मानस्तोकं कृतस्रऋषिः जगतीछंदः
 एकोरुद्रो देवता स्नपने ॥ मानस्तोक इति स्नपनं ॥ ॐ भूरसीत्याचमनं ॥ प्रमुच
 घन्वनं परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप् छंदः एकोरुद्रोदेवता कौपीनदाने ॥ ॐ प्रमुच
 घन्वं कौपीनवानं अंगमोच्छनार्थं वासः कौपीनं ॥ इति ॥

॥ अथावाहनादिसप्तमुद्राप्रदर्शनम् ॥

तत्रैतत् प्रयोगः ॥ पुष्पपूर्णांजलिं देवाग्रे दर्शयन् देवं त्वं स्वाहितो भवेति ध्रुव
 पुष्पांजलिं देवमूर्ध्नि प्रक्षिपेदित्यावाहनं ॥१॥ देवं त्वं सुप्रतिष्ठितो भवेति स्थापनं ॥२॥
 देवत्वं सन्निहितो भवेति सन्निधानं ॥३॥ देवत्वं संनिरुद्धो भवेति सन्निरोधः ॥४॥
 दर्शोक्तेरेण देवं स्पृशन् ॥ ॐ ॐ हृदयाय नमः नं शिरसे स्वाहा ॥ गो शिखायै व-
 पट् ॥ रं कवचाय हुं ॥ द्वां नेत्रत्रयाय वीपट् ॥ यं अस्त्राय फट् ॥ इत्येवं देवे पट-
 गन्यासं कृत्वा देवत्वं सकलीकृतो भवेति सकलीकरणं ॥५॥ देवं त्वमवगुण्डितो मये-
 त्यवगुण्डनं ॥६॥ देवत्वं प्रसन्नो भवेत्यमृतीकरणं ॥७॥ इति ॥

“ विज्ञं धनुरित्यस्य ”—परमेष्ठी ऋषिः अनुष्टुप्छंदः एकोरुद्रोदेवता कपर्दी-
 चंपने विनियोगः ॥ ॐ विज्ञं धनुरिति मंत्रान्ते कपर्दं चंपयामीति भावनया कप-
 र्दचंपनं ॥ मानो महान्तं द्वयो कृतस्रऋषिः जगतीछंदः एकोरुद्रोदेवता देवस्य सि-
 हासनोपरि स्थापने ॥ ॐ मानो महान्तमिति द्वाभ्यां स्नानपीठात्पूर्वपूजितपीठे दे-
 वस्थापनम् ॥ नमो हिरण्य बाहवे ॥ परमेष्ठी ऋषिः अत्रैकादशाक्षराणां यजुर्मुष्टुप् ॥
 दशाक्षरस्य यजुः पंक्तिरिति छंदांसि वस्त्रदाने ॥ ॐ नमो हिरण्य बाहवे ॥ व-
 स्त्रदानं भूरसीत्याचमनं ॥ नमः शंभवाय ॥ आभूषणं समर्पयामीति परशुरामः ॥
 नमो घृष्णव परमेष्ठी ऋषिः पटक्षरयोर्यजुर्गायत्री पंचाक्षरयोर्देवीपंक्तिः सप्ताक्षराणां
 यजुर्गणिक इति छंदांसि बहवो रुद्रा देवता उपवीतदाने ॥ नमो घृष्णवे ॥ उप-
 वीतदानं ॥ भूरसीत्याचमनं ॥ यातेहेति ॥ चतुष्केस्य परमेष्ठी ऋषिः अनुष्टुप्छंदः ॥
 एको रुद्रो देवता अस्त्रसमर्पणे ॥ तथा च नमोघृष्णवे ॥ इत्यस्य पूर्ववत् ऋष्यादिकं
 स्पृत्वा अस्त्रसमर्पणं ॥ ॐ यातेहेति ॥ चतुष्केन ॐ नमो घृष्णवे ॥ चेत्यनेन अस्त्र-
 समर्पणं ॥ नमः श्वभ्य परमेष्ठी ऋषिः अत्र चतुरक्षरयोर्देवी बृहती अष्टाक्षरयोर्यजु-
 र्गायत्री बहवः श्वादयो रुद्रा देवता गंधदाने ॥ ॐ नमः श्वभ्य इति कनिष्ठिकाया
 गंधदानं नमः पार्याय ॥ परमेष्ठीऋषिः अत्रापि पटक्षराणां यजुर्गायत्री पंचाक्षर-

स्य दैवीपंक्तिः अष्टाक्षरस्य यजुर्गुण्डुप् चतुरस्रयोर्दैवी बृहती बहवः पार्यादयो रुद्रा
 देवता पुष्पदाने० ॥ नमः पार्याय० पुष्पदानं ॥ नम आशं० परमेष्ठी ऋषिः अत्र
 षट्षराणां यजुर्गायत्री पंचाक्षरस्य दैवीपंक्तिः नवाक्षरस्य यजुर्वृहती सप्ताक्षरस्य य-
 जुरुष्णिक् चतुरक्षरस्य दैवीबृहती बहव आम्वादयो देवता दीपदाने० ॥ ॐ नम आ-
 श्व० दीपदानं ॥ नमो ज्येष्ठाय० परमेष्ठी ऋषिः षट्षरस्य यजुर्गायत्री पंचाक्षरस्य
 दैवीपंक्तिः सप्ताक्षराणां यजुरुष्णिक् चतुरस्रस्य दैवी बृहती ज्येष्ठादयो बहवो रुद्रा
 देवता नैवेद्यदाने विनि० ॥ ॐ नमो ज्येष्ठायेति नैवेद्यदानं ॥ ॐ भूर्सीत्याचमनं॥
 नमः शंभवायेत्यस्य ऋष्यादिकं प्राग्वत् स्मृत्वा तांबूलं समर्पयेत् ॥ नमो घृण्वेत्य-
 स्य प्राग्वत् ऋष्यादिकं स्मृत्वा आरात्रिकं कुर्यात् ॥ एषते इत्यनयोः प्रजापतिर्ऋषिः
 सामयंक्तिर्यजुर्जगती छंदांसि रुद्रो देवता प्रदक्षिणीकरणे० ॥ ॐ एषते० प्रदक्षि-
 णा ॥ नमोस्तु रुद्रेभ्य० तिसृणां परमेष्ठोऋषिः धृतिछंदः बहवो रुद्रा देवता नम-
 स्कारे० ॥ ॐ नमोस्तु रुद्रेभ्य० इति तिसृमिर्नमस्कारः ॥ नमः शंभवायेति क-
 लाटे शुकतंदुलैः पूजनमिति विशेषः ॥

॥ अथ सामान्यपंचवक्त्रपूजा ॥

सद्योजातो व्यमिमीत० जमदग्निऋषिः त्रिष्टुप्छंदः स्वाहाकृतिर्देवता पश्चिम-
 वक्त्रपूजने विनियोगः । ॐ सद्योजातो व्यमिमीतेति मंत्रान्ते सद्योजाताय पश्चिमव-
 क्त्राय नम इति गंधादिभिः सिताक्षतैः श्वेतपुष्पैश्च प्रतीच्यां पश्चिमवक्त्रपूजनं ॥१॥
 वाममध्य० भरद्वाजऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सवितादेवता उत्तरवक्त्रपूजने विनि० ॥ ॐ
 वाममध्यसवितुरिति मंत्रान्ते वामदेवाय उत्तरवक्त्राय० गंधादिभिस्तुलसीशतपत्रैश्चोदी-
 ष्यामुत्तरवक्त्रपूजनं ॥२॥ याते रुद्र शिवातनु० परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप् छंदः एको-
 रुद्रो देवता दक्षिणवक्त्रपूजने० ॥ ॐ याते रुद्र शिवातनूरयोरेति मंत्रान्ते अघोराय
 दक्षिणवक्त्राय नम इति गंधादिभिर्नीलाब्जैः करवरेरेश्व दक्षिणस्यां दक्षिणवक्त्रपूज-
 नं ॥३॥ तत्पुरुषमित्यस्य नारायणपुरुषऋषिः अनुष्टुप्छंदः जगद्ब्रीजपुरुषोदेवता
 पूर्ववक्त्रपूजने० ॥ ॐ तत्पुरुषमिति मंत्रान्ते तत्पुरुषाय पूर्ववक्त्राय० गंधादिभिर्दू-
 र्वाङ्कुरैर्वाक्पुष्पैश्च प्राच्यां पूर्ववक्त्रपूजनं ॥४॥ तमीशानमित्यस्य गौतमऋषिः जगती-
 छंदः ईशानो देवता ऊर्ध्ववक्त्रपूजने० ॐ तमीशानं० इत्यस्यान्ते ईशानायोर्ध्वव-
 क्त्राय० गंधादिभिर्विल्वैः कनकपुष्पैश्चोर्ध्वमूर्ध्ववक्त्रपूजनं ॥५॥ इति॥

॥ अथ पश्चिमवक्त्रपूजा ॥

सद्योजातमिश्रस्य सद्योजातऋषिः त्रिष्टुप् छंदः सद्योजातो देवता श्वेतवर्ण
 हंसवाहनं पृथिवीतत्त्वं पश्चिमवक्त्रं नमस्कारे विनियोगः ॥ ॐ सद्योजातं माध्यामि

सद्योजातायै नमः ॥ भवे भवेनातिभवे भवस्वमां भवोज्जवाय नमः ॥ मंत्रस्यान्ते
 सद्योजाताय श्वेतवर्णाय हंसवाहनाय पश्चिमवक्त्राय पृथिवीतत्त्वाय सृष्टिरूपात्मने व्र-
 ह्मणे नमो हां इति प्रणम्य ॥ धनुर्बाणमुद्राप्रदर्शनं सद्योजातमित्यस्य ऋष्यादिकं
 प्रागवत् स्मृत्वा पश्चिमवक्त्रपूजने विनियोगः ॥ ॐ सद्योजातमित्यस्यान्ते सद्योजा-
 ताय श्वेतवर्णाय हंसवाहनाय पश्चिमवक्त्राय नम इति गंधादिभिः पूजनं ॥ ततः
 कलापूजनं ॥ ॐ ऋष्यै० सिध्यै० धृत्यै० लक्ष्म्यै० मेशायै० कान्त्यै० स्वधायै०
 प्रभायै० ॥८॥ सद्योजात कला ह्येता अष्टौ च परिकीर्त्तिता ॥ श्वेताक्षतैः श्वेतपुष्पैः
 पूजयेद्धंसवाहनं ॥ सिद्धयन्ति सर्वकार्याणि पूजनेन न संशयः ॥ ध्यानं ॥ प्रा-
 लेयामलशिदुकुंदधवलं गोसीरफेनममं भस्माभ्यंगमनंगदेहदहनं ज्वालावस्त्रीलोचनं ॥
 प्रलेन्द्रादिमरुद्गजैः स्तुतिपरैरभ्यर्चितं योगिभिर्वदेहं सकलं कलंकारहितं स्थाणो-
 र्मुखं पश्चिमं ॥ १ ॥ इति ॥

॥ अथोत्तरवक्त्रपूजा ॥

वामदेवायैत्यस्य वामदेवऋषिः जगतीछंदः विष्णुर्देवता कृष्णवर्ण गरुडवाहनं
 आपस्तम्ब उत्तरवक्त्रनमस्कारे विनियोगः ॥ वामदेवाय नमो व्येष्टाय नमः श्रेष्ठाय
 नमो रुद्राय कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय नमो बल-
 प्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः इति ॥ मंत्रस्यान्ते वाम-
 देवाय कृष्णवर्णाय गरुडवाहनाय उत्तरवक्त्राय आपस्तम्बत्वाय अमृतरूपात्मने विष्णवे
 नमो हां इति प्रणम्य पद्ममुद्रां प्रदर्शनं ॥ वामदेवायैत्यस्य प्रागवत् ऋष्यादिकं स्मृत्वा
 उत्तरवक्त्रपूजने ॥ वामदेवाय ० कृष्णवर्णाय गरुडवाहनाय उत्तरवक्त्राय नम इति
 गंधादिभिः पूजनं ॥ कलापूजनं ॥ ॐ रजसे० रसायै० रत्यै० पालयै० कामायै०
 संजीवन्यै० प्रियायै० मुद्ध्यै० क्रियायै० धात्र्यै० भ्रापिन्यै० मोहिन्यै० ज्वरायै०
 ॥ १३ ॥ वामदेवकला ह्येतास्त्रयोदश वरानने ॥ तुलसीशतपत्रैश्च पूजयेद्गरुडासनं ॥
 सर्वदोषविनाशेन प्राप्नोति श्रेयसंपदं ॥ ध्यानं ॥ गौरं कुंकुमपिङ्गलं सुतिलकं व्या-
 पाङ्गुण्डस्थलं अश्विस्त्रैलोक्याक्षविष्णुलसत्संसक्तकर्णोत्पलं ॥ स्निग्धं विवकलाघरं
 प्रदक्षितं नीलालकालं कृतं वंदे पूजैश्चार्कपङ्कजनिभं कवचं हरत्योत्तरं ॥ इति ॥

॥ अथ दक्षिणवक्त्रपूजा ॥

अघोरेभ्य इत्यस्य अघोरऋषिः अनुष्टुप्छंदः रुद्रोदेवता नीलवर्ण कूर्पवाहनं
 तेजस्तत्त्वं दक्षिणवक्त्रनमस्कारे विनियोगः ॥ अघोरेभ्योयघोरेभ्योघोरघोरतरैभ्यः ॥
 सर्वेभ्यः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते मस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥ इति मंत्रस्यान्ते अघोराय नीलव-
 र्णाय कूर्पवाहनाय दक्षिणवक्त्राय तेजस्तत्त्वाय विश्वरूपात्मने कालाग्निरुद्राय नमो हुं

इति प्रणम्य ज्ञानमुद्रां प्रदर्शने ॥ अघोरेभ्य इत्यस्य प्राग्वात् ऋष्यादिकं स्मृत्वा दक्षिणवक्त्रपूजने० ॥ ॐ अघोरेभ्य इत्यस्यान्ते अघोराय नीलवर्णाय कूर्मबाहनाय दक्षिणवक्त्राय नम इति गंधादिभिः पूजनं ॥ कलापूजनं ॐ तमसे० मोहायै० समायै० निद्रायै० व्याधये० मृत्युरूपायै० क्षुधायै० तृषायै॥८॥ नीलोत्पलैः करवीरैश्च पूजयेत् कूर्मबाहने ॥ सर्वावाधाविनाशाय ज्ञानमोक्षप्रसाधकं ॥ ध्यानं ॥ कालाभ्रभ्रपरांजनाचलनिभं व्यावृत्तपिण्णेल्लं खन्देन्दुद्वयमिश्रितांशुदशनं मोद्दिन्नन्दप्लवं ह्वरं ॥ सस्यमोतकपालशक्तिसकलं व्याकीर्णसच्छेत्तरं वन्दे दक्षिणपीश्वरस्य कुटिलं भ्रूभंगरौद्रं मुखं ॥ ३ ॥ इति ॥

॥ अथ पूर्ववक्त्रपूजा ॥

तत्पुरुषायेत्यस्य तत्पुरुष ऋषिः गायत्रीछंदः रुद्रो देवता पीतवर्णमश्वबाहनं वायुस्तत्त्वं पूर्ववक्त्रनमस्कारे० ॥ ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ इति मंत्रस्यान्ते तत्पुरुषाय पीतवर्णाय अश्वबाहनाय पूर्ववक्त्राय वायुस्तत्त्वाय चैतन्यात्मने आदित्याय नमो ह्येति प्रणम्य कवचमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ तत्पुरुषायेत्यस्य ऋष्यादिकं स्मृत्वा पूर्ववक्त्रपूजने० ॥ ॐ तत्पुरुषाय० इति मंत्रस्यान्ते तत्पुरुषाय पीतवर्णायामश्वबाहनाय पूर्ववक्त्राय नम इति गंधादिभिः पूजनं ॥ कलापूजनं ॥ ॐ निवृत्त्यै० मतिष्ठायै० विद्यायै० शान्त्यै० ॥४॥ दूर्वाङ्कुरैरर्कपुष्पैः पूजयेदश्वबाहनं ॥ आयुष्यं वर्द्धते तत्र विशिष्टफलदायकम् ॥ ध्यानं ॥ संवत्सामित्तिमत्तत्तत्सकलकपस्पष्टितेजोरुर्गं गंभीरस्रुतिनिःसृतोपिदशनमोज्झासितान्नायरं ॥ बालेन्दुमुतिलोलपिणलजटाभारमण्डोरगं वन्दे सिद्धसुरासुरेन्द्रनमितं पूर्वं मुखं शूलिनः ॥ ४ ॥ इति ॥

॥ अथोर्ध्ववक्त्रपूजा ॥

ईशान इत्यस्य ईशानऋषिः अनुष्टुप्छंदः रुद्रोदेवता गोप्तीरवर्णं वृषभबाहनं आकाशतत्त्वं ऊर्ध्ववक्त्रनमस्कारे विनियोगः ॥ ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्विद्वा शिवो मे अस्तु सदा शिवोम् ॥ ॐ ईशानः सर्वविद्यानामित्यस्यान्ते ईशानाय गोप्तीरवर्णाय वृषभबाहनाय ऊर्ध्ववक्त्राय आकाशतत्त्वाय सर्वव्यापकात्मने ह्येति प्रणम्य ज्ञानमुद्राप्रदर्शने ॥ ईशान इत्यस्य ऋष्यादिकं स्मृत्वा ऊर्ध्ववक्त्रपूजने० ॥ ॐ ईशान इत्यस्यान्ते गोप्तीरवर्णाय वृषभबाहनायोर्ध्ववक्त्राय नम इति गंधादिभिः पूजनं ॥ कलापूजनं ॥ शशिन्यै० अंगदायै० ज्येष्ठायै० मरीच्यै० ज्ञानिन्यै० ॥५॥ ईशानस्य कलाक्षेताः निरंजनपदानुगाः ॥ इंसहंसेति यो ब्रूयात् इंसो नाम सदाशिवः ॥ विरवैः कनकपुष्पैश्च अन्यैर्ऋतुमन्त्रैस्तथा ॥ ५-

जनीयं प्रयत्नेन सौख्यमोक्षप्रसाधकं ॥ ध्यानं व्यक्तान्यक्तगुणोत्तरं सुवन्दनं पदवि-
शत्तत्वाधिकं तत्पादुत्तरतत्त्वमक्षयमिति ध्येयं सदा योगिभिः ॥ वन्दे तामसवर्जितेन
ममसा मूर्क्षपातिमूर्क्षं परं शान्तं पञ्चमयीश्वरस्य वन्दनं स्वं व्यापि तेजोमयम् इति ॥

“अथ देववामभागे पार्वतीपूजनं”—ॐ नमो भगवते उमादेव्यै० पार्वत्यै० गौर्यै०
कालिद्यै० कोट्यै विश्ववारिण्यै० ॐ होनमः गंगादेव्यै० गंगादेव्यै विमलयै० ॥ इति ॥

“अथैकादशरूपपूजनं”—ॐ अघोराय० पशुपतये० शर्वाय० विरूपाक्षाय० वि-
श्वरूपिणे० त्र्यम्बकाय० कपर्दिने० भैरवाय० शूलपाणये० ईशानाय० महेशाय० ॥ ११ ॥

“अथ शक्तिपूजनं”—तत्र कामस्याष्टदलेषु प्राणादिकमेण पूजनं ॥ ॐ उ-
मायै० शंकरमियायै० गौर्यै० पार्वत्यै० कालिद्यै० कोट्यै० विश्ववारिण्यै० गंगार्यै०
॥ ८ ॥ इत्यष्टौ शक्तयः ॥ ततो गणपतिपूजनं ॥ तत्रोत्तरतः मयम् पूजनं ॥ ॐ
गणपतये० स्वामिकुमाराभ्यां० पुष्पदन्ताय० कपर्दिने० भैरवाय० शूलपाणिने०
ईशराय० इतीशान्यां ॥ नन्दिने० पूर्वस्यां ॥ महाकालाय० इत्याग्नेयां ॥ मृगिरि-
द्यै० नैर्ऋत्यां ॥ ॐ वृषभाय० मनीच्यां ॥ स्कन्दाय० वायव्यां ॥ कपर्दिने० च-
न्द्रे घनाध्यक्षाय० इत्युदीच्यां ॥ ततो दिक्पालपूजनं ॥ यथोक्तं आदित्यादिप्र-
हाणां च ॥ ॐ नमो भगवते रुद्रायेत्यनेन मंत्रेण पुष्पांजलिप्रदानं ॥ ॐ नमो मह-
द्भयो० ॥ ॐ त्र्यम्बकं यजामहे० ॥ ॐ नमस्ते अस्तु भगवन् विश्वेश्वराय महादे-
वाय त्र्यम्बकाय त्रिपुरान्तकाय त्रिकालाग्निरुद्राय नीलकण्ठाय सर्वेश्वराय सदाशिवाय
श्री महादेवाय नम इति ॥ साम्राज्यं भोज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं
महाराज्यमाधिपत्यमयं समुद्रपर्यताया एकराटिति ॥ राजाधिराजाय प्रसन्न साहिने
नमो वयं वैश्वनाथ कुर्महे ॥ समे कामाक्ष्यामकामाय मयं ॥ कामेश्वरो वैश्ववर्णो द-
दातु ॥ कुबेराय महाराजाय नम इति ॥ एभिर्मन्त्रैः सद्योजातं प्रशयामीत्येवमादिभिः
पञ्चभिर्मन्त्रैश्च समाचारात्मत्येकं पुष्पांजलिदानं ॥ ॐ एषते रुद्राय इति मुद्राप्रद-
र्शनं ॥ इषुमुद्रा लिंगमुद्रा त्रिशूलमुद्रा कालकर्णामुद्रा योनिमुद्रा घेनुमुद्रा ॥ एवं देवं
समभ्यर्च्य जपं वक्ष्यमाणेन कुर्यादिति ॥ इति श्रीरुद्रकल्पद्रुमे रुद्रपरिच्छेदे देवपा-
शिरुपदत्यनुसारी पञ्चांगरुद्रन्यासपूर्वकः श्रीरुद्रपूजनप्रकारः ॥

॥ अथ बृहत्पराशरोक्तरुद्रपूजाप्रकारः ॥

अथ कान्तमाध्यदिनादीनां वाजसनेयीनां पञ्चांगरुद्रन्यासाश्च० रुद्रपूजनं च ॥
बृहत्पराशरस्मृत्यनुसारेणानुष्ठेयत्वस्य निर्णयित्वात् बृहत्पराशरस्मृतिविहितः पञ्चांग-
रुद्राणां न्यासपूर्वकं श्रीरुद्रपूजनप्रकार उच्यते ॥ तत्रादौ यथाविधिस्नानेन कृतसं-

ध्योपासनेन कृतनय्यावसथ्यान्यतरमस्मत्त्रिपुंड्रधारणं रुद्राक्षधारणेन बद्धशिखिना
 यज्ञोपवीतिना सोत्तरीयेण सन्ये पाणौ कृतकुशोपग्रहेण दक्षिणे पाणौ घृतपवित्रेण य-
 थोक्ते गोमयलिप्ते गोचर्मपात्रे शुचौ देशे प्राग्ग्राणामुदगग्राणां वा त्रयाणां कुशानामा-
 स्तरणं तदुपरि यथाक्रामं व्याघ्रादिचर्मण उत्तरलोम्नः प्राग्ग्रीवस्थास्तरणं ॥ तद-
 भावे श्वेतकंवलस्य त्रिकंकवलस्य वा आस्तरणं ॥ तदुपरि मृदुवस्त्रस्य च ॥ पृथिव्य-
 त्वया० इति मंत्रेण तत्रासने उदङ्मुखेनैवोपवेशनं ॥ अथ स्वयामभागे अग्नौदककलश-
 स्थापनं ॥ स्वदक्षिणभागे घंटापूजोपकरणानां स्थापनं ॥ पुरतो गंधादिपात्राणां ॥
 स्वपृष्ठभागे करप्रक्षालनार्थपात्रस्य च ॥ घृतदीपस्याभावे तिलतैलदीपस्य प्रज्वालनं
 ततः स्मार्त्तविधिना चमनं ॥ ग्रीन् प्राणायामान् कृत्वा त्रिपात्रमणवोच्चारणं ॥
 ॐ गुरुभ्यो० श्रीगणेशाय० लक्ष्मीनारायणाभ्यां० उषामहेश्वराभ्यां० इति प्रणम्य
 सुमुखश्चेत्यादिश्लोकपाठः ॥ दक्षिणहस्तेन ताम्रपात्रेण वा सकुशकुसुमपत्रनला-
 दानं ॥ देशकालौ संकीर्त्य पूर्वसंकल्पितामुकरद्रमध्ये एतावद्दुद्रैकादशिनीजपं
 होमं वा करिष्येति संकल्पं यजमानः स्वरक्तृक्त्वे कुर्यात् ॥ ऋत्विक्कृत्कृत्वे तु अ-
 मुकशर्मणो यजमानस्यानुज्ञया यजमानसंकल्पितामुकरद्रमध्ये एतावद्दुद्रैकादशिनी
 जपं होमं वा करिष्यामि ॥ इति संकल्पमृत्विजः कुर्युः ॥ तत्रादौ न्यासः ॥ तत्र
 तावत् छंदः पुरुषस्य पूर्वोक्तरीत्या शरीरे न्यासान् कुर्यात् ॥ ततः पंचांगरुद्राणां
 न्यासः ॥ मनोजूर्तिर्जपतामिस्तारभ्य मतिष्टेत्पन्तै हृदयाय नम इति हृदये ॥ अ-
 बोध्यमिरिति शिरसे स्वाहा ॥ मूर्दानं दिव इति मंत्रान्ते शिखायै षपडिति शि-
 खायां ॥ मर्माणिते० कवचाय हुं ॥ मानस्तोक० अस्त्राय फडित्पद्मे ॥ सोयं
 पंचांगन्यासः प्रथमः ॥ अथ द्वितीयो न्यासः ॥ याते रुद्रशिवा० शिखायां ॥ १ ॥
 अस्मिन्मह० शिरसि ॥ २ ॥ असंख्याता सहस्राणि० ललाटे ॥ ३ ॥ त्र्यंबकमिति द्वौ
 मंत्रौ नेत्रयोः ॥ ४ ॥ मानस्तोक० नासिकायां ॥ ५ ॥ अवतत्येति मुखे ॥ ६ ॥ नील-
 ग्रीवाः शितिकंठा दिवं ॥ ७ ॥ नीलग्रीवाः शितिकंठा शर्वा इति द्वौ मंत्रौ कंठे ॥ ७ ॥
 नमस्त आपुधाय० प्रकोष्ठयोर्मणिबंधादूर्ध्वकूर्पराराधोभागे प्रकोष्ठे ॥ ८ ॥ येतीर्यानि०
 हस्तयोः ॥ ९ ॥ नमो वः किरिकेभ्य० हृदये ॥ १० ॥ नमो हिरण्यवाहवे० पुष्टानां
 पतये नम इति नाभौ ॥ ११ ॥ इषा रुद्राय० गुह्ये ॥ १२ ॥ मानो महान्त० ऊर्वोः ॥ १३ ॥
 एषते रुद्र० जान्वोः ॥ १४ ॥ अवरुद्र० जंघयोः जानुगुल्फयोरंतरालं जंघयोः ॥ १५ ॥
 अध्वयोच० कवचाय हुं ॥ १६ ॥ नमो विल्वने० इन्दुभ्याय च ॥ इनन्याय चेत्यु-
 पकवचे ॥ कवचाद्विपरीतमुपकवचमिति महार्णवकारानुसारिणो विधानपारिजाता-
 दयः सर्वे निवेद्याः ॥ देवयाज्ञिकादयः सर्वे पद्धतिकाराश्च ॥ कवचोपरि कवच-

मृपकवचमित्यपरे ॥१७॥ नमोस्तु नीलग्रीवाय० मृष्टितो विमुक्तया मध्यमया तृती-
 यनेत्रे ॥१८॥ प्रमुं वधन्वन० अस्त्रे ॥१९॥ यप्तावन्त० दिक्षु विदिक्षु च परस्परं
 तर्जन्यंगुष्ठाग्रस्फोटनेन दिग्बन्धः ॥२०॥ सोयं शिखायस्त्रान्तो दिग्बन्धसहित एको-
 नविंशत्यंगन्यासो द्वितीयः ॥ अथ तृतीयो न्यासः ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशा-
 स्तरस्य प्रजापतिर्ऋषिः रुद्रो देवता न्यासे विनियोगः ॥ ॐ नमः मूर्ध्नि ॥ नना-
 सिकापां ॥ पों छलाटे ॥ भं मुखमध्ये ॥ गं कंठे वं हृदये तं दक्षिणहस्ते ॐ वाम-
 हस्ते ॥ द्रां नाभौ यं पादयोः ॥ इति तृतीयन्यासः ॥ अथ संपुटाढ्यथतुर्यन्यासः ॥
 स च मुद्रितांजलिना प्राच्यादिदिक्षु वक्ष्यमाणमंत्रैः कार्यः ॥ तद्यथा ॥ ऋष्यादिकं
 पूर्ववत् सर्वत्र होयं ॥ घ्रातारमिन्द्रं० प्राच्यां संपुटीकरणं ॥ त्वंभो अग्ने० इत्यानेपां
 संपुटीकरणं ॥ सुगन्धुष्या० दक्षिणस्यां० ॥ असुन्वन्त० नैर्ऋत्यां० ॥ तत्वायामि०
 प्रतीच्यां० ॥ आनोनिमुद्भि० वायव्यां० ॥ वयंगुप्तोम० उत्तरस्यां० ॥ तमीशानं०
 ईशान्यां० अस्मे रुद्रा० ऊर्ध्वायां दिशि० स्योनापृथिवि० अवाच्यां दिशि संपुटि-
 करणं ॥ घ्रातारमिन्द्रं० प्राच्यां इन्द्रं प्रणमेत् ॥ त्वंभो अग्ने वयं देवेत्यादिभिः स-
 पुटिकरणोक्तमंत्रैराम्नेपादिदिक्षु अध्यादीन् ऋष्यादिस्मरणपूर्वकं प्रणमेत् ॥ इति
 षट्पुटौ न्यासः ॥ अथ पंचमो न्यासः ॥ यज्जाग्रत० इति पङ्क्तुचो जप्त्वा हृदयाय
 नम इति मृष्टिनिर्गतांगुष्ठौ संयुक्तौ कृत्वा हृदये ॥ काण्वशाखायां शिवसंकल्प
 शृङ्गाया एकस्या एव ऋचः ॥ समाभ्नातत्वात् यज्जाग्रत इत्येकया ऋचा हृदयन्या-
 सः ॥ सहस्रशीर्षेति षोडशर्चस्य ऋष्यादिकं पूर्ववत्स्मृत्वा जप्त्वा शिरसे स्वाहेति मृ-
 ष्टिविनिर्गतांगुष्ठौ संयुक्तौ निस्तर्जनीकौ कृत्वा शिरसि न्यसेत् ॥ अद्भ्यः संभृतं
 पङ्क्तुचो जप्त्वा शिखायै वपदिति मृष्टिपुटौ करौ कृत्वांगुष्ठावधः प्रसक्ताग्रौ कनिष्ठे
 चोर्ध्वतः कृत्वा शिखायां न्यसेत् ॥ आशुः शिशानं० द्वादशर्चमपतिरथं जप्त्वा क-
 ष्चाय हुं इत्यंगुष्ठौ प्रसक्ताग्रौ तर्जन्यौ च त्रिकोणवत् कृत्वा मूर्ध्नि पश्चान्मुखं
 कृत्वोभयपार्श्वतः ॥ करौ हृदयं तं नयत् कवचे न्यसेत् ॥ विघ्राह इत्यादिकं ध्रुव-
 नानि पश्यन्नित्यन्तं सप्तदशर्चमनुवाकं पूर्ववत् ऋष्यादिस्मरणपूर्वकं जप्त्वा नेत्रत्र-
 याय वौषडिति नेत्रोन्मुखं हस्तं कृत्वा त्यक्तांगुष्ठरुनिष्ठिकां च कृत्वा मध्यमां
 किंचित्प्रसार्य इतरांगुलिं नमयन् न्यसेत् ॥

गलाञ्जनमूर्धानं शुद्धस्फटिकसन्निभं॥ फणासहस्रविस्फुजैर्दुरमेन्द्रोपवीतिनं सप्तार्चिर्वि-
ज्वलज्वलत् जटाजूटकीरीदिनं॥ सहस्रकरविभ्राजत् खट्वांगादिविभूषितं ॥ ग्रंथाढ-
खंडवत्काशकपालवरधारिणं ॥ देदीप्यमानं चन्द्रार्कज्वलदग्नि त्रिनेत्रिणं ॥ त्रैलोक्य-
द्योतिकृद्भासस्कंधे कपालमालिनं॥ दीप्तनसत्रमालावदक्षमालावरद्दिनं॥ निःशेषवारि-
संपूर्णकपंदलुकरत्वंजं॥ जगद्वाधीर्यकुन्नादमुंचन् डमरुधारिणं केयूरवदनागेन्द्रमूर्द्धमणि-
विराजितं ॥ मेखलार्किकिभीमालामुक्तापंक्तिविराजितं॥ घर्घशव्यक्तनिर्गच्छदुर्गभीरा
एव नूपुरं व्याघ्रचर्मपरिधानं व्याघ्रचर्मोचरीयकं॥ विधुलतामभागंगाभातमूर्धं सुरार्चितं॥
समस्तभुवनाधारधरणोक्तासनस्थितं॥ त्रैलोक्यवनितामूर्द्धनतदेहार्द्धपावतीं॥ लक्षसूर्यम-
भाभासश्चैलोक्यकृतपांडुरं । अमृतप्लुतहृष्टांगं दिव्यभोगसमाकुलं ॥ दिग्देवतासमायुक्तं
सुरासुरनमस्कृतं ॥ नित्यं ध्यान्वतमव्यक्तं व्यापिनं ध्रुवमक्षरम् ॥ द्विजो ध्यातवैवमा-
त्मानं सद्गुणं रुद्रस्वरूपिणं ॥ संप्रध्वस्तोत्तरायः सन् ततो यजनमारभेत् ॥ यजन-
मर्चनं ॥ तद्यथा ॥ स्थंडिले षष्ठावृते तंडुलैः सकर्णिकमष्टत्रयं बुजं विक्रिण्य तन्मध्ये
दशाक्षरं मंत्रं विक्रित्वेदित्येवं पीठप्रकल्पनं ॥ नमः शंभवाय० स्थंडिलपूजनं ॥ मा-
नोमहान्त० इति सिद्धमंत्रस्मरणं॥ स्वदक्षिणभागे साधारण्यताम्रपात्रस्य स्थापनं॥ ॐ
नमः शंभवाय० तीर्थोदकेनार्घपात्रपूरणं॥ गंधपुष्पाक्षतानां तत्र प्रक्षेपः॥ ॐ नमः शं-
भवाय० अष्टकृतोमिमंत्रणं॥ नमः शंभवाय० पात्रान्तरगृहीतेन तदुदकेन पूजासंभा-
रान् प्रोक्षयेत् ॥ आसनाद्युपचारसमर्पणादिवक्ष्यमाणं सर्वं देवकार्यमनेनैवार्थोदकेन
कर्तव्यं ॥ ततो असतैः पूर्वोक्तप्रकारेण पीठपूजां कुर्यात् ॥ ॐ नमो भगवते सक-
लगुणात्मशक्तियुतायानन्ताय योगपीठात्मने नम इति कर्णिकायां पुष्पांजलिना
संपूज्य ॥ सत्यहानानान्तानंदरूपां परं धावेव सकलपीठमिति विन्तयेदिति पीठपूजा ॥
अथ पीठोपरि स्थापिते पात्रे शिवकिंघ्निं घातुमयीं वा शैवीं प्रतिमां प्रतिष्ठाप्यावा-
हनं ॥ तद्यथा॥ स्वललाटे ज्योतिरूरीं शिव चिरं ध्यात्वा॥ ॐ नमः शंभवाय० मंत्रा-
न्ते भगवन्ते शिवमात्राहयामीत्युक्त्वा श्वेतार्चनमस्तकात्सूर्यपेठलालात् स्वहृत्कमलाद्वा द्वी-
पात् द्वीपान्तरमिव निर्गतं दक्षिणनासापुटेनांजलिस्थपुष्पेश्वागतं देवं विभाव्य शिव-
किंघ्नादाव्रजलिस्थपुष्पप्रक्षेपेण शिवस्थावाहनं ॥ शिवनाभिवाणकिंघ्नादौतु नावाहनं ॥
किन्तु आवाहनस्थानापन्नमावाहनं पुष्पांजलिदानमात्रमिति विशेषः ॥ ततो देव-
मूर्ध्नि दशाक्षरन्यासः ॥ ॐ नमः नैनमः मॉनमः भंनमः गंनमः वंनमः तैनमः रू-
नमः द्रॉनमः र्यंनमः ॥ ततः सद्योजातमिति पश्चिमवक्त्रे ॥ वायुदेवाय० उत्तर-
वक्त्रे ॥ अघोरेभ्य० दक्षिणवक्त्रे ॥ तत्पुरुषाय० पूर्ववक्त्रे ॥ ईशानः सर्व० ऊर्ध्व-
वक्त्रे ॥ तत आनाहनादिपूजा ॥ नमः शंभवायेत्यावाहनमासनं च ॥ नमो भग-

वर्तते रुद्रायेति दशाक्षरेण पाद्यमर्घ्यं च ॥ नमः शंभवाय० आचमनं ॥ स्नानपीठे
 देवमुपवेश्य पंचामृतैः पृथक् पृथक् स्नपनं ॥ घृतंघृतपावान० घृतेन स्नपनं ॥ अपां
 रस० शर्करया स्नपनं ॥ ॐ देवस्यत्वेति त्रिभिर्वारिणा स्नपनं ॥ ततो गंधोदकेन प्र-
 णवान्वितैर्न्यासमंत्रैरमानस्तोकेऽत्यनेन नमः शंभवायेत्यनेन च स्नपनं ॥ ते च न्यास-
 मंत्रा इमे ॥ याते रुद्र शिवातनूरघोरा० अस्मिन्महत्पर्णवे० असंख्यातासहस्राणि०
 श्रयंवक्तं यजामहे० श्रयंवक्तं यजामहे सुगंधि पतिषेदनं० मानस्तोके० अघतत्यधनु०
 नीलग्रीवाः शीतिकंठाः दिवं० नीलग्रीवाः शीतिकंठा० नमस्त आपुषाय० येती-
 र्यानि० नमो धः किरिकेभ्यः ॥ नमोहिरण्यवाहवे० इमारुद्राय० मानोमहान्त० ए-
 पतैरुद्रभाग० अवरुद्रमद० अध्यबोचत्० नमोविल्विने० नमोस्तु नीलग्रीवाय० प्र-
 ह्वं च धन्वन० य एतावन्त० नमोभगवते रुद्रायेति न्यासमंत्राः ॥ २१ ॥ पानस्तोके०
 नमः शंभवायेति स्नपनमंत्राः ॥ नमः शंभवायेति मंत्रेण स्नानाचमनकौपीनदानक-
 पर्दधनसिंहासनोपवेशनानि ॥ ततो देवस्यावाहनादिमुद्राप्रदर्शनं ॥ भगवन् श्रीरुद्र
 स्वावाहितो भवेत्यावाहनं ॥ भगवन् श्रीरुद्र त्वं सुप्रतिष्ठितो भवेति स्थापनं ॥ भग-
 वन्श्रीरुद्र त्वं सन्निहितो भवेति सन्निधानं ॥ भगवन्श्रीरुद्र त्वं सन्निरुद्धो भवेति
 सन्निरोधः ॥ ॐ हृदयाय० नै शिरसे० मों शिखायै० रुं कवचाय० द्रानेत्रत्र-
 पाय० पं अस्त्राय फट् इत्येवं पुष्पेण दर्भाकुरेण वा स्पृशन् देवे पदंगन्यासं कृत्वा
 भगवन् रुद्र त्वं सकलीकृतो भवेति सकलीकरणं ॥ भगवन् श्रीरुद्र त्वं अवगुंठितो
 भवेत्यवगुंठनं ॥ भगवन् श्रीरुद्र त्वं अमृतीकृतो भवेत्यमृतीकरणं ॥ भगवन् श्रीरुद्र
 त्वं परमीकृतो भवेति परमीकरणं ॥ ८॥ अयेतासां कृष्णानि ॥ सम्यक् संगुठितैः
 पुष्पैः कराभ्यां रचितांजलिः ॥ आवाहनी समाख्याता मुद्रा देशिकसत्तमैः ॥ १ ॥
 अथोमुखी कृता सैव प्रोक्ता स्थापनकर्मणि ॥ इति स्थापनमुद्रा ॥ २॥ आश्लिष्टमुष्टिपु-
 गला भोजतांगुष्ठगुणिका ॥ सन्निधाने समुद्दिष्टा मुद्रेयं तत्रवेदिभिः ॥ अंगुष्ठगर्भिणी
 सैव सन्निरोधो समीरिता देवतांगे पदंगानां न्यासः स्यात्सकलीकृता ॥ सव्यहस्ते कृता
 मुष्टी दीर्घाधोमुखतर्जनी ॥ भवगुंठनमुद्रेयमभितो भ्रमिषामते ॥ अन्योन्याभिमुखो-
 ऋष्टाः कनिष्ठानामिकां पुनः ॥ अथातस्तर्जनी मध्यां धेनुमुद्रा समीरिता ॥ इत्यमृतो-
 करणमुद्रा ॥ अन्योन्यग्रेथितांगुष्टः प्रसारितकरांगुलिः ॥ महामुद्रेयमाख्याता परमी
 करणे युचैः ॥ प्रयाजयेदिमां मुद्रां देवतायागरुर्मयीति महामुद्रा ॥ ॐ नमः शंभवाय वेदान्ते
 आचमनं यज्ञोपवीतं तदन्ते आचमनं भूषणानि समर्पयेत् ॥ ॐ नमः शंभवाय० कनिष्ठिकया
 गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनानि च समर्पयेत् ॥ दशाक्षरेण नमस्तारः ॥ नमः शंभ-
 वाय० फलतांबूलदक्षिणाप्रदक्षिणानीराजनपुष्पांजलिदानानि कर्तव्यानि ॥ नमः
 शंभवाय ललाटे शूलतंडुलैः पूजनं ॥ इति ॥

“अथ पंचवक्त्रपूजा”-सद्योजातो व्यमीमितेति मंत्रान्ते सद्योजाताय पश्चिमवक्त्राय नम इति गंधादिभिः सितासतैः श्वेतपुष्पैः पश्चिमवक्त्रपूजनं ॥ वामप-
 येति मंत्रान्ते वामदेवायोत्तरवक्त्राय नम इति गंधादिभिस्तुलसीशतपत्रैश्चोत्तरवक्त्र-
 पूजनं ॥ याते रुद्र शिवा तनूरिति मंत्रान्ते अघोराय दक्षिणवक्त्राय नम इति गंधा-
 दिभिर्नीलाब्जैः करवीरैश्च दक्षिणवक्त्रपूजनं तत्पुरुषमिति मंत्रान्ते तत्पुरुषाय नम इति
 गंधादिभिः दुर्वाकुरैरर्कपुष्पैश्च पूर्ववक्त्रपूजनं ॥ तमीशानमित्यस्यान्ते ईशानायोर्ध्व-
 वक्त्राय नम इति गंधादिभिर्विल्वैः कनकपुष्पैश्चोर्ध्ववक्त्रपूजनं ॥ अथ प्रकारान्त-
 रेण पंचवक्त्रपूजा पूर्वोक्तत्वात् नात्र पुनर्लिखिता ॥ ॐ नमो भगवते रुद्रायेत्यनेन
 मंत्रेण देवस्य मूर्ध्नि पुष्पांजलिप्रयसमर्पणं ॥ नमो महद्भ्यः ॥ त्र्यंबकं यजामहे ॥
 नमस्ते अस्तु भगवन् ॥ राजाधिराजायेत्यादिभिर्मंत्रैः सद्यो जातं प्रपद्यामीत्येव-
 मादिभिः पंचभिर्मंत्रैश्च प्रत्येकमाचारात् पुष्पांजलिदानं ॥ एतेरुद्रभाग इति मुद्रा-
 मदर्शनं ॥ इषुमुद्रा लिङ्गमुद्रा त्रिशूलमुद्रा पद्ममुद्रा कालकर्णमुद्रा योनिमुद्रा धेनुमुद्रा ॥
 एवं देवं संपूज्य ध्यात्वा आवाहनं ॥ मंत्रहीनं क्रियाहीनं ॥ इति संप्राप्त्यर्थं ॥ अनया
 पूजया भगवन् सपरिवारः श्रीमहारुद्रः प्रीयताम् ॥ भगवते पूजासमर्पणं ॥ नमः
 शंभवायेति मंत्रेण स्वात्मानि श्रीरुद्रं विमृज्य स्वात्मानं श्रीरुद्ररूपं ध्यायन् रुद्रजपो
 वक्ष्यमाणेन विधिना कार्यं इति दिक् ॥ इति श्रीपरशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मेणा
 संशोधिते श्रीरुद्रकल्पद्रुमे जपपरिच्छेदे बृहत्पराशरोक्तः श्रीरुद्रपूजामकारः ॥

॥ अथ श्रीरुद्रजपप्रकारः ॥

तत्रादौ ऋग्यादिस्मरणं ॥ तत्र यज्जाग्रत इत्यादीनां विभ्रादित्यन्तानां पंचांग-
 मंत्राणां ऋग्यादिकं पूर्ववत् अनुसंधाय ॥ ॐ कारस्य ब्रह्माऋषिः दैवीगायत्रीछंदः
 अग्निपरमात्मादेवता महाव्याहृतीनां प्रजापतिर्देवा अग्निगंधर्वाश्चत्वारो वैकल्पिका
 ऋषयः दैवीगायत्री दैव्युष्णिक् दैवीगायत्री छंदांसि अग्निवायुसूर्योदेवता इति
 स्मृत्वा रौद्राध्यायस्य च ऋग्यादिकं स्मृत्वा जपे विनियोगः ॥ वयं सोमेत्यस्य बंधु-
 ऋषिः गायत्री छंदः सोमो देवता एतदेत्यनयोः प्रजापतिर्ऋषिः ॥ सामपंक्तियजु-
 र्जगती छंदांसि रुद्रो देवता अवरुद्रमित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः पंक्तिश्छंदः रुद्रो देवता
 भोजपमसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः ककुप्छंदः रुद्रो देवता त्र्यंबकमित्यनयोः क्रमेण वसि-
 ष्ठप्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छंदः त्र्यंबको रुद्रो देवता एतदेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः आस्ता-
 रपंक्तिश्छंदः रुद्रो देवता आयुषमित्यस्य नारायणऋषिः उष्णिक्छंदः आशीर्देवता शि-
 योनामेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः प्रजापत्यावृहतीछंदः क्षुरोदेवता निवर्त्तयामीत्यस्य प्रजा-
 पतिर्ऋषिः प्रजापत्या त्रिष्टुप्छंदः लिङ्गोक्तादेवता जपे विनियोगः ॥ नतं विदाथ वि-

भूकर्मैत्यनयोः विश्वकर्माभौवनऋषिः त्रिष्टुप्छंदः विश्वकर्मदेवता जपे विनियोगः ॥
 उग्रधेत्यस्य प्रजापतिऋषिः परमेष्ठीमाजापत्यो वाग्गायत्रीछंदः मरुतोदेवता अग्नि ह-
 दयेत्यादीनां यजुषां प्रजापतिऋषिः छिगोक्तादेवता ॥ आयासाय स्वाहेत्यादीनां
 यजुषां प्रजापतिऋषिः छिगोक्तादेवता जपे विनियोगः ॥ धानश्चमे प्रसवश्च इत्या-
 दीनां घेद्स्वाहेत्यन्तानां चमकर्मत्राणां देवाऋषयः ॥ यजुप्राबछंदो विशेषनियमः ॥
 अग्निर्देवता जपे विनियोगः ऋचं वाचमित्यस्याध्यायस्य दध्यङायर्वणऋषिः सक-
 छाध्यायस्य विश्वेदेवादेवता ॥ ऋचं वाचमिति चतुर्णां यजुषां देवीजगतीछंदः
 ऋगादयो छिगोक्तादेवता ॥ वागोज इत्यस्य यजुर्जगतीछंदः वागादिछिगोक्ता-
 देवता ॥ यन्मे इत्यस्य पंक्तिछंदः बृहस्पतिर्देवता महाध्याहृतीनां दध्य-
 ङायर्वणऋषिः देवी गायत्री द्युष्णिक् देवीगायत्रीछंदांसि अग्निवायुसूर्याः
 क्रमेण देवताः ॥ तत्सवितुरिति दध्यङायर्वणऋषिः गायत्रीछंदः सविता-
 देवता ॥ कयान इति श्रुचस्य दध्यङायर्वणऋषिः द्वयोर्गायत्रीछंदः तृतीया-
 पाद निबृहृगायत्रीछंदः रुद्रोदेवता ॥ कयात्वमित्यस्यानिरुक्तागायत्रीछंदः इन्द्रोदे-
 वता ॥ इन्द्रो विश्वस्यति द्विपदाविराड्छंदः इन्द्रोदेवता शन्नोभिन्नः शन्नोवा इति
 द्व्योर्नुष्टुप्छंदः मित्रावरुणयोर्छिगोक्तादेवता ॥ शन्न इन्द्राग्नीरसस्य त्रिष्टुप्छंदः
 इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्राशुषणौ इन्द्रासोमौच देवता ॥ शन्नोवीरित्यस्य गायत्रीछंदः
 आपोदेवता ॥ स्योना पृथिवी० दध्यङायर्वणऋषिः गायत्रीछंदः पृथिवीदेवता ॥
 आपोहिष्ठेति रुचस्य दध्यङायर्वणऋषिः गायत्रीछंदः आपोदेवता ॥ धौः शान्ति०
 शकरीछंदः घौरादयोर्छिगोक्तादेवता ॥ द्रते द्रहे० ब्राह्मी अनुष्टुप्छंदः आशीर्दे-
 वता ॥ द्रतेद्रहेत्यस्य उष्णिक्छंदः आशीर्देवता ॥ नमस्ते हरसे० दध्यङायर्वणऋषिः
 वृहतीछंदः अग्निर्देवता ॥ नमस्ते अस्तु यतोयतः इत्यनयोस्तुष्टुप्छंदः आधाया वि-
 द्युस्तनयितुर्मगवान् देवता ॥ द्वितीयाया महावीरो देवता ॥ सुमित्रिरान० दध्य-
 ङायर्वणऋषिः प्राजापत्याजगती आपोदेवता ॥ तन्वशु० उष्णिक्छंदः इति कात्या-
 यनः ॥ ब्राह्मीत्रिष्टुप्छंदः इन्द्रादृत्यष्टिर्वाछंद इति देवयाग्निकादयः ॥ असरातीतं पुर
 उष्णिक्छंद इत्यावारा दर्शकार श्रीदत्तोपाध्यायः ॥ श्रीसूर्यो देवता ॥ सर्वाध्यायस्य
 शान्तिकरणे विनियोगः ॥ एवमृग्यादीनि स्मृत्वा जपश्च कर्तव्यः ॥ स यया ॥ ॐ
 यज्ञाग्रत इत्यादीनां विभ्रादित्यनुवाकान्तानां गणपंचकर्मत्राणां पूर्वं जपः ॥ ॐ
 भूः ॐ भुवः ॐ स्वः इत्यन्तस्याष्टमणवयुक्तस्य रौद्राध्यायस्य च जपः ॥ ॐ वयं
 सोमेत्यष्टानां कंडिकानां च जपः ॥ काण्वानां वयं सोमेति सप्तानामिति विशेषः ॥
 ॐ नतं विदायेति द्वयोस्ततो जप इत्युक्तं देवपद्धतौ ॥ उग्रधेति तिष्ठणां सप्तानां वा
 कंडिकानां रुद्रभटासंज्ञकानां जप इति परशुरामादयः ॥ निर्मूलत्वान्नेति देवयाग्नि-

कादियः ॥ ॐ वाजश्रमश्चानुवाकानां वेदस्वाहेत्यन्तानां जप इति देवयाज्ञिका-
दयः ॥ महच्छिरो जपपक्षे न चमकानुवाकजपः ॥ चमकानुवाकजपपक्षे तु न मह-
च्छिरो जपपक्षे न चमकानुवाकजपः ॥ चमकानुवाकजपपक्षे तु न महच्छिरो जप
इत्यपरे ॥ ॐ ऋचं वाचमिति शान्तिकरणं ॥ ॐ शान्तिरिति त्रिरुच्चारणं वा ॥
इत्येको रुद्रजपप्रकारः ॥ अथमेव प्रकारश्चमकवर्जं सर्वैर्वाजसनेयिभिराहृतः ॥ इति ॥

“अथापरप्रकारः”-ॐ यज्जाग्रत इत्यादीनां नमस्ते रुद्रेति रौद्राध्याया-
न्तानां पदंगमंत्राणां जपः ॥ ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ इत्यंतस्याष्टमणवयुक्तस्य
रौद्राध्यायस्य च जपः ॥ ॐ वयं सोमेत्यष्टवर्षस्य च ॥ ॐ उग्रश्चेति तिसृणां स-
प्तानां वा कंडिकानां च ॥ महच्छिरो रुद्रजटाजपाभावपक्षे तु ॥ ॐ वाजश्रमे इत्या-
दीनां वेदस्वाहेत्यन्तानामष्टानुवाकानां जपः ॥ ॐ ऋचं वाचमिति शान्त्यध्या-
यस्य पक्षद्वयेऽपि जपः ॥ ॐ शान्तिरिति त्रिरुच्चारणं वा ॥ इति द्वितीयप्रकारः ॥

“एवमप्येतमप्रकारेण”-जपं कृत्वा इमां रुद्रायेत्यस्य कुरुसंक्रुपिः जगतीछंदः
एकोरुद्रो देवता जपनिवेदने विनियोगः ॥ ॐ इमां रुद्राय० पञ्चान्ते अनेन रुद्र-
पेन भगवान् श्रीरुद्रः परमात्मा प्रीयतामिति जपनिवेदनं ॥ द्रापे० परमेष्ठीऋपिः
उपरिष्ठाद्बृहतीछंदः एकोरुद्रो देवता अष्टांगमणामे विनियोगः ॥ ॐ द्रापे० अ-
ष्टांगमणामः ॥ विकिरिद्व० परमेष्ठीऋपिः एकोरुद्रो देवता विसर्जने विनियोगः ॥
ॐ विकिरिद्व० विसर्जने ॥ ध्यानं ॥ त्रिलोचनं चतुर्बाहुं सर्वाभरणमृषितं ॥ ना-
भयहोषवीतं च व्याघ्रचर्मोत्तरीयकं ॥ वृषस्कंधसमारूढमुपादेहार्द्धधारिणं ॥ अमृतै-
नाप्लुतं शान्तं चन्द्रार्द्धकृतशेखरं ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं जटागुह्यमदितं ॥ वरदा-
भयहस्तं च सर्वकामफलपदं ॥ एवं ध्यात्वा द्विजः सम्यक् अनंतां गह्वरं हरं ॥ स्तु-
तिपाठः ॥ अनादिनिधनो रुद्रो गीयते श्रुतिभिः सदा ॥ राजसेन स्वयं रुद्रस्त्रितयं
त्वयि संस्वितं ॥ नमामि त्वां विरूपाक्ष नीलग्रीव नमोऽस्तुते ॥ त्रिनेत्राय नमस्तुभ्य-
मुपादेहार्द्धधारिणे ॥ त्रिशूलधारिणे तुभ्यं भूतानां पतये नमः ॥ पिनाकिने नमस्तुभ्यं
नमो पीडुष्यमाय च ॥ नमामि त्वां महाभूतपतये त्वां नमाम्यहं ॥ स्वयं भिक्षाजभोक्तानां-
भक्तानां राज्यदः स्वयं ॥ सूर्यरूपं समासाद्य देहिनां देहिदायक ॥ यतीनां मुक्ति-
दस्तं च मृतपर्यानां च मुक्तिदः ॥ यदृच्छया सर्वमिदं तत्तन्मध्ये च पालितं ॥ अ-
न्ते विक्षयं नीतं शक्तिः कस्य भवादने ॥ मंत्रहीनः क्रियाहीनो भक्तिहीनो महेश्वरः ॥
जपः संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादात् त्रिलोचन ॥ अनुस्वारेण हीनस्य जपस्याप्रेदितस्य
च ॥ दोषाः प्रयान्तु नाशं च त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ महारुद्रजरोऽयं मे न्यूनो वाप्य-
धिकोऽपि वा ॥ संपूर्णस्त्वत्प्रसादाच्च भूयाद् भूतिविभूषण ॥ इति श्रीरुद्रकल्पद्रुमे
जपपरिच्छेदे रूपकाल्याद्यरुद्रजपपद्धतिः ॥

॥ अथ द्वितीयरुद्रजपपद्धतिः ॥

तत्रादावासनोपवेशनाचमनप्राणायामसंक्रान्त्यु कृत्वा ॥ छंदः पुरुषन्यास-
पुः सरान् पंचविधान अंगन्यासांश्च पूर्ववत् कृत्वा श्रीरुद्रपूजनं ॥ ॐ यज्जाग्रत इत्या-
दीनां विभ्रादित्यनुवाकान्तानांपंगपंचकं मंत्राणां प्रणवस्य महाव्याहृतीनां रौद्राध्या-
यस्य वयंसोमेति महच्छिरो नतंविदायेति द्व्योर्जपोऽथेति जटायाश्च शान्त्यध्यायस्य
च ऋष्यादिकं स्मृत्वा जपे विनियोगः ॥ इति ब्रूयात् ॥ ॐ यज्जाग्रत इत्यादीनां
नेत्रपंत्रवर्जितानां रौद्राध्यायान्तानां अंगपंचकमंत्राणां पूर्वजपः ॥ ॐ भूः ॐ भुवः
ॐ स्वः ॐ नमस्ते रुद्रेत्यादिकस्य तमेपां जप्ते दध्मः ॥ ॐ भूः भुवः ॐ स्वः ॥ ॐ
इत्यन्तस्य रौद्राध्यायस्य दशकृत्वो जपः ॥ ॐ यज्जाग्रत इत्यादिभिर्विभ्रादित्य-
नुवाकान्तैः पूर्वोक्तैरंगपंचकमंत्रैः समन्वितस्य केवलस्य वा रौद्राध्यायस्यैकादशकृत्वा
जपः ॥ ॐ वयं सोमेत्यष्टौ कंडिकानां च जपः ॥ काण्वानां तु वयं सोमेति स-
प्तकंडिकानां जप इति विशेषः ॥ ॐ नतं विदायेति द्व्योर्जपोऽथेति देवपद्धतौ ॥ ॐ
उग्रथेति तिसृणां सप्तानां वा रुद्रजटानाम्नीनां जप इति परशुरामादयः ॥ नैवेति
देवयाग्निकादयः ॥ ॐ ऋवं वाचमिति शान्त्यध्यायस्य शान्त्यर्थं जपः ॥ ॐ शा-
निरिति त्रिरुच्चारणं वा ॥ इत्येको रुद्रजपप्रकारः ॥

“अथान्यप्रकारः”-सांगमाद्यं जपेदुद्रं केवलानि नवान्तरं ॥ सांगं सशीर्षकं
चान्त्यं निरंगमिति केचन ॥ इति परशुरामकारिकाकारा एवं बाध्यंदिनाचारानु-
सारी अन्यप्रकारः ॥ तत्रासनोपवेशनादिश्रीरुद्रपूजनान्तं पूर्ववत् ॥ जाप्यमंत्राणां
ऋष्यादिस्मरणं च पूर्ववत् ॥ ॐ यज्जाग्रत इत्यादीनां नमस्ते रुद्रेति रौद्राध्याया-
न्तानां पदंगं मंत्राणां जपः ॥ ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॥ ॐ नमस्ते रुद्रेत्यादि-
कस्य तमेपां जप्ते दध्मः ॥ ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ इत्यन्तस्याष्टमणवयुक्त-
स्य रौद्राध्यायस्यैकादशकृत्वो जपः ॥ तदन्ते वयं सोमेत्यष्टौ जप्त्वा शान्त्यध्या-
यजपः कार्यः इति द्वितीयः ॥

“अथ तृतीयः प्रकारः”-ॐ यज्जाग्रत इत्यादीनां विभ्रादित्यनुवाकान्ता-
नां पंचांगमंत्राणां जपपूर्वकमष्टमणवयुक्तस्य रौद्राध्यायस्यैकादशकृत्वो जपः ॥ त-
दन्तरा प्रत्यावृत्त्यष्टौ चमकानुवाकानेकादशवा विप्रज्यैकैकस्य चमकविभागस्य जपः ॥
तत्रेत्यं प्रकारः ॥ रौद्राध्यायस्यैकादशौ कृतायां ॥ ॐ वाजश्चम इति चतसृणां कं-
डिकानां जपः ॥ ॐ सत्यंचम इति चतसृणां द्वितीयादौ ॥ ॐ उर्कचम० चतसृणां
तृतीयादौ ॥ ॐ अश्माचम० तिसृणां तुरीयादौ ॥ ॐ अग्निश्चम इन्द्रश्चम० ति-
सृणां पंचमादौ ॥ ॐ अंशुश्चम इति तिसृणां षष्ठादौ ॥ ॐ अग्निश्चमे घर्भश्चम०

द्वयोः सप्तमावृत्तौ ॥ ॐ एकाचम इत्येकस्याष्टमावृत्तौ ॥ ॐ चतस्रश्चम इत्येकस्या नवमावृत्तौ ॥ ॐ त्र्यविश्वम इति द्वयोर्दशमावृत्तौ ॥ ॐ वाजाय स्वाहा० द्वयोरेकादशवृत्तौ ॥ अयमेकादशधाविभक्तचमकालुवाकजपः कौशिकत्रौधायनोर्ध्वत एव ॥ पराशरादीनां मते तु न चमकालुवाकजपः ॥ अनुक्तत्वात् ॥ अस्मिन्पक्षे चमकालुवाकानामृष्यादिस्मरणाभावः ॐ ऋचं वाचपिति शान्त्यध्यायस्य पक्षद्वयेऽपि जप इति तृतीयपकारः ॥ अथवा पंचांगमंत्रान् जप्त्वा एकादशकृत्वो रौद्राध्यायं च जपेदिति ॥ एवमन्यत्प्रकारेण रुद्रजपं कृत्वा इमां रुद्रायेति जपनिवेदनादि स्तुत्यन्तं पूर्ववत् कुर्यादिति ॥ इति द्वितीयरुद्रजपपद्धतिः ॥

“ अयमेव द्वितीयो रुद्रो रुद्रैकादशिनीरुद्री रुद्र इति संज्ञात्रयं लभते ॥ एतस्यैकादशावृत्त्या एका रुद्री भवति ॥ इयमेव रुद्री रुद्रैकादशिनी लघुरुद्र इति व्यपदेशद्वयभाग् भवति ॥ अयं च तृतीयो रुद्रः ॥ लघुरुद्ररुद्रैकादशिनीति पर्यायद्वयान्नीभिरेको महारुद्रो भवति ॥ अयं च तुरीयः एकादशभिर्पहाररुद्रैरेकोतिरुद्रो भवति ॥ अयं पंचमः ॥ एवमुक्तरुद्राणामन्यतपरुद्रजपः कर्त्तव्यः ॥ अथ रुद्रस्य संकल्पादिब्राह्मणभोजनपर्यन्तं यजमानाचार्यग्रहार्तिविज्ञां नियमाः ॥ इविष्णुभोजनं ॥ ब्रह्मचर्यं ॥ भूशय्या ॥ पतिताग्रभापणं ॥ अक्रोचः ॥ शुचितादयो द्रष्टव्याः ॥ एवं विकीर्णितरुद्रसमाप्तौ जातायां जपरुद्रे जपनिवेदनादिस्तुत्यन्तं पूर्ववत् कृत्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा कर्म ईश्वरार्पणं कार्यं ॥ ऋत्विक्पूजारा जपकरणे तु ऋत्विगिर्मर्याजमानहस्ते श्रेयोदानं ॥ ततो यजमानेन जपनिवेदनादीश्वरार्पणान्नं कर्म कार्यमिति विशेषः ॥ होमांगजपरुद्रे तु अंगभूतो होमः कार्यः ॥ शिष्टास्त्वेकादशर्त्विक् पक्षमवलंब्य आग्नेहनि एकैकरुद्रीजपः ॥ द्वितीयेऽहनि रुद्रीद्वयं द्वयं ॥ तृतीयेहनि त्रयं त्रयं ॥ चतुर्थेहनि चतुष्टयं चतुष्टयं कार्यं ॥ ततः पंचमेहनि होमदीने त्वेकैका ॥ ततो होम इत्येवं पंचदिनसाध्यं महारुद्रं कुर्वन्ति ॥ एवमनेनैव क्रमेणैकविंशत्यधिकैकशतऋत्विक्पक्षावलंबनेन अतिरुद्रमपि पंचदिनसाध्यमाचरन्ति ॥ इति श्रीरुद्रकल्पद्रुमे रुद्रपरिच्छेदे रुद्रजपान्तकर्मपद्धतिः समाप्तिमगात् ॥

रुद्रकल्पद्रुमे चास्मिन् जपरुद्रः प्रपंचितः ॥ विदुषानन्तदेवेन तेन तुष्यतु शंकरः ॥

इति श्रीसूर्यपुराणेवासिना भीतडाखेडावाल्मिक्प्रजातीयेन

द्विवेशुपनामकपरशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मणा

संशोधिते श्रीरुद्रकल्पद्रुमे जपपरिच्छेदः

॥ समाप्तः ॥

॥ अथ होमपरिच्छेदः ॥ ६ ॥

सिद्धिद्विपदातारं विघ्नवृद्धविदारणं वंदे महागणपतिं शिवविष्णवादिबन्धितम् ॥ १ ॥
अज्ञानतिमिरध्वंसि सत्यज्ञानप्रकाशकं ॥ श्रीमद्गुरुपदांभोजं वंदे होमस्य सिद्धये ॥ २ ॥
मृनीनं कात्यायनाज्ञत्वा श्रीमदुद्धवसूनुना ॥ रुद्रकल्पद्रुमाख्योऽयं निबन्धस्तन्यते मया ३
होमाद्यादिनिबंधास्तु बहवः सन्ति यद्यपि ॥ तेभ्यस्त्वस्य विशेषो यः पंडितैरवधार्यताम् ४

॥ अथ स्वातपूजनम् ॥

तत्रादौ होमरुद्रजपरुद्रांगहोमयोस्तत्रेणेति कर्चव्यतोच्यते ॥ तत्रादौ जपध्वरे स्वा-
चार्यादिभ्यस्त्विक् वरणान्ते परीक्षापूर्वकं मंडपार्थं यागोचितभूमिपरिग्रहं कृत्वा मार्ज-
नखननदहनाद्यपसारणादिशोधितां शल्यनिरसनपूर्विकां शुद्धमृद्धिरापूर्तितां दहां
भूमिं समां कृत्वा तस्यां मंडपकुंडादिकं विदध्यात् ॥ तत्र पूर्वं स्वसमीपे गंधादिपू-
जासंभारोपकल्पनं ॥ देशकालौ संकीर्त्य चिकीर्षितमंडपकुंडादीनां निर्विघ्नफलसि-
द्धिफामो गणेशपूजां करिष्ये ॥ षोडशोपचारैर्गणेशपूजां कुर्यात् ॥ पुनर्देशकालौ
संकीर्त्य करिष्यमाणमंडपकुंडाद्यंगत्वेन भूमिकूर्मान्तपूजां करिष्ये ॥ चतुर्भुजां शु-
क्लवर्णां कूर्मपृष्ठोपरि स्थितां ॥ पद्मशंखचक्रशूलवरां च प्रसन्नाननां ॥ इति भूमि
ध्यात्वा ॥ आगच्छ सर्वकल्याणि वसुधे लोकधारिणि ॥ पृथिवि वसुदत्तासि क-
श्यपेनाभिवन्दिता ॥ इति भूमिमावाह्य ॥ भूरसीति मंत्रेण भूम्यै नम इत्यनेन भू-
म्यै सकलपुष्पांजलिदानं ॥ ॐ उद्धतासि वराहेण कृष्णेन शनवाहुना ॥ दंष्ट्राग्रै र्ग-
च्छया देवी यज्ञार्थं प्रणमाम्यहं ॥ इति दंढवल्लणम्य ॥ अष्टांगार्घ्यं गृहीत्वा जालुभ्यां
धरणीं गत्वा ॥ ब्रह्मणा निर्मितां देवि विष्णुना शंकरेण च ॥ पार्वत्या चैव गायत्र्या
स्कंदवैश्रवणेन च ॥ यमेन पूजिते देवि धर्मस्य विनिगीपया ॥ सौभाग्यं च प्रय-
च्छ मे इत्यनेन भूम्यै अर्घ्यदानं ॥ भूरसीत्यस्य प्रजापतिरूपिः प्रस्तारपंक्तिच्छंदः
भूमिर्देवता भूमिपूजने विनियोगः ॥ इति स्मृत्या ॥ ॐ भूरसीति मंत्रेण भूम्यै नम
इत्यनेन गंधादिभिः पंचोपचारैरभ्यर्चनं ॥ नाममंत्रेण वा भूमिपूजनं ॥ ॐ सपरि-
वारायै भूम्यै वलिं समर्पयामि ॥ इति गंधपुष्पपायसलाजासक्तुभिः सघृतैः सदी-
पैर्महावलिदानं ॥ बद्धांजलिना वक्ष्यमाणश्लोकैः प्रार्थना ॥ ॐ नंदे नंदय वसिष्ठे
वसुभिः प्रजया सह ॥ नम भार्गवदायादे कुरु भद्रां मतिं मम ॥ सर्ववीजसमायुक्ते स-
र्वरत्नोपवीर्यते ॥ रुचिरे नंदने नंदे वासिष्ठे रम्यतामिह ॥ प्रजापतिसुते देवि चतुरस्त्रे
महीयसी ॥ सुमने सुवृते देवि गृहे काश्यपि रम्यतां ॥ पूजिते परमाचार्यैर्गंधमाल्यै-
रलंकृता ॥ भवभूतिकरे देवि गृहे भार्गवे रम्यतां ॥ अष्पके चाहते पूर्णे शुभे चां-

गिरससृते ॥ इष्टदे त्वं प्रयच्छेष्टं त्वां प्रतिष्ठापयाम्यहं ॥ देशस्वामी पुरस्वामी गृह-
स्वामी परिगृहे ॥ यनुष्यधनहस्त्यध्वपशुवृद्धिकरी भव ॥ ७ ॥ यस्य कूर्म इत्यस्य
प्रजापतिकृपिः क्षिगोक्ता देवता कूर्मपूजने विनियोगः ॥ ॐ यस्य कूर्म० इति मंत्रेण
कूर्मपूजनं ॥ स्योना पृथिवि० मेधातिथिकृपिः गायत्रीछंदः अनन्तो देवता अनन्त-
पूजेन० ॥ ॐ स्योना पृथिवि० अनन्ताय नम इत्यन्तेन अनन्तपूजा ॥ नाममंत्रेण
घनान्तपूजा ॥ पृथिवीकूर्मान्तपूजाविधौ यद्व्यूनातिरिक्तं तत्सर्वं परिपूर्णमस्त्विति ॥
संपूर्णतामस्तु ॥ प्रार्थना ॥ आवाहनं न जानामि न जानामि विसर्जनं ॥ पूजां चैव
न जानामि समस्त परमेश्वरि ॥ १ ॥ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ॥
न्यूनं संपूर्णतां यान्ति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ २ ॥ इति स्वातपूजनप्रयोगः ॥

॥ अथ चतुरस्रसाधनप्रकारः ॥

तत्रादौ पूर्वोक्तप्रकारेण शोधितायां समभूमौ मंडपादिकं विदध्यात् ॥ तत्र
भूतमत्त्वप्रकारः ॥ समयोः कीलादिना शोतमूलयोः पृथक् सूक्ष्माग्रयोः अग्रतमीपे
समेन्तरे तिर्थं दंडोऽन्यो मध्यांकितः कीलादिना शोतः कार्यः ॥ मूलात् लंबसूत्रं
तिर्थं दंडस्योपरि खेचितभूमिप्रमाणं अधोभारवत् कार्यः ॥ दंडाग्रयोर्धूम्यस्तयोः
सुतोर्ध्व भागे सूत्रं तिर्थं दंडमध्यांकीतस्य छति तत्र निम्ना भूरतः संपूरणीयाऽन्य-
थ खननीया वा ॥ यावता मध्यचिह्ने सूत्रं पतति ॥ एवं भूमिः समा भवति इति ॥

“तस्यां भूमौ मंडपाद्युपयोगीतया प्राची साधयेत्”—तद्विस्थं ॥ मेघाधनाद्वृत्ते
सूर्ये निर्मले नभोर्मंडले अहनि वृत्तप्रासादाधनाद्वृत्ते भूषदेशे सुप्तमे अतिपुरुषखदि-
रादि यद्विक्रयाष्टेन शिल्पिवरनिर्मितं अदृष्टं स्फुटितं सरलं (एकतोद्वयगुलवृत्तवि-
पुल क्रमादतिसूक्ष्माग्रं शृङ्गं द्वादशांगुलोच्छ्रितमधोभागे भूमिप्रवेशाहं शंकुं ममाणा-
द्धि पदंगुलं निखनेत् ॥ भूमौ गमयेद्यथारुद्रतया शंकुः स्थितो भवति ॥ अथ शंकु-
ममाणया सार्द्धरूपया द्वादशांगुलरज्जा यथोक्तलक्षणया मंडलं दृष्टं परिलिख्य
मंडलरेखयोः पूर्वापरदिग्गतयोर्विस्मन् प्रदेशे शंकोरग्रच्छाया निपतति ॥ अतिसू-
क्ष्मतया स्पृशति ॥ पूर्वोद्वयपरदिग्गतलेखायां ॥ अपरान्दे च पूर्वदिग्गतलेखायां ॥
तत्र मंडललेखयोः छायाप्रवेशनिर्गमदेशयोः शंकु निखनेत् ॥ चिन्हद्वयं वा कुर्यात् ॥
तपोरुपरि सत्रं दद्यात् ॥ तत्र छायाप्रवेशनिर्गमपार्श्वौ हि क्रमेण स्पृष्टमानेन प्राची-
प्रतीर्च्यो विज्ञातव्ये ॥ सूक्ष्मप्राची साधनं तु रामवाजपेयिभिः शून्यवार्तिके ऊ-
क्तं ॥ छाया प्रवेशे निर्गमार्थे दृष्टे पूर्वदिने यच्चिन्हद्वयप्रवेशनिर्गमयोः कृतं ॥ अग्रिम-
दिनेपि तथैव पुनः कार्यम् ॥ पूर्वदिने च छाया यदा प्रविष्टा यदा च निर्गता त-
दंतनाळनादपच्छाया यत्रादिनां ज्ञातव्या ॥ दिनान्तरमंडलछाया निर्गमचिन्हपूर्व-

दिनच्छाया निर्गमचिन्हयो रन्तरपिष्टैस्त्रिचतुरादिभिर्भागीर्विमज्ज्य तत्र तत्रां कयेत् ॥
 ताभिर्घटीभिस्ते अंतरालभागाः कल्पिताः गणनीयाः ॥ पप्रथा भाज्याः ॥ लब्धांशैः
 पूर्वदीनकृतप्राचीसूत्रपूर्वभाग एव सूर्यस्योचरायणे उत्तरतो दक्षिणायने दक्षिणतथा-
 कयेत् ॥ ततस्तत्र पूर्वदिनकृतछाया मवेशचिन्होपरि सूत्रं दद्यात् ॥ सा स्फुटतरा
 प्राची भवति ॥ कुंडमंडपसिद्धिकारस्तु ॥ कर्कटशिकटपुष्करसंक्रांतिषु तां प्राचीमे-
 कया यूकया चालयेत् ॥ सिंहकन्यातुलासंक्रांतिषु कुंभमीनमेपसंक्रांतिषु च द्वाभ्यां
 पूकाभ्यां चालयेत् ॥ एतच्च सूर्यस्यायनवशादुचरायने उत्तरतो दक्षिणायने दक्षिण-
 तो बोध्यं ॥ मिथुनचतुः संक्रान्तौ च चालनं नास्तीत्येवं सूक्ष्मप्राच्यानयनमाह ॥
 कृत्तिकादिनसत्रवेधेन प्राची सायनीया तदुक्तं शुल्के कृत्तिकाध्वजः पुष्यश्चित्रास्वा-
 र्योर्येदन्तरं ॥ एतत्प्राच्यादिशो रूपं युगमात्रोदिते पुर इति ॥ पुरः प्राच्यां दिशि
 युगमात्रे नक्षत्रे उदिते सति पटशीत्यंगुलमितं युगमात्रं तदुक्तं शुल्के ॥ पटशीतिर्यु-
 गमिति ॥ नक्षत्रवेधश्च नलिकायंत्रेणेत्यं कार्यः ॥ ऋज्वीं सूक्ष्मरन्ध्रां नलिकां का-
 ष्ठादौ बध्वा तद् रंध्रेण युगमात्रमुपरिगतं कृत्तिकादिनसत्रं दृष्ट्वा नलिकान्ताभ्यां
 माक् प्रत्यग् देशयोः सूक्ष्मं पापाणद्वयमवलंब्यं वा प्रक्षिप्य वचिन्हयोः प्राची सूत्रं
 दद्यादिति गुरोरुपदेशः ॥ चित्रास्वात्योरंतरालज्ञानार्थोपमुपायः ॥ नलीकाद्वयेनैकेन
 च दंडान्तरेण व्यस्ताकारं यंत्रं कृत्वा दंडं च मध्येकयेत् ॥ नलिकाद्वयान्तौ तु तथा
 क्षणादिना परस्परं योजनीयौ ॥ यथैकेनैव मयस्तेन युगपन्नक्षत्रद्वयमपि दृश्यते ॥
 एवं दृष्ट्वा मिलितान्नलिकाद्वयान्तात् दंडमध्यांकाच्च पापाणावलंब्यौ वा प्रक्षिप्यौ ॥
 पूर्वोक्तं सूक्ष्मं प्राच्यानयनप्रकारं यो न वेद स प्रत्ये उदिति शूलवसूत्रहतौ रामवाज-
 पेयिनः ॥ अभ्रादिना ज्योतिषामदर्शने तु विशेषः श्लोकश्रुत्ये ॥ नीहारेण यनै-
 र्वापि ज्योतिषामप्यदर्शने ॥ अप्सु दीपं प्रयुद्धीयात् छायांमपसि लक्षयेदिति ॥ एतच्च
 शुरुमुखादेवावगन्तव्यं ॥ गृहादौ तु गृहवाच्ये च प्राची ज्ञेयेति श्रीरामकल्पद्रुमे दान-
 कांडे ॥ एवं प्राचीप्रतीच्यौ विज्ञाय दक्षिणोदीच्यौ विज्ञातव्ये ॥ तत्प्रकारस्तु शुरु-
 कृतैवमुक्तः ॥ तयोर्निस्तातश्रुकोः अन्तरालं रज्ज्वा कृत्वा द्विगुणीकृत्य रज्ज्वन्तयोः
 पाशौ प्रमाणान्तर्गतौ प्रमाणवहिर्भूतौ वाऽनियमेन कृत्वा रज्जुमध्ये आकर्षकलक्षण
 स्थाने शङ्कुं निहन्ति ॥ तौ निस्तातौ अंकुदक्षिणोदीच्यौ विज्ञातव्ये ॥ रामवाजपेयि-
 मिस्तु प्रकारान्तरमेव युक्तं ॥ प्राचीसूत्रं प्राप्तुं वदन्तद्वयमास्थ्य त्नायं कि-
 चिदुल्लंघ्य स्थितेन व्यासाद्धेन मध्यमाभिमुखं मिथो मिलित्वा तन्ताद्वयं कुर्यात् ॥
 तत्र यौ दक्षिणोदगगतौ मत्स्यौ तन्मध्यांके दक्षिणोच्चरं सूत्रं पातयेत् ॥ तौ मत्स्या-
 न्कौ दक्षिणोदीच्यौ ज्ञातव्ये इति ॥

“ अथ चतुरस्तसाधनोपायः ”—कुंडमंडपादेर्वास्तौ योवानिष्टस्तावद्द्विगुणौ
 रज्जुमानस्य हासदृदी न भवतः ॥ तथोभयतः ॥ सपाशं कृत्वा तामेकतः पाशा-
 द्वाप्यसार्द्धमाने चिन्हयेत्तच्छक्यं ॥ ततः शंककाग्रतो व्यासार्द्धमाने चिन्हयेदाक-
 र्पणाय ॥ तदुक्तं श्लोकश्रुत्वे ॥ यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमो भवेत् ॥
 आगमाद्धं भवेच्छंकुरन्तराद्धं निरंछनमिति ॥ अत्र प्रमाणरज्जुश्चतुर्भागाः ॥ तावत्ये-
 वाभ्यासरज्जुः ॥ एवं च साभ्यासरज्जुरष्टभागा भवन्ति ॥ अभ्यासरज्ज्वोन्निभागान्ते
 चतुर्थभागादौ निरंछनलक्षणं ॥ उक्तं च ॥ प्रमाणमभ्यस्याभ्यासचतुर्थे लक्षणं क-
 रोति तन्निरंछनमिति ॥ ततः कुंडमंडपादौ प्राचीमुखं प्रमाणेन दत्त्वा तदन्त्योः शंकुं
 निखाय तयोस्तद्रज्जुपाशौ तथा कुर्याद्यथा व्यासार्द्धाच्छंकोः कृतः सपाशः प्राच्यां
 स्यात् ॥ तत आकर्षणार्थचिन्हं निरंछनापरपर्यायं गृहीत्वा रज्जुं दक्षिणपूर्वाभा-
 गेर्धा दिशं प्रत्याकृष्य व्यासार्द्धचिन्हे दक्षिणां सपरिच्छेदाय शंकुं दद्यात् ॥ व्यत्य-
 स्यैवमुत्तरत उत्तरां सपरिच्छेदाय निरंछनेन रज्जुं गृहीत्वा उत्तरपूर्वा दिशं प्रत्याकृष्य
 व्यासार्द्धचिन्हे शंकुं दद्यात् ॥ श्रोण्यंसनिरंछनलक्षणसंयुक्ताभ्यासरज्ज्वन्तपाशः
 पूर्वमंशपरिच्छेदार्थं प्राक् शंकौ प्रतिमुक्त आसीत् ॥ प्रमाणरज्ज्वन्तपाशस्तु प्रतीची
 शंकौ तच्छ्रोणीपरिच्छेदे कर्तव्यपाशौ व्यत्यस्य श्रोण्यंसनिरंछनलक्षणयुक्ताभ्यां-
 सरज्ज्वन्तः पाशस्तु प्राचीशंकौ ॥ ततः प्रतीच्यां निरंछनेनोत्तरापरा दिशं प्रतिरज्जु-
 माकृष्योत्तरश्रोणिपरिच्छेदाय व्यासार्द्धचिन्हे शंकुं निखनेत् ॥ अत्र केचित् प्राक्-
 संस्यत्वं संपादनाय सौत्ररूपं परित्यज्य पूर्वश्रोणिसाधनं पश्चादंशसाधनमित्याहुः ॥
 तापुनरयुक्तं ॥ स्तंभोच्छ्राये शिलान्यासे सूत्रयोजनकीलके ॥ खननावटसंस्कारे
 मारंभोवन्निगोचरादिति वास्तुशास्त्रोदितश्रौतकमविरोधात् इति चतुरस्तसाधनप्रकारः ॥

॥ अथ शास्त्रोक्तमंडपरचनाप्रकारः ॥

दशद्वादशहस्तो वा कनिष्ठः ॥ द्वादशहस्तश्चतुर्दशहस्तो वा मध्यमः ॥ षोडश-
 हस्त अष्टादशहस्तो चैतद्युत्तम इत्येवं त्रिविधः ॥ यद्वा ॥ लघुस्त्रे दशहस्तो मंडपः ॥
 महास्त्रे द्वादशहस्तः ॥ अतिस्त्रे षोडशहस्त इति व्यवस्था ॥ विमानां त्रिशतिहस्तः ॥
 सत्रियाणां षोडशहस्तः ॥ वैश्यानां द्वादशहस्त इति व्यवस्था वा ॥ अन्ये तु विमानां
 अष्टादशहस्तः षोडशहस्तो वा ॥ राज्ञां तु षोडशभिश्चतुर्दशभिर्वा ॥ वैश्यानां द्वाद-
 शहस्तैरिति व्यवस्थामाहुः ॥ तत्र स्वाभिमतमंडपप्रमाणं पूर्वोक्तप्रकारेण चतुरस्तं सा-
 यित्वा हस्तप्रमाणोच्छ्रितामर्द्धहस्तप्रमाणोच्छ्रितां वा पूर्वभूम्यपेक्षया मंडपभूमिं समां
 दृढां कुर्यात् ॥ तत्तरितर्यङ्मान्यां पार्श्वमान्यां च सूत्रद्वंद्वं समान्तराळं दद्यात् ॥ एवं
 भूमिः समनवकोष्टा भवति ॥ ततः आधेयकोणमारम्य सकलकोणकोष्टकेषु स्तंभ-

पंचमांशप्रमाणानवदान् स्वात्वा ॥ आग्नेयावटक्रमेण सर्वेष्ववटेषु सूत्रसंज्ञात्स्या-
 नाद्वहिः स्तंभा नितेया इति नारायणभट्टकमलाकरभट्टादयो बहवः ॥ स्तंभ-
 परिमाणाद् मध्यं यथा कोणाग्रे पतति तथा नितेया इत्यपरे ॥ तत्र प्रथमानेया
 वटे द्वायवसिद्वार्यकानां प्रसेपः ॥ उच्छ्रयस्व० प्रजापतिकृपिः ॥ यत्तु । दंडो देवना
 स्तंभोत्थापने विनियोगः ॥ ॐ उच्छ्रयस्व वनस्पत० सचूढं सकर्णं वा पंचमित्तो ह-
 स्तोच्छ्रायं दशांगुलवेष्टनयोग्यं स्तंभमुत्थाप्य ॥ ऊर्ध्व ऊपुण० काण्वकृपिः उपरि-
 ष्ठादुच्छ्रयतीच्छेदः अग्निदेवता स्तंभारोपणे विनियोगः ॥ ॐ ऊर्ध्व ऊपुण इति पंत्रेणा-
 वटे रोपयेत् ॥ भयावटे दृढे पांसुभिः पूरयेत् ॥ समाचारास्तंभे षोडशीपंचने ॥
 गंधपुष्पमालादिभिः स्तंभालंकरणं ॥ ॐ यतो यतः समीहते० भार्यना च ॥ एवं
 भादक्षिण्यक्रमेण मंडपकोणेषु चतुर्दाराणां उभयपार्श्वेषु च मध्यकोणयोः गतस्तंभ-
 चतुष्टयपंक्तिप्रसृतयाऽष्टौ सारकाष्टपटिता दृढा ऋजवः पंचहस्तमितोच्छ्राया दशांगु-
 लसूत्रनपेष्टयोग्याः सचूडाः सकर्णा वा स्तंभाः पंचमांशप्रवटे निक्षिप्य नितेयाः ॥
 क्वचित्तु बाह्यस्तंभाः सप्तहस्ता इत्युक्तं ॥ अस्मिन् पक्षे निखननमनियतं च स्तंभ-
 पंचमांशमित्यपि तत्रैव ॥ मंडपमध्यकोष्टचतुःकोणेष्वपि आग्नेयावटक्रमेणोचममंड-
 पविस्तारार्द्धप्रमाणाः कृतचूडाश्चतुरः स्तंभा नितेया ॥ ते चाष्टहस्ता नवहस्ता वा
 भवन्ति ॥ कनिष्ठमध्यमंडपेषु त्वष्टहस्ता एवेति विशेष इति रामबाजपेयिमभृतयः ॥
 शारदातिलकव्याख्यातारो राघवभट्टास्तु मध्यस्तंभाः षोडशहस्तमंडपे एव ॥ एवं
 बाह्यस्तंभा अपि पंचहस्ताः षोडशहस्तमंडपादौ अष्टादशहस्तमंडपादौ च बाह्यस्तं-
 भमानं च त्रैराशिकेन कर्तव्यं ॥ सप्तहस्तमितबाह्यस्तंभपक्षेऽप्येवमित्याहुः ॥ त्रैराशि-
 कं तु उपरिष्ठादुत्थायः ॥ अन्ये तु सर्वे स्तंभाश्चतुरस्ताः कर्तव्याः चतुरस्त्रमादेशादन्य-
 दिति शुल्बशुश्रुदित्याहुः ॥ यदि षोडशहस्तमितमंडपे मध्यस्तंभमानमष्टहस्तमितं त-
 दिह अष्टादशहस्तमितमंडपे मध्यस्तंभमानं कियत् ॥ एवं षोडशहस्तमितमंडपे बाह्य-
 स्तंभमानं यदि पंचहस्तमितं तदाष्टादशहस्तमितमंडपे बाह्यस्तंभमानं कियदित्येवं त्रै-
 राशं कल्पनीयं ॥ अस्मिन्पक्षे तिर्यङ्मानं पार्श्वमानं च दशांगुलं ॥ चूडास्तु स्तंभ-
 प्रमाणान्तर्गता स्तंभप्रमाणा बहिर्भूता वा चतुरंगुलाः कर्तव्याः ॥ एषु चतुर्षु स्तंभेषु
 बलिकाख्यानं चत्वारि तिर्यक् काष्ठान्युभयतो रंध्रद्वयवन्ति चूडामोतरंध्रद्वयानि नि-
 डासु प्रोक्तानि कार्याणि ॥ कर्णादिषु वा निवेयानि ॥ मध्यकोणस्तंभनाह्यस्तंभको-
 णयोरेकैकमिति चतुर्षु कोणेषु चत्वारि काष्ठानि निवेयानि ॥ एषु च कटादिभिरु-
 पपाच्छादयितुं योग्यवैशान् काष्ठानि वा यथासंभवं निवेयानि ॥ बलिकोर्ध्वान्यपि
 कोणस्थितानि काष्ठकलशप्रोक्तानि चत्वारि काष्ठानि निवेयानि ॥ मध्यस्तंभचतु-

षट्योपरि शिखराकारता संपादनीया ॥ मंडपभूमिमधोपरि अधस्तनस्थकलशाग्रस्य
 उच्चता तु त्रैराशिकात् त्रेया ॥ त्रैराशिकं त्वित्थं ॥ यदि षोडशहस्तमिते मंडपे तृती-
 यांशे अष्टहस्तमितस्तंभोच्छ्राये सति मंडपाद्धं मंडपमध्यकलशे क्रियानुच्छ्रायः ॥ १८
 शु तत्र न्यासः ॥ १॥८॥१॥ सर्वांगिते ३८।२। उक्तरीत्या गुणिते २४ भक्ते लब्ध-
 मुच्चत्वे १२॥ एवं च मंडपभूमिमधोपरि अधस्तनस्थकलशाग्रस्य द्वादशहस्तमितायां
 उच्चतायां प्राप्तायां स्वस्वपंचमांशेन न्यूनता कर्तव्या ॥ काण्टककशप्रोतानां काष्ठानां
 मानं त्वार्थिकं ॥ एवमेव मंडपान्तरेषु कलशाग्रस्य उच्चत्वमूहनीयं ॥ ततः प्रागादि-
 चतुर्दिक्षु द्विहस्तविस्तृताणि चत्वारि द्वाराणि दिक् संकूनामभितो हस्तमात्रे पंचह-
 स्तोच्छ्रायपंचमांशानि खनेत् ॥ एतद्द्वारशाखानि द्विविधेष्वपि कनिष्ठमंडपे चतुर-
 गुलाधिकद्विहस्तविस्तृतानि ॥ उच्चममंडपे तु द्विकरा यामानि अत्र सर्वत्र हस्तस्तु
 प्रपदोच्छ्रितस्य समस्थितस्य वा यजमानस्योर्ध्वबाहोः पंचमांशः ॥ तस्य चतुर्वि-
 शोऽगुलं ॥ अथ मंडपो द्वारवर्जो संभूत उपरि च नारिकेलालिङ्गैर्वा शोभनैरन्यैः
 पल्लवैर्वा येषुभिर्वा कटैर्वा मच्छादनीयः ॥ ततो मंडपद्वारेभ्यो बहिर्हस्तमात्रे तोरण-
 शाखाः पंचमांशैर्निखेयाः ॥ अश्वत्ये वावटे वाशाखे पूर्वस्यां ॥ औदुंबरे वा पुते
 वा दक्षिणस्यां ॥ प्लाक्षे औदुंबरे वा प्रतीच्यां ॥ वटे वाश्वत्ये वा उदीच्यां ॥ शा-
 खाश्चैतद्वृक्षचतुष्टयालामे एतेषां, मध्ये एकवृक्षोद्भवा वा ॥ शमीवृक्षोद्भवा वा तद-
 भाये जंबूखदिरतालवृक्षान्यतमजा वा अच्छिद्राः सरलाः सप्रमाणाः सत्त्वचः क-
 निष्ठमध्यमोच्चममंडपेषु क्रमात्पंचपदसप्तहस्तोच्चाः ॥ उपरि कृतचूडास्तु च ताम्र उभ-
 यतः सविलानि त्रिपेक्षु काष्ठानि प्रोतानि कार्याणि ॥ तानि द्विहस्तान्तरालानी
 कनिष्ठे ॥ पदंगुलाधिकान्यंतरालानि मध्यमे ॥ द्वादशांगुलाधिकान्यन्तरान्यु-
 त्तमे ॥ तेषामुपरि मध्यमदेशे त्रिशूलाकाराः कीला निवेश्याः ॥ तेषु च
 मध्यकीलः सरलः ॥ तमुभयतोऽन्यौ किञ्चिद् वक्रौ ॥ नशांगुलोच्चत्वं संपादद्वयंगुलो
 विस्तारः ॥ अर्धोंगुलद्वयं ॥ एतच्च कनिष्ठमंडपे ॥ मध्यमे त्वेकादशांगुलोच्चता पादो-
 नन्यंगुलो विस्तारः ॥ त्र्यंगुलो विलप्रवेशः ॥ उत्तमे तु त्रयोदशांगुलोच्चता ॥ स-
 पादन्यंगुलो विस्तारः चतुरंगुलो विलप्रवेशः ॥ एवं फल्गुमान्तयोऽपि त्रिशूले
 कार्यं ॥ एतत्तोरणस्वरूपं ॥ ततः सदलसफलैर्नारिकेलक्रमुककदलीनामन्यतममंभै-
 र्दर्पणैर्विचित्रवस्त्रत्र्यंश्यामरैर्घटिकाभिर्भादोच्छ्रायैश्च सकलस्तंभाळंकरणं ॥ वितानवा-
 मरपट्टकूलपुष्पमालादर्पणघंटिकाभक्ष्यस्नानानाविषपल्लवैश्चालंकरणं ॥ उक्ताल-
 करणासंभवे पुष्पमालापल्लवैर्वा मंडपालंकारोऽवश्यं संपादनीयः ॥ अनुक्तपाद्य-
 नैर्पुक्त इत्यादीना दोषश्रवणात् ॥ विशदस्त्वपमाणेन मंडपं कूटमेव चेति क्षिगपुराणे

मंडपकुट्टयोर्विकल्पाभिधानात्तयोर्भेदो हेमाद्रिणैवमुक्तः ॥ मध्यस्नंभवलिकोपरिगतै-
श्वतुर्भिगृभिर्वा यदैवाकारकलशमोतः काष्ठैर्मध्ये शिखराकारयुतः कृत् ॥ कुशेस्त्रि-
शिखरं श्रृंगं इत्यभिधानानुसारात् ॥ मध्यस्नंमोपरि समतपाच्छादितो मंडप इति ॥
संपति तु कूट पत्रादरो लोकानां ॥ तत्रैव च मंडपभ्रम इति ॥ एवं विरचिते कूटे
मंडपे वा मंडपतृतीयांशेन इष्टकाभिरपक्वाभिर्मंडपमध्यमागे समचतुरस्रा वेदी का-
र्या ॥ तस्याधोच्छ्रायो वेद्या यामस्य तृतीयांशेन चतुर्थांशेन पंचमांशेन सप्तमांशेन
अष्टमांशेन एकादशांशेन चेति पट्टपञ्चाः ॥ इति ॥

॥ अथ कुंडरचनाप्रकारः ॥

तत्रादौ तस्मिन् मंडपे वेदितः पूर्वपश्चिमोत्तरेशानीनामन्यतमदिशि कुंडं कुर्यात् ॥
तच्च कुंडपंचाशन्मात्रहोमे मुष्टिमात्रे होमे मुष्टिमात्रं ॥ शतहोमं त्वरतिमात्रं ॥ सहस्र-
होमे हस्तमितं ॥ अयुते द्विहस्तं ॥ ऋक्षे चतुर्हस्तं ॥ शीघ्रदाहिद्व्यक्षहोमे हस्तमात्रं
वा द्विहस्तं, द्विहस्तमित्यादिलक्षद्वया वृद्धिमाहुर्वाचदशलक्षं ॥ दशलक्षेषु पट्टहस्तं
वा ॥ कोटावष्टहस्तं दशहस्तं वा ॥ स्थूलद्रव्यहोमे षोडशहस्तं वा ॥ अत्रानुक्तकुंड-
विशेषहोमोऽधिकसंख्या न्यूनसंख्याविहिते कुंडे कार्या नाधिकसंख्याविहिते ॥ न्यून-
संख्याया अधिकसंख्यायामन्तर्भावात् ॥ उक्तं चाभिपुङ्क्तैः ॥ न्यूनसंख्योदिते
कुंडेऽधिको होमो विधीयते ॥ अधिककुंडो न्यूनस्तु नाधिके शस्यते कचिदिति ॥
वृत्तिस्परिचर्यायां नारायणमहकुण्डपद्धतौ चाप्येवं ॥ तत्रैकोनपंचाशद्राहुतिपर्य-
न्तं स्पंदिलमेव ॥ तच्चाष्टादशांगुलपरिमाणं हस्तांशं चतुरस्रमंगुलोत्तरे वा ॥ पं-
चाशदादि नवनवराहुतिपर्यन्तं मुष्टिमात्रं कुंडं ॥ शताद्येकोनसहस्रपर्यन्तरतिमात्रं
कुंडं ॥ सहस्राद्येकोनदशलक्षपर्यन्तं हस्तमात्रं ॥ अयुताद्येकोनलक्षपर्यन्तं द्विहस्तं ॥
ऋक्षाद्येकोनदशलक्षपर्यन्तं चतुर्हस्तं ॥ अयुताद्येकोनकोटिपर्यन्तं षट्हस्तं ॥ कोटिमार-
भ्याधिकहोमे अष्टहस्तं ॥ तत्रैवाधिकतरहोमे दशहस्तमिति केचिद्विशेषमाहुः ॥ अ-
परे तु विश्वकर्माणो मतमाश्रित्य त्रैराश्यमत्र कृत्वा कुंडमानं कल्पयन्ति ॥ तद्यथा ॥
पंचशद्राहुतौ रतिमितं कुंडं तत्रैकविंशत्यंगुलानि ॥ शतराहुतिहोमे अरतिमिते कुंडे
सार्द्धद्वविंशत्यंगुलानि ॥ तत्रैकपंचाशद्राहुतिपापर्यन्तं सार्द्धांगुलमितमन्तरालं चेत्त-
र्हि अशीति संख्याके इष्टहोमे क्विप्यनितमन्तरालमुच्यते ॥ भास्करोक्तरीत्या गुग्गे
भक्ते च कृते लब्धं फलं पूर्वफले एकविंशत्यंगुलमिते योजिते यत्फलमायाति तदेव
अशीति संख्याके इष्टहोमे कुंडमानं ॥ एवं शतसहस्रादि कोटिहोमान्तेषु भन्त-
रालाहुतीनां त्रैराश्यं बोध्यं ॥ यद्यपि कात्यायनमतानुवर्तिनामरतिहस्तयोर्भेदो
नास्त्येव ॥ तथापि भेदनिर्देशादेह कुंडमाने भेद एव ॥ स चेत्पुं ॥ पुरुषपंच-

मांशो हस्तः ॥ तस्य चतुर्विंशंशोऽंगुलः ॥ तत्र रत्निपरपर्याये मुष्टिकुंडे एकविंश-
 त्पंगुलो विस्तारः ॥ अरत्निर्कुंडे सार्द्धद्वविंशत्पंगुलः ॥ एकहस्ते चतुर्विंशत्पंगु-
 लयामविस्तारौ ॥ द्विहस्ते चतुस्त्रिंशदंगुलानि ॥ इमानि पादोनयूका चतुष्टयन्यू-
 नानि ॥ अल्पान्तरत्वात्पूर्णान्येव धृतानि ॥ त्रिहस्ते पंचयवाधिकैकचत्वारिंशदंगु-
 लानि ॥ चतुर्हस्तोऽष्टाचत्वारिंशदंगुलानि ॥ पंचहस्ते पंचयवाधिकानि त्रिपंचाशदं-
 गुलानि ॥ षट्हस्ते पादोनैकोनपष्टिः ॥ सप्तहस्ते सार्द्धत्रिपष्टिः ॥ नवहस्ते द्वास-
 प्तति ॥ दशहस्ते यवोनापट्सप्ततिः ॥ षोडशहस्ते पणवत्पंगुलानि ॥ यत्र यवोऽंगु-
 लस्याष्टमांशः ॥ इत्थमाहुतिसंख्यामेदेन कुंडमेदोक्ते वक्ष्यमाणाहुतिसंख्यानुसारि-
 कुंडं कर्तव्यं ॥ तच्च चतुरस्त्रं ब्राह्मणस्य ॥ वृत्तं क्षत्रियस्या ॥ अर्धचंद्राकारं वैश्यस्य ॥
 चतुरस्रयोन्यर्धचन्द्रश्चतुर्दशपद्मपद्माष्टासप्तसप्तसप्तपंचास्त्राणि कुंडानि सर्वसिद्धिपुत्र-
 सुखावाप्तिवैरिनाशशान्तिमारण्येदनवृष्टिरोगनाशाऽभिचारशान्तिभूतोत्सादनादि द-
 शविधिकामनायां सर्वेषां कार्याणि ॥ चतुरस्त्रकुंडसंयमप्रकारस्तु पूर्वोक्त एव
 बोध्यः ॥ अन्येषां रचनाप्रकारस्तु ग्रंथान्तरतो ज्ञेयः ॥ ग्रंथगौरवान्नेदोक्तः ॥ इति ॥

॥ अथ कुंडमानसिद्धयर्थमाहुतिसंख्याप्रकारः ॥

तत्र बोधायनः ॥ ततो होमं प्रकुर्वीत नमः शंभवंपञ्चतः ॥ रुद्रैकादशजप्ये प्र-
 पस्त्रिंशदयाहुतिः ॥ रुद्रे शतत्रयं प्रोक्तं पष्ठया अधिकयायुतं ॥ रुद्रे लघुरुद्रे ॥ च-
 त्वारश्च महारुद्रे सहस्राः सप्तवर्जिताः ॥ चत्वारिंशत्सहस्राश्च कर्तव्याश्चतुरुचराः ॥
 ऊनाश्च सप्त सप्तत्या श्वतिरुद्रे विनिश्चय इति ॥ अनेन च प्रतिकूलं तिस्रस्तिस्र आ-
 हुतय इत्युक्तं भवति ॥ बृहत्पराशरस्तु ॥ असप्तान्वा तिलान्वापि यवान्वा समिधो-
 पि वा ॥ शंभवायेति जुहुयात्सर्वास्तानाज्यसिक्तकान् ॥ इत्यनेन होमे द्रव्यं मंत्रं वि-
 धाय ॥ पंचपंचाय पट् पट्वा अष्टावष्टावयापि वा ॥ दशदशैकादशवा जुहुयात्सा-
 षको द्वि वा ॥ इत्यनेन संख्यान्तरमाह ॥ तेनैकवारं रौद्राध्यापवृत्तिनिमित्तो यो हो-
 मः क्रियते तत्र तिस्रः पंचपट्पट्यौदशैकादश बाहुतयो होतव्या ॥ इत्येते शतयपेक्षया
 पट् विकल्पाः ॥ रुद्रे तु एकादशरूपका भवन्ति ॥ तत्रैकरूपसंबन्धिन्प्रतिस्त्रः आ-
 हुतय इति पक्षमाश्रित्य होमे कर्तव्ये प्रतिकूलं पंचपंचेति पंचपंचाशदाहुतयः ॥ प-
 ट्वाहुतिपक्षाश्रयणेन होमे तु प्रतिकूलं पट् पठिति पट् पष्टिराहुतयः ॥ अष्टाहु-
 तिपक्षाश्रित्य होमे तु प्रतिकूलं अष्टावष्टावित्यष्टाशितिराहुतयः ॥ दशाहुती-
 पक्षाश्रित्य होमे तु प्रतिकूलं दशदशेति दशाधिकमाहुतयः ॥ एकादशपक्षा-
 श्रयणेन होमे तु प्रतिकूलापेकादशैकादशेति रुद्रविंशत्युत्तरं शतमाहुतयः ॥ इति
 रुद्रे आहुतिसंख्या ॥

“ अथ रुद्रैकादशान्यामाहुतिसंख्या ”—तत्रैकादशरुद्रा भवन्ति ॥ तेषु चैक-
विंशत्यधिकं शतरूपका भवन्ति ॥ तत्रैकरूपसंबन्धिन्यस्तिस्र आहुतय इति पक्षमा-
श्रित्य होमे प्रतिरूपं तिस्रस्तिस्र इति त्रीणि शतानि त्रिपष्टिश्चाहुतयः ॥ पंचाहुति-
पक्षाश्रयेण होमे प्रतिरूपं पंचपंचेति षट्शतानि षट्विंशतिश्चाहुतयः ॥ अष्टाहुति-
पक्षाश्रयेण होमे तु प्रतिरूपं अष्टअष्टाविति नवशतान्यष्टपष्टिश्चाहुतयः ॥ दशाहुति-
पक्षाश्रयेण होमे प्रतिरूपं दशदशेति द्वादशशतानि दशोत्तराण्याहुतयः ॥ एकादशा-
हुतिपक्षाश्रित्य होमे प्रतिरूपमेकादशैकादशेति त्रयोदशशतान्येकत्रिंशच्चाहुतयः ॥
इति रुद्रैकादशान्यामाहुतिसंख्या ॥

“ अथ महारुद्रे आहुतिसंख्या ”—अत्रैकविंशत्युत्तरं शतं रुद्रा भवन्ति ॥ तत्रै-
करूपसंबन्धिन्यस्तिस्र आहुतय इति पक्षे प्रतिरूपं तिस्रस्तिस्र इति सप्तोत्तराणि चत्वारि-
सहस्राण्याहुतयः ॥ पंचाहुतिपक्षे प्रतिरूपं पंचपंचेति षट्सहस्राणि षट्शतानि पंच-
पंचाशच्चाहुतयः ॥ षडाहुतिपक्षे प्रतिरूपं षट्षटिति सप्तसहस्राणि नवशतानि षडशीतिश्च ॥
“ अष्टाहुतिपक्षे प्रतिरूपमष्टाविति दशसहस्राणि षट्शतानि अष्टाचत्वारिंशच्च ॥
दशाहुतिपक्षे प्रतिरूपं दशदशेति त्रयोदशसहस्राणि त्रीणि शतानि दशोत्तराणि च ॥
एकादशाहुतिपक्षे प्रतिरूपमेकादशैकादशेति चतुर्दशसहस्राणि षट्शतान्येकचत्वारि-
ंशच्च ॥ इति महारुद्रे आहुति संख्या ॥

“ अथातिरुद्रे आहुतिसंख्या ”—तत्र त्रयोदशशतान्येकत्रिंशच्च रुद्रा भवन्ति ॥
तेषां चतुर्दशसहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्च रूपका भवन्ति ॥ तत्रैकरूपसंबन्धि-
न्यस्तिस्र आहुतय इति पक्षे प्रतिरूपं तिस्रस्तिस्र इति ॥ त्रिचत्वारिंशत्सहस्राणि
नवशतानि त्रयोविंशतिश्चाहुतयः ॥ पंचाहुतिपक्षे प्रतिरूपं पंचपंचेति त्रिसप्तसहस्राणि
पंचाधिके द्वे शते चाहुतयः ॥ षडाहुतिपक्षे प्रतिरूपं षट्षटिति सप्ताशीति सहस्राण्यष्टौ
शतानि षट्चत्वारिंशच्च ॥ अष्टाहुतिपक्षे प्रतिरूपमष्टावित्येकलक्षं सप्तदशसहस्रा-
ण्यष्टौ विंशत्यधिकमेकशतं च ॥ दशाहुतिपक्षे प्रतिरूपं दशदशेत्येकं लक्षं षट्चत्वारि-
ंशच्च सहस्राणि चत्वारिंशतानि दशोत्तराणि च ॥ एकादशाहुतिपक्षे प्रतिरूपमेका-
दशैकादशेत्येकं लक्षमेकषष्टिसहस्राण्येकपंचाशच्च ॥ इत्यतिरुद्रे आहुतिसंख्या ॥

“ उक्तं च होमप्रकाशे ”—जपरुद्रांगहोम एव ॥ जप्ये इति सप्तम्यामंत्रं प्राप-
णीयायामिति वक्तव्यांगित्वावगमात् ॥ तेनान्यमंत्रजपसामान्येन जप्राच्छन्नांशसं-
ख्या दशांशसंख्या वा महर्षिप्रकाराद्यैरुक्तो जपरुद्रांगहोमोऽयुक्त एव ॥ तत्रो
होमं प्रकृतिं नमः शंभवपंत्रतः ॥ इति नमः शंभवायेति जुहुवान् ॥ पंचपंचाय षट्
षट्शतयादिभिर्बोधायनपराशरादिवाक्यैर्नैकरुद्रांगहोमप्रकारस्य संख्यस्य विहितत्वेन

जपरुद्रांगहोमे अन्यमंत्रजपसामान्येन प्राप्तस्य शतांशहोमादेर्वाधितत्वात् ॥ रूपसंख्य-
याहुतिसंख्यया निर्देशादपि जपरुद्रांगहोमे यज्जाग्रत इत्यादिभिः पंचभिः षड्भिर्वा
अंगमंत्रैः वयं सोमेति महच्छिरोमंत्रेण शान्तिमंत्रैश्च होमो नैव भवति ॥ अन्यथा रौद्रा-
ध्यायाहुतिनिमित्ताहुतय इव अंगमंत्राहुतयोप्यभिधीयेरन् ॥ नचैवमंगमंत्राणां जप-
रुद्रांगहोमे विनियोगाभावाच्च जपादिषु रुद्रेष्वपि न तेषां विनियोग इति वाच्यम् ॥
सांगस्त्वाद्यो रूपकारुण्यः सशीर्षो रुद्र उच्यत इति ॥ पंचांगं सकृज्जपेदिति ॥ शत-
रुद्रियसंख्यस्य रुद्रत्यांगाणि पंच हि ॥ पंचांगान् न्यस्य तं ध्यात्वा जपेत् रुद्रांस्ततः
क्रमात् ॥ यज्जाग्रतादिषट्केच शिवसंकल्पमार्पकं ॥ रुद्रस्तु देवतापट्सु विनियोग-
जपादिषु ॥ इत्यादिभिर्वाक्यैस्तेषां रुद्रस्वरूपान्तर्नियेशस्य स्पष्टतया अभिहितत्वेन
जपादिषु त्रिविधेषु रुद्रेष्वपि विनियोगसिद्धिः ॥ तेन पंचभिः षड्भिर्वा अंगमंत्रैर्मह-
च्छिरोमंत्रेण शान्तिमंत्रैश्च विशिष्टं यादृशं रुद्रस्वरूपं जपे अभिहितं तादृशमेव रुद्र-
स्वरूपं प्रधानभूते होमरुद्रेऽपि बोध्यं ॥ प्रधानभूतहोमरुद्रेत्वाहुतीनां संख्याया उप-
पत्तिपूर्वकं रुद्रकल्पदुमे प्रागभिहितत्वादिदानीमाहुतिसंख्यापात्रं कुंडमानज्ञानसौकर्य-
सिद्ध्यर्थमभिधीयते ॥ रुद्रे तावत्संपूर्णरौद्राध्यापस्यैकमंत्रत्वपक्षे षड्चत्वारिंशदाहुतयः ॥
त्रेधाविभागपक्षे अष्टपष्टिराहुतयः ॥ षोढाविभागपक्षे एकाधिकमेकशतं ॥ षोडशधा-
विभागपक्षे एकादशाधिकशतद्वयं ॥ चतुः चत्वारिंशन्मंत्रविभागपक्षे एकोनविंशत्य-
धिकपंचशतं ॥ अष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविभागे त्रिपष्ट्युत्तरं पंचशतं ॥ एकपष्ट्युत्तरशत-
धामंत्रविभागे एकसहस्रं षड्चत्वारिंशत् शतानि च ॥ पंचविंशत्यधिकचतुःशतधामंत्र-
विभागे चत्वारिमहस्राणि दशाधिकानि सप्तशतानि च ॥ सर्वेष्वपि पक्षेषु चमकाहु-
तयो वैकल्पिका भवन्ति ॥ चमकाहुतिपक्षे च एकस्या महच्छिरोमंत्राहुतिपूर्वोक्ताया
अभावः ॥ अन्ते वसोर्द्धारा च सर्वेषु पक्षेषु ॥ इति रुद्रे आहुतिसंख्या ॥

“ अथ रुद्रैकादशिन्यामाहुतिसंख्या ॥ तत्र रौद्राध्यायस्य मंत्रैकत्वपक्षे षड-
धिकं पंचशतमाहुतयः ॥ त्रेधामंत्रविभागे सप्त च तानि अष्टाचत्वारिंशच्चाहुतयः ॥
षोढामंत्रविभागे एकसहस्रमेकादशाधिकमेकशतं च ॥ षोडशधामंत्रविभागे द्वेसहस्रे
त्रीणिशतान्येकविंशतिश्च ॥ चतुः चत्वारिंशन्मंत्रविभागे षट्सहस्राणि त्रिनवत्यधिक-
मेकशतं च ॥ एकपष्ट्युत्तरशतधामंत्रविभागे एकोनविंशति सहस्राण्यष्टौ शतानि
षट्षष्टिश्च ॥ पंचविंशत्युत्तरचतुःशतधामंत्रविभागे एकपंचाशत्सहस्राण्यष्टौ शतानि
दशोत्तराणि च ॥ सर्वेष्वप्युक्तपक्षेषु एकविंशत्यधिकमेकशतं ॥ चमकाहुतीनां वैक-
ल्पिकं ॥ चमकाहुतिपक्षे त्रैकादशमहच्छिरो मंत्राहुतीनां पूर्वोक्तानामभावः अन्ते
वसोर्द्धारा च सर्वेषु पक्षेषु ॥ ” अथ महारुद्रे आहुतिसंख्या तत्रैकरूपस्यैकमंत्रत्व-

पक्षे पञ्चसहस्राणि पञ्चशतानि पट्पष्टिश्चाहुतयः ॥ त्रेधामंत्रविभागे सप्तसहस्राणि
 द्वेशते अष्टाविंशतिश्चाहुतयः ॥ षोढामंत्रविभागे द्वादशसहस्राणि द्वेशते एकविंशतिश्च ॥
 चतुश्चत्वारिंशन्मंत्रविभागे द्वापष्टिसहस्राणि सप्तशतानि नवनवतिश्च ॥ अष्टाचत्वारि-
 शन्मंत्रविभागे अष्टपष्टिसहस्राण्येकशतं त्रयोविंशतिश्च ॥ एकपष्ठयुत्तरशतधामंत्रवि-
 भागे लक्षद्वयपष्टादशसहस्राणि पञ्चशतानि षड्विंशतिश्च ॥ पञ्चविंशत्यधिकचतुःशत-
 धामंत्रविभागे चत्वारिलक्षाणि पञ्चाशत्सहस्राणि सप्तशतानि पञ्चाशच्च ॥ अत्र सर्वे-
 ष्वपि पक्षेषु एकशतं त्रीणि शतानि एकत्रिंशच्चषष्काहुतयो वैकल्पिका भवन्ति ॥
 अस्मिन्पक्षे च एकविंशत्यधिकैकशतमहच्छिरो मंत्राहुतीनामभावः पूर्वोक्तानां ॥ अन्ते
 वसोद्धारा च सर्वेषु पक्षेषु ॥ इति महारुद्रे आहुतिसंख्या ॥ “अथातिरुद्रे आहुति-
 संख्या” —तत्र रौद्राध्यायस्य मंत्रैकत्वपक्षे एकपष्टिसहस्राणि द्वेशते षड्विंशतिश्चाहुत-
 यः ॥ त्रेधा विभागे नवतिसहस्राणि पञ्चशतान्यष्टौ च ॥ षोढामंत्रविभागे एकलक्षं
 चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि चत्वारिंशतान्येकत्रिंशच्च ॥ षोढशधामंत्रविभागे द्वेलक्षे अशीति-
 सहस्राणि अष्टौ शतान्येकचत्वारिंशच्च ॥ चतुश्चत्वारिंशन्मंत्रविभागे षड्लक्षाणि न-
 वतिसहस्राणि सप्तशतान्येकोननवतिश्च ॥ अष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविभागे सप्तलक्षान्ये-
 कोनपञ्चाशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रिपञ्चाशच्च ॥ एकपष्ठयुत्तरशतधामंत्रविभागे
 चतुर्विंशतिलक्षाणि त्रीणि सहस्राणि सप्तशतानि षडशीतिश्च ॥ पञ्चविंशत्यधिकचतुः-
 शतधामंत्रविभागे द्वापष्टिलक्षान्येकोनसहस्राणि दश च ॥ सर्वेष्वपि पक्षेषु च चतु-
 र्दशसहस्राणि षड्शतान्येकचत्वारिंशच्च षष्काहुतयो वैकल्पिकाः ॥ षष्काहुतिपक्षे
 च त्रयोदशशतान्येकत्रिंशच्च षहच्छिरो मंत्राहुतयो न भवन्ति ॥ एतेषु सर्वेष्वपि
 पक्षेषु अन्ते वसोद्धारा च ॥ इत्यतिरुद्रे आहुतिसंख्या ॥

“अथ सर्वकुंडे व्यासस्य चतुर्विंशतिरंशाः कल्पनीयाः” व्यासनवांशोन्नत-
 मेखलोल्लत्या सह व्यासतुल्यं स्वननं कार्यं ॥ मेखलोन्नतिं विना वा ॥ ततः कुंडस्य
 समन्तत एकांशं द्वयंश्च वा कुंडकंठं विहाय मेखलाः कुर्यात् ॥ तत्र त्रिमेखलपक्षस्त्वेवं ॥
 प्रथमा मेखला नवांशोन्नता चतुरंशविस्तृता ॥ द्वितीया तत्संलग्ना पदंशोन्नता त्र्यंश-
 विस्तृता ॥ तृतीयापि तत्संलग्ना त्र्यंशोन्नता द्वयंशविस्तृता ॥ पंचमेखलपक्षेस्त्वेवं ॥
 प्रथमा पदंशविस्तृता नवांशोच्चा ॥ द्वितीया तत्संलग्ना पञ्चांशविस्तृता किञ्चिद्व्यू-
 न-सपादसप्तांशोच्चा ॥ तृतीया तत्संलग्ना चतुरंशविस्तृता किञ्चिद्व्यू-
 नसपादसप्तांशोच्चा ॥ चतुर्थी तत्संलग्ना त्र्यंशविस्तृता किञ्चिदधिकसार्द्धत्रयंशोच्चा ॥ पंचमी तत्संलग्ना
 द्वयंशविस्तृता किञ्चिदधिकपादोनांशद्वयोच्चा ॥ एवं च विंशत्यंशो विस्तारो भवति ॥
 कंठाद्विरेकैव वा मेखला कार्या ॥ सा चैव ॥ कंठाद्विरेकैः षडंशविस्तृता पदंशोन्नता

चतुरंशविस्तृता चतुरंशोन्नता वा ॥ पदंशोन्नतामेखलापक्षे तु अष्टादशांशपरिमित-
चतुरंशोन्नतमेखलापक्षे विंशत्यंशपरिमितः स्वातः कर्त्तव्यः ॥ मेखलोन्नतिं विना वा ॥
कुंडपश्चिमे मेखलासंलग्नैव मेखला कार्या ॥ इष्टचतुरस्रकुंडस्य यावान् विस्तारस्त-
दर्द्धमानदैर्ध्या ॥ कुंडव्यासतृतीयांशविस्तृता मूलभागे अग्रे तु संकोचगता ॥ एकै-
नांशेनोच्चा ॥ मेखलोपरि एकेनांशेन योनिर्मानान्तरगतेन घटितमेखलाया सम्-
न्ताद्वेष्टिता ॥ सा च मेखला योन्मुपरि एकांशेन विस्तृता एकांशेनोच्चा एवं मेख-
लोपरि द्वयंशोच्चा भवति ॥ एकेनांशेन नैवेपन्नध्रेणाग्रेण मेखलाग्रतो निरावारा ॥
मध्ये कूर्मपृष्ठोन्नता ॥ मध्ये वर्तुलबिम्बवती अग्रभागे सच्छिद्रा मूलभागे कुंभाकार-
वृत्ताद्विद्ययुता एवं च द्वयंशविस्तृतायाः तृतीयमेखलाया परौ द्वौ भागौ योन्याः कुंभो
भवतः ॥ तथा सति कुंभयोरन्तरालं बाह्यमेखलासमं भवति ॥ अश्वत्थपर्णाकारा वा
कार्या ॥ पंचैकमेखलापक्षे योनिगतो विशेषो ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यः ॥ भूतलपारभ्य
यावद्योनिमूलमायतं मध्ये सरंध्रनालाकारत्वान्नालं योनिमूललप्राग्रं कुर्यात् ॥ योन्मु-
परि नाभिः कुंडंसमीपे मृदंगोलद्वयं स्थापयेत् ॥ चतुरंशैर्विस्तृता आयता च द्वयंशे-
नोन्नता पद्माकारा चतुरस्रा वा नानावर्णैरलंकृता नाभिः कुंडमध्ये निवेश्या ॥ तत्र
योनिर्कुंडे न योनिः ॥ पद्मकुंडे च न नाभिः ॥ एवं च कुंडकंडमेखलायोनिनालनाभि-
युक्तं सागं सपत्नं ॥ ग्रहवेदी तु कुंडादीशान्यां हस्तोन्नता हस्तविस्तृता च चतुरस्रा
चप्रत्रययुता कार्या ॥ एवं वेदीकुंडकरणं गुरुपक्षः ॥ स्थलसंकोचे तु मध्येपि कुंडं ॥
हस्तादीशान्यां वैद्विद्वयकरणमिति केचित् ॥ नारायणभट्टास्तु मंडपे च मध्यभागे
कुंडं कार्यं ॥ मध्यभाग एव कुंडमिति साधितमन्यत्रेत्याहुः इदमेव युक्ततरं ॥ ग्रह-
स्थेशानभागे च मंडपं कारयेद्बुधः ॥ दशद्वादशभिर्हस्तैः पौडर्गैर्वा समन्ततः ॥ चतु-
र्द्धारसमायुक्तं तोरणाद्यैरलंकृतं ॥ कुंडं तन्मध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकं ॥ वितस्ति-
द्वयखातं तत् कुंडं सचतुरंशलमिति ज्योतिर्वासिष्टसंहितायां ॥ मध्ये तु मंडपस्यापि
कुंडं कुर्याद्विचक्षण इति निर्णयतिथौ ॥ शान्तिरत्ने वृद्धवसिष्ठेन च ॥ ग्रहयज्ञाधि-
कारे मंडपमध्यभागे कुंडविधानात् ॥ रुद्रस्य ग्रहयज्ञस्य विकृतित्वाच्च ॥ यत्तु प्रागु-
त्तरं समासाद्य प्रदेशं मंडपस्य तु ॥ शोभनं कारयेत्कुंडं यथावल्लक्षणान्वितं ॥ इति
महार्णवोदाहृतं ॥ स्कान्दे तस्य त्वयमर्थः ॥ प्राक्पूर्वं मंडपस्योत्तरमुत्कृष्टं मध्यमं प्रदेशं
प्राप्य कुंडं कुर्यादिति ॥ तेन लक्षशोमवन्मध्ये कुंडं ॥ तद्विकृतित्वात् ॥ अन्यथा गर्त्त-
स्योत्तरपूर्वेण स्थंडिलं हस्तमात्रकं ॥ द्वयं चतुरस्रं च वितस्त्पुच्छापसंमितमिति ॥
पूर्वोत्तरे हस्तमिताय वेदी ग्रहादिदेवेष्वरपूजनयेत्यादिवाक्यबाधापक्षे ॥ तेन मंडप-
मध्ये कुंडे सति कुंडस्य न्यूनाधिकत्वे मध्यमत्रांशकोष्टकोणेऽप्येवं स्तंभनिखननं ॥ सप्त-

हस्तमिववर्तुलावेदि विधाय वेदीतः पूर्वपश्चिमोत्तरेशानीनामन्यतमदिशि कुंडं कर्चयमित्युक्तं तद्यत्र मंडपमध्यभागे कुंडविधिः श्रुतो नास्ति तद्विषयं बोध्यं ॥ अयं कुंडकरणाशक्तौ एकहस्तादिप्रमाणं चतुरस्रं तत्तदोमे स्थंडिलं वा कार्यं ॥ स्थंडिले च मेखलादिवर्तुलाकारता च न भवति ॥ अंगुलोत्सेधचतुरस्रत्वादिना नैराकांक्षयाद्विरोधाच्चेति रुद्रपद्धतौ नारायणभट्टाः ॥ योनि कंठवर्जस्थंडिले कुंडोक्तमाना मेखलाः कार्या इति सूतसंहितायां ॥ योनिरपि यथोक्तमाना स्थंडिलेऽपि कार्येत्युक्तं बोधायनपते कुंडमास्करे ॥ ततो मंडपान्तः ईशानदिग्भागे रुद्रवेदी कार्या ॥ सनवग्रहमखरुद्रपक्षे ग्रहवेदी च तत्रैव कार्या ॥ तत्र दक्षिणतो ग्रहवेदी तस्या उत्तरतो रुद्रवेदी च ॥ ग्रहाणां पूर्वांगत्वात् प्राक् पूजनीयत्वेन पाश्चात्पक्षपूजाया उदकसंस्पर्शापेक्षणात् ॥ वेदिश्च द्व्यंगुलत्र्यंगुलोच्छ्रायद्व्यंगुलविस्तारवप्रद्वययुता वमोपरि सप्तांगुलोच्चा हस्तविस्तृता च सुलक्षणा कार्या ॥ सर्वशांतिकपौष्टिकानां ग्रहमखविकृतिरतात् ॥ आग्नेयां योगिनीपीठं ॥ नैर्ऋत्यां वास्तुपीठं ॥ वायव्यां क्षेत्रपालपीठं ॥ वेदिषट्पञ्चाच्यानि सर्वाणि पीठानि तु हस्तपात्राणीति यातस्ये ॥ वसिष्ठस्तु ग्रहपीठं द्विहस्तमाहुः अस्मिन् पक्षे रुद्रपीठमपि द्विहस्तं ॥ एतच्च कुंडमंडपकरणं होमरुद्रे भवानहोमार्थं ॥ जपरुद्रे तत्रैव होमार्थं ॥ इदं च कुंडमंडपकरणं होमांगमेव ॥ अनावश्यकं च ॥ करणे फलाधिक्यं ॥ अकरणे न वैगुण्यम् ॥ अत्र मूलवचनानि ग्रन्थान्तरतो हेयानि ॥ इति ॥

॥ अथ मंडपप्रवेशः ॥

अथ रुद्रजपे जपान्ते शुभेऽहनि होमे रुद्रे त्राचार्यादिर्जपान्ते शुभकाले मंडपपूजाद्युपयुक्तसंभारान् संभृत्य शुक्लांबरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः सपत्नीको यजमानः आचार्यमहास्विकृ समन्वितो मंत्रमाल्यफलादिभिरर्चितकलशहस्तो मंगलवाद्यघोषेण भद्रं कर्णेभिरिति वेदमंत्रधोषेण च समन्वितो मंडपं प्रदक्षिणीरूपं पश्चिमद्वारेण मंडपान्तः प्रविशेत् ॥ अथाध्यायतनात्पश्चिमतः स्वासने उपविश्याचम्य प्राणानायम्य ॥ वैशकालौ संकीर्त्य ॥ स्वयं ब्राह्मणद्वारा वा कृतस्यामुकरुद्रस्य जपांगत्वेन वक्ष्यमाणद्रव्येष्वमुकरुद्रव्येणाहं ब्राह्मणद्वारा वा यथाशक्तिहोमं करिष्ये ॥ इति जपरुद्रे संकल्पः कार्यः ॥ होमरुद्रे तु पूर्वं कृतस्याभेद संकल्पः कार्यः ॥ ततस्तदंगतया जपरुद्रे गणेशपूजनं मंडपदेवतास्यापनपूजनं च करिष्ये ॥ होमरुद्रे तु होमरुद्रांगतया वास्तुपूजनं मंडपदेवतास्यापनपूजनं च करिष्ये ॥ ततः षोडशोपचारैः गणेशपूजा पूर्ववत् विदध्यात् ॥ ॐ भूमिर्भूमिमवागन्मातरमप्यगात् ॥ भूषाय पुत्रैः पशुभिर्मानोऽष्टि समिधतामिति मंत्रेणाचार्यो भूमिं संस्पृश्य गौरसर्पपान् मंडपान्तः सर्वतोऽवकिरेत् ॥ यदत्र संस्थितं भूः स्यान्माश्रित्व सर्वदा ॥ स्यान् त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

अथक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशं ॥ सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभेत् ॥
 इति मंत्राभ्यां स्वशास्त्रोक्तारासोममंत्रैश्च ॥ ते च मंत्राः कृणुध्व पाज इति पंच ॥
 रक्षोहणं बलगहनं ॥ ॐ रक्षोहणो वः ॥ ॐ रक्षोहविश्ववर्षणिरिति ॥ अथैकस्मिन्
 पात्रे गायत्र्या गोमूत्रं ॐ मानस्तोक इति गोमयं ॐ पयः पृथिव्यामिति पयः ॐ
 दधिकान्वा इति दधि ॐ तेजोसीत्याज्यं ॐ देवस्येति कुशोदकं समादाय गायत्र्या
 सर्वाण्येकीकृत्य ॥ ॐ आपोहिष्ठीति तृचेन कुशैस्तेन पंचगव्येन मंडपान्तः मोक्ष-
 येत् ॥ ॐ स्योना पृथ्वीति महीधौरिति मंत्राभ्यां भूमिं संपार्थ्य ॥ ॐ स्वस्तित
 इन्द्र इत्येतामृषं कृतांजलिः विर्जयेत् ॥ इति ॥

॥ अथ वास्तुपूजनम् ॥

मंडपनैर्ऋतिभागे इत्तमात्रां चतुरस्रां चतुरंगुलोचां वेदिं कृत्वा तस्यां वस्त्रं
 प्रसार्य सुवर्णादिशलाकया कुंकुमेन च नवरेखाः कार्याः ॥ प्राक् पश्चिमायताः नव च
 दक्षिणोदगायताश्च नव कृत्वा मध्यकोष्टचतुष्टयमेकीकृत्य प्रतिकोणं त्रिषु पक्षेषु सूत्रं
 दद्यात् ॥ तथा च चतुर्विंशतिरर्द्धपदानि संपद्यन्ते ॥ देशकालौ संकीर्त्य प्रारीप्सित-
 स्यामुक्तद्वैकर्मणः सांगतासिद्धये वास्तुपूजां करिष्ये ॥ विशन्तु भूतले नागा लोक-
 पाळाश्च सर्वतः ॥ मंडपे प्रावृत्तिष्ठन्तु आयुर्वलकराः सदा ॥ इति मंत्रावृत्त्या वास्तु-
 मंडलस्याग्नेयादिषु चतुर्षु कोणेषु शंकुचतुष्टयं नित्वनेत् ॥ ॐ अग्निभ्योऽप्यथ सर्वेभ्यो
 ये चान्ये तान्समाधिताः ॥ बलिं तेभ्यः प्रयच्छामि पुण्यमोदनमुत्तमं ॥ १ ॥ नैर्ऋत्या-
 धिपतिश्चैव नैर्ऋत्यां ये च राक्षसाः ॥ बलिं तेभ्यः प्रयच्छामि पुण्यमोदनमुत्तमं ॥ २ ॥
 नमो वायुरक्षेभ्यो ये चान्ये तत्समाधिताः ॥ बलिं तेभ्यः प्रयच्छामि ॥ ३ ॥ रुद्रेभ्य-
 श्चैव सर्वेभ्यो ये चान्ये तत्समाधिताः ॥ बलिं तेभ्यः प्रयच्छामि दृढन्तु सततोत्सु-
 काः ॥ इति चतुर्भिर्मंत्रैः निखातितशंकुपार्श्वे यथाक्रमं माषमक्तबलिं दद्यात् ॥ नव-
 रेखापूजनं ॥ ॐ शार्वै० यज्ञोबत्यै० कान्त्यै० विशालायै० प्राणवाहिन्यै० सत्यायै०
 सुप्रत्यै० नंदायै० सुमद्रायै० ॥ ९ ॥ इति नवप्रागायतरेखादेवतास्तासु पूजनं ॥ अथ
 नवदक्षिणोत्तरायतदेवतास्तासु रेखासु पूजयेत् ॥ तद्यथा ॥ ॐ हिरण्यायै० सुप्रभायै०
 लक्ष्म्यै० विभूत्यै० विमलायै० प्रियायै० जयायै० बालायै० विशोकायै० ॥ ९ ॥
 केचिदश्वत्थरे अग्निं प्रतिष्ठापयति ॥ ततो मंडलमध्ये व्यस्तसप्तस्तव्याहनिभिर्वा-
 स्तुपुरुषमावाहयेत् ॥ तद्यथा ॥ ॐ भूः वास्तुपुरुषमावाहयामि ॥ ॐ भुवः वास्तु-
 पुरुषमावाहयामि ॐ स्वः वास्तुपुरुषमावा० ॐ भूर्भुवः स्वः वास्तुपुरुषमावा० ॥
 इत्यक्षतपुंजे हेमवतिपायां वा वास्तुपुरुषमावाह ॥ ॐ मनोज्ञतिरिति मंत्रान्ते वास्तु-
 पुरुषः सुवतिष्ठतो वरदो भवेति प्रतिष्ठां कुर्यात् ॥ वास्तोष्पते प्रतिजानीहीति मंत्रेण

वास्तुपुरुषं षोडशोपचारैः संपूज्य ॥ वास्तोष्पते प्रतिजानीहीति मंत्रेण वास्तुपुरुषाय
 बलिं समर्पयेत् ॥ अथ मध्यपदचतुष्टये वास्तोर्हृदये ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्माणमावा०
 असत्पुंजे ब्रह्माणमावाह्य ब्रह्मयज्ञानमिति मंत्रेण संस्थाप्य मनोज्ञति० प्रतिष्ठां कृत्वा
 ब्रह्मयज्ञानमंत्रेण संपूज्य तेनैव मंत्रेण ब्रह्मणेनमः पायसादिबलिं दद्यात् ॥ ततः पूर्व-
 पदद्वये दक्षिणस्तने ॥ अर्यम्णे० ॥ दक्षिणपदद्वये जठरदक्षिणे विवस्वते० ॥ पश्चिम-
 पदद्वये जठरवामभागे मित्राय० ॥ उदक्पदद्वये वामस्तने पृथ्वीधराय० ॥ आग्नेय-
 कोणसूत्रद्विधाकृतब्रह्मपदसंलग्नपश्चोत्तरार्द्धे दक्षिणहस्ते सावित्राय० ॥ दक्षिणार्द्धे स-
 वित्रे० ॥ एवं नैर्ऋत्यपदपूर्वार्द्धे वृषणयोः विबुधाधिपाय० ॥ तत्पश्चिमार्द्धे जयन्ताय० ॥
 वायव्यपददक्षिणार्द्धे वामहस्ते राजयक्ष्मणे० ॥ उत्तरार्द्धे रुद्राय० ईशानपदार्धे उरसि
 अन्नयो० ॥ दक्षिणार्धे मुखे आपवत्साय० ॥ ततो अन्त्यर्षक्तिगते ईशानपददक्षि-
 णार्द्धे शिरसि शिखिने० ॥ १॥ तद्दक्षिणे सार्धपदे दक्षिणनेत्रे पर्जन्याय० ॥ २ ॥
 तद्दक्षिणपदयोर्दक्षिणश्रोत्रे जयन्ताय० ॥ ३॥ तद्दक्षिणपदयोर्दक्षिणार्धे कुलिशायुधाय०
 ॥ ४॥ तद्दक्षिणयोर्दक्षिणबाह्वे च सत्याय० ॥ ५॥ सूर्याय० ॥ ६॥ तद्दक्षिणे सार्धे
 दक्षिणकूर्परे भृशाय० ॥ ७॥ तद्दक्षिणाग्नेयपदार्धे दक्षिणप्रवाहौ आकाशाय० ॥ ८ ॥
 तत्पश्चिमार्द्धे दक्षिणप्रवाहौ वायवे० ॥ ९॥ तत्पश्चिमे सार्धे मणिबंधे पूष्णे० ॥ १०॥
 तत्पश्चिमयोर्दक्षिणपार्श्वे वितथाय० ॥ ११॥ तत्पश्चिमयोर्दक्षिणपार्श्वे गृहक्षताय० ॥ १२॥
 तत्पश्चिमयोर्दक्षिणोरो यमाय० ॥ १३॥ तत्पश्चिमयोर्दक्षिणजानौ गंधर्वाय० ॥ १४॥
 तत्पश्चिमे सार्धपदे दक्षिणजंघाया मृगराजाय० ॥ १५॥ तत्पश्चिमे नैर्ऋतपदार्धे दक्षि-
 णदिकचि मृगाय० ॥ १६॥ तदुत्तरार्द्धे पादयोः पितृभ्यो० ॥ १७ ॥ तदुत्तरार्धे सा-
 र्धपदे वामदिकचि दौवारीकाय० ॥ १८ ॥ तदुत्तरयोर्वामजंघायां सुग्रीवाय० ॥ १९॥
 तदुत्तरयोर्वामजानौ पुष्पदन्ताय० ॥ २० ॥ तदुत्तरयोर्वामोरो वरुणाय० ॥ २१ ॥
 तदुत्तरयोर्वामपार्श्वे अमुराय० ॥ २२॥ तदुत्तरे सार्धपदे वामपार्श्वे शेषाय० ॥ २३ ॥
 तदुत्तरे वायव्यार्धे वाममणिबंधे पापाय० ॥ २४ ॥ तत्प्रागर्धे वामप्रवाहौ रोगाय०
 ॥ २५॥ तत्प्राक्सार्धे वामप्रवाह्वे अहये० ॥ २६ ॥ तत्प्राग्द्वये वामकूर्परे मुख्याय०
 ॥ २७॥ तत्प्राक् वामबाह्वौ मल्लाय० ॥ २८ ॥ तद् प्राग्द्वये वामबाह्वौ सोमाय०
 ॥ २९॥ तत्प्राग्द्वये वामासे सर्पाय० ॥ ३०॥ तत्प्राक्सार्धे वामश्रोत्रे अदित्ये० ॥ ३१॥
 तत्प्रागर्धे वामनेत्रेदित्यै० ॥ ३२॥ तत उत्तरे वास्तोष्पते प्रति० इति वास्तोष्पति ॥
 ततो मंडलाद्बहिरीशानादिकोणेषु ॥ चरव्यै० विदार्यै० पूतनायै० पापराक्षस्यै० इति
 पूजयेत् ॥ ततः पूर्वादिदिक्षु स्कंदाय० अर्यम्णे० जृम्भाय० पिलिपिच्छाय० इति
 पूजयेत् ॥ पुनः पूर्वादिषु इन्द्रादीन् लोकपालान् पूजयेत् ॥ तत्रैवं प्रकारः ॥ इद्राय०

अग्नये० यमाय० निर्ऋतये० वरुणाय० चायवे० सोमाय० ईशानाय० ब्रह्मणे०
 अनन्ताय० ॥ इत्यावाह्य मनोजूतिरिति प्रतिष्ठाप्य प्रणवादिचतुर्थ्यगतमोन्तनाम-
 मंत्रेणाभ्यर्च्य बलिं दत्त्वैवमपरं देवमित्येवं सर्वान् सुरान् षोडशोपचारैरर्चयेत् ॥ ततो
 मंडलादीशान्ये विधिना कलशं संस्थाप्य तत्र तच्चायामीति वरुणमावाह्य वरुणाय-
 नम इति संपूज्य ॥ यथा मेरुगिरेः शृंगे देवानामालयः सदा ॥ तथा ब्रह्मादिदेवानां
 यम यज्ञे स्थिरो भव ॥ एतावद्वास्तुपूजनं ॥ ततो वास्तुमंडलात्पश्चिमदिशि स्वतंत्रकुंडे
 स्थण्डिले वा पंचभूसंस्कारपूर्वकमग्निं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं कर्म कृत्वा ॥
 प्रणवमहाव्याहृतिपूर्वकैः स्वाहान्तैस्तत्तन्नाममंत्रैः औदंबरादिसमिच्छिञ्ज्यैर्मंडलदेवता-
 भ्यः प्रत्येकमष्टाविंशतिमष्टौ बाहुतीर्हुत्वा ॥ वास्तोष्पत इति चतुर्भिर्पत्रैश्च वा हुत्वा ॥
 ॐ वास्तोष्पते ध्रुवास्थूणां सत्रं सौम्यानां ॥ द्रप्तोमेचापुराशश्वशीनामिन्द्रो मृनीनां
 सखा स्वाहा ॥ इति मंत्रेण पंचबलिस्त्रिफळानि तद्वृत्तानि वा हुत्वा इदं वास्तोष्प-
 तय इति त्यजेत् ॥ ततो महाव्याहृतिहोमादिस्विष्टकृद्धोमान्तं विधाय पूर्णाहुतिं जुहु-
 यात् ॥ सा यथा ॥ अन्यदाज्यमाज्यस्याख्यां निरुध्याश्रावयिषित्व सुक्स्तुर्वी कुशैः
 संमार्ज्यं आज्यमुद्रास्य उत्पूय अवेक्ष्य पालाश्यां सुधि सुवेणाज्यं द्वादशशृङ्गैः गृहीत्वा
 समिधमादाय दक्षिणे बाहौ यजमानेनाम्बारव्यः ॥ सप्तवे अग्ने समिध इति पूर्णा-
 हुतिं हुत्वा इदमग्नये नमम इति त्यागं विधाय संस्त्रवशाशनादितंत्रं विधाय समापयेत् ॥
 ततो मंडलदेवताभ्यः पापसेन तदभावे दुग्धमिश्रिततंदुलैर्बलिदानं कुर्यात् ॥ पापसा-
 न्नाभावे दध्यक्षतैः कुशपुष्पघृताक्षतैर्वा बलिं दद्यात् ॥ इति शिवविष्णुप्रतिष्ठापद्धतौ ॥
 इदं च बलिदानं तत्तत्पदमध्ये एव देयं नत्वन्यत्र ॥ तदुक्तं ईशकोणे घृत्तान्नं तु
 शिखिने नियेदयेदिति ॥ तथा होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेहे बलिं हरेदिति ॥
 अत्र ईशकोणे वास्तुदेहे इत्युक्त्वा च तत्तत्पदमध्ये बलिदानमुक्तं भवति ॥ ततः कृणु-
 ष्वपाज इति रासोघ्नमंत्रैस्त्रिसूच्यां मंडपं येष्यित्वा ॥ वास्तुकलशोदकेन वक्ष्यमाण-
 मंत्र्यजमानमभिषिच्य पुनर्मंडलदेवताः समभ्यर्च्य तदुद्देशेन यथाशक्तिं हिरण्यं द-
 क्षिणां दत्त्वा घ्राक्षणात् भोजयेदिति ॥ शारदातिरुक्तेतु होमो नोक्तः ॥ तिलाज्या-
 दिद्रव्याणां विकल्प इति ग्रंथान्तरे ॥ इति लक्षहोमपद्धतौ नारायणमष्टोक्ता वास्तु-
 पूजा ॥ मंडपान्तर्निर्ऋतिभागे वास्तुपीठे वास्तुपूजनमात्रमेवाचरन्ति ॥ होमादिकं तु
 स्वतंत्रतया वास्तुपूजनपक्षे ॥ इति ॥

॥ अथ शास्त्रोक्तमंडपपूजाप्रयोगः ॥

तत्रादौ मंडपस्तंभपूजनं ॥ मध्ये ईशानस्तंभे ॥ एषोहि विषेन्द्र पितामहेश हंसा-
 धिरुद्र त्रिदशैकबंध ॥ श्वेतोत्पलामास कुशाञ्जहस्त गृहाण पुजां भगवन्नमस्ते ॥१॥

हंसपुष्टसमारुह देवतागणपूजित ॥ ईशकोणे स्थितं स्तंभमलेकुरु जगत्पते ॥२॥ आ-
 वाहयाम्पहं देवं देवेशं च प्रजापतिं ॥ अनेकव्रतकर्तारं सर्वेषां च पितामहं ॥ ३ ॥
 विश्वरूपं निराधारं निरालम्बं निरामयं ॥ आगच्छ देवदेवेश यत्रेस्मिन् संनिधिं कुरु
 ॥४॥ ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मजिहागच्छ ॥ ॐ ब्रह्मजज्ञानमित्यनेन गंधादिभिः पूजनं ॥ इदमनुलेपनं ॥
 इमानि पुष्पाणि ॥ अयं धूपः ॥ अयं दीपः ॥ इदं जैवेद्यं ॥ इदं सांबूलं ॥ इयं द-
 क्षिणा ॥ प्रार्थयेत् ॥ येदाधाराय यज्ञाय ज्ञानगम्पाय सूरये ॥ कर्मद्वयसमालोक-
 सुहस्ताय तै नमः ॥ १ ॥ कृष्णांजिनांबरधर पद्मासन चतुर्मुख ॥ जटाधार जग-
 द्भावः प्रसीद कमलोद्भव ॥ इति प्रार्थना ॥ ॐ सावित्र्यै० वास्तुदेवतायै० ब्राह्म्यै०
 गंगायै० ॥ स्तंभमालम्ब्य ॥ ॐ ऊर्ध्वं ऊपण इति जपः ॥ स्तंभधिरसि नागमात्रे० ॥
 आर्यगौरिति शास्त्राबंधनाद्यनुमंत्रेण ॥ ॐ यतो यतः समीहसं इति मंत्रनमः ॥
 एवं सर्वत्र स्तंभमालम्ब्य ऊर्ध्वऊपण इति जपादिकं कुर्यात् ॥ “अयान्नेयमध्यस्तंमे ॥
 आवाहयेवं गरुडोपरिस्थितं रमार्घदेहं सुरराजवन्दित्रं ॥ कंसान्तकं चक्रगदाग्नहस्तं
 भजापि देवं वसुदेवपुत्रं ॥ १ ॥ पद्मनाभ ऋषीकेश कंसचापूरमर्दन ॥ भागच्छ भ-
 गवन् विष्णो स्तंभेऽस्मिन् सन्निधो भव ॥ २ ॥ विष्णो इहागच्छ ॥ ॐ इदं वि-
 ण्णु० इह तिष्ठ ॥ विष्णवे० गंधादिभिः संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ नमस्ते पुंडरीकाक्ष नमस्ते
 पुरुषोत्तम ॥ नमस्ते सर्वलोकात्मन् विष्णवे ते नमोनमः ॥ इति नत्वा ॥ देवदेव
 जगन्नाथ विष्णो यत्प्रपते बिभो ॥ पाहि दुःखांपुत्रेरस्थान् भक्तानुग्रहकारक ॥ इति
 संवाच्यै ॥ लक्ष्म्यै० आद्रिद्यायै० वैद्यज्यै० ॥ ॐ ऊर्ध्वऊपण इति स्तंभमालंभादि-
 पूर्ववत् ॥ “अय नैर्ऋतिमध्यस्तंमे”-एतेहि गौरीशपिनाकपाणे स्रष्टाकमौले वृष-
 भाधिरुद ॥ देवाधिदेवेश महेश नित्यं गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥ १ ॥ गंगाधर
 महादेव पार्वतीमाणवल्लभ ॥ आगच्छ भगवन्नीश स्तंभेऽस्मिन् सन्निधो भव ॥२॥
 शंकर इहागच्छ ॥ ॐ नमः शंभवाय० इह तिष्ठ० ॥ शंभवे० इति गंधादिभिः संपूज्य
 प्रार्थयेत् ॥ वृषवाहनदेवाय पार्वतीपतये नमः ॥ वरदायार्घकायाय नमश्चन्द्रार्घ्यमौलिने ॥
 इति नत्वा ॥ पंचवक्त्र वृषारूढ त्रिलोचन सदाशिव ॥ चन्द्रमौले महादेव मम स्त-
 स्तिक्तरो भव ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ गौर्यै० माहेश्वर्यै० शोभनायै० ऊर्ध्वऊपण इति
 स्तंभमालंभादिकं पूर्ववत् ॥ “अय वायव्यमध्यस्तंमे ॥ एतेहि वृषधन भजाधिरुद
 सहस्रनेत्र त्रिदशैकरज ॥ शचीपते शक सुरेश नित्यं गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते
 ॥ १ ॥ शचीपते महाबाहो सर्वापरणभूषित ॥ आगच्छ भगवन्निन्द्र स्तंभेऽस्मिन्
 सन्निधो भव ॥२॥ इन्द्र इहागच्छ ॥ ॐ त्रातारमिन्द्र० इहतिष्ठ ॥ ॐ इंद्राय०

गंधादिभिः संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ पुरंदर नमस्तेस्तु वज्रहस्त नमोऽस्तुते ॥ शचीपते
 नमस्तुभ्यं नमस्ते मेघवाहन ॥ इति नत्वा ॥ देवराज गजारूढ पुरंदर शतक्रतो ॥
 वज्रहस्त महाबाहो बांछितार्थप्रदो भव ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ इंद्राण्यै० आदन्तायै० वि-
 भूत्यै० ॥ शेषं पूर्ववत् ॥ ५ ॥ एवं पथ्यस्थान ईशानादिकोणस्थान चतुरः स्तंभा-
 नभ्यर्च्य ॥ पुनर्बाहो ईशानकोणादारभ्य द्वादशस्तंभान् पूजयेत् ॥ तद्यथा ॥ " अथ
 बाह्येशानकोणे ॥ आवाहयेत्तं द्विभुजं दिनेशं सप्ताश्वबाहं शुभणि ग्रहेशं ॥ सिंदूरवर्णं
 प्रतिभावमासं भजामि सूर्य कुलद्विहेतोः ॥ १ ॥ पद्महस्त महाबाहो सप्तश्वेताश्ववाहन ॥
 आगच्छ भगवन् भानो स्तंभेऽस्मिन् सन्निधो भव ॥ २ ॥ सूर्य इहागच्छ ॥ ॐ आकृ-
 ण्येन० इह तिष्ठ ॥ ॐ सूर्याय० गंधादिभिः संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ नमः सवित्रे जग-
 देकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ॥ त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरंचिनारा-
 यणशंकरात्मने ॥ इति नत्वा ॥ पद्महस्तं रथारूढं पद्मासनं सुमंगलं ॥ सप्तां कुरु दया-
 लो त्वं ग्रहराज नमोस्तु ते ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ सूर्यै० भूत्वै० सावित्र्यै० मंगलायै० ॥
 शेषं पूर्ववत् ॥ ५ ॥ ईशानपूर्वयोरन्तरालस्तंभे ॥ आवाहयेत्तं गणराजदेवं रक्तोत्पला-
 भासमशेषवर्णं ॥ विघ्नान्तकं विघ्नहरं गणेशं भजामि रौद्रे सहितं च मिद्वया ॥ १ ॥
 खंबोदर महाकाय गजवक्त्रं चतुर्भुजं ॥ आगच्छ गणनाथस्त्वं स्तंभेऽस्मिन् सन्निधो
 भव ॥ २ ॥ गणपते इहागच्छ ॥ ॐ गणानां त्वा० इह विष्ठ ॥ गणपतये० गंधादिभिः
 संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ नमस्ते ब्रह्मरूपाय विश्वरूपाय ते नमः ॥ नमस्ते रुद्ररूपाय करी-
 रूपाय ते नमः ॥ इति नत्वा ॥ खंबोदर महाकाय सततं मोदकप्रिय ॥ गौरीपुत्र
 गणेशस्त्वं विघ्नराज प्रसीद मे ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ सरस्वतै० विघ्नहरायै० ॥ शेषं
 पूर्ववत् ॥ ६ ॥ पूर्वान्नेयोरंतरालस्तंभे ॥ एषोहि दंडापुष्पधराय काळांजनभासवि-
 शालनेत्र ॥ विशालवक्त्रः स्यलरौद्ररूप गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥ १ ॥ चित्रगुप्तादि-
 संयुक्तं दंडमुदरधारकं ॥ आगच्छ भगवन् धर्मे स्तंभेऽस्मिन् सन्निधो भव ॥ २ ॥
 यम इहागच्छ ॥ ॐ यमाय त्वांगिरस्वते० पित्रे इह तिष्ठ ॥ यमाय० इति गंधादिभिः
 संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ इत्यपीव नमस्तेऽस्तु दंडहस्त नमोऽस्तु ते ॥ महिषस्थ नमस्तेऽ-
 स्तु धर्मराज नमोस्तुते ॥ इति नत्वा ॥ धर्मराज महाकाय दक्षिणाधिपतये नमः ॥
 रक्तेक्षण महाबाहो मम पीडां निवारय ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ पूर्वसंध्यायै० अंजन्यै०
 क्रूरायै० नियंत्र्यै० ॥ शेषं पूर्ववत् ॥ ७ ॥ बाह्यानेयकोणस्तंभे ॥ एषोहि नागेन्द्र
 घराधरेश सर्वाभिरर्च्योदितपादपद्म ॥ नानाफणामंदलराजमान गृहाण पूजां भगवन्न-
 मस्ते ॥ १ ॥ आग्नीविषमपोपेन नागकन्याचिराजित ॥ आगच्छ नागराजेन्द्र स्तंभेऽ-
 स्मिन् सन्निधो भव ॥ २ ॥ नागराज इहागच्छ ॥ ॐ आयंगौ इतिपत्रेण इह तिष्ठ ॥

नागंराजाय० गंधादिभिः संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ नमः खेटकहस्तेभ्यस्त्रिभोगेभ्यो नमो
 नमः ॥ नमो भीषणदेवेभ्यः खड्गशृङ्गभ्यो नमोनमः ॥ इति नत्वा ॥ खड्गखेटधराः
 सर्वे फणामंडलमंडिताः ॥ एकमोगासाससूत्राः वरदाः सन्तु मे सदा ॥ इति संप्रार्थ्य ॥
 मध्यमसंध्यायै० धरायै० पद्मायै० महापद्मायै० ॥ ॐ ऊर्ध्वऊपण इति स्तंभाळंभा-
 दिकं पूर्ववत् ॥ ८ ॥ “ अथ आग्नेयदक्षिणयोरन्तरालस्तंभे ॥ आवाहयामि देवेशं
 पद्ममुखं कृत्तिकासुतं ॥ रुद्रतेजसमुत्पन्नं देवसेनासमन्वितं ॥ १ ॥ मयूरवाहनं शक्ति-
 पार्णि वै ब्रह्मचारिणं ॥ आगच्छ भगवन् स्कन्द स्तंभेऽस्मिन् सन्निधो भव ॥ २ ॥
 स्कन्द इहागच्छ ॥ ॐ यदस्कन्दः इति मंत्रेण इह तिष्ठ ॥ स्कन्दाय० गंधादिभिः संपूज्य
 प्रार्थयेत् ॥ नमः स्कन्दाय शैवाय घंटामुकुटधारिणे ॥ पताकाशक्तिहस्ताय पद्मखाय
 च ते नमः ॥ इति नत्वा ॥ मयूरवाहन स्कन्द गौरीसुत पटानन ॥ कार्तिकेय महा-
 बाहो दयां कुरु दयानिधे ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ पश्चिमसंध्यायै० ॥ शेषं पूर्ववत् ॥ ९ ॥
 “ अथ दक्षिणनैऋत्यान्तरालस्तंभे ”--आवाहयामि देवेशं भूतानां देहधारिणं ॥
 सर्वाधारं महावेगं मृगवाहनमीश्वरं ॥ १ ॥ खड्गहस्तपहायेनं त्रैलोक्यान्तरचारिणं ॥
 आगच्छ भगवन् वायो स्तंभेऽस्मिन् सन्निधो भव ॥ २ ॥ वायो इहागच्छ ॥ ॐ
 वज्रायवृत्तस्यत० इति मंत्रेण इह तिष्ठ ॥ वायवे० गंधादिभिः संपूज्य प्रार्थयेत् ॥
 नमो धरणीपृष्ठस्य समीरण नमोस्तुते ॥ धूम्रवर्ण नमस्तेऽस्तु शीघ्रगामी नमोऽस्तुते ॥
 इति नत्वा ॥ धावन् धरणीपृष्ठस्य ध्वजहस्त समीरण ॥ दंडहस्त मृगारूढ वरं देहि व-
 रंमद ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ वायवे० गंधायै० गायत्र्यै० मध्यमसंध्यायै० ॥ शेषं पूर्व-
 वत् ॥ १० ॥ “ अथ नैऋत्यस्तंभे ”--आवाहयामि देवेशं शशांकं रजनिपति ॥
 क्षीरोदधिसमुद्भूतं हरमौलिविभूषणं ॥ १ ॥ सुधाकरं द्विजापीशं त्रैलोक्यपीतिका-
 रकं ॥ औषध्याप्यायनकरं सोमं कंदर्पवर्द्धनं ॥ आगच्छ भगवन् सोम स्तंभेऽस्मिन्
 सन्निधो भव ॥ २ ॥ सोम इहागच्छ ॥ ॐ आप्यायस्व० इहतिष्ठ ॥ सोमाय०
 गंधादिभिः संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ अत्रिपुत्र नमस्तेऽस्तु नमस्ते शशिलालन ॥ भवतांवर
 नमस्तेऽस्तु वाराधिव नमोऽस्तुते ॥ इति नत्वा ॥ अत्रिपुत्र निशानाथ द्विजराज
 सुधाकर ॥ सोम त्वं सौम्यभावेन ग्रहसीडां निराकुरु ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ सावित्र्यै०
 अमृतकलायै० विजयायै० पश्चिमसंध्यायै० ॥ ऊर्ध्वऊपण इति स्तंभाळंभादिकं पूर्व-
 वत् ॥ ११ ॥ “ अथ नैऋतपश्चिमयोर्मध्यस्तंभे ॥ आवाहयामि देवेशं सलिलस्था-
 धिपं प्रभुं ॥ शंखपाशधरं सौम्यं वरुणं यादसां पति ॥ १ ॥ गंभीरघस्यारूढं मणि-
 रत्नसमन्वितं ॥ आगच्छ देव वरुण स्तंभेऽस्मिन् सन्निधो भव ॥ २ ॥ वरुणाय०
 इहागच्छ ॥ ॐ इमं वरुण० इहतिष्ठ ॥ वरुणाय० गंधादिभिः संपूज्य प्रार्थयेत् ॥

धर्मेणाय नमस्तेऽस्तु नमः स्फटिकदीप्तये ॥ नमस्ते श्वेतहाराय जलेशाय नमो नमः ॥
 इति नत्वा ॥ नमः स्फुटीकवर्णाय श्वेतहारावराज्यत ॥ पाशहस्त महाबाहो दयां कुरु
 दयानिधे ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ वारुण्यै० पाशधारिण्यै० बृहत्तयै० ॥ शेषं पूर्ववत् ॥ १२॥
 “ अथ पश्चिमवायव्यान्तरालस्तंभे ॥ आवाहयामि देवेशान् वसुनष्टौ महाबलान् ॥
 सौम्यमूर्त्तिपरान् देवान् दिव्यायुधकरान्वितान् ॥ १॥ शुद्धस्फटिकमंकाशान् नाना-
 वस्तुविराजितान् ॥ अश्वारूढान् दिव्यवह्मन् सर्वालंकारभूषितान् ॥ आवाहयामि
 स्तंभेऽस्मिन् वसुनष्टौ सुखावहान् ॥ २॥ वसवः इहागच्छ ॥ ॐ वसवः इह तिष्ठ ॥
 अष्टवसुभ्यो० गंधादिभिः संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ नमस्करोमि देवेशान् नानावस्तुविरा-
 जितान् ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशान् दिव्यायुधकरान् वसून् ॥ इति नत्वा ॥ दिव्यवह्मा-
 दिव्यदेहा पुष्पमालाविभूषिताः ॥ वमवोऽष्टौ महाभागाः वरदाः सन्तु मे सदा ॥
 इति संप्रार्थ्य ॥ विनतायै० अणिमायै० भूतयै० गिरिमायै० ॥ शेषं पूर्ववत् ॥ १३॥
 “ अथ वायव्यस्तंभे ” आवाहयामि देवेशं धनं यज्ञपूजितं ॥ महाबलं दिव्यदेहं
 नरपानगतिं विभुं ॥ १ ॥ दिव्यमालांवरधरं गदाहस्तं महाशुभं ॥ आगच्छ यज्ञ-
 राजस्त्वं स्तंभेऽस्मिन् सन्निधो भव ॥ २ ॥ धनद इहागच्छ ॥ ॐ सोमो धेनुं ॥ इह
 तिष्ठ ॥ धनदाय० गंधादिभिः संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ यज्ञराज नमस्तेऽस्तु नमस्ते नरया-
 नग ॥ पीतांबर नमस्तेऽस्तु गदापाणे नमोस्तुते ॥ इति नत्वा ॥ दिव्यदेहधराध्यक्ष
 पीतांबर गदाधर ॥ उत्तरेण महाबाहो वाञ्छितार्थफलप्रद ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ ऊर्ध्व-
 मायै० सिनीवाल्यै० ॥ शेषं पूर्ववत् ॥ १४ ॥ “ अथोत्तरवायव्यान्तरालस्तंभे ॥
 आवाहयामि देवेशं गुरुं त्रिदशपूजितं ॥ हेमगोरोचनावर्णं पीनस्त्रं वसुवत्सवं ॥ १ ॥
 शंखं च कलशं वैव पाणिभ्यामिह विभ्रतः ॥ बृहस्पते समागच्छ स्तंभेऽस्मिन् स-
 न्निधो भव ॥ गुरो इहागच्छ ॥ ॐ बृहस्पते ॥ इति तिष्ठ ॥ गुरवे० गंधादिभिः सं-
 पूज्य प्रार्थयेत् ॥ ब्रह्मपुत्र नमस्तेऽस्तु पीतध्वज नमोऽस्तुते ॥ त्रिदशाक्षितं देवेशं सिंधु-
 ज्ञं नमोस्तुते ॥ इति नत्वा ॥ पूजितोऽसि यथा कृत्वा दंडहस्तं बृहस्पते ॥ क्रूर-
 ग्रहाभिभूतस्य शान्तिदेव गुरो कुरु ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ पूर्णिमास्यै० सावित्र्यै० ॥ ॐ
 ऊर्ध्वऊषुण इति स्तंभालंभादिकं पूर्ववत् ॥ १५॥ “ अथ उत्तरेशान्यान्तरालस्तंभे ॥
 आवाहयामि देवेशं विश्वकर्माणपीश्वरं ॥ मूर्त्तामूर्त्तकरं देवं सर्वकर्तारमीश्वरं ॥ १ ॥
 त्रैलोक्यमूनकर्तारं द्विभुजं सर्वदर्शनं ॥ आगच्छ विश्वकर्पस्त्वं स्तंभेऽस्मिन् सन्निधो
 भव ॥ २॥ ॐ भूर्भुवः स्वः विश्वकर्पन् इहागच्छ ॥ ॐ विश्वकर्पन् हविषा० इहतिष्ठ ॥
 विश्वकर्पणे० गंधादिभिः संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ नमामि विश्वकर्माणं द्विभुजं विश्वद-
 र्शिनं ॥ त्रैलोक्यमूनकर्तारं महावज्रपराक्रमं इति नत्वा ॥ मसीद विश्वकर्पस्त्वं त्रि-

स्त्रिंशत्तन्त्रविशारद ॥ सदेहपाणे द्विभुज तेजोमूर्तिप्ररूपो तिनीवारपै० वास्तुदेवता-
यै० सावित्र्यै० ॥ ॐ ऊर्ध्व ऊपण० इति स्तंभालंभनादिकं पूर्ववत् ॥ १६ ॥ अथ
पुष्पांजलि समादाय अघोरमंत्रेण विकीरेत् ॥ इति स्तंभपूजा ॥

“अथ द्वारतोरणपूजा”-तत्र पूर्वस्थां दिशि गत्वा मंडपाद्वहिर्हस्तमात्रे वट-
तोरणपञ्चत्वं वा सुहृदनामकं सुशोभननामकं वा त्रिशूलचिन्हितमग्निवीथेति पूर्वं नि-
धाय ॥ ॐ सुशोभन सुहृदाय तोरणाय नम इति वा नाममंत्रेण गंधादिभिः संपू-
ष्य ॥ चंदनपुष्पमालादिभिः सुशोभनं कृत्वा राहुवृहस्पतिस्तत्रावाह्यार्चयेत् ॥
ततस्तोरणस्तंभयोर्मध्ये एकं कलशं स्थापयेत् ॥ तद्यथा ॥ ॐ भूरसीति भूमिपार्थि-
ना ॥ ॐ ओषधयः समवदंतेति भूमौ यवान्निधाय ॥ ॐ आजिप्रकलशमिति तेषु
पत्रेषु कलशं संस्थाप्य ॥ ॐ महोद्यौरिति तीर्थोदकेन कलशमापूर्य ॥ तस्मिन्कलशे
या औषधीरिति औषधिमक्षेपः ॥ ॐ हिरण्यं गर्भं० हिरण्यं निक्षिप्य ॥ ॐ अश्व-
त्थेयं० पंचपल्लवान् ॥ ॐ स्वोनापृथिवीति पंचसप्त वा वृद्ध निक्षिप्य ॥ ॐ पू-
र्णादीति मंत्रेण कलशे तंदुलैः पूर्णं पूजयाम् ॥ ॐ याः फलिनीति पूजयाम् ना-
लिकेरादिकलं च संस्थाप्य ॥ ॐ सुजात इति वासोपुग्मेन वाससा वा कलशं वे-
ष्टयित्वा ॥ ॐ मनोजूतिरिति मंत्रान्ते कलशः सुपनिष्ठितो भवेति कलशं मतिष्ठाप्य
तस्मिन् कलशे ध्रुव इहामच्छेदतिष्ठेति ध्रुवावाह्यं संस्थापयेत् ॥ ॐ ध्रुवाय नम इति
पूजयेत् ॥ इति ॥ “अथ दक्षिणस्थां दिशि”-औदुंबरप्लाक्षं वा सुभद्रमंसकं वा त्रि-
शूलचिन्हितं तोरणं श्वेतोर्जित्वा० इति मंत्रेण निधाय ॥ ॐ सुभद्राय विकटाय वा
तोरणाय नम इति गंधादिभिः पूजयेत् ॥ चंदनादिभिः सुशोभनं कृत्वा ॥ सूर्यवेगा-
रकं च तत्रावाह्यं पूजयेत् ॥ ततस्तोरणस्तंभयोर्मध्ये पूर्ववत्कलशं स्थापयेत् ॥ तस्मिन्
कलशे धराभावाह्यं पूजयेत् ॥ “अथ पश्चिमे”-प्लाक्षपौदुंबरं वा सुकर्माख्यं त्रिशू-
लचिन्हितं तोरणं ॐ अम आवाहि० इति मंत्रेण निधाय ॥ सुकर्माणे सुमीमाय वा
तोरणाय नम इति संपूष्य चंदनादिभिः सुशोभनं कृत्वा ॥ शुक्रं बुधं च तत्रावाह्यं ॥
अथ तोरणशास्त्रयोर्मध्ये पूर्ववत्कलशं संस्थाप्य तस्मिन्कलशे वाक्वतिभावाह्यं पूजये-
त् ॥ “अथ उत्तरस्थां दिशि”-न्यग्रोधमाश्रित्य वा सुहोत्राख्यं सुरभाख्यं वा त्रि-
शूलकिं तं तोरणं ॐ शन्नो देवीरिति मंत्रेण निधाय ॐ सुहोत्राय सुमहाय वा तो-
रणाय नम इति गंधादिभिः संपूष्य चंदनादिभिः सुशोभितं कृत्वा ॥ सोमं केतुं
शनिं च तत्रावाह्यं संपूष्य ॥ ततस्तोरणशास्त्रयोर्मध्ये पूर्ववत् कलशं संस्थाप्य तस्मि-
न्कलशे विद्वेषभावाह्यं पूजयेत् ॥ इति द्वारतोरणपूजा ॥

“अयं दिवपालपूजनम्”—पूर्वद्वारे द्वारशाखाद्वये कलशद्वयं दध्यक्षतादियुक्तं मंत्रावृत्या पूर्ववत्संस्थाप्य ॥ कलशद्वये ऐरावतपावाह्यं पूजयेत् ॥ कलशद्वयोपरि घृतदीपं तैलदीपं वा समाचारात् स्थापयेत् ॥ ॐ द्वारश्रियै० इति द्वारादूर्ध्वं ॥ ॐ देहस्यै० इत्यधः ॥ वामदक्षिणस्तंभयोः गणेशाय० स्कन्दाय० ॥ ततो ऋग्वेदिनौ द्वौ वा एकं पूर्वद्वारे शान्तिमूक्तनपार्थं वृणुयात् ॥ ध्यायेत् ॥ ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षो गायत्रः सोमदैवतः ॥ अत्रिगोत्रस्तु विमेन्द्र ऋत्विक् त्वं मे मरते भव ॥ इति प्रत्येकं संप्राध्वे ॥ अग्निमीले इति गंधादिरूपचारैरर्चयेत् ॥ तत्रेन्द्रपावाहयेत् ॥ एषोहि सर्वाभरसिद्धसाध्येरभिष्टुतो वज्रधरामरेशः ॥ संवीज्यमानोऽस्तरसां गणेन रक्षाध्वरं नो भगवन्नमस्ते ॥ भो इन्द्र इहागच्छ इह तिष्ठ इति सांगं सपरिवारं सशक्तिकं इन्द्रं द्वारकलशयोरावाह्य ॥ ॐ प्रातारमिति मंत्रेण संपूज्य ॥ आशुः शिशान इति मंत्रेण पीतां पताकां पीतं ध्वजं च पंचहस्तदंडमुच्छ्रयेत् ॥ पताकास्त्रिकोणाः ॥ ध्वजाध्वतुष्कोणाः ॥ इति संप्रदायः ॥ तत ऐरावतस्थितं पीतवर्णं सहस्राक्षं किरीटकुंडलधरं दक्षिणवामकरस्यवज्रोत्पलमिन्द्रं ध्यात्वा ॥ इन्द्रः सुरपतिश्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः ॥ शतयज्ञाधिपो देव तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ इति प्रणम्य इन्द्राय सांगाय सपरिवाराय सशक्तिकाय वलिं समर्पयामीति कलशयोरग्रयोर्वलिं दत्त्वा आचामेत् ॥

“अथाग्नेय्यां गत्वा”—पूर्ववत्कलशं स्थापयित्वा ॥ तत्र पुंडरीकममृतं संपूज्य तत्र दीपं स्थापयेत् ॥ एषोहि सर्वाभरहव्यवाहस्तुनिमवर्त्यैरभितोभिजुष्टः ॥ तेजोवता लोकगणेन सार्द्धं ममाध्वरं पाहि कवे नमस्ते ॥ अग्रे इहा० इत्यग्निं कलशे आवाह्य ॥ त्वन्नो अग्रे तव देयेत्यग्निं संपूज्य ॥ अग्निदूतमिति रक्तां पताकां रक्तं ध्वजं च पंचहस्तदंडमुच्छ्रयेत् ॥ ततो छागस्थं रक्तं वामरुरधृतशक्तिकमंडलुं यज्ञोपवितीनं अग्निं ध्यात्वा आग्नेयः पुरुषो रक्तः सर्वदेवमयोऽन्वयः ॥ धूम्रकेतुरजोऽयसस्तस्मै नित्यं नमोनमः ॥ इति प्रणम्य ॥ अग्रये सांगाय० एषते मापमक्तवलिं समर्पयामीति कलशाग्रे वलिं दत्त्वा आचामेत् ॥ अयं दक्षिणद्वारे गत्वा ॥ प्रतिद्वारशाखं कलशद्वयं पूर्ववत्स्थापयित्वा कलशद्वये वामनं दिग्गजपावाह्यार्चयेत् ॥ दीपं च स्थापयेत् ॥ ॐ द्वारश्रियै० इत्यूर्ध्वं ॥ ॐ देहस्यै० इत्यधः ॥ स्तंभयोः पुष्पदन्ताय० कार्दिने० ॥ द्वारस्थितकलशद्वये गोदावर्यै० कृष्णायै० ॥ यजुर्वेदिनाष्टत्विजौ द्वापेकं वा घृत्वा प्रार्थयेत् ॥ कातराक्षो यजुर्वेदस्यैष्टुभो विष्णुदैवतः ॥ काश्यपेयस्तु विमेन्द्र ऋत्विक् त्वं मे मरते भवेति प्रत्येकं संप्राध्वे ॥ इषेत्वोर्जेत्येति गंधादिभिरर्चयेत् ॥ एषोहि वैवस्वत धर्मराज सर्वाभरैरर्चित धर्मयूते ॥ शुभाशुमानंदं शुचामधीश शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते ॥ भो यम इहा० ॥ यमं सांगं० कलशयोरावाह्य ॥

ॐ यमायं त्वांगिरस० संपूज्य ॥ कृष्णां ध्वजं पंचहस्तं आयंगौरिति मंत्रेणोच्छ्रयेत् ।
ततो महिषारूढं धृतदंडपाशं दक्षिणवामकरं अंजनपर्वततुल्यरूपमग्निसमलोचनं यमं
ध्यात्वा प्रार्थयेत् ॥ महामहिषमारूढं दंडहस्तमहावक्त्रं ॥ आवाहयामि यज्ञेस्मिन् पू-
जेयं प्रतिगृह्यतां ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ सांगाय सपरिवाराय यमाय एष मापभक्तवर्लि
सम० ॥ द्वारकलशयोरग्रतो दत्त्वा आचामेत् ॥ “अथ नैर्ऋतिकोणे गत्वा”—
पूर्ववत्कलशं संस्थाप्य ॥ तस्मिन् कुमुदं दिग्गजं दुर्जयं चावाह्याभ्यर्च्य दीपं स्थाप-
येत् ॥ एहोहि यतो गणनायकस्त्वं विशालवैताळपिशाचसंघैः ॥ ममाध्वरं पाहि
पिशाचनाय लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते ॥ भोनिर्ऋते इहागच्छ० ॥ सांगं निर्ऋति-
मावाह्य ॥ अमुन्वन्तमिति मंत्रेणाभ्यर्च्य ॥ नीलां पताकां नीलं ध्वजं च पंचहस्तदंडं
मोषूण इति मंत्रेणोच्छ्रयेत् ॥ नरारूढं खड्गहस्तं सर्वलोकैकपावनं ॥ आवाहयामि
यज्ञेऽस्मिन् पूजेयं प्रतिगृह्यतां ॥ इति नत्वा ॥ निर्ऋतये० एतं मापभक्तवर्लि सम०
कलशाग्रतो दत्त्वा आचामेत् ॥ “अथ पश्चिमद्वारे गत्वा”—प्रतिद्वारशाखां कलश-
द्वयं पूर्ववत्संस्थाप्य अंजनारूपं दिग्गजं तयोः कलशयोरवाह्याभ्यर्च्य दीपं स्थापयेत् ॥
ऊर्ध्वं द्वारश्रियै० अधोऽध्वर्युः ॥ स्तंभयोः नदिने० चंडायै० ॥ द्वारस्थितकलशद्वये
रेवायै० ताप्यै० ॥ सामयेदिनौ ऋत्विजौ द्वौ वा एकं शान्तिमूक्तनपार्यं कृत्वा ॥ साम-
येदस्तु पिशाक्षो जाग्रतः शक्रदैवतः ॥ भारद्वाजस्तु विप्रेन्द्र ऋत्विक् त्वमेमरे भव ॥
इति संप्रार्थ्य ॥ अथ आयाहि० मंत्रेण गंधादिभिरर्चयेत् ॥ एहोहि यादोगणवारिधीनां
गणेन पर्जन्य सहासरोभिः ॥ विद्याधरेन्द्रावरगीयमान पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते ॥
भोवरुण इहा० सांगं सपरिवारं वरुणमावाह्य ॥ तत्त्वायामीति संपूज्य ॥ श्वेतां पताकां
श्वेतं ध्वजं च पंचहस्तं इमंमे वरुणेति मंत्रेणोच्छ्रयेत् ॥ पाशहस्तं च वरुणपर्णसां पति-
मीश्वरं ॥ आवाहयामि यज्ञेऽस्मिन् वरुणाय नमोनमः ॥ इति नत्वा ॥ वरुणाय सां-
गाय० मापभक्तवर्लि सम० ॥ कलशयोरग्रतो वर्लि दत्त्वा आचामेत् “अथ वायव्यां
गत्वा”—पूर्ववत्कलशं स्थापयित्वा ॥ पुष्पदन्तं सिद्धार्थं च तत्रावाह्य संपूज्य दीपं
स्थापयेत् ॥ एहोहि यज्ञे मम रक्षणाय गृणाधिरुदः सहसिद्धसंघैः ॥ माणाधिपः का-
लकृषेः सहाय गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥ भो वायो इहा० वरुणमावाह्य ॥ तत्रवाय-
वृतस्पत० मंत्रेणाभ्यर्च्य ॥ धूम्रां पताकां धूम्रं ध्वजं च पंचहस्तदंडं वायोयेते सह-
स्राणि इत्युच्छ्रयेत् ॥ वायुवाकाशगं चैव पवनं वेदवहति ॥ आवाहयामि यज्ञेस्मिन्
पूजेयं प्रतिगृह्यतां ॥ अनाकारो महोजाथ यश्च दृष्टगतिर्दिवि ॥ तस्मै पूज्याय जगतो
वायवेऽहं नमामि च ॥ इति नत्वा ॥ वायवे० मापभक्तवर्लि सम० कलशाग्रतो वर्लि

देवा आचामेत् ॥ “ अथ उत्तरे गत्वा ”—प्रतिद्वारशाखं प्रापत् कलशद्वयं स्थाप-
 यित्वा ॥ सार्द्धभौमदिग्गजन्तयोः कलशयोरावाह्यं संपूज्य दीपं स्थापयेत् ॥ ऊर्ध्वं
 द्वारत्रिपै० अधः देहल्यै० स्तंभयोः महाकालाय० भृंगिणे० ॥ द्वारस्थितकलशद्वये
 वाण्यै० विण्यै० ॥ अथर्वेदिनौ ऋत्विजौ वृत्वा ॥ बृहन्नेत्रोऽपर्ववेदोऽनुष्टुभो रुद्र-
 दैवताः ॥ वैशंपायन विनेन्द्र ऋत्विक् त्वं मे मत्वे भव ॥ इति संप्राथम्यं ॥ शन्नोदेवीरिति
 मंत्रेण संपूज्य ॥ एषेहि यज्ञेश्वर यज्ञासां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्द्धं ॥ सर्वौषधीभिः
 पितृभिः सहैव गृहाण पूनां भगवन्नमस्ते ॥ सोम इहा० सांगं सोमं द्वारकलशयोरा-
 वाह्य ॥ सोमोघेनुमिति वर्षसोमेति वा संपूज्य ॥ हरितां पताकां हरितं ध्वजं च पंच-
 हस्तदंडमाप्यायस्वेत्युच्छ्रयेत् ॥ ततो नरपुतं पुष्पकविमानस्यं कुंडलकेपूरहारसंशो-
 भितं वरदगदाधरवामदक्षिणहस्तं मुकुटिनं महोदरं स्यूक्तकपयं पिंगलनेत्रं पीतविग्रहं
 शिवसत्पापं कुचेरं ध्यात्वा ॥ सर्वेनक्षत्रमध्ये तु सोमो राजा ऋषयस्त्वितः ॥ तस्मै
 सोमाय देवाय नक्षत्रवत्ये नमः ॥ इति नत्वा ॥ सोमाय० मापमक्तबलिं समर्प०
 कलशयोरग्रतो बलिं दत्त्वा आचामेत् ॥ “ अथ ईशान्यां गत्वा ”—पूर्ववत्कलशं सं-
 स्थाप्य ॥ सुपत्तीकं दिग्गजं मंगलं च तत्र कलशे आवाह्यं संपूज्य दीपं स्थापयेत् ॥
 एषेहि विश्वेश्वर नक्षिशूळकपालक्षट्वांगधरेण सार्द्धं ॥ लोकेश यज्ञेश्वर यज्ञसिन्धौ
 गृहाण पूनां भगवन्नमस्ते ॥ भो ईशान इहा० तस्मिन् कलशे सांगं सपरिवारमावाह्य
 तमीशानमिति मंत्रेणाभ्यर्च्य ॥ श्वेतां चित्रवर्णां वा पताकां श्वेतं ध्वजं च पंचहस्तदंडं
 तमीशानमिति मंत्रेणोच्छ्रयेत् ॥ वृषस्कंभसमारूढं वरदत्रिशूळपुतं दक्षिणवामहस्तद्वयं
 त्रिनेत्रं शूद्रस्फटिकवर्गं ईशानं ध्यात्वा ॥ वृषस्कंभसमारूढं शूद्रहस्तं त्रिलोचनं ॥
 आवाहयामि यज्ञेऽस्मिन् पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥ सर्वाधिपो महादेवः ईशानः शुक्ल-
 ईश्वरः ॥ शूळगणिर्विरूपाक्षस्तस्मै नित्यं नमोनमः ॥ इति नत्वा ॥ ईशानाय० माप-
 मक्तबलिं सम० कलशग्रतो बलिं दत्त्वा आचामेत् ॥ अथ ईशानपूर्वयोर्मध्ये अथ
 चक्षुष्य कलशस्थानं विनैव ॥ एषेहि पातालवरापरेन्द्र नागांगनाकिन्नरगीयमान ॥
 यक्षोरगेन्द्रामरलोकसंभरनन्तरत्नाध्वरमस्मदीयं ॥ भो अनन्त इहा० अनन्तमासन्न
 आपंगौरिति मंत्रेणाभ्यर्च्य ॥ मेघवर्णां वा श्वेतां पताकां ध्वजं च पंचहस्तदंडं आ-
 र्यंगौरिति मंत्रेणोच्छ्रयेत् ॥ ततो अनन्तशयनासीनं फणासप्तकुम्भदितं पद्मशंखचरो-
 ध्वाघो दक्षिणहरद्वयं चक्रगदाध्वाघो वामकारद्वयं नीलवर्णमनन्तं ध्यात्वा ॥ योसा-
 वनन्तरूपेण ब्रह्मांडं सवराचरं ॥ पुष्पवद्धारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमोनमः ॥ इति नत्वा ॥
 सांगाय सपरिवाराय अनन्तायैव मापमक्तबलिं सम० बलिं दत्त्वा आचामेत् ॥
 रुतारायणमते तु नैर्ऋत्यपश्चिमयोर्मध्येऽनन्तपूजा ॥ “ अथ नैर्ऋतिपश्चिमयोर्मध्ये

गत्वा "—कलशस्थापनं विनैवोर्ध्वमुद्दिश्य ॥ एतेहि सर्वाधिपते सुरेश लोकेश सार्द्धं
 पितृदेवताभिः ॥ सर्वस्य घाता स्यमितप्रभावो त्रिशाध्वरं नः सत्ततं शिवाय ॥ भो
 ब्रह्मन् इहा० सांगं ब्रह्माणं तत्रावाह्य ब्रह्मजज्ञानमिति संपूज्य ॥ रक्तां पताकां ध्वजं
 च पंचदस्तददं ब्रह्मजज्ञानमित्युच्छ्लेषेत् ॥ ततश्चतुर्मुखं इंसारुदं अक्षमालांकुशमुष्टि-
 योर्ध्वाधो दक्षिणकरद्वयं सुवक्त्रमंडलुधरोर्ध्वाधो वामकरद्वयं अश्रुलं जटिलं खंडोदरं
 रक्तवर्णं ब्रह्माणं ध्यात्वा ॥ पद्मयोनिश्चतुर्मुखिर्वेदावासाः पितामहः ॥ यज्ञाध्यक्ष-
 चतुर्वक्त्रस्त्वस्मै नित्यं नमो नमः ॥ इति नत्वा ॥ सांगाय सपरि० ब्रह्मणे० मापमक्त-
 बलिं सम ॥ इति बलिं दत्त्वा आचामेत् ॥ रूपनारायणमते तु ईशानपूर्वयोर्मध्ये
 ब्रह्मपूजा ॥ "अथ मंडपमध्ये"—अत्युच्चददं दशहस्तदीर्घं त्रिहस्तविस्तृतं पंच-
 हस्तदीर्घं हस्तविस्तारं वा महाध्वजं विचित्रवर्णं चामरार्ककिष्पादि युक्तमिन्द्रस्य
 वृष्णेति मंत्रेण स्थापयेत् ॥ तत्रैव ब्रह्मजज्ञानमिति मंत्रेण संपूज्य ॥ ततो मंडपपो-
 दशस्तंभेषु सर्वेभ्यो देवेभ्यो० वंशेषु किन्नरेभ्यो० पृष्ठे पन्नगेभ्यो० इत्य-
 र्चयेत् ॥ ततो मंडपात् पूर्वस्यां दिशि किंचिदुपलिप्तभूमाये उपविश्य ॥ ॐ त्रै-
 लोकेषु यानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु
 तानि मे ॥ १ ॥ देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ऋषयो मनवो गावो देवमातर
 एव च ॥ सर्वे ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु शुदान्विताः ॥ २ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च कृद्वा
 क्षेत्रपालो गणैः सह ॥ रक्षन्तु मंडपं सर्वं प्रन्तु रक्षांसि सर्वतः ॥ ३ ॥
 इति पठित्वा ॥ त्रैलोक्यस्थेभ्यः स्यावरेभ्यो भूतेभ्यो० त्रैलोक्यस्थेभ्य-
 श्वरेभ्यो भूतेभ्यो० ब्रह्मणे० विष्णवे० शिवाय० देवेभ्यो० दानवेभ्यो० गंधर्वेभ्यो०
 यक्षेभ्यो० राक्षसेभ्यो० पन्नगेभ्यो० ऋषिभ्यो० मनुष्येभ्यो० गोभ्यो० देवमातृ-
 भ्यो० इति प्रत्येकं संपूज्य ॥ पूर्वमंत्रैरेतस्यां भूमावेतेभ्यः गंधपुष्पादिपुतं मापम-
 क्तबलिं दद्यात् ततो यजमानः प्रक्षालितपाणिपादराचान्तः सर्वैराचार्यादिभिः
 ऋत्विग्भिः सहितः प्राग् द्वारेण मंडपान्तःप्रविशेत् ॥ आचार्यादयोपि प्राग् द्वारेण
 मंडपं प्रविशेयुः ॥ अध्यायतनादक्षिणतो ब्रह्मासनस्यानात् पश्चात् यजमानः स्वासने
 उदङ्मुख उपविशेत् द्वारपालान् पठध्वमिति शान्तिमूक्तवपे नियोनयेत् ॥ ते च
 कर्मसमाप्तिपयन्तं स्वशास्त्रीयसूक्तादि कुर्युः ॥ इति मंडपपूजा ॥

॥ अथ कुंडपूजाप्रयोगः ॥

आचार्यस्तु कुंडपश्चिमत उपविशाचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य अ-
 मुकसूत्राख्ये कर्मणि अग्निप्रतिष्ठां करिष्ये ॥ तद्गतया समर्पनं मेखद्या योनि दे-

धता स्थापन पूजनादि करिष्येति संकल्पं कुर्यात् ॥ अथाध्यायतनं समाज्यं कुशोद-
केनाभ्युक्षयेत् ॥ इदं विष्णुरिति मंत्रेण उपरितनमेखलायां श्वेतवर्णांकंकृतायां
विष्णुमावाहार्चयेत् ॥ ब्रह्मजज्ञानमिति मध्यमेखलायां रक्तवर्णांकंकृतायां ब्रह्माण-
मावाहार्चयेत् ॥ इमा रुद्रायेत्यधो मेखलायां कृष्णवर्णपुतायां रुद्रमावाहार्चयेत् ॥ अंवे
अंवेके इति मंत्रेण योन्यां रक्तवर्णांकंकृतायां गौरिमावाहार्चयेत् ॥ इति ॥

“अथ शृणोक्तविधिना कुण्डे पंचभूतस्कारान् विधायाधि स्थापयेत्”-तत्रैव-
माचारः ॥ लौकिकाग्निं कांस्यादि पात्रेण मृन्मयेन बानीय कुंडाद्वहिराग्नेयां संस्था-
प्य आचार्यस्तपग्निं गृहीत्वा आग्नेयकोणमार्गेण कुंडमध्ये नीत्वा ॥ ॐ अग्निं मूर्धे-
ति मंत्रेण अग्निदूतमिति मंत्रेण अग्निदूतमिति मंत्रान्ते वा शतमंगलनामानमग्निमु-
पसमादधे ॥ इत्यग्निं कुण्डे स्वात्माभिमुखमुपसमादध्यात् चत्वारि श्रंगेत्यग्निमावाह्य
मनोजूतिरिति प्रतिष्ठाप्य ध्यायेत् ॥ रुद्रतेजः समुद्भूत द्विमूर्धनं दिनासिकं ॥ षण्णे-
त्रं च चतुः श्रोत्रं त्रिपादं सप्तहस्तकं ॥ वामभागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकं ॥
सुखं च शक्तिं च असमालां च दक्षिणे ॥ तोमरं व्यजनं चैव घृतपात्रं तु वामके ॥
विभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्द्विमुखं सप्तजिह्वकं ॥ दक्षिणं च चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वचरं मुखं ॥ द्वा-
दशकोटिमूर्त्याख्यं द्विपंचाशत्कलायुतं ॥ स्वाहास्वधावष कारैरंकितं मेघबाहनं ॥
रक्तमाल्यांबरधरं रक्तपद्मासनस्थितं ॥ रौद्रं तं बन्दिनामानं बन्दिमावाहयाम्यहं ॥
त्वं मुखं सर्वदेवानां सप्तार्धिरमितद्युते ॥ आगच्छ भगवन् देव कुण्डेऽस्मिन्सन्निधौ
भव ॥ अत्रावसरे वास्तुपूजां कृत्वा ग्रहादीनां स्थापनमित्येवं केचिदाचरन्ति ॥
तच्चिन्त्यं ॥ इति ॥

॥ अथ सर्वतोभद्रमंडलदेवतास्थापनम् ॥

सप्रहमखरूपेते ग्रहवेद्यां सर्वतोभद्रमंडलं लिखेत् ॥ तल्लेखनप्रकारस्तु हेमाद्रौ
स्कान्दे ॥ प्रागुदीच्यां गता रेखाः कुर्यादेकोनविंशतिः ॥ खंडेन्दुस्त्रिपदैः कोणे
शृंगला पंचभिः पदैः ॥ एकादशपदा वल्ली भद्रं तु नवभिः पदैः ॥ चतुर्विंशत्पदा
वापि परिधिः विंशतिपदैः ॥ मध्ये तु षोडशभिः कोष्ठैः पञ्चमष्टदलं स्मृतं ॥ श्वेतैन्दुः
शृंगला कृष्णा वल्ली नीलेन पूरयेत् ॥ भद्राक्षणा सिता वापी परिधि पीतवर्णिका ॥
बाह्यान्तरदलैः श्वेता कर्णिका पीतवर्णिका ॥ परिध्या वेष्टितं पञ्च बाह्ये सत्वरजस्त-
मः ॥ तन्मध्ये स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्यांश्च सुरासुरान् ॥ एवं मंडलं विलिख्य ॥ यज-
मानान्वित आचार्यो ग्रहवेद्यां सर्वतोभद्रे मंडलदेवताः स्थापयेत् ॥ तद्यथा ॥ ब्रह्म-
जज्ञान० प्रजापतिरूपिः त्रिष्टुपछंदः ब्रह्मादेवता मंडले ब्रह्मस्थापने पूजने च वि-

नियोगः ॥ ॐ ब्रह्मजज्ञानमिति मंत्रान्ते ब्रह्माणवावाह स्यापयेत् (एवं सर्वत्र) उ-
दीचीमारभ्य वायव्यकोणपर्यन्तं कुबेरादि वायुपर्यन्तान् अष्टौ लोकपालान् स्था-
पयेत् ॥ वयं सोमेत्यस्य वंधुकऋषिः गायत्रीछंदः सोमो देवता सोमस्थापने पूजने
विनियोगः ॥ वयंसोमेति उदीच्यां सोमं ॥ तमीशानं गौतमऋषिः जगतीछंदः
ईशानो देवता ईशानस्याप ॐ तमीशानं ईशान्यां ईशानं ॥ आतारं ग-
र्गऋषिः त्रिष्टुप्छंदः इन्द्रो देवता इन्द्रं ॥ ॐ आतारमिन्द्रं प्राच्यां इन्द्रं ॥ त्व-
न्नो अग्ने तव देवेत्यस्य हिरण्यस्तुप आंगिरस ऋषिः जगतीछंदः अग्निर्देवता अग्नि
स्थापने ॥ ॐ त्वन्नो अग्ने तव देवेत्याग्नेयामग्निं ॥ सुगन्तु पन्यामित्यस्य प्रजा-
पतिऋषिः प्रियमो देवता यमस्थापने ॥ ॐ सुगन्तुपन्यां दक्षिणस्यां यमं ॥ असुन्वे-
ति ० प्रजापतिऋषिः त्रिष्टुप्छंदः निर्ऋतिर्देवता निर्ऋति ॥ असुन्वे ० नैऋत्यां भिर्ऋति
तत्त्वायामीत्यस्य शुनः शेषऋषिः त्रिष्टुप् छंदः वरुणो देवता वरुणस्थापने ॥ ॐ तत्त्वा-
यामिति प्रतीच्यां वरुणं ० आनो नित्युद्धि ० वायव्यां वारुं सुगावो देवा इति मंत्रेण वा-
युसोममध्ये अष्टवसून् ॥ रुद्राः संसृज्येति प्रजापतिऋषिः अनुष्टुप् छंदः रुद्रो देवता रुद्र-
स्थापने ॥ ॐ रुद्राः संसृज्येति सोमेशानयोर्मध्ये एकादशरुद्रान् ॥ यज्ञो देवानां ० कृत्स्न-
ऋषिः यजुरन्ता त्रिष्टुप्छंदः आदित्या देवता द्वादशादित्य ॥ ॐ यज्ञो देवानां ० ईशाने-
न्द्रयोर्मध्ये द्वादशादित्यान् ॥ यावांकशा ० मेधातिथिऋषिः यजुरन्ता गायत्रीछंदः अ-
श्विनो देवता अश्विनौ ॥ ॐ यावांकशा ० इन्द्राग्निमध्ये अश्विनौ ॥ मासश्च ऋषिः
मधुछंदाऋषिः गायत्रीछंदः विश्वेदेवा देवता विश्वेदेवाः स्थापने ॥ ॐ मासश्च
ऋषिः पणीधृत ० अग्नियममध्ये सपैतृकान् विश्वेदेवान् ॥ अभित्यदेवं प्रजापतिऋषिः
अष्टिछंदः सप्तयज्ञो देवता यज्ञस्थापने ॥ ॐ अभित्यदेवं इत्यादिना ऋक्तुष्टुपा-
स्वः इत्यन्तेन मंत्रेण यमनैर्ऋतिमध्ये सप्तयज्ञान् ॥ नमोस्तु सपेंभ्यः प्रजापतिऋषिः
अनुष्टुप्छंदः सर्पा देवताः सर्पस्थापने ॥ ॐ नमोस्तु सपेंभ्यः नैऋतिवरुणमध्ये
सर्पान् ॥ ऋतापाठं देवाऋषयः गंधर्वाप्सरः देवता गंधर्वाप्सरसः स्थापने ॥
ॐ ऋतापाठेति वरुणवायुमध्ये गंधर्वाप्सरसः ॥ १७ ॥ यदक्रन्दं जमदग्निदीर्घतमा-
वृषी त्रिष्टुप्छंदः स्कंदो देवता स्कन्दस्थापने ॥ ॐ यदक्रन्दं ब्रह्मसोमयोर्मध्ये
स्कन्दं ॥ तत्रैव नाममंत्रेण नंदीश्वरं सूत्रमहाकालौ ॥ २० ॥ अदितिर्द्यौ ० ब्रह्मे-
शानयोर्मध्ये यज्ञादीन् सप्त ॥ २१ ॥ अवे अंबिके ० ब्रह्मेन्द्रमध्ये दुर्गा ॥ २२ ॥
इदं विष्णुरित्यस्य मेधातिथिऋषिः गायत्रीछंदः विष्णुर्देवता विष्णुस्थापने ॥ इदं
विष्णुरित तत्रैव विष्णुं ॥ २३ ॥ पितृभ्यः प्रजापत्यश्वितरस्वत्या ऋषयः सर्वाणि
यज्ञं पितरो देवताः स्वधास्थापने ॥ पितृभ्य इति ब्रह्माग्निमध्ये स्वधां ॥ २४ ॥

परमृत्यावित्यस्य संकसुकऋषिः त्रिष्टुपछंदः मृत्युर्देवता मृत्युरोगस्थापने० ॐ पर-
 मृत्याविति ब्रह्मयममध्ये मृत्युरोगौ॥२५॥ गणानां० प्रजापतिऋषिः त्रीणि यजुंषि
 गणपतिर्देवता गणपतिस्थापने० ॥ ॐ गणानांत्वेति ब्रह्मनिर्ऋतिमध्ये गणपति॥२६॥
 शन्नोदेवीरित्यस्य दध्यअथर्वणऋषिः गायत्रीछंदः आपोदेवता अपःस्थापने० ॥ ॐ
 शन्नोदेवी० ब्रह्मवरुणमध्ये अपः॥२७॥ मरुतोयस्मेत्यस्य गौतमऋषिः गायत्रीछंदः
 मरुतो देवता मरुतः स्थापने० ॐ मरुतो यस्येति ब्रह्मवायुमध्ये मरुतः॥२८॥ स्यो-
 नापृथिवीत्यस्य मेघातिथिऋषिः गायत्रीछंदः पृथिविदेवता गायत्रीस्थापने०॥ स्योना
 पृथिवीति ब्रह्मणः पादमूले पृथिवी॥ २९॥ पंचनद्य इति तत्रैव गंगादिनदीः॥
 इमं म इत्यस्य वरुणेति तत्रैव सप्तसागरान्० ॥ तदुपरि नाम्ना मेरुं॥ ३२॥ वाद्ये
 सोमादिसमीपे आयुधानि क्रमेण स्थापयेत्॥ गदायै० त्रिशूलाय० वज्राय० श-
 क्तये० दंढाय० खड्गाय० पाशाय० अंकुशाय०॥४०॥ तद्वाद्ये उत्तरादिक्रमेण॥
 गौतमाय० भरद्वाजाय० विश्वामित्राय० कश्यपाय० जमदग्नये० वसिष्ठाय० अत्रये०
 अरुंधत्यै०॥४८॥ तद्वाद्ये प्रागादिक्रमेण॥ ऐन्द्यै० कौमार्यै० ब्राह्म्यै० वाराह्यै०
 चामुंडायै० वैष्णव्यै० माहेश्वर्यै० वैनायक्यै०॥५६॥ इति प्रतिष्ठाप्य प्रत्येकं सह वा
 पूजयेत्॥ ततस्तस्यामेव वेद्यामास्तुते वस्त्रे विरचिताष्टदलपत्रे लिखितवक्ष्यमाणमंडले-
 ष्वादिस्थादिग्रहादीन् स्थापयन्ति इति केचित्॥ अन्येतु सर्वतोभद्रमंडलदेवतास्थापनं
 तत्पूजनं विनैव ग्रहवेद्यामास्तुते वस्त्रे विरचिताष्टदलपत्रे लिखितवक्ष्यमाणमंडलेष्वा-
 दिस्थादिग्रहान् स्थापयन्ति॥ वाजसनेयीनामाचारोऽप्येवं॥ इति॥

॥ अथ ग्रहस्थापनप्रयोगः ॥

देशकालौ संकीर्य अमुकद्रुक्कर्मणि आदिस्थादिग्रहाणां स्थापनं पूजनं च
 करिष्ये इत्याचारात् संकल्पं विधाय स्थापयेत्॥ प्रणवस्य ब्रह्माऋषिः दैविगायत्री-
 छंदः परमात्माग्निर्देवता महाव्याहृतीनां क्रमेण विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजा ऋषयः
 सर्वासां प्रजापतिर्ऋषिः यथाक्रमं दैविगायत्रीदैव्युष्णिक् दैविगायत्रीछंदांसि अग्नि-
 वायुसूर्याश्च देवताः सूर्याद्यावाहने विनियोगः॥ ॐ भूर्भुवः स्वः कर्त्तुमादेशोऽद्भ्यः का-
 श्यपगोत्र रक्तवर्णं सूर्ये इहागच्छेत्पावाहा॥ आकृष्णेत्यस्य हिरण्यस्तूप्रांगिरसऋषिः
 त्रिष्टुपछंदः सविता देवता सूर्यस्थापने०॥ ॐ आकृष्णेति मंत्रान्ते सूर्ये इह तिष्ठेति
 ग्रहमध्ये विरचिताष्टदलपत्रकणिष्ठायां द्वादशांगुले वर्तुले रक्तमंडले प्राङ्मुखं सूर्यं
 रक्तपृष्णाक्षतैः स्थापयेत्॥ ॐ भूर्भुवः स्वः यमुनातीरोद्भव आत्रेयसगोत्र शुक्रवर्णं
 सोमइहागच्छेत्पावाहा॥ इमं देवा इत्यस्य वरुणऋषिः अत्यष्टिछंदः सोमोदेवता

सोमस्थापने० ॥ ॐ इमं देवा० सोमइह तिष्ठेत्याग्नेयदले चतुरस्रे श्वेतचतुरंगुल-
 मंडले प्रत्यङ्मुखं सोमं श्वेतपुष्पाक्षतैः स्थापयेत् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अवन्तीदेशोद्भव
 भारद्वाजसगोत्र रक्तवर्ण भौम इहागच्छेत्यावाह ॥ अग्निमूर्द्धेत्यस्य विरूपाक्ष ऋषिः
 गायत्रीछंदः अंगारको देवता अंगारकस्थापने० ॥ ॐ अग्निमूर्द्धेति पंत्रान्ते भौम
 इह तिष्ठेति दक्षिणदले त्र्यंगुले रक्तमंडले दक्षिणमुखं भौमं रक्तपुष्पाक्षतैः स्थापये-
 त् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः मगधदेशोद्भव आत्रेयसगोत्र पीतवर्ण बुध इहागच्छेत्यावाह ॥
 उद्बुध्यस्वाग्न इत्यस्य परमेष्ठीऋषिः त्रिष्टुप्छंदः बुधोदेवता बुधस्थापने विनि-
 योगः ॥ ॐ उद्बुध्यस्वाग्न० बुध इह तिष्ठेति ईशानदले बाणाकृतौ पीते चतुरं-
 गुले मंडले उद्बुद्धमुखं बुधं पीतपुष्पाक्षतैः स्थापयेत् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सिंधुदेशो-
 द्भव आंगिरसगोत्र पीतवर्ण गुरो इहागच्छेत्यावाह ॥ बृहस्पते अतीत्यस्य घृतसमद-
 ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः बृहस्पतिर्देवता बृहस्पतिस्थापने० ॥ ॐ बृहस्पते अति अदय-
 दयं० गुरो इह तिष्ठेत्युत्तरदले दीर्घचतुरस्रे पीतवर्णपदंगुलमंडले उद्बुद्धमुखं बृहस्पति
 पीताक्षतैः स्थापयेत् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः भोजकदेशोद्भव मार्गवसगोत्र शुक्रवर्ण शुक्र
 इहागच्छेत्यावाह ॥ अन्नात्परिसृतस्य अश्विसरस्वतीन्द्राऋषयः अतिजगतीछंदः शु-
 क्रोदेवता शुक्रस्थापने० ॥ ॐ अन्नात्परिसृत० शुक्र इह तिष्ठेति पूर्वदले पंचास्त्रे
 नवांगुलमंडले माद्भुतं शुक्रं शुक्रपुष्पाक्षतैः स्थापयेत् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सौराष्ट्र-
 देशोद्भव काश्यपसगोत्र कृष्णवर्ण शनैश्चर इहागच्छेत्यावाह ॥ शन्नोदेविरित्यस्य
 दध्यंगायर्वणऋषिः गायत्रीछंदः शनिर्देवता शनैश्चरस्थापने० ॥ ॐ शन्नोदेवि०
 शनैश्चर इह तिष्ठेति पश्चिमे द्व्यंगुलमंडले कृष्णवर्णे धनुषाकृतिमंडले प्रत्यङ्मुखं
 शनिं कृष्णपुष्पाक्षतैः स्थापयेत् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः राठिनसदेशोद्भव पैठिनसगोत्र
 कृष्णवर्ण राहो इहागच्छेत्यावाह ॥ कयानश्चित्र इत्यस्य वामदेवऋषिः गायत्रीछंदः
 राहुर्देवता राहुस्थापने० ॥ ॐ कयानश्चित्र० नैऋत्ये शूर्वाकारे कृष्णवर्णे द्वादशां-
 गुलमंडले दक्षिणमुखं राहुं कृष्णपुष्पाक्षतैः स्थापयेत् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अवन्तिदे-
 शोद्भव जैमिनिगोत्र चित्रवर्ण केतो इहागच्छेत्यावाह ॥ केतुकृष्णव० मधुछंदाऋषिः
 अनिरुक्तागायत्रीछंदः केतुर्देवता केतु स्थापने० ॥ ॐ केतुकृष्णवन्निति वायव्ये
 ध्वजाकारे चित्रवर्णे पदंगुलमंडले धूम्रवर्णपुष्पाक्षतैः दक्षिणमुखं केतुं स्थापयेत् ॥
 केतूनां बहुत्वेषि पूजादौ बहुत्वविशिष्टमेकदेवतात्वं ॥ सर्वान् आदित्याभिष्टु-
 खान् स्थापयेत् ॥ इत्युक्तं मात्स्ये ॥

“ अयाधिदेवतास्थापनम् ”—अयाधिदेवताः सर्वे श्वेतपुष्पाक्षतैः स्थापयेत् ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः यद् इहागच्छेत्यावाह ॥ त्र्यंबकमिति वसिष्ठऋषिः अनुष्टुप्छंदः

अथैवको रुद्रो देवता रुद्रस्यापने० ॥ ॐ अथैवकंयजापने० सूर्यादुत्तरतो रुद्रं स्यापये-
त् ॥ ॐ उमे इहागच्छ० श्रीश्वते० नारायणऋषिः त्रिष्टुप्छंदः उमादेवता उमा-
स्यापने० ॥ ॐ श्रीश्वते० सोमदक्षिणे उमां० ॥ स्कन्द इहा० यदक्रन्द० भार्गवो
जमदग्निदीर्घतमावृषी त्रिष्टुप्छंदः स्कन्दोदेवता स्कन्दस्यापने० ॥ ॐ यदक्रन्द०
भौमदक्षिणभागे स्कन्दे० ॥ विष्णो इहा० विष्णोरराट्म० प्रजापतिऋषिः विष्णु-
देवता विष्णुस्यापने० ॥ ॐ विष्णोरराट्मसीत्यारभ्य विष्णवेत्यन्ते बुधपश्चिमे
विष्णुं० ॥ ब्रह्मन्निहागच्छ० आब्रह्मन्मित्यस्य प्रजापतिऋषिः यजुः ब्रह्मादेवता
ब्रह्मस्यापने० ॥ आब्रह्मन्० गुरोःपूर्वभागे ब्रह्माणं० ॥ इन्द्र इहा० सजोषा इन्द्र०
विश्वामित्रऋषिः त्रिष्टुप्छंदः इन्द्रोदेवता इन्द्रस्यापने० ॥ सजोषा इन्द्र० शुक्रात्मा-
च्यामिन्द्रं० ॥ यम इहा० यमायत्वा० दध्यंगायर्वणऋषिः यजुप्छंदः यमोदेवता यम-
स्यापने० ॥ यमाय स्वांगिरस्वत इत्यारभ्य धर्मः पित्र इत्यन्तेन शनेरानेयभागे
यमं० ॥ काल इहा० कार्पिरसि० प्रजापतिऋषिः अनुष्टुप्छंदः कालोदेवता काल-
स्यापने० ॥ ॐ कार्पिरसीति मंत्रान्ते राहोरीशान्यां कालं० ॥ चित्रगुप्त इहा० ॐ
चित्रावसो इत्यस्य यजुर्जगतीछंदः चित्रगुप्तो देवता चित्रगुप्तस्यापने० ॥ ॐ चित्रा-
वसो स्वस्तिते० केतोर्नैर्ऋत्यां चित्रगुप्तं ॥ ९ ॥ इति ॥

“अथ प्रत्यधिदेवतास्यापनम्”—शुक्लपुष्पासत्तैरेव ग्रहाधिदेवतयोर्मध्ये आदि-
त्यादिक्रमेण अग्न्याद्याः सर्वाः प्रत्यधिदेवताः स्यापयेत् ॥ तद्यथा ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः
अग्ने इहागच्छेत्यावाह ॥ अग्निदत्तं विरूपाक्षऋषिः गायत्रीछंदः अग्निदेवता
अग्निस्यापने० ॥ ॐ अग्निदत्तं इति मंत्रान्ते अग्ने इह तिष्ठेति अग्निं० ॥ आप इ-
हा० आपोहिष्ठेत्यस्य सिधुद्वीपऋषिः गायत्रीछंदः आपो देवता अपां स्यापने० ॥
ॐ आपोहिष्ठा० आपः॥ पृथिवी इहा० स्योना पृथिवी० मेघातिथिऋषिः गायत्रीछंदः
पृथिवी देवता पृथिवीस्यापने० ॥ स्योना पृथिवी० पृथिवी० विष्णो इहा इदं वि-
ष्णुं० मेघातिथिऋषिः गायत्रीछंदः विष्णुदेवता विष्णुस्यापने० ॥ ॐ इदं विष्णुं०
विष्णुं० ॥ इन्द्र इहा० इन्द्र आसां० अपतिरय ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः इन्द्रोदेवता इन्द्र
स्यापने० ॥ ॐ इन्द्र आसां० इन्द्रे० ॥ इन्द्राणि इहा० अदित्यैरास्नासीतस्य दध्यं-
गायर्वणऋषिः यजुस्त्रिष्टुप् वा इन्द्राणि देवता इन्द्राणि स्यापने० ॥ ॐ अदित्यैरा-
स्नासीत्यारभ्य धर्मायदीध्येत्यन्ते इन्द्राणि० ॥ प्रजापते इहा० प्रजापत इत्यस्य हि-
रण्यगर्भऋषिः त्रिष्टुप्छंदः प्रजापतिदेवता प्रजापतिस्यापने० ॥ ॐ प्रजापते नत्वं
दित्यन्ते० प्रजापतिं० ॥ सर्पा इहा० नमोऽस्तु सर्पेभ्य० सर्पान्० ॥ ब्रह्मन् इहा०

ब्रह्मज्ञानं प्रजापतिकृपिः ब्रह्मादेवता ब्रह्मस्थापने० ॥ ॐ ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मा-
णं ॥ उत्पत्त्यपरिमलकाराद्यस्तु ग्रहाणां दक्षिणपार्श्वे प्रत्यधिदेवताः स्थाप्या इत्याहुः

“अयं पंचलोकपालानां स्थापनम्”-गणानां त्वेत्यस्य प्रजापतिकृपिः यजु-
र्गणपतिदेवता गणपतिस्थापने० ॐ गणानां त्वा० राहोरुत्तरतः गणपतिं स्था-
पयेत् दुर्गेइहा० अंवे अंबिके० प्रजापतिकृपिः त्रिष्टुप्छंदः दुर्गादेवता दुर्गास्थापने० ॥
ॐ अंवे अंबिके० शनैरुत्तरतो दुर्गा० ॥ वायो इहा० वायो गेते० श्रुत्समदकृपिः
गायत्रीछंदः वायुदेवता वायुस्थापने० ॥ वायोयेते० सूर्यादुत्तरतो वायुं० ॥ आ-
काश इहा० घृतं घृतपावानं० प्रजापतिकृपिः ऋचां पंक्तिछंदः आकाशोदेवता
आकाश स्थापने० ॥ ॐ घृतं घृतपावानं० राहोर्दक्षिणत आकाशं० ॥ अश्विनौ
इहा० यावांकशे० मेवातिथिः ऋपिः गायत्रीछंदः अश्विनौ देवता अश्विनौ
स्थापने० ॥ ॐ यावां कशे० केतोर्दक्षिणतः अश्विनौ० ॥ ६ ॥ एतानि विनाय-
कादिस्थानानि चिन्तामणौ ॥ विनायकादीन् पंचोत्तर एवेति संप्रदायः ॥ उत्तरतो
क्षेत्राधिपतिं वास्तोष्पतिं चावाहयेदित्येके ॥ क्षेत्राधिपते इहा० नहि स्पशमित्यस्य
विश्वामित्रकृपिः त्रिष्टुप्छंदः क्षेत्राधिपतिदेवता क्षेत्राधिपतिस्थापने० ॥ ॐ नहि
स्पश० क्षेत्राधिपतिं० ॥ वास्तोष्पते० वास्तोष्पत इत्यस्य वसिष्ठकृपिः त्रिष्टुप्छंदः
वास्तोष्पतिदेवता वास्तोष्पतिस्थापने० ॥ ॐ वास्तोष्पते प्रति० वास्तोष्पतिं० ॥ ए-
वं द्वात्रिंशदेवता इत्युक्ता नारायणादयः ॥ हेमाद्रौ तु दिक्पालानामपि सूर्याभिमुखत्वा-
नां दिक्षु स्थापनाद्युक्तं ते चाष्टौ स्थाप्याः ॥ इति केचिन् ॥ दर्शेति मदनरत्ने इति॥

“अयं दिक्पालदेवतास्थापनम्”-ॐ भूर्भुवः स्वः इन्द्र इहा० त्रातारमित्यस्य
गर्गकृपिः त्रिष्टुप्छंदः इन्द्रो देवता इन्द्र स्थापने० ॥ ॐ त्रातारमिन्द्रं० पाच्यामिन्द्रं० ॥
अग्ने इहा० त्वन्नो अग्ने० हिरण्यस्तुप अंगीरसकृपिः त्रिष्टुप्छंदः अग्निदेवता
अग्निस्थापने० ॥ ॐ त्वनो अग्ने० आग्नेयामसि० ॥ यम इहा० सुगन्तुपन्थां०
प्रजापतिकृपिः त्रिष्टुप्छंदः यमो देवता यमस्थापने० ॥ ॐ सुगन्तु पन्थां० दक्षि-
णस्यां यमं० ॥ नैर्ऋते इहा० असुन्वन्तं० प्रजापतिकृपिः त्रिष्टुप्छंदः निर्ऋतिदेवता
निर्ऋतिस्थापने० ॥ ॐ असुन्वन्तं० नैर्ऋत्यां नैर्ऋतिं० ॥ वरुण इहा० तत्त्वायामि०
प्रतीच्यां वरुणं० ॥ वायो० आनोनिष्ठि० वायव्यां वायुं० ॥ सोम इहा० वयं
सोम० वंशुकृपिः गायत्रीछंदः सोमोदेवता सोमस्थापने० ॥ ॐ वयं सोम० उदीच्यां
सोमं० ॥ ईशान इहा० तमीशानं० गौतमकृपिः जगतीछंदः ईशानो देवता ईशान
स्थापने० ॥ ॐ तमीशानं० ईशान्यामीशानं० ॥ ब्रह्म इहा० अस्मे रुद्रा० प्रगाथ-

ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः ब्रह्मादेवता ब्रह्मस्यापने० ॥ ॐ अस्मेच्छ्रा० ईशानेन्द्रयोर्मध्ये
ब्रह्माणं० ॥ अनन्त इहा० स्योना पृथिवि० मेवातिथि ऋषिः गायत्रीछंदः अनन्त
स्यापने० ॥ ॐ स्योनापृथिवि० निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये अनन्त० ॥४४॥ एतच्च रु-
नारायणमते ॥ अन्येतु नैर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये ब्रह्मा ईशानेन्द्रयोर्मध्ये अनन्तं स्याप्य
मित्राहुः ॥ केचित्तु ब्रह्मानन्तयोः स्यापनं नेच्छन्ति ॥ एवं देवताः संस्थाप्याः म-
नोजूतिरिति मंत्रान्ते सूर्यः सुप्रतिष्ठितो वरदो भवेत्येवं सूर्यादीनां सर्वेषां प्रत्येकं म-
न्त्रादृत्या प्रतिष्ठां विधाय पूजां कुर्यात् ॥इति॥

॥ अथ मत्स्यपुराणोक्तनवग्रहध्यानम् ॥

पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ॥ सप्ताश्वरयसंयुक्तो द्विभुजः स्यात् सदा
रविः ॥ १ ॥ श्वेतः श्वेतांबरधरो दशाश्वश्वेतभूषणः ॥ गदापाणिर्द्विभुजश्च कर्तव्यो
वरदः शशिः ॥२॥ रक्तपात्स्यांबरधरः शक्तिशूलगदाधरः ॥ चतुर्भुजो मेपगामी वरदः
स्याद्भद्रासुतः ॥३॥ पीतपात्स्यांबरधरः कर्णिकारसमद्युतिः ॥ खड्गचर्मगदापाणिः
सिंहस्थो वरदो युधः ॥४॥ देवदैत्यगुरुस्तः पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ ॥ दंढिनौ वरदौ
कार्यौ साक्षसूत्रकर्षदल ॥ ५ ॥ इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो वृधवाहनः ॥ बाणवा-
णासनधरः कर्तव्योर्कसुतः सदा ॥ ६ ॥ करालवदनः खड्गचर्मशूलीवरमदः ॥ नीलः
सिंहासनस्थश्च राहुरत्र मग्नस्यते ॥७॥ धूम्रा दिवाहवः सर्वे गदिनो विज्ञाननाः ॥
वृध्रासनगता नित्यं केनचः स्युर्वरमदा ॥८॥ सर्वे किरीटिनः कार्यो ग्रहा लोकहिता-
वहाः ॥ अंगुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतप्रष्टोत्तरं शतं ॥ ९ ॥ “ विष्णुधर्मोत्तरे ” पंच-
षड्वक्त्रो वृषारूढः प्रतिश्वत्रं त्रिलोचनः ॥ कपालशूलखट्वांगी चद्रमौलिः सदाशिवः
॥१॥ अक्षसूत्रं च कपलं दर्पणं च कपंदलं ॥ उमा विमर्शिहस्तेषु पूजिता त्रिदशैरपि
॥२॥ हुमारः पण्डितः कार्यः शिखंडकविभूषणः ॥ रक्तांबरधरो देवो सदा मयूरवाहनः
॥३॥ कुकुटश्च तथा धेटा तस्य दक्षिणहस्तयोः ॥ पताका चैनयन्त्याख्या शक्तिः
कार्या च वामयोः ॥४॥ विष्णुः कौमोदकी पञ्चशखचक्रधरः क्रमात् ॥ प्रदक्षिणं
दक्षिणाधः करदारभ्य नित्यशः ॥५॥ पद्मासनस्थो जटिलो ब्रह्मा कार्यश्चतुर्मुखः ॥
अक्षमालां सुवं विभ्रत् पुस्तकं च कपंदलं ॥६॥ वासः कृष्णाजीने तस्य पार्श्वे हंस-
स्तथैव च ॥ चतुर्दन्तगजारूढो वज्रो कुलिशमृत्करः ॥७॥ शचीपतिः प्रकर्तव्यो ना-
नामरणभूषितः ॥ इषञ्जीलः यमः कार्यो दंडहस्तो विज्ञानता ॥८॥ रक्तसक् पाश-
हस्तश्च महामहिषवाहनः ॥ काळं करालवदनो नीलांगश्च विभीषणः ॥ ९ ॥ पाश-
हस्तो दंडहस्तः कार्यो वृश्चिकरोमान्न ॥ अपीच्यवेपं स्वाकारं द्विभुजं सौम्यदर्शनं

॥१०॥ दक्षिणे लेखनीं चित्रगुप्त वामे तु पत्रकं ॥ पिङ्गलश्चक्रेशान्तः पीनाङ्गाज
 वरोहणः ॥११॥ पिङ्गाक्षत्रितयोरुण इति वा पाठः ॥ छागस्थसाक्षसूत्रोऽग्निसप्तार्चिः
 शक्तिधारकः ॥ चिन्हितं च परेणास्यकरमन्यं प्रकल्पयेत् ॥१२॥ आपः त्रिरूपधा-
 रिण्यः श्वेतमकरवाहनः ॥ दधानाः पाशकलशौ मुक्ताभरणभूषिताः ॥१३॥ शुक्र-
 वर्णा मही कार्या दिव्याभरणभूषिताः ॥ चतुर्भुजा सौम्यवपुश्चन्द्रांशुसदृशवरा ॥१४॥
 रक्तपात्रं सस्यपात्रं पात्रपौषधिसंयुतं ॥ पद्मं करे च कर्तव्यं भुवो पाण्डवनन्दन ॥१५॥
 दिग्गजानां चतुर्णां सा कार्या वृष्णगता तथा ॥ विष्णोरिन्द्रस्य च लक्षणमुक्तं ॥१६॥
 वामे शच्याः करे कार्याः सौम्यसंतानपञ्जरी ॥ वरदा पण्डिता कार्या द्विभुजा च
 तथा शची ॥१७॥ यज्ञोपवितो हंसस्य एकवज्रश्चतुर्भुजः ॥ अक्षं सुखं सुखं विभ्रतु
 कुण्डिकां च प्रजापतिः ॥१८॥ अक्षं च अस्रमालां च कुण्डिकां च कमण्डलुं ॥ अस-
 सूत्रधराः सर्वे कुण्डिकापुच्छभूषणाः ॥१९॥ एकभागस्त्रिभागो वा सर्वे कार्याश्च भी-
 षणाः ॥ ब्रह्मलक्षणप्रागुक्तं ॥२०॥ अयं विनायकादिप्रतिमालक्षणानि विष्णुर्मो-
 चरे ॥ चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्तव्योऽज गजाननः नागपञ्चोपवीतश्च शशाङ्कतरोत्तरः ॥२१॥
 दक्षे दन्तं करे दद्यात् द्वितीये चाक्षसूत्रकं ॥ तृतीये परशुं दद्यात् चतुर्थे मोदकं तथा
 ॥२२॥ शक्तिवार्यं तथा शूलं खड्गं चक्रं च दक्षिणे ॥ चन्द्रविषमयोभागे खेटमूर्ध्नि-
 कपालकं ॥२३॥ मुक्तकं च बिभ्राणं सिंहारुडोरुदिग्भुजा ॥ एषा देवि समुद्रिष्टा
 दुर्गा दुर्गात्तिहारिणी ॥ २४ ॥ घावद्धरिणपृष्ठस्यो ध्वजधारिसमीरणः ॥ वरदान-
 करो धूम्रवर्णः कार्यो विजानता ॥ २५ ॥ नीलोत्पलाभं गगनं तद्वर्णावरधारि च ॥
 चन्द्रार्कहस्तं कर्तव्यं द्विभुजं सौम्यखण्डवत् ॥ २६ ॥ द्विभुजो सौम्यवरदौ कर्तव्यौ-
 रूपसंयुतौ ॥ तयोरोपधयः कार्याः दिव्या दक्षिणहस्तयोः ॥ २७ ॥ वामयोः पु-
 स्तकौ कार्यौ दर्शनीयौ तथा द्विजाः ॥ एकस्य दक्षिणे पार्श्वे वामे चास्य च यादव
 ॥ २८ ॥ नारीपुर्णं प्रकर्तव्यं सुरूपं च रुदर्शनं ॥ रत्नपाण्डकरे कार्यं चन्द्रं शुक्लावरे
 तथा ॥ २९ ॥ अयं लोकपालस्वरूपाणि ॥ तत्रेन्द्राग्निवपुर्ब्रह्मरूपाः प्रधिप्रत्यधि-
 देवतासूक्तान्येव ॥ खड्गचर्मधरो बालो निर्दतिर्निर्वाहनः ॥ ऊर्वकेशो विरूपाक्षः
 करालः कालिकापिपः ॥ ३० ॥ नागपाशधरो रक्तमूरणः पद्मनिपतिः, वरुणोऽनु-
 पतिः स्वर्णः वर्णो मकरवाहनः ॥३१॥ बायुर्विनायकादिपञ्चके उक्तः ॥ सोमो ग्रहेषु ॥
 अनन्तः प्रत्यधिदेवतासु वर्णितः ॥ इति ध्यानम् ॥

“ अथ सूर्यादिग्रहाणां पूजाप्रकारः ”—आकृष्णेन० इति मंत्रं पठित्वा सूर्या-
 यनमः आवाहनं सम० ॥ आसने पाद्यं अर्घ्यं आचमनीयं पंचामृतस्नानं स्नानं पुन-
 रानमनीयं रक्तवस्त्रं ब्रह्मान्ते आचमनीयं उपवीतं आचमनं रक्तचन्दनं रक्तपुष्पाणि

धूपं दीपं नैवेद्यं आचमनं फलं तांबूलं दक्षिणां प्रदक्षिणां नीराजनं पुष्पांजलिं इत्या-
द्युपचारान् समर्प्य नमस्कुर्यात् ॥ एवं होमप्रकरणे वक्ष्यमाणस्तत्तन्मंत्रैः सोमाय नमः
इत्येवं प्रणवचतुर्थीनमोन्तेन नाममंत्रेण च सोमायनन्तान् देवान् पूजयेत् ॥ एताव-
त्पञ्चकौतु आवाहितादित्यादिदेवताभ्यो नम इति मंत्रेण सर्वे पूजनीयाः तत्र वासां-
सि ग्रहवर्णानि देवानि ॥ रविभौमयोः रक्तचंदनं चन्द्रशुक्रयोः श्वेतं बुधगुरोः कुं-
कुमयुतं शनिराहुकेतून् आकृष्णागुरुं ॥ पुण्याणि तट्टणानि ॥ धूपास्तु सल्लकीनिर्या-
सधूपः सूर्याय घृताक्तयवधूपश्चंद्राय सर्जरसोभौमाय अगुरु बुधाय सिंहको गुरवे
बिल्वागुरुः शुक्राय गुग्गुलुः शनिश्चराय राहवे केतवे च लाक्षाधूपः ॥ सल्लकी निर्यास
कंडुरुक सर्जसाल सिंहलकं इति मध्यदेशे प्रसिद्धं ॥ तस्य रसः बिल्वागुरुं विद्वफलं
निर्याससहितपागुरुं ॥ घृतदीपाः ॥ नैवेद्यानि तु शुद्धोदनं सूर्याय ॥ घृतपायसमि-
न्दये ॥ नीवारौदनहविष्यान्नमंगारकाय ॥ सीरयुतशाष्टिकोदनं बुधाय ॥ दध्योदनं-
गुरवे ॥ घृतोदनं शुक्राय ॥ तिलपाषाणितोदनं शनिश्चराय ॥ मांसोदनं राहवे ॥
चित्रोदनं केतवे ॥ अधिदेवतादिभ्यस्तु वासो गंधपुष्पाणि श्वेतानि गुग्गुलधूपः
नैवेद्यं पायसादिर्यपालाभं ॥ विनायकादिपूजासु चंदनानुलेपनशतपत्रपुष्पगुग्गुल-
धूपघृतदीपघृतोदननैवेद्यादीनि ब्राह्मणि ॥ उक्तालामे सर्वेभ्यो वा पायसं ततः
सर्वमक्षयैश्चर्चयेत् ॥ इति वचनान्मोदकादीनि सर्वमक्ष्याणि निवेद्येत् ॥ तद्यथा ॥
एतानि मोदकादीनि भूरिमक्ष्याणि सूर्यादिभ्यो नवग्रहेभ्यो नम इति दद्यात् ॥ एतेषां
सूर्यादीनां सर्वेषां पूजापदार्थानुसमयेनैवेति मदनरत्नदानकाण्डे दानमयुक्ते च ॥ अत्र
पूजैव पदार्थो न तत्त्वैकौपचारसमर्पणं पदार्थः ॥ तस्य मृष्टिंस्तपदार्थावयवाच्च ॥ इति ॥

“ अथ कलशस्थापनम् ”—तत्रादौ ग्रहवेदीशानभागे गोमयोपलिप्ते सिनैस्तं-
दुल्लेखतुविंशतिदलमष्टदलं वा कमलं सकर्णिकं विलिख्य तस्यां कर्णिकायां मोहीन्नि-
धाय तेषु अग्रं कलशं वहिर्दध्यस्तत्रिभूषितं चंदनमालाचर्चितं पूर्ववत् कलशस्था-
पनविधिना पूर्णपात्रपिधानान्तेन संस्थाप्य ॥ तत्त्वायामीति मंत्रान्ते वरुण इहागच्छेति
तस्मिन्कलशे वरुणमावाह्य वरुणाय नम इति पूजयेत् ॥ कलशस्य मुखे ० ॥ इत्यादि-
कर्मत्रैः कलशमिमंत्रणं कुर्यात् ॥ तत इदं फलपुष्पमालाशोभितं विचित्रवर्णं वितानं
बृहस्पतिदेवतं सूर्यादिभ्यो नममेत्युत्सृज्य येषुपरि बध्नीयात् ॥ इति ॥

॥ अथ चतुःपष्टियोगिनीस्थापनम् ॥

आग्नेय्यां योगिनीपीठे महाकाशी महालक्ष्मी महासरस्वतीचतुःपष्टियोगिनी
स्कान्दे काशीखंडोक्ताम् पूजयेत् ॥ तद्यथा ॥ पीठे रक्तवस्त्रपाच्छाद्य पीठे पूर्वभागे
श्रीणि त्र्यम्बकाणि विलिख्य तेषु त्र्यम्बकेषु कलशस्थापनविधिना त्रीन् कलशान् क्रमेण

संस्थाप्य तेषु कलशेषु सुवर्णपद्मैः तिस्रः प्रतिमाः कृतान्धुचारणाः संस्थाप्य तासु
 प्रतिमासु ॐ भूर्भुवः स्वः महाकालीमावा० महाकक्षीमावा० महासरस्वतीमावा० ॥
 इति क्रमेणावाह्यं संस्थापयेत् ॥ ततस्तदग्रे अष्टौ व्यस्राणीत्येका पंक्तिः एवमष्टौ
 व्यस्रपंक्तिः कृत्वा तेषु व्युत्सेषु वक्ष्यमाणनामभिरावाह्यं संस्थाप्य पूजयेत् ॥ तदित्यं ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः गजाननामावा० इत्येकस्मिन् कोष्ठे संस्थाप्यैवमुत्तरेषु कोष्ठेषु सिंह-
 मृत्पादीन् स्थापयेत् ॥ तद्यथा ॥ सिंहमुख्यै० गृध्रास्यायै० काकतुंडिकायै० उष्ट्र-
 गीवायै० हयग्रीवायै० वाराह्यै० शरभाननायै० ॥ ८ ॥ द्वितीयपंक्तौ उल्लूकायै०
 शिवारावायै० मयूर्यै० चिकटाननायै० अष्टवक्रायै० कोटराक्ष्यै० कुम्भायै० विफट-
 लोचनायै० ॥ १६ ॥ तृतीयपंक्तौ शुष्कोदयै० ललनिहायै० श्वर्दण्डायै० वानरायै०
 रक्षाक्ष्यै० केकराक्ष्यै० बृहत्तुंडायै० सुराग्रियायै० ॥ २४ ॥ चतुर्थपंक्तौ कपालहस्तायै०
 रक्ताक्ष्यै० शुष्क्यै० श्वेन्यै० कपोतिकायै० पाशहस्तायै० दंढहस्तायै० मचंढायै०
 ॥ ३२ ॥ पंचमपंक्तौ चंदविक्रमायै० शिशुच्यै० पापहंश्यै० काल्यै० रुधिरपायिन्यै०
 वसाधमायै० गर्भमसायै० श्वहस्तायै० ॥ ४० ॥ षष्ठपंक्तौ ॥ अंभ्रमालिन्यै० स्थूलके-
 श्यै० घृहत्कुक्ष्यै० सर्पास्यायै० प्रेतवाहनायै० दंढशुकरायै० क्रोष्यै० मृगशीर्षायै०
 ॥ ४८ ॥ सप्तमपंक्तौ वृषाननायै० व्याघ्रास्यायै० धूम्रनिःश्वासायै० व्योमैकचरणो-
 ध्वंशायै० तापन्यै० क्षोपणीदृष्ट्यै० कोटयै० स्थूलनासिकायै० ॥ ५६ ॥ अष्टम-
 पंक्तौ विद्युःप्रभायै० बलाकास्यायै० मार्जार्यै० कटपूतनायै० अट्टाट्टाहासायै० कामा-
 क्ष्यै० मृगाक्ष्यै० मृगलोचनायै० ॥ ६४ ॥ ॐ मनोजूतिरिति मंत्रान्ते महाकालपाद्याः
 मृगलोचनान्ताः सुप्रतिष्ठिता भवन्त्विति प्रतिष्ठा ॥ ततः पदार्थानुसमयेन ॐ महा-
 काल्यै० इतिषोडशोपचारैः पंचोपचारैर्वा महाकालीं संपूज्य एवं महालक्ष्म्यै० महा-
 सरस्वत्यै० इति महालक्ष्मीं महासरस्वतीं च पूजयेत् ॥ ततो गजाननादिमृगलोना-
 म्वाभ्यो योगिनीभ्यो नम इत्येवं पूजयेत् ॥ ततो ब्राह्मणद्वारा सप्तशतीपाठं पाठयेत् ॥

॥ अथैकपंचाशत्क्षेत्रपालस्थापनम् ॥

वायव्यां क्षेत्रपालर्षादे एकपंचाशत्क्षेत्रपालान् पूजयेत् ॥ अयातः क्षेत्रपालानां
 वक्ष्ये पूजनमुत्तमं ॥ भृगुष्वादिदो भूत्वा न भूवं यत्तथा क्वचित् ॥ ग्रामेषु
 नगरे चैवं पूज्यन्ते य इतिार्थिभिः ॥ अपूमितास्तु कुर्वीत विघ्नान् शत-
 सहस्रशः ॥ तत्पूजनप्रकारस्त्येवं ॥ श्वेतवस्त्राच्छादिते र्षादे चतुरस्रं विक्लिरूप
 तिर्यङ्मान्यां च मूर्ध्नि रसमान्तरालं दद्यात् ॥ एवं समा नवकोश भवन्ति ॥ अष्ट-
 दलं पद्मं वा लिखेत् ॥ ततो गण्यकोष्ठे पद्मकर्मिकायां कलशोपरि स्थापयेत् तत्र
 सौवर्गीं प्रतिमां स्थापयेत् ॥ ततस्तस्यां प्रतिमायां ॐ नमोस्तु सर्वेभ्य इति मंत्रान्ते

क्षेत्रपालमावा० ॥१॥ ततः पूर्वदिक् कोष्टे ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अजराय० ॥ ६५-
पकाय० इन्द्रधौराय० इन्द्रमूर्त्तये० उक्षाय० कृष्णांडाय० ॥ ६ ॥ इति षट्कं स्या-
पयेत् ॥ आग्नेयकोणकोष्टे वरुणाय० बटुकाय० विष्णुक्ताय० लिप्तकाय० लिप्ता-
लोकाय० एकदंष्ट्राय० ॥१२॥ इति द्वितीयषट्कं ॥ दक्षिणादिकोणकोष्टे ऐराव-
ताय० औषधिनाय० वंधनाय० आचिकाय० कंबलाय० भीषणाय० ॥१८॥ इति
तृतीयषट्कं ॥ निर्ऋतिकोणकोष्टे ॥ गणकाय० घंटाय० व्यालाय० अंशाय० चंद्रवा-
रुणाय० फटाटोपाय० ॥२४॥ इति तृतीयषट्कं ॥ प्रतीचिदिक्कोष्टे ॥ जहालाय०
ऋतवे० घंटेभराय विकटाय० मणिमानाय० गणबंधाय० ॥३०॥ इति पंचमषट्कं ॥
वायव्यकोणकोष्टे ॥ मुंडाय० बद्धूकराय० सुधापाय० बैनाय० पवनाय० हुंडक-
र्णाय० ॥३६ इति षष्ठषट्कं ॥ उत्तरदिक्कोष्टे ॥ स्यविराय० दंतुराय० घनदाय०
नागरुर्णाय० महाबलाय० फेन्काराय० वीरकाय० ॥४२॥ इति सप्त ॥ ईशानदि-
क् कोष्टे ॥ सिंहाय० मृगाय० यक्षाय० मेघवाहनाय० तीक्ष्णाय० अमलाय० शु-
क्राय० ॥५०॥ एवं क्षेत्रपालान् संस्थाप्य ॥ मनोजूतिरिति मंत्रान्ते क्षेत्रपालं सुप्र-
तिष्ठितो भवेति क्षेत्रपालं प्रतिष्ठाप्य एवमजरादीन् सर्वान् प्रत्येकं प्रतिष्ठापयेत् ॥
अथवा मनोजूतिरिति मंत्रान्ते क्षेत्रपालादयः शुक्रान्ताः सुप्रतिष्ठिताः भवन्तिवति प्र-
तिष्ठा ॥ ततः क्षेत्रपालाय नम इत्येवं सर्वान् अजरादीन् प्रत्येकं षोडशोपचारैर्वा
मणवादिचतुर्थीनमोन्तेर्नामभिः पूजयेत् ॥ अथवा क्षेत्रपालादिभ्यः शुक्रान्तेभ्यो
नम इति पूजयेदिति ॥ रुद्रांगत्वेन योगिनीनां क्षेत्रपालानां च पूजने मूलं मृग्यम् ॥

॥ अथ द्वादशलिंगतोभद्रमंडलदेवताप्रकारः ॥

ग्रहपीठादुत्तरतो रुद्रयेषां द्वादशलिंगोद्भवं लिंगतोभद्रमंडलं विहित्वेत् ॥ तल्ले-
खनप्रकारस्तु ॥ अंग्रेये प्रागुदीच्या रेखाः षड्विंशत् प्रकल्पयेत् ॥ पदानि द्वादश-
शतं पंचविंशतिरेव च ॥ खंडेदुत्तिपदैः कोष्टे शृंखला षट्पदैः स्मृताः ॥ त्रयोदशपदा
बद्धी भद्रं तु नवभिः पदैः ॥ त्रयोदशपदा वापी लिंगमष्टादशैः स्मृतं ॥ लिंगत्रयस्य
पंतौ तु शोभा कोष्टा चतुर्दश ॥ तेषामुपरि पंतौ तु कोष्टाः सप्तदशैव तु ॥ पूजा-
पंक्तिस्तु विज्ञेया परितः परिकल्पिताः ॥ पूजापंत्यन्तरा पंतौ कोष्टा द्वयशीतिसंख्या ॥
परिधिः सच विज्ञेयो मंडलयोरंतराद्वयोः ॥ परिध्यन्तरकोष्टे तु सर्वतोभद्रमा-
ल्लिखेत् ॥ विशेषश्चात्र विज्ञेयः शृंखला षट्पदा भवेत् ॥ त्रयोदशपदा बद्धी भद्रं
तु नवभिः पदैः ॥ पंचविंशत्यदा वापी परिधिः षोडशात्मकः ॥ मध्ये नवपदं पत्रं
कर्णिका केसरान्वितं ॥ सत्त्वं रजस्तमो वर्णा परितो मंडलस्य तु ॥ त्रयः परिकरः

कार्यस्तत्र द्वाराणि कारयेत् ॥ सितेन्दुः शृङ्खलाः कृष्णा बल्ली नीलाः प्रकीर्षिता
भद्रं च वारुणं ज्ञेयं वापी स्यात् श्वेतकर्णिका ॥ लिङ्गानि कृष्णवर्णानि पार्श्वतो द्वा-
दशैव तु ॥ परिधिः पीतवर्णास्यात्क्रमलं पंचवर्णकमिति ॥ एवं लिङ्गतोभद्रमंडलं
विलिख्य पूर्ववन्मंडदेवताः समर्चयेत् ॥इति॥

॥ अथ रुद्रयंत्रस्थापनम् ॥

तत्रादौ प्रधानकलशस्थापनम् ततो लिङ्गतोभद्रमंडलकर्णिकायां ताम्रमयक-
लशं विधिना संस्थाप्य पूर्णपात्रस्थानेऽतिविशालं ताम्रपात्रं निधाय तत्र कार्पासं
क्षौमं वा यंत्रलेखनयोग्यं वस्त्रमास्तीर्य तस्मिन्वस्त्रे होमांगपीठपूनार्थं यंत्रं समा-
लिखेत् ॥ तत्र स्कंदपुराणे स्कंदमहादेव संवादे वक्तं ॥ तद्यथा ॥ प्रणम्य
जगतामीशमुमादेहाधेशपरिणं ॥ यंत्रोद्धारमहं वक्ष्ये रुद्रकल्पानुसारतः ॥ मध्ये वृत्तं स-
मालिख्य तन्मध्ये च दशाक्षरं ॥ बहिरष्टदलं पद्मं ततः षोडशपत्रकं ॥ चतुर्विंशति
पत्राब्जं द्वात्रिंशत्पत्रकं तथा ॥ चत्वारिंशत्पत्रकं तु वृत्तं सूर्यसप्तमभं ॥ पंचपदात्मकं वृत्तं
चतुरक्षं च भृगुहं ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रिगुणैः परितो वृत्तं ॥ चतुर्द्वारं द्वारदेशा-
द्बहिर्नागसमावृतं ॥ रुद्रपीठमिति ख्यातं देवतास्तत्र विन्यसेत् ॥ चत्वारिंशच्छतं
पैकं देवतानामुदाहृतं ॥ कर्णिकामध्यदेशे तु रुद्रं पंचास्यमालिखेत् ॥ नमो भगवते
रुद्रायेति तारादिकं न्यसेत् ॥ सोयं दशाक्षरो मंत्रः सर्वकामार्थसिद्धिदः ॥ प्रणवादि-
नमोन्तानि पंचास्यानि ततः परं ॥ सद्योजातं वामदेवमधोरं तदनन्तरं ततस्तत्पु-
रुषं मोक्तमीशानं पंचकं क्रमात् ॥ प्रधानमिदमाख्यातं प्रथमावरणस्ततः ॥ दले-
ष्वष्टसु नंदादीन् पूर्वादिक्रमतो न्यसेत् ॥ पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राची स्यात् यंत्रलेखने ॥
आदौ नंदीमहाकालौ गणेशद्वयभौ क्रमात् ॥ ततो भृगुरिति स्कन्दोपा चंडेश्वरसंज्ञकाः ॥
षोडशारे ततः पद्मे द्वितीयावरणे यजेत् ॥ अनन्तं च तदा सूर्यं शिवं चैरुपदं तथा ॥
एकरुद्रं त्रिमूर्तिं च श्रीकंठं वामदेवकं ॥ ज्येष्ठं श्रेष्ठं तथा रुद्रं कालं कलविकारणं ॥
बलं बलविकरणं बलप्रमयनं तथा ॥ तृतीयावरणे पद्मे चतुर्विंशदलं तथा ॥ अणिमा
महिमा चेति गरिमा लघिमा तथा ॥ प्राप्तिः प्राकाम्यभीक्षित्वं वक्षित्वं चाष्टसि-
द्धयः ॥ ततः परं क्रमेणैव न्यसेद्ब्राह्मणादि देवताः ॥ ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी
वैष्णवी तथा ॥ वाराहैन्द्री च चामुंडा चंडिका चेति ताः क्रमात् ॥ ततोऽष्टध्वमितां-
गादीन् भैरवानि न्यसेत्पुनः ॥ असितांगो रुद्रशंभुः क्रोध उन्मत्तभैरवः ॥ कालमी-
षणसंहारा भैरवाद्याष्टकीर्षिताः ॥ द्वात्रिंशत्पत्रके पूर्वं भवाष्टकमुदाहृतं ॥ ततो-
ऽनन्तो बासुकिश्च तक्षकश्च कुलीरकः ॥ कर्कोटकः शैलपालः कंबलेश्वरस्तथा ॥

ततोऽष्टौ न्यसेद्वैष्णवं पृथुं हृदयमर्जुनं ॥ शक्रान्तलेयं भरतं नीलं राममिति क्रमात् ॥
ततः कुलाचलानष्टौ दलेष्वष्टौ विन्यसेत् ॥ हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारि-
यात्रिकः ॥ मलयो हेमकूटश्च गंधमादनसंज्ञकाः ॥ चत्वार्यावरणान्येवं पंचमावरणे
ततः ॥ चत्वारिंशदले षष्ठे पंचमावरणे न्यसेत् ॥ इंद्रादिलोकपालानामष्टौ शक्ती-
स्तु विन्यसेत् ॥ शची स्वाहा च वाराही खड्गिनी वारुणी तथा ॥ भृगारूढा च
कौबेरी मलिनी च तथाष्टमी ॥ ततोऽष्टानायुधानि वज्रादीनि च विन्यसेत् ॥
वज्रं शक्तिदंढखड्गौपाशांकुशगदा अपि ॥ त्रिशूलं लोकपालानामायुधानि क्र-
मात् लिखेत् ॥ ततोऽष्टौ बाहनान्येषामष्टौ क्रमतो लिखेत् ॥ ऐरावतं तथा मेघं म-
हिषं भेतसंज्ञिकं ॥ मकरं च मृगं चैव नरं च वृषभं तथा ॥ ऐरावतादयोऽष्टौ दि-
ग्गजास्तदनन्तरं ॥ ऐरावतः पुंडरीको वामनः कुमुदोजनः ॥ पुष्पदन्तः सार्वभौमः
सुमतीकश्च दिग्गजाः भृगुहान्तः पुनर्लेख्या पंचपद्मात्मकाद्बहिः ॥ इन्द्रं विन्यस्य
पूर्वस्यामाग्नेयामग्निमेव च ॥ दक्षिणस्यां यमं चैव नैर्ऋत्यां निर्ऋतिस्तथा ॥
प्रतीच्यां वरुणं वायुं वायव्यां विन्यसेत्ततः ॥ कौबेरं चैव कौबेर्यामीशान्या-
मीशमालिखेत् ॥ विरूपाक्षं तु विन्यस्येदाग्नेयामग्नियोगतः ॥ नैर्ऋत्यां नैर्ऋतियोगे
विश्वरूपं च विन्यसेत् ॥ वायव्यां वायुयोगे च लिखेत्पशुपतिं तथा ॥ ईशान्या-
मूर्ध्वेक्षिणं तु न्यसेदीशानयोगतः ॥ प्रागादिक्रमतो लेख्याः शेषाद्या भृगुहाद्वहिः ॥
विप्रवर्णं श्वेतवर्णं सहस्रफणसंयुतं ॥ शेषं विन्यस्य पूर्वस्यां पूजयेदुपचारकैः ॥ तप्त-
कं वैश्यवर्णं च नीलं पंचशतैः फणैः ॥ युक्तमुत्तुंगकायं च आग्नेयां दिशि विन्यसेत् ॥
अनन्तं विप्रवर्णं च तथा कुंकुमवर्णकं ॥ सहस्रफणसंयुक्तं दक्षिणस्यां प्रपूजयेत् ॥
वासुकिं सत्रियं पीतवर्णं सप्तशतैः फणैः ॥ युक्तमुत्तुंगकायं च नैर्ऋत्यां दिशि वि-
न्यसेत् ॥ शंखपालं सत्रियं च पीतं सप्तशतैः फणैः ॥ युक्तमावाह्य वारुण्यां पूजयेत्
गंधधूपकैः ॥ महापद्मं वैश्यवर्णं नीलं पंचशतैः फणैः ॥ युक्तमुत्तुंगकायं च वायव्यां
दिशि पूजयेत् ॥ कंबलं शूद्रवर्णं च कृष्णं त्रिशत्फणैर्युतं ॥ कौबेर्यां दिशि विन्यस्य
पूजयेच्च विधानतः ॥ कक्रोटकं शूद्रवर्णं श्वेतं त्रिशत्फणायुतं ॥ ईशान्यां दिशि विन्य-
स्य पूजयेद्विधिवच्चतः ॥ रुद्रपीठमिदं सर्वं रुद्ररूपे च विश्रुतं ॥ शंभुना स्वयमाख्या-
तं भक्तानुग्रहकारिणा ॥ कुंकुमागरुपूरैर्भूर्जपत्रेऽथवा पटे ॥ लिखितं पूजितं भक्त्या
सर्वकामार्थसिद्धिदं ॥ यंत्रं मंत्रमयं शोक्तं मंत्राख्या देवतेति च ॥ पूजनीयं प्रपत्नेन
तेनेदं देवतामयं ॥ नाग्निचोरमयं तत्र नच राज्यमयं क्वचित् ॥ यत्रेदं लिखितं य-
त्र पूज्यते विधितः सदा ॥ इति स्कन्दपुराणोक्तं रुद्रयंजम् ॥

॥ अथ श्रीरुद्रपूजनम् ॥

तथ कृतान्त्यक्रियेण परिहिताहतवाससः सोचरीयेन यज्ञोपवीतना दक्षिण-
 पार्श्वे षड्दशित्वेन कृतनर्घ्यावस्थ्यान्तरमस्मरुद्राक्षचारणेन सुप्रक्षालितपाणिपादेन
 सव्ये पाणौ घृतपवित्रेण यजमानेन ययोक्ते गोमयोपलिप्ते शुचौ देशे रुद्रीतदक्षि-
 णतः प्रागग्रानामुदगग्रानां वा त्रयाणां कुशानामास्तरणं तदुपरि ययाकार्म व्याघ्रा-
 दिचर्मण उत्तरलोम्नः प्राग्ग्रीवस्यास्तरणं ॥ तदभावे श्वेतकंवलयस्य चित्रकंवलयस्य
 वा आस्तरणं ॥ तदुपरि मृदुवस्त्रस्य च ॥ ॐ ऊर्ध्वकेशीति रक्षार्थं शिखाग्रं यिकर-
 णं ॥ देवपदतौ व्युत्प्लवङ्गयेति मंत्रेण शिखाग्रं यिकरणमित्युक्तं ॥ ॐ सहस्राणि० प-
 रमेष्ठीर्ऋषिः अनुष्टुप्छंदः एकोरुद्रो देवता महीमार्थने० इति महिमार्थना ॥ य ए-
 तावन्तश्चेति ककुभां प्रार्थना ॥ देवपदतौ तु घृतं घृतं पावान० इत्यादिना दिग्भ्यः
 स्वाहेत्यन्तेन मंत्रेण ककुभां प्रार्थनेत्युक्तं ॥ पृथिवी स्वयेति तस्मिन्नासने उदङ्-
 मुत्सेनोपवेशनं ॥ अत्र भस्मरुद्राक्षधारणं ॥ स्ववामभागे अग्नौदककलशस्था-
 पनं ॥ स्वदक्षिण भागे घंटादिपूजोपकरणानां ॥ स्वपुरतो गंधादिपात्राणां च ॥
 करादिप्रक्षालनार्थपात्रस्य स्वपृष्ठतः ॥ घृतशीपस्थाभावे तिलतैलशीपस्थापनं अया-
 चम्य व्रीन् प्राणानायम्य विषाय त्रिमात्रं मणवमुच्चार्य ॥ श्री गुरुभ्यो० गणे-
 शाय० लक्ष्मीनारायणाभ्यां० उषामहेश्वराभ्यां० इति मणम्य देशकालौ संकीर्त्य
 करिष्यमाणामुकरुद्र होमांगत्वेन शिवपूजां करिष्ये ॥ अत्रावसरे भूतशुद्धिं प्राणप्र-
 तिष्ठां मातृकान्यासांश्च कुर्वन्ति परशुरामादयः ॥ नैवेति देवयाज्ञिन्नारायणमष्टकं-
 लाकरादयः ॥ हेमाद्रौ महार्णवे चाप्येव ॥ छंदयुरूपादिसर्वान् पुरोक्तान् न्या-
 सानघ्रांतमणाममात्मनो रुद्ररूपेण ध्यानं च विषाय मानोमहान्तमिति सिद्धमंत्र
 स्मरणं ॥ नमः शंभवायेति संभारप्रोक्षणं नमः स्तुत्यायेति पीठकल्पनानि पूर्वव-
 द्वाकर्त्तव्यानि ॥ ततः पीठपूजनमारभ्य पंचवक्त्रपूजनान्तां पूजां पूर्ववद्विधाय दे-
 वतावामभागे पार्वतीपूजनं ॥ ॐ नमो भगवत्यै उषादेव्यै० शंकरप्रियायै० पार्व-
 त्यै० कालिन्यै० कोट्यै० विश्वधारिण्यै० ह्रीं० ह्रीं० गंगादेव्यै० गंगादेवीभक्त्यै०
 इति संपूज्यैकादशरुद्रपूजनं ॥ अघोराय० पशुपतये० शर्वाय० विश्वरूपाय०
 विश्वरूपिणे० त्र्यंबकाय० कपर्दिने० भैरवाय० शूलपाणिने० ईशानाय० महेशाय०
 ॥११॥ इत्येकादशरुद्रपूजा ॥ अंगपूजा अग्रे उक्ता ॥ इति ॥

॥ अथ स्कान्दोक्तावरणपूजा ॥

ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षरमंत्रेण गंधादिभिः कर्णिकायां पूजनं तत-
 स्तद्विर्विचमये एव ॥ मात्रायां सद्योजाताय० दक्षिणे धामदेवा० मतीच्यां अघोरा-

य० उदीच्यां तत्पुरुषाय० मध्ये ईशानाय० ॥ तद्वहिरष्टदलेषु प्रागादिक्रमेण ॥
 नंदिने० महाकालाय० गणेशाय० वृषभाय० भृंगिरित्ये० स्कन्दाय० उमायै० चण्डे-
 श्वराय० इति प्रथमावरणं ॥ तद्वहिः षोडशदले पूर्वादितः ॥ अनन्ताय० सूक्ष्माय०
 शिवाय० एकपदे० त्रिमूर्तये० एकरुद्राय० श्रीकंठाय० वामदेवाय० ज्येष्ठाय० रु-
 द्राय० कालाय० कलविकरणाय० वलाय० वलविकरणाय० वलप्रमयनाय० ॥१६॥
 इति द्वितीयावरणम् ॥ तद्वहिशतुर्विंशतिदले प्रागादिक्रमेण ॥ अणिमायै० महिमायै०
 लघिमायै० गरिमायै० प्राप्त्यै० प्राकाम्यै० ईशितायै० वशितायै० द्वाह्यै० माहेश्व-
 र्यै० कौमार्यै० वैष्णव्यै० वाराह्यै० ऐश्वर्यै० चाण्डायायै० चंडिकायै० असितांगभैरवाय०
 रुद्रभैर० चंडभैर० क्रोधभैर० उन्मत्तभैर० कालभैर० ॥२४॥ तद्वहिर्द्वात्रिंशदले चतु-
 र्थावरणं ॥ तत्र पूर्वादितः ॥ मवाय० शर्वाय० ईशानाय० पशुपतये० रुद्राय० उ-
 ग्राय० भीमाय० महते० अनन्ताय० वासुकये० तक्षकाय० कुलीरकाय० कर्कोट-
 काय० शंखपालाय० कंचलाय० अश्वतराय० वैन्याय० पृथ्वे० वैन्याय० पृथ्वे०
 हृदयाय० अर्जुनाय० शाकुन्तलेयाय० भरताय० नलाय० रामाय० हिमवते० नि-
 षथाय० विन्ध्याय० मात्स्यवते० पारियात्राय० मलयाय० हेमकुटाय० गंधमादना-
 य० ॥३२॥ तद्वहिशत्वारिंशदले प्रागादिक्रमेण पंचमावरणं इन्द्राय० अग्नये० य-
 माय० निर्ऋतये० वरुणाय० वायवे० सोमाय० ईशानाय० शुच्यै० स्वाहायै० वाराह्यै०
 खड्गिण्यै० धारुण्यै० वायव्यै० कौर्वै० ईशान्यै० वज्राय० शक्तये० दंडाय० खड्गा-
 य० पाशाय० अंकुशाय० गदायै० त्रिशूलाय० ऐरावताय० मेघाय० महिषाय० मे-
 ताय० मकराय० हिरण्याय० नराय० वृषभाय० ऐरावताय० वामनाय० कुमुदाय०
 अजनाय० पुष्पदन्ताय० सार्वभौमाय० सुप्रतीकाय० ॥४०॥ ततः पंचमाद्वहिशतु-
 ष्कोणं भगवत् ॥ इन्द्राय० अग्नये० यमाय० निर्ऋतये० वरुणाय० वायवे० कुबेराय०
 ईशानाय० विरुपाक्षाय० पशुपतये० ऊर्ध्वलिगाय० ॥ भूयद्वाह्विः ॥ विमवर्णाय
 श्वेतरूपाय सहस्रफणामंदलपुताय शेषाय० वैश्यवर्णाय नीलरूपाय पंचशतफणामंदल-
 पुताय तक्षकाय० ॥ विमवर्णाय कुंकुमाभाय सहस्रफणामंदलपुक्तायानन्ताय० स-
 त्रियवर्णाय पीतरूपाय सप्तशतफणामंदलसंपुक्ताय वासुकये० सत्रियवर्णाय पीतरू-
 पाय सप्तशतफणामंदलपुताय शंखपालाय० वैश्यवर्णाय नीलरूपाय पंचशतफणा-
 मंदलपुताय महापद्माय० शूद्रवर्णाय कृष्णरूपाय त्रिशतफणामंदलपुताय कंचलाय०
 शूद्रवर्णाय श्वेतरूपाय त्रिशतफणामंदलपुताय कर्कोटकाय० ॥ इत्यावरणपूजा ॥

“ अथ पुष्पांजलिः ”—ॐ नमो भगवते रुद्रायेत्यनेन पुष्पांजलित्रयं देवमूर्द्धनि
 दत्त्वा ॥ ॐ नमो गरुडाय ॥ ॐ त्र्यम्बकं यजामहे ॥ ॐ नमस्ते अस्तु भगवान् :

विश्वेश्वराय महादेवाय शंखकाय० त्रिपुरान्तकाय त्रिकाग्रिकालाय कालाग्निरुद्राय
नीलकण्ठाय सर्वेश्वराय श्रीमहादेवाय नम इति ॥ ॐ साम्राज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं
राज्यं महाराज्यं महाधिपत्यमयं समुद्रपर्यन्ताया एकरादिति ॐ राजाधिराजाय प्रस-
न्न सायिने ॥ नमो वयं वैश्रवणाय कुम्भे ॥ समे कामान् कामकामाय महं कामेश्वरो
वैश्रवणो दधातु ॥ कुबेराय वैश्रवणाय नम इति ॥ सद्यो जातं प्रपद्यामीति पंचभिर्म-
प्रैश्च मत्येकं पुष्पांजलिर्देयः ॥ ॐ एषते रुद्रमाम इति मंत्रेण शुभमुद्रा लिंगमुद्रा त्रिशू-
लमुद्रा पद्ममुद्रा कालकर्णमुद्रा योनिमुद्रा धेनुमुद्रा इत्येताः सप्तमुद्राः प्रदर्शयेत् ॥
ततः प्रदक्षिणाग्रयं कृत्वा विविधैः स्तोत्रैः स्तुत्वा मंत्रहीनं क्रियाहीनं ॥ आवाहनं
न जानामि० ॥ इति संमार्थं इमारुद्रायेति मंत्रान्ते अनया पूजया भगवान् परमात्मा
देवता सपरिवारः श्रीमहारुद्रः प्रीयतामिति पूजानियेदनं समाचारान् ॥ ॐ द्रावे-
अंगस० इत्यष्टांगप्रणामः ॥ इत्थं शिवपूजां विधाय रुद्रपीठादीशानदिग्भागे अग्रं
चर्हिर्दध्यक्षतविभूषितं गंधमाल्यादिभिश्चर्चितं कलशं पूर्वोक्तेन विधिना संस्थाप्य ॥
तस्मिन्कलशे ॥ ॐ इमा रुद्राय० रुद्रत्यावाहनमर्चनं च ॥ तत एकं चिह्नं रुद्रजपा-
र्यत्वेन त्वामहं वृणे इत्येवं वृत्तोपयेत्य कलशस्पर्शपूर्वकं सांगरुद्रजपस्तेन विमेष
कारणीयः ॥ इति ॥

॥ अथ पदार्थावधारणम् ॥

आचार्यः अग्निसमीपमागत्याग्नेः पश्चिमत उपविशेत् ॥ यजमानस्तु दक्षिणतो
ग्नेर्ब्रह्मणः पश्चिमत उपविष्ट एवास्ते ॥ आचार्यस्त्वाचारादाचर्य प्राणानायम्य देश-
कालौ संक्रीत्य करिष्यमाण होमात्मकामुरुद्रारूपे कर्मणि वैकल्पिकपदार्थावधारणं
देवताभिधानं करिष्ये ॥ जपरुद्रांगदामेतु जपात्मकामुरुद्रांगहोमकर्मणि वैकल्पि-
कपदार्थावधारणं कुर्यात् ॥ तद्यथा ॥ पूर्वेण ब्रह्मणो गमनं परेण वा अग्नेः वामतः
प्राज्ञासादनमुत्तरतो वा ॥ द्वे पश्चिमे ग्रीणि वा ॥ आज्यस्थाली चरुस्थाली च तैज-
सि मृन्मये वा ॥ पालाश्याः समिधो यक्षिणवृक्षोद्भवा वा अग्न्या वा ॥ प्राचामाधारौ
विदिशो वा ॥ समिद्धतमे आज्यभागौ ॥ आग्नेयमुत्तरपूर्वादिं सौम्यदक्षिणपूर्वादिं ॥
वा ॥ पूर्णपात्रं दक्षिणावरो वा ॥ एतान्वैकल्पिकपदार्थानहमस्मिन्कर्मणि करि-
ष्ये ॥ अथ देवताभिधानं ॥ प्रजापति इन्द्रं अग्निं सोमं एता आज्येन ॥ सनवग्रह-
मखरुद्रपक्षे आदित्यादीन् नवग्रहान् अमुकसंख्याभिरकार्दिसमिद्धिरेकैकयाज्याहुत्या
एकैकया चर्वाहुत्या शतशीर्षं रुद्रं अमुकरुद्रहोमेनामुकमंत्रविभागपक्षेण तिलाज्या-
द्युपकल्पितद्रव्येण रुद्रपीठदेवता एकैकयाज्याहुत्या जपरुद्रांगहोमे तु जपात्मकामुरु-
द्रांगहोमेन नमः ॥ शंभवायेति मंत्रेण प्रतिरूपकं तिस्रभिः पद्मिरष्टाभिरेकादशभि-

वाहुतिमिस्तिलाज्याद्युपकल्पितद्रव्येण चेति विशेषः ॥ शेषेण स्त्रिष्टुतं ॥ आज्येन अग्निं वायुं सूर्यं अग्निवरुणौ ॥ सवितारं विष्णुं विश्वान्देवान् मरुतः स्वर्गान् वरुणं प्रजापतिं ॥ एता अंगप्रधानार्यदेवता अस्मिन्कर्मणि यक्ष्ये ॥ अग्ने-
र्दक्षिणतो ब्रह्मासनास्तरणं पुनर्वरणवैयर्थ्यात् पूर्वं यजमान वृत एव ब्रह्मा स्वासने उपविशति ॥ ततो यथाविधि प्रणीतामणयनादि प्रोक्षणपुत्पवनांतं कार्यं ॥ तत्रैतावा-
न्विशेषः ॥ द्वितीयमेखलायां पश्चिमे च योनिर्धे परिस्तरणं ॥ पात्रासादनान्तर-
मृपकल्पनीयानि ॥ अर्कादिसमिधः ॥ तिलादिद्रव्यानि ॥ चरुस्थाली चेति ॥ तत-
स्त्रीनुपयमनकुशान्वापकरे उपगृह्यस्तिष्ठः समिधस्तिष्ठन् अग्रावाधाय स पवित्रेण प्रो-
क्षणपुदकेनाग्नेः प्रदक्षिणं पर्युक्षणं ॥ इतरथावृत्तिः ॥ पवित्रयोः प्रणीतासु निवानं ॥
ततो दक्षिणं जान्वाच्च जुहोति ॥ स्थानोपविष्टः उपयमनकुशसहितं प्रसारितांगुली
हस्तं हृदि निधाय कुशैर्ब्रह्मान्तराव्यः समोद्धतमेग्नौ मनसा प्रजापतिं ध्यायन् त्रि-
वैण तूष्णीं प्रांचं वाघारमाधारयति ॥ अन्नं न स्वाहाकारः ॥ इदं प्रजापतय इति
त्यागो यजमानेन कर्तव्यः ॥ सुवे होमार्थं यदवचं तस्य शेषं हुत्वा होमावशिष्टस्य
संस्त्रवशद्ववाच्यस्य पात्रान्तरे प्राशनं भक्ष्यार्थं ॥ ॐ इन्द्राय स्वाहेति प्राञ्च वाघा-
रमावपति ॥ इदमिन्द्रायेति त्यागः ॥ इत्येतौ पूर्वोक्तरा एवाज्यभागौ समिद्धत-
मेजनौ होतव्यौ ॥ इति ॥

“अथ यजमानेन द्रव्यत्यागः कार्यः”—तच्चैवं ॥ सर्वं होमद्रव्यं सर्वाश्च देवता
उद्दिश्येदं यथादेवतमस्तु नममेति अथवा इदं समिदाज्यं चरुतिलादीनि आदित्याय
सोमाय भौमाय भुषाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतुभ्यो ईश्वराय उमायै
स्कन्दाय विष्णवे ब्रह्मणे इन्द्राय यमाय कालाय चित्रगुप्ताय अग्नये अन्नयः पृथिव्यै
विष्णवे इन्द्राय इन्द्राण्यै प्रजापतये सपेंभ्यो ब्रह्मणे विनायकाय दुर्गायै वायवे आ-
काशाय अश्विभ्यां इन्द्राय अग्नये यमाय निर्ऋतये वरुणाय वायवे सोमाय ईशा-
नाय ब्रह्मणे अतन्ताय रुद्राय च त्वज्जामीति तददेवं शतशीर्षाणं रुद्रमेनेनारुमयं
स्तस्माच्छतशीर्षं रुद्रशमनीयं हवै तच्छतरुद्रिषमित्याचक्षत इति शतपथश्रुत्या श-
तरुद्रिषहोमे शतशीर्षां रुद्रस्य देवतात्वावगमेन रौद्रध्यायेपि तस्मैव देवतात्वादिदं
शतशीर्षं रुद्राय त्यजामीति त्यागः ॥ अथवा नमस्ते इति षोडशशृङ्गेः मधमातुवाके
इदमेकरुद्रायेति सप्ततिस्त्यागः ॥ तत्र इदं हिरण्यं घाह्ये सेनान्ये इदं दिशां च प-
तये इदं दिशां वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः इदं पशूनां पतये इदं शर्पिजराय त्रिषी-
मते इत्यमुना प्रकारेण इदमनिर्द्दिनेभ्यः इत्यन्ताः शतद्वयं चतुश्चत्वारिंशदधिकं
त्यागः ॥ तत एकुरुद्रायेत्येकोनत्रिंशत्त्यागः ॥ तत्र इदं बाहुभ्यो रुद्रेभ्य इति द्वयशी-

ति संख्यास्त्याग इति इदं स्मर्येति वा त्यागः ॥ विशेषेण निरपेक्षपर्यैकत्वविशि-
ष्टस्य रुद्रस्य विधौ देवतात्वेन श्रुतत्वं ॥ श्रद्धावत्कर्तृकत्वात्त्यागपूर्वकत्वाच्च होमस्य
सर्वहोमान्तरं त्यागस्यायुक्तत्वादिदानीमेव त्यागः कार्यः यजमानस्यैव होमकर्तृत्वे तु
इदं सूर्याय त्यजामीत्येवं तत्र देवताभ्यः प्रत्याहुतित्यागः कार्यः ॥ ततो रुद्रौ तु
मृदो नामेति वचनान्मृदनाम्नाग्नेः पंचोपचारैः पूजा ॥ ॐ अग्ने नयेति मंत्रेण मृ-
दायामये नम इत्यन्तेन ॥ ॐ अग्ने त्वमैश्वरं तेजः पावनं परमं हि तत् ॥ तस्मात्त्व-
दीयहृत्पथे श्रीरुद्रं तर्पयाम्यहं इति प्रार्थना ॥ अयाचार्यादयः सावधानाः यजमाना-
भीष्टसिद्धिं प्रार्थयन्तो होमं कुर्युः ॥ तत्र संग्रहपक्षे आचार्येण नवग्रहजपार्थं स्वतंत्र-
ग्राहणपक्षे तेनैव वा प्रादेशमात्रादिभिरन्यंगाभिर्धूतकीटाद्यजग्धाभिः कनिष्ठावत्सू-
काभिर्मधुसमिद्धपक्ताभिरर्कादिसमिद्धिः प्रतिग्रहमष्टोत्तरसहस्रसंख्याभिरष्टोत्तरशत-
संख्याभिरष्टाविंशतिसंख्याभिर्वा प्रणवादिकैः स्वाहान्तैराकृष्णेनेत्यादिभिर्वक्ष्य-
माणैर्मंत्रैरादिप्रादीनुद्दिश्य होमः कार्यः ॥ दुर्वाणां तिसृणां तिसृणामेकैकाहुतिः
कुशस्य तु बहुपत्रस्यैव ॥ अर्काद्यभावे पालाशपत्रतिनिर्धेयाः ॥ अधिदेवता-
दीनां तु पालाशीभिरेव होमः ॥ समिधां संख्या ग्रहसंख्यातो न्यूना कार्या ॥
अपयानत्वात् एतेषां समिधः कनिष्ठपक्षे चतस्र इति शिष्टाः ॥ अत्र कनिष्ठपक्षाश्र-
यणेऽपि क्रमैः सांगत्वेन मध्यमोत्तमाश्रयणे तु फलाधिक्ये बोध्यं ॥ इति ॥

॥ अथ ग्रहहोमप्रयोगः ॥

आकृष्णेनेत्यस्य हिरण्यस्तूपत्रांगिरस ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः सवितादेवता आ-
दित्यप्रीतये कपिलापार्वकंसमिद्धोमे विनियोगः ॥ आकृष्णेन धुवनानि पश्यन् स्वाहा ॥
इति मंत्रेण हुत्वा इदं सवित्रे इति त्यागः ॥ एवं सर्वत्र ॥ इमे देवा इत्यस्य वरुण-
ऋषिः अत्यष्टीछंदः सोमो देवता सोमप्रीतये पिंगलाग्रौ पलाशसमिद्धोमे ॥ ॐ इमे
देवा० राजा स्वाहा इदं सोमाय० ॥ अग्निमूर्द्धेत्यस्य विरूपाक्षऋषिः गायत्रीछंदः
अंगारकोदेवता अंगारकप्रीतये धूपकेत्वम्नौ खदिरसमिद्धोमे ॥ ॐ अग्निमूर्द्धाजि-
न्वतीस्वाहा ॥ इदमंगारकाय० ॥ उद्बुध्यस्येत्यस्य परमेष्ठीऋषिः त्रिष्टुप् बुधो दे-
वता बुधप्रीतये जठराग्नौ अपामार्गसमिद्धोमे ॥ ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने० सोदतस्वाहा
इदं बुधाय० ॥ बृहस्पत इत्यस्य गृत्तमदऋषिः त्रिष्टुप्छंदः बृहस्पतिर्देवता बृहस्पति-
प्रीतये शिखिनामापार्वत्यसमिद्धोमे ॥ ॐ बृहस्पते० घेदि चित्रं स्वाहा इदं बृह-
स्पतये० ॥ अन्नात्परिस्तुत० अश्विसरस्वतीन्द्रा ऋषयः अतिजगतीछंदः शुक्रोदेवता
शुक्रप्रीतये हाटकान्नौ चर्दुवरसमिद्धोमे विनियोगः ॥ अन्नात्प० मधुस्वाहा इदं शु-

क्राय० ॥ शन्नो देवीरित्यस्य दध्यङ्गयर्वणऋषिः गायत्रीछंदः शनैश्चरो देवता शनै-
श्चरमीतये महातेजाग्नौ शमीसमिद्धोमे० ॥ शन्नोदेवी० स्रवन्तु नः स्वाहा इदं शनै-
श्चराय० ॥ कयानश्चित्र इत्यस्य चापदेवऋषिः गायत्रीछंदः राहुर्देवता राहुमीतये
हुताशनाग्नौ र्वांसमिद्धोमे० ॐ कयानश्चित्र० वृत्तास्वाहा इदं राहवे० ॥ केतुं कृण्व-
न्मित्यस्य मधुच्छंदा ऋषिः अनिरुक्तागायत्रीछंदः केतवो देवता केतुमीतये हुताशना-
ग्नौ रोहिताग्नौ वा कुशसमिद्धोमे० ॥ ॐ केतुं कृण्व० यथास्वाहा इदं केतुभ्यः ॥
अपाधिदेवता ॥ अंबवकमित्यस्य बसिष्ठऋषिः अनुष्टुप् छंदः अंबवकोरुद्रो देवता
अंबवकमीतये पलाशसमिद्धोमे० अंबवकं यजामहे० इदं अंबवकाय रुद्राय० ॥ श्रीधत
इत्यस्य सत्तरनारायण ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः लमादेवता भीतये पलाशसमिद्धोमे० ॥
ॐ श्रीधते० मयिषाणस्वाहा ॥ इदमुपाय० ॥ यदक्रन्द इत्यस्य भार्गवो जमदग्नि
दीर्घतमावृषी त्रिष्टुप्छंदः स्कन्दो देवता स्कन्दमीतये पलाशसमिद्धोमे० ॥ यदक्रन्दप्र०
अर्वन् स्वाहा इदं स्कन्दाय० ॥ विष्णोरराट्मसि० इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः यजुर्दे-
वता विष्णुमीतये पलाश० ॥ विष्णोरराट० विष्णवेत्वा स्वाहा इदं विष्णवे० ॥ आ
ब्रह्मन्मित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः यजुः ब्रह्मादेवता ब्रह्माभीतये पलाश० ॥ आब्रह्मन्
कलरतां स्वाहा इदं ब्रह्मणे० ॥ सजोपा इन्द्रेत्पस्य विश्वामित्रऋषिः त्रिष्टुप् इन्द्रो-
देवता इन्द्रमीतये पलाश० ॥ सजोपा० विश्वतो नः स्वाहा इदमिन्द्राय० ॥ यमाये-
रस्य दध्यङ्गायर्वणऋषिः यजुः सोमोदेवता यममीतये पलाश० ॥ यमाय त्वागिरस्ते०
यमेपिते स्वाहा इदं यमाय० ॥ कार्पिरसि इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छंदः
कालोदेवता कालमीतये० ॐ कार्पिरसि० भिरोपघीस्वाहा इदं कालाय० ॥ चित्रा-
वसोरित्यस्य ऋषयो ऋषयः यजुर्जगती आसुरीबृहस्पतिर्वा प्रजापत्योस्मिन्वा सा-
मगायत्रीछंदः चित्रगुप्तोदेवता चित्रगुप्तमीतये पलाश० ॥ ॐ चित्राय० मशीय-
स्वाहा इदं चित्रगुप्ताय० ॥ इति ॥

“ प्रत्यधिदेवताः ” अग्निदूतमित्यस्य विरूपाक्षऋषिः गायत्रीछंदः अग्नि-
देवता अग्निमीतये पलाश० ॥ अग्निदूतं इदमग्नये० ॥ आपोहिन्देत्पस्य सिधुदीप-
ऋषिः गायत्रीछंदः आपोदेवता अपां भीतये० पलाश० ॥ आपोहिष्ठा० इदमद्भ्यो० ॥
स्योनापृथिवीत्यस्य मेघातिथिऋषिः गायत्रीछंदः पृथिवीदेवता पृथिवीमीतये पला-
श० ॥ स्योनापृथि० इदं पृथिव्यै० ॥ इदं विष्णुरित्यस्य मेघातिथिऋषिः गायत्री-
छंदः विष्णुर्देवता पलाश० ॥ इदं विष्णु० इदं विष्णवे० ॥ त्रातारमिन्द्रस्य गर्गऋषिः
इन्द्रोदेवता इन्द्रमीतये पलाश० ॥ त्रातारमिन्द्र० इदमिन्द्राय० ॥ अदित्यैरस्ता-
सीत्यस्य दध्यङ्गायर्वणऋषिः यजुर्दिन्द्रोदेवता इन्द्राणि भीतये पलाश० ॥ अदित्यैरा-

स्ना० इदमिन्द्रायै० ॥ प्रजापत इत्यस्य हिरण्यगर्भऋषिः त्रिष्टुप्छंदः प्रजापतिर्दे-
वता प्रजापतिप्रीतये पलाश० ॥ प्रजापते० योरयीणां स्वाहा इदं प्रजापतये० ॥ नमोस्तु
सर्पेभ्य इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छंदः सर्पादेवता सर्पप्रीतये पलाश० ॥ ॐ
नमोस्तु सर्पेभ्यो० येनमः स्वाहा इदं सर्पेभ्यो० ॥ ब्रह्मयज्ञानमित्यस्य प्रजापति-
ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः ब्रह्मादेवता ब्रह्माप्रीतये पलाश० ॥ ॐ ब्रह्मयज्ञा० इदं ब्रह्मणे० ॥

“ अथ गणपत्यादिलोकपालाः ” गणानां त्वेत्यस्य प्रजापतिऋषिः यजुः ग-
णपतिप्रीतये पलाश० ॥ गणानां० इदं गणपतये० ॥ अंबे अंबिके इत्यस्य प्रजापति-
ऋषिः अनुष्टुप्छंदः दुर्गादेवता दुर्गाप्रीतये पलाश० ॥ अंबे अंबिके० वासिनीं स्वाहा
इदं दुर्गायै० वायोयेत इत्यस्य गृत्समदऋषिः गायत्रीछंदः वायुदेवता वायुप्रीतये
पलाश० ॥ वायोयेते० प्रीतये स्वाहा इदं वायवे० ॥ घृतं घृत पावान इत्यस्य प्र-
जापतिऋषिः ऋचां पंक्तिश्छंदः आकाशदेवता आकाशप्रीतये पलाशसमिद्धोमे०
ॐ घृतं घृतहविरसिस्वाहा इदमाकाशाय० ॥ यावांकशेत्यस्य मेवातिथिर्ऋषिः गायत्री-
छंदः अश्विनौदेवता अश्विनौप्रीतये पलाश० ॥ यावांकशा० मिमिक्षतं स्वाहा० ॥

“ अथ दिक्पालाः ” त्रातारमित्यस्य गर्गऋषिः त्रिष्टुप्छंदः इन्द्रोदेवता इन्द्र-
प्रीतये पलाश० ॥ ॐ त्रातार० धात्विन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय० ॥ त्वन्नो अग्ने०
इत्यस्य हिरण्यस्तूपऋषिः जगतीछंदः अग्निदेवता अग्निप्रीतये पलाश० ॥ त्वन्नो
अग्ने तव व्रते स्वाहा इदमग्नये० ॥ सुगन्तुपन्यामित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः
यमोदेवता यमप्रीतये पलाश० ॥ सुगन्तु० कृणोतु स्वाहा इदं यमाय० ॥ असुन्व-
न्तमित्यस्य प्रजापतिऋषिः त्रिष्टुप्छंदः निरुतिदेवता निर्ऋतिप्रीतये० ॥ असुन्व०
मस्तु स्वाहा इदं निर्ऋतये० ॥ तत्त्वायामीत्यस्य शुनः शेष ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः वरुणो
देवता वरुणप्रीतये पलाश० ॥ ॐ तत्त्वायामि० प्रमोषीः स्वाहा इदं वरुणाय० ॥
आनो नियुज्जित्यस्य वसिष्ठऋषिः त्रिष्टुप्छंदः वायुदेवता वायुप्रीतये पलाश० ॥
आनोनियुज्जि० इदं वायवे० ॥ वयं सो० सचेमहि स्वाहा इदं सोमाय० ॥ तमीशान०
मित्यस्य गौतमऋषिः जगतीछंदः ईशानो देवता ईशानप्रीतये० पलाश० ॥ ॐ त-
मीशान० स्वस्तये स्वाहा इदमीशानाय० ॥ अस्मे रुद्रा इत्यस्य प्रागाय ऋषिः त्रि-
ष्टुप्छंदः ब्रह्मादेवता ब्रह्मणः प्रीतये पलाश० ॥ अस्मे रुद्रा० देवाः स्वाहा इदं ब्र-
ह्मणे० ॥ स्योना० पृथिवीत्यस्य मेवातिथिर्ऋषिः गायत्रीछंदः अनन्तो देवता अन-
न्तप्रीतये पलाशसमिद्धोमे० ॥ ॐ स्योना० पृथि० पृथाः स्वाहा इदमनन्ताय० ॥
एवं समिद्धो हुत्वा अनन्तपर्यन्ताभ्यो देवताभ्य आ कृणोत्यादिभिरुक्तैरेव ग्रंथैस्त-
त्तदेवतां मनसा ध्यायन् सुवेणैकैकामाज्याहुतिं हुत्वां ताभ्य एव देवताभ्यस्तै-

रेव मंत्रैः स्तुवैर्गैकं चर्वाहुतिं जुहुयात् ॥ एतावत्कर्माचार्येणैव कर्त्तव्यं ॥ अथ जप-
दशांशेन तिलपत्रव्रीडादि यजमानोपकृष्टिपतद्रव्येण सर्वाद्या अनन्तपर्यन्ता देवता
उद्दिश्य ऋत्विजः पूर्वोक्तैरेव मंत्रैस्तत्तदेवनां मनसा ध्यायन्तः प्राङ्मुखा उद्दिष्टमुखा-
श्च उपांशुः होमं कुर्युः ॥ आहुतिसंख्या च सम्यक् सावधानतया ऋत्विग्भिः कार्या
अधिदेवतानां तु प्रधानसंख्यातो न्यूनसंख्या होमे कर्त्तव्या ॥ इति ग्रहहोमः ॥

॥ अथ प्रधानजपहोमः ॥

तत्रादौ पूर्वोक्तान् पंचविधान् अंगन्यासान् विधाय ऋग्यादिस्मरणपूर्वकं रुद्रं
ध्यायन् यजमानः स्वयं जुहुयात् ॥ अशक्तादेवंविधाः प्रतिनिधयो जुहुयुः ॥ तत्र
द्रव्याणि ॥ कृष्णतिलाः यवाः मिश्रिता उभये व्रीहयः समिधः आङ्ग्यं वेति ॥
पुशार्थे महारुद्रे आज्यपरिप्लुता दूर्वा ॥ तत्र जपरुद्रांगहोमस्तिवत्थं कार्यः ॥ नमः शंभ-
वायेत्यस्य परमेष्ठीऋषिः सप्ताक्षरयोर्यजुरुष्णिक्छंदः पद्मसराणां यजुर्गायत्रीछंदः
शंभवादयो मंत्रवर्णाङ्गता अन्यतरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवता रुद्रमीत्ये
अमुकरुद्रजपांगहोमे विनियोगः ॥ इति स्मृत्वा ॥ ॐ नमः शंभवायेत्यनयाप्रणवा-
दिकया स्वाहान्तया तिस्रः पंचपदष्टौ दशैकादशवाहुतिः उक्तद्रव्याणामन्यतमेन द्र-
व्येण जुहुयात् ॥ इयं च पंचाहुतिसंख्या सकृद्रूपकजपविषया ॥ अतश्च रुद्रमहा-
रुद्रादौ रूपाणि गणयित्वा प्रतिरूपकं तिस्रः तिस्रः पंच पंच पदपदाष्टाष्टौ दशदशै-
कादशैकादशवाहुतिर्जुहुयात् ॥ इदं रुद्रायेति प्रत्याहुतिर्त्यागः ॥ रुद्रजापका ऋत्वि-
जो जुहुयुः ॥ तत्र सर्वेषु सर्वेष्वपि पक्षेषु जपरुद्रांगहोमे आहुतिसंख्या प्रागेवोक्ता ॥
एवं ऋत्विग्भिर्जपरुद्रांगहोमप्रारंभानन्तरं केचित्पद्धतिकारा आचार्यस्तु नमः शंभवा-
येति मंत्रेण स्वदेहे पदंगानि विन्यसेत् ॥ तद्यथा नमः शंभवाय च अंगुष्ठाभ्यां० म-
योभवाय च तर्जनीभ्यां० नमः शंकराय च मध्यमाभ्यां० मयस्कराय च अनामि-
काभ्यां० नमः शिवाय च कनिष्ठिकाभ्यां० नमः शिवतराय च करतलकरपृष्ठाभ्यां
नमः ॥ एवं विन्यस्य हृदयादिन्यासं कृत्वा अग्नौ रुद्रं ध्यायेत् ॥ तद्यथा ॥ अथ
रुद्रं महादेवं ध्यायेत्पंचमुखं शिवं ॥ प्रतिवक्त्रं त्रिनेत्रं त्र दशहस्तं दशायुधं ॥ कमण्ड-
ल्वसमूत्राहिबाणरूलधरं हरं ॥ दंडदण्डरुखट्वाङ्गाभयपात्रं पिनाकीनं ॥ अष्टसि-
द्धियुतं सौम्यं सर्वोत्तरणभूषितं ॥ नीलश्रीवं शंशांकार्द्रेशेखरं स्मितमुदरं ॥ शुद्धस्फ-
टिकसंकाशं नागपद्मोपवीतिनं ॥ अजातममृतं नित्यं सर्वन्यापिनमोभरं ॥ एवं ध्या-
त्वा बृंह्यन्तर्गतं गंधपुष्पाक्षतादिभिः समर्चयेत् ॥ ततो नमः शंभवायेति मंत्रेण प-
ञ्चाशद्विबोदुंवरवटमंदाराभत्याघ्रनाक्षिपध्वयुक्ता अष्टाविंशति अष्टौ वा समिधो

जुहुयात् ॥ तत अप्राविशतिष्ठौ वाज्याहुतिर्हुता गवेवुक चरुणाष्टावाहुतिर्जुहुयात् ॥
 अथवा बिल्वपत्रबिल्वफलबिल्वमूलेसदधिदुग्धमधुशर्करापायसगुडगुग्गुलसर्पपन्वप-
 त्रजातीपत्रचंदनरक्तचंदन पलाशपुष्पाकमधुकपुष्प धन्तुरपुष्प कदंबपुष्प वकुलपुष्प
 कमलपुष्प शंखपुष्पीपुष्प शतपत्रपुष्प पनसफलाम्रफलकदलीफल मियाल
 फल अलवट्टस फल जंबु पीलुवदरराजामलफलजातीफललवंग एला करीर फल-
 केसर नाग केसर यक्षकदंम सोमवल्ली शिवलिङ्गी शतावरी कमलिनी द्राक्षावल्ली
 नागवल्ली गह्वरी इत्यादीनि शिवहोमद्रव्याणि यथासंभवं जुहुयात् ॥ अत्र सर्वत्र
 नमः शंभावेति मंत्रः ॥ केचिदेतावत्याचार्येण कृते जपरुद्रांगहोममाचरन्ति तत्र
 मूलं न पश्यामः ॥ ततः कलत्रेषु स्थापितानेकादशरुद्रानुद्दिश्य प्रत्येकमप्राविशति-
 रष्टौवाहुतीर्घृताक्ताम्तिलैर्जुहुयात् ॥ ॐ रुद्राय स्वाहा ॥ अघोराय० पशुपतये०
 विरूपाय० विश्वरूपाय० शंखकाय० कपर्दिने० शूलपाणये० धैरवाय० ईशानाय०
 महेशानाय० इत्येकादशरुद्रेभ्यो होमः ॥ ततो मृत्पुंजयर्मंत्रचंडिकास्तोत्रगणेश
 गायत्री रुद्र गायत्री अघोर मंत्रजापकाः स्वस्वकृतजपदशांशेन स्वस्वमंत्रेण होमं कृ-
 र्युः ॥ चंडिकास्तोत्रपाठकस्तु नमोदेव्यै महादेव्यै इति मंत्रेण स्वकृतजपदशांशहोमं
 कुर्यात् ॥ आचार्यस्तु ॥ ॐ याते रुद्र शिवातनूरिति मंत्रेण रुद्राणीमुद्दिश्य शर्करा-
 ष्यमधुयुक्तेन पायसेन तिलादिना च होमं कुर्यात् ॥ आचार्यस्तु ॥ ॐ यातेरुद्रशि-
 वातनूरिति मंत्रेण रुद्राणीमुद्दिश्य शर्कराष्यमधुयुक्तेन पायसेन तिलादिना च होमं
 कुर्यात् ॥ ततो नमो देव्यै महादेव्यै इति मिनीवाली पृथु शुके इति मंत्राभ्यां ह्रीं रुद्रा-
 इति मंत्रेण च त्रिमध्वकैस्तिलैर्जुहुयात् ॥ ॐ गणाय० स्कंदाय० पुष्पदन्ताय० क-
 पर्दिने० नंदिने० चंद्राय० महाकालाय० भृंगिणे० गणानां स्वेति मंत्रेण गणपति-
 मुद्दिश्य लङ्कैर्होमः ॥ जातवेदसे इति मंत्रेण दुर्गांमुद्दिश्य दुर्गायसर्पपैर्होमः ॥ ॐ
 शंखकं इति मंत्रेण गुग्गुलहोमः ॥ ॐ जातवेदस इति मंत्रेण जातवेदसमुद्दिश्य सर्प-
 पैर्होमः ॥ आकृष्णेनेति मंत्रेण सवितारमुद्दिश्य त्रिमध्वकैस्तिलैर्होमः ॥ इदं विष्णुः
 रिति दध्योदनेन होमः ॥ श्रीमृक्तेन पंचामृतेन होमः ॥ तत इन्द्रादीन् उद्दिश्य त्रि-
 मध्वकैस्तिलैर्होमः ॥ महान्पाद्वितिभिस्तिर्ययेष्टसंख्या कृत्वा सिंष्टकृदादितंत्रं कृ-
 र्यात् इत्येवं वदन्ति तत्सर्वं निर्मूलं ॥ एवं यावच्चिकीर्षितं होमं कुर्यात् ॥ होमार्थे
 यदग्नौ जीवाद्यापद्यते तदग्नये स्वाहेत्याज्याहुतिरनादिष्टं वा प्रायश्चित्तं कार्यं ॥ य-
 तु होमावसरे इतिः कुंडाद्वहिः पतति तत्रयादौ जले प्रसेपणीयं ॥ तदुक्तं शौनकेन
 ऋत्विजां जुहुतां बन्धौ वहिः पतति यद्वहिः ॥ स त्रेयो वारुणो भागः प्रसेप्यो विप-
 ले जले ॥ तस्मादस्तु विनिसिपेदिति चतुर्थपादस्य वा पाठः ॥ एतच्च तिलादिद्रव्य-

विषयं ऋत्विजां जुहतामित्युक्तत्वात् ॥ यत्तु बृहत् शौनकेनोक्तं ॥ ह्यमाने हविष्यते
बहिः पतति यद्विः ॥ द्रप्सश्च स्कंदमंत्रेण तदग्नौ निक्षिपेत्पुनरिति तद्धूयमानाश्चर्वा-
धाहुतेः हस्ताद्भूमौ पाते ज्ञेयमिति ॥ एवं होमं समाप्य बक्ष्यमाणं स्विष्टकृद्धोमादि-
कं सर्वं कर्म कुर्यादिति ॥ इति जपरुद्रांगहोमप्रकारः ॥

॥ अथ प्रधानरुद्रहोमः ॥

होमरुद्रे तु पंचस्वयी होम एव भवति ॥ अत्र यज्जाग्रत इत्याद्यृक् समुदायैकर्मग्र-
त्वं ॥ एकक्रियामकाशकृत्वाभावेऽप्येकक्रिया विनिष्कृत्वात् ॥ एवमन्येषु पंचस्वंग-
मंत्रेषु होयं ॥ अथैतस्य प्रकारः ॥ आचार्येण ग्रहहोमान्ते पूर्वोक्तान् पंचविधन्यासान्
विधाय ऋष्यादिस्मरणपूर्वकं रुद्रं ध्यायन् यजमानः स्वयं जुहुयात् ॥ अग्न्याश्विन-
विधा ऋत्विजो जुहुयुः ॥ तद्यथा ॥ यज्जाग्रत इति पण्णां ऋचां शिव संकल्पऋषिः
त्रिष्टुप्छंदः मनो देवता श्रीरुद्रप्रीतये होमे विनियोगः ॥ ॐ यज्जाग्रत इति पट्क्-
चेन प्रणवादिकेन स्वाहान्तेन शिवसंकल्पेनैकामाहुतिं जुहुयात् ॥ इदं मनसे इति
त्यागः ॥ सहस्रशीर्षेति षोडशऋचां नारायणपुरुषऋषिः आद्यानां पंचदशानामनुष्टु-
प्छंदः जगद्धीजं पुरुषोदेवता श्रीरुद्रप्रीतये होमे ॥ ॐ सहस्रशीर्षेति षोडशऋचेन
प्रणवादिकेन स्वाहान्तेन पुरुषसूक्तेनैकामाहुतिं जुहुयात् ॥ इदं जगद्धीजाय पुरुषा-
येति त्यागः ॥ अद्भ्यः संभृत इति पण्णां नारायणपुरुषऋषि आद्यानां तिसृणां त्रि-
ष्टुप्छंदः द्वयोरनुष्टुप्छंदः अन्त्यस्याः त्रिष्टुप्छंदः आदित्यो देवता श्रीरुद्रप्रीतये हो-
मे ॥ अद्भ्यः इति षडर्चनोत्तरनारायणेनैकामाहुतिं जुहुयात् ॥ इदमादित्यायेति
त्यागः ॥ आशुः शिशान इति द्वादशानामप्रतिरयऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सूर्यो देवता ॥
आशुः शिशान इति द्वादशर्चनं प्रणवादिकेन स्वाहान्तेन प्रतिरयेनैकामाहुतिं जुहु-
यात् ॥ इदमिन्द्रायेति त्यागः ॥ विभ्राडित्यस्य विभ्राट् सूर्यऋषिः जगतीछंदः सूर्यो-
देवता उदुत्पमिति तिसृणां प्रस्फुक्छंदः गायत्रीछंदः विश्वेदेवादेवता अयंवेन इत्य-
स्य ब्रह्मस्वयंभु ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सोमोदेवता चित्रमित्यस्य ब्रह्मा स्वयंभु ऋषिः त्रि-
ष्टुप्छंदः सूर्यो देवता यदद्येत्यस्य श्रुतकक्षसुतंरक्षावृषी गायत्रीछंदः सूर्यो देवता तर-
णिरित्यस्य प्रस्फुक्छंदः गायत्रीछंदः सूर्यो देवता तत्सूर्यस्येति द्वयोः कुत्सऋषि
त्रिष्टुप्छंदः सूर्यो देवता बद्धमहानिति द्वयोर्जमदघ्निकृषिः आश्वस्य बृहतीछंदः द्विती-
यस्य सतो बृहतीछंदः सूर्यो देवता आश्वन्त इयेत्यस्य नृमेघऋषिः बृहतीछंदः सूर्यो-
देवता अथा देवा इत्यस्य कुत्सऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सूर्यो देवता आकृष्णेनेत्यस्य हि-
रण्यस्तूप आंगिरसऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सूर्यो देवता सूर्यप्रीतये होमे विनियोगः ॥

ॐ विभ्राडित्यनुवाकेन तिसृभिः प्रतीकचोदिताभिः सहितेन प्रणवादकेन स्वाहा
 न्वेनैकामाहुतिं जुहुयात् ॥ इदं सूर्यायेति त्यागः ॥ इदं रुद्रायेति वा पंचस्वाहुतिषु
 त्यागः ॥ रुद्रस्य सर्वात्मकत्वात् ॥ रुद्रोद्येवेदं सर्वमिति श्रुतेः ॥ एवं पंचाहुतिर्हुत्वा
 षडंगमंत्रैर्होमपक्षे रौद्राध्यायस्वर्पेयादिकं स्मरेत् ॥ तद्यथा ॥ नमस्ते रुद्रमन्यव इ-
 त्यादिकस्य रौद्राध्यायस्य परमेष्ठीऋषिः देवा वा ऋषयः प्रजापतिर्वाऋषिः नमस्ते
 रुद्रेत्यस्य गायत्रीछंदः याते रुद्रेत्यादीनां तिसृणामनुष्टुप्छंदः अध्यवोचदित्यादिति-
 सृणां पंक्तिछंदः नमोस्तु नीलश्रीवायेत्यादि सप्तानामनुष्टुप्छंदः मानोमहान्तमिति
 द्वयोः कुत्सऋषिः जगतीछंदः सर्वासामेको रुद्रोदेवता नमो हिरण्यवाहवे इत्यादीनि
 द्रापे इत्यतः प्राक्तनाति सर्वाणि यजूंषि तत्र यजुषामनियताक्षरत्वादेकेषां छंदो न
 विद्यत इति कारयायनोक्तेर्यजुषां छंदो विशेषनियमे नास्तीत्येके ॥ नमो हिरण्य
 वाहव इत्यादीनां श्वपतिभ्यश्च नम इत्यन्तानां यजुषां हिरण्यवाहुसेनानीर्दिशां
 पतिरित्यादिमंत्रवर्णावगतनामका उभयतो नमस्कारा बहवो रुद्रादेवताः ॥ ततो न-
 मो भवाय च रुद्राय चेत्यादीनां प्रखिदते चेत्यन्तानां यजुषां भवादयो मंत्रलिगा-
 वगता अन्यतरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवताः ततो नम इषुकुञ्जयो घनुकुञ्जय-
 श्ववो नम इत्यस्य यजुष उभयतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवताः ॥ ततो नमो हि-
 रण्य वाहवे इत्यादयो द्वैद्विनो रुद्रा ॥ नमः सभाम्यः इत्यादयो जातसंज्ञका रुद्रा-
 देवताः ॥ नमो वः किरिकेभ्यः इत्यादीनामभिवायुसूर्यहृदयभूतव्याहृतीनां अन्य-
 तरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवताः द्रापे इत्यस्या उपरिष्ठाद्बृहतीछंदः इमारुद्रायेत्य-
 स्याः कुत्सऋषिः जगतीछंदः याते रुद्रेत्यस्यानुष्टुप्छंदः परितोरुद्र मिहुष्टमेति द्वयो-
 स्त्रिष्टुप्छंदः विक्रिद् सहस्राणीति द्वयोरनुष्टुप्छंदः सप्तानामेकोरुद्रो देवता असं-
 खपातेत्यादीनां त्रयाणां यजुषां धृतिछंदः बहवो रुद्रादेवताः रुद्रप्रीतये होमे ॥ इ-
 ति स्मृत्वा ॥ ॐ नमस्ते रुद्रमन्यव इति रौद्राध्यायेन प्रणवादिकेन स्वाहान्वेनैका-
 माहुतिं जुहुयात् ॥ तत्राष्टभिः प्रकारैर्मंत्रविभागः ॥ एकथा त्रिगं षोढा षोडशथा
 चतुश्चत्वारिंशदाष्टाचत्वारिंशद्वैरुपपद्युच्चरश्चतथापंचविंशतिउच्चरचतुःश्चतथा चेति ॥
 तत्र रौद्राध्यायस्वर्पेयादिकं पूर्ववत् स्मृत्वा रुद्रप्रीतये होमे ॥ इत्युत्तरा नमस्ते रु-
 द्रमन्यव इत्यादीनां तमेषां जंमे दध्मः स्वाहेत्यन्तेन संपूर्णेन रौद्राध्यायेनैकामाहुतिं
 जुहुयात् ॥ इदं रुद्रायेति त्यागः ॥ इत्येकगं पक्षः ॥ नमस्ते रुद्रेत्यादिकस्य अर्ध-
 केभ्यश्च नम इत्यन्तस्वर्पेयादिकं प्राग्वत् स्मृत्वा रुद्रप्रीतये होमे विनियोगः ॥
 ॐ नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिभिरर्धकेभ्यश्च नमः स्वाहेत्यन्तैर्भिरनुवाकैरेकाहुतिः ॥
 इदं रुद्रायेति त्यागः ॥ नमस्तत्सभ्य इत्यादिभिः सुधन्वेन चेत्यन्तस्वर्पेयादिकं पू-

वैवत्स्मृत्वा रुद्रप्रीतये होमे विनियोगः ॥ ॐ नमस्तक्षभ्य इत्याद्यायां सुधन्वने च
 स्वाहेत्यंतायामनुवाकाभ्यां द्वितीयाहुतिः ॥ इदं रुद्रायेति त्यागः नमः सुत्यायेत्या-
 दिकस्य तमेपां जंमे दध्य इत्यन्तस्य पूर्ववत् ऋष्यादिक स्मृत्वा रुद्रप्रीतये होमे० ॥
 नमः सुत्यायेत्यादिभिस्तमेपां जंमे दध्यः स्वाहेत्यन्तैश्चतुर्भिस्तनुवाकैस्त्वृतीयाहुतिः ॥
 इदं रुद्रायेति त्यागः ॥ इति त्रेधामंत्रविभागः ॥ त्रेधामंत्रविधानसामर्थ्यान्न प्रत्य-
 वरोहमंत्राणां पृथक् मंत्रत्वं ॥ अथ वक्ष्यमाणेषु सर्वेष्वपि षोडशमंत्रविभागादिष्वप्ये-
 षादिकं मंत्रविनियोगश्च पूर्ववद्ध्येयः ॥ तत्र षोडा मंत्रविभागः ॥ नमस्ते रुद्रेत्या-
 दिना अर्भकेभ्यश्च नमः स्वाहेत्येनेकैवविभागेन प्रथमाहुतिः ॥ नमस्तक्षभ्य इ-
 त्यादिना सुधन्वने च स्वाहेत्यन्तेनापरेण द्वितीयाहुतिः ॥ ॐ नमः सुत्यायेत्यारभ्य
 य एतावन्त श्वेत्यस्या ऋचान्ते स्वाहाकारं प्रयुज्यत तृतीयाहुतिः ॥ एवमाहुतित्र-
 यं हुत्वा ॥ ॐ नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यादिभिः स्वाहाकारान्तैस्त्रिभिर्पञ्चभिर्भस्तिह
 आहुतयः ॥ इदं रुद्रायेति पदसु त्यागः ॥ इति षोडा ॥ ॐ नमस्ते रुद्रेत्यारभ्य अ-
 र्भकेभ्यश्च नमः स्वाहेत्यन्तेनाद्याहुतिः ॥ ॐ नमस्तक्षभ्य इत्यारभ्य सुधन्वने च
 स्वाहेत्यन्तेन तृतीया ॥ ॐ असंख्यतेत्यादिभिः स्वाहाकारान्तैस्त्रिभिर्पञ्चभिर्प एता-
 वन्तश्वेत्यन्तो स्वाहाकारान्तैर्दशभिर्मर्त्रैर्दशाहुतयः ॥ ॐ नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीत्या
 दिस्वाहाकारान्तैस्त्रिभिर्पञ्चभिर्मर्त्रैर्दशाहुतयः ॥ इदं रुद्रायेति षोडशसु त्यागः ॥ इति
 षोडशधा विभागः ॥ ॐ नमस्ते रुद्रमन्यव इत्याद्याभिः स्वाहाकारान्ताभिः षोडश-
 भिर्रुग्मि षोडशाहुतय इदं रुद्रायेति षोडशसु त्यागः ॥ ॐ नमो हिरण्य बाहवे
 १ ॐ नमो उष्णीषिणे २ नमस्तक्षभ्य ३ नमोज्येष्ठाय ४ नमः सुत्याय ५ नमः
 शंभवाय ६ नमः पार्याये ७ त्येभिः स्वाहाकारान्तैः नमोवः किरिकेभ्यः इत्यतः प्रा-
 क्तनैः सप्तानुवाकैः सप्तहुतयः ॥ ॐ नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिना आदिनिर्हतेभ्यः
 स्वाहेत्यन्तेन यजुषा वैका ॥ इदं रुद्रेभ्यो रुद्रायेति बाणसु त्यागः ॥ ॐ द्रापे अंबस-
 स्पत इत्याद्याभिः स्वाहाकारान्ताभिर्विंशतिकंदिकाभिर्विंशतिराहुतयः ॥ इदं रुद्रा-
 येति तासामाद्यासु सप्तसु त्यागः ॥ इदं रुद्रेभ्य इति त्रयोदशसु त्यागः ॥ इति च-
 तुश्चत्वारिंशमंत्रविभागः ॥ ॐ नमो वः किरिकेभ्यः स्वाहा इदं किरिकेभ्यः ॥ ॐ
 देवानां हृदयेभ्य इदं० ॥ नमो विचिन्वकेभ्यः स्वाहा इदं० ॥ नमो त्रिंशिवत्केभ्यः
 स्वाहा इदं० ॥ नमः आनिर्हतेभ्यः स्वाहा इदं० ॥ इत्येताभिः पंचमिराहुतिभिः
 सह चतुश्चत्वारिंशमंत्रविभागः ॥ ॐ नमस्तेरुद्रमन्यव इत्याद्याभिः षोडशभिर्रुग्मिः
 स्वाहाकारान्ताभिः षोडशाहुतयः ॥ इदमेरुद्रायेति षोडशसु त्यागः ॥ ॐ नमो-
 हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पवनेनमः स्वाहा इदं० ॥ ॐ नमो वृक्षेभ्यो हरि-

केशेभ्यः पशूनां पतये नमः स्वाहा इदं० ॥ इत्येवमादि उभयतो नमस्कारैः पंच-
 चत्वारिंशद्विजुभिः पंचचत्वारिंशदाहुतयः ॥ केचित्तु नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये
 दिशां च पतये स्वाहेत्येको मंत्रपुरस्तादेवैकनमस्कारयुक्तः ॥ नमो नमो वृक्षेभ्यो ह-
 रिकेशेभ्यः पशूनां पतये स्वाहेति प्रथमत एव द्विनमस्कारको द्वितीयो मंत्रः ॥ एव-
 मुत्तरत्रापि चरममंत्रवर्ज्य ॥ चरमस्त्वादौ द्विनमस्कारान्ते एकनमस्कारयुक्त इत्येवं
 मंत्रविभागं कल्पयन्ति ॥ तदथ द्वेद्विभ्यो जुहोति नमोमृष्यै चामृष्यै चेत्याद्युपक्त-
 भ्य नमो हिरण्ये वाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इतीति श्रुत्या मंत्रस्वरूपस्य न-
 मस्काराद्येकनमस्कारान्तस्याभिहितत्वेन श्रुतिविरुद्धमित्युपेक्ष्य ॥ ॐ नमो भवाय
 च रुद्राय च स्वाहा इदं० ॥ ॐ नमः शर्वाय च पशुपतये च स्वाहा इदं० ॥
 इत्येवमादिभिरन्यतरतो नमस्कारैः पंचाधिकसप्ततियजुभिः पंचसप्तत्याहुत-
 यः ॥ ॐ नम इषुकृद्भ्यो धनुकृद्भ्यश्च नमः स्वाहा इदं० धेतुमभवतो
 नमस्कारेण यजुषा चैकाहुतिः ॥ ॐ नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः
 स्वाहा इदं० ॥ ॐ विचिन्वत्केभ्यो देवानां हृदयेभ्यः स्वाहा इदं॥ विक्षिणत्केभ्यो॥
 नम आनिर्हतेभ्यो० इत्यन्यतरतो नमस्कारैश्चतुर्भिर्यजुर्भिश्चतस्र आहुतयः ॥ केचित्तु
 नमोभवाय च रुद्राय च नमः स्वाहेत्येको मंत्रः ॥ एवमुभयतो नमस्कारत्वमन्यतरतो
 नमस्कारेषु मंत्रेषु कल्पयन्ति तत्तेषु श्रुताया अन्यतरतो नमस्कारताया हानिप्रसंगा-
 दश्रुताया उभयतो नमस्कारतायाः कल्पना चोपेक्षया ॥ ॐ द्रापे अंचसस्पत इत्याद्या-
 भिविंशतिकंदिकाभिः स्वाहाकारान्ताभिविंशति आहुतयः ॥ इदमेकरुद्रायेति तासा-
 माद्यासु सप्तसु त्यागः॥ इदं रुद्रेभ्य इत्युत्तरासु सर्वासु॥ इत्येकपट्टयुत्तरथा विभागः॥
 अथ पंचविंशत्युत्तरचतुःशतधाविभागः ॥ ॐ नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यस्य त्रयः पादाः
 सन्तीति त्रिभिःपादैः स्वाहाकारान्तैस्त्रिंश आहुतयः ॥ ॐ यातेरुद्रशिवातनूरित्याद्या-
 सु प्रत्येकं चत्वारः पादा इति तैर्द्वादशभिः पादैः स्वाहाकारान्तैर्द्वादशाहुतयः ॥ ॐ
 अभ्यवोच इत्याद्यासु कंदिकासु प्रत्येकं पंच पंच पादा इति पंचदशभिः पादैः स्वाहा-
 कारान्तैः पंचदशाहुतयः ॥ ॐ नमोस्तु नीलग्रीवेत्याद्यासु सप्तसु कंदिकासु प्रत्येकं
 चत्वारश्चत्वारःपादा इत्यष्टाविंशतिपादैः स्वाहाकारान्तैरष्टाविंशत्याहुतयः ॥ मानो-
 महान्त इति द्वयोः प्रत्येकं षडपदिनि द्वादशभिः पादैः स्वाहाकारान्तैर्द्वादशाहुतयः॥
 इदमेकरुद्रायेति सप्ततित्यागाः ॥ ॐ नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये स्वाहा इदं हिर० ॥
 ॐ दिशांच पतये स्वाहा इदं० ॥ इत्यगुना प्रकारेणैकस्यां कंदिकायामष्टौ यजूपी-
 त्यष्टभिर्यजुभिरष्टावाहुतयः ॥ एवं दशभिः कंदिकाभिराहुतीनां प्रथमाऽशीतिः सं-
 पद्यते ॥ ॐ नमस्तक्षभ्यः स्वाहा इदं० ॥ ॐ रथकारेभ्यश्च नमः स्वाहा इदं

रथकारेभ्यः ॥ इत्याद्याभिर्दशभिः कंडिकाभिराहुतीनां द्वितीयाऽशीतिः ॥ ॐ नमः
 सुत्याय च स्वाहा इदं० ॥ पथ्याय च स्वाहा इदं० ॥ इत्याद्याभिः नमोवः किरि-
 केभ्य इत्यतः प्राक्तनाभिर्दशकंडिकाभिराहुतीनां तृतीयाऽशीतिः ॥ ॐ नमोवः कि-
 रिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्य स्वाहा इदं ॥ ॐ विचिन्त्रत्केभ्यो देवानां हृदयेभ्यः स्वाहा
 इदं० ॥ ॐ नमो विशिष्वत्केभ्यो देवानां हृदयेभ्यः स्वाहा इदं० ॥ ॐ नम आनि-
 र्दितेभ्यो० ॥ इति चतुर्थिविंशत्याहुतयः ॥ इदमेकस्त्रायेति तासामाद्यासु सप्तसु त्या-
 गः ॥ इदं रुद्रेभ्य इत्युत्तरासु सर्वासु ॥ इत्येकपष्ठं चतुश्चतुर्विंशतिविभागः ॥ यजुर्भिश्चतस्र
 आहुतयः ॥ ॐ द्रापे अघसस्पत इत्याद्यासु चतुषु कंडिकासु प्रत्येकं चत्वारश्चत्वार-
 इति षोडशभिः पादैः स्वाहाकारान्तैः षोडशाहुतयः ॐ मीदुष्टमेत्यस्य पंचेति स्वा-
 हाकारान्तैः पंचभिः पादैः पंचाहुतयः ॥ ॐ विकिरिद् इति द्वयोः प्रत्येकं चत्वार
 इत्यष्टभिः पादैः स्वाहाकारान्तैरष्टावाहुतयः ॥ इदमेकस्त्रायेत्येकोनविंशत्यागः ॥
 असंख्यातेत्याद्यासु दशकंडिकासु प्रत्येकं चत्वारश्चेति स्वाहाकारान्तैश्चत्वारिंशद्व्या-
 दैश्चत्वारिंशदाहुतयः ॥ ॐ नमोस्तु रुद्रेभ्यः स्वाहा ॥ येदिविस्वाहा ॥ येषां वर्षमिषवः
 स्वाहा ॥ तेभ्यो दशमाचीः स्वाहा ॥ दशदक्षिणास्वाहा ॥ दशभतीचीः स्वाहा ॥ द-
 शोदीचीस्वाहा ॥ दशोर्ध्वास्वाहा ॥ तेभ्योनमो अस्तुस्वाहा ॥ तेनोवन्तु स्वाहा ॥
 तेनोमृदयन्तु स्वाहा ॥ तेषां द्विष्मः स्वाहा ॥ ॐ यथनोद्वेष्टिस्वाहा ॥ ॐ तमेपां
 जंभेदध्मः स्वाहा ॥ इत्येवं त्रिषु कंडिकासु प्रत्येकं चतुर्दश चतुर्दशयजुंसीति द्विवत्वा-
 र्तिंशद्भिर्यजुर्भिर्द्विचत्वारिंशदाहुतयः ॥ इदं बहुभ्यो रुद्रेभ्य इति द्वयशीति संख्याभि-
 स्त्यागः ॥ इति पंचविंशत्युत्तरचतुश्चतुर्विंशतिविभागः ॥ एवमेतेषां पक्षाणां अन्यतम-
 पक्षाश्रयेण दशकुत्सो रौद्राध्यायेन हूत्वा ॥ ॐ यज्जाग्रत इत्यादिभिर्विभ्राद् इत्यनु-
 वाकान्तैः पंचभिरंगमैः पूर्ववत्पंचाहुतिर्जुहुयात् ॥ तत एकावृत्त्या रौद्राध्यायेन पूर्व-
 वद् हूत्वा ॥ वयं सोमेत्यस्य वंधुकऋषिः गायत्रीछंदः सोमोदेवता ॥ एषते इत्य-
 नयोः प्रजापतिकऋषिः सामपंक्तिर्यजुर्जगतीछंदः रुद्रोदेवता ॥ अवरुद्रमित्यस्य प्रजा-
 पतिकऋषिः पंक्तिछंदः रुद्रोदेवता मेपजमित्यस्य प्रजापतिकऋषिः ककुप्छंदः रुद्रोदेवता
 अंबवकमित्यनयोः क्रमेण वसिष्ठप्रजापतिकऋषिः आस्तारपंक्तिछंदः रुद्रोदेवता ॥
 त्रयायुषमित्यस्य नारायणऋषिः उष्णिगूछंदः आशीर्देवता ॥ शिवोनामेत्यस्य प्रजा-
 पतिकऋषिः प्राजापत्या बृहतीछंदः रुद्रोदेवता ॥ निर्वर्तयामीत्यस्य प्रजापतिकऋषिः
 प्राजापत्याग्रिष्टुप्छंदः लिङ्गोक्तादेवता रुद्रपीतये होमे विनियोगः ॥ ॐ वयं सोमे-
 त्यस्य प्रजापतिकऋषिः प्राजापत्याग्रिष्टुप्छंदः लिङ्गोक्तादेवता रुद्रैककंडिकात्मकेन
 महश्चिरसा एकामाहुतिं जुहुयात् ॥ ततः शान्त्यध्यायमंग्रैर्जुहुयात् ॥ तद्यथा ॥

ऋषेवाचमित्यस्य दध्यङ्ग्यवर्णऋषिः चतुर्णां यजुषां दैवीजगतीछंदः ऋगादयोऽलि-
 गोक्तादेवता॥ वागोज इत्यस्य यजुर्जगतीछंदः वागादिलिगोक्तादेवता शान्त्यर्थं होमे॥
 ऋचं वाचं स्वाहा ॥ इदं वाचे मनसे प्राणाय चक्षुषे श्रोत्राय वाचे ओजसे प्राणा-
 पानाभ्यां॥ यन्मे इत्यस्य दध्यङ्गायवर्णऋषिः पंक्तिछंदः बृहस्पतिर्देवता शान्त्यर्थं
 होमे॥ ॐ यन्मेछिद्रं० यस्पतिः स्वाहा इदं बृहस्पतये० महाव्याहृतोनां दध्यङ्ग-
 गायवर्णऋषिः देवीगायत्री दैव्युष्णिक् देवीगायत्रीछंदांसि अग्निवायुसूर्योदेवताः ॥
 तत्सवितुरित्यस्य दध्यङ्गायवर्णऋषिः गायत्रीछंदः सवितादेवता शान्त्यर्थं होमे॥
 ॐ भूर्भुवःस्वः तत्सवितु० स्वाहा इदं अग्निवायुसूर्येभ्यः सवित्रे च॥ कयानइत्यस्य
 दध्यङ्गायवर्णऋषिः गायत्रीछंदः इंद्रोदेवता शान्त्यर्थं होमे॥ ॐ कयान० स्वाहा
 इदमिन्द्राय० ॥ कस्वेत्यस्य दध्यङ्गायवर्णऋषिः गायत्रीछंदः इंद्रोदेवता शान्त्यर्थं
 होमे॥ ॐ कस्त्वा० वसु स्वाहा इदमिन्द्राय० ॥ अभीषूण० दध्यङ्गायवर्ण० पा-
 दनिचूदायत्रीछंदः इंद्रोदेवता शान्त्यर्थं होमे॥ ॐ अभीषुण० स्पृत्रिभिः स्वाहा
 इदमिन्द्राय० ॥ कयात्वं० दध्यङ्गायवर्णऋषिः अनिरुक्तागायत्रीछंदः इंद्रोदेवताशा-
 न्त्यर्थं होमे॥ ॐ कयात्वं० भरस्वाहा इदमिन्द्राय० ॥ इंद्रोविश्वस्येति दध्यङ्गा-
 यवर्णऋषिः द्विपदाविराट्छंदः इंद्रोदेवता० ॥ ॐ इंद्रो वि० ण्यदे स्वाहा इदमिन्द्रा-
 य० ॥ शन्नोमित्र० दध्यङ्गा० अनुष्टुप्छंदः मित्रवरुणादयो लिगोक्ता देवता शा-
 न्त्यर्थं॥ शन्नोमित्रः रुक्तामस्वाहा इदमित्राय वरुणाचार्यम्णे इन्द्राय बृहस्पतय
 रुक्तामाय विष्णवेच ॥ शन्नोवात० दध्यङ्गा० अनुष्टुप्छंदः वाघादयोऽलिगोक्तादेव-
 ता० ॥ ॐ शन्नोवात० वर्षतु स्वाहा इदं वायवे सूर्याय पर्जन्याय च॥ अहानिशं०
 दध्यङ्गा० द्विपदागायत्रीछंदः अहानिरात्रयश्च देवता० ॥ शन्न इन्द्राग्नि० दध्यङ्गा०
 त्रिष्टुप्छंदः इन्द्राग्नि इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौच देवता० ॥ अहानिशं०
 शंयोःस्वाहा इदमिन्द्राग्निभ्यां इन्द्रावरुणाभ्यां इन्द्रापूषभ्यां इन्द्रासोमाभ्यां च॥
 शन्नोदेवी० दध्यङ्गा० गायत्रीछंदः आपोदेवता० ॥ शन्नो० तुनःस्वाहा इदमद्भ्यः॥
 स्योनापृथिवी० दध्यङ्गा० गायत्रीछंदः पृथिवीदेवता० ॥ स्योना० प्रयाः स्वाहा
 इदं पृथिव्यै ॥ आपोहिष्ठेति दध्यङ्गा० गायत्रीछंदः आपोदेवता० ॥ आपोहिष्ठा०
 चक्षसे स्वाहा इदमद्भ्यः ॥ योव० दध्यङ्गा० गायत्रीछंदः आपोदेवता० योवःशिव-
 तम० मातरः स्वाहा इदमद्भ्यः ॥ तस्माअरंगमा० दध्यङ्गा० गायत्रीछंदः आपो-
 देवता० ॥ तस्मा अ० चनः स्वाहा इदमद्भ्यः ॥ योः शान्ति० दध्यङ्गा० एकाधि-
 कशकरीछंदः द्यौरादयोऽलिगोक्ता देवता० ॐ द्यौः शान्ति० रेचिस्वाहा इदं दिवेन्त-
 रिषाय पृथिव्या अद्भ्यः औषधीभ्यो वनस्रतिभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे

सर्वस्मै शान्त्यै च ॥ हूते हूदेत्यस्य दध्यंगा० ब्राह्मीअनुष्टुप् छंदः धर्मोदेवता शान्त्यर्य होमे० ॥ ॐ हूते हूं० क्षामहे स्वाहा इदं धर्माय० ॥ हूते हूं० दध्यंगा० उष्णिक्छंदः धर्मोदेवता० ॥ ॐ हूते हंहमा० जीवासं स्वाहाइदं धर्माय० ॥ नमस्ते हरसे० दध्यंगा० बृहतीछंदः अग्निदेवता शान्० ॥ ॐ नमस्ते हरसे० शिरोभव स्वाहा इदमग्नये ॥ नमस्ते अस्तिवत्यस्य दध्यंगा० अनुष्टुप्छंदः विद्युत्स्तनयितुर्भगवान् देवता० ॥ ॐ नमस्ते अ० समीहसे स्वाहा इति विद्युतेस्तनयितुर्वे भगवते ॥ यतोयत दध्यं० अनुष्टुप्छंदः महावीरोदेवता० ॥ यतोयत० पशुभ्यः स्वाहा इदं महावीराय ॥ सुमित्रियान० दध्यंगा० माजापत्या जगतीभापोदेवता० ॥ सुमित्रिया० द्विधमः स्वाहा इदमद्भ्यः ॥ तच्चक्षु० दध्यंगा० उरष्णिक् छंदः इति कात्यायनः ब्राह्मीत्रिष्टुप् व्यूहनादेत्यष्टिर्वाछंदः इति सर्वानुक्रमसूत्रभाष्यकारः ॥ अक्षरातीतं पुर उष्णिक्छंदः इत्याचारादर्शकारः श्रीदत्तोपाध्यायः सूर्यो देवता शान्त्यर्थं होमे विनियोगः ॥ ॐ तच्चक्षुर्देव० शतारस्वाहा इदं सूर्याय ॥ एवं रुद्रपरपर्यायरुद्रहोमएकप्रकार उक्तः ॥ अथापरप्रकारः ॥ यज्जाग्रत इत्यादिभिः रौद्राध्यायान्तैः षडंगमंत्रैः षडाहुतिर्हुत्वा रौद्राध्यायेन पूर्वोक्ताष्टप्रकाराणामन्यतमेनैकादशकृत्वो हुत्वा वयं सोमेत्यष्टकंडिकात्मकेन महच्छिरोमंत्रेणैकाहुति हुत्वा ऋचंश्चाचमित्यादिभिः शान्त्यध्यायमंत्रैश्चतुर्विंशतिराहुतिर्जुह्यात् ॥ प्रकारान्तरं यज्जाग्रत इत्यादिभिः रौद्राध्यायान्तैः षडंगमंत्रैः षडाहुति हुत्वा रौद्राध्यायमंत्रैर्होमान्तै एकेकेन चमकत्रिभागेन हुत्वा शान्त्यध्यायमंत्रैश्चतुर्विंशतिराहुतिर्जुह्यादिति ॥ एष रुद्रहोम उक्तः ॥ एवं क्रमेण लघुरुद्रहोमं, महारुद्रहोमपरितरुद्रहोमं वा यावद्विकीर्षितं तावत्प्रयजमानः स्वयं कुर्यात् ॥ असंभवे ऋत्विजो वा होमं कुर्युः ॥ इति ॥

॥ अथ द्वारपालजाप्यसूक्तानि ॥

तानि च मदनरत्ने दानकांडे ॥ श्रीसूक्तं पावमानं च सोमसूक्तं सुमंगलं ॥ शान्त्यध्यायं चेन्द्रसूक्तं रक्षोघ्नं चेति बह्वृचौ ॥ श्रीसूक्तं हिरण्यवर्णां हरिणीमित्यादिपंचदशर्चा ॥ पावमानं स्वादिष्टया इत्यादि ॥ सोमसूक्तं सोमवाहेत्यादि ॥ सुमंगलं ऋग्वेदसूक्तं उपमित्यादि ॥ शान्त्यध्यायं शन्नइन्द्राग्नि इत्यादिवर्गत्रयं ॥ इन्द्रसूक्तं योजाते एवेत्यादि ॥ रक्षोघ्नं कृणुष्व पाज इत्यादि ॥ दक्षिणे तु द्वारपालो रुद्रान् पुरुषसूक्तं ॥ श्लोकाध्यायं शुक्रि पंचमंडलाध्यायमेव चेति रुद्रान्नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यध्यायः ॥ पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षा इत्यादिषोडशर्च ॥ श्लोकाध्यायो योदेव सखितः प्रसूत्रमिति त्रिशत्तमोऽध्यायः शुक्रियं ऋचंश्चाचमित्यध्यायः ॥ मंडलाध्यायो यदेतन्मंडलं इत्यादि मंडलब्राह्मणं ॥ तैत्तिरीयाणां तु आदित्यो वां

एष एतन्मेढलपिति मेढलाध्यायः प्रसिद्धः ॥ वामदेव्यं बृहत्साम ज्येष्ठसाम रयन्त-
रं ॥ तथा पुरुषसूक्तं च रुद्रसूक्तमतः परं ॥ आज्यद्रोहानि सामानि शान्तिकाध्या-
यमेव च ॥ भारुहानि च सामानि पश्चिमे सामगौ स्थितौ ॥ वामदेव्यं कथानश्चित्र
इत्यस्यामृचीगीतं बृहत्सामत्वाभिद्धिद्वामहे इत्यस्यामृचिगीतं ॥ ज्येष्ठं साम भूर्द्वा-
नं दिव इत्यस्यां गीतं ॥ रयन्तरं साम अभित्वाशूरनोनुप इत्यस्यां गीतं ॥ पुरुष-
सूक्तं सहस्रशीर्षा इत्याद्यास्तु गीतं ॥ संहिता ॥ साच आचो राजेत्येकं साम ॥ तद्वा
वगेधत्वारि ॥ आज्यद्रोहानि त्रीणि देववतानि त्रीणी इत्येकादशसामरूपा ॥ शा-
न्तिकाध्याय अचोध्यग्निरित्याद्यास्तु गीतानि भारुहानि इमं स्तोम इत्याद्यास्तु गीता-
नि ॥ अपर्वांगिरसं नीलरुद्रं देव्यपराजिता ॥ मधुसूक्तं रौषसं च शान्तिकाध्या-
यमेव च ॥ अयवाणौ द्वारपालौ पठत उत्तरास्थितौ ॥ अपर्वणं सूक्तं छंदोगाय बृ-
हदायेत्यादि आंगिरसं अंगिरसो जन्मनि इत्यादि ॥ नीलरुद्रं चारुद्रपत्न्यावित्यादि
अपराजिता देवी परिवर्त्मनीत्यादि ॥ मधुसूक्तं मधुवाता ऋतायते इति ॥ एवं
चिकीर्षितं होमं कुर्यात् ॥ इति ॥

“ अयोत्तरपूजनं ”—ॐ अग्ने नयेति मंत्रेण गंधादिभिरुपचारैः स्वाहास्वधा-
युतमग्निं संकलपपूर्वरूपभ्यर्चयेत् ॥ अग्नये गंधादिकं वर्हिरेव देवं ॥ वास्तुप्रदयोगिनी-
क्षेत्रपालरुद्रपीठदेवतानामुत्तरोत्तरपूजायत्रामसरे केचिन्मन्यन्ते ॥ अन्येतु नवाहुति-
होमान्ते ॥ अग्रेतु यजमानाभिषेकान्ते स्थापितसर्वपीठदेवतानां चोत्तरपूजां वदन्ति ॥
ततः पूजां संपूर्णतां वाचयित्वा यस्य स्मृत्या ॥ आवाहनं न जानामि ॥ इति ॥

“ अयं स्विष्टकृद्धोमः ”—चरुशेषादवदारय ॥ ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इद-
मग्नये ॥ इति स्विष्टकृद्धोमं विदध्यात् ॥ यद्यनेकदिनसाध्यो होमस्तदा पर्युपितदोष-
परिहारार्थं हविःशेषं स्विष्टकृद्धं घृतमग्नये स्थापयेत् ॥ नष्टे दुष्टे वा हविषि
आज्येनैव स्विष्टकृद्धोमः ॥ इति ॥

॥ अथानादिष्टप्रायश्चित्तहोमः ॥

ॐ भूरित्यस्याः प्रजापतिर्हविः वायुग्रीछंदः अग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे वि-
नियोगः ॥ ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये नमः ॥ ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे नमः ॥ स्वरित्य-
स्यः प्रजापतिर्हविः अतुष्टुपूछंदः सूर्यो देवता अना ॥ ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय
नमः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वरिति महान्याहूतीनां प्रजापतिर्हविः गायत्र्युपगायत्रीछंदा-
सि अग्निवायुसूर्यो देवता अना ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदमग्निवायुसूर्येभ्यो ॥
स्वन्नो अग्ने ॥ इत्यस्य वामदेवकृषि त्रिष्टुप्छंदः अग्निवरुणौ देवते ॥ ॐ स्वन्नो अग्ने

वरुणममुमुध्यस्मस्वाहा इदमग्निवरुणाभ्यां० ॥ सत्त्वन्० वापदेवऋषिः त्रिष्टुप्छंदः
अग्निवरुणौदेवते अना० ॥ ॐ सत्त्वन्नो अग्नेनराधि स्वाहा इदमग्निवरुणाभ्यां०॥
याथाप्र इत्यस्य वापदेवऋषिः बृहतीछंदः अग्निदेवता अना० ॥ ॐ याथाप्रः मे-
पजं स्वाहा इदमग्नये अयसे नमम ॥ येतेशतमित्यस्य वापदेवऋषिः त्रिष्टुप्छंदः व-
रुणः सविता विष्णुर्विश्वेदेवा मरुतः स्वर्काः देवताः अनादिष्ट० ॥ येतेशतं वरुण
स्वर्काः स्वाहा इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च॥
उदुत्तममित्यस्य शुनः शेषऋषिः त्रिष्टुप्छंद वरुणो देवता० ॥ ॐ उदुत्तमं वरुणं
स्यामस्वाहा ॥ इदं वरुणाय० ॥ मजापतये स्वाहा इदं मजापतये० ॥६॥इति॥

॥ अथ वलिदानप्रयोगः ॥

अध्यायतनस्य समंततो दिक्षु विदिक्षु च दिक्पालेभ्यो मापभक्तवलिदानं
कार्यं ॥ तद्यथा ॥ ज्ञातारमित्यस्य गर्गऋषिः त्रिष्टुप्छंदः इन्द्रोदेवता इन्द्रमीत्यर्थं
वलिदाने विनियोगः ॐ ज्ञातार० इन्द्राय सांगाय सपरिवाराय सायुषाय सशक्ति-
काय एष मापभक्तवलिनेमः ॥ भो इन्द्र दिशं रक्ष वलिं भक्ष यम सकुटुंबस्य यज-
मानस्य आयुः कर्ता पुष्टिकर्ता भवेति पुष्पाक्षतजलानि पूर्वाभिमुखौ भूमौ प्रक्षिपेत्
एवं सर्वत्र अथाग्नेयां त्वन्नो अग्ने इत्यस्य हिरण्यं स्तूपभांगिरसऋषिः त्रिष्टुप्छंदः
अग्निदेवता अग्निमीत्यर्थं वलिदाने० ॥ ॐ त्वन्नो अग्ने तवदेवस्तवव्रते० अग्नये
सांगाय० भो अग्ने दिशं रक्ष० ॥ दक्षिणे ॥ सुगन्तु पण्यामित्यस्य मजापतिर्ऋषिः
त्रिष्टुप्छंदः यमोदेवता यममीत्यर्थं० ॥ ॐ सुगन्तु पण्या० यमाय सांगाय० भो-
यम० दिशं रक्ष वलिं भक्ष० ॥ नैर्ऋते ॥ असुन्वन्तमिति मंत्रान्ते नैर्ऋतये सांगाय०
भोनिर्ऋते दिशं रक्ष० वलिं भक्ष०॥ पश्चिमे ॐ तत्त्वायामिति मंत्रान्ते वरुणाय सां-
गाय० भो वरुण वलिं भक्ष दिशं रक्ष०॥ वायव्ये आनोनिपुद्भि० वसिष्ठऋषिः त्रि-
ष्टुप्छंदः वायुदेवता० ॥ वायवे सांगाय० भोवायो दिशं रक्ष वलिं भक्ष० ॥ उदी-
र्यां वयं सोम० वंशुऋषिः गायत्रीछंद० सोमो देवता० ॥ सोमाय सांगाय० भो
दिशं रक्ष वलिं भक्ष० ॥ ईशान्यां तपोशान० गौतमऋषिः जगतीछंदः ईशानो दे-
वता० ॥ ईशानाय सांगाय० भो ईशान दिशं रक्ष० ॥ ईशान पूर्वोर्ध्वे अस्मे
रुद्रा० प्रागाय ऋषिः त्रिष्टुप्छंद ब्रह्मादेवता० ब्रह्मणे सांगाय० भो ब्रह्मन् दिशं
रक्ष० वलिं भक्ष० ॥ पश्चिम नैर्ऋतयोर्ध्वे ॥ स्योना पृथिवी० मेधातिथिऋषिः
गायत्रीछंदः अनन्तोदेवता० अनन्ताय सांगाय० भो अनन्त दिशं रक्ष वलिं भक्ष०॥
॥इति॥ “ अथ ग्रहवेद्याः समन्ततो ग्रहेभ्यो वलिं दद्यात् ॥ पूर्वं आहुष्णेन० हि-
रण्यं स्तू आंगिरसऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सूर्योदेवता० सूर्याय सांगाय० भो सूर्यः

अधिदेवताप्रत्याधिदेवतासहित दिशं रक्ष बलि भक्ष० ॥ आग्नेयां ईर्द्धदेवा० वरुण ऋषिः यजुः सोमोदेवता सोमाय उमाअपाधिदेवताप्रत्यधिदेवता सहिताय० भो सोम दिशं रक्ष बलि भक्ष० ॥ दक्षिणस्यां अग्निमूर्द्धा० विरूपाक्ष ऋषिः अंगारकोदेवता० अंगारकाय स्कन्दभूमिरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवता सहिताय० भो अंगारक दिशं रक्ष बलि भक्ष० ॥ ईशान्यां उद्बुध्यस्व० परमेष्ठी ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः शुचोदेवता० ॥ शुचाय नारायणविष्णुरुपाधिदेवताप्रत्यधिदेवता सहिताय० भो शुच दिशंरक्ष बलिभक्ष० ॥ अयोदीच्यां बृहस्पते० गृत्तमदऋषिः त्रिष्टुप्छंदः बृहस्पतिर्देवता० बृहस्पतये० ब्रह्मेन्द्ररूपाधिदेवता प्रत्यधिदेवता सहिताय० भो बृहस्पते दिशं रक्ष० बलि भक्ष० ॥ पूर्वे अन्नातरिसुत० अश्विस्वरस्वतीन्द्राऋषयः अतिजगतीछंदः शुक्रो देवता० ॥ शुक्राय इन्द्रेन्द्राणिरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवता सहिताय० भो शुक्र दिशं रक्ष बलि भक्ष० ॥ प्रतीच्यां शन्नोदेवी० दध्यव्यवर्धनऋषिः गायत्रीछंदः शनिर्देवता० ॥ शनिश्चराय यमप्रजापतिरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवता सहिताय० भो शनिश्चर दिशं रक्ष बलि भक्ष० ॥ नैर्ऋत्यां कयानश्चित्र० वापदेवऋषिः गायत्रीछंदः राहुर्देवता० ॥ राहवे कालसर्परूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय० भो राहो दिशं रक्ष बलि भक्ष० ॥ वायव्यां केतुं कृष्वन्० केतवे चित्रगुप्त ब्रह्मरूपाधिदेवता प्रत्यधिदेवता सहिताय० भो केतो दिशं रक्ष बलि भक्ष० ॥ अथ वेद्यारुत्तरतो विनायकादिपचलाकपालेभ्यो बलि दद्यात् ॥ गणानांत्वा० प्रजापतिऋषिः अनुष्टुप्छंदः गणपतिर्देवता० ॥ गणपतये सिद्धयुद्धिसहिताय० भो गणपतै दिशं रक्ष बलि भक्ष० ॥ अवे अचिके० प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छंदः दुर्गादेवता० ॥ दुर्गायै सांगायै० भो दुर्गे दिशं रक्ष बलि भक्ष० ॥ आनोनिमुद्भि० वसिष्ठऋषिः त्रिष्टुप्छंदः वायुर्देवता० ॥ वायवे सांगाय० भोवायो दिशं रक्ष बलि भक्ष० ॥ घृतं घृतपावान० प्रजापतिर्ऋषिः ऋचांपतिकछंदः आकाशो देवता० ॥ आकाशाय० भो आकाश दिशं रक्ष बलि भक्ष० ॥ यावांकशे० मेघातिथिऋषिः गायत्रीछंदः अश्विनौ देवता० ॥ अश्विभ्यां सांगारभ्यां० भो अश्विनौ दिशं रक्षतं बलि भक्षतं० ॥ वास्तोष्पते प्रतिजानी० वसिष्ठऋषिः त्रिष्टुप्छंदः वास्तोष्पतिर्देवता० ॥ वास्तोष्पतये सांगाय० भो वास्तोष्पते दिशं रक्ष बलि भक्ष० क्षेत्रपालाय महाबलि दद्यात् ॥ नहिस्पश० विश्वाक्षित्रऋषिः त्रिष्टुप्छंदः क्षेत्रपालो देवता० ॥ क्षेत्रपालाय भूतमेतपिशाचराक्षस शाकिनी हाकिनी वैतालादि परिवार सहिताय० भो क्षेत्रपाल इमं बलि गृहाण मम सकुटुम्बस्य आयुः कर्मा० भवेति पुष्पाक्षतजलानि भूमौ मक्षिषेत् ॥ इमं बलि शूदेन दुर्वाक्षजेन वा चतुष्पथे क्षिपेत् ॥ मक्षाक्षितपाणिपादराचामेत् ॥ इति॥

॥ अथ पूर्णाहुतिहोमः ॥

तत्रोपकल्पनीयानि ॥ आज्यस्याली ॥ होमावशिष्टादाज्यादन्यदाज्यं चैकंकृत्य
सुरू स्वादिरसुवः संपार्गकुशाः पवित्रे नालिकेरफलं तांबूलवीटकं पूगीफलं पट्ट-
वस्त्रखंडं रक्तसूत्रं पुष्पाणि पु पामाला इत्युपकल्प्य देशकालौ संकीर्त्य कृतस्यामुक-
रुद्रजपरुद्रांगहोमस्य होमरुद्रस्य वा संपूर्णतासिद्धयर्थं वसोर्धारासहितां पूर्णाहुति
करिष्ये ॥ ततः आज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्याग्रावधिप्रित्य स्तुवं स्तुवं च कुशैः सं-
मृज्य पवित्राभ्यामाज्यं क्षत्पूयावेक्ष्य अपद्रव्यं निरस्य चतुःकृत्वो द्वादशकृत्वो
वाज्यं सुचि शृहीत्वा शिष्टाचारात्तस्यां सपूगीफलं तांबूलवीटकं तदुपरि पुष्पाणि
तदुपरि पट्टवस्त्रवेष्टितं रक्तसूत्रवद्धं पुष्पमालासुशोभितं सुगंधद्रव्यसिद्धरादिद्रव्य-
चर्चितं नालिकेरादिफलं च निषायाधोमुखसुवश्छन्नां तां स्तुवं चादाय ॥ ॐ सप्तते०
सप्तऋषयः त्रिष्टुप्छंदः अग्निर्देवता पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः ॥ ॐ सप्तते अग्ने०
इति मंत्रान्ते आसीन एवाचार्यो यजमानान्वास्थ्यः पूर्णाहुतिं जुहोति ॥ इदमग्नये
सप्तवत् इति त्यागः ॥ मूर्द्धानं दिव इत्यनेन वा ॥ समुद्रादुर्मिरिति ऋषेण वा ॥
पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसव इत्यनया वा ॥ पूर्णां दर्वीत्यनया वा ॥ केचित्पूर्णाहुति-
मेवमाचरन्ति ॥ समुद्रादुर्मि० वामदेवऋषिः त्रिष्टुप्छंदः यज्ञपुरुषो देवता मूर्द्धानं दि-
व० भरद्वाजऋषिः त्रिष्टुप्छंदः अग्निर्देवता पुनस्स्वेत्यस्य प्रजापतिऋषिः त्रिष्टुप्छंदः
मग्निर्देवता पूर्णादर्वी० और्णवामऋषिः अनुष्टुप्छंदः शतक्रतुर्देवता सप्तते अम
इत्यस्य सप्तऋषयः त्रिष्टुप्छंदः अग्निर्देवता धामन्त० वामदेवऋषिः जगतीछंदः
आपोदेवता सर्वेषां पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः ॥ ॐ समुद्रादुर्मिरित्यादीन् मंत्रान्
पठित्वा स्वाहाकारेण पूर्णाहुतिं हुत्वा ॥ इदमग्नये वैश्वानराय० आदित्य रुद्र
वसुभ्यः शतक्रतये सप्तवते अग्नये अद्भ्यश्चेति त्यागः ॥ तदेतत्करणमंत्राणां विक-
ल्पाभ्युपगमात्समुच्चये च प्रमाणाभावात् विनश्ये ॥ केचित्त्रिष्टुप् पूर्णाहुतिमाचरन्ति
तदपि निर्मूलम् ॥ इति ॥

॥ अथ वसोर्धाराहोमः ॥

वन्देहपरि संभद्रपवित्रा औदुम्बरी मृज्योपकोटरां बाहुप्रमाणामार्द्रां स्तुवं प्रा-
ग्रां निषाय तदुपरि शृङ्खलावष्टुत्रेण निमेलवृत्तपूरितेन ताम्रादिकुम्भेनाधो यवमात्र-
छिद्रेगाज्यं विभुञ्जाम्नेहपरि वासोर्धारां च पातयेत् ॥ तस्यां च घृतधारायां सु-
क्षप्रणालिक्रयान्नो पतन्त्यां ॥ ॐ वाजथमेत्यादीन् षेट् स्वाहेत्यन्तान् वसोर्धारा-
मंत्रान् पठेत् ॥ घृतकुम्भस्सोर्धारां पातयेदनलोपरि ॥ इति घचनादस्मिन्मार्तवसो-
र्धाराहोमे पंचगृहीत्वाज्यस्य नतसाधनत्वं ॥ वाजथमेत्यादीनां षेट् स्वाहेत्यन्तानां

एकाधिकचतुः शतमंख्याक्तानां वसोर्धारापंथाणां देवाक्रामः वाजश्रम इत्यादीनां
चतुरक्षराणां दैवी बृहतीछंदः शंख इत्यादीनां त्र्यक्षराणां दैव्यनुष्टुप्छंदः प्रयति
श्रम इत्येवं पंचाक्षराणां दैवीपंक्तिः आशिष्यं च इत्यादीनां सप्ताक्षराणां दैवी
जगती यजुश्छिण्क् वा आयुर्थेन कृतामित्यादीनामष्टाक्षराणां यजुर्नुष्टुप् माना-
पत्या गायत्रीवा ॐ भुवनस्पतये स्वापेत्यादीनां नवाक्षराणां यजुर्वृत्ती आसुरी
जगती वा सुभाय वैनंशिनायेत्यादीनां दशाक्षराणां यजुः पंक्तिः आसुरीत्रिष्टुप् वा
विनेंशिन आन्त्यायेत्यादीनां एकादशाक्षराणां यजुस्त्रिष्टुप् आसुरी पंक्तिर्वा ॥
अंगुलपः शक्रयो दिशश्चमे इत्यस्य द्वादशाक्षरस्य यजुर्जगती सामगायत्री वा मा-
जापत्योष्णिगृवा आसुरी बृहती वा सर्वेषां वसोर्धाराहोमे विनियोगः ॥ तत्र
इदमनय इति श्रीणी शतानि पंचपष्ठिधत्यागास्तंत्रेण ॥ सप्तदशमाजापत्यवत्समा-
नदेवतात्वात् ॥ ततो वाजाय स्वाहेत्यादीनामिदं वाजायेत्यादयस्त्रयोदशपृथक्
त्यागः ॥ तत इदमनये इति त्रयोविंशतिस्त्यागास्तंत्रेण ॥ अत्र वसोर्धाराहोमे च-
मकानुवाकानां मंत्रत्वेऽपि मंत्रान्तराण्यपि श्रूयन्ते ॥ आग्नये सूक्तपाग्नेयं वैष्णवं
रौद्रमैन्दवं ॥ महावैश्वानरं साम ज्येष्ठ साम च पाठयेदिति ॥ समास्तत्रेऽपानेयसूक्त-
स्य अग्निऋषिः त्रिष्टुप्छंदः अग्निर्देवता वसोर्धाराहोमे विनियोगः ॥ ॐ समा-
स्त्येति नवर्चमग्निऋषिः ॥ विष्णोर्नुक्तमिति पण्णां औत्तप्योदीर्घतमाऋषिः त्रिष्टुप्छं-
दः विष्णुर्देवता ॥ ॐ विष्णोर्नुक्तमिति चतुः कंदिकात्मकं वैष्णवं सूक्तं ॥ नम-
स्ते इत्यध्यायस्य परमेष्ठीऋषिः प्रथमागायत्री तिस्रोनुष्टुमस्तिस्रः पंक्तयः समा-
नुष्टुभोद्वे जगत्यावंतयोः कुत्सोऽपि एकच्छ्रः सर्वासां देवता ॥ नमो हिरण्य बाहव इ-
त्यादिनि द्रापे इत्यतः प्राकृतानि सर्वाणि यजुंषी नमो हिरण्य बाहव इत्यादीनां
श्रवतिश्रवो नम इत्यन्तानां यजुषां हिरण्य बाहवादयो मंत्रवर्णविगता उभयतो नम-
स्कारा बहवो रुद्रा देवताः ततो नमो भवाय च रुद्राय चेत्यादीनां प्रलिङ्गते चेत्य-
न्तानां भवादयो मंत्रलिङ्गावगता अन्यतरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवताः ॥ नम
इषुऋक्षयो धनुऋक्षश्चक्रो नम इत्यस्य यजुष उभयतो नमस्कारा बहवो रुद्रा दे-
वताः ॥ ॐ नमो हिरण्य बाहव इत्यादयो द्वितीया रुद्राः ॥ नमः सामाभ्य इत्यादयो
जाताख्या रुद्रा ॥ नमो धः क्रिरिकेभ्य इत्यग्निवायुसूर्यहृदयभूतव्याहृतीना-
मन्यतरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवताः ॥ द्राप इत्यस्या उपरिष्टाद् बृहतीछंदः ॥
इमास्तत्रेत्यस्याः कुत्सऋषिः जगतीछंदः ॥ याते रुद्रेत्यस्य अनुष्टुप्छंदः ॥ परितो
रुद्रमीदुष्टमेति द्वयोस्त्रिष्टुप्छंदः विरिहद् सटलाणीति द्वयोरनुष्टुप्छंदः समानामेकोरुद्रो
देवता ॥ असंख्यातेत्यादीनां दशानामनुष्टुप्छंदः ॥ बहवा रुद्रा देवताः ॥

स्त्रेभ्य इत्यादीनां त्रयाणां यजुषां धृतिछंदः बहवो रुद्रदेवताः वसोर्धारा होमे० ॥
 ॐ नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यध्यायो रौद्रं सूक्तं ॥ आप्यायस्वेति तिसृणां गौतमऋषिः
 आश्या गायत्रीछंद द्वितीयायास्त्रिष्टुप्छंदः तृतीयायाः जप्तिरूछंदः सोमो देवता
 वसोर्धारा० ॥ ॐ आप्यायस्वेति ऋषिर्भेदं सूक्तं ॥ महावैश्वानरसाम्नो वैश्वानर-
 ऋषिः पथ्या बृहतीछंदः वैश्वानरो देवता वसोर्धारा० ॥ इत्युक्त्वा महावैश्वानरारुख्यं
 सामद्वयं गायेत् ॥ महावैश्वानरारुख्ये आरण्यके षष्ठमपाठके पठितं सामद्वयं प्रसिद्धं ॥
 ज्येष्ठसाम्नो भरद्वाजऋषिः त्रिष्टुप्छंदः वैश्वानरो देवता वसोर्धारा० ॥ इति स्मृत्वा
 ज्येष्ठसाम गायेत् ॥ मूर्धानं दिव इत्यस्यामृचीगीतं ज्येष्ठसाम प्रसिद्धं ॥ सामाध्य-
 यनाभावे रुग्माग्रपठनीयमपि ॥ एतच्चोपलक्षणं ॥ तेनान्यान्यप्याग्नेयार्दानि य-
 थाभ्यासं पठनीयानि ॥ किं तु उपादेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वादेकैकमेव ॥ अयातो
 वसोर्धारां जुहोतीति ब्राह्मणमपि केचित् पठन्ति ॥ इति ॥

॥ अथ महारुद्रस्तुतिपाठः ॥

अनादिनिघनो रुद्रो गीयते श्रुतिभिः सदा ॥ राजसेन स्वयं ब्रह्मा सात्त्विकेन
 स्वयं हरिः ॥ १ ॥ तामसेन स्वयं रुद्रस्त्रितयं त्वयि संस्थितं ॥ नमामि त्वां
 विरूपाक्ष नीलग्रीव नमोस्तुते ॥ २ ॥ त्रिनेत्राय नमस्तुभ्यमुपादेहार्धधारिणे ॥
 त्रिशूलधारिणे तुभ्यं भूतानां पतये नमः ॥ ३ ॥ विनाकीने नमस्तुभ्यं न-
 मो मोदुष्टमाय च ॥ नमामि त्वां महाभूतपतये त्वां नमाम्यहं ॥ ४ ॥ स्वयं भि-
 क्षान्नभोक्ता च भक्तानां राज्यदः स्वयं ॥ सूर्यरूपं समासाद्य देहीनां देहदायकः
 ॥ ५ ॥ यतीनां मुक्तिदस्त्वं च भुक्त्यर्थीनां च भुक्तिदः ॥ यदृच्छया सर्वमिदं ततं
 मध्ये च पालितं ॥ ६ ॥ अन्ते च विलयं नीतं शक्तिः कस्य भवादते ॥ मंत्रहीनः
 क्रियाहीनो भक्तिहीनो महेश्वरः ॥ ७ ॥ विजयश्चैव संपूर्णस्त्वत्प्रसादात् त्रिलोचना ॥
 अनुस्वारेण हीनस्य जपस्याग्नेरुदितस्य च ॥ ८ ॥ दोषाः प्रयान्तु नाशं वा स्वत्प्रसा-
 दात् महेश्वर ॥ महारुद्रे जपो यन्मे न्यूनो वाप्यधिकोपि वा ॥ ९ ॥ संपूर्णस्त्वत्प्र-
 सादाच्च भूयाद्भूतिविभूषण ॥ १० ॥ इति स्तुत्वा अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य आग्नेः प-
 थात् प्राङ्मुखो यजमान उपविश्य त्र्याष्टुपाणि करोति मस्मना ललाटे ग्रीवायां
 दक्षिणांसे हृदि च त्र्याष्टुपमिति प्रतिमंत्रमित्येवं त्र्याष्टुपकरणं ॥ संस्तवमाशनं ॥ प-
 वित्राभ्यां मार्जनं ॥ पवित्रप्रतिपत्तिः ॥ ब्रह्मणे पूर्णपात्रं चरो वा दक्षिणादानं च ॥
 मयाचरितस्याष्टकं रुद्रस्यांगत्त्वसिद्धये ब्रह्मणे पूर्णपात्रं चरो वा दक्षिणां तुभ्यं संपददे
 इत्येवं दत्त्वा ॥ प्रणीताविमोक्तः ॥ अत्रावसरे केचिज्जपकरुद्रांगहोमादशांशतस्तर्पणं तद-
 शांशतश्च मार्जनमाचरन्ति ॥ इति ॥

॥ अथ तर्पणमार्जनं च ॥

आचम्य प्राणानायम्य ॥ देशकालौ स्मृत्वा श्रीमदारुद्रमीत्यर्थं जपरुद्रांगहोमदशां-
 शेन तर्पणं करिष्ये ॥ ततो विमलजले शुभतीर्थे तीर्थोत्पुर्णे पात्रान्तरे वा प्राग्भू-
 त् पीठं विभाव्य अर्कमण्डलान्तः स्थितं रुद्रं ध्यात्वा अर्कमण्डलाद्रजततोपानमार्गेण जले
 रुद्रप्रावाह्य आवाहनादिमुद्राः प्रदर्श्य मनसा संपूज्य पुष्पांजलिं दत्त्वा जलतर्पणे वि-
 हितविधिना चंदनपुष्पयुतोदकेन नमः शंभवायेति मंत्रान्ते सागं सपरिवारं रुद्रं तर्प-
 यामीति तर्पयेत् ॥ ततो जलान्तः स्थितं देवं सूर्यमण्डले चिसर्जयेदिति तर्पणं ॥
 मार्जनं कुर्यात् ॥ आचम्य प्राणानायम्य ॥ देशकालौ संकल्प्य जपरुद्रांगतर्पणदशां-
 शभूतं मार्जनं करिष्ये ॥ अंथाजलिना शुद्धमुद्ररूपादाय स्वात्मनि रुद्रं ध्यायन् ॥ ॐ
 नमः शंभवायेति मंत्रान्ते श्रीरुद्रमभिषिंचामास्तरेवं मृदेन्यभिषिंचेदिति मार्जनं ॥ अन्ये
 तु तर्पणमार्जने नैह कुर्वन्ति ॥ जपरुद्रे होममात्रस्यैव वाचनिरुत्तरेन तयोरभावात् ॥
 होमरुद्रेपि न तर्पणमार्जने ॥ यत्र जपदशांशतो होमादिविहितं तत्रैव ते ॥ इति ॥

“ अथ श्रेयोदानम् ” तत्रादौ वरणक्रमेणोद्दमुखा ऋत्विजः प्राङ्मुखयजमा-
 नइस्ते श्रेयः संपादनमाचरन्ति ॥ तद्यथा ॥ ॐ शिवा जायः सन्तिवति यजमानइस्ते
 उदकं दत्त्वा ॥ सौमनस्यमस्तिवति पुष्पाणि ॥ अक्षतं चारिष्टं चास्तिवति अक्षतांध-
 दत्त्वा ॥ दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिशास्तिवतिपुनरुदकं दधुः ततो मया भवन्नि-
 योगेन श्रीरुद्रमीत्यर्थं अमुकरुद्रमग्रे यथांशेन कृतो या जपस्तदंगभूतो यः कृतोहोमस्त-
 स्माज्जपाद्रोमाच्च यज्जातं श्रेयस्तत्तुभ्यं संप्रददे इति ॥ होमरुद्रे तु यथांशेन कृतो होम-
 स्तस्माद्यज्जातं इति विशेषः ॥ एतच्च निर्मूलतायजमानमतारणमेव ॥ ऋत्विज्कर्तृकक-
 र्पणः फलस्य यजमाननिष्ठत्वात् ॥ केचित्तु पुत्रकृतवैतरणीदानजन्यश्रेयोदानवन्माघस्ना-
 नादिजन्यपुण्यदानवच्चेदमपि श्रेयोदानविरुद्धमित्याहुः ॥ इदमपि वस्तुतः चिन्त्यमिति ॥

॥ अथ दक्षिणादानम् ॥

सप्तत्नीको यजमानः अग्नेः पथिमतः प्राङ्मुखः उपविश्योद्दमुखान् आचार्या-
 दीनभ्यर्च्य वरणक्रमेण तेभ्यो दक्षिणां कनिष्ठमध्यमोत्तमपक्षाणां शक्यप्रसारीपक्षमा-
 श्रित्य दद्यात् ॥ दक्षिणा तृक्ता बौधायने च ॥ दशगाः सवत्पाः स्वर्णभूषिताः वृष-
 भैकादशस्तदलामे एकां गां दद्यादित्याह भगवान् बौधायन इति ॥ एतदसंभवेतु
 गवामभावे निष्कं स्याच्चद्रुद्रपादमेव वेति वचनोक्तं गोमूल्यं देयं ॥ गच्छ त्रिशत्यणिक्का
 गाव इति मूल्यं कात्यायनेनोक्तं तदल्पशक्यमित्यं ॥ देशकालौ स्मृत्वा मयाचरितस्य
 जपात्मकस्य वा अमुकरुद्राय सांभवादिदये आचार्यादीनर्वायिष्ये इत्याचारात्संस्क-

ल्यं कुर्यात् ॥ ततो महारुद्ररूपेन्नाचार्य एतत्ते पाद्यमिति पाद्यं दत्त्वा शिष्टाचारात्पादौ
 प्रक्षाल्याभ्यर्च्य महारुद्ररूपेन्नाचार्य इमे तुभ्यं वार्हस्पत्ये वाममी ॥ एतत्ते गन्धः
 इमानि पुष्पाणि एतत्ते धूपः दीपः तांबूलनित्येवमाचार्य संज्य ॥ ॐ गवे नम इति गां
 च समभ्यर्च्य ॥ कुशाक्षतकुसुमजलान्यादाय पूर्वोक्तविशेषणव्रति काले देशे च मया
 आचरितस्य जपात्मकहोमात्मकस्य वा अमुकरुद्रस्य प्रतिष्ठासिद्धयर्थं अमुकगोत्राय
 अमुकामुक्तेतावत्प्रवराय यजुर्वेदान्तर्गतमाध्यंदिनशाखाध्यायिने काण्वशाखाध्यायि-
 ने वा अमुकशर्पणे रुद्ररूपिणे आचार्याय यथाशक्त्यलंकृतामिमां सवत्सां गां रुद्रदेवत्यां
 इदं च हिरण्यं अग्निदेवत्यं तुभ्यं संप्रददे नममेति कुशकुसुमाक्षतसमन्वितं जलं आचा-
 र्यहस्ते दद्यात् ॥ आचार्यस्तु ॐ देवस्यत्वा० द्यौस्त्याददातु० प्रतियृक्षामीति मंत्रं
 पठित्वा प्रतियृक्ष ॐ कोदादिति मंत्रं पठित्वा स्वस्तीति ब्रूयात् ॥ प्रत्यक्षायाः गोरभावे
 तु तन्निष्कयं निष्कपरिमितं तदर्थं तदर्थं वा हिरण्यं दद्यात् ॥ अग्निपक्षे गोनि-
 ष्कयभूतमिदं हिरण्यपग्निदेवतं तुभ्यमिति विशेषः ॥ एतावद्विरण्यासंभवे रजतं
 दद्यात् ॥ ततो ब्रह्मन्नेतत्ते पाद्यमित्यादिना पूजापूर्वकं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् ॥
 ततो ग्रहजापकेभ्यो ग्रहयज्ञोक्तां दक्षिणां दद्यात् ॥ तत्र सूर्यमंत्रजापकाय कपिला-
 धेनुर्देया ॥ तत्रैवं प्रयोगः ॥ ब्राह्मणं गां च संपूज्य ॥ जलमादाय ॥ कपिले सर्वभू-
 तानां पूजनीयासि रोहिणी ॥ तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति
 मंत्रमुच्चार्य देशकालौ संकीर्त्य कृतेतत् ग्रहयज्ञप्रतिष्ठार्थं इमां कपिलां धेनुं रुद्रदेवतां
 तुभ्यं संप्रददे ॥ श्रीसूर्यः प्रीयतामिति वदन् विप्रकरे जलं प्रक्षिपेत् ॥ विप्रस्तु देव-
 स्यत्वेति द्यौस्त्येति वा मंत्रं पठन् प्रतियृक्षीयात् ॥ ततः कोदादिति मंत्रं ॐ स्वस्ती-
 त्यन्तं जपेत् ॥ सोममंत्रजापकाय शंखं दक्षिणां दद्यात् ॥ शंखं विप्रं च संपूज्य ॥
 जलमादाय पुण्यस्त्रं शंखपुण्यानां मंगलानां च मंगलं ॥ विष्णुना च धृतो नित्य-
 मतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ॐ इहेत्यादि इमं शंखं विष्णुदेवतं तुभ्यं संप्रददे ॥ भौम-
 मंत्रजापकाय रक्तवृषभो दक्षिणा देया ॥ विप्रं वृषभं संपूज्य जलमादाय ॥ धर्मस्त्रं
 वृषरूपेण जगदानंदकारक ॥ अष्टमूर्त्तरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इहेत्यादिइमं
 रक्तवृषभं ककुदात्तितं रुद्रदेवतं तुभ्यं संप्रददे ॥ बुधमंत्रजापकाय सुवर्णं दक्षिणां च
 दद्यात् ॥ ब्राह्मणं हिरण्यं च संपूज्य जलमादाय ॥ हिरण्यगर्भगर्भस्यं हेमबीजं वि-
 भावसोः ॥ अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥ इहेत्यादि इमं सुवर्णं अग्निदेवतं
 तुभ्यं संप्रददे ॥ गुरुमंत्रजापकाय पीतवस्त्रयुग्मं दक्षिणां च दद्यात् ॥ ब्राह्मणं पीत-
 वस्त्रयुग्मं च संपूज्य जलमादाय ॥ पीतवस्त्रयुग्मं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभा ॥ मदानाक्षस्य
 मे विष्णुमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इहेत्यादि इदं वस्त्रयुग्मं वृहस्पतिदेवतं तुभ्यं संप्रददे ॥

शुक्रमंत्रजापकाय श्वेताश्वं दक्षिणां च दद्यात् ॥ विप्रमश्वं च संपूज्य जलमादाय ॥
 विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसंभवः ॥ चन्द्राकैवाहनो नित्यमतःशान्तिं प्रय-
 च्छ मे ॥ इदं श्वेताश्वं वरुणदेवतं तुभ्यं संपददे ॥ शनिश्चरमंत्रजापकाय कृ-
 ष्णामौःदक्षिणां च ॥ ब्राह्मणं गां च संपूज्य ॥ यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः
 केशवबल्लभा ॥ सर्वपापहरा नित्यमतःशान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इमां गां रुद्रदेवतां तुभ्यं
 संपददे ॥ राहुमंत्रजापकाय आयसं दक्षिणां च ॥ ब्राह्मणमायसं संपूज्य ॥
 इदमायसं विष्णुदेवतं तुभ्यं संपददे ॥ केतुमंत्रजापकाय छागं दक्षिणां दद्यात् ॥
 विप्रछागं च संपूज्य ॥ यस्मात्त्वं सूर्यज्ञानामंमरेण व्यवस्थितः ॥ मानं विभावसो
 नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इमं छागं अग्निदेवतं तुभ्यं संपददे ॥ एता दक्षिणा
 आदित्यदक्षिणा धेनोर्यावता मृत्येन न्यूना भवति तावत्तावन्मृत्यं सुवर्णं तस्या-
 स्तस्याः पूरणीयं ॥ तत्तन्मन्त्रेणैव दातव्यं ॥ न चात्र सुवर्णमंत्रः पठनीय
 एतच्चाल्पधनविषयं ॥ प्राभूतशनेनत्वममृतमृत्यं स्वर्णं दातव्यं ॥ अयं मृत्यो दक्षि-
 णाफल्यः ॥ अनुकल्यस्तु ॥ आदित्यादिग्रहेभ्यः मृत्येकमेकैरुसुवर्णमूषितां दक्षि-
 णाः दद्यात् ॥ अथवा सर्वेभ्यः स्वर्णदक्षिणां दद्यात् ॥ ततो वरणक्रमेण ऋत्वि-
 जोऽपि संपूज्य संकल्पपूर्वकं तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् ॥ प्रविनिधिपक्षे पारितोषिकं
 दद्यात् ॥ ततो नानावेदान्तगतनानाशाखाध्यायिभ्यो नानागोत्रेभ्यो नानाशर्मभ्यो
 ब्राह्मणेभ्यो दीनानायेभ्यश्च यथाशक्तिभूयसीं दक्षिणां दातुमुत्सृजे ॥ ॐ तत्स-
 दिति वदन् भूयसीं दक्षिणां दद्यात् ॥ इति ॥

॥ अथाभिषेकः ॥

आचार्यादयः सर्वे ऋत्विजस्त्रिष्टुप्ः उद्दहसुखाः ब्रह्मेदिसपीपस्यकलशोद-
 केन रुद्रकलशोदकेन योगीनांसेत्रालपीठकलशोदकेन चाचारात् द्वारकलशोदकेन
 च दूर्वापंचाष्टवैर्वैद्यमाणमंत्रैर्वैदिकैः पौराणोक्तैश्च प्राङ्मुखोपविष्टं सकुटुंबं यजमानं
 तद्गमत् उपविष्टां पत्नीं चाभिर्षिचेपुः ॥ गीतवाद्यादिमंगलघोषपुरःसरोऽभिषेकः
 कार्यः ॥ ॐ आपोऽद्विष्टेति तिस्रः ॥ त्रात रमिन्द्रमित्येकं ॥ वरुणस्योत्तमनमित्येकं ॥
 भगमणेतरित्येकं ॥ इदमापरित्येकं ॥ पुनन्तु मेति नव ॥ आप्यायस्येत्येकं ॥
 पंचनय इत्येकं ॥ शिरोमेति पंच ॥ देवस्यत्येति तिस्रः ॥ सोमस्यत्येति ॥
 इत्येतेऽभिषेकमंत्राः ॥ शिष्टास्तु पालाशं भवति ॥ औदुंबरं भवति ॥ न्यग्रोधं
 भवति ॥ अश्वत्थं भवति ॥ सर्वसुरभ्युन्मर्दनं भवति ॥ यद्वेकल्यां जुहोमीति ॥
 अथ साम गायति ॥ इत्येता ब्राह्मणकंडिकाश्च पठति ॥ पौराणोक्तपंचाश्व ॥ सुरा-
 स्त्वामभिर्षिचन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संरूपणो विभुः

॥१॥ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥ आखंडलोमिर्भगवान् यमो वै 'नि-
 क्रुतिस्तथा ॥ २ ॥ वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ॥ ब्रह्मणा सहिताः
 सर्वे दिवपालाः पान्तु ते सदा ॥३॥ कौर्त्तिर्लाक्ष्मोर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मति
 बुद्धिर्लज्जावपुःशान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥४॥ एतास्त्वामभिषिचन्तु देवपत्न्यः
 समागताः ॥ आदित्यश्चंद्रमाभौमोबुधजीवसितार्कजाः ॥५॥ ग्रहास्त्वामभिषिचन्तु
 रहुकेतुश्च तर्पिताः ॥ देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ६ ॥ ऋश्यो मनवो
 गावो देवमातर एव च ॥ देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसांगणाः ॥ ७ ॥
 अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥ औपशानि च रत्नानि काल-
 स्यावयवाश्च ये ॥ ८ ॥ सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ॥ एते त्वा-
 मभिषिचन्तुः सर्वकार्यार्थतिद्वये ॥ ९ ॥ एवमभिषिक्तः सपत्नीको यज्ञमानः सर्वौ
 पथीभिरुत्तितांगः शुद्धोदकेन स्नातः स्नानवस्त्रं त्यजेत् ॥ अभिषिक्तैस्त्यक्तं वस्त्र-
 जातं आचार्यो गृह्णीयात् ॥ मात्स्ये अभिषेकानन्तरं दक्षिणादानमित्युक्तं ॥ वशिष्ठ्यां
 तु दक्षिणादानोत्तरमभिषेक इत्युक्तं ॥ अथ शुद्धमाल्यानुलेपनांबरधरसपत्नीको य-
 जमानो वास्तुग्रहयोगिनीक्षेत्रालरुद्रगोष्ठदेवतानां च गंधाशुश्रुचरुत्तरपूजां दक्षि-
 णानमस्कृष्टान्तां विशाय पुष्पांजलिं दत्त्वा ॥ आवाहने न जानामि० ॥ अपराच-
 सहस्राणि० ॥ यस्य स्मृत्या० ॥ मंत्रहीनं क्रिया० ॥ इत्यादिमंत्रैः पीठपंचके क्षमा-
 पयेत् तत उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते० यान्तु देवगणाः सर्वे० इति मंत्राभ्यां पुष्पक्षतपक्षे-
 पेण स्थापितसर्वपीठदेवता विमर्जयेत् ॥ अथ पूजोपस्कृष्टाणि वास्तुग्रहयोगिनीक्षेत्र-
 पालरुद्रपीठानि आचार्याय दद्यात् ॥ रुद्रमतिमादाने त्वयं मंत्रः ॥ श्रीरुद्रमतिमां
 स्वर्णमयीं वस्त्रपुमान्नितां श्री रुद्रपीठये प्रार्थिताभीष्टसंसिद्धयै तुभ्यं श्रीरुद्ररूपिणे ॥
 संप्रदद्यात् विशानेन यथोक्तफलमस्तु मे ॥ १ ॥ यदा तु मारकतं लिङ्गं तदा अ-
 यं दानमंत्रः ॥ इदं मारकतं लिङ्गं सौम्यपीठसमन्वितं ॥ नन्दिना राजतेनारि भे-
 रवस्त्रपुगानि च ॥१॥ धान्यैर्द्रादशभिर्घृतमेकादशफलान्वितं ॥ संप्रदद्याद्विशानेन य-
 थोक्तफलमस्तु ये ॥ २ ॥ काश्मीरलिङ्गपक्षेतु इदमारकतलिङ्गपक्षेतु इदमारकतलि-
 गमित्यत्रेदं काश्मीरमित्यूहः ॥ द्वादशगन्धानि त्रीहियत्रयापतिलमुद्गलखल्लगोधू-
 ममसुरमियंक्षपाभाकनीचाराः ॥ तेषां मानं तु प्रस्थाधिरुक्षेणात्रिययाशक्तिग्रा-
 ह्यं ॥ उक्तधान्याभाषे यथासंभवं ग्राह्याणि ॥ ततः ॐ अग्नये नमः इत्यग्निं गं-
 धादिभिः संपूज्य ॥ ॐ नमं हित्वा० ॐ अनुवीरैः० ॐ यज्ञं यज्ञं गच्छति मंत्रैः ॥
 गच्छ त्वं भगवन्नग्ने स्वस्थानं कुंडमध्यतः ॥ हव्यमादाय देवेभ्यः शीघ्रं देहि मसीद
 मे ॥ गच्छ गच्छ सुरभ्रेष्ठ० ॥ इति मंत्राभ्यामग्निं वितर्जयेत् ॥ यान्तु देवगणाः

(४१७)

सर्वे० इति मंत्रेण सर्वा मंडपः खता द्वारदेवताश्च विमृज्य ध्वजपताकाद्युपस्करयुतं
मंडपमाचार्याय दद्यात् ॥ तत्रैदं दानवाक्यं ॥ अमुं मंडपं ध्वजपताकाद्युपस्करयुत-
माचार्याय तुभ्यं समर्पदे ॐ स्वस्तीति प्रतिब्रूयात् ॥ ततो यज्ञपात्राणि पूजोपस्कर-
णानि चाचार्याय दद्यात् ॥ स च पविषतिरूपत्वात्नात्र संकल्पवाक्यांततो भू-
रिदक्षिणां संकल्पयेत् ॥ ततः कृतस्य महारुद्रादिकर्मणः संपूर्णतासिद्धये यथोप-
ननेन यथाकालं जानामोन्नानानामुक्तशर्मणोऽमुं संकल्पाकान् ब्राह्मणान् भोजयि-
ष्ये इति संकल्पः ॥ यथाकालं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ रूपे एकः ॥ रुद्रां त्रयः ॥
छधुल्ले एकादश ॥ महारुद्रे एकविंशत्पुत्तरं ॥ १२१ ॥ अविरुद्रे एतदेवैकादशगुणं
त्रयोदशशतान्येकत्रिंशच्चेति ॥ १२२ ॥ ततः ब्रह्मार्पणं ब्रह्महवि० ॥ चतुर्भिश्च चतु-
र्भिश्च इत्युक्त्वा मया यत्कृतं यथाकालं यथादेशं यथाज्ञानं यथाशक्ति च
महारुद्रादि कर्म तेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयतां ॥ ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति कुश-
जलाक्षतमक्षेपेण कर्म ब्रह्मार्पणं कुर्यात् ततः सदस्यांश्च गंधाक्षतपुष्पवस्त्रतामूलद-
क्षिणादिभिः संपूज्य ॥ अंजलिं बध्वा मया यत्कृतं महारुद्रादिकर्म तत्कालहीनं भ-
क्तिहीनं शक्तिहीनं भद्राहीनं च भवतां ब्राह्मणानां वचनात्सर्वं संपूर्णतामच्छिद्रं
चास्तिवति मर्थयेत् ॥ ततः संपूर्णमस्तुवच्छिद्रमिति सर्वे वदेयुः ॥ ततस्तेषां,
मंत्राशिपो गृहीत्वा तत्सानुनयं विमृज्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीनानायांश्चान्ना-
दिना संतोष्य स्वयं सुहृन्मित्रादिषुतः सोत्साहः संतुष्टो हविष्यं भुंजीतेति शिवम् ॥
धीमताऽनन्तदेवेन श्रीमदुद्धवस्तुना ॥ त्रैविद्यमोदसंज्ञेन काशिपुरनिवासिना ॥ १ ॥
श्रुतिस्मृत्यालवालोऽयं रुद्रकल्पद्रुमोऽर्पितः ॥ मदीपनायसोर्विष्णुबंधयोः शिवपादयोः
सुहृर्मुहुः प्रार्थयेहं सज्जनान् शुद्धमानमान् ॥ मयोक्तपिह संशोध्य विचार्य सदसच्च यद्
ज्ञात्वानुच्छिष्टमर्थं यः करोति ग्रंथग. पने ॥ तस्य श्रेयोऽर्थिनस्तन्न भूवाच्चोरो यतो हि सः
यश्च श्रमः समुत्पन्नो ग्रंथस्यास्य विलेखने ॥ सर्वात्मा तेन विभेद्यः प्रीयतां परमः शिवः

इति श्रीसूर्यपुरनिवासिना भीतडाखेडावालचिप्रजातीयेन
द्विवेद्युपनामकपरशुरामात्मजेन जगन्नाथशर्मणा
संशोधिते श्रीरुद्रकल्पद्रुमे होमपरिच्छेदः

॥ समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीरुद्रसूत्रम् ॥ ७ ॥

श्रीगणेशाय नमः । सिद्धिबुद्धिप्रदातारं विघ्नव्यूहविदारणम् । महागणपतिं
 वेदे भक्तकल्पमहीरुहम् । १ । श्रीनृसिंहं रमानाथं सच्चिदानन्दविग्रहम् । विर्घोद्रादि-
 भिराराध्यं भक्तकामद्रुपं भजे । २ । सच्चिदानन्ददेहाय शिवादेहार्धधारिणे । नमः
 ॐ कारवाच्याय शिवायाभीष्टदायिने । ३ । याज्ञवल्क्यमुनीन्तत्वा कात्यायनमुनी-
 स्तथा ॥ श्रीगुरुन् पितरौ रुद्रग्रंथकर्तृस्तथापरान् । ४ । श्रुतिं ज्ञातपर्यां वीक्ष्य बृह-
 त्पारारशीं स्मृतिम् । बौधायनमुनेःसूत्रे श्रीमद्रुद्रवसुनुना । ५ । धीमताऽनंतदेवेन
 रुद्रसूत्रं विरच्यते । उपकाराय सर्वेषां परं वाजसनेयिनाम् । ६ । अघातः पंचांग-
 रुद्राणां न्यासपूर्वकं जपविधिं व्याख्यास्यामो ब्राह्मणो विधिस्तस्मातो धृतविभूति-
 रुद्राक्षः सव्ये पाणौ कुशान् दक्षिणे पवित्रं चोपगृह्णाचम्य स्वासनं उदङ्मुखं उप-
 विष्टस्त्रिःप्राणानायम्य त्रिमात्रं प्रणवमुच्चार्य श्रीगुरुन् गणेशं लक्ष्मीनारायणाद्युपामहे-
 श्वरौ च प्रणमेशेकाक्षौ स्मृत्वा कृतमंकलपो लघुरुद्रादिषु मातृपूजाभ्युदयिके कृत्वा
 विनायकशान्तिं नवग्रहयज्ञमसंभवे ग्रहयज्ञमेव वा कृत्वा ब्रह्माणं हृत्वा कृतस्वस्तिवा-
 चनो भूतशुद्धिं प्राणपतिष्टां मातृकान्यासान् कुर्यात् सर्वमंत्रपूजाजपांगत्वादिति तां-
 त्रिका नैवेति ब्रह्मवादिनोऽत्रैदिकत्वाद्वैदिकमंत्रपूजाजपांगत्वाभावात् संध्योपासनादा-
 वदर्शनाच्छ्रौतं सर्वानुक्रमसूत्रोक्तं न्यासं कृत्वा पंचांगरुद्रन्यासान् कुर्यादनादेशेऽ-
 गुष्ठानामिकाभ्यां पराशरस्मृतिदृष्टानि पंचांगरुद्रन्यासरुद्रध्यानार्चनानि वक्ष्यामोऽ-
 भिधास्येऽयं रुद्राणामित्यभिवायेपेत्त्रादिषु मंत्रेषु खं ब्रह्मांतेष्विति पाराशर्या समा-
 भ्नातत्वात् खं ब्रह्मांतानामिषेत्त्रादिकानां माध्यंदिनशाखायां समधीतत्वात्तदुक्तं रुद्रेति-
 कर्तव्यत्वाविधेर्माध्यंदिनशाखाविषयत्वप्रतीतेः । मनोज्योतिरिवोध्यग्निमूर्धानं पर्माणि-
 त इति काण्वशाखासमधीतपाठस्य मनोज्योतिरिति मंत्रस्य प्रतीकग्रहणाच्च तस्य
 सर्वत्राजसनेयिशाखासाधारण्यात्सर्वत्रयुः शाखासमधीताद्वाजसनेयिशाखासमधीतं
 रुद्रं प्रशस्ततमं ब्रह्मवादिनो वदंत्यादित्थानीमानि श्रुक्तानि यज्जुषीति श्रुतेः ।
 कृष्णत्वेनाप्राशस्त्याद्यान्ययजुषां, बह्वृचादयः स्वपरंपरागृहीतयजुःशाखा समधीतं
 रुद्रजपादिर्कुर्युरिति ब्रह्मवादिनः “ पारंपर्यागतो येषां वेदः सपरिचृंहणः । तच्छा-
 खं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथेति ” वसिष्ठस्मृतेः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति श्रुते-
 न्नास्त्राध्यायोऽध्येतव्य इति श्रुतिः । १ । अथ श्रौतं सर्वानुक्रमसूत्रोक्तं न्यासं
 वक्ष्यामस्तस्य ब्रह्मपञ्चांगत्वं ब्रह्मपञ्चारंभे इति वचनाद्द्रुद्रपूजाजपाधंगत्वमप्येके छन्दः
 पुरुषमेनोनिर्णोदन् शरीरे न्यसेत्तिर्यग्विषयमसऊर्ध्वमुन्नस्तस्यासिन्धौ गौतमभरद्वा-

जौ, श्रोत्रे विश्वामित्रजमदग्नी, नासिके वसिष्ठऋषयी, वागत्रिगर्वायत्री छंदोऽग्निदे-
वता शिरसि त्रिन्यसेदेवमेवोष्णिहं सवितारं ग्रीवास्वनूके बृहती बृहस्पति
बाहोर्वृहद्रथंतरे चावापृथिवीमध्ये त्रिष्टुमभिर्द्र श्रोण्योर्जगतीमादित्यं मेदेतिछंदसं
प्रजापति पायी यज्ञायज्ञियं वैश्वानरमूर्वोरनुष्टुभं विश्वान् देवानष्टीवतोः पंक्तिमरुतः
पादयोर्द्विपदां विष्णु प्राणेषु विछंदसं वायुम्॥ नातिरिक्तैष्वंगेषु न्यूनाक्षरं छंद आपो-
देवतेत्येवं सर्वंगेषु प्रणवादिचतुर्थी नमोऽस्तं योजयित्वा वेदमयः संपद्यते शापा-
नुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्मं तेजश्च वर्धते न कुतश्चिद्भयं विंदते ऋद्धमयो यजुर्मयः साम-
मयस्तेजोमयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय ब्रह्मैवाभ्येति तस्मादेतस्मिन्नाब्रह्मचारिणे नात-
पस्विने नासेवत्सरोपिताय नापवक्त्रेऽनुब्रूयादित्याह भगवान् कस्त्यायनः । २ ।

अथ पंचांगरुद्रन्यासा मनोजूतिरिति हृदि त्रिन्यसेन्मनोज्योतिरिति काण्वाना
मवोध्यमिरिति शिरसि मूर्धानं दिव इति शिखायां मर्माणित इति कवचं मानस्तो-
क इत्युत्तमिति प्रथमो यातेरुद्रशिवातनूरधोरेति चूहायामस्मिन्महत्तयर्णव इति शि-
रस्यसंख्याता सहस्राणीति छळाटे ज्यंक्कं यजामह इति द्वौ नेत्रयोर्मानस्तोक इति
नासिकायामवतत्पथनुरिति वक्त्रे नीलग्रीवाइति द्वौ कंठे नमस्त आयुधायेति प्रको-
ष्ठयोर्धे तीर्थानीति हस्तयोर्नमोवः फिरिकेभ्य इति हृदये नमो हिरण्य बाहव इति
नाभाविमार्द्रार्थेति गुह्ये मानोमहांतमित्युर्वोरपते रुद्रभाग इति जान्वोरवरुद्रमिति
जंघयोरध्यवोचदिति कवचं नमो विल्मिन इत्युपकवचं नमोऽस्तु नीलग्रीवापेति मु-
ष्टितो विष्टुवतया मध्यमया नेत्रं प्रमृंचधन्वनस्त्वमित्युत्तं यत्तावंतश्चेतिदिग्बंध इति द्वि-
तीयो ब्रह्मरंध्रनासिकाछळाटस्यकंठहृदयदक्षिणवामकरनाभिपत्सु दशार्णवस्य च-
र्णान् प्रणवादीन्मनोऽस्तान् सानुस्वारान् क्रमान्यसेदिति तृतीयस्त्रातारमिर्द्रं त्वन्नो-
ऽमग्ने तवसुगन्तु रंध्रामसुःखंतं तत्त्वायाम्भानोनिधुर्द्विर्वयं सोमतमोशानमस्मे-
रुद्राः स्योनापृथिवीति दशमंत्रैर्दशदिक्षु प्राच्यादिषु संपुटं कुवादेवैर्मंत्रैर्दिवादीन् दि-
क्षु मणमेदिति तुरीयः पटंगानि तन्मुद्राभिः शैवीभिर्न्यसेच्छिवसंस्करणं हृदयमेकैव
ऋक् काण्वानां पुरुषसुक्तं शिर उत्तरनारायणत्रिखाऽप्रतिरथं कवचमाशुः शि-
शान इति द्वादशधर्मप्रतिरथमित्याहुस्तस्मात्त्रया प्रतिरथजपत्त्याशुः शिशानो वृष-
भोनभोम इत्येद्रेयाभिरुपाद् द्वादश भवंतीति ध्रुतेर्विभ्रादित्यनुवाको नेत्रं शतरुद्रिय-
महोरौद्राध्यायं शतरुद्रियमित्याचक्षते पष्ठिश्च हवै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रिय-
मथ त्रिंशदथ पंचत्रिंशदिति श्रुतेरिति पंचम एतदे रुद्रभाग इति मुद्रा प्रदर्शयेच्छि-
वपृष्टिः शिवस्येति वचनाच्छ्रीकामः श्रीर्णिज तेजस्कामो नेत्रयोरन्नायकामो मुखे
रोगनाशुकामो ग्रीवायां सर्वकामो हृदये ज्ञानी नामो मज्जाकामो गुह्ये पशुकामो

जघयोर्ग्रापकामो ज्ञानोराष्ट्रकामः पादयोर्वशीकरणकामो वामहस्ते पापक्षयाभिचार
व्याध्यपगपकामावहिः शरीरात्कुर्वीरन्यासमंत्राः प्रणवादिताः पूजापत्राश्चैवं न्य-
स्ततनुः साक्षाद्भुद्रो भवति ॥ ३ ॥ पंचास्यं सौम्यं सर्वाभरणभूषितं मृगजालन-
मूर्धानं शुद्धस्कटिकसन्निभं फणासहस्रविस्फूर्जदुरगेंद्रोपशीतिनं सप्ताचिर्बिज्वल-
ज्जटाजूटकिरीटिनं सहस्रकरविभ्राजत्खट्वांगादिविभूषितं ग्रंथांडखंडवत् काश-
त्कपालवरधारिणं देदीप्यमानं चंद्रार्कज्वलद्गिरिविनेत्रिणं कपालमालिनमक्षमाला-
निःशेषवारिपूर्णकमंडलुदण्डधारिणं केयूरवदनागेंद्रमूर्धमणिविराजितं मेखलार्किकी-
णिमालामुक्तारावविराजितं स्वणन्नुपुरधारिणं व्याघ्रचर्मपरीधानं व्याघ्रचर्मोत्तरीयं
वरंभ्यं गंगाधरं सुरार्चितमुक्षासनस्थितमुमादेहार्धधारिणममृतप्लुतहृष्टांगं दिव्यभोग-
समाकुलं दिग्देवतासमन्वितं सुरासुरनवं नित्यं शाश्वतमव्यक्तं सर्वव्यापिनं विश्वरूपं
नैदिनमिस्पात्मानं रुद्ररूपं ध्यायेत् ॥४॥

अथार्चयेदनुगुप्ते गोचर्ममात्रे शुचौ देशे स्थंडिले बद्धाच्छन्नेष्टदलमंयुजमालि-
ख्य तन्मध्ये दशार्णमालिखेदेतदर्चापीठं नमः शंभवायेति समभ्यर्च्य मानोमहांत-
मिति सिद्धमंत्रं स्मृत्यर्च्यमापूर्य गंधपुष्पाभ्यामभ्यर्च्यार्ष्टकृतोऽभिमंज्यात्मानं सं-
भारांस्तेनोदकेन मोक्षयेदर्घ्यपूरणादिषु संभारप्रोक्षणोत्तेषु नमः शंभवायेति मंत्रपु-
ष्परक्षतैर्वा पीठपूजां कुर्यात्पीठाद्यः आधारशक्तिकूर्मानंतराहृष्टयिवीविचित्रदिव्य
मंडपपरितः कल्पवृक्षसुवर्णवेदिकारत्नसिंहासनान्युपयुष्यभ्यर्चयेद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्व-
र्याणि पादेषु तान्येवाकारपूर्वाणि गात्रेष्वनंतपद्मानंदंरुद्रंरुद्रंविन्नालप्रकृतिप्रयपत्रवि-
कारमयकेसरालिपिमयकर्णिकाः सिंहासनोपरि सानुस्वाराकारोकारमकारादीन्
सरवादीन् गुणान् क्रमतः पद्मदलकेसरकर्णिकास्वेवमभ्यानि त्रिकाणि द्वादशषोडशद-
शकलात्मसहितान्यर्कसोमाग्निमंडलानि ब्रह्मविष्णु महेश्वरानात्मांतरात्मपरमात्मनो ज्ञा-
नात्मानं पद्मरूपाग्रतःप्रादक्षिण्येन पत्रपत्रेषु वामाज्येष्ठारौद्रोक्ताली कळविकरणी व-
लविकरणी वलप्रमयनी सर्वभूतदमनीः कर्णिकायां मनोन्मनीमित्येताःपीठदेवताश्चतु-
र्थानमोऽस्ता ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मशक्तियुक्तायानंताय योगपीठात्मने नम
इति पीठं पुष्पांजलिना समभ्यर्च्य सत्वज्ञानानंतानंदरूपेभरं धामैव सकलं पीठं वि-
धित्य स्वललाटे पुनस्तेजोरुं शिवं ध्यात्वा नमः शंभवायेत्यावाह्यासनं दद्याद्
दशार्णेन पाद्यमर्घ्यं नमः शंभवायेत्याचमनीयं याते रुद्रशिवातनूरस्मिन्महत्सर्गवेऽसं-
ख्यातासहस्राणि त्र्यंशं यज्ञादे द्वे मानस्तोकेऽवतत्पचनुनीलश्रीं द्वे नमस्तु आयु-
धाय ये तीर्थानि नमो बः किरिकेभ्यो नमो हिरण्यवाहवे इमा रुद्राय मनोमहांतमेपते रुद्रा-

अरुद्राध्यचोचन्नमो विल्विने नमोस्तुनीलग्रीवाय प्रमुञ्च यपतावंतश्चो नमो भगवते
 रुद्रायैत न्यासपत्रैर्मानस्तोके नमः शंभवायेति शंभाम्यां सहितैः सौकारैर्गघोद-
 केन देवं स्नापयित्वा स्नानाचमनीयकृत्वाचमनीयपञ्चोपवीताचमनीयगंधपुष्पधूप-
 दीपनैवेद्याचमनीयानि नमः शंभवायेति समर्प्य दशार्णेन नमस्कृत्य प्रदक्षिणानी-
 राजनपुष्पांजलिदानानि नमःशंभवायेति कुर्यात् ॥ ५ ॥ अथ पराशरवौधायनादि
 प्रोक्तविधिना जपेच्छिवसंकल्पं पुरुषसूक्तमुत्तरनारायणप्रतिरथं विभ्राडिति पंचां-
 गमंत्रान् जपित्वा षडंगमंत्रानित्येके तिसृणां महाव्याहृतीनां रुद्रस्य चादाविति च-
 त्वारोऽंतेचैवमित्यष्टौ प्रणवा अष्टप्रणवयुक्तं रुद्रं सकृज्जपेद्रौद्राध्यायं रुद्रमि-
 त्याचक्षते नीलसूक्तं शांत्यध्यायं चैव आयो रुद्रः पूर्ववत्पंचांगमंत्रान् जपित्वाष्ट
 प्रणवयुक्तं रुद्रमेकादशकृत्योऽर्च्यं संपंचांगमंत्रं वा जपेन्नीलसूक्तं शांत्यध्यायं
 चैव द्वितीयः षडंगानि जप्त्वा पूर्ववद्रुद्रमेकादशकृत्यो नीलसूक्तं सकृद्रथं सोमेत्य-
 ष्टं च नीलसूक्तमित्याचक्षते सप्तचैव काण्वानीं शांत्यध्यायं चैवं वा द्वितीयः पंचां-
 गानि जपित्वा पूर्ववद्रुद्रमेकादशकृत्यो जपेदंतरांतरा वानश्चम इत्यष्टानुवाकानामेका-
 दशधा कृतानामेकमेकं जपेदाद्ये षडिते रुद्रे वानश्चम इति चतस्रो द्वितीये सत्यं च-
 मेति चतस्रस्तृतीये ऊर्कृतचतस्रस्तुरीयेऽश्माचेति तिस्रःपंचमेऽग्निथेत्यर्द्धेद्रसंज्ञा इति
 पंचानुवाका अंशुथेति ग्रहसंज्ञाः षष्ठे सप्तमेऽग्निश्चमे धर्मश्चम इति यज्ञकृतसंज्ञे
 एकाचेत्ययुक्स्तोमसंज्ञामष्टमे चतस्रश्चम इति युग्मस्तोमसंज्ञां नवमे उपविश्चम इति धयः
 संज्ञे दशमे वाजाय स्वाहेति नामग्राहकल्पसंज्ञे एकादशे इति त्रयो विभक्ताः शांत्य-
 ध्यायं चैवं वा द्वितीयपंचांगमंत्रान् जपित्वा रौद्राध्यायमेकादशकृत्यःशांत्यध्यायं
 चैवं वा द्वितीयोऽस्य रुद्र इत्याख्येनै सकृदावर्त्य ब्रह्महत्यादिभिः सर्वमहापापै-
 र्मुक्तो भवतीत्याहुर्नृपराश्वरशातातपा रुद्रमावर्त्य रुद्रतां यातीति भगवान् पराशरो
 यावज्जीवं प्रत्यहं रुद्रं जपेत्सर्वेषु ग्रहदोषेषु दुःस्वप्नेऽद्भुतदशेनशाकिन्पादि ग्रहदोषे
 ज्वरादिसर्वरोगशान्तिरामः सर्वपापक्षयकामः श्रीकामः पुष्टिकामः पुत्रकामः पशुकामः
 शिवत्वप्राप्तिकामो मोक्षकामः सर्वकामो रुद्रएकादशगुणधेनुद्वेताभिरेकादशभिर्महा-
 रुद्र एतैरेकादशभिरतिरुद्रः स्याज्जपांत इमास्त्यायेति जपं निवेद्य द्राघ हृष्टांगं प्रणम्य
 विकिरिद्वेति विसृज्य शिवरूपो विहरेच्छिवरूपो विहरेत्॥६॥इतिरुद्रधूत्रे प्रथमोऽध्यायः॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ पराशरवौधायनादिप्रोक्तं रुद्रहोमविधिं ध्याख्यास्यामो विंशतिहस्त-
 मष्टादंशं षोडशहस्तं चतुर्दशहस्तं द्वादशहस्तं दशहस्तं वा मंदपं कृत्वा तस्य

मध्यप्रदेशे कंठमेखलायोनिनालनाभियुक्तमाहुतिसंख्यामानोक्तमानं चतुरस्रं कुंडं
 कुर्यात्तयोरसंभवे तत्तन्माणं चतुरस्रं चतुरंगुलोच्चं स्थंडिलं कुर्यात्तस्मादोशान्यामरत्नि-
 मणाणां चतुरस्तां द्वादशांगुलोच्चां वस्त्राच्छन्नां रुद्रार्चावेदिं कुर्यान्मनुष्यनरेन्द्रबाल-
 योपिद्रामनगरदेशानाविकाश्वकुंजरेषूपद्रुतेषु मारीरोगरिपुभयेषु सर्वकामः पायसेना-
 ज्येन वा जुहुयाज्जपांगहोमे चरुव्रीहितिलयवसमिधामन्यतमेनासनोपवेशनाद्यास्वस्ति-
 वाचनात्पुण्याहे कृत्वा शुक्लांबरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनो गंधमाल्यफलादिभिरर्चित-
 वारिपूर्णकलशहस्तो मंगलवाद्यवेदमंत्रघोषाभ्यां ब्रह्मणा सहितः सपत्नीको यज-
 मानो मंडपश्चेत्तं प्रदक्षिणीकृत्य पश्चिमद्वारेण मंडपांतः प्रविश्याध्यायतनात्पश्चिमत उप-
 विश्य कृतजपरुद्रांगहोमसंकरूपो भूमिर्भूमिमवागान्माता मातरमन्वगात् । भूयाम पुत्रैः
 पशुभिर्योनो द्वेष्टि समिधताम्-इति भूमिं संस्पृश्य राक्षोघ्नमंत्रैर्गौरसर्वपान्मंडपां-
 तः सर्वतोऽवकीर्षापोहितेति न्युच्येन कुशैः पंचगव्येन मंडपांतः सर्वतः प्रोक्ष्य स्योना
 पृथिवीति महीधौरिति मंत्राभ्यां भूमिं संमार्घ्यं स्वस्तिन इन्द्र इति त्रिजपेत् ॥१॥
 वास्तुमंडलदेवताश्च विचिबद्धनैवेत्यस्मालितपाणिपादः स्वाचांतः सपत्नीको ब्रह्मणा
 सहितः प्राग्द्वारेण मंडपांतः प्रविशेदग्निस्थानात्पश्चादुपविश्य कुंडं चेतसंस्पृश्य कुशो-
 दकेन प्रोक्ष्य श्वेतवर्णालंकृतायामुपरितनमेखलायामिदं विष्णुरिति विष्णुं रक्त-
 वर्णालंकृतायां मध्यमेखलायां ब्रह्मयज्ञानमिति ब्रह्माणं कृष्णवर्णालंकृतायामधोमेख-
 लायामिमारुद्रायेति रुद्रं रक्तवर्णालंकृतायां योनावंबे अंबिके इति गौरीमावाहा-
 र्चयेत्कुंडे स्थंडिले वा गृह्योक्तेन विभिनाग्निमुपसमाधाय छंदः पुरुषन्यासपंचांगरुद्र-
 न्यासरुद्रध्यानानि पूर्ववद्रुद्रवेद्यां रुद्रमभ्यर्च्य पायसादिना चेच्छुपयित्वाऽज्यभा-
 गाविष्टवाप्रावग्निं सनःपितेत्यभ्यर्च्य पंचांगमंत्रैः पंचभिः पंचाहुतीर्हुत्वा नमस्त
 इत्यध्यायेनैकं त्रिधा विभक्तेन तिस्रो बाहुतीर्जुहोत्याद्यानुवाकैराद्या द्वाभ्यां द्वितीया
 चतुर्भिस्तृतीया पद्वा द्वे तूक्ते अवतानांते तृतीया प्रत्यवरोहैस्तिस्रः षोडश वा
 पूर्वोदिते द्वे सहस्राणि सहस्रश इत्युगंते तृतीयाऽवतानैर्दश प्रत्यवरोहैस्तिस्रश्चतुश्च-
 त्वारिंशद्वा षोडशभिः प्रथमाभिः षोडश सप्तानुवाकैर्नमोव इत्यतः प्राक् सप्तनमोवः
 किरिकेभ्य इत्येका द्राप इति विश्रत्या विश्रतिरष्टाचत्वारिंशद्वा नमोवः कि-
 रिकेभ्य पंचव्याहृतिभिः पंचेत्यष्टाचत्वारिंशत् ॥ २ ॥ एकपष्ट्यधिकं शतं
 वाद्याभिः षोडशभिः षोडशोभयतो नमस्काराः षट्चत्वारिंशदन्यतरतो नमस्कारा
 नवसप्ततिर्द्राप इति विश्रत्या विश्रतिःपंचविंशत्युत्तरं चतुः शतं वाद्यायां गाय-
 त्रायां त्रयः पादास्तएव त्रीणि यजुष्यनुष्टुप् चत्वारश्चत्वार इत्येकैकस्यां चत्वारि
 चत्वारि पंक्तिषु पंचादा इत्येकैकस्यां पंच पंच सप्तस्वनुष्टुप् चत्वारश्चत्वार-

इत्येकैकस्यां चत्वारि चत्वारि जगत्पयोः पठतामत्येकं पठन्मोदिरण्येति तिस्रोऽशीतयो
 नमोचःकिरिकेभ्य इति चत्वार्यर्थात्प्राजुवाके षोडशचतुष्पदा इत्येकैकस्यां चत्वारि
 चत्वारि पीडुष्येति पंचषादा इति पंच प्रत्यवरोहेष्वेकैकस्मिंश्चतुर्दश चतुर्दश षष्टि-
 श हवै त्रीणि शतान्येतच्छतवर्द्धियमथ त्रिंशदय पंचांशदिति श्रुतेरेवमन्यतमेन
 विधिना विभक्तेन रुद्रेण दशकृत्वो हुत्वा पूर्ववत्संपचांगमंत्रेण वैकादशेन जुहुयाद्बु-
 द्रसमाप्तावेकैकेन चमकविभागेन जुहुयान्नवा वयं सोमेति शिरसैकामते शांत्य-
 ध्यायेन प्रतिपंशयेवं रुद्रीमहारुद्रातिरुद्राणामन्यतमेन यथाकामं जुहुयात् ॥ १ ॥
 होमांतेऽश्वारिश्च पूर्ववदभ्यर्च्य स्विष्टकृतं महाव्याहृतीः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं
 हुत्वा दिग्पालेभ्यस्तत्तल्लिगेर्मंत्रैर्वह्नीन हरति चतुर्गृहीतेन द्वादशागृहीतेन वाग्येनाग्नि
 श्वायत्या समते अग्ने समिध इति पूर्णाहुतिं जुहोति मूयानं दिव इति वा पुनस्वेति
 वा पूर्णाद्वीति वेदं स्तनयित्नुवाकेन बौदुवर्ग्यां सुचा पंचगृहीताज्येन संतत-
 धारया घृतेजनौ प्राप्ते वाजश्रम इत्यष्टानुवाकैर्वसोर्धारा जुहोति जपंगहोमे प्रतिसृपं
 तिस्रस्तिस्रः पंचपंच पट्पट्पावष्टौ दशदशैकादशवाऽहुतीर्नमः शंभवापेति जुहोति
 नामपंत्रैर्न शिरसा न चमकानुवाकेन शान्तिपंत्रैर्न मातृपूजादीनि स्वस्तिवाचनांता-
 नीति विशेषोऽन्यत्रममानमाचार्याष प्रक्षणे च दक्षिणां दद्याद्विजयेत्तेभ्यश्च रुद्रं
 पूर्ववदभ्यर्च्य यथाशक्तिप्राक्षणात् भोजयेत् ॥ ४ ॥

अथातो मंत्रसिद्धिविधिं वक्ष्यामो गोष्ठारण्यसिद्धिसेत्रशिवालयाभ्यगारन-
 दीसमुद्रतीरपर्वतानामन्यतमेऽन्यत्र वा शुद्धदेशे मनोरमे कंदमूलफलगोमूत्रपा-
 वकक्षीरदधिशकाऽप्यहविष्यगुन्यन्नानामन्यतरभोजनश्चरुभिसाशी वा धीरो हृद-
 प्रतो मौनी जितक्रोधो जितेन्द्रियो धौतवासास्त्वयःशायी शिरसा सह रुद्रसहस्रं जपे
 त्सर्वं मंत्राःसिद्धाश्चित्तात्तर्पफलप्रदा रुद्रस्येव ब्राह्मणेद्रस्य स्युरित्याह भगवान् पराशरः

अथ पराशरानुक्तमविरोधिन बौधायनोक्तरुद्राभिषेकविधिं व्याख्यास्यामस्तीर्थ-
 विधिवत्स्नातः शुचिः प्रयतो ब्रह्मचारी शुक्लवासास्तस्य दक्षिणपक्षपदेशे त
 न्मुखोपविष्ट आचमनप्राणापामादीनि स्वस्तिवाचनांतानि छंदः पुरुषन्पासपं
 चांगरुद्रन्यासान् कृत्वाऽन्यानि देवताः स्थापयेत्प्रजनने ब्रह्मा पादपोर्विष्णुर्हस्तयो-
 र्हीरो बाहोरिक्षो जठरेऽग्निर्हृदये शिवः कंठे वसवो वज्रे भरस्वती नासिरुयोर्वसुर्न-
 यनयोः सूर्याचंद्रमसौ कर्णयोरश्विनौ ललाटे रुद्रा मूर्धन्यादित्याः शिरसि महापुरु-
 षं शिखायां चाग्रंदा वृष्टे पितामी पुरतः सूनी पार्श्वयोःशिवशंकरौ सर्वतोऽपिर्वा-
 लामालापरिवृत्तः सर्वेभ्यः सर्वा देवतास्त्विष्टतु विष्टतांविष्टंस्त्रिति यथाई सर्वत्रानु-
 यजन्त्ये तिष्ठेत्स्वित्यनंतरं मां रक्षत्विति मूयादग्नि मेवाग्नि श्रितः, वागिति वा-
 चित्सृशेक्षपुर्वं प्राणे श्रितः, प्राण इति हृदयं सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः, चक्षुरिति

चक्षुषी चंद्रमा मे मनसि श्रिताः, मन इति वक्षो दिशो मे श्रोत्रे श्रिताः, श्रोत्रमिति श्रोत्रमापो मे रेतसि श्रिताः, रेत इति लिंगं पृथिवी मे शरीरे श्रिताः, शरीरमोः पर्विवनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः, लोमानीति रोमकूपान्निद्रो मे बले श्रितः, बलमिति सर्वाङ्गानि पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः, मूर्धेति मूर्धानमोशनो मे मन्यौ श्रितः, मन्युरिति हृदयमात्मा मे आत्मनि श्रितः, आत्मेति वक्षो हृदयं, हृदयं मयि, अहममृते, अमृतं ब्रह्मणीति सर्वत्र पुनर्म आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः पुनराकृतमागात् वैश्वानरोरश्विभिर्वा दधानः । अंतस्तिष्ठत्वमृतस्य गोपा इति सर्वेशरीरमात्मानं रुद्ररूपं ध्यायेद्योक्तं पुरस्तात् ॥ ६ ॥

अयात्मानमाराधयेदाराधितो मनुष्यैस्त्वं सिद्धिर्देवाभिरादिभिः । आराधयामि भक्त्या त्वां मां गृहाण महेश्वरेति स्वात्मनि रुद्रमावाह्यं त्र्यम्बकं यज्ञापह इति गंधादिभिरभ्यर्चयेदर्घ्यपूर्णार्चनाभिर्मंत्रणसंयारैरात्मप्रोक्षणानि कृत्वा पूर्ववत्पीठमभ्यर्च्य शिवलिङ्गादावाराधयेदात्वायहतु हरयः सचेतमः श्वेतैरश्वैः सह केतुमद्भिः वाताजरैर्वलवद्भिर्मनोजवैरायाहि शीघ्रं मम हृन्पायं शर्वोमिति स्वहृदयकुहराः सूर्यमंडलाद्वा देवमावाह्यं संस्थापिते सद्योजातं प्रयथाभीत्यावाहनं दद्यात्सद्योजाताय वै नमो नमस्तथासनं भवे भवेनातिभवे भवस्त्वमाभिति पाद्यं भवोज्जवाय नमः । वामदेवाय नम इत्यापोहिष्टेति तिसृभिश्च स्नानमष्टकृत्वास्त्रिस्तरेयैश्च शर्वमीशाने पशुपति रुद्रमुग्रं भीमं महांतमिति देवं तर्पयामीति देवं तर्पयामीति सर्वत्र ज्येष्ठाय नम इत्याचमनीयं श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नम इति मधुपर्कं कालाय नम इति गंधं कलविकरणाय नमो बलकिरणाय नमो बलाय नमो बलप्रमथनाय नम इति पुष्पाणि सर्वभूतदमनाय नम इति धूपं मनोन्मनाय नम इति दीपं भवोज्जवाय नम इति नैवेद्यमष्टभिर्मन्त्रैरष्टौ पुष्पाणि भवाय शर्वायेशानाय पशुपतये रुद्रायोग्राय भीमाय महंत इति देवाय नम इति सर्वत्रायास्या घोरतनुरघोरेभ्यस्तत्पुरुषायेशानः सर्वविद्यानामित्युपतिष्ठते ॥ ७ ॥ अपैतस्य शिखरस्य मूर्ध्नि हिरण्येन कलशेन संततधारां निःपिचिन्मधुना सर्पिषा पयसा वेक्षुरसेन नालिकेररसेनाम्ररसेनैषामभावे गंधोदकेन केवलोदकेन वागेन द्वितीयेन वा रुद्रेण सर्वेषांमते पूर्ववदभ्यर्चयेद्देवं रुद्री महारुद्राति रुद्राणामन्यतमेन यथाकामभिर्पिचैर्दधिपेकनिवेदनादिविसर्जनांतं पूर्ववदसोभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुक्रावधि । यक्ष्मं शीर्षं मास्तिष्काज्जिह्वायां विट्टहामिते ॥ ग्रीवाभ्यस्तउष्णिहाभ्यः कुरुताभ्यो अनुस्वात् । यक्ष्मं दोषण्यपमं साभ्यां बाहुभ्यां विट्टहामिते ॥ आंत्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्टोर्हृदयादधि ॥ यक्ष्मं मतस्ताभ्यां पक्तः प्लाशिभ्यो विट्टहामिते ॥ ऊरुभ्यां ते अष्टीवक्षुभ्यां पाणिभ्यां

त्रयुगप्रमाणास्वा रुद्रोपाचनेष्वन्यत्रापि चैतन्यंशंभवं ब्रतमेतत्सर्वेषु वेदेषु
 वेदवादिभिरुक्तं तत्समाचरेन्मुमुक्षुगपुनर्भवाय ॥ १ ॥ अयातो रुद्राक्षधारणविधि
 व्याख्यास्यामो महाव्रतं सर्वपापघ्नमिदमिति ब्रह्मावादिनो वदन्ति रुद्रमपहो-
 माचनेष्वन्यत्रापि चैतन्नित्यमानर्धव्यस्पर्णाद्विविक्तदेशे च सुखासनस्यः शुचिः सम-
 ग्रीवशिरः सर्वेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य हृत्पुंडरीकं विरजं विशुद्धं
 मध्ये विशदं विशोकं विचिन्त्य तस्मिन्नादिमध्यांतवीहीनमेकं विशुं चिदानंदम-
 रूपमद्भुतं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रज्ञांतमुपासहार्यं चित्तयन् त्र्यंबकं य-
 जामह इत्यो नमः शिरायेति वा प्रतिष्ठितरुद्राक्षाणां सहस्रं प्रतिष्ठामंत्रयोरन्यत-
 रेण धारयेदेवं यो धारयेत्स रुद्रवज्रवेदभावे सहस्रस्यैकं शिखायां शिरसि
 चत्वारिंशदेकं नयनयोर्मध्ये कर्णयोः षट् षट् कंठे द्वात्रिंशद्वाहोः षोडश
 षोडश करयोर्द्वादश द्वादश वक्षस्यष्टोत्तरं शतं यो धारयेत्स रुद्रवत्पूज्यो भ-
 वेन्मुक्तामवालस्फटिकौप्यैर्हृयकांचनैः समेतत्तान्यो धारयेत्स शिवो भवेत् ॥ २ ॥
 अयातो रुद्रविनिमुक्तानां मंत्राणामृषिदैवतछंदांस्यनुकमिष्यामो मनोजूतिवृ-
 हस्पतिरांगिरसो यजुर्विंशेदेवा अत्राध्यप्रिबुधगविष्टिरो त्रिष्टुवप्रिमूर्धानं भर-
 द्वाजस्त्रिष्टुवगितर्वैश्वानरो मर्माणि विवस्वोऽस्त्रिष्टुप् लिगोक्ता याते रुद्रेत्यादीनां
 रौद्राध्यायेदिनोपरिष्ठाद्दक्ष्यामो दशार्णस्य प्रजापतिर्विराट् रुद्राक्षतारं गगैस्त्रिष्टुवि-
 द्रस्त्वन्नो अग्र आंगिरसो हिरण्यस्तू आग्नेयी जगती मुगन्नुपयां प्रजापतिस्त्रि-
 ष्टुवैवस्वतोऽमृभंतं प्रजापतिस्त्रिष्टुप्निकृतिस्तत्सायामि शुनः शेवस्त्रिष्टुप्वरुण आ-
 नानिपुद्गिरैस्त्रिष्टुष्टुग्यापुस्तर्माशानं गोतमजगतीमीशानोऽस्मेरुद्राः प्रयापास्त्रिष्टु-
 वृद्धा स्योना मेधातिथिर्गयप्रनंतो यज्जाग्रतः पण्णां शिवमंकल्पस्त्रिष्टुप्वनः
 सहस्रशीर्षा षोडशवीं नारायणः पुरुषः पंचदशानुष्टुप् षोडशी त्रिष्टुप् जगद्धीर्जं पु-
 रुषं ऋभ्यः पण्णां पूर्वानु रात्र्यस्यार्पमायास्तित्स्त्रिष्टुभो द्वे अनुष्टुभावंत्यस्त्रिष्टुवा-
 दित्य आशुर्दाःशानामत्र प्रभिरवस्त्रिष्टुविद्रो विभ्राट्बृहद् विभ्राट्नीर्य उदुत्यंतिस्तः
 प्रक्षपः प्रतीकत्रोदिनानां ब्रह्मस्वयंभवानोगुप्त्योयदयश्चनकसमुनकसो तरणिः
 प्रक्षवस्तत्पूर्यस्य वयो कृतनो वण्महान् द्व्योजपदग्निः आयंत द्रव वृमेधोऽयादेवाः
 कृत्स्न आकृष्णेन हिरण्यस्तू आंगिरसो विभ्राट् जगती उदुत्यं तिस्रो गायत्र्य
 संभरनया जगतीमयं वेनस्त्रिष्टुभो यदय गायत्र्यौ तत्पूर्यस्य त्रिष्टुभौ वण्महा-
 न्द्रे बृहती सतो बृहत्यौ आयंत इव बृहती मयादेवा द्वे त्रिष्टुभौ सर्वाः सौर्यः ॥३॥
 प्रणस्य ब्रह्मा दैवी गायत्री परमात्माग्निमीहान्याहतीनां प्रजापतिर्देवावाग्निर्वा गं-
 धर्वा वा श्रीजि यजुंस्त्रिवायुसूर्यदेवत्यामिशतरुद्रियं परमेष्ठिन आर्प देवानां वा

प्रजापतेर्वा प्रथमागायत्री तिस्रोऽनुष्टुपास्तिस्रः पंक्तयः सप्तानुष्टुभो द्वे जगत्पौ
मानो द्वे कुत्सस्यैरुद्रः सर्वासां हिरण्य बाह्व इत्यादीनि यजुंषि प्रागंत्यानुवाका
द्वाद्दुर्द्वैवत्यानि तेषामुपपद्यते नमस्कारा अन्येऽन्यतरतो नमस्कारा अपरे हिर-
ण्य बाह्व इत्यादयो द्वंद्विनो रुद्राः सभाम्यः इत्यादयो जावाख्या अंयानुवाकस्य
प्रथमोपरिष्ठा बृहती द्वितीया जगती कुत्सस्य तृतीयानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभो द्वे अनुष्टु-
भाधेरुद्रः सप्तानामसंख्यातादशानुष्टुभां शत्यवरोदयनुपां च बहवो रुद्राश्चम-
कानुवाका अष्टौ देवामार्षे सर्वाणि यजुंष्यग्निदेवत्यानि शिरसः प्रजापतिरनु-
क्तानां वय सोम वंशुस्त्रयाणुपं नारायणो वयं सोम गायत्री सोम एपने द्वे यजुषो
रौद्रे अवहृत् पंक्तिर्भेषजै कुरुप् श्रयं वक्त्रं द्वे अनुष्टुमावेतत्चे आस्तारपंक्तिः पंचरौद्र-
यास्त्रयाणुपमुष्णिह यजमानाशिपंक्षित्रो नामयजुःक्षुरं निर्वर्तयाभि यजुर्लिंगोक्तं
दैवतम् ॥ ४ ॥ ऋचं वाचमध्यायो वैश्वदेवो दध्यङ्गायर्वणहृष्टक्रुचं धार्यं पंच
यजुंषि लिंगोक्तदैवतानि यन्मे पंक्ति वैहस्वतिर्पैहाव्याहृतीनां सावित्र्याश्वदध्य-
ङ्गायर्वणो दैवतमुक्तं सावित्र्या गायत्री कयानस्तिस्रोदध्यङ्गायर्वणेन हृष्टा गा-
यत्र्य ऐंद्र्यः कपास्त्रैंद्र्यधनिरुक्ता गायत्री द्वे विश्वस्य द्विपदा विरादिद्रिः शन्नो द्वे
अनुष्टुभौ लिंगोक्तमित्रादयोऽहानि शं द्विपदा गायत्री लिंगोक्ता मित्रादयोऽहानि
शं द्विपदा गायत्री लिंगोक्ता अहानि रात्रयः शन्न इन्द्राग्नि त्रिष्टुविद्राग्यादयो लिं-
गोक्ता शन्नो देवी गायत्र्यापः स्योना दध्यङ्गायर्वणश्छंद उक्तं पृथिव्यापोहिष्ठा-
स्तिस्रो दध्यङ्गायर्वणहृष्टा गायत्र्य अग्नेवत्या यौः शान्तिर्द्रादश यजुंषि लिंगोक्ता
दैवतानि हतेर्हृत्त्यादीनां यजुषां लिंगोक्ता अंतरीक्षादयो नमस्ते हृष्टे दध्यङ्गाय-
र्वणो बृहतीपद्मिनमस्ते अस्तु द्वे अनुष्टुभौ विद्युदादयः सुमित्रिया दध्यङ्गायर्वणो
यजुंषी आपस्तचक्षुः पुर उष्णिक् सौरी सघोजातमित्यादीनां पंचानां सघोजात
बामदेवाघोरतत्पुरुषेजानास्त्रिष्टुप् जगत्पनुष्टुप् गायत्रपनुष्टुभो रुद्रोऽग्निरिति भस्मे-
त्यादीनां पिप्पलादो गायत्री कालाग्निरुद्र आपो उपोतिः प्रजापतिर्यजुर्वह्नाशि-
वायुसूर्या आपोहिष्ठा तिष्ठणां सिधुद्वीपश्छंदो दैवतमुक्तंमसीश्यां पण्णां त्रिष्टुहानुष्टुव्
यक्ष्महा ॐ नमो रुद्रायोनमो रुद्राय ॥ ५ ॥ इतिरुद्रसूत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥
धीमत्तानंतदेवेन धीमदुदवसनुना । धैवियमोदसेज्ञेन काशीपुरनिवासिना ॥ १ ॥
मया विरचितं चैतच्छ्रुतिस्मृतिपुराणतः । स्वकलितत्त्वशंकात्र न कार्या विपुर्भरतः
प्रतोपकृतये कृत्वा रुद्रसूत्रं संपर्षितम् ॥ मदीयनाथयोर्विष्णुर्वश्योः शिवपादयोः ॥
न मदीया कृतिर्यस्मात्कृतिरेषा शिरस्य च ॥ यथा प्रेरितवान् रुद्रस्तथा लेखितवानदम्

अध्येतव्यमिदं सूत्रं विमर्वाजसनेयिभिः । रुद्रस्य त्रिविधस्याशु तत्त्वज्ञानाभिलाषिभिः
 मुहुर्मुहुः पार्थयेह सज्जनान् शुद्धमानमान्॥ मयोक्तमिह संशोध्यं विचार्य सदसच्चयत्
 ज्ञात्वानुच्छिष्टमर्थं यः करोति ग्रन्थगोपनम्॥ तस्य त्रेयोऽर्धिनस्तन्न मूयाच्चाँरो यतो हि सः
 यश्च श्रमः समुत्पन्नो ग्रन्थस्यास्य विलेखने॥ सर्वात्मा तेन विश्वेश प्रीयतां परमः शिवः

॥ अथ ग्रन्थकर्तृप्रार्थना ॥

मया सदासदा यदिह गदितं पदमतिना ।
 किमेतच्छक्यं वाऽऽप्रवसितुमपि स्वल्पमतिना ॥
 तदेवं यत्किञ्चित्सत्ततमिह विख्यातमहिमा ।
 प्रतापोऽयं सर्वो विकसति हि पित्रोश्चरणयोः ॥ १ ॥
 जगति सकलविद्यासिधुमुष्टिधयाना ।
 परमणिमि परिप्ता पुज्यते सज्जनानाम् ॥
 तदिह मम विमृश्यं भूषणं दूषणं वा ॥
 यदि भवति विदग्धैस्तद्भुवं पुस्तकेषु ॥ २ ॥
 अनेन प्रीयता देवो पार्वतीपरमेश्वरो ॥
 महारुद्रादिकर्तृभ्यो ह्युक्तिं श्रुतिं च यच्छतु ॥ ३ ॥
 रुद्रकल्पद्रुमस्येयं प्रथमासंस्कृतिस्त्रिपथम् ॥
 पूर्णाभूदीशकृपयानयेशः शं विधास्यतु ॥ ४ ॥

इति श्रीसूर्यपुरवास्तव्यखेडावालङ्घिप्रजातीयेन द्विवेद्युप-
 नामकेन श्रीपरशुरामात्मजेन “ जगन्नाथशर्मणा ”
 संशोधितः श्रीरुद्रसूत्रसमन्वितः श्रीरुद्रकल्पद्रुमः

पांचसो वर्षनो जुनो मंत्रशास्त्रनो भंडार

“श्रीमंत्रसारसमुच्चयः” (पूजाविधिसहितः)

जेमां यथाविधि छद्रामकार यंत्रलक्षण दीक्षाविधि नक्षत्रचक्र अक्षय-
चक्र दुष्टयंत्रशोधनप्रकार अक्षयचक्र पट्टपत्रचक्र कृष्णधनशोधन मंत्रदश-
संस्कार गुरुशिष्यलक्षणो दीक्षासमय क्रियावतीदीक्षाप्रयोग रामपुरश्चर्या
मंत्रस्नान संध्याविधि भृशुद्धपादिन्यास फलाकेशवश्रीकंठादिमातृकान्यास
तत्त्वन्यास पात्रासादन रामयंत्र ९ समुच्चय रामनवमीप्रतविधि हनुमत्पुरश्चर्या
हनुमन्मालामंत्र हनुमद्दीपदान दमनमहोत्सव विष्णुशयनमहोत्सव पवित्रा-
रोपणोत्सव विजयोत्सव विष्णुमयोत्सव रथमहोत्सव त्रैपुरोत्सव होलिको-
त्सव नृसिंहपुरश्चर्या नृसिंहसामराजविधि पुरुषसूक्तन्यास वेदोक्तनृसिंहपूजा
सहस्राक्षरादिपालामंत्रो कार्त्तवीर्यार्जुनपुरश्चर्या कार्त्तवीर्यमालामंत्रो कार्त्तवीर्य-
दीपदान विष्णुपुरश्चर्या वराहयंत्रोद्धार गणपतिपुरश्चर्या लक्ष्मीहरिद्रा गणेश-
मालामंत्रो सूर्यादिनवग्रहमालामंत्रो त्रिकालसंध्याप्रयोग गायत्रीपुरश्चर्या सर-
स्वतीपुरश्चर्या भूतलीपामंत्र चतुःपट्टीमातृकापूजा भूतयंत्रो वारापुरश्चर्या
चतुःपट्टीशक्तिपूजा कमलात्मिकापुरश्चर्या लक्ष्मीमालामंत्रो षोडशीश्रीविद्या-
पुरश्चर्या त्रिपुरसुंदरीपूजा बालात्रिपुरामंत्र सुवनेश्वरीपुरश्चर्या श्रीकालीपुर-
श्चर्या भद्रकालीश्मशानकालीसुमुखीमंत्रो छिन्नमस्तापुरश्चर्या रेणुकास्वयं-
रामधुमतीप्रमदावंदीकालरात्रीमंत्रो वशीकरणस्तंभनमोहनआकर्षणवचाटन-
विद्वेषणमारणमंत्रप्रयोग शतचंडीविधान दुर्गाप्रयोग धूमावतीपुरश्चर्या त्रिपुर-
भैरवीपुरश्चर्या मातंगीपुरश्चर्या चतुःपट्टीयोगिनीपूजा कर्णपिशाचीनीप्रयोग
शीतलामंत्र वगलामुखीपुरश्चर्या श्रीपार्थिवपूजा शिवमंत्रप्रयोग दक्षिणामूर्ति-
प्रयोग अघोरास्त्र पाशुपतास्त्रमंत्रो क्षेत्रपालप्रयोगः बटुकभैरवदीपदान सर्व-
देवपूजामंत्रो प्रणवस्वरूपनिरूपण विगेरे वसो विषयो शुद्धसंस्कृत भाषामां
वर्णवेळां छे, पुस्तकपट्ट पांचसो, किमतदोद रूपीयो, फक्त वसो नकल बाकीछे,
माटे आजेज मंगावो, पुस्तको यई रहेयो जरूर पस्ताओ ॥ इति शिवम् ॥

संवत् १९८३

वर्षारंभः

शाल्मी, जगन्नाथ परशुराम द्विवेदी.

छे, बाडीकळीया छे, सुरत

घणांज सुधारा वधारा साथे आवृत्ति बीजी श्रीश्राद्धकौमुदी (सूतकनिर्णयसहिता)

जेमां यथाविधि पटपिंडविधि पुच्छलविधान नित्यश्राद्ध प्रयोग
 त्र्यहश्राद्ध पंचकविधान सूर्यसूक्त इंद्रसूक्त रुद्रसूक्त सूतिकाविधान
 रामरक्षास्तोत्र दशाहश्राद्ध एकादशाहश्राद्धप्रयोग हेमाद्रिप्रयोग पंच-
 सूक्तो वृषोत्सर्ग द्वादशाहश्राद्धप्रयोग त्रयोदशाहश्राद्ध श्रवणीश्राद्ध
 शय्यादानविधि नारायणवलीश्राद्धप्रयोग तीर्थश्राद्ध अभिषेकमंत्रो
 (३०) प्रेतवलीप्रयोग सर्पवली भूतवलि काकवलि नीलोद्वाह-
 प्रयोग मातृकास्थापन नांदीश्राद्ध ग्रहस्थापन लक्ष्मीसूक्त मधुपर्क
 विवाहविधि तर्पणविधिमंत्रो (६४) पिंडदानमंत्रो (२४) त्रिपिंड-
 श्राद्ध मासिकमहालयश्राद्ध सूतकनिर्णय विगेरे पोणोसो विपयो
 गुजरातीमां दीपणी साथे संस्कृत भाषामां वर्णवेलं छे, पुस्तक
 पृष्ठ त्रणसो, स्वर्णवासी डे. ए. इ. तापीशंकर प्राणशंकर स्मारक
 मदद मळवाथी किमत फक्त चार आना, वि. पि. यी मंगावनार
 पासे एक रुपीयो, सामटी पांच नकळना घेरयेठा चार रुपीया.

शके. १८४८ } शास्त्री. जगन्नाथ परशुराम द्विवेदी.
 वर्षांमः } ठे. वाहीफळीया मु. मुरत.

घणांज सुधारा वधारा साथे आवृत्ति श्रीजी.

“श्रीविवाहचंद्रिका” (षोडशसंस्कारसहिता)

जेमां यथाविधि गणेश (कुरवडी) स्थापन मंडपमुहूर्त ग्रहपूजा
गणपतीपूजा मातृकापूजा नांदीश्राद्ध अर्घ्यंदन ब्राह्मणवार्धना पु-
ण्याहवाचन अभिषेक कुशकंडिका ग्रहस्थापन नवग्रहहोम उत्तापूजन
बलिदान पूर्णाहुतिमंत्रो श्रेयोदान दानविधि आशीर्वाद गर्भाधान-
प्रयोग पुंसवन सीमन्तोन्नयन जातकर्म चालरक्षाविधि पृथ्वीपूजा
नामकरण आंशुलाशयन भूम्युपवेशन अन्नपाशन अन्तरितमाय-
यश्चित्रप्रयोग चूडाकरण कर्णवेध जन्मदिनपूजा उपनयन बाल्यमाय-
श्चित्त वेदारंभ केशान्त समावर्त्तन वारदान हस्तमेलापकम्बलोक (३०)
मधुपर्क कन्यादानसंकल्प विवाहहोम सप्तपदी चतुर्थीकर्म कुंभवि-
वाह अर्कविवाह तुलसीविवाह आवसंध्यापान औपासनहोम पक्षा-
दिकर्मविधि श्रौताधानप्रयोग विगेरे वोगोसो विषयो गुजराती-
भाषामां टीपणी साथे शुद्ध संस्कृत भाषामां वर्णवेळां छे,
पुस्तक पृष्ठ अदीसो, किंपत चार आना वि. पि. यी मंगावनार
पासे एक रुपियो ॥

संवत् १९८३

वर्षांतः

शास्त्री जगन्नाथ परशुराम द्विवेदी.

ठे. बाहीफत्तीया मु-सुरत.

देवीना भक्तो जायत थाओ अने आजेज मंगावो ?

“श्रीदुर्गाकल्पद्रुमः” (सप्तशतीपाठसमेतः)

जेमां यथाविधि साहित्यनीयादी एक पंच नवकुंड करणाकरण-
विचार, शतचंडीमुहूर्त्त, मंत्रमहोदधुक्तशतचंडीमहात्म्य, शास्त्रार्थपरिच्छेद
श्लोक वसो, सोदाहरणमष्टांगसिद्धिपंचांग, कमलाकरभट्टमोक्तसहस्रचंडी-
प्रयोग होमपरिच्छेदसाथे, मंत्रकौमुदीमोक्ताराशिवलिदान, जगन्नायोक्तशत
चंडीप्रयोग जेमां गणपत्यर्चवर्षीर्ष, मातृकास्थापन, नांदीश्राद्ध, पुण्याद्वा-
चन, जलयात्रा, शास्त्रोक्तमंडपपूजा, वास्तुस्थापन, भद्रपंदलदेवता प्रधान-
देवतास्थापन, शिवाग्निप्रयोग ग्रहस्थापन, चतुःपष्टियोगिनीभैरवस्थापन,
भूयुद्धयादि एकादशमहान्यास, पात्रासादन, राजोपचारपूजामंत्रो (३७)
देवीमहिम्नःस्तोत्र. लक्ष्मीसहस्रनामावली, पूजांगहोमवलिदान, देवीनी
नव आरतीओ देव्यर्चवर्षीर्ष, स्तुतिपाठनां पांच स्तोत्रो, कुमारिकापूजा
नवग्रहादिहोम, कृष्णमंडवलिदान, पूर्णाहुतिमंत्रो (६४) श्रेयोदान, अभिषेक,
आशीर्वाद नवचंडीप्रयोग, नवरात्रकलशस्थापनपूजनप्रयोग, दीपोत्सवी
लक्ष्मीशारदापूजा, सप्तशतीपाठमंत्रो (७००) सप्तशतीमंत्रविभागकारिका,
गोविंदभट्टसरलीकृताशतचंडीपद्धति संपूर्ण वे खंड साथे ग्रंथकर्तृमार्थना,
विगेरे सवासो विषयो गुजरातीमां, टीपणी साथे शुद्ध संस्कृत भाषामां
वर्णवेलं छे. पुस्तक पृष्ठ पांचसो, किंमत फक्त दोढ रूयीयो इति शिवम् ॥

संवत् १९८३

वर्षारंभः

शास्त्री जगन्नाथ परशुराम दिवेदी.

छे. वादीफळीया म. मात.

SHRIYATIYA VIDYA